انتشارات دانشگاه کردستان

فەرهەنگی زانستی سیاسی

(فەرهەنگی زاراوە و قوتابخانە سیاسیەکان)

کوردی - فارسی - ئینگلیزی

ئەحمەد شەبانی

٢٠١٠

فەرهەنگی زانستی سیاسی

(فەرهەنگی زاراوە و قوتابخانە سیاسییەکان)

کوردی ـ فارسی ـ ئینگلیزی

ئەحمەد شەبانی

دانشگاه کردستان

۲۰۱۰

سرشناسه	:	شبانی، احمد، ۱۳۵۰
عنوان و نام پدیدآور	:	زاراوەی سیاسی هاوچەرخ، فەرهەنگی شیکاری زاراوە و قوتابخانە سیاسییەکان کوردی - فارسی - ئینگلیزی/ئەحمەد شەبانی
مشخصات نشر	:	سنندج، دانشگاه کردستان، ۱۳۸۸.
مشخصات ظاهری	:	[۳۸۵] ص
شابک	:	۹۷۸-۹۶۴-۲۷۹۷-۲۱-۹
وضعیت فهرست نویسی	:	فیپا
یادداشت	:	واژەنامه
موضوع	:	علوم سیاسی، اصطلاح‌ها و تعبیرها
رده‌بندی کنگره	:	A ۶۴/ ۴ک۴ش۲ ۱۳۸۸
رده‌بندی دیویی	:	۳۲۰/۰۳
شماره	:	۰۲۰۴۶۹۱

کتابشناسی ملی

فەرهەنگی زانستی ـ سیاسی

(فەرهەنگی زاراوە و قوتابخانە سیاسییەکان)

کوردی ـ فارسی ـ ئینگلیزی

ئەحمەد شەبانی

پیتچن: ئەحمەد شەبانی

رازاندنەوە: سەیران پەرویزی

وێنەی بەرگ: گەلاوێژ کەریمی

سەرپەرشتی چاپ: شوانە تاهێری

جار و سالی چاپ: یەکەم/ ۱۳۸۹

ئەژمار: ۱۵۰۰ دانە/ روقعی

ناوەندی پەخش: سنە، پاساژ عێزەتی، کتێبی کانی ۲۲۲۵۲۵۹ ۰۸۷۱

پێشکەشە بە:

هەژار موکریانی

کە بە تاقی تەنیا فەرهەنگستانێک بوو.

پێشەکی

خوێنەری هێژا!

وەك خەمخۆرێکی زمانی کوردی گوتوویە: "زمانی کوردی قەت دەرفەتی نەبووە لە مەیدانی زانست و بیرەوانیدا هێندێك چاوی بکاتەوە و خۆی لە تاقی بوونەوە بدات". [1] رەنگە هۆکاری ئەم بێدەرفەتی و رانەگەیشتنە، بە تەواوی روون نەکرابێتەوە بەڵام بێگومان، یەکێك لەم هۆکارانە یەخەی رووناکبیر و نووسەر و توێژەری کورد دەگرێت و لە سۆنگەی بەرپرسارییەتی مێژوویی و ئەخلاقییەوە دەست لەو یەخە نابێتەوە. ئەم گوزارە، وا ئاکات لە دانەری ئەم کتێبە خۆی بە رێبواری رێگایەك بزانێ کە کەسی دیکە رێڕەوی نەبێت و ئەم کارەی بەردەستان، بە موڵکی تایبەتی خۆی دابنێ.

ئەگەر ئاورێك بدەینە کتێبخانەی کوردی- سەد حەیف و مەخابن- دەبینین لە بەستێنی زانستە جۆراوجۆرەکاندا گەلێك هەژارە و پڕیەتی لە بۆشایی و کەلێنی گەورە گەورە. پڕ کردنەوەی ئەم کەلێنانە بە دەستەوسانی و گرتنە باوەشی ئەژنۆی تەنیایی و بێکەسی و خوێندنەوەی ئایەتی ناهومێدی و کوتاندنی تەپڵی دەستەنگی نایەتەدی، بەڵکوو پێویستی بە پیاچوونەوە و نوقم بوون و بووردن و فراژووتنە.

جیا کردنەوەی زمانی شێعر و ئەدەب - کە تا ئێستا کتێبخانەی کوردی پێ ئاخێندراوە — لە زمانی زانستی، کارێك نییە کە چاو لێی بتۆقێ و هزر نەتوانێ بەرەو پیری بچێت. گەلانی جیرانیش، دەمێكساڵ نییە کە بەرەوپیری ئەم بیرۆکەوە چوون. داریووش ئاشووری بلیمەتی بوواری فەرهەنگ نووسی فارس دەڵێت:

هەژمۆنی زمانی شێعر و هەستی شاعیرانە بە سەر زمانی فارسیدا بە هۆی لاوازی و بێ ناوەرۆکی زمانی فارسی نییە، بەڵکوو ئەگەڕێتەوە بۆ دوور بوونی ئێمە لە تێڕوانینی زانستی و فەلسەفی نوێ. [2]

ئەگەر چاوێك بخشێنین بە مێژووی نووسین و چاپەمەنی ئەو وڵاتانەی کە گەلی کوردیان لە خۆ گرتووە، لێمان روون ئەبێتەوە کە ئەوانیش رابردوویەکی هاوشێوەی ئێمەیان بووە و هەندێ جاریش بگرە لە ئێمە

---

[1] – ماجید مەردوخ روحانی/ فرهنگ فارسی کردی دانشگاه کردستان(پێشەکی) سنه: دانشگاه کردستان، ١٣٨٥، ل٢٠.

[2] - داریووش ئاشووری/ فرهنگ علوم انسانی. تهران: نشر مرکز، ١٣٨١، ص ١٣.

هەژارتر و لاوازتر بوون. بەڵام بە دامەزرانی دەوڵەتی مۆدێرن لە سەرەتاکانی سەدەی بیستەم و داکۆکی کردنیان لە زمانی نەتەوەیی ـ لە گوێن زمانی رەسمی وڵاتەکانیان ـ ئینجا بە هەرەوەز بەم زمانانە راگەیشتوون و بە دامەزرانی بنکە و مەکۆی فەرهەنگی، گەشە و نەشەیان داوە بە زمانێ خۆ و چیبیان لە دەست هاتبێ درێخییان نەکردووە و بگرە تەخشان و پەخشانیان بۆ کردووە ئینجا شاباشی خۆیان داوە و قنج هەڵپەریون!

باش دەزانم دانانی فەرهەنگ، کارێکی ئاسایی و سانا نییە و هەستان بەم ئەرکە، خۆ خستنە بەر *شمشێرەکەی دامۆکلیسە*. واتە دڵ دەرهێنانە بە دەستی خۆت. هەژاری زمان پاراوی کوردی خۆشی کوردی دۆست وتەنی: دارژتن و خاڵ و میل رشتنی فەرهەنگ بە تەکوزی، دروێنە نییە شنەشن، ئارد پێژانە و گیان کێشانە. ناو لە دووی ناو، پیت لە شوێن پیت، بە شوێن یەکدا جەلە کردن، هەر وشەیەك لە شوێن خۆیدا هاوردن،. . . کاری یەکێك و دوان نییە، گەرەك زۆر و زەبەند پیاوی دەمپاراوی پسپۆڕ لە زمانەوانیدا و ئاگا لە زۆر شێوەی جۆرجۆر، لە مەڕ ئامراز و کەرەستە تەیار و ساز، ژوانگەیەکیان بۆ دابندرێ و رۆژبەرۆژ لێك کۆ ببنەوە و جگە لە فەرهەنگ دارشتن هیچ کارێکی تریان نەبێ. [٣]

لێرەدا لە بەر نەبوون یان لاوازیی و کزی و کرچ و کاڵی خزمەتگوزاری بە زمانی زگماگی، هەروەها لە بەر پارچە پارچە بوونی ماڵی زمانی کوردی و بێ هەواڵی نووسەران و قەڵەم بەدەستان لە یەکدی، هەرکەس لە رووی خەمخۆری و دڵسووتانی خۆیەوە، هەڵدەستێ بە ئەنجامدانی کارێکی لەم چەشنە. بە گوتەی بلیمەتی کورد مامۆستا مەسعود محەمەد، سۆز و عاتیفە وا دەکات لێرە و لەوێ میرخاسێکی کورد بە ئەرکی ماددی و بە رادەی لێهاتوویی خۆی خەریکی گرتنی بەشێکی ئەو کەلێنە زلەی زاراوەی کوردی بێت. [٤]

خوێنەری وشیار دەزانێ، یەکێك لە پێودانگەکانی پێشڤەچوونی کۆمەڵگاکان، رێژەی دەوڵەمەندی وئاستی بەرزی جێماوە نووسراوەکانییەتی کە ئەمەش پەیوەستە بە دەوڵەمەندی کتێبخانەی ئەو کۆمەڵگاوە. ئەگەر دەگوترێ هەژمۆنی زمانە بان ـ نەتەوەییەکان کارێکی وا دەکات کە زمانی بێخاوەن و بێدەوڵەت هێدی ـ هێدی لە ناو بات و ئەنگاوتە لێداوی ئەکات، ئەوا بەپێز کردنی زمانی کوردی لە رێی رازاندنەوەی کتێبخانەی کوردییەوە، دەتوانێ رەچەیەك بێت بۆ هەرمان و بەرخۆدان و دەرباز بوون لە مەترسی فەوتان و قەیرانی هەرەسهێنان.

***

گەلی کورد لە سەر سیاسەت، تاڵی و سوێری بێژومار و کوێرەوەری لە رادە بەدەری دیوە. خۆ ئەگەر ئاورێك بدەینە مێژووی کۆمەڵیی و خەباتە رامیارییەکەی، دەبینین گەلەك نەهامەتی رووی تێکردووە و مانگی بەختی هەر لێڵ بووە و لە پشت هەورا ماوەتەوە. سیاسەت لە هەموو سووچ و قوژبنێکی ژیانی کۆمەڵیدا جێی خۆی کردۆتەوە و بۆ تێگەیشتن لێی، دەبێ پێچەڵپیووچی و ئاڵۆزییەکانی ناخی پێوەندییە سیاسییەکان

٣- هەژار موکریانی/ پێشەکی هەنبانە بۆرینە. تاران: سروش، ١٣٦٨، ل٢٧.

٤- مەسعود محەمەد/ زاراوە سازی پێوانە. بەغداد: ئەمینداریەتی گشتی لاوانی کوردستان، ١٩٨٨، ل٨.

لەناو ژیانی کۆمەڵایەتیدا سادە بکرێتەوە و لێك بدرێتەوە.

نوخبەی سیاسی کورد، چ ئەو نوخبەی کە لەم چەن ساڵەی دواییدا چێژی لە دەسەلات بینیوە و چ ئەو نوخبەش کە هێشتا هەر دوژ داماوی فانتازیای دەسەلاتە، پێویستە بە باوەشێکی ئاوەلا و رۆحیانەتێکی بەرزەوە سەیری ئەندێشەی سیاسی و چەمك و واتای نوێ بکات. سیاسەت ئەو مەیدانە نییە کە بە شێوەی خۆماکی و رەمەکی خۆ بهاوێژێنە ناوی، کە ئەگەر وابێت، سەر ئەشکێنێ و شەرمیش لە کەس ناکات. لەم سەردەمەدا هزرڤانی و دەروونپاکی دوو ماکی سەرەکین بۆ هاتنە مەیدانی سیاسەتەوە چونکا ئەم بەستێنە هەلێکە بۆ رێبەرایەتی کردن و بەدەستەوە گرتنی سەرجەنەی ژین و نەپساندنی شیرازەی کۆمەڵگا.

مەبەستی زاراوەسازی سیاسی، بەدەستەوەدانی زانست و تیۆریی و کەرەستەی پێویستە بۆ شرۆڤەی هەموو رەهەندەکانی ژیانی سیاسی لە سەرجەم خەبات و قۆناغە سیاسییەکاندا. مەسەلەی سەرەکی بۆ لێکدانەوەی تافێکی سیاسی، چۆنییەتی سەرهەڵدان و بەردەوامی و وەرچەرخان و لەناوچوونیەتی. زاراوەی سیاسی، وەك قەبارەیەکی زانستی، جیهانێکە، داتاکانی لە دەوروبەری خۆی دەگرێ و لە پرۆسەی پێکهاتە سیاسییەکاندا دەیخەملێنێ و ئینجا لە قەوارەی ئاکار و کردارە سیاسییەکان ئەیداتەوە بە کۆمەڵگا.

فاماندن و دەرك پێکردن بە سیاسەت ناگاتە ئەنجام مەگەر ئەوەیکە چەمك و زاراوە سیاسییەکان بە وردی شرۆڤە بکرێن تاکوو سیاسەتڤان و خوێندکاری سیاسی کورد چیدی لە قافڵەی رامیاری جیهانی و ناوچەکە دوا نەکەوێت و ئیتر لەم بۆچوونە ساکارە کە سیاسەت بە "درۆ" لە قەڵەم ئەدات، خۆ دوور بگرێ و وەك پێویستیی دانشگایی بۆی بڕوانێ. لێرەدا پەلکێش کردنی ئەخلاق بۆ گۆرەپانی سیاسەت و خۆ تەیارکردن بە زانستی سیاسی، دوو باڵی پێویستن بۆ گەیشتن بە ئایدیای ***فەیلەسوف ـ پاشایی*** لە پرۆسەی بەڕێوەبردنی کۆمەڵگا.

بەم روانگەوە، دانەری ئەم فەرهەنگە دەستی داوەتە ئەم کارە و قەت بانگەشەی ئەوەش ناکات لەم چەشنە کارە نەکرابێت بەلام رووسوورە کە ئەم شێوازە تا ئێستا بەر ئەزموون نەکەوتووە و بۆ دانانی فەرهەنگ لە بوارێکی زانستی(سیاسی) بەم چەشنە بەرەوپیری نەچوون. لێرەدا بە پێویستی دەزانم لە چەن خاڵێکدا سەرنجی خوێنەر بۆ تایبەتمەندیەکانی ئەم وشەدانە راکێشم:

١- رەوتی گۆڕانکارییە سیاسییەکانی جیهان تا رادەیەك بەلەز و خێرایە کە لە ماوەی زیاتر لە ٢ ساڵ تەقەلا بۆ نووسینی ئەم فەرهەنگە، دەیان زاراوە و چەمکی سیاسی نوێ هاتۆتە ئاراوە یان پیاچوونەوەیان بە سەردا کراوە. ئەگەرچی نزیکەی ٢ ساڵیش پاش ئامادەبوونی کتێبەکە بۆ چاپ، چاوەڕوانی ئیجازەی چاپ و دەزگای چاپ و پەخش مابۆوە بەلام هەوڵی داوە بە پێی گرینگایەتی باباتەکە خۆی لەم تازەگەرییە خافڵ نەکات. بەم حاڵەش، دیسانەوە بانگەشەی ئەوە ناکات کە بەرهەمەکە کەموکووڕی نەبێت بەڵکوو ئەم کارە وەك پرۆژەیەك دەبینێ کە ئەبێ دەرگای لێ ئاوەلا بێ و بەردەوام لە چاپەکانی دیکەدا نۆژەن بکرێتەوە.

٢- ئەمە شتێکی باوە کە بۆ نووسینی فەرهەنگی سیاسی لە هەر وڵاتێکدا دەروویەکی تایبەت دەکرێتەوە بۆ پێشهات و رووداوە گرنگە سیاسییەکانی ئەو وڵاتە. ئەم فەرهەنگەش هەوڵی داوە تا رادەیەك ئەم دەرووە

بە ڕووی پێشهاتە سیاسییەکانی کۆمەڵی کوردەواریدا بکاتەوە و تا بۆی گونجابێت، بە ئەنجامی گەیاندووە تاکوو کتێبەکە ماکێکی خۆماڵیشی هەبێت و بەو پێیە خوێنەر تا ڕادەیەك لەم زاراوانە بەهرەوەر بێت. ئەگەرچی ڕەنگە هەندێك پێیان وابێت کە ئەم زاراوەگەلە پتر لەوەیکە سیاسی بن، مێژوویی و حیزبین بەڵام نکوڵی لێ ناکرێ کە کەلتووری سیاسی ئێمە بێ ڕەچاو خستنی حیزب و مێژوو، ناخوێندرێتەوە.

٣- خوێنەری ئەم زاراوەنامە پێی وا نەبێت سەرجەمی زاراوە و چەمکە سیاسییەکانی زانستی سیاسی لەم فەرهەنگەدا جێی کرابێتەوە. دانەر هەوڵی داوە، زیاتر ئەو زاراوە و چەمکانە بەرجەستە بکاتەوە کە لە سەردەمی هاوچەرخدا زۆرترین ڕێژەی بەکارهێنانیان هەیە. هەمدیس، خوێنەر چاوەڕوانی ئەوە نەکات هەر دەروویەك کرابێتەوە، بە تەواوەتی ڕاڤە کرابێت چونکا بۆ فەرهەنگێکی زانستی هەر ئەوەندەی گچکە زانیارییەك دەرەخسێ کە خوێنەر تا ڕادەیەکی دیاریکراو لە گەڵ زاراوەیەکدا ئاشنا بکات. دیارە بۆ وەرگرتنی زانیاری زیاتر لەمەڕ چەمکێك پێویستە خوێنەر کتێب و سەرچاوەی تایبەت بپشکنێ.

٤- دانەر هەوڵی داوە زمانی شەرح و شیکاری زاراوەکان، سادە و ساکار بێت واتە شێوازێکی نووسینی هاسانی بۆ ئەم مەبەستە هەڵبژاردووە تاکوو خوێنەری ئاساییش بتوانێ کاکڵی وتارەکان دەرکێشێ و بە قەدەر ئاوەزی خۆی زانیاری لێ هەڵێنجێت. بەڵام ئەمەش ناخاتە پشت گوێ کە ڕەنگە زمانی هەندێك لە زاراوەکان قورس بێت ئەمەش لە بەر ناواخنی فەلسەفی ئەو زاراوانەیە.

٤- دانەر هەوڵی داوە بەرهەمەکە دوور بێ لە هەڵە بەڵام کارەکە بێ عەیب نازانێ. بەم بۆنەوە خۆی بە منەتباری ئەو کەسانە دەزانێ کە بە ناردنی ڕەخنە یارمەتیدەری چاکسازی کتێبەکە دەبن لە چاپەکانی دواییدا.

٥- لە سەر هەندێك لە زاراوەکان، گوڵە ئەستێرەیەکی بچووك (*) دانراوە کە ئەمە بە واتای ئەوەیە کە ئەو زاراوە لە ناو فەرهەنگەکەدا دەرووی تایبەتی بۆ کراوەتەوە و لە شوێنی خۆیدا بە جیاواز شرۆڤە کراوە. خوێنەر دەتوانێ پاش دۆزینەوەی زاراوەکە، زانیاری زیاتر لەو بارەوە بە دەست بهێنێت. بۆ نموونە بڕوانە پەراگرافی دووهەمی زاراوەی "هێز" کە تێیدا لە سەر زاراوەی دەسەڵات، نیشانەی گوڵە ئەستێرە دانراوە. واتە زاراوەی دەسەڵاتیش بە جیاواز شەرح کراوە.

٦- ئەم فەرهەنگە بە سێ زمانی کوردی و فارسی و ئینگلیزی ئامادە کراوە، بەم بۆنەوە بە پێویستم زانی لە کۆتایی کتێبەکەدا دوو ئەندکس(پێرستی زاراوەکان) بە زمانی فارسی و ئینگلیزی دابنێم بۆ ئەوەی ئەگەر خوێنەرێك زاراوەیەکی بە یەکێك لەو زمانانە دەناسی بەڵام ئاگای لە هاوواتا کوردییەکەی نەبوو، بتوانێ بە خێرایی بیدۆزێتەوە و کەڵکی لێ وەرگرێت.

لە کۆتاییدا بە پێویستی دەزانم سەری نەوازش و سپاس و پێزانینی خۆم بۆ ئەو کەسانە دانەوێنم کە هەرکامیان بە جۆرێك یارمەتیدەری من بوون بۆ ئەوەی ئەم فەرهەنگە بێتە بەرهەم، بە چەشنێك کە ئەگەر یارمەتی و هاوڕایەتی ئەوان نەبووایە، ئەم ئەرکە بە ئەنجام نەدەگەیشت.

لە پێشدا سپاسی فراوانی هەڤاڵی شاعیرم، مامۆستای زمانی ئینگلیزی، بەکر پیروزی (بەرهەم) دەکەم کە جگە لەوەی پاڵنەرێك بوو بۆ بە ئەنجام گەیاندنی ئەم کارە، زاراوە کوردییەکانی لە گەڵ زاراوە ئینگلیزییەکان بەرامبەر کردووە و لە ساغکرنەوەی هەندێك لەو زاراوانەدا یارمەتی داوم. رێز دادەنێم بۆ برای بەرێزم شاعیر و نووسەر، رەزا عەلی پوور کە ئەویش چاوێکی خشاندووە بە زاراوەکان و لە شوێنی خۆیدا راوێژی پێ‌داوم. هەروەها سپاسی ناسر بەهرام بەیگی ئەکەم کە ئەرکی خوێندنەوەی دووبارەی بەشێك لە کتێبەکەی لە ئەستۆ گرت و هەندێ لە هەڵەکانی بۆ راست کردمەوە. بە پێویستی دەزانم دەستخۆشانە و سپاسی خۆم لە خوشکە گەلاوێژ کەریمی لەمەڕ ئەو ئەرك و ماندووبوونە کە بۆ کێشانەوەی نەخشەی رووبەرگی کتێبەکە بە ئەنجامی گەیاند، ئاراستە بکەم. ماندووبوونی هونەرمەند تەها کەریمی و پشتگەرمی هەڤاڵان حامید فەرازی و رزگار ئەحمەدی لە یاد ناکەم.

رێز و سپاسی تایبەتی خۆم پێشکەشی دوکتۆر بەختیار سەجادی مامۆستای زانستگەی کوردستان (سنە) کە لە دوایین رۆژانی پێش بە چاپ سپاردنی کتێبەکەدا چاوێکی بیرمەندانە و دڵسۆزانەی خشاند بە پێرستی زاراوەکاندا و لە ساغکردنەوەی هەندێك لە هاوواتاکاندا یارمەتی بەنرخی داوم.

سپاسی بەسۆز بۆ هاوسەری ژینم، دایکی راژین، شەهرزاد حەیدەریان کە وێڕای سەبر و تاقەتێکی زۆر کە بۆ ئەنجامی ئەم کارە لە خۆی نیشان دا، لە وەرگێڕانی هەندێك لەو سەرچاوە ئینگلیزییانەشدا یارمەتی داوم.

لە کۆتاییدا دەسخۆشی دەکەم لە پرۆفیسۆر عەبدوڵلا سەلیمی بریکاری زانکۆی کوردستان(سنە) و دوکتور نەجمەدین جەباری، بەرپرسی ناوەندی کوردستان ناسی زانکۆی کوردستان و دوکتور عەبدوڵلا رەسووڵ نەژاد چونکا ئەگەر پشتگیری و یارمەتی ئەوان نەبوایە ئەم کتێبە بە چاپ نەدەگەیشت و رێگەی کتێبخانەی کوردی نەئەدۆزییەوە. هەر بژین

hermankurd@gmail. com

ئە. شەبانی، بانە

٢٨ی ١ی٢٠١٠

٨ی ١١ی ١٣٨٨

ئا

ئابووری سیاسی اقتصاد سیاسی Political economy

زاراوەی ئابووری سیاسی چەمکێکی نوێباوە کە کێشە و ئاریشەی زانستەکانی سیاسەت و ئابوور لێك ئەداتەوە. بە واتایەکیتر ئابووری سیاسی لە شوێن دۆزینەوەی پێوەندی دوولایەنەی وزە سیاسی و ئابوورییەکان و کاردانەوەی ئەم هێزانەیە بەسەر پێکهاتەکانی سیاسەتی ئابووریدا. هەروەها کاردانەوەی بارودۆخی ئابووری بەسەر حوکمەتە هەڵبژاردە خەڵکیەکانیش لێك ئەداتەوە. سەرکەوتنی حوکمەت لە بواری سیاسەتە ئابوورییەکان، شەرعییەت و ئەگەری دووبارە هەڵبژاردنەوەی ئەو حوکمەتە زیاد ئەکات. لە گوتاری پۆزیتیڤیزمدا شەرعییەت و خۆشویستنی حوکمەتە هەڵبژێردراوەکان، ئەگەڕێتەوە بۆ پێودانگە ئابوورییەکانی هەڵامسان، رادەی بێکاری و هاوتەرازنەبوونی خەرج وبەرج و...

یەکێکیتر لەو مەسەلە گرنگانە، ئەوەیە کە تاچ ڕادەیەك بارودۆخی ئابووری وڵاتەکان دەرەنجامی سیاسەتەکانی دەوڵەتە و تا چ ڕادەیەکیش بەرهەمی هۆکارگەلێکی بێ کۆنترۆڵ وەك بازاڕی جیهانییە؟

سەنگی هۆکارگەلی سیاسی لە پێکهاتنی سیاسەتە ئابوورییەکان گرانە و ئەم هۆکارانە ئەکەونە ناوەندی سەرنجی ئەم زانستەوە. بۆ وێنە ئەگوترێ کە دەوڵەتان لە پێش هەڵبژاردنەکان و بە مەبەستی خۆ شیرین کردن لە بەر چاوی رەشەگەلدا دەست ئەدەنە بووژاندنەوەی ئابووری و تەنانەت تاکوو چەن مانگێکیش ئەو شتانەی کە بەرعۆدەی بوون بە ئەنجامی ئەگەیێنن، بەڵام دوای گەیشتن بە دەسەڵات، لەم ڕێبازە دوور ئەکەونەوە.

پێوەندی ئایدیۆلۆجی حیزبی لە گەڵ مەسەلە ئابوورییەکانیش، بۆتە بابەتێك لە توێژینەوەکانی ئابووری سیاسی. ئەغڵەب حیزبە چەپییەکان هەوڵ ئەدەن گرفتی بێکاری چارەسەر بکەن، کەچی حیزبە راستییەکان هەوڵئەدەن پلەی هەڵامسان دابەزێنن. کەواتە پێوەندی ئایدیۆلۆژی سیاسی و ئابووری سیاسی مەسەلەیەکی گرنگ لە ئەژمار دێت. ئابووری سیاسی بەم واتایە، لەگەڵ ئابووری سیاسی بە واتا کۆنەکەی کە بە روانگەیەکی مارکسیەوە ئەیڕوانییە سیاسەت، خۆبەخۆ جیاوازی هەیە.

ئابووری خوازی اقتصاد باوری Economism

بەهەند گرتنی ئابووری و بژیویی بە سەر سیاسەت و خەباتی سیاسیدا. لە کۆتایی سەدەی نۆزدە و سەرەتای سەدەی بیستەم، لە حیزبی سۆسیال دیموکراتی سۆڤیەت، لاگیرییەك بۆ بەستنەوەی خەبات بە

خەباتی ئابووری(باشتر کردنی هەلومەرجی ئیش و کار و زیادکردنی مووچە و ...)هاتە ئاراوە. ئەم لاگیرییە بە حیزب و رۆڵی شۆڕشگێڕانە بەو چەشنەی کە لێنین بیری لێ ئەکردەوە نەبوو. لینین لە کتێبی«ئەبێ چ بکەین؟»(١٩٠٢)، بەدژی ئەم فیکرە راوەستا.

ئاپاترید آپاترید Apatride

بە کەسێك دەگوترێ کە رەگەزنامە*ی هیچ ولاتێکی نەبێت ئەم حاڵەتەش لەم هەلومەرجانەی خوارەوەدا روو ئەدات:

١ـ کۆچکردن.

٢ـ بە پێی یاسای نەتەوایەتی هەندێ لە ولاتان.

ئاریستۆکراسی/ئاغەواتی آریستوکراسی Aristocracy

بە زمانی یۆنانی بە مانای باشترین حوکمەت یان حوکمەتی پیاوماقوولانە. بەلام لە زاراوەدا جگە لەوەیکە هەڵگری پاساوێکی ئەخلاقییە، حوکمەتی کەسانی لێهاتووە کە بە پێی میرات و شەرەف و خوێن بە سەروەری گەیشتوون. کەواتە ئەکرێ بە حوکمەتی رەگەز مەزنایەتی ناوبردە بکرێ.

لە فەلسەفەی سیاسی یۆناندا ئاریستۆکراسی بەو دەسەلاتدارانە دەگوترا کە لەباری ئینسانییەوە بە تەواوی هەڵیان دابێ و گەشەیان کردبێ. ئەرەستۆ(لە کتێبی سیاسەت) و پلاتۆ (لە کتێبی کۆماری)دا هەوڵێکی زۆریان داوە لەمەڕ دیاریکردنی پێودانگێك بۆ دۆزینەوەی ئەم جورە کەسانە. ئەرەستۆ، باشترین جۆری حوکمەتەکان بە پادشایی و ئاریستۆکراسی و حوکمەتی قانوون ناوبردە ئەکا و لە نێوان ئاریستۆکراسی و ئۆلیگارکی*دا ئەم جیاوازییە قایلە: " ئۆلیگارکی گەیشتن بە دەسەلاتە بە پێی دارایی و ئاریستۆکراسی بە پێی بلیمەتی". بەلام هەر لە زووەوە ئەم دو زاراوە بە یەك مانا بە کار براون. بۆ وێنە کارتاژ و وینیز ئاریستۆکراتی گەورەی دارایی بوون.

ئاریستۆکراتیك بە عام، بە حوکمەتێك دەوگوترێ کە تێیدا دەسەلاتی دەوڵەت رەها بێ و حوکمەت بە دەس تاقمێکی مومتازەوە بێت. ئەم تاقمەش لە رێی میرات و پلەی چینایەتییەوە بەم شوێنە گەیشتبێ و رێگەی چینەکانی‌تر بۆ ئەم شوێنە یاساغ بێت. نمونەی ئەم سیستەمە سیاسییە لە ئێرانی پێش ئیسلام و ئەورووپا لە سەدەکانی ناوەڕاست ئەبیندرێت. ئیمرۆ نمونەی ئەم جۆرە حوکمەتە لە کەم شوێنی جیهاندا پەیدا ئەبێت و جێی خۆی داوە بە دیکتاتۆری ئولیگاریشی نوێ.

ئازادی آزادی Freedom

بە گشتی، ئازادی دۆخێکە کە تێیدا هیچ شتێك پابەند و دەربەستی شتی‌تر نەبێ و بتوانێ لە گەردوندا جێبەجێ بکرێت. لە پێوەند لە گەڵ مرۆڤدا، ئازادی، دۆخێکە کە تێیدا هیچ شتێك رێگر نەبێت لە بەردەم

ئیرادەی تاك بۆگەیشتن بە ئامانجەكانی. بەڵام ئەم پێناسە زۆر گشتی و رەهایە چونكا ئازادی بە مانای رەها بۆ هیچ بوونەوەرێك لە جیهان نایەتە بەرهەم كەواتە هەركاتێك لە سەر ئازادی باس ئەكەین، ئەبێ رێژەیەك لەم چەمكە لە بەرچاوبگرین. لە پێوەندی مرۆڤەوە، ئازادی ئەبێ لە دوو سۆنگەوە شی بكرێتەوە: یەكەم، هۆی ئازادی(واتە ئازادبوون لە چی؟)دووهەم، لایەنی ئازادی(واتە ئازادی بۆ چی؟). یەكێك لە تایبەتمەندییە دەروونییەكانی ئازادی، دابڕان لە دۆخێك یان جۆرە پەیوەندییەكە كە حەزی پێ ناكەین. بەڵام ئەو كۆت و بەندانەی كە بە رەزا و رەحمەتی خۆمان قبووڵی ئەكەین، دژی ئازادی لە ئەژمار نایەت. ئەو كەسەی كە لە بەندیخانە رزگار ئەبێت، بە "ئازاد" بوونی خۆی خۆشحاڵە بەڵام رەنگە هیچ عاشقێك حەز نەكا لە كۆت و داوی عەشقەكەی رزگار بێت یان هیچ دایكێك لە باوەشی منداڵەكەی. كەواتە ئازادی هەمیشە لە پێوەندی لەگەڵ شتێك یان دۆخێك پێناسە ئەكرێت كە بە زۆرەملی داسەپابێت یان بۆ تاك ناخۆش بێت. چونكا ئەو كەسەی كە ئەركێك بە حەزی خۆی ئەنجام ئەدات نەك لە بەر ترسی سزادان، لە باری كۆمەڵایەتی و سیاسییەوە ئازادە. بۆ وێنە ئەوەیكە نەهێڵێت كەسانێك ئازار بگەیێنن بە كەسانی‌تر، شتێكی بەرێوجێیە. هەروا كە بە یاسایەكی پەسندكراو هیچكەس لە گەڵ بەربەستە قانوونییەكان دژایەتی ناكا و لەناوچوونی یاسا، ئازادی لە ئەژمار نایەت بەڵكوو ئاژاوە و بشێوی بەدواوە ئەبێت.

باسی ئازادییە سیاسی و كۆمەڵایەتییەكان ماوەیەكی زۆر نییە لە كۆمەڵگای مرۆڤ هاتۆتە ئاراوە و زیاتر ئەگەڕێتەوە بۆ گۆڕانكارییە فیكرییەكانی ئەم چەن سەدەی دوایی ئەورووپا و بە گشتی سەردەمی ئەندێشەی مۆدێرنە لەم ناوچەدا. لەمەوبەر، لە باسە فەلسەفییەكان (چ ئیسلام چ خاچپەرستەكان)، باسكردن لە جەبر و ئیختیار، وەك ململانێی ئیرادەی خواوەند و ئیرادەی مرۆڤ و نیسبەتی ئەم دووانە لە گەڵ یەكتر لە پێوەندی لە گەڵ كێشەی خێر و شەڕ دەهاتە ئاراوە. بەڵام ئەندێشەی نوێی ئەورووپا لە جیاتی لێكدانەوەی رێژە و پێوەندیی مرۆڤ و خوا، زیاتر خۆی بە پێوەندی مرۆڤ لە گەل مرۆڤ، واتە پێوەندییە كۆمەڵایەتییەكان سەرقاڵ كردووە و كێشەی ئازادی تاك لە بەرامبەر كۆمەڵ ئەهێنێتە ئاراوە و روبەروبوونەوەی تاك لە گەڵ دەوڵەت و پێوەندییەكانیان یەكێك لە دۆزە فیكرییەكانی ئەم ۳-۲ سەدەی دوایی بووە. لە ئەورووپا، پاش راپەڕینی ئەندێشەی سیاسی رێنیسانس، پێناسەگەلی جۆراوجۆر بۆ ئازادی كراوە. بۆ وێنە "ئازادی" بە زەمینە و دەرفەتێك زانراوە كە بۆ پەرەسەندنی توانایییەكانی تاك رێز دادەنێت. لایەنگرانی رژێمە توتالیتارییەكان كە لە گەڵ چەمكە زیندووەكانی ئازادی لە هەناوی دیموكراسییەكاندا دژایەتی دەكەن، خۆیان لە پشتی ئەم پێناسەوە حەشار داوە و بانگەشەی ئەوە دەكەن كە رەهەندێك زیاتر لە رەهەندی سیاسی بۆ ئازادی قایل دەبن. بەڵام بیرمەندانێك وەك تامس هابس و جۆن ئوستوارت‌میل ئازادی‌یان بە مانا ناسراوەكەی پێناسە كردووە. هابس دەڵێ: مرۆڤی ئازاد ئەو كەسەیە كە ئەگەر ویستی كارێك بكا و هێزی بەو كارە بشكێ هیچ شتێك لەبەردەمیا رێگر نەبێت. (كتێبی لیڤیاتان). لە لایەكی ترەوە ترادیسیۆنی فیكریی رۆژئاوا، ئازادی بە شێوازی ژینی هاوكووف لە گەڵ عەقڵ و یاسای ئەخلاقی لە قەڵەم ئەدات. ئیپكتۆس، فەیلەسوفی رەواقی رۆما

دەڵێ: هیچ مرۆڤێکی بەدکار ئازاد نییە. کارلایل، فەیلەسوفی ئینگلیزی دەڵێ: ئازادی راستەقینەی مرۆڤ، دۆزینەوەی رێگەی راستە و هەنگاونان لەو رێگەدایە.

بە گشتی لەم چاخەدا ئازادی سیاسی، ئەستوونی دیموکراسی لەژمار دێت و پێشێلکردنی ئەو ئازادییە سەرەکییانەی کە لە یاسا بنچینەییەکان بە تەرزێکی ئاشکرا بە خەڵك دراوە، پێشێلکردنی بنەڕەتی سەروەری گەلە و تاوانێك بەدژی سەروەری یاسا لەئەژمار دێت. بەڵام ئەو ئازادییانەی کە لە قانوندا ناوبردە کراوە، هەمیشە سنوری ئازادی هەرکەسێك ئەبەستێتەوە بە سنوری ئازادی کەسانی ترەوە. بەم پێیە، ئەگەرچی وشەی ئازادی هەمیشە بە حەز و تاو بە زاردا دێت، خۆبەخۆ شتێکی پەسند نییە بەڵکوو دەبێ هەمیشە لە بیرمان بێ کە "ئازادی بۆ چی؟ و ئازادبوون لە چی؟" داوا ئەکرێ.

ئازادی چاپەمەنی آزادی مطبوعات Freedom of the Press

بە پێی ئەم بنەمایە، هەرکەسێك ماق بڵاوکردنەوەی بیروڕا و بۆچوون و هەواڵەکانی هەیە لە رێگای نووسراوە یا چاپەمەنییەکانەوە بێئەوەی بۆ بڵاوکردنەوەیان پێویستی بە ئیجازە بێت یان ناچار بە سانسۆڕ*کردن بێت.

ئازادیخوازی/ لیبرالیزم لیبرالیسم/آزادیخواهی liberalism

بە کۆمەڵێك مێتۆد و سیاسەت و ئایدیۆلۆژیا دەگوترێ کە ئامانجیان بەرهەمهێنانی هەرچی زیاتری ئازادییە بۆ تاکەکەس. بە لایەنگرانی وەها مەرامێك دەڵێن ئازادیخواز(لیبراڵ). ئازادیخوازی لە سەرەتادا لەگەڵ ناوی هەندێ حیزبی ئەوروپایی ئاوێتە بوو بەڵام ئەمڕۆکە ئەم زاراوە مانایەکی بەربڵاوتری لەخۆ گرتووە و زیاتر نیشاندەری لایەنێك یا سۆنگەیەکی فیکرییە کە خاوەنی ئەم چەن پرەنسیپانەیە:

١) بەهەند گرتنی دەربڕینی ئازادانەی فیکری تاك، ٢) بڕواهێنان بەوەیکە دەربڕینی ئازادنەی فیکر بۆ تاك و کۆمەڵ بەسوودە. ٣) پشتیوانی کردن لەو دامودەزگا کۆمەڵایەتی و سیاسیانەی کە رێگا بۆ دەربڕینی ئازادانەی فیکر خۆش ئەکەن.

ئازادیخوازی وەك سیستەمێکی تێکچنراو کە پڕ بووە لە ئامانج و ئایدیالی کردەیی، لە سەدەکانی ١٧و١٨ لە بەریتانیا سەری هەڵدا. پاشان لە وڵاتانی دیکەش، حیزب و تیۆریگەلی ئازادیخواز هاتنە کایەوە کە ئەمانیش یان بۆ خۆیان گەشەیان کرد یا لاساییکەرەوەی نمونەکەی بەریتانیابوون.

ئەندێشە و ئاکاری ئازادیخوازانە لە پێشدا لە سەر دوو زەمینە جەخت ئەکات: یەکەم، وەڕەزبوون لە دەسەڵاتی ملهوڕانە و هەوڵدان بۆ بەدیهێنانی شێوازیتری بە کارهێنانی دەسەڵاتی کۆمەڵایەتی. دووهەم، دەربڕینی ئازادانەی ئەندێشەی تاك.

هەوڵی تیۆری و سیاسەتی ئازادیخوازەکان ئەمە بووە کە ئەم دوو بنەڕەتە پێکەوە سازگاربکەن. هەوڵی لیبرالیزم لە پێشدا ئەوە بوو کە لە گەمارۆی دەسەڵاتی ئیستبدادی رزگار بین و یەکێك لە ئامانجە

سەرەکییەکانیشی، ئازادی و چاوپۆشی ئایینی بووە. ئازایخوازە ئەوروپییەکان لە باری ئایینییەوە یا بێباوەڕ بوون یا گوماندار یان دژ بە ئاین. هەموو ڕێبەرانی گەورەی جووڵانەوەی ڕۆشنبیری نوێ لەم تاقمە بوون و لە بەرامبەر دەسەڵاتی ملهوڕانەی قەشەکان ڕاوەستاون و لایەنگرییان لە"حوکمەتی عەقڵ " کردووە.

لیبراڵەکان، لایەنگری چاودێری کردنی دەسەڵاتی گشتین بە سەر کاروباری سیاسی و کۆمەڵایەتیدا واتە لە بەستێنی سیاسەت و کاروباری مەدەنی خوازیاری حوکمەتی قانون و لە بەستێنی ئابووریشدا لە بازاری ئازادی ئابووری لایەنگری دەکەن. ئازادیخوازان، خوازیاری زامن کردنی ماف و ئازادییەکانی تاك و بڵاوکردنەوەی دەسەڵات بە سەر ناوەندەکانی دەسەڵاتن و پشتیوانی خۆیان لە ئازادییە ناوچەیی و گرووپییەکان دەرئەبڕن.

یەکێك لە ڕەگەزە سەرەکییەکانی لیبرالیزم، لایەنگری کردن لە ئازادی چالاکانەیە واتە ئەوەیکە تاك، دەرفەتی پەروەردەکردنی توانایی و دەربڕینی ئازادانەی بیر و بڕواکانی خۆی بۆ بڕەخسێ و لەم ڕێگاوە قازانج بگەیێنێ بە کۆمەڵگا. بۆیە لیبرالەکان لە سەر یەکسانی ماف و ئازادییەکان و نەمانی پاوانخوازی و ئیمتیازاتی سەرمایەداران ئەدوێن و لایەنگری لە چەسپاندنی یاسا بە سەر هەموو بنەمایەکی عەقڵیدا دەکەن. بەم پێیە ئازادیخوازان، بە گشتی پێشکەوتنخواز لە ئەژمار دێن چونکا لایەنگری پێشکەوتە کۆمەڵایەتی و ئابووری و زانستی و پیشەسازییەکان بوون.

لیبرالیزم، چ لە باری تیۆری و چ وەك بەرنامەیەکی سیاسی، لە بەرایی" شۆڕشیمەزن"ی بەریتانیا لە ساڵی ١٦٨٨ بە دژی جەیمزی دووهەم، تا ساڵی ١٨٦٧ کە ریفۆرمە کۆمەڵایەتییەکان بوون بە قانون، بە تەواوەتی گەشەی کرد. ئەم ڕێبازە، لە سەرەتادا لە گوێن جووڵانەوەیەکی دژ بە ئیستبداد، تەنیا بۆ مسۆگەر کردنی یاسا و ئازادییەکانی تاك خەباتی ئەکرد. پاش ئەم قۆناغە، کەمتاکورتێك، ئەبێتە تیۆرییەکی ڕێك و پێکی ئابووری و سیاسی. ئازادیخوازی، هاوکات لە ئەوروپا ــ بێجگە لە بەریتانیا ــ و ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا بیچمی گرت. بەڵام زاراوەی لیبرالیزمی کلاسیك تەنیا بۆ لیبرالیزمی بەریتانی بە کار دەبرێت.

لیبرالیزمی بەریتانی لە پێشدا ڕووکاری ئازادیخوازی و چاوپۆشی ئایینی و چەسپاندنی یاسا و مافە سیاسییەکانی لە خۆ گرتبوو. شۆڕشی ١٦٨٨ کە یەکەم شۆڕشی لیبرالی مێژووە، ئەو ئازادییانەی کە لەماوەی یەك سەدە بە دەس هاتبوون، مسۆگەری کرد و ڕواڵەتێکی قانوونی پێ بەخشی. ئەو لیبرالیزمەی کە لە ١٦٨٩ بانگەشەی بۆ ئەکرا، لە بنەڕەتدا لایەنێکی ڕەخنەگرانە و سەلبی هەبووەو لە ئازادییە کۆمەڵایەتییەکان لە هەمبەر دەستێوەردانی دەوڵەت و بە تایبەت پاشا، پشتیوانی دەکرد. زۆرترین ئامانجیشی سیاسی بووە وەك لەوەی ئابووری بێت. لەم میانەدا گرینگترین ئامانجە سیاسییەکانی بریتی بوو لە: ئازادی بیر و بڕوا و مافی نەیاریی و چەسپاندنی حوکمەتی یاسا و *جیاکردنەوەی هێزەکان**. هەر لەم ساڵانەدا هەندێ ئازادی مەدەنی وەك تەبایی ئایینی و ئازادی ڕۆژنامەکان دەستەبەر کراوە. کتێبی دووهەمی جۆن لاك بە ناوی" *دەربارەی حوکمەت*" و ڕاگەیاندنی سەربەخۆیی ئەمەریکا، گەورەترین یادگارییەکانی ئەم

قۆناغەی لیبرالیزمن.

لیبرالیزمی ئابووری: پاش قۆناغی یەکەم کە قۆناغی بە سەمەر گەیشتنی ئازادییە سیاسییەکان بوو، قۆناغێکی نوێ دەست پێئەکا کە تێیدا تیۆری لیبرالیزمی ئابووری وەك تەواوکەری لیبرالیزمی سیاسی ناوبردە ئەکرێ. ئابووری ناسانی لیبرالیزمی بەریتانی، بە رێبەرایەتی ئادام سمیت، بە تواناترین گرووپێك بوون کە تیۆری (لیبرالیزمی ئابووری)یان هێنایە ئاراوە. بە باوەڕی ئەمانە، میکانیزمی خۆبەخۆی بازاڕی ئابووری، کە پەیڕەوی قانونی خوازە و روخستنە(عرضە و تقاضا)، باشترین گەرەنتییە بۆپێشکەوتنی کاری ئابووری و هیچ لایەنێك، چ پاوانخوازانی ئازاد و چ دەوڵەت، نابێ دەستێوەردانی تیا بکا. بەڕای ئەوان، هاوبەشێتی دڵخوازانەی کەسەکان و هاوکاری نێوانیان بە پێی‌میکانیزمی بازاڕی ئازاد، کارێك ئەکات کە سوود بە هەموان بگات. ئەم تیۆرییە بووە هۆی ئەوە کە لیبڕالیزمی سیاسی بەهێز ببێ و وەك تیۆرییەکی هەمەلایەن و بەرێوجێی ئابووری برازێتەوە. تیۆری ئادام سمیت، سیستەمێکی ئازاد و غەیرە شەخسی نەبوو بەڵکوو سیستەمێك بوو کە مرۆڤی هان ئەدا، هێز و داراییەکانی بە قازانجی خۆی و کەسانی تر بخاتە گەڕ.

لیبرالیزمی نوێ: بەڵام بازاڕی ئازادی ئابووری و سوودپەرەستی لە ڕادە بەدەری خەڵك نەوەك ئاواتەکانی رێبەرانی جووڵانەوەی ئازادیخوازی بەدی نەهێنا، بەڵکوو هاوکات لە گەڵ ئاکامەکانی شۆڕشی پیشەسازی لە باری بێعەدالەتی کۆمەلایەتی و ئابوورییەوە شوێنەوارێکی دزێوی لە دوا خۆی بەجێهێشت کە گرینگترینیان لە دایکبوونی کۆمەڵێکی زۆر لە کرێکارانی هەژار لە کارخانەکان بوو(بڕوانە سۆشیالیزم).

ئینجا تەوژمی هێزە کۆمەلایەتییە تازە پێگەیشتووەکان وایکرد لە لیبڕاڵەکان کە بە لیبڕاڵیزمی توندرەودا بچنەوە و سنوورێکیش بۆ چاودێری و کۆنترۆڵی دەوڵەت لە مەڕ دابینکردنی بەرژەوەندی هەمووان، دیاری بکەن. چڵەپۆپەی جووڵانەوەی لیبرالیزمی ئابووری، ناوەڕاستی سەدەی ١٩ بوو کاتێك کە تەنانەت لیبراڵەکان لە گەڵ دارشتنی یاسای ئیش و کاریشدا دژایەتییان دەکرد. بەڵام لەمەودوا زۆربەی رێسا کۆنتڕۆڵکەرەکانی دەوڵەت، وەك قەرارە تەندرۆستییەکان و بیمە و یەکیەتی کرێکارانیان بۆ قازانجی گشتی پەسندکرد. لیبرالیزم سەرەتا لە هەناوی کۆمەڵگاکانی سەدەکانی ناوەڕاست، راپەرینێك بوو بە دژی کلێسە و ئیستبداد بەڵام ئیستا بەشێك لە ترادیسیۆنی فیکری *کۆنەپارێزی** رۆژاوایی لە ئەژمار دێت و دوو حیزبی گەورەی ئەمریکای خستۆتە ژێر کاریگەرییەوە. لە هەمانکاتدا لە سەر جووڵانەوەی سۆسیال دیموکراتیش کاریگەریی داناوە.

لە بەر ئەوەی لە ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا، حیزبێکی بەهێزی چەپی لە مەیدان دا نییە، لیبڕاڵ بە سیاسەتمەدارێك دەگوترێ کە خاوەنی فیکرەیەکی نزیك بە چەپییەکان و لایەنگری ریفۆرمی کۆمەلایەتی ئابووری بێت.

ئازادی سیاسی آزادی سیاسی Political Freedom

بریتییە لە ماف هاتنە مەیدان و هاوبەشێتی تاکی کۆمەڵگا بۆ ئیدارەی وڵات، چ بە شێوەی راستەوخۆ یان

لە رێی هەڵبژاردنی نوێنەران. ئازادی سیاسی یەکێك لە مەرجەکانی سیستەمی *دیموکراسی** لە ئەژمار دێت. بە باوەڕی مۆنتسکیو، ئازادی سیاسی بریتییەلە ئەرخەیانی فیکری هەر کەسێك بە نیسبەت سەلامەتی دەروونی خۆی. بۆ گەیشتن بەم ئازادییەش پێویست ئەکات بە جۆرێك حوکمەت دابمەزرێت کە هیچ کەس لە کەسێکی دیکە ترسی نەبێت.

ئازادییە مەدەنییەکان آزادیهای مدنی Civil liberties

بەو ئازادییە کەسەکی و کۆمەڵایەتییانە دەگوترێ کە دەستی بە سەر پێوەندییە مەدەنییەکانی تاکدا گرتووە و یاساش لەبەرامبەر هەرچەشنە دەستێوەردانێکیان رادەوەستێ، مەگەر ئەوەیکە لە گەڵ بەرژەوەندی گشتیدا ناکۆك بێت. ئازادییە مەدەنییەکان لە زاراوەی یاساییدا پێی دەگوترێ"مافەکانی‌تاك".

ئازادی مەدەنی، یەکێك لە چەمکە سەرەکییەکانی ئەندێشەی سیاسی دیموکراتیکی نوێیە و لە مانایێکی بەربڵاودا بریتییە لە: ئازادی تاك بۆ ئەنجامی هەر کردەیێکی شەخسی و هەبوونی ماڵ و دارایی و سوود لێوەرگرتنیان و ئازادی بڕوای ئایینی و پەرەستشی ئازاد و ئازادی بیر و باوەڕ. لە سیستەمێکی یاسامەنددا قانوون لە بەرامبەر دەسدرێژ کردنی دەوڵەت یا هەرکەسێکی‌تر بۆ سەر ئەم ئازادییانە دەوەستێ و پشگیرییان لێ ئەکات. هەندێ لە پێناسەکان، مانای ئازادی تاك تەنیا بە پاراستنی تاك و بڕوا و داراییەکانی لە بەرامبەر دەسکاری خۆخوازانەی حوکمەت دەبەستنەوە.

هەندێ جار ئازادییە مەدەنییەکان بە بژاردە ناوبردە دەکەن، وەك ئازادی رادەربڕین و نووسین و بڵاوکردنەوە و سازدانی رێکخراوە و کۆبوونەوە بێ مەترسی یان سزادانی دەوڵەت. کاتێك ئەم ئازادییانە بە بژاردن بێتە ئاراوە، ریزکردنییان بە پێی کۆمەڵگاکان جیاواز دەردێ و ناکرێ لیستێکی هاوشێوە بۆ هەموو کۆمەڵگاکان تۆمار بکرێت. بەڵام لە باری سیاسییەوە، ئازادی بیروڕا و مەرام و کۆمەڵ و رادەربڕین، لە جوملەی ئەو ئازادییە سەرەکییەکانەن کە تەواوی دەستوورە دیموکراتیەکان لەسەری کۆکن.

ئاژانسی نێونەتەوەیی وزەی ئەتۆمی آژانس بین المللی انرژی اتمی International Atomic Energy Agency(IAEA)

بیرۆکەی دروسبوونی رێکخراوەیەکی وەها بۆ سوود وەرگرتنی ئاشتی خوازانە لە وزەی ئەتۆمی، ئەگەرێتەوە بۆ ١٩٥٠ بە دواوە. لە ساڵی ١٩٥٣ لە سەر پێشنیازی ئایزێنهاوەر سەرکۆماری ئەو کاتەی ئەمریکا، بە کۆمەڵی گشتی نەتەوە یەکگرتووەکان، بڕیار درا سەرچاوەیەك بۆ ئەم مەبەستە دابمەزرێت. لە ساڵی ١٩٥٤، کۆمەڵی گشتی بڕیارنامەی "ئەتۆم بۆ ئاشتی" مۆر کرد و سەرەنجام لە ٢٩ی ژووئەنی ١٩٥٦ رەشنووسی بڕیارنامەی ئاژانس لە کۆنگرەی نێونەتەوەیی وزەی ئەتۆمیدا پەسندکرا. ئاژانس وەك رێکخراوەیەکی نێونەتەوەیی سەربەخۆ، بەرپرسیاریەتی سوود وەرگرتن لە وزەی ئەتۆمی بۆ خزمەت بە ئاسایشی زیاتر بەرعۆدە گرتووە.

بەگشتی ئامانجەکانی ئاژانس لە دوو تەوەردا کورت ئەکرێتەوە: یەکەم، کەڵك وەرگرتنی ئاشتیخوازانە لە وزەی ئەتۆمی و رەونەق بەخشین و پەرەپێدانی بۆ خزمەت بە ئاشتی و تەندروستی و پێشکەوتن و بەهرەداری لە تەواوی جیهان. دووهەم، بێخەم بوون لەوەیکە ئەو هاریکاری و زانیارییانەی کە لە لایەن ئاژانسەوە ئاراستە ئەکرێ، بۆ ئامانجی سەربازی و جەنگی بە کار نابرێت.

ئەرکێکیتر کە بە ئاژانس سپێردراوە، ئەوەیە کە رێ خۆشبکات بۆ پاراستن و پیادەکردنی پەیمانی بەربەست کردنی چەکی ناوەکی (Non Proliferation Treaty (NPT. تا ئێستا بنکەی ناوەکی زۆربەی وڵاتان کەوتونەتە ژێر چاوەدێری ئاژانسەوە، ئەم چاودێریە، ٩٥٪ پێگە ناوەکییەکانی جیهان بێجگە لەو پێنج وڵاتەی کە خاوەنی چەکی ئەتۆمین ئەگرێتەوە. ئاژانس پێکهاتووە لە ٣٥ ئەندام و ناوەندەکەشی لە شاری ڤیەنای لە وڵاتی نەمسایە.

ئاژاوەگەرێتی — غوغاسالاری — Mobocracy

فەرمانڕەوایی رووتە و پووتە و بۆرەپیاوانی سەرکێش و لاسار. ئاژاوەگەرێتی(مۆبۆکراسی) بریتییە لە حکومەتی کەسانێکی نەزان و نەفام کە لە کاتی قەیران و شۆڕش و کۆدەتا*و گۆڕانکارییەکاندا بە شێوەیەکی کاتی دەسەڵاتی وڵاتێك بەدەستەوە بگرن. لەم حکومەتەدا دەسەڵات دەکەوێتە دەست خەڵکانێکی بێ پرەنسیپ و ئاژاوەگێڕ، خەڵکێك کە بە رێگای عەقڵیاندا ناڕۆن بەڵکوو ملکەچی هەستیان بن و بۆ گەیشتن بە ئامانجەکانیان دەست ئەکەن بە شەڕنانەوە و ئاژاوەگێڕی. ئاژاوەگەرێتی رووکارە گەندەڵەکەی دیموکراسی لەئەژمار دێت. لەم بارەوە هێرۆدۆت، مێژوونووسی بەناوبانگی یۆنانی دەڵێ: هەرچەندە دیموکراسی هەموو کەس لە بەرامبەر یاسادا بە یەکسان دەزانێ بەڵام عەیبەکەشی ئەوەیە کە بە ئاسانی دەبێتە مۆبۆکراسی یا حکومەتی کەسانی نەفام و نەزان.

ئاژاوەگێڕی — آشوبگری — Sedition

ئەم زاراوە لە زۆربەی لقەکانی زانستە کۆمەڵایەتییەکان بەکار براوە و لە هەمووشیان بەم واتایە شرۆڤە کراوە: هەر باس و کۆڵینەوەیەك چ بە نووسراوە و چ سەرزارەکی یان هەر کردەوەیەکی ناسپاسانە، بێجگە لە خەیانەت، کە ببێتە هۆی بێ متمانەیی و هاندان بۆ نافەرمانی بە دژی دەسەڵاتی دەوڵەت ئاژاوەگێڕی لە قەڵەم ئەدرێت. ئاژاوەگێڕی، جیاواز لەو جەوهەرە پەنامەکییەی کە لە گەڵ رۆحێکی سپڵە و ناسپاس ئاوێتە بووە ماهییەتی گەندەڵی ئەم ئاکارەش زیاتر ئەکات.

رەنگە ئەم واتایە کە هەندێ جار ناواخنێکی تاوانبارانە لە خۆ دەگرێ، لە هەر کام لە وڵاتان بە جۆرێك پێناسە بکرێت بۆ وێنە لە بەریتانیا، تەواوی ئەو کردارە ئاژاوەگێڕانەی کە تەشەنە ئەدەن بە نارەزایەتی لە حوکمەت و دەسەڵاتداران و دەلالەت ئەکەن بە سەر وەرچەرخاندا بە ئاژاوەگێڕی ناوبردە دەکرێ. لە وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا ئاژاوەگێڕی، بە پێی یاسای فیدراڵی یارمەتی گەیاندن بە رووخان یا رماندنی

حوکمەت پێناسە دەکەن.

لەم وڵاتەدا هەوڵ دراوە ئاژاوەگێڕی لە کاتی شەڕ و ئاشتی لێك جیا بکەنەوە. ئاژاوەگێڕی لە کاتی شەڕدا بریتییەلە تێکدانی ئاسایشی کۆمەڵایەتی بە نووسین یا بە کردەوە بەڵام لە کاتی ئارامی و ئاشتیدا رەنگە زۆربەی ئەم کارانە ئاژاوەگێڕی لە قەڵەم نەدرێ.

ئاژیتاسیۆن: بڕوانە هاندان.

ئاسایش امنیت Security

١ـ زامنکردنی هێمنایەتی و ئۆقرەیی لە رێگەی بەڵێنە سیاسییەکان بۆ کەمکردنەوەی مەترسی سەرهەڵدانی شەڕ. ٢. خۆ پاراستن لە مەترسی دەسدرێژی کردن بۆ ئازادی و مافە رەواکان. ٣ـ ئەرخەیانی و هەبوونی متمانە لە مەڕ ئاسایشی جەستە و گیان و ماڵ و شەرەف و نامووس. لە زاراوەی سیاسی و مافەکاندا بەم شێوازانەی خوارەوە بە کار براوە:

ئاسایشی تاك، ئاسایشی کۆمەڵایەتی، ئاسایشی نەتەوەیی و ئاسایشی نێونەتەوەیی.

ئاسایشی تاك امنیت فردی Individual security

حاڵەتێکە تاك تێیدا لەوە ناترسێ گیان و ماڵ و ئابڕووی لە دەس بات، بە جۆرێك کە نەتوانێ بژی.

ئاسایشی کۆمەڵایەتی امنیت اجتماعی Social security

کاتێك کۆمەڵ ئەرخەیان بێت لە هەڕەشەیەك کە دەرەنجامی کردەوەیەکی نایاسایی دەوڵەت یان دەزگا یان تاکێك دەرحەق بە تەواوی کۆمەڵگا بێت. لە سیستەمی مافەکانی نوێدا، مەفرووزە کە یاسا، بە پەسندکردنی قانوون و بە رەسمییەت ناسینی مافەکانی تاك و سزادانی تاوانباران، ئاسایشی تاکەکەسی و کۆمەڵایەتی دەپارێزێ(بڕوانە ئازادییەمەدەنییەکان). دادگا و پۆلیسیش بەڕێوەبەری یاسایە و تاك و کۆمەڵگا لە بەرامبەر فەشەل هێنان بە یاسا و بێ قانوونی دەپارێزن.

ئاسایشی گشتی امنیت جمعی Collective security

بنەڕەتی پاراستنی ئاشتی نێونەتەوەیی یە کە هەوڵ و دەوڵی هاوتەریبی وڵاتان بە تایبەت هەوڵی رێکخراوە نێونەتەوەییەکان و لە سەرووی هەموویانەوە نەتەوە یەکگرتووەکان، زامنیەتی.

ئاسایشی نەتەوەیی امنیت ملی National security

حاڵەتێکە کە نەتەوەیەك، لەوە ناترسێ بەشێك لە حەشیمەت یان دارایی یان خاکی وڵاتەکەی لە دەست

بچێ. یاسا نێونەتەوەییەکان ئێمڕۆکە کارێکی وایان کردووە کە سنووری ماف و ئازادی دەوڵەتەکان دیاری بکرێ و نەهێڵێ وڵاتەکان دەسدرێژی بکەن بۆ سەر یەکتر. بەڵام دەزگایەك کە بتوانێ وەك یاسای ناوخۆیی زامنکەری بە حەقدار گەیشتنی مافەکان بێت، لە ئارادا نییە. ئێستا، کەم و زۆر لە هەموو وڵاتەکان جۆرێك پۆلیسی سیاسی یان ئاسایش لە کاردایە کە ئامانجیان بەرگری کردنە لە دزەکردنی سیخوڕ و کەسانی مەترسیدار بۆ ناو وڵات.

جا هەرچی رژێمەکە زیاتر توتالیتەر بێت، ئەوا دەسەڵاتی پۆلیسی سیاسی و رادەی زەبر و زەنگ زیاتر دەبێت. ئەم جۆرە رژێمانە چونکا دەرفەتی نەیاریکردنی ئاشکرا و یاسایی بە کەس نادەن، نەیاران یا دوژمنانی خۆیان بە بیانووی «دوژمنانی ئاسایشی نەتەوەیی» سەرکوت ئەکەن.

ئاسایشی نێونەتەوەیی امنیت بین المللی International security

حاڵەتێکە کە تێیدا هاوکێشە لە نێوان دەسەڵاتەکان بەرقەرارە و کەس دەستدرێژی ناکا بۆ هەرێمی ئەویتر. هەرکاتێك یەکێك لە دەوڵەتەکان ئەم کارەی کرد، لە روانگەی دەسەڵاتی نەیارەوە«ئاسایشی نێونەتەوەیی کەوتۆتە مەترسییەوە» هەرکاتێکیش ئەم شتە رووی دا، مانای وایە مەترسی هەڵگیرسانی شەڕ هەیە.

ئاشتی صلح Peace

١- حاڵەتی ئارامی و ئاسایشی گشتی لە وڵاتێك و پێوەندی ئاسایی لە گەڵ وڵاتانی دیکە. ٢- نەبوونی شەڕ و نەبوونی سیستەمی هەڕەشە. نەبوونی شەڕ واتە پەرەپێدان بە هاریکاری و پێوەندی نێونەتەوەیی. تەنیا ئاشتی دەتوانێ رێز لە مافی مرۆڤ بگرێ، رادەی ئەو رێبەرانەی کە دەم لە ئاشتییەوە دەدەن، گەلێك زۆرن بەڵام بە هۆی ترس لە چەك داماڵین*ی یەکلایەنە، گفتوگۆ لەمەڕ ئاشتی هەمیشە سەرکەوتوو نەبووە، چونکا لایەنی بەرامبەر متمانەی بە ئەویدی نەبووە. لەمرووەوە بەرنامەی بەرهەمهێنان و پرچەککردنی خۆیان درێژە پێدەدەن، ئەمەش پاڵنەرێکە بۆ شەڕ و هەڕەشە لە ئاشتی دەکات.

ئاشتی پرچەك صلح مسلح Armed Peace

لە ساڵی ١٨٧١ کە ئەڵمانیا بەسەر فەرەنسادا سەرکەوتنی بەدەست هێنا، تا ساڵی ١٩١٤ کە شەڕی جیهانی یەکەم هەڵگیرسا لە نێوان دەوڵەتانی ئەوروپی هیچ شەڕێك رووی نەدا بەڵام لە ماوەی ئەم ٤٣ ساڵەدا ئەم وڵاتانە بە گەرمی سەرقاڵی پرچەککردن و پشتئەستوورکردنی خۆیان بوون کە ئەم زەمەنە بە قۆناغی ئاشتی پرچەك ناوی دەرکردووە.

ئاشتیخوازی صلح خواهی /صلح طلبی Pacifism

حەزکردن بە ئاشتی و بێزار بوون لە بەکار هێنانی هێزی سەربازی بە تایبەت لە نێوان نەتەوەکاندا. لە

سەرەتادا بە کەسانێکیان دەگوت ئاشتی خواز کە پێیان وابوو ئەکرێ لەبری شەڕ و ئاژاوە کاری دیکە (ناوبژیوانی و دادوەری) ئەنجام بدرێ.

ویلسۆن، (١٨٥٦ــ ١٩١٩) سەرۆك کۆماری ئەمریکا و لایەنگرانی دیکەی دامەزراندنی کۆمەڵی نەتەوەکان(١٩١٦ـ ١٩١٩) بە ئاشتی‌خواز ناویان دەرکرد چونکا ئەمانە شەڕیان نەك هەر بە بێ ئەخلاقی دەزانی بەڵکوو بە خاپوورکەری شارستانییەتیان لە قەڵەم ئەدا. بەم حاڵەش ئەم کەسانە، سڵیان نەکرد لە بەکارهێنانی هێز و زەبر و زەنگ بەدژی ئەو وڵاتانەی کە شەڕخواز بوون. ئامانجیان ئەوە بوو کە هێزی وڵاتانی دیکە بخەنە گەڕ بۆ خزمەت کۆمەڵگایەکی نێونەتەوەیی. بەم پێیە ئەکرێ لە بری ئاشتی‌خواز بە«ئەنتەرناسیۆنالیست»* لە قەڵەم بدرێن.

واتایەکی تری ئاشتی‌خوازی، ئەگەڕێتەوە بۆ ئاکاری ئەو کەسانەی کە حازر نابن لە هیچ هەلومەرجێکدا بچنە خزمەت هێزی سەربازی بۆ ئەوەی بە دژی نەتەوەیەکی‌تر، شەڕ بکەن. بەم جۆرە ئاشتی خوازییە ئەڵێن ئاشتی خوازی شەخسی یان ئەخلاقی کە لە ئاخێزگەیەکی ئایینییەوە سەری هەڵ داوە(وەك مۆژگارییەکانی ساتیا گراها، بە ڕێبەرایەتی گاندی لە هیندوستان کە بۆ چەند ساڵێك، بوو بە بنەمای سیاسەتی دەرەوەی ئەو وڵاتە).

واتایەکی تری ئەم زاراوە ئەگەڕێتەوە بۆ کەسانێك کە لەبەر هۆکاری ئەقڵی، شەڕ بە ناڕەوا دەزانن. ئەمانە پێیان وایە کە شەڕ، دوو لایەنەکە ئەخاتە دۆخێکی ئاستەنگ و دوژمنکارانەوە و لە سەر ئەم بڕوایەن کە بۆ گۆڕینی ئیرادەی دوژمن ئەبێ سەبر وئارام بگرن و چالاکانە هەوڵ بدرێ ئەم دژبەرەکییە لەناو بچێت. ئەم جۆرە ئاشتی‌خوازییە، بە ئاشتی‌خوازی سیاسی یان ئەقڵی پێناسە کراوە. هەندێ لە نووسەرانی سەردەمی شەڕی جیهانی دووهەم، لایەنگری ئەم جۆرە ئاشتی‌خوازییە بوون.

تا ئێستا هیچ دەوڵەتێك ئاشتی‌خوازی وەك سیاسەتی ڕەسمی و هەمیشەیی خۆی دەستنیشان نەکردووە. بەڵام ئەم بیرۆکە لە مابەینی دوو شەڕەکە لە ئەورووپا لایەنگرانێکی زۆری بە خۆوە دی و هەندێکی زۆری بە دژایەتی لە گەڵ کۆکردنەوەی چەك و تەقەمەنی هاندا. کەچی بە هەڵگیرسانی شەڕی دووهەم، لە رادەی ئەم لایەنگرانە کەم بۆوە و بە رادەی لایەنگرانی سەربازیگەری زیاد بوو. پاش داهێنانی بۆمبی ناوەکی لە دوای شەڕی جیهانی دووهەم و دروسکردنی جبەخانەی ئەتۆمی، ئاشتی‌خوازی بوو بە بزاوتێکی بەهێز دژ بە چەکی ناوەکی و گەلێك لە زانایانی بەناوبانگی جیهانیشی بەم خەباتەوە گلاندووە. تەنانەت ئەو کەسانەش کە لە گەڵ شەڕی ئاسایی دژایەتییەکیان نەبوو، بەم کارەوە هەستاون.

ئاگربەس آتش بس cease-fire

کۆتایی هێنان بە شەڕی چەکداری بە پێی بنەڕەتەکانی(دەست کێشانەوە لە شەڕ). بە زمانی دیپلۆماسی هاوچەرخ، ئەم زاراوە کاتێك بە کار دەهێنن کە لە گفتوگۆکاندا دو لایەنی شەر نەتوانن بڕیاری ڕەسمی دەست هەڵگرتن لە شەڕ مۆربکەن.

ئاڵا — پرچم — Flag

ئاڵا باڵانوێنی دیاریکراوی رەسمی نەتەوەیەکە. ئەم هێمایە کە تەواوی نەتەوەکانی کۆمەڵگەی جیهانی بە دەستیان هێناوە، زانیارییەکی گرینگ دەربارەی مێژوو، خەون و ئاوات، حەز و ئامانجەکانی نەتەوەیەک ئەخاتە بەردەم ئینسان. ئاڵا نیشاندەری سروشتی دەروونی و زەینی نەتەوەیە و شوناسی ئەو نەتەوە پێناسە ئەکات. ئاڵای نەتەوەیەک وێنای دەرهەستی(ئەبستراک) ئینسان بۆ نەتەوە، لەبار و گونجاو دەکات. ئاڵای نەتەوەیی لە مێژووی هێمایینی نەتەوەکاندا قۆناغێکی نوێ دێنێتە ئاراوە.

گەلێک پێش سەرهەڵدانی نەتەوەکان هۆز و عەشیرە سەرەتاییەکان بە شوێن نیشانە و هێمای جیاوازەوە بوون بۆ ئەوەی ئەوان لە هۆز و عەشیرەکانی دیکە جیا بکاتەوە. بنەماڵە شانشینەکانی سەردەمی کۆن و مێژینەش، خۆیان بە هێمایین کردنی شتەکان سەرقاڵ ئەکرد. بەیداخ و پێوانەکانی سەردەمانی دوای قوناغی سەرەتایی، ئەم غیرەتەی ئەخستە بەر دەسەڵاتداران کە شوناسی خۆیان بە سەر چینی ژێردەست داسەپێنن بۆ وێنە فیرعەونەکانی میسر، هەمیشە لە خەڵکی ژێردەستی خۆیان دەویست کە نیشانەی فیرعەون بە خۆیانەوە هەڵواسن. لە سەدەکانی ناوەڕاستدا بەیداخ، هێندە پەیوەست بوو بە رەوابوون و شەرعییەتی دەسەڵاتدارەوە کە گرتنەوەی بەیداخی ئەرتەش یان بنەماڵەیەکی پاشایی بە مانای بێدەست مانەوە و لووت شۆڕبوونەوەی فەرمانڕەوای وڵاتێك لە قەڵەم ئەدرا.

لە سەردەمی ناسیۆنالیزمدا (سەدەی هەژدە) هەر دەوڵەتێك کۆمەڵێك هێمای بۆ خۆی دیاریکرد کە لەو ناوەدا ئاڵای نەتەوەیی لە هەمووان بەرجەستەتر بوو. بۆ ماوەیەکی زۆر ئاڵای نەتەوەیی تەنیا پێوەندی بە رێبەرانی نەتەوەیەک بوو بەڵام بەگشتی چ ئێستا و چ رابردوو، هێمایەك بووە بۆ ئایدیال و ئاواتەکانی نەتەوەیەك وەك لەوەیکە بەیداخی بنەماڵەیەکی پاشایی بووبێت. هەندێ لە توێژەران پێیان وایە کە ئاڵای وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا لە راستیدا بووە هۆی گەڕانەوەی ئاڵا ئەتنیکییەکانی خەڵکی ئەمریکا بە خۆیان چونکا ئاڵای نەتەوەیی ئەم وڵاتە زیاتر لەوەیکە پێناسەکەری فەرمانڕەوا یان حاکمێك بێت، وەها بە تەرزێکی زیرەکانە نەخشاوە کە دەرخەری پلانێکی نوێی سیاسی بێت. ئەم ئاڵایە کە لە شۆڕشی ئەمریکادا (١٧٧٥-١٧٨٣) لە دایك بوو، ستراکتووری نوێی ئەم دەوڵەتە نیشان ئەدات، ئەو هێل و ئەستێرانە بە مانای یەکگرتوویی ویلایەتەکانە بە چەشنێك کە هەموو هاووڵاتیانی ئەمریکا حەزیان دەکرد ئاڵاکە وەشەکێنن. ئەم ستراتیژییە سیمبولیکی زیندووی جڤاتی لە بەرامبەر دەسەڵاتداران بەدیهێنا.

بۆ بێخەم بوون لەوەیکە ئاڵای نەتەوەیی هێمایەکی ورەبزوێن و زیندوو بمێنێتەوە، رێبەرە نەتەوەییەکان کارێك ئەکەن کە هەمیشە ئاڵاکە لە بەر چاوی جەماوەر بێت. دەوڵەتەکان بە شێوەیەکی فەرمی دامودەزگا رەسمی و ئیدارییەکان بە ئاڵا دەنەخشێنن. قوتابییەکان پێمل ئەکرێن کە هەر لە سەرەتاییەوە تاکوو دواناوەندی سوێند بە ئاڵا بخۆن.

توێژینەوە پێمان دەڵێ کە نەتەوە دەوڵەمەند و بەهێزەکان، حەز بەوە ئەکەن کە تەرح و تۆماری ئاڵاکەیان شتێکی سادە و ساکار بێت و ئاڵ و واڵا نەبێت کەچی ئەو نەتەوانەی کە لە ناوەندەکانی دەسەڵاتی

نێونەتەوەیی بەدوورن، حەز بە ئالۆزیکی ئالۆز و پێچەڵپووچ ئەکەن.

ئانتی سمیتیزم: بڕوانە جوولەکە قڕان.

ئایدیۆلۆجی ایدئولوژی Ideology

لە زمانی فەرەنسەدا بریتیە لە idee بە مانای وێنا (تصور) و ئەندێشە logie بە مانای ناسین. لە زاراوەی سیاسیدا بریتیە لە فەلسەفەیەکی سیاسی و کۆمەڵایەتی کە تێیدا کردە و بیر بە یەك ئەندازە گرنگایەتییان هەیە. ئایدیۆلۆجی سیستەمێکی ئەندێشەیە کە هەم دەخوازێ جیهان شەرح بکات و هەم ئاڵوگۆڕی تیا بەدی بێنێت. بە واتایەکی‌تر هەر ئایدیۆلۆجیایەك شێوازێکی خەیاڵی لە کۆمەڵگا ئەدا بەدەستەوە و لە لایەنگرانی خۆی چاوەڕوانی ئەوە ئەکات ئەو شێوازە تۆمار بکەن.

ئەم زاراوە یەکەم جار لە سەردەمی شۆڕشی فەرەنسە و لە لایەن دێستۆت دۆتراسی (١٧٥٤-١٨٣٦) بیرمەندی فەرەنسی، لە ساڵەکانی ١٧٩٦ و ٩٨ بەکار برا. بۆ ئەم زاراوە چوار مەبەست ناوبردە کراوە: یەکەم، مەبەستی تراسی بوو کە بە مانای«ئەندێشە ناسی» یان «زانستی ئەندێشەکان» شرۆڤەی کردبوو. دووهەم، شێوازێکی پابەندی بە کۆماری‌خوازی لیبراڵ. سێهەم، مانایەکی سووکایەتی‌ئامێز بە مانای ئیفلیجیی فیکری و رەفتاری و هەروەها جۆرێك لە رادیکالیزمی ترسناك و سەرەنجام، مەبەستێکی کەم بایەخ یا رەنگە رازاوە، ئەویش بە مانای «دوکتۆرینی سیاسی».

تراسی، وەك زۆربەی فەیلەسوفانی فەرەنسی چاخی رۆشنگەری پێی وابوو کە ئەبێ لە گەڵ هەموو ئەزموونە مرۆییەکان ـ کە زۆربەیان پێشتر لە بەستێنی زانستی خواناسی و یەزدان پەرستیدا شرۆڤە ئەکران ـ بە شێوەیەکی عەقڵانی هەڵسوکەوت بکرێت. بیرۆکە گەردوونییەکان رەت بکرێنەوە و هەموویان بکرێن بە «هەست». بەڕای تراسی، ئایدیۆلۆجی، تیۆری تیۆرییەکان بوو.

هەندێ مێژوونووسی فەلسەفە، سەدەی نۆزدەیان بە «سەردەمی ئایدیۆلۆجی» ناوبردە کردووە. هۆی ئەم ناولێنانەش پەرێشانی ئەندێشەگەلێکن کە دەکرێ بە «ئایدیۆلۆجیك» پێناسە بکرێن چونکا لە ناویاندا جەخت کردن لە سەر کردە بەهێزتر بووە لە یاری کردن بە تیۆری فەلسەفی.

ئایدیۆلۆجی، جاری واهەیە مانایەکی پوختە لە خۆ دەگرێ و هەندێ جاریش مانایەکی ناپوختی هەیە. بە واتا ناپوختەکەی، بریتییە لە هەر جۆرە تیۆرییەك کە لە سەر کردە چەق ئەبەستێ یان هەر تەقەلایەك بۆ نزیك کەوتنەوە لە کێشە سیاسییەکان لە ژێر تیشکی دەزگایەکی ئایدیۆلۆجیدا. بەڵام مانا پوختەکەی هەمان شرۆڤەی تراسی‌یە کە پێنج تایبەتمەندی لە خۆ دەگرێ: (١) ئایدیۆلۆجی، تیۆرییەکی تۆخە لە بارەی مرۆڤ و کۆمەڵگا و جیهانی دەرەوە. (٢) بۆ رێکخراوەی سیاسی ـ کۆمەڵایەتی، تیۆری و پرۆگرامێکی گشتی ئاراستە ئەکات. (٣) گەیشتن بەم پرۆگرامە هەڵگری خەباتێکی تایبەتە. (٤) بۆ گەیشتن بە ئامانجەکانی خۆی، نەوەك خەڵك هانئەدات، بەڵکوو بە شوێن خڕکردنەوەی لایەنگری وەفادارە و حەزیش بە «سەرسپوردە»ئەکات. (٥)

زیاتر بە شوێن رەشگەلەوەیە بەڵام لە رێبەرایەتی کردنی رۆشنبیرانیشدا رۆڵێکی تایبەت دەگێرێت.

بە پێی ئەم پێودانگانە ئەکرێ سیستەمگەلی جۆراوجۆری فیکری بە ئایدیۆلۆجی لە قەڵەم بدرێ. لە «زانستی ئەندێشەکان»ی تراسی‌یەوە بگرە تا پۆزیتۆڤیزمی فەیلەسوفی فەرەنسی، ئۆگۆست کۆنت و کۆمۆنیزم و جۆرەکانی سۆشیالیزم و فاشیزم و نازیسم و هەندێ لە رێبازەکانی ناسیۆنالیزم. ئەوەیکە تەواوی ئەم سیستەمە فیکرییانە، ئەگەرێنەوە بۆ سەدەی نۆزدە و بیست، مانای وایە کە هیچکامیان کۆنتر لە خودی وشەی ئایدیۆلۆجی نین و هی سەردەمانێکن کە ئیمانی سەرزەمینی، چۆتە جێی ئیمانی ئایینی و ئاسمانی و کرداری کۆمەڵایەتی و سیاسیش چۆتە جێی بیرۆکەی فەلسەفی.

مارکس لە هەندێ لە وتارەکانی تاڤ لاوییدا بە تایبەت لە کتێبی *ئایدیۆلۆجی ئەڵمانی*، ئایدیۆلۆجی بە واتایەکی درێو و جنێو ئامێز بە کار ئەبات. مارکس لەم کتێبەدا ئایدیۆلۆجی بە مانای "زرە وشیاری" یان «وشیاری درۆ» لێك ئەداتەوە. بەم پێیە ئایدیۆلۆجی، کۆپلە مەرامێکە کە خەڵك خۆیانی پێ فریو ئەدەن و وێنایەکی ناڕاستی جیهان دەئاخنێتە مێشکیانەوە. بە باوەڕی مارکس ئایدیۆلۆجی، روانگەیەکە کە خەڵك بەو پێیە جیهان مانا دەکەنەوە ئەگەرچی پێوەندییەکیشی بە واقیعەکانەوە نەبێت. هەر ئایدیۆلۆجیایەك، جیهانبینیەك ناونووس ئەکرێت کە تەنیا بەرژەوەندی و خواستەکانی چینێکی کۆمەڵایەتی دەستەبەر ئەکات، لە بەر ئەوە، پێوەندی لە گەڵ واقیعی جیهان و رەوتی هەقیقی مێژوو رێژەیی‌یە و پابەندە بەو قۆناغە کۆمەڵایەتی ـ مێژووییەی کە ئایدیۆلۆجی تیا لە دایك ئەبێت. کەواتە هەر چینێکی کۆمەڵایەتی لە هەر قۆناغێکی مێژوویی‌دا هەڵگری ئایدیۆلۆجی یان«جیهان‌بینی»* تایبەتی خۆیەتی. هەڵبەت مارکس وانەبووە کە هەمیشە ئایدیۆلۆجی بە مانا درێوەکەی لێك بداتەوە جاری واش بووە جۆرێك شرۆڤەی کردووە کە بتوانێ هەڵگری هەقیقەتیش بێت.

مارکسییەکانی سەدەی بیستەم کە مانا درێوەکەی ئایدیۆلۆجیان پشت گوێ خستووە، بۆ مارکسیزم وەك ئایدیۆلۆجی ئەڕوانن و بە «ئایدیۆلۆژی چینی کرێکار»ناوبردەی ئەکەن کە بە باوەڕی ئەوان هەڵگری هەقیقەتە ئەزەلی و ئەبەدییەکانی مرۆڤ و جیهان و مێژوون.

لە هەندێ لە وڵاتانی کۆمۆنیستی‌دا «ئەنستیتۆی ئایدیۆلۆجییایی» بەرپاکراون و بە فەیلەسوفە حیزبییەکانیش ئەڵێن«ئایدیۆلۆگ»*. مارکسیزم ـ لێنینیزم نموونەیەکی تۆخی ئایدیۆلۆجییە.

کاتێك هەنگاو دەنێینە سەدەی بیستەوە جەمسەری ئایدیۆلۆجی لە قوتابخانەی مارکسیزم ئاڵۆزتر ئەبێت. بە هاتنە مەیدانی بیرمەندانێکی وەك لۆکاچ، مەتریالیزمی دایەلیکتیك لە گوێن ئایدیۆلۆجییایەك پەسند ئەکرێ. لۆکاچ پێی وایە، ئایدیۆلۆجی زۆر زیاتر و قووڵتر لەو شتەی کە لینین بیری لێئەکردەوە، لە ژیانی کۆمەڵایەتی و سیاسی و ئابووری ریشەی داکوتاوە. گرامشی، وردبینانەتر لە گەڵ چەمکی ئایدیۆلۆجی رووبەروو ئەبێتەوە. بە باوەڕی ئەو هەژمۆنی* سەرمایەداری تەنیا لە سەر زۆر و ستەم رانەوەستاوە بەڵکوو بە شێوەیەکی هونەرمەندانە لە سەر رێبەرایەتی کردنی ئەندێشەکان لەنگەری گرتووە. ئایدیۆلۆجیای چینی دەسەڵاتدار، لە مێشکی شارۆمەندی مامناوەندیدا ئەبێتە شتێکی رەشۆکییانە و پەسند

ئەکرێت. دەسەڵات تەنیا یاسایەکی وشك و تۆسن یان ستەمکاریی نییە بەڵکوو حاکمییەتی زمان و ئەخلاق و کەلتوور و عەقڵی گشتی و عەقڵی سەلیمە. رەشەگەل بە دەروونی کردنی هەژمۆنی* ئایدیالەکان، سەرکوت ئەکرێن.

مانهایم، یەکێکی تر لەو بیرمەندانەیە کە لە ساڵەکانی کۆتایی شەڕی جیهانی دووهەم(۱۹٤٥)، لە سەر ئایدیۆلۆجی تێفکرینی بووە و لە راستیدا رێگای بۆ قۆناغێکی تری ئەم چەمکە خۆش کرد کە دواتر بە ناوی «کۆتایی ئایدیۆلۆجی» لە قەڵەم درا. کۆتایی پێهاتنی ئایدیۆلۆجی بریتی بوو لە تێکەڵبوونی بە کاوەخۆی ئایدیۆلۆجی و چالاکی سیاسی لە لقە ئەکادمییەکانی کۆمەڵناسی. قوتابخانەی «کۆتایی ئایدیۆلۆجی» بەرهەمی "شەڕی سارد"* بوو کە لە هەشتاکانەوە وەك زریانێك هەڵوەشانەوەی کۆمۆنیزم لە ئەورووپای رۆژهەلات و گەڕانەوە بۆ ئابووری بازاڕی ئازاد ی بە دوا خۆیدا هێنابوو. کۆتایی ئایدیۆلۆجی هاوکات بوو لە گەڵ بە قارەمان بوونی«کۆمەڵناسی» بە تایبەت کۆمەڵناسی ئەمەریکی چوونکە جیهانی بەوە دڵخۆش کردبوو کە سەردەمی خورافە بە سەر چووە و ئەبێ زانست بایەخدار بێت. ئەم تەعبیرە گەڕانەوەیەك بوو بۆ ئەندێشەکانی تراسی. چونکا ئەویش پێی وابوو کە ئایدیۆلۆجی زانستی سڕینەوەی خۆرافاتە. کەچی لە کۆمەڵناسی ۱۹٥۰ بەملاوە ئایدیۆلۆجی خۆرافەیەك بوو کە پێویستی بە سڕینەوە نەبوو.

لە لایەکی ترەوە لایەنگرانی تیۆری کۆتایی ئایدیۆلۆجی، نەیانتوانیبوو بە جێی ئایدیۆلۆجی، ئەڵتەرناتیڤێك پێشنیاز بکەن. بەم بۆنەوە مەك ئینتایەر، بە هۆشمەندییەوە وتی: لە راستیدا کۆتایی ئایدیۆلۆجی، بێئەوەی کە بە هەقیقەت کۆتایی هاتن بە ئایدیۆلۆجی بێت، خۆی ئایدیۆلۆجییا و تەشکێك لە لیبڕالیزمی پراگماتیکی لە ئەژمار ئەهات.

ئەمێستا گولۆڵەی ئایدیۆلۆجی زۆر ئاڵۆزە و کەوتۆتە لێژییەوە. یەکێك لەو جەمسەرانەی کە ئێستاش نەکراوەیە، دژایەتی نێوان هەقیقەت و ئایدیۆلۆجییە. کاری ئایدیۆلۆجیا بە بەڵگاندن سەر ناگرێ بەڵکوو زیاتر کاری داکۆکی کردن و جەخت کردن و ئەرەمانی(تجویز)یە.

Ideologue ایدئولوگ ئایدیۆلۆگ

بە مانای کەسێك کە لە ئایدیۆلۆجیایەك سەردەرچوو بێت و لەم بارەوە بۆ خەڵکانیتر سەرچاوە بێت.

Opposition اپوزیسیون ئۆپۆزیسیۆن/بەرهەڵستکار

بە زمانی فەرەنسی بە واتای «نەیاری» یان «نەیاران» بەڵام بەگشتی بریتییە لە هەوڵ و تەقەلای ئەنجومەن، حیزب، گروپ و جەماوەر یان کەسانێك بۆ گەیشتن بە ئامانجگەلێك بۆ نەیاری کردن لە گەڵ ئامانجی دەسەڵاتدارانی سیاسی و ئابووری و کۆمەڵایەتی، جا چ لە رێی پەرلەمانەوە بێت چ بە شێوازەکانیتر. بە واتاییکی سادە « ئۆپۆزیسیۆن» ناوێکە بۆ گروپێك کە لە سیستەمێکی پەرلەمانیدا بە پێی دەستوری بنچینەیی بوونی بە رەسمییەت ناسراوە و لە پەرلەماندا گروپێك بۆخۆی دائەمەزرێنێ بەڵام

سەروپێوەنی بە حوکمەتەوە نییە و پشتیوانی لێ ناکا کەچی هەردوولا خۆیان بە وەفاداری دەستورێکی بنچینەیی دەزانن. ئۆپۆزیسیۆنی پەرلەمانی بە بەشداریکردن لە گفتوگۆکان و راوێژی نێو پەرلەمان بە پێی ئەو مەرجانەی کە دەستوری بنچینەیی دیاری کردووە، بەسەر کاروباری حوکمەتدا چاودێری راستەوخۆی هەیە و رای گشتیش لە ئەنجامی کارەکان ئاگادار ئەکاتەوە.

گرینگترین ئەرکی ئۆپۆزیسیۆن ئەمەیە کە دەرفەتی چەشنێکی دیکەی هەڵبژاردن ئەخاتە بەردەمی دەنگدەران بۆ ئەوەی بەم بۆنەوە هەڵبژاردنێکی لەبارتر بەرێوە بچێت. ئۆپۆزیسیۆن هێمایێکە بۆ حوکمەتی داهاتوو. بەم پێیە ئۆپۆزیسیۆن بەشێکی تەواوکەری سیستەمە پەرلەمانییەکانی ولاتانێکی لیبراڵی کۆنباو وەك بەریتانیا و فەرەنسە و سویدە کە بەزۆری دوو حیزبی سەرەکی بە نۆبە، رۆڵی دەسەلاتدار و ئۆپۆزیسیۆنی تێدا ئەگێرن. لە سیستەمە تاك حیزبییەکاندا ئۆپۆزیسیۆن بە شێوەی رەسمی و یاسایی هەبوونی نییە. لەم سیستەمانەدا هەر چەشنە نەیارییەك لە گەڵ حیزب و دەوڵەتی دەسەلاتدار بە واتای نەیاریکردن لەگەڵ نەزمی گشتی و دەستوری بنچینەیی لە ئەژماردێت.

لە ولاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکادا بە هۆی هەبوونی سیستەمی سەرکۆماریی، پێویست ناکا لە پەرلەمان زۆرینەیەکی یەکدەنگ هەبێت چونکا لامەرکەزی بوونی حیزبەکان رێگا لە دامەزرانی فراکسیۆنی یەکدەنگ ئەگرێت، هەربۆیە لەم ولاتەدا ئۆپۆزیسیۆن وەك دەزگایەکی پەیوەست بە دەستوری بنچینەیی بەدی ناکرێ و لەبەرئەوەی هاوچەشنیەکی فراکسیۆنی لە ئارادا نییە، بۆ مەسەلە بنچینەییەکان ناکرێ ئەم بابەتە بەرتەسکە بێتە ئاراوە.

سیستەمی سەرکۆماریی (بروانە سەرۆك کۆمار) دەرفەتی ئەوە ئەدات کە زۆرینەی پەرلەمان سەر بە حیزبێك بێت و سەرۆك کۆماریش سەر بە حیزبەکەی تر، ئەم دووانەش هاریکاری یەکتر دەکەن و ئەم دۆخەش لە مێژە لە و ولاتەدا هاتۆتە کایەوە.

یەکەم ئۆپۆزیسیۆنی سیاسی لە سەدەی ١٨ی زایینی لە بەریتانیا لە نێوان دو گروپی (ویگ و توری) پێك هات کە جیاوازییەکی ئەوتۆیان نەبووە و زۆرجاریش هاودەنگ بوون. شەری زۆرینە و کەمینە و جێبەجێ بونی حیزبی دەسەلاتدار و حیزبی نەیاریش لەباری سیاسیەوە زیاتر روکارێکی شەخسی بووە تاکو گشتگیر.

لە سیستەمی پەرلەمانیدا ئۆپۆزیسیون دەورێکی وادەگێرێ کە لە تیۆری کلاسیکی جیاکردنەوەی هێزەکان *(تفكيك قوا)دا ئەم دەورە بۆ پەرلەمان لەبەر چاو گیراوە. چونکا لەو کاتەوە سیستەمی پەرلەمانی هاتۆتە کایەوە، بەزۆری سەرۆکی دەوڵەت و سەرۆکی پەرلەمان یا یەکێك بون یا یەکگرتوو کە ئەم یەکبوونە وایکردووە ئەرکی پەرلەمان کە چاودێری کردنە بە سەر دەستوور و یاساداناندا بگۆرێ و بەم بۆنەوە ئۆپۆزیسیۆن بتوانێ بە سەر دەوڵەتدا چاودێری بکا.

ئۆپورتونیسم: بروانە هەلپەرەستی.

ئوپێك: بڕوانه ڕێكخراوەی وڵاتانی بەرهەمهێنی نەوت.

ئۆتۆكراسی یكه سالاری Autocracy

دەسەڵاتێك بەم تایبەتمەندیانەی خوارەوە:

١) فەرمانكردنی ڕاستەوخۆی كەسێك بەسەر باڵاترین پلەی ئیداری وڵاتێك. ٢)نەبونی یاسا و نەریتێك بۆ چاودێری كردن بەسەر كردارەكانی فەرمانڕەوادا.

٣) دەسەڵاتی فەرمانڕەوا لە هەركارێكدا بێ سنوور و بێ جڵەوە.

ئۆتۆكراسی ڕەنگە بە پێی وەفاداری دەرونی فەرمانبەر بە فەرمانڕەوا بێت یان لە ڕوی ترس و خۆفەوە بێت. ئۆتۆكرات، ڕەنگە دەسەڵاتی خۆی لە ڕێی داب و نەریتی كۆمەڵایەتی(میرات و جێماوە) یان بە زۆرەملی بە دەستی هێنابێ. كە لە شێوازی یەكەمدا ئۆتۆكراسی ڕەوایە و لە شێوازی دوهەمدا دیكتاتوریەتە. حوكمەتە ئیستبدادییەكان(بڕوانە ئیستبداد) لە چەشنی ئۆتۆكرات لە ئەژمار دێن.

ئۆتۆنۆمی خودگردانی Autonomy

ماف بڕیاردان بۆ بەڕێوەبردنی كاروباری ناوخۆیی و سیاسی و ئابووری و كولتوری ناوچەیەك یا هەرێمێك یا خود گروپێكی ئەتنیكی لە ناو وڵاتێكدا. ئۆتۆنۆمی لە ئەنجامدا ئەگاتەوە بە سەربەخۆیی. لە وڵاتانی فیدراڵیدا (بڕوانە فیدرالیزم) بە پێی دەستوری بنچینەیی وڵاتەكە، دەوڵەتی ناوەندی بەڕێوەبەرایەتی ناوخۆیی هەرێمێكی جوگرافی یان ئەتنیكی وڵاتەكە ئەسپێرێتە خۆیان و ئەم هەرێمەش تا شوێنێك كە لە گەڵ دەستووری بنچینەیی فیدڕاڵدا بگونجێ١٢٥٥٨

+ بۆ خۆیان یاسا دائەنێن. لە وڵاتانێكی فیدڕاڵی وەك ئەمەریكا و هێند و ...هەرێمە ئۆتۆنۆمیەكان خاوەنی سیستەمێكی تۆخی سیاسی و یاسادانانن بەڵام بۆ سیاسەتی دەرەوە و هێزی چەكداری و پلاندانانی ئابووری لە ژێر ركێفی دەوڵەتی ناوەندیدان. دەوڵەتە كۆڵۆنیەكان جارجار پێش بەخشینی سەربەخۆیی یەكجاری یان خودموختاری بە ژێردەستەكانیان، ماف ئۆتۆنۆمییان پێدەدان.

ئۆرگان ارگان Organ

میدیایەك كە بڵاوكەرەوەی ئەندێشە و سیاسەتی حیزب، ڕێكخراوە یان گرووپێك بێت. ئەم زاراوە هەروەها بە واتای ڕێكخراوە و دەزگای تەشكیلاتی بە كار براوە.

ئولیگاركی اولیگارشی/گروه سالاری Oligarchy

لە زمانی یۆنانیدا بە مانای حوكمەتی گرووپێكی بچووكە. بە واتایەكی تر، دەسەڵاتداریتی گرووپێكی بچووكە بە سەر دەوڵەت بێ ئەوەی زۆرینەی خەڵك، بەسەریا چاودێریی بكات. ئەم زاراوە زۆرتر بۆ

کەمینەیەکی دەسەڵاتدار بە کار ئەبرێت کە دەسەڵاتی دەوڵەت ئەخەنە خزمەت بەرژەوەندی و قازانجی خۆیان و زۆرینەی نەیارانیش سەرکوت ئەکەن.

فەرمانکردنی گرووپێکی بچووک بە سەر رێکخراوە و دەزگا کۆمەڵایەتیەکانی تر وەك رێکخراوە ئایینی و کرێکاری و حیزبییەکانیش، پێی ئەوتریٚ ئولیگارکی. لە سەردەمی پلاتۆوە، ئولیگارکی لە بەرامبەر ئۆتۆکراسی*و دیموکراسی، راوەستاوە. بە رای پلاتۆ، ئولیگارکی جۆرە حوکمەتێکی گەندەڵە کە لە ئاریستۆکراسییەوە سەرچاوە ئەگریٚ بە هەمان شێوە کە ستەمکاری، پاشایەتی گەندەڵ ئەکات، هەرکی بە هەرکیش، دیمکراسی بەرەو گەندەڵی دەبات.

بیرمەندانی هاوچەرخ، سەرنجێکی زۆریان داوەتە ئولیگارکی و هەندێکیان بە ئاچار زۆربەی حوکمەتەکان بە ئولیگارکی لە قەلەم ئەدەن. ئەمانە پێیان وایە کە ناکریٚ حوکمەتەکان بە دوو جۆری تاکەکەسی و کۆمەڵەکی دابەش بکرێت چونکا کۆمەڵ یان خەڵك هەرگیز حوکمەت بە دەستەوە ناگرن و کرداری راستەقینەی حوکمەت، هەمیشە بە دەست گرووپێکی بچووکەوەیە و تەنیا جۆری پێوەندی ئەم گرووپە لە گەڵ کۆمەڵگا و سنووری بەرپرسیارییەتی چیٚ دەکریٚ.

ئەپارتهایت: بڕوانە جیاوازی رەگەزایەتی.

ئەخلاقی نێونەتەوەیی اخلاق بین المللی International Morality

بریتییە لەو بەڵێن و پەیمانە ئەخلاقییانەی کە وڵاتانی جیهان لە پێوەندی ناوخۆیان جێبەجێی دەکەن. قانوونی ئەخلاقی، وڵاتەکان پێملدەکات کە لە بەرامبەر یەکتردا بە دەروون پاکی و راستگۆیانە هەڵسوکەوت بکەن و لە کاتی شەڕدا دڵڕەشی و ڕق و کین بۆ نزمترین ئاستی خۆی دابەزێنن و لە کاتی ئاشتی، پتر دڵپاك و خێرخواز بن و لە قەدەر توانای خۆیان یارمەتی یەکتر بدەن.

ئەشکەنجە شکنجە Torture

بە پێی بەندی یەکەمی کۆنڤانسیۆنی قەدەغەکردنی ئەشکەنجە، رێکەوتی ١٠ی دیسەمبەری ١٩٨٤ رێکخراوی نەتەوەیەکگرتووەکان، ئەشکەنجە بریتییەلە: هەر چەشنە کردەوەیەك کە بەو پێیە کەسێك ئازار و جەزرەبەیەکی توند(جەستەیی یان دەروونی) بدرێت. ئەم ئازارە بەو مەبەستەیە کە لەو کەسە یان کەسێکی سێهەم، زانیاری دەربکێشرێت یان بە زۆر پێملی بکەن کە دان بە شتێکدا بنێت، تاکوو بەو پێیە ئەو کەسانە سزا بدرێن یان بیانتۆقێنن و بیانخەنە ژێر فشارەوە.

بە پێی مادەی دووهەمی کۆنڤانسیۆنەکە: (بەندی ١) پێویست دەکات دەوڵەتانی ئەندام، ئاسانکاری یاسایی، ئیداری و دادوەری بۆ نەهێشتنی ئەشکەنجە لە قەڵەمڕەوی دەسەڵاتی خۆیان بە ئەنجام بگەیەنن. (بەندی ٢) هیچ هەلومەرجێکی نائاسایی، بۆ وێنە شەڕ یا نائارامی سیاسی ناوخۆیی نابیٚ پاساودەری

ئەشكەنجە بێت. (بەندی ٣) هیچ مەقامێكی باڵا یان هێزێكی دەوڵەتی، ناتوانێ بڕیاری ئەشكەنجە دەربكات.

ئەلقاعیدە القاعدە Al-Qaida(the Base)

تۆڕی ئەلقاعیدە بریتییە لە كۆمەڵە گرووپێكی سیاسی ئیسلام خواز كە لە ساڵی ١٩٨٨ دامەزراوە. ئەم تۆڕە بە رێبەرایەتی«ئوسامە بین لادەن»، سەر بە موسوڵمانانی سوننە پێك هاتووە كە خوێندنەوەیەكی وشك و دەمارگرژانەیان لە ئیسلام هەیە و تێكڕا، ئەمریكا و ئیسرائیل بە دوژمنی هاوبەشی هەموو موسوڵمانان دەزانن. ئەلقاعیدە، خوازیاری راونانی ئەمریكایە لە وڵاتانی ئیسلامی و مەحف كردنەوەی ئیسرائیل لە جیهاندا. ئەم تۆڕە، بۆ گەیشتن بە ئامانجەكانی بە گشتی رووی كردۆتە خەباتی چەكداری و تیرۆر(بروانە تیرۆریزم).

ئەلقاعیدە، تۆڕێكی بان ـ نەتەوەیی‌یە كە تێیدا لە هەموو رەگەز و نەتەوەیەك بەر چاو ئەكەوێت. لە روانگەی ئەم رێكخراوەوە تەواوی ئەو دەوڵەتانەی كە بە سەر وڵاتە ئیسلامییەكاندا حوكمەت ئەكەن، ناڕەوا و گەندەڵن كە دەبێ هەموویان وەلانرێن. مۆدێلی ئەلقاعیدە بۆ حوكمەتكردن هەمان مۆدێلی «خەلافەت»ی قۆناغی سەرەتای ئیسلامە.

بین‌لادەن سەرۆكی ئەلقاعیدە، لە ماوەی ١٠ ساڵدا رۆڵێكی باڵای بووە لە رێكخستنی ئەو گرووپە پرژ و بڵاوانەی كە لە وڵاتە ئیسلامییەكاندا ئامادە بوون بۆ ئەم جۆرە خەباتە. بۆیە لە ساڵ ١٩٩٨ رێكخستنی بەرەیەكی نێونەتەوەیی دژ بە ئەمریكا رادەگەیەنێ و بە ئاشكرا كردارە تیرۆریستییەكان لە ئەستۆ دەگرێ. بۆ نموونە ئەكرێ ئاماژە بدەین بەم چەن كردارەی خوارەوە: هێرش بۆ پاپۆڕێكی ئەمریكایی لە مۆگادیشۆ (١٩٩٣ كوشتنی ١٨ سەربازی ئەمریكی)، تەقاندنەوەی ئۆتۆمۆبیلێكی مین رێژكراو لە ریاز(١٩٩٥ كوشتنی ٥ سەربازی ئەمریكایی)، تەقاندنەوەی باڵوێزخانەی ئەمریكا لە نایروبیا و داروسەلام (١٩٩٨ كوشتنی ٢٢٤ كەس)، هێرش بۆ پاپۆڕێكی‌تر لە یەمەن(٢٠٠٠ كوشتنی ١٧ كەس)، تەقاندنەوەی تاوەرە ئەفسانەییەكانی رێكخراوەی بازرگانی جیهانی و چەن بنكەی سیاسی و ئەمنی ئەمریكا(٢٠٠١ كوشتنی زیاتر لە ٣هەزار كەس)، تەقاندنەوەكەی جێژنی قوربانی هەولێر، (٢٠٠٤ كوشتن و برینداربوونی ٢٥٠ كەس).

ئەكتیویزم/چالاكیی سیاسی فعالیت سیاسی/كوشندگی Activism

ئەم زاراوە بە دوو مانا لێكدراوەتەوە، یەكەم بە مانایەكی ئەڵمانی كە زیاتر لە بەستێنی ئەدەبی و رۆشنبیریدا گونجاوە. دووهەم بە واتایەكی بەربڵاو كە بە مانای تێهەڵچوونێكی گەرم وگوڕە لە كردەوە و چالاكی سیاسی. ئەم واتایە دەلالەت ئەكات لە سەر رۆڵی گرینگی چالاكوانان وەك كاكڵی ئازای حیزبە سیاسییەكان. هەروەها لە جووڵانەوە شۆڕشگێڕییەكان بە تایبەت لە سیاسەتی حیزبی بونیادگەرادا گرنگییەكی زۆری پێ ئەدرێ. لە شێوازە توندڕەوەكەیدا بۆ پاساودانی تێهەڵچوونی راستەوخۆ یان بۆ لە دۆخ دانی زەبر و زەنگ بو گەیشتن بە ئامانجی سیاسی بە كار هاتووە. لە سیاسەتی باڵی چەپدا جاری وا هەیە

کە خەباتکار بە مانای چالاك بە کار دبرێت بەلام مەبەست، رادەی بونیادگەرێتی ئەوکەسەیە لە سیاسەتدا. ئەم خاڵە بە تایبەت لە بارەی حیزبە کۆمۆنیستییەکان پێش گەیشتن بە دەسەلات، زۆر بەرچاوە.

ئەنجومەنی ئاسایش   شورای امنیت   Security Council

ئەنجومەنی ئاسایش، یەکێکە لە شەش ڕوکنی سەرەکی رێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان. ئەرکی سەرەکی ئەنجومەن پاراستنی ئاشتی و ئاسایشی نێونەتەوەییە. ئەم ئەنجومەنە ١٥ ئەندامی هەیە کە پێنج لەم ئەندامانە(ئەمریکا، بریتانیا، رووسیا، فرەنسا و چین) وەك ئەندامی هەمیشەیی لە ئەژمار دێن. ١٠ ئەندامی کاتی ئەنجومەن، لە لایەن کۆمەڵی گشتی رێکخراوە بۆ ماوەی ٢ ساڵ هەڵئەبژێردرێن. بە پێی جاڕنامەی گەردوونی نەتەوەیەکگرتووەکان ئەندامانی رێکخراوەکە هاودەنگن لەسەر جێبەجێ کردنی بڕیارەکانی ئەنجومەنی ئاسایش.

ئەنجومەنی ئاسایش دەسەلاتێکی بەرفراوانی هەیە و سەرپەرشتی هێزی چەکداریی نەتەوەیەکرتووەکان دەکات و پاش دەرکردنی بڕیارەکان جێبەجێیان دەکات و دەوڵەتانی ئەندامیش ناچار بە جێبەجێ کردنیان دەکات. ئەگەر کێشەیەکی گرنگ بخرێتە بەردەستی ئەنجومەنی ئاسایش، بۆ جێبەجێکردنی پێویستە ٩ وڵات لە پانزە وڵاتی ئەندام، دەنگی پێ بدەن بەو مەرجەی کە هیچکام لە پێنج ئەندامی هەمیشەیی ئەنجومەن، ڤیتۆ*ی نەکات یا دەنگی نەرێنی لەسەر نەدابێت.

ئەنجومەنی باکووری(نۆردیك)   شورای شمالی(نوردیک)   Nordiic Council

ئەنجومەنی باکوری یان ئەنجومەنی سکاندیناڤی، کۆمەڵێکە پێکهاتووە لە نوێنەرانی وڵاتانی دانیمارك، سوید، ئیسلەند، فەنلاند و نەرویج کە بە مەبەستی پەرەپێدان بە هاوکاری لە بواری جۆراوجۆر لە نێوان وڵاتانی سکاندیناڤی دامەزراوە. ئەم ئەنجومەنە ئەندامانی خۆی هان ئەدا کە بۆ رێکخستنی بازاڕێکی هاوبەش بۆ بەرهەمەکانی خۆیان، چالاکییەکانیان رێك بخەن تاکوو بەرەو یەکیەتییەکی گومرگی هەنگاو بنێن. بەلام ئەم جوولانەوە، لەدوای دامەزرانی«یەکیەتی بازرگانی ئازادی ئەورووپا»لە ساڵێ ١٩٥٩ و بە ئەندامبوونی دانیمارك و نەرویج و سوید لەو یەکیەتییەدا کۆتایی پێ هات.

ئەنجومەنی پیران/سینات   مجلس سنا   Senate

وشەی senate کە بە لاتینی دەبێتە senatus بە واتای پیر و بەساڵاچوو هاتووە. مەبەست لەم زاراوە ئەنجومەنی پیرانی ئەمریکایە کە لە کۆنگرێسی ئەو وڵاتەدایە و لە ئەنجومەنی نوێنەران بچووکترە. بۆ هەڵبژاردنی سیناتۆرە ئەمریکییەکان، رێژەی دانیشتووانی ویلایەتەکان لە بەرچاو ناگیردرێ و هەر ویلایەتێك ٢ سیناتۆری هەیە و ئەنجومەنی پیران، سەرجەم ١٠٠ ئەندامی هەیە و نابێ تەمەنی هیچ سیناتۆرێك لە ٣٠ ساڵ کەمتر بێت و ماوەی نیشتەجێ بوونی هەر سیناتۆرێك لەو ویلایەتەی کە خۆی بۆ دەپاڵێوێت، نابێ لە ٩

ساڵ کەمتر بێت. هەر خولێکی ئەنجومەنی پیران، چوار ساڵە و هەر دوو ساڵ جارێك ١/٣ ئەندامەکان دەمێننەوە و لە جیاتی ئەوانی دیکە بە شێوەیەکی کاتی کەسانێك لە لایەن فەرمانداری ویلایەتەکان دادەنرێت. ئەندامانی سینات، لە لایەن خەڵکی ویلایەتەکانەوە هەڵدەبژێردرێن. هەر پەیمانێك کە دەوڵەتی ئەمریکا لە گەڵ وڵاتانی دیکەدا دەیبەستێ، دەبێ لانیکەم لە لایەن ٢/٣ سیناتۆرەکانەوە پەسند بکرێت. دەسەڵاتی ئەنجومەنی پیران بە هەندێك جیاوازی هەروەك ئەنجومەنی نوێنەرانە و رۆڵێکی بەرچاوی لە دانانی یاساکاندا هەیە. ئەنجومەنی پیران چوونکە هاوکارییەکی زۆری لە گەڵ سەرکۆماردا هەیە، لەچاو ئەنجومەنی نوێنەران لە بواری سیاسەتی دەرەکیدا دەسەڵاتێکی زیاتری هەیە.

ئەنجومەنی جیهانی کلێسەکان شورای جهانی کلیساها World Council Churches

ئەم ئەنجومەنە پێکهاتووە لە کلێسەکانی پرۆتیستان و ئۆرتۆدۆکس کە لە ساڵی ١٩٤٨ دامەزراوە و دوای دامەزرانی ئەنجومەنی ڤاتیکانی٢ (١٩٦٩)، ئەندامانی کلێسەی کاتۆلیکی رۆماش هاتنە ناو ریزی ئەم ئەنجومەنەوە. ئەنجومەن لە بوارە سیاسی و ئابووری و کۆمەڵایەتی و ئایینیەکان دەکۆڵێتەوە و سەرنجێکی تایبەتیش دەداتە کێشەی وڵاتانی جیهانی سێهەم. ئەم پێکهاتە بە دژی سیاسەتی رەگەزپەرستانەی ئاپارتایدە.

ئەنجومەنی هاریکاری کەنداوی فارس شورای همکاری خلیج فارس
Persian Gulf Cooperative Council

ئەم ئەنجومەنە لە ١٩٨١/٥/٢٥ بە ئەندامەتی وڵاتانی کوەیت، بەحرەین، قەتەر، ویلایەتی میرنشینی عەرەبی، عەممان و عەرەبستان لە ئەبوزەبی دامەزرا. ئامانجی پێکهێنانی ئەم ئەنجومەنە، پاراستنی بەرژەوەندییە سیاسی و ئابووری و سەربازییەکانی ئەندامەکانیەتی. نووسینگەی ئەنجومەن لە ریاز، پێتەختی عەرەبستانە. ئەنجومەنی هاریکاری کەنداوی فارس لە ساڵی ١٩٩٤ بڕیاری دەرکرد کە گەمارۆی ئابووری لەسەر ئیسراییل لابچێت. ئەم گەمارۆیە کە ئیجازەی مامەڵە و دانوستانی لە گەڵ کۆمپانییەکانی سەربەم وڵاتە، نەئەدا لە ساڵی ١٩٤٧ لە لایەن یەکیەتی عەرەب دەرکرابوو.

ئەنفال انفال Anfal

ئەنفال، لە زمانی عەرەبی(قورئان)دا بە واتای تاڵانیی دوژمنان و دەسکەوتی جەنگییە. ئەم زاراوە لە لایەن سەدام حسەین (١٩٣٧ــ ٢٠٠٧) دیکتاتۆری رژێمی پێشووی عێراق و دەستوپێوەنەکەی بۆ لەناوبردن و ژینۆساید*ی گەلی کورد بەکار هێنراوە. ئەنفال، کۆمەڵێ عەمەلیاتی ئەو رژێمە بوو بۆ سەر دێهاتەکانی کوردستانی باشوور کە لە ساڵی ١٩٨٨ بە مەبەستی رەشەکوژی و کوشتن و بڕینی گەلی کورد بە ئەنجام

گەیشت. لە ئەنفالەکاندا زیاتر لە ١٨٢ هەزار کەس خەڵکی ئەم ناوچە لە کوردستان، بەکۆمەڵ زیندە بەچاڵ کران و دێهات و گوندەکانیش لە گەڵ خاکدا یەکسان کران.

ڕەنگە سەدام بە ناولێنانی ئەم کاولکاری و ڕەشەکوژییانە بە ناوی ئەنفالەوە، ویستبێتی وەك عەرەبێکی موسوڵمانی سوننە، خۆی لەگوێن پەیڕەوێکی بەرفەرمانی قورئان بناسێنێت کە بە ئەمری ئەو، لەناوبردنی کورد وەك دەسکەوت و تالانییەکی جەنگی سەیر بکات. لەم سۆنگەوە سەدام، کوردی بە پلەی یەکەم بە دوژمنی خودا و بە پلەی دووهەمیش بە دوژمنی خۆی لە قەڵەم داوە بۆیە بۆ لەناوبردنی مرۆڤی کورد وەك تالانییەك سەیر ئەکات کە لە شەڕێکدا بەدەستی هێنابێت.

«ناسینی ئەنفال، ڕەنگە ئەرکێکی ئەخلاقی بێت، ئەمە نەك بە تەنها لەبەر ئەوەیە ئەنفال دیاردەیەکی کارەسات ئامێزی سەر بە ساتەوەختێکی تایبەتی مێژووی میلەتێکە و دەبێت باس بکرێت بەڵکوو ئەمە بەو مانایەشە کە باسکردن و وەبیر هێنانەوەی ئەم دیاردە دەشێت ڕێگر بێت لە دووبارەبوونەوەی، نە تەنها لە کوردستان بەڵکوو لە زۆر شوێنی دیکەی دنیادا کە هاوکێشەی زۆرینە* و کەمینە*، هاوکێشەی دەوڵەتی تۆتالیتەر و گرووپی ئەتنی جیاواز، هاوکێشەی کولتووری جیاجیا و ناسیۆنالیزمێکی ڕاستڕەوی تێدا بەرقەرارە. لەم ڕووەوە، خوێندنەوەی ئەنفال و شیکردنەوەی ڕەهەندە سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئەخلاقییەکانی، دەشێت هەڵگری چەندان دەلالەت بێت کە سنووری مێژووی کوردی تێپەڕێنێ و وەك کێشەیەکی ئینسانی گەورە و بەشێك لە مێژووی هاوچەرخی کۆمەڵگا مۆدێرنەکان تەماشا بکرێت. ڕاستە کوردبوون، سیفەتێکی تایبەتی بە ئەنفال داوە بەوەی لە پشتییەوە، هاوکێشەیەکی نایەکسانی هێز و تەنیایییەکی سیاسی کوشندە ئامادەیە، بەڵام ئەنفال و ئەزموونی ئەنفالیانە ڕووداوێکە سنووری مێژووی کورد و مێژووی عێراق و مێژووی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست تێدەپەڕێنێت. ئەنفال ڕووداوێکە، بێ گەورەکردن دەشێت لە سیاقی مێژووی هۆلۆکۆست* و هەموو ڕەشەکوژییەکانی کۆمەڵگای مۆدێرندا تەماشای بکەین».

ئەویدی دیگری The Other

ئاخێزگەی چەمکی «ئەویدی»، لە ئەندێشەکانی هێگل دا سۆراغ دەکرێت. کاتێك کە ئەلێکساندر کۆژۆ (١٩٤٧) خوێندنەوەیەکی بەپێزی لە ***دیاردەناسی ڕۆح*** بە ئەنجام گەیاند. بەڵام زاراوەکە لە کەشێکی مژاوی لە دەروونشیکاری ژاك لاکاندا (١٩٦٠) بوو بە جەمسەرێکی دایەلیکتیکی لە نێوان سوژە و ئۆبژەدا. بابەتی ئەویدی یا ئەوانیدی، یەکێك لە پرسیارە سەرەکییەکانی ماهییەتی«شوناس»*ی بەرهەم هێناوە. پرسیار ئەوەیە: بۆچی ئینسانەکان، خۆیان بە«خۆمانە»لە قەڵەم ئەدەن و غەوارەش بە «ئەوانیدی»؟ یان جیاوازی نێوان کەسێك لە گەڵ ئەویدی، بۆ چ شتێك ئەگەڕێتەوە؟ هەندێ کەس هۆکەی دەگەڕێننەوە بۆ جیاوازی کەلتووری، زمان، ئایین، شارستانییەت، هەلومەرجی فراژوتن و پەرەستاندن و هەروەها جیاوازی ڕەگەزی، ئەتنیکی، نەتەوەیی، چینایەتی، ئایدیۆلۆجی و زایەند(سێکس).

ئیخوانولموسلمین اخـوان المسـلمین Moslem Brotherhood

بزووتنەوەی ئیخوانولموسلمین لە ساڵی ١٩٢٩ لە لایەن(حسن البنا) لە میسر دامەزرا بە مەبەستی گەڕانەوە بۆ یاسا و بنەماکانی سەرەتای ئیسلام. ئەم بزاڤە توانی تەلی سوز و عاتیفەی موسڵمانان ببزوێنێ و بەرەو لای خۆی راکێشیان بکات بە چەشنێك کە لە کۆتاییەکانی جەنگی جیهانی دووهەم، ژمارەی ئەندامەکانی گەیشتە ٢ ملیۆن کەس و توانی لە وڵاتە عەرەبییەکان بە تایبەت میسر، پێگەیەکی باش بەدەست بهێنێ. پاش ئەوەیکە ئەنوەر سادات، سەرۆك وەزیری میسر لە ساڵی ١٩٤٨ ئەم بزاوتەی بە نایاسایی و یاساغ ناوبردە کرد، لایەنگرانی ئیخوانولموسلمین سەرۆك وەزیریان تیرۆر* کرد و پاش ماوەیەکیش (حسن البنا) کوژرا. لە ساڵی ١٩٥٤ ئیخوانولموسلمین، هەوڵی دا سەرۆك کۆمار، عەبدولناسر تیرۆر بکات بەڵام نەیتوانی. ئەویش بزاوتەکەی پێچایەوە و ئەمەش بوو بە هۆی ئەوە کە بنکەی ئیخوانولموسلمین لە قاهیرەوە بگوێزرێتەوە بۆ دیمەشق و ببێتە رێکخراوەیەکی شاراوە و ژێرزەمینی.

ئیخوانولموسلمین ئەمڕۆکە لە میسر و چەندین وڵاتی ئیسلامی دیکەدا چالاکی ئاشکرای هەیە. بۆ وێنە لە سوودان لە حەفتاکاندا لایەنگری زۆری بەدەست هێنا و توانی لە هەڵبژاردنەکانی ١٩٨٦ بە ناوی «بەرەی نەتەوەیی ئیسلامی» بەشداری بکات و ٥١ کورسی پەرلەمان بەدەست بهێنێت. ئەم رێکخراوە لە وڵاتی میسر وەك حیزبێکی نایاسایی و بە شێوەیەکی شاراوە درێژە بە چالاکی ئەدا تەنانەت دەگوترێ لە ناو پەرلەمانی ئەم وڵاتەدا لایەنگری بەرچاوی هەیە.

ئیرادەی گشتی ارادەی عمومی/خواست همگانی General will

تیۆرییەك لە بارەی پێوەندی تاك و دەوڵەت و بنەماکانی دەوڵەت لە بەرامبەر تیۆری کۆن کە سەرچاوەی دەسەڵاتی دەوڵەت وەك «مافێکی خواوەندی» لەئەژمار ئێنێت. بە پێی ئەم تیۆرییە سەرچاوەی دەسەڵاتی دەوڵەت ئیرادەی گشتیی خەڵکە و لە هەر سیستەمێکی سیاسیدا دەبێ خواستی هەموو شارۆمەندان لە بنیاتنانی ئەو سیستەمەدا لە بەرچاو بگیرێت. ئیرادەی هەموان، گشتێکی تێك تەنراوە کە بڕیارەکانی ئاوەزمەند و راست و رەوایە و بە پێی بەرژەوەندی هەموان و لە سەرووی خواستی تاکەکەسەوەیە.

ئەم تیۆرییە لە جیهانی ئیمڕۆدا گرینگیەکی زۆری پێدراوە. چونکا زۆربەی سیستەمە سیاسیەکان خۆیان بە نوێنەر و فەرمانبەری ئیرادەی گشتی دەزانن و ئەم چەمکەش لە ژێر سەردێڕی «ئیرادەی نەتەوە» و ئیرادەی گەل و ... ناوبردە ئەکەن.

ئەم تیۆرییە لە لایەن فەیلەسوفی فەرەنسی جان جاك رۆسۆ، لە کتێبی پەیماننامەی کۆمەڵایەتیدا بە تێر و تەسەلی باس کراوە. رۆسۆ ئەم کتێبە بە پرسێك لە کێشەی دەوڵەت دەسپێدەکات کە: چۆن دەوڵەت بنیات ئەنرێ و کێ بنیاتی دەنێ؟ هەر خۆشی لە وەڵامدا ئەڵێ: دەوڵەت دەرئەنجامی کۆبوونەوەی کەسانێکە کە بە خواستی خۆیان دەس لە دۆخی ئازادی«سروشتی» بەرئەدەن و پێمل ئەبن بە کۆت و بەندی رێسایەکی سیاسی و یاساکانی. چونکا پاش ئەوەی مرۆڤ ژیانی سروشتی و کێویی خۆی بەجێ هێشت و پێی نایە

ژیانێکی کۆمەڵایەتیەوە، گۆڕانێکی گەورەی بە سەرا دێت. ئینجا زۆر و ستەم و هەڵشاخانی غەریزی جێی خۆی ئەدا بە عەداڵەت و داد و بە پێچەوانەی رابردوو لە بەرامبەر یاسا ئەخلاقییەکاندا چۆک دائەدات. کەواتە بنیاتنەری دەوڵەت، ئیرادەی گشتییە و هەر ئەم خواستەیە کە باڵادەست و یاسادانەرە. بەم بۆنەوە ملکەچ کردن بۆ یاسا شتێکی حاشاهەڵنەگرە چونکا یاسا ئازادی بۆ هەمووان دەستەبەر ئەکا و ئەگەر کەسێك بێ قانونی بکات، ئەبێ بە زۆرەملی لە بەرامبەر یاسادا چۆکی پێدابدرێ. بە حوکمی ئەم گوشارەیە کە ئازادییەکەی پێ ئەبەخشرێتەوە. تاك لە ناو کۆمەڵگای سیاسی و بە فەرمانی قانونە کە شوناسی ئەخلاقی بە دەست ئەهێنێ. چونکا لە بێ سەرەوبەرەیی رزگار ئەبێ و پابەندی رێسای ئەخلاق و ماف دەبێ و کڵاوی خۆی ئەکاتە قازی کردەوەکانی خۆی. چەندە رێسای سیاسی لە گەڵ ئیرادەی گشتی هاوتەریب بێت، ئەوەندەش تاك هەلومەرجی گەشەی ئازاد و راستەقینە و رێگەی بەرەو فراژووتنی خۆی باشتر ئەدۆزێتەوە. بەم پێیە لە روانگەی رۆسۆوە کۆمەڵگای سیاسی، خاوەنی ئیرادەیەکی رەها و بێ هەڵە و بێ بەدیلە.

پاش رۆسۆ چەمکی ئیرادەی گشتی، بۆتە بابەتی سەرەکی چەند فەلسەفەی سیاسی بەڵام ئەم فەلسەفانە لایەنگری دیموکراسی و دەسەڵاتی گشتی نەبوون. بۆ وێنە هێگل، فەیلەسوفی گەورەی ئەڵمانی لە کتێبی «فەلسەفەی حەق»، ستایشی رۆسۆ ئەکات کاتێك، «ئیرادە بە بنەرەتی دەوڵەت» لە قەلەم ئەدا بەڵام لە لایەکی ترەوە لۆمەی ئەکات کاتێك، بە «خواستی گشتی» ناوبردەی ئەکات چونکا زمانی حاڵی خۆی لە کۆنگرەی گشتیدا ئەدۆزێتەوە. هێگل دەڵێ: رەنگە گومانیان وایە کە ئەو شتەی دەوڵەت رائەگرێ، «زۆر» بێت بەڵام لە راستیدا راگری دەوڵەت هەمان هەستی تەکوزییە کە هەموان لێی بەهرەوەرن. دەوڵەتی هێگل، رۆح یان خواستێکی باڵاترە لە رۆح و خواستی شارۆمەندان و دەزگاکانی دەوڵەت کە درێژە ئەدات بە ژیانی شارۆمەندان. ئەو شتەی کە شارۆمەندان بەرەو دەوڵەت رائەکێشێ رەگەزی عەقڵە لە ئیرادەکانی ئەواندا.

بەم جۆرە ئیرادەی گشتی کە لە لایەن رۆسۆوە چەمکێکی رەها و بێ نیاز لە تاك سەیر کراوە ئەگا بە هێگل کە دەوڵەت وەك بوونێکی پابەند بە رەوتی جووڵەی مێژوویی«رۆحی رەها» سەیر ئەکرێت. ئەم تیۆرییە بەدەر لە ئاوەزی مرۆڤ سەرەنجام لە سەدەکانی ١٨ و ١٩ ئەبێتە ژێرخانی تیۆرییە دیموکراسیەکان و لە سەدەی بیستەمدا ئەبێتە هۆی بەدیهاتنی رژێمە توتالیتەرەکان.

رۆسۆ، کۆمەڵگا سیاسیە ئایدیالیەکەی خۆی بە کۆمەڵگەیەکی بچوك دەزانی کە تێیدا هەموو خەڵك بە بەشداریکردنی راستەوخۆ، ئیرادەی خۆیان بە کار دەهێنا. بەڵام لە شۆڕشی مەزنی فەرەنسەدا ـ کە رۆسۆ لە باری فیکرییەوە کاریگەریی لە سەر رێبەرەکانی دانابوو ـ پیادەکردنی ئیرادەی گشتی شێوەی پەرلەمانی بە خۆوە گرت و هێدی هێدی لەبری ئەم چەمکە «خواستی نەتەوە» یان «خواستی نەتەوەیی» بەکار هێنرا. پاشان بە گەشەسەندنی ناسیۆنالیزم و سوسیالیزمی نوێ، ئیرادەی گشتی بە ناوی «خواستی نەتەوەیی» یان «خواستی کۆمەڵ» پیرۆز کرا، تا ئەوشوێنەی کە ئێستا لە هەموو جیهاندا دەسەڵاتی دەوڵەتەکان بەم ناوە دەرکراوە و زۆربەی شەڕ و کێشە سیاسیەکان بەم ناوە پاساو ئەدرێت.

ئیستبداد/رەهاگەرایی استبداد Absolutism

سیستەمێکی سیاسییە کە ئەم تایبەتمەندیانەی لە خۆ گرتبێت:

١) دەسەلاتێکی دەوڵەتی کە هیچ سنوورێکی یاسایی یان نەریتی بۆ حوکمەت کردن نەبێت.

٢) فراوانبوونی بەستێنی حاکمییەتی ملهوڕانە(هەڵبەت ئەم دۆخە پێویستی بە دامودەزگایەکی ناوەندگەرا هەیە.)

ئیستبداد، ئۆتۆکراسی و دێسپۆتیزم* سێ چەمکی هاوواتان بەلام بە تەواوەتی یەك ناگرنەوە، وەك چۆن توتالیتاریزم جۆرێکە لە ئیستبداد بەلام هەموو ئیستبدادێك تۆتالیتەر نییە.

حوکمەتی شارستانییەتە کۆنەکانی ئاشوور و بابل و میسر و ئێران و... سەرجەم ئیستبدادی بوون. تەنیا یۆنان و رۆم نەبێت کە دیکتاتۆری کاتییان هەبووە. (بڕوانە دیکتاتۆری)

لە سەدەی ١٦ بەدواوە ئیستبداد لە ئەورووپا رووکارێکی تازەی لە خۆگرت. ئەویش لە کاتێکدا بوو کە دەوڵەتە نەتەوەییەکان و پادشاکان لە بەرامبەر دەسەلاتی پاپا قوت بوونەوە و ئیستبدادی پاتشایی (لە سەر بنیاتێکی رەهای دەسەلات بۆ پاشا) وەکوو ئاواتێکی سیاسی لێهات و ئەم دەوڵەتانەی بە شێوەیەکی نوێ رێكخست. بۆ وێنە ئەم گوزارەی لوێی چواردەهەم کە گوتی:«من دەوڵەتم»نموونەیەکە لە ئیستبدادی پاشایی کلاسیك.

ئیستبداد لە سەدەکانی ١٧و١٨ لە باری تیۆرییەوە، لە سەر بنیاتی دەسەلاتی بێسنوری پاشا، گەشەی کردووە و هیچ شتێك تەنانەت «ماف سروشتی»* خەڵکیش ئەم سنورەی نەبەزاندووە. لە سەدەی هەژدەیەم، شۆڕشەکانی ئەمریکا و فەرەنسە بە دژی ئیستبداد راپەڕین و ئەم خەباتە لە ماوەی سەدەکانی ١٩و٢٠ بوو بە هۆی سەرهەڵدانی چەن دەوڵەتێکی یاسایی لە سەرانسەری جیهاندا. هەمان کات (سەدەی بیستەم) جۆرە ئیستبدادێکی تازە سەری هەڵدا کە پێی ئەوترێ، توتالیتاریزم. سیستەمە ئیستبدادییەکان لە ولاتانی رۆژهەلات، لە چەشنی حوکمەتێکی لاسار بووە. (بڕوانە دێسپۆتیزم)

ئیستبدادی زۆرینە استبداد اکثریت Tyranny of the majority

ئەم زاراوە لە لایەن جان ئوستوارت میل، لە وتارێکدا بە ناوی *دەربارەی ئازادی* هاتۆتە ئاراوە، بەلام رەنگدانەوەیەك بوو لەمەڕ نیگەرانییەکی گشتگیری هەندێك لە بیرمەندانی سیاسی و ئازادیخوازی سەدەی نۆزدە. ئەم نیگەرانییە، بە تایبەت لە بەرهەمەکانی دۆتۆکویل(١٨٥٩-١٨٠٥) زیاتر بەرچاو دەکەوێت. باسەکە ئەمەیە کە بەهاکانی ئازادیخوازی بە تایبەت بەهاکانی ئازادی بیر و ڕا و هەڵبژاردنی شێوازێکی تایبەتی ژیان، ئەگەرچی نامۆش بن، بەو مەرجە زیان بە کەس نەگەیێنێت لەو دیموکراسییانەی پابەندە بە ئازادی زۆرینەدا ئەکەوێتە مەترسییەوە. بەڕای میل، زۆرینەیەك کە بریتی بێت لە چینی کرێکاری نەخوێندەوار، چونکا لە بەرانبەر مەرام و رەفتاری جیاوازی کەسانیتر تووشی کەمتاقەتی دەبێت رەنگە، بە شێوەیەکی نارەسمی دەس بداتە ئازاردانی هەرکەسێك کە لە خۆی نەچێت.

دۆتۆکویل، بڕوای بە دیموکراسی سنووردار بوو بەڵام بەو رادە بۆ بەربەستکردنی ماف دەوڵەت لە چاودێری کردنی ئازادی تاك، رازی نەبوو. ئەو دەڵێ: بۆ ئەوەیکە بە گشتی مرۆڤێکی ئاسایی و مامناوەندی دروست ببێت، لە رێگەی عەدالەت خوازی و دیموکراسی زۆرینە، گوشاری زۆر دێتە سەر کۆمەڵگا. جگە لەوەش، رەشەگەلی نەخوێندەوار و بێ پەروەردە ئامادەی چەوساندنەوەن و خەڵکانی چەواشەکار و گەندەڵ، دەستیان ئەکەن بە زاخاودا و چەواشەیان ئەکەن.

دۆتۆکویل لەم بابەتەوە تەنیا نەبوو، چونکا رۆژنامەنوسانی لایەنگری حوکمەتی فیدراڵ و پلان دانەرانی دەستووری بنچینەیی ئەمریکا گوتبوویان کە دەبێ ئاستی هەڵبژاردنەکان جیاواز بێت تاکوو سەرۆك کۆمار و سێنات نەکەوێتە ژێر کاریگەریی رەشەگەلەوە.

کۆرێن هازر، لە کتێبی سیستەمی سیاسی کۆمەڵگای رەشۆکی دا دەڵێ: دیکتاتۆرییەتێکی وەیشووم وەك نازیسم* ئیتر نابێ سەرهەڵبدات، مەگەر ئەوەیکە ستراکتوری کۆمەڵایەتی نەهێڵێت دەستی نوخبە سیاسییەکان بگاتە هەست و سۆزی رەشەگەل. لە زۆر لایەنەوە ئیستبدادی زۆرینە رێگرێکە لە بەردەم دیموکراسی ئازاد لە رۆژاوادا.

ئیستیعماری نوێ — استعمار نو — Neo-colonialism

گەشەسەندنی ئابووری «سەرمایەداری»*و هەناردنی سەرمایە بۆ سوودوەرگرتن لە سەرچاوەکانی وڵاتانی تر، پێوەندی ئابووری وڵاتە پیشەسازیە ئیستیعمارییەکانی لە گەڵ وڵاتە بچوکەکانی ناردە ناو قۆناغێکی تازەوە. بەم مانایە کە وڵاتە پیشەسازییەکان بە ناردنی سەرمایە و میکانیزمی جیهانی نرخ و دانوستانی کەرەسەی خاو و کاڵای دروسکراو و گوشاری سیاسی و ئابووری، وڵاتانی دواکەوتوو ئەچەوسێننەوە. بەم دۆخە دەگوترێ ئیستیعماری نوێ کە زۆرێك لە وڵاتانی بچووك و تازە ئازاد کراوی بە دژی ئەم پێوەندییە سیاسی و ئابوورییە راست کردۆتەوە.

ئەم شێوازە داگیرکارییە وایکردووە کە وڵاتانی بێ دەسەڵات، ئەگەرچی بە حەقیقەت یان بە رواڵەت بە سەربەخۆیی سیاسی گەیشتبن بەڵام هەروا لە بەرایی گەشەسەندندا بمێننەوە یان تەنانەت بگەرێنەوە بۆ دوواوە و لە لایەکی تریشەوە وڵاتانی پێشکەوتوو بە چەوساندنەوەیان سوودی زیاتر بکەن.

باو بوونی ئەم زاراوە ئەگەرێتەوە بۆ «کۆنفرانسی باندۆنگ»(١٩٥٥). لەم کۆنفرانسەدا سۆکارنۆ، سەرکۆماری ئەندونیزیا بە جۆرێك لە ئیستیعمار ئامارەی کرد کە بە جلوبەرگێکی نوێوە لە لایەن کۆتلەیەکی خەڵك، بە کۆنترۆڵ کردن و زاڵبوون بە سەر ئابوور و کەلتووردا هەمان ئامانجەکانی ئیستیعماری کۆن دەپێکن.

ئیمپراتۆری — امپراتوری — Empire

بە وڵاتێك ئەگۆترێ کە ئەم تایبەتمەندیانەی هەبێت:

(۱) بەرفراوانی خاك، زۆربونی حەشیمەت و لەخۆگرتنی چەن نەتەوە یان رەچەڵەك یان کەلتووری جیاواز.

(۲) دەسەلات و هێزی ئەم ولاتە بە هۆی هەژمۆنی* نەتەوەیەك بە سەر ئەوانی دیکەدایە و وێککەوتنیش ئەگەر ببێت، بە هۆی دەسەلاتی چەکدارییەوەیە.

(۳) پێکهاتەی سیاسی لەم سیستەمەدا دەسەلات ئەبەخشێ بە یەك کەس(ئیمپراتۆر)و تەواوی دەسەلاتە ناوچەییەکان، دەبنە فەرمانبەری ئەو.

(٤) هەبوونی بنیاتێکی ئەخلاقی یان سیاسی لە ژێر چەتری ئاین، ئایدیۆلۆجیا یان دەستوورێك بۆ دابین کردنی ئاشتی لە نێوان خەڵکی ولاتدا.

لە رواڵەتدا ئیمپراتۆرییەتی، هاوشێوەی رێکخراوە نێونەتەوەییەکانە بەلام لە ناوەرۆکدا بە هۆی نەبوونی عەداڵەت و خودموختاری و خواستی پێکەوە ژیانی ئارەزومەندانەی نەتەوەکان، شتێکی جیاوازە.

ئیمپراتۆرییەتەکان، سەردەمانێك لە مێژوودا سەریان هەڵدا کە نەتەوەیەکی جەنگاوەر بەنیازی جیهانگیری، بازنەی دەسەلاتی خۆی بەربلاو کرد و بە سەر نەتەوەکانی دیکەدا سەرکەوتن. ئینجا هاندەرێکی ئایدیۆلۆجیایی (کە زیاتر جەهادی ئایینی بوو) پێوە لکاوە. بۆ وێنە ئیمپراتۆرییەتەکانی میسر و ئێران و عوسمانی و هێند و چین و ژاپۆن و یۆنان و رۆم و...)

لە سەدەکانی ناوەراستدا ئیمپراتۆرییەکانی عەرەب و تورك و مەغول، موسوڵمان بوون و ئیمپراتۆری فرانك و جێرمەنیاش خاچپەرست. لەم رووەوە، ئاین هەوێنی یەککرتوویی ئەوان بووە. ئەم ئیمپراتۆریانە هەڵگری ئەندێشەی حوکمەتێکی جیهانی بوون کە بە ئایدیۆلۆجی* ئاین، بانگەشەی ئاشتی مرۆڤایەتییان دەکرد. ئیمپراتۆری نوێ بە دوو شێواز پیادە ئەکرێت: دەریایی و زەمینی. ئیمپراتۆرییەکانی پورتوگال و ئیسپانیا و هۆڵەندا و فەرەنسا و بەریتانیا و ئیمپراتورییە تازە پێگەیشتووەکانی ئەڵمانیا و ئیتالیا و بەلجیکا و ئەمەریکا و ژاپۆن بە داگیرکاریی و ئیستعماری ولاتە بانبەحرییەکانەوە، بەدیهاتن. تایبەتمەندی ئەم ئیمپراتۆرییانە، رەنگامەیی رەگەزی و کەلتووری بوو. هەندێ لەمانە هەوڵیان داوە بە بلاوکردنەوەی کەلتوور و یاسا و ئابوور، دەسەلاتی ناوەندی بۆ سەرانسەری ئیمپراتۆری، چێ بکەن بەو شێوە کە رۆمییەکان کردیان. هەندێکی تر لەم ئیمپراتۆرییانە بە شەرعییەت بەخشین بە خودموختاری سیاسی و ئابووری و کەلتووری، هەوڵیان دا خەڵکان یەککرتوو بکەن. ئەم رەوتە کاتێك ئاشکرا بوو کە دەوڵەتی ناوەندی ئیمپراتۆرییەتەکان لاواز ببوون، لێرەوە هەستی ناسیۆنالیستی لە نێو ئیمپراتۆری دا وزەی گرت.

ئیمپریالیزم — امپریالیسم — Imperialism

بەگشتی واتایێکە بۆ دەوڵەتێك کە لە دەرەوەی بەستێنی حوکمەتەکەی خۆی، دەست درێژ ئەکا بۆ ولاتانی دیکە و خەڵکی ئەم ولاتانە ئەکێشێتە ژێر رکێفی خۆیەوە و سەرچاوە ئابووری و ئینسانییەکانیشی ئەرووتێنێتەوە. ئیمپریالیزم بە مانای ئیمپراتۆری* هەر لە سەرەتای مێژووەوە بووە.

لە زاراوەدا، ئەم وشە ئەگەرێتەوە بۆ ئیمپراتۆری کە لە ۱۸۹۰ بەملاوە لە لایەن لایەنگرانی ژۆزێف

چیمبەرلێن، سیاسەتمەداری ئیستعمار خوازی بەریتانیا، هاتە ئاراوە. ئەم کابرا، دەیەویست پەرە بدا بە ئیمپراتۆریەتی بەریتانیا.

زاراوەی ئیمپریالیزم، خێرا چووە ناو زمانەکانی تریشەوە. ئەم وشە بوو بە بیانوویەك بۆ خاڵی کردنەوەی رق و کێشمەکێشی نێوان دەوڵەتە ئەورووپییەکانی ئەو سەردەمە. ئەم کێشمەکێشانە لە ١٨٨٠ تا ١٩١٤، وەها بە سەر سیاسەتی نێونەتەوەییدا باڵی کێشا، کە ئەم قۆناغە بە «چاخی ئیمپریالیزم» ناوبردە کرا. لەم ناوەدا بەریتانیا و ئیمپریالیستە ئەورووپییەکانیش، بە ناوی پەرەسەندنی شارستانیەت و بەشکردنی دەسکەوتەکانیان بە سەر خەڵکانی رەگەز ـ ناپاك، درێژەیان بەم ئاکارە دا. دوای شەڕی جیهانی یەکەم، ئایدیۆلۆجیای ئیمپریالیزم لە قەبارەی فاشیزم و نازیسم دا گەیشتە لووتکەی خۆی.

یەکەمین رەخنەی تیۆریك لە ئیمپریالیزمی نوێ، لە لایەن ج. ا. هابسۆن، ئابووریناسی بەریتانی، لە کتێبێك بە ناوی ئیمپریالیزم(١٩٠٢) بڵاو کرایەوە. لەم کتێبەدا بۆ یەکەم جار، بە روانگەیەکی ئابوورییەوە سەیری ئەم دیاردە کرا. لێنین، لەم روانگەوە کتێبی ***ئیمپریالیزم، دواقۆناغی سەرمایەداری*** (١٩١٥) بڵاو کردەوە. دواتر ئەم رێبازە بە ناوی تیۆری ئابووری دەربارەی ئیمپریالیزم، ناوبانگی دەرکرد. تیۆری لێنین جگە لەوەیکە ماهییەتی ئیمپریالیزم شیئەکاتەوە، تیۆرییەکە لە بارەی سەرچاوەی شەڕ ـ شەڕی ئیمپریالیستی ـ کە بەرهەمی سیستەمی سەرمایەدارییە. (بڕوانە لێنینیزم)

ئیمپریالیزمی کەلتووری امپریالیسم فرهنگی Cultural imperialism

بەکار هێنانی دەسەڵاتی سیاسی و ئابووری بۆ بڵاوکردنەوەی نەریت و بەهاکانی ئەو دەسەڵاتە لە نێوان خەڵکانێکی‌تر کە بە زیانیان بێت. ئیمپریالیزمی کەلتووری دەتوانێ یاریدەری ئیمپریالیزمی سیاسی و ئابووری بێت. بۆ وێنە فیلمی ئەمریکایی دەتوانێ بێتە خزمەت بەرهەمەکانی ئەو وڵاتە و بازاڕی فرۆشی بۆ زیاد بکات.

ئینترپۆل (رێکخراوی نێودەوڵەتی پۆلیسی تاوانباران) سازمان بین المللی پلیس جنایی (اینترپل)
International Criminal Police Organization (Interpol)

ئەم رێکخراوە لە ساڵی ١٩٢٣ بە مەبەستی بەرگریکردن لە تاوان و سووکەتاوانی یاسای گشتی و سزادان و رادەستی تاوانباران لە شاری ڤییەنا(نەمسا) دامەزراوە و ئێستا پتر لە ١٧٦ وڵات بوونەتە ئەندامی رێکخراو. بە گشتی ئامانجی ئەم رێکخراوە بریتییەلە: پتەوکردنی پێوەندی راستەوخۆی مەقاماتی پۆلیسی وڵاتانی جیهان بەیەکتر، کۆجێکردنی زانیاری پێوەندیدار بە تاوانبارانی نێودەوڵەتی و هەنگاونانی تەکنیکی لەمەڕ تاوانەکانی یاسای گشتی، جگە لەو بابەتانەی کە لایەنی سیاسی یان ئایینی یان رەگەزییان هەبێت. ناوەندی رێکخراوی نێودەوڵەتی پۆلیسی تاوانباران، لە ساڵی ١٩٨٩ لە شاری پاریسەوە گواستراوەتەوە بۆ شاری لیۆن لە فەرەنسا.

ئینتەرناسیۆنال بین الملل / انترناسیونال International

ئەم زاراوە لە رەوتێکی میژووییدا بە چوار هاوپەیمانییەتی ئەگوترێ کە لە نێوان حیزب و رێکخراوە سوسیالیستییە کرێکارییەکاندا بە مەبەستی گەیشتن بە یەکدەنگییەکی جیهانی و پێشخستنی بزاڤی کرێکاری بەسراوە. ئەم چوار هاوپەیمانییە بریتیەلە:

ئینتەرناسیۆنالی یەکەم، یان یەکیەتی نێونەتەوەیی کرێکاران کە لە ساڵی ١٨٦٤ بە هەوڵ و تێکۆشانی کارۆل مارکس لە لەندەن دامەزرا. لە ١٨٧٢ دوو لقی لێ جیا بۆوە کە بە لایەنگرانی مارکس و گرووپی سەر بە ئانارشیزمی میکاییل باکۆنین، ناویان دەرکرد کەچی لە ساڵی ١٨٧٦، لە بەر ململانێی ئایدیۆلۆژیك کۆتایی پێ هات.

ئینتەرناسیۆنالی دووهەم: لە ساڵی ١٨٨٩ لە پاریس دامەزرا بەلام نەیتوانی خۆی لە قەیرانی حیزبی سۆسیالیست و نەتەوەخواز بۆ بەرگری کردن لە هەڵگیرسانی شەڕی جیهانی، دەرباز بکات. ئەم هاوپەیمانییەتیە لە ١٩٢٣ لە نەبوونی کۆمۆنیستەکان (کە ئەودەم ئینتەرناسیۆنالی سێهەمیان دامەزراندبوو)دیسانەوە پێکهاتەوە و دواتر ئینتەرناسیۆنال سۆسیالیست*یان پێکهانی.

ئینتەرناسیۆنالی سێهەم: لە ساڵی ١٩١٩ لە مۆسکۆ دامەزرا بەلام هەر خێرا ئاشکرابوو کە دەرگاکانی تەنیا بەرەو رووی حیزبە کۆمۆنیستەکانی سۆڤیەت ئاوەڵایە. ئینجا ناوی کۆمینتێرن* و پاشان کۆمینفۆرم*ی بەخۆوە گرت.

ئینتەرناسیۆنالی چوارەم: لە ساڵی ١٩٣٨ لە لایەن داروودەستەی ترۆتسکی دامەزرا کە ئێستاش چالاکی هەیە.

ئینتەرناسیۆنال سۆسیالیست بین الملل سوسیالیست International socialist

لە ساڵی ١٩٢٣ لە پاشماوەی حیزبە سوسیال دیموکراتەکانی ئەندامی ئینتەرناسیۆنالی دووهەم، سەر لە نوێ دامەزرایەوە کەچی پاش گەیشتن بە دەسەلات لە ئەورووپادا ئەمانیش دەستیان لە کار کێشایەوە. ئینجا ئینتەرناسیۆنال سۆسیالیست لە ساڵی ١٩٥١ لە فرانکفۆرت دامەزرا بەلام ناوەندەکەی لەندەن بوو کە نزیکەی پەنجا حیزبی سۆشیالیستی نەرمڕەو و لایەنگری پەرلەمان و ریفۆرمخواز و دیموکراسیخواز تێیدا بوون بە ئەندام.

ئینتەرناسیۆنالیزم انترناسیونالیسم Internationalism

ئەم زاراوە مانایەکی مژاوی هەیە و لە زۆر شوێندا بەکار هاتووە. بەلام مانا گشتییەکەی ئەو بڕوا و سیاسەتانە لە خۆ ئەگرێ کە جەخت ئەکا لە سەر بەرژەوەندی هاوبەشی نەتەوەکان و لە گەڵ ناسیۆنالیزمی شەڕەنگێزدا دژایەتی ئەکات. ئینتەرناسیۆنالیستەکان دەخوازن ئەگەر نێوان دەوڵەتەکان هاوکاری ئاشتی خوازانە لە ئارادا نەبێت، لانیکەم لە نێوان نەتەوەکاندا ببێت.

بەم پێیە ئینتەرناسیۆنالیزم، بریتییە لەوەیکە هەر تاکێك گرێدراوی کۆمەڵگەیەکی جیهانییە و ئەو نەتەوەش کە ئاخێزگەی لە ئەژمار دێت، دەبێ بە ڕێکخراوەکانی کۆمەڵگەی جیهانییەوە پەیوەست بێت... ئەم ڕێبازە لە گەڵ «جیهاننیشتمانی»دا یەك ناگرێتەوە چونکا ئینتەرناسیۆنالیزم ناخوازێ تاك لە نەتەوە یان دەوڵەتەکەی خۆی دابڕێ بەڵکوو دەخوازێ پێوەندییەکی زۆرتر لە نێوان تاك و نەتەوەکانی دیکەی جیهاندا بکرێتەوە.

ناسیۆنالیزمی نەرمڕەو لە گەڵ ئینتەرناسیۆنالیزمدا وانییە هەڵنەکەن بەڵام ناسیۆنالیزمی توندڕەو دژییەتی. بۆ وێنە نازیسم و فاشیزم بە ڕێبازی نەژادپەرستی و خۆبەزلزانی بە سەر نەتەوەکانی دیکەدا بوونە دوژمنانی سەرسەختی ئینتەرناسیۆنالیزم.

مارکسیزم بۆچوونێکی تایبەتی لە ئینتەرناسیۆنالیزم بڵاو کردۆتەوە. بەڕای مارکس، بۆرژوازی بە یارمەتی مەکینە و دانوستانی جیهانی ئازاد، سنوورە نەتەوەییەکانی بەزاندووە و سیستەمێکی ئابووری جیهانی پێك هێناوە کە لە نێو چینی هەژاران بە تایبەت پرۆلتاریای وڵاتان، یەکگرتووییەکی جیهانی ساز کردووە کە لە زاراوەدا پێی دەگوترێ «ئینتەرناسیۆنالیزمی پرۆلتاری». ئەم ڕەوتە شۆڕشێکی سەرانسەری لە جیهاندا بەدژی بورژوازی پێك دێنێت کە سەرەنجام کۆمەڵگایەکی سوسیالیستی جیهانی دائەمەزرێنێ. بۆیە مارکسیەکان بڕوایان هەیە بە یەکگرتنی هەژارانی جیهان و دروشمە بەناوبانگەکەشیان ئەمەیە: «زەحمەت کێشانی جیهان، یەك بگرن! یەك بگرن!»

دوای پێکهاتنی یەکیەتی سۆڤییەت، بە تایبەت لە سەردەمی ستالیندا ئەم وڵاتە بانگەشەی ئەوەی دەکرد کە ناوەندی ئینتەرناسیۆنالیزمی پرۆلتارییە. ستالین، لە شرۆڤەیەکی ئینتەرناسیۆنالیزمی پرۆلتارییدا ئەم ڕێبازە بە هەڵقوڵاوی یەکیەتی سۆڤیەت دەزانی(بڕوانە ستالین خوازی).

ئینتەرناسیۆنالیزمی پرۆلتاریی: بڕوانە ئینتەرناسیۆنالیزم.

ئینتیفازە انتفاضه Intifada

وشەکە عەرەبییە و لە ریشەی «نفض»بە واتای لەرینەوە وەرگیراوە بەڵام لە زاراوەی سیاسیدا بریتییە لە ڕاپەڕینی گشتی خەڵکی فەلەستین کە لە دێسەمبەری ١٩٨٧ دەستی پێکردووە و بە شۆڕشی «بەردە ــ وردکە»ش ناوی دەرکردووە. ڕۆژی ٨ دێسەمبەر ١٩٨٧، چوار کەس لە کرێکارە فەلەستینییەکان لە شاری غەززە کەوتنە بەر هێرشی زرێپۆشەکانی ئیسراییل و گیانییان لەدەست دا. ئەم ڕووداوە بووە هۆی ئەوە کە جەماوەری ئەم شارە، مان بگرن و مانگرتنەکەش ناوچەکانی دیکەشی تەنییەوە. ئینتیفازە چەند ڕەهەندی جۆراوجۆری هەیە کە بریتینلە:

١ـ هەموو چین و توێژەکانی خەڵکی گرتوەتەوە و ڕەهەندی ئیسلامی بوونەکەشی بەرجەستەیە. ٢ـ چەکی دەستی خەڵك، «بەرد» ە کە لە فەلەستینی داگیرکراودا بەزۆری دەست ئەکەوێت. ٣ـ هێشتنەوەی ئینتیفازە.

(چونکو جەماوەری فەلەستین بەو قەناعەتە گەیشتوون کە نە رێبەری ولاتانی عەرەبی و نە کەسی دیکە ناتوانن کێشەی ئەوان چارەسەر بکەن، بەڵکوو دەبێ هەر خۆیان هەوڵ بدەن و نەسرەون تا سەردەکەون.)٤- سەربەخۆیی و بێ نیازی ئیزتیفازە لە ولاتانی عەرەبی و ئیسلامی و رۆژاوا و رۆژهەلات. ٥- ئەم راپەرینە جوولانەوەیەکی وشیارانەیە کە لە لایەن لاوانی خەباتکار و شۆرشگێری فەلەستینی دەستی پێکرد. ٦- دەوری رێکخراوەگەلێکی وەك حەماس*، ئیخوانولموسلمین* و جەهاد لەباری چەکدارییەوە زۆر گرنگە.

ب

بابۆفیزم — بابوفیسم — Babeufism

بزاڤێکی شۆڕشگێڕی فەرەنسی لە سەدەی هەژدە بە مەبەستی دامەزرانی «کۆماری یەکسانی». ئەم جووڵانەوە ناوەکەی لە ڕێبەری خۆی بە ناوی فرانسوا نوئێل بابۆف(١٧٦٥-٩٧) وەرگرتووە. بابۆف و هاوڕێیانی لە ١٧٩٦«نەخشەی یەکسانی» یان بۆ ڕووخانی حوکمەت، داڕشت کە ئەمە چڵەپۆپەی بزاڤەکە بوو. بەڵام پیلانەکە سڕی ئاشکرا بوو، لە ١٧٩٧ سەری بابۆفیان بە گیوتێن لێك جودا کردەوە. لایەنگرانی بابۆف، بوونە میراتگری ئایدیۆلۆجیای مەتریالیزمی سەدەی هەژدەی فەرەنسە و ئەندێشە شۆڕشگێڕییەکانی ئەو سەردەمە و نوێنەری توندرەوترین ڕێبازەکانی شۆڕشی فەرەنسە.

بابۆفیزم یەکەمین تەقەلا بۆ کردنی سۆشیالیزم بە تیۆری جووڵانەوەی شۆڕشگێڕی بوو. بابۆفییەکان بۆ«کۆماری یەکسانی»خۆیان، سیستەمێکی تێر وتۆخی یاسا و ڕێسا یان بۆ باشتر کردنی وەزعی هەژاران و زاڵبوون بە سەر ململانێی هێزەکانی دژە شۆڕش، پێش‌بینی کردبوو. ئەندێشەی پیادەکردنی«دیکتاتۆری ڕەنجدەران»(بڕوانە دیکتاتۆری پرۆلتاریا) دوای سەرکەوتنی شۆڕش، هەر لە لایەن ئەم گرووپەوە ئاراستە کرا.

باکوور و باشوور — شمال و جنوب — North and South

باکوور بریتییە لە: وڵاتانی پێشکەوتووی پیشەسازی سەرمایەداری، واتە وڵاتانی ئەورووپی، ئەمریکای باکووری، ژاپۆن و ئوستralیا کە بەزۆری لە نیوەی باکووری گۆی زەویدا جێگیر بوون. باشوور بریتیە لە: وڵاتانی دواکەوتووی هەژار، واتە وڵاتانی ئەفریقایی و ئەمریکای باشووری و ئاسیایی کە زۆربەیان لە نیوەی باشووری گۆی زەوی جێگیر بوون. لە میدیاکانی ڕۆژاوا، ئەغلەب ئاماژە دەدرێتە فورمولی باکووری دارا و باشووری نەدار. کەواتە لەم ڕوانگەوە جیهانی هاوچەرخ دابەش کراوە بە کۆمەڵێ نەتەوەی پارەدار و کۆمەڵێکی دەستەنگ و بێ پارە. فری بیتۆ، قەشەی ئازادیخوازی برازیلی، بۆ چارەسەرکردنی گرفتەکانی سەرزەوی دوو ڕێچارە پێشنیاز دەکات: یەکەم، پاوەجێکردنی ئاشتی لە جیهان. دووهەم، کەمکردنەوەی جیاوازی و لەمپەری نێوان باکوور و باشوور.

باڵادەستیی قانوون — حاکمیت قانون — sovereignty of law

سەرەکی ترین بنەڕەتی ماق ئیداری وڵاتەکان، باڵادەستیی قانوونە کە بەو پێیە ئەبێ بەڕێوەبردنی کاروباری

گشتی و دەرکردنی فەرمانی کاربەدەستانی ئیداری دەوڵەت، لە گەڵ یاسادا بگونجێ.

باڵادەستیی قانوون سێ دەرەنجامی لێئەبێتەوە:

١ـ یاسا ئەبێ پیادە بکرێت.

٢ـ دیاریکردنی کاروباری گشتی ئەبێ بە پێی یاسا بێت.

٣ـ هەڵسوکەوتی ئیداری ئەبێ لە گەڵ یاسادا بگونجێ.

باڵادەستیی قانوون لە پێوەند لە گەڵ خەڵکدا بەسراوەتەوە بەم مەرجانەی خوارەوە:

١ـ خەڵك گوێڕایەڵی یاسا بن.

٢ـ ملدان بە دەستوورەکانی یاسا.

باڵیۆز سـفیر Ambassador

باڵاترین نوێنەری نێردراوە لە وڵاتێکەوە بۆ وڵاتێکیتر. لە سەدەکانی ناوەڕاستدا بە شێوەی کاتی باڵیۆز نێردراوە بەڵام لە سەدەی پازدەوە بوو کە دیاریکردنی باڵیۆزی نیشتەجێ لە وڵاتێکیتر برەوی پێدرا. یەکەم وڵاتانێك کە باڵیۆزیان ناردە وڵاتانیدیکە، دەوڵەت ـ شارە بچکۆلەکانی ئیتاڵیای ئەو سەردەمانە بوو. هەڵبژاردنی باڵیۆز لە لایەن سەرۆکی وڵاتەوە دیاری ئەکرێت بەڵام ئەبێ ئەو کەسەی کە دەستنیشان کراوە لە لایەن سەرۆکی وڵاتی وەرگری باڵیۆز پەسند بکرێت ئینجا داوای بکرێت. باڵیۆز دەبێ لە وڵاتەکەی خۆی بەڵگەنامەیەك کە پێی دەوترێ «بڕوانامە ـ credential letter» بە واژۆی سەرۆکی وڵاتەکەی وەربگرێ و پێشکەش بە سەرۆکی وڵاتی وەرگری بکات. لە دوای پێشکەش کردنی ئەم بڕوانامە، باڵیۆز بە شێوەیەکی رەسمی دەست بەکار دەبێت.

باڵیۆزخانە سفارت Embassy

نوێنەرایەتی باڵای سیاسی وڵاتێك لە ناو وڵاتێکی دیکە کە شوێنی گوزەرانی رەسمی و نووسینگەی باڵیۆزی ئەو وڵاتە لە ئەژمار دێت. باڵیۆزخانە لە دوای کۆنسوڵخانە پێك هات. چۆنیەتی دروستبوونی ئەم شوێنە ئەگەڕێتەوە بۆ ئەوەیکە پاش کۆتایی هاتنی هەر شەڕێك، وڵاتانی دوژمن چەن کەسێکیان بۆ گفتوگۆ رادەسپارد. ئەم راسپاردانە بە شوێن دۆزینەوەی رێگا چارەیەك بوون تاکوو شەڕ هەڵنەگیرسێتەوە. بۆ ئەوەی ئەم راسپاردانە بتوانن ئەرکەکانی خۆیان بێ مەترسی و لە ئاسایشدا بەڕێوە ببەن، مەسەلەی چۆنیەتی«پاراستن»یان هاتە ئاراوە.

بەندی یەکەمی رێککەوتننامەی لاهاوان کە لە ٢٠ ی فێوریەی ١٩٢٨ مۆرکراوە، ماف باڵیۆزخانە بەم شێوە دیاری ئەکات: «دەوڵەتەکان ماف ئەوەیان هەیە نوێنەرانی سیاسی بۆ وڵاتانی یەکدی بنێرن». هەر کات دەوڵەتێك، بێئەوەی لە گەڵ وڵاتێکی تر لە حاڵەتی شەڕدا بێت یان بێئەوەی پێوەندی سیاسی خۆی لەگەڵ دابڕیبێت، نوێنەری سیاسی ئەو وڵاتە وەرنەگرێت، لە روانگەی ماف نێونەتەوەییەوە ماف ئەو دەوڵەتەی

پێشێل کردووە.

یەکەم باڵیۆزخانەی هەمیشەیی لە لایەن ریشیلیۆ راوێژکاری لوویی سێزدەهەمی فرەنسا دامەزرا و دەوڵەتانی دیکەش بە پێی ئەم رێسایە هەنگاویان نا. کەواتە دەکرێ بڵێین باڵیۆزخانەی هەمیشەیی لە کۆتاییەکانی سەدەی ۱۷ لە دنیادا بەدیهات.

باڵیۆزی ئاکریدیتیٚ سفیر آکریدیته Accredited Ambassador

هەر کاتێك دوو وڵات لە گەڵ یەکدی پێوەندی سیاسییان هەبێت بەڵام پێکەوە باڵیۆزیان ئاڵوگۆڕ نەکردبێت، لەم حاڵەتەدا ئەغڵەب باڵیۆزی خۆیان لە وڵاتێکی دراوسێی ئەو وڵاتە وەك «باڵیۆزی ئاکریدیتیٚ» بە وڵاتەکەیتر دەناسێنن. ئەم باڵیۆزە لە راستیدا ئەبێتە راسپاردەی وڵاتێك لە دوو وڵاتی دیکە.

بزاڤی ئاشتی جنبش صلح Peace Movement

بزاڤێکە کە حەز بە چەسپاندنی ئاشتی نێونەتەوەیی(یا نەتەوەیی) بکات و بەرگری دەکات لە بەرپابوونی شەڕ لە داهاتوودا. ئەم بزاڤە پێی وایە کە بە هەرەوەزی ئینسانی لە هەموو جیهان، دەکرێ دەوڵەتەکان بخرێنە ژێر فشار و بە سازدانی پێوەندی نێونەتەوەیی، کێشەکان کەم بکرێنەوە و کۆمەڵگاکان لە یەکدی نزیك ببنەوە.

بزووتنەوەی بیٚلایەن جنبش عدم تعهد Non-alignment movement

بریتیە لەو وڵاتانەی کە نەبوونە ئەندامی دوو پەیمانی سەربازی ناتۆ و وارشەو و لە پەیمانە ناوچەیی‌یەکانی وەك سیتۆ و سێنتۆ بەشدارییان نەکردووە و لە سیاسەتی دەرەکیدا لە سیاسەتی بیٚلایەن(سیاسەتی سەربەخۆ لە دوو بلۆکەکە)پێڕەوی دەکەن. زۆربەی ئەم وڵاتانە کە هەموویان سەر بە جیهانی سێهەمن، لە باری ئابووری و کۆمەلاّیەتی و ئایدیۆلۆجییەوە لە گەڵ دوو بلۆکی رۆژهەلاّت*و بلۆکی رۆژاوا* جیاوازییان هەیە و هەرکامیان بانگەشەی مێتۆد و ئایدیۆلۆجیایەکی تایبەت دەکەن. لە راستیدا ئەو شتەی کە ئەم وڵاتانە لە یەك نزیك دەخاتەوە، بە پێچەوانەی دوو بلۆکی رۆژاوا و رۆژهەلاّت، یەکیەتی سیاسی و ئابووری و سەربازی نییە بەڵکوو راوەستان و خۆڕاگرتنە لە بەرامبەر دەسەلاّتی ئەو زلهێزانەی کە بوونەتە مەترسییەك بۆ سەربەخۆیی سیاسی ئەوان. بە واتایەکیتر هۆکاری کۆبوونەوەیان لە دەوری یەکتر، بە پێی هاوسانی و یەکگرتوویی نییە بەڵکوو لە سەر بنەمای «نە» گوتنە بە وڵاتانی دەسەلاّتخواز کە بۆ ئەوان جێگای مەترسی و هەڕەشەن.

بزووتنەوەی بیٚلایەن لە پاش شەڕی جیهانی دووهەم و دوای تەشەنەی شەڕی سارد* سەری هەڵدا. پێشەنگاوی ئەم بزاڤە، هێندستان و یۆگسلاڤیا بوون. پاشان میسر و ئەندونیسیا و سەرەنجام زۆربەی ئەو وڵاتانەی کە تازە سەربەخۆییان بە دەست هێنابوو هاتنە ریزی بزاڤەکەوە. سەرۆکی ئەم وڵاتانە لە دوو

کۆنگرەی گەورە واتە «کۆنفرانسی باندۆنگ ١٩٥٥ و کۆنفرانسی بلگراد ١٩٦١» کۆبوونەوە و ئامانجەکانی خۆیان بەم شێوە دیاری کرد:

- هەوڵدان بۆ کەمکردنەوەی کرژیی سیاسی و کێشمەکێش لە پێوەندی نێودەوڵەتیدا.
- هاندان بۆ بەکاربردنی شێوازی ئاشتیخوازانە بۆ چارەسەرکردنی کێشە نێونەتەوەییەکان.
- جێگیر کردنی پێوەندی نێونەتەوەیی لە سەر بنەمای یەکسانی مافی نەتەوەکان و ڕێزدانان بۆ یەکپارچەیی و حاکمییەتی نەتەوەیی.
- بەرفراوانکردنی هاریکاریی نێودەوڵەتی.
- دژایەتی لە گەڵ داگیرکاریی و پاکتاوی رەگەزی.
- لایەنگری لە ئاشتی و پێکەوە ژیانی ئاشتیخوازانە.
- داکۆکی کردن لە جاڕنامەی نەتەوەیەکگرتووەکان و بنەمای مافە نێونەتەوەییەکان.
- دەسدرێژی نەکردن و خۆ تێهەڵنەقورتاندن لە کاروباری ناوەکی وڵاتێکیتر.
- بەشداری نەکردن لە یەکیەتی نێونەتەوەیی سەربازی.

ئەم گرووپە لە ڕێکخراوی نەتەوەیەکگرتووەکاندا بارستاییەکی فراوانیان هەیە بەڵام دواکەوتوویی و لاوازی ئابووری و سەربازی ئەم وڵاتانە، بۆتە هۆی ئاستەنگی لە بەرامبەر زلهێزەکاندا. بەم بۆنەوە زۆربەیان لە نێوان دوو بلۆکەکەدا کەوتبوونە هەلاجان.

لە کۆنفرانسی ١٩٧٩ لە بێلگراد ٨٥ وڵات وەك ئەندامی سەرەکی و ١٠ وڵات وەك چاودێر و ٨ وڵاتیش وەك میوان بەشدارییان تێدا کرد. ژمارەی ئەندامانی ئەم بزاوتە لە کۆنفڕانسی ٢٠٠٦/٩/١١ لە هاڤانا، پایتەختی کووبا گەیشتە ١١٨ وڵات.

بشێوی خوازی — آنارشیسم/ سروری‌ستیزی — Anarchism

لە زمانی یۆنانیدا بە واتای بێ سەروەرییە. بەڵام لە زاراوەی سیاسی بە ڕێبازێك ئەگوترێ کە حەز بە دارمانی دەوڵەت ئەکا و جێگیر کردنی ئەنجومەنی ئازاد و هاوکاریی ئارەزومەندانەی تاك و گرووپەکانە لە جێی دەوڵەت.

بن بونیادی بشێوی خوازی، لە سەر دوژمنی کردن لە گەڵ دەوڵەت پابەندە و هەر چەشنە دەسەڵاتێکی ڕێکخراوەیی ئایینی و کۆمەڵایەتیش بە ناڕەوا دەزانێ. ئەم ڕێبازە، یاسا دەوڵەتییەکان بە سەرچاوەی داگیرکاریی و وەیشوومیی کۆمەڵایەتی دەزانێ و بەم بۆنەوە خوازیاری لە ناوچوونی تەواوی دەوڵەتەکانە. کەواتە ئەکرێ بڵێین لایەنگرانی ئەم فیکرە بە چەشنێك، لە شوێن سڕینەوەی دەوڵەت لە کۆمەڵگادان.

بشێوەخوازان، بە پێچەوانەی ئەوەیکە تا ئێستە دەنگی داوەتەوە، ئاژاوەگێڕ یان هەرکیبەهەرکیخواز نین و ناخوازن کۆمەڵگە، بێ سەرەوبەرە و پاشاگەردانی بێت بەڵکوو بیر لە سیستەمێك دەکەنەوە کە بەرەنجامی هاوکاری ئارەزوومەندانە بێت کە باشترین شێوازەکەی دامەزرانی گرووپی ئۆتۆنۆمییە. چونکا زاتی ئینسان

به كۆمەڵەكی دەزانن. ئێلیزا ریكۆلز(١٨٣٠- ١٩٠٥)، ئانارشیستی فەرەنسی دەڵێ: «ئامانجی ئێمە، ژیانی بێ دەوڵەت و بێ قانوونە». بشێوی خوازەكان پێیان وایە گەڕیانی سیستەمی ئابووری، لە كۆمەڵگایەكی ئازاد و ئارەزوومەندانەدا باشتر دەگونجێ چونكا ئەو شتەی كە ئیمڕۆ دەوڵەت بە زەبر و زەنگ ئەنجامی ئەدا، خەڵكانی ئارەزوومەند باشتر بەڕێوەی دەبەن و پێویست بە بەرتەسك كردنەوەی هەرێمی تاكەكەس ناكات. چونكوو مرۆڤ لە زاتی خۆیدا بە حەزێكی ئازادانە ڕێز بۆ مافی تاك قایلە.

بشێوی خوازەكان بە هەر ڕێبازێكیانەوە(ریفۆرمیست، كۆمۆنیست یان تاكپەرست) هەموویان لە سەر ڕووخاندنی هەرچەشنە دەوڵەتێك هاودەنگن و دیموكراسیش بە ئیستبدادی زۆرینە دەزانن كە بە دەگمەن لە ئیستبدادی سوڵتانی بێ قڕەترە. پرۆدۆن دەڵێ: «دەوڵەتەكان شەللاقی خواكانن».

كۆنگرەی نێونەتەوەیی ئانارشیستەكانی جیهان، لە ساڵانی ١٨٧٧و ١٩٠٧ پێكهات بەڵام هیچ كاتێك نەیانتوانی ڕێكخراوەیەكی هەمیشەیی دامەزرێنن. سەندیكالیزم كە یەكێك لە لقەكانی ئانارشیزمە لە هەندێ لە وڵاتانی ئەورووپی و ئەمەریكای لاتین تەشەنەی سەندووە. لقێكی تر لە جووڵانەوەی ئانارشیستی لە سۆڤیەت بە ناوی نیهیلیزم*چالاكی بووە.

بلانكیزم — بلانكیسم — Blanquism

ڕێبازی سیاسی و بۆچوونەكانی لویی ئاگۆست بلانكی(١٨٠٥-٨١)، بیرمەند و خەباتكار و شۆڕشگێڕی فەرەنسی. بلانكی لە شۆڕشەكانی ١٨٣٠و١٨٤٨ و لە دامەزراندنی «كۆمۆنی پاریس» (١٨٧١) بەشداریی كردووە و نیوەی تەمەنی خۆی لە بەندیخانەدا بووە. بۆچوونە شۆڕشگێڕییەكانی بلانكی لە ژێر كاریگەری بابۆفیزم* بیچمی گرت و دزەی كردە نێو ماركسیزمەوە. ئەو هەندێ زاراوەی ماركسی وەك دیكتاتۆری پرۆلتاری، داهێناوە. بەرهەمی بەناوبانگی بلانكی، كتێبی ***ڕەخنەی كۆمەڵایەتی*** یە(١٨٦٩).

بلانكی، ماتریالیست و راسیۆنال (عەقڵ خوان)بووە و بڕوای بە پێشكەوتنی بێ كوتایی مێژوو بووە. بەڕای ئەو مێژوو لە قۆناغی تاكییەتی ڕەهاوە كە هی سەردەمی مرۆڤی وەحشییە، بەرەو كۆمۆنیزم - كۆمەڵگای داهاتوو كە تاجی سەری شارستانییەتە ـ لە جووڵەدایە. بلانكی بە سەختی لە گەڵ دژبەرە كۆمەڵایەتیەكانی سیستەمی سەرمایەداری دەستەو یەخە دەبێ و بۆ ڕووخانی ئەم سیستەمە پیلان و شێوازی ئانارشیستی پێشنیاز ئەكات. بلانكیزم، دزەی كردە ناو شۆڕشی وڵاتانی دیكە، وەك سۆڤیەت و ماركس و لینین، ستایشی خەباتەكەیان كردوە.

بلۆكی ڕۆژاوا — بلوك غرب — West(ern) Bloc

سەرجەمی وڵاتانی ئەورووپای ڕۆژاوا و ئەمەریكای باكووری كە بریتین لە پێشكەوتووترین وڵاتانی سەرمایەداری جیهان، بە بلۆكی ڕۆژاوا ناوبردە كراوە. بە مانایەكیتر بلۆكی ڕۆژاوا بە وڵاتانی ئەورووپای ڕۆژاوا(سوید و نەمسای لێدەرچێ) لە گەڵ ئەمەریكای باكوور دەوترێ كە ئەندامی ڕێكخراوەی ئەتلانتیكی

باکووری (ناتۆ)*بن و لە بەرەیەکی سیاسی و سەربازی دژ بە بلۆکی رۆژهەڵاتدا یەکیان گرتووە. بەڵام ئەم زاراوە وڵاتانی سەرمایەداری پێشکەوتووی وەك ئوستورالیا و زیلاندی نوێ و ئەفریقای باشووریش لە خۆ دەگرێ. کەواتە وشەی رۆژاوا، لایەنێکی جوگرافی رووت نییە بەڵکوو ئەویش وەك بلۆکی رۆژهەڵات زیاتر هەڵگری بارێکی ئایدیۆلۆجیکییە کە درێژەی شارستانییەتی رۆژاوا لە ئەژمار دێت.

زاراوەی بلۆکی رۆژاوا، هەندێ جار دەوڵەتانی داندراو یان یەکگرتووی رۆژاوا لە ئاسیا و ئەفریقا و ئەمەریکای لاتینیش لە خۆدەگرێ. لێرەدا واتای ئایدیۆلۆجیکی و سیاسی ئەم زاراوە مەبەستە.

دوای شەڕی جیهانی دووهەم، ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا بووە هێزی یەکەمی جیهان و پێشەنگاوی سیستەمی سەرمایەداری. ئەم وڵاتە لە بەرامبەر سۆڤیەت دا بوو بە دەسەڵاتی سەرەکی بلۆکی رۆژاوا و رۆژهەڵات. هاوکات لە گەڵ ئاڵوگۆڕەکانی ١٩٦٠و ٧٠ لە جیهان، دەسەڵاتی سۆڤیەت لە بلۆکی رۆژهەڵات، هەر ئەهاتوو لاوازتر دەبوو. ئەمریکاش دەسەڵات و شەوتی جارانی لێ ئەستێندرا. پاش ئاوەدانکردنەوەی ئەورووپا و بە هێزبوونەوەی بەریتانیا و فەرەنسە و ئینجا ئەڵمانیا و ژاپۆن، ئەم وڵاتانە لە بڕیارە سیاسی و ئابوورییەکانی ئەمەریکادا رێدەستیان پەیدا کرد و لە رێکخراوەی نەتەوە یەکگرتووەکان، وڵاتانی هاوپەیمانی ئەمەریکا و رۆژاوا لە «جیهانی سێهەم»*دا بە زۆری بە پێچەوانەی ئەمەریکا، هەڵوێستیان دەگرت.

زاراوەی بلۆکی رۆژاوا و بلۆکی رۆژهەڵات، زیاتر لە قۆناغی «شەڕی سارد»* باو بوون.

بلۆکی رۆژهەڵات — بلوك شرق — East(ern)Bloc

بە کۆمەڵێك لە وڵاتانی کۆمۆنیستی ئەورووپای رۆژهەڵات و رۆژهەڵاتی ئاسیا، «بلۆکی رۆژهەڵات» دەگوترا. ئەم وڵاتانە هەڵگری ئایدیۆلۆجیای کۆمۆنیستی بوون کە لە بەرامبەریانا «بلۆکی رۆژاوا»* شیر و تیری نیشان دەدا.

تا شەڕی جیهانی دووهەم تەنیا دوو وڵاتی سۆڤیەت و مەغولستان، سەر بە کۆمۆنیست بوون. بەڵام پاش داگیرکردنی ئەورووپای رۆژهەڵات لە لایەن *ئەرتەشی سوور*ەوە، وڵاتانی رۆمانیا و پۆڵۆنیا و بولگاریا و ئەڵمانیای رۆژهەڵات و چێك، کەوتنە ریزی کۆمۆنیستەکانەوە. دواتر، وڵاتانی چین و کۆریای باکوور و ڤیێتنام و کامبووج و لائۆس لە ئاسیا و کووبا لە ئەمەریکا هاتنە جەرگەی وڵاتانی کۆمۆنیستی و بلۆکی رۆژهەڵاتەوە.

بلۆکی رۆژهەڵات تا ماوەیەکیش دوای شەڕی جیهانی دووهەم، یەکگرتوویی سیاسی بووە و ناوەندی دەسەڵاتی سیاسی و سەربازی و ئابوورییەکەشی، یەکیەتی سۆڤیەتی پێشوو بوو. بەڵام پاش هاتنە سەرکاری خرۆشچۆف لە سۆڤیەت و زلبوونەوەی قەیرانی سیاسی و ئایدیۆلۆجیکی نێوان چین و سۆڤیەت، یەکیەتی بلۆکەکە هەڵوەشا. مەیلی سەربەخۆیی وڵاتانی کۆمۆنیستی ژێر رکێفی یەکیەتی سۆڤیەت رۆژبەرۆژ زیاتر دەبوو، جاری وابوو ئەم جیابوونەوە بە شۆڕشی خوێناوی مەیسەر دەبوو. پاش کۆتایی شەڕی سارد و

رووخانی دیواری بەرلین لە کۆتایی سەدەی بیستەم، سیستەمی کۆمۆنیستی لەگوێن بلۆکێکی سیاسی بە تەواوەتی لێکهەڵوەشاوە و کۆمارییەکانی یەکیەتی سۆڤیەت سەربەخۆییان بەدەس هێنا و بلۆکی رۆژهەڵات وەك رێبازێکی ئایدیۆلۆجیکی سپێردرایە مێژووەوە.

بنەڕەتی یەکسانی   اصل برابری   principle of equality

بنەڕەتێکی یاسایی و سیاسییە کە دەبێ بەو پێیە، لە هەموو کاروبارێکی کۆمەڵایەتیدا هەموو کەس بە یەك چاو تەمەشا بکرێ، بێجگە لەوەی بۆ کردەوەیەکی دیاریکراو دەرهەق بە هەندێ کەس یان گرووپ بەڵگەی تایبەت بە دەستەوە بێت. ئەم پرەنسیپە لە سەر ئەم گریمانە راوەستاوە کە تەواوی خەڵك لە بابەت «ماف سروشتی» پێکەوە یەکسانن. ئەم بۆچوونە هۆی نالێکچوویی زەینی و جەستەیی نێوان خەڵك ئەگەڕێنێتەوە بۆ «بەروبوومی کۆمەڵایەتی»و «نایەکسانی دەرفەتەکان». لە لایەکی ترەوە دژبەرانی یەکسانی، لە سەر ئەم باوەڕەن کە نالێکچوویی کەسەکان تا رادەیەکی زۆر زاتییە و تەکوزی و هایراکی کۆمەڵایەتی بە پێی ئەم دۆخە دروست ئەبێ.

بنەڕەتی یەکسانی زۆرتر رواڵەتێکی ئەخلاقی و مرۆڤ دۆستانەی هەیە و کەمترین خواستەکەشی ئەوەیە کە ئەبێ هەمووی خەڵك لە هەندێ ماف سەرەکی هاوبەش و دابینکردنی پێداویستییەکانیان بە یەکسان بەهرەوەر بن. بەڵام رادەی ئەم مافانە نادیارە و هەرچی خەباتی یەکسانخوازانەش بەربڵاوترئەبێت، ئەوانیش زیاتر دەبن. مەسەلەیەکی تر پێوەندی نێوان یەکسانییەکانە، چونکا هەرکام لەوانە خۆبەخۆ یەکسانییەکانیتر لە خۆ ناگرن.

لانیکەم ٣٠٠ ساڵە ململانێ سیاسی و ئایدیۆلۆجیەکانی رۆژاوا لە سەر کێشەی یەکسانی چەقی بەستووە و کۆڵینەوەی فرەلایەنی ئەم مەسەلەش بۆتە هۆی سەرهەڵدانی جووڵانەوەی سیاسی جۆربەجۆر لە سەدەی بیستەمدا. ئەم باسە لە «یەکسانی لە بەردەم یاسا»وە کە دروشمی لیبرالیزم* بوو، دەستی پێکرد و تا «یەکسانی دەرفەتەکان» کە دروشمی سوسیالیزمە، درێژەی پێدرا. لە سەدەی بیستەمدا جووڵانەوەی راستگەرای گەورە بە دژی ئەم بیرۆکە بەرپا بووە.

بۆرژوازی   بورژوازی   Bourgeoisie

لە سەدەکانی ناوەڕاستدا بە کەسێکیان ئەگوت کە خەڵکی شاری ئازاد یا «بۆرگ»بێت، کەسێك کە نە ئاغا بێت و نە رەعیەت، پێیان دەگوت بۆرژوا. لە سەدەکانی ١٧و١٨ ئەرباب و خاوەنکار لە بەرامبەر چەرچی و کرێکار، یان بازرگان لە بەرامبەر کاسبکار، بە بۆرژوا ناو ئەبرا. کەواتە بۆرژوا بە مانای کەسێك لە چینی مامناوەندی ناوبردە کرا. بۆرژوازی، لە فەرەنسە بە گشتی ناونیشانێك بوو بۆ چینی مامناوەندی مەعامەلەچی یان شارۆمەندانێ کە بە هۆی پارە و داراییەوە ببونە خاوەن ماف سیاسی بەڵام دواتر لە باس وخواسە سیاسییەکاندا مانایەکی بەربڵاوی لێکەوتەوە.

لە سەدەی نۆزدە بە دواوە ئەم چینە کە بنیاتنەری شارستانیەتی نوێ لە ئەژمار هاتووە، بە شێوەی جۆراوجۆر نرخێندراوە. لە روانگەی ئابووری و سیاسییەوە بۆرژوازییان بە چینێکی کراوە و سەربەگێچەڵ و شۆڕشگێر لە قەڵەم داوە. بەو جۆرەی کە مارکس لە «مانیفیستی کۆمۆنیست»دا دەنووسێ: بۆرژوازی لە باری مێژووییەوە بالاترین دەوری هەبووە. بۆرژوازی ئەگەر هەمیشە ئامرازی بەرهەمهێنان و سەرجەم پێوەندییەکانی بە شێوەیەکی شۆڕشگێرانە وەرنەگێڕێ، ناتوانێ بژی. بۆرژوازی ئاڵاهەڵگری لیبرالیزم*لە ئەژمار دێت و ئەو شۆڕشانەی کە لە ژێر سێبەری ئەودا بە سەمەر گەیشتوون بە تایبەت شۆڕشی فەرەنسە. کۆتایی هێناوە بە زێدەماف رەچەڵەك و لە سەر تاك و ماف و دەسکەوتەکانی تاك وەك پێودانگێك بۆ نرخاندنی بەهای کۆمەڵایەتی مرۆڤ پابەند بووە. بەڵام لە بواری کەلتوورییەوە نووسەران، لە مولیرەوە بگرە تاکوو بالزاك، بۆرژوازییان بە نیشانەی تەماحکاری و پەستی و ناحەزی ناوبردە کردووە و بێجگە لە پووڵپەرستی هاندەرێکی بۆ نابینن. لە دیدی خەڵکانی هونەری و کەلتوورییەوە بۆرژوازی، چینێکە کە هەمووشتێك تەنانەت کەلتووریش بە چاوی شمەك و کاڵا سەیر ئەکات.

بۆرژوازی لە گوتاری مارکسیزمدا بە واتای سەرمایەدار و مەعامەلەچی و کاسبکاری سەربەست لە قەڵەم ئەدرێ، لە بەرامبەر پرۆلتاریا کە تەنیا بە فرۆشتنی وزە و هێزی بازووی خۆی ئەژی. بە پێی ئەم پۆلێنبەندییە، بۆرژوازی لە لایەکەوە بە سەرمایەداری پیشەسازی و پارەدار و لەلایەکی ترەوە بۆرژوازی گەورە(سەرمایەدارەکان) و وردەبۆرژوازی(کاسپکاری دەستەنگ و دوکاندار و کەسانێك کە ئاستی ژیانیان لە پرۆلتاریا سەرناکەوێت) دابەش ئەکرێت. بەڕای مارکس، سەرمایەداری* پێکهاتێکە لە گەشەی چینی مامناوەندی معاملەچی و سنعەتکاری کۆمەڵگای سەدەکانی ناوەڕاست کە بنیاتی سیاسی خۆی لە سەر بنەما وێرانەکانی داناوە و بە رێبازە لیبرالەکانییەوە پێوەندی ئابووری و سیاسی کۆمەڵگای وەرچەرخاندووە.

بەم پێیە، چەمکی«بۆرژوا»(بە مانای تاکی هاوپێوەند بە چینی بۆرژوازی) و«بۆرژوازی» لە زمانی سۆسیالیستەکانی ئەورووپای کیشوەریی ـ کە لە ۱۸۹۰ بەملاوە زۆریان بوونە مارکسیست ـ هاتە ئاراوە. لەوەدوا بە مانای«سەرمایەدار»و«نامارکسی» باو بووە. کەواتە لە گوتاری مارکسیزمدا «کۆمەڵگای بۆرژوایی»بە مانای«کۆمەڵگای سەرمایەداری»و«حیزبی بۆرژوایی» بە مانای«حیزبی ناسوسیالیستی»و سۆشیالیزمی بۆرژوایی بەواتای «سۆشیالیزمی نامارکسی» شرۆڤە کراوە. جاری واش هەیە، هەر بە مانای چینی مامناوەندی راڤە ئەکرێت.

دابەشکردنی بۆرژوازی بە بۆرژوازی گەورە(grand bourgeoisie) و وردە بۆرژوازی، لە روانگەی کەلتووریشەوە مانای تایبەتی لە خۆ گرتووە. بۆرژوازی گەورە، بەو توێژە ئەڵێن کە تەنیا فێر بووە دارایی بخاتە خزمەت بەهرەمەندی لایەنە مەعنەوی و کەلتوورییەکانی ژیانی ئاریستۆکراسی. بەڵام بەڕای هەندێك، وردە بۆرژوازی هێمایەکە بۆ رۆحیانەتی کاسبکارانە و معاملەچی بەرچاوتەنگ و دوور لە بەرزەفڕی و بە گشتی بالانوێنی مرۆڤی نابالغ و پێ نەگەیشتووە. لەم سالانەی دواییدا بۆرژوازی کەمتر بە مانای پارە

سەریەکخستن لێکدراوەتەوە بەڵکوو زیاتر بە مانای شێوازی روانین بە ئاکاری زایەندی(ئەخلاقی سێکس)شرۆڤە کراوە.

بۆرۆکراسی بوروکراسی/دیوانسالاری Bureaucracy

لە زاراوەدا بە مانای دەزگای ئیدارییە کە بۆ گەیشتن بە ئامانجەکانی، بە پێی رێسا و بریاری دیاریکراو کاروباری رۆژانەی دەزگایەك (وەزارەت، کۆمپانی، ئەنستیتۆ، دەوڵەت، زانستگە و...) بەڕێوە ئەبات.

دانەری تیۆری نوێ دەربارەی بۆرۆکراسی ماکس ڤێبەر کۆمەڵناسی ئەڵمانی بوو کە ئەم سیستەمە بە سەرنموونەی رەسمی ئەندێشەی رێکخستنی لۆژیکی دەزانێ. لە جوملەی تایبەتمەندییە زیندووەکانی بۆرۆکراسی بریتییە لە: هەبوونی رێسای قانوونی بۆ کاروبار، هەبوونی دامودەزگایەکی ئیداری مووچەخۆر، دیاریکردنی رۆڵێکی تایبەت بۆ هەر کارمەندێك، گرنگایەتی دەسەلات و مەقام بە جێی دەسەلاتی تاك و پاراستنی رێکوپێکی بەڵگە و داکیۆمێنتەکان. بە بڕوای ڤێبەر بۆرۆکراسی لۆژیکی، هۆکاری سەرەکی بە لۆژیکی کردنی سیستەمی دەوڵەت لە جیهاندایە.

بۆرۆکراسی دەرەنجامی باشی لێنەکەوتۆتەوە، بۆ نموونە: خاوبوونەوەی کارەکان لە جەغزی رێسای توند و تۆڵ و هایراکی دوور و درێژ، کەڵك وەرگرتن لە دەسەلات بە قازانجی خۆت، حەزکردن بە بەربلاوکردنی بەستێنی دەسەلات و زیادکردنی شەوتی خۆت بە سەر لایەنەکانی تری ژیانی کۆمەلایەتی و ئابووری و سیاسی. بیرمەندانی سیاسی، بۆرۆکراسی بە دەسەلاتێکی بێ هەوسار ئەزانن کە دەیهەوێت تەواوی کۆمەڵگا قووت بات. بالزاك کە زاراوەی بۆرۆکراسی رەواج پێدا، لە چیرۆکی ***کارمەندان*** (١٨٣٦) دا بۆرۆکراسی بە «دەسەلاتی دێوەزمەیەك» ئەشوبهێنێ کە بە دەست جەماعەتێك کوڵەبنەوەیە...

میل، (١٨٥٩) بۆرۆکراسی، دژی دیموکراسی و حوکمەتی پەرلەمانی و ئازادی لە قەڵەم ئەدا. گاتانۆمۆسکا، کۆمەڵناسی ئیتالی(١٩٣٩) دەوڵەتی مودێرن لە بنەڕەتدا بە دەوڵەتێکی بۆرۆکراتیك ناوبردە ئەکا کە کەمینەیەك بە سەریا دەسەلاتداری ئەکات.

ئەمیستا ئەوشتەی داهێنەرانی تیۆری سیاسی بە خۆوە سەرقاڵ کردووە، مەسەلەی بۆرۆکراسی لەگوێن یەك «چینی نوێ»یە کە دەسەلاتی سیاسی بە دەستەوەیە. ئەم بیرۆکە لە کتێبی ***چینی نوێ***، بەرهەمی میلوان جیلاس بیرمەندی یۆگوسلاڤی بلاو کرایەوە.

بولشویزم بولشویسم Bolshevism

ئەم زاراوە ناوی ئایدیۆلۆجی حیزبی بولشویك، بە رێبەرایەتی لینین بوو کە «شۆڕشی سۆڤیەت»ی لە ئۆکتۆبەری ١٩١٧ بە ئەنجام گەیاند و یەکییەتی سۆڤیەتی دامەزراند. چۆنیەتی پێکهاتنی بولشویزم ئەگەڕێتەوە بۆ ئەو ناکۆکیە کە لە کۆنگرەی حیزبی نهێنی سۆسیال دیموکراتی سۆڤیەت لە سەر ئەندامەتی لە حیزبەکەدا رووی‌دا، کە ئەمەش بوو بە هۆی شەقاربوونی حیزب و لادان و جیابوونەوەی دوو گرووپی

بولشویك(بە مانای زۆرینە) بە ڕێبەرایەتی لینین و مەنشویك(بەمانای کەمینە)بە ڕێبەرایەتی مارتۆف. لینین لە ساڵی ۱۹۰۹ ئەم ناوەی لە گرووپەکەی خۆی نا و لە ۱۹۱۲ حیزبەکەیان دامەزراند. لە ساڵی ۱۹۱۸ ئەم ناوەیان بە «حیزبی کۆمۆنیستی سەرانسەری سۆڤیەت» گۆڕی و پاشان لە ساڵی ۱۹۵۳ دیسانەوە بە«حیزبی کۆمۆنیستی یەکیەتی سۆڤیەت»ناوداریان کرد.

تایبەتمەندییەکانی بولشویزم، بریتی بوو لە: یەکەم، لایەنگری لە مارکسیزمی ئۆرتۆدۆکسی. دووهەم، هەبوونی ڕێکخراوەیەکی ناوەندیخوازی حیزبی. سێیەم، شۆڕشگێڕی و خەبات لە گەڵ ریفۆرمخوازی و حیزبەکانی‌تر.

بولشویزم، وەك ئایدیۆلۆجیایەکی شۆڕشگێڕانە، ئاوێتەیەکە لە مارکسیزمی ڕۆژاوایی لە گەڵ ترادسیۆنی جڤاتیخوازی سۆڤیەت. دوای بە دەسهێنانی دەسەڵات لە ۱۹۱۷ بەملاوە، هاوتەریب لە گەڵ حوکمەتی ڕەهای سۆڤیەت، تیۆر و کردەوە لە سەر پرەنسیپەکانی لێنینیزم چەقی بەست. ڕۆڵی مێژوویی بولشویزم لەم ڕاستییەدا بوو کە لە لایەکەوە پێوەندی خۆی لە گەڵ مارکسیزم بپارێزێ و لە لایەکی تریشەوە، دەس هەڵگرێ لەم بیرۆکەی مارکس، کە گوتبووی: «ئازادی چینی کرێکار تەنیا بەدەس خۆیان مەیسەر ئەبێ» و لەجیاتی ئەوە، ئەندێشەی تکاچۆف پەسند بکەن کە دەڵێ: شۆڕشی کۆمەڵایەتی، تەنیا بە هێنانی وشیاری چینایەتی بۆ ناو کرێکاران لە دەرەوەی چینەکەیان و لە لایەن شۆڕشگێڕانی لێهاتووی سەر بە ڕۆشنبیرانی سۆشیالیستییەوە پیادە ئەکرێت.

لێکۆڵەرانی ئەورووپی تا ۱۹٤٥، بولشویزمیان بە توندڕەوترین لقی جووڵانەوەی چەپ لە قەڵەم داوە بەڵام لەوەدوا زۆربەیان، بە سیمایەکی توتالیتەر تەعبیریان لێکردووە.

بونیاتگەرێتی/بنەڕەتخوازی بنیادگرایی/ اصول گرایی Fundamentalism

بڕوابوونی کوێرانە بە هەموو ناوەرۆکی ئینجیل و ئەوەیکە ئەم کتێبە پاك و بێغەشە و وشە بە وشەی «فەرمایشتی خودایە» وەك چۆنییەتی درووستبوونی جیهان و ئادەم و حەوا و بەهەشت و دۆزەخ. ئەم زاراوە لە زنجیرە وتارێك لە ژێر سەردێری ***بناغەکان*** وەرگیراوە کە لە ساڵی ۱۹۰۹ لە وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا بڵاو کرایەوە. هەندێ لە پرۆتستانە ئەمریکییەکان تا سەر ئێسقان بونیاتگەران و کلێسەی کاتۆلیکی ڕۆما و هەر ئەندێشەیەکی تازە و نوێباو، بە کوفر دەزانن.

بونیاتگەرێتی بە مانای گەڕانەوەیە بۆ بناغەکان. وەك دەرئەکەوێ ئەم زاراوە لە دنیای مەسیحیدا سەری هەڵداوە بەڵام لە دنیای ئیسلام زێدەتر پەرەی سەندووە. لە دنیای مەسیحی سڕینەوەی پیرۆزیی لە ئایین و شکاندنی تابۆ ئایینییەکان هاوکات دەستی پێکرد.

ئارێشەی بونیاتگەراکان لە سەر هەقیقەتە. ئەوان بانگەشەی ئەوە دەکەن کە هەقیقەت، وەك چەمکێکی ڕەها بە تەواوەتی لای ئەوان دەست ئەکەوێت. هەندێ خەسڵەت بۆ بونیاتگەرێتی دیاریکراوە کە هەندێ بنەڕەتی مەعریفی تایبەتی هەیە. بۆ وێنە خوایەکی «قەهار» و «سزادەر» وێنا دەکەن و بڕوایان بە

هەقیقەتێکی تاقانە هەیە کە تەنیا لە لای خۆیان دەست ئەکەوێ. لە باری مرۆڤناسییەوە، مرۆڤ بە کەسێکی تاوانبار دەزانن و ئەم دنیاش وەك شوێنێك بۆ بەسزاگەیاندنی تاوانباران دەبینن.

بەڕای هەندێ، بونیاتگەرێتی جیاواز لەئۆرتۆدۆکس، دیاردەیەکی نوێیە و لە سەردەمی جیهانگیریدا بواری باشتری بۆ دەرەخسێ(گیدێنز). بە وتەی هەندێکی دیکەش بونیاتگەرێتی، سەرچاوەیەکە بۆ بەرهەمهێنانی شوناس کە لە کۆمەڵگای رایەڵەییدا بە گەڕانەوە بۆ رابردو و هەروەها گوڵبژێر کردنی چەن رەهەندێکی ئەو رابردووە، دەخوازێ بە شوێن هاوسانکردنەوە بێت(کاستێلز). ئەم کەسانە پێیان وایە کە بونیاتگەرێتی بە درێژایی مێژوو بووە بەڵام لەم سەردەمەدا دەرەتان و ئیمکانی زیاتری بۆ رەخساوە.

سکاتلی، پێی وایە ئەبێ لەنێوان دوو جۆر بونیاتگەرێتی جیاوازی قاییل بین: یەکەم، بونیاتگەرێتی ئایینی و نامودێرنە. دووهەم، بونیاتگەرێتی مودێرنە.

دیارە بونیاتگەرێتی ئیسلامی لە رووی مەعریفییەوە، لە چەشنی یەکەم ناونووس دەکرێ. لە کۆتایی سەدەی بیستەم و سەرەتای سەدەی ٢١ بە تایبەت کارەساتەکەی ١١ی سیپتەمبەری ٢٠٠١ لە ئەمەریکا، بونیاتگەرێتی لە رواڵەتە ئیسلامییەکەی دا بە جۆرێك لە گەڵ چەمکی تیرۆریزم*هاوواتا دەبێتەوە لەبەر ئەوە تۆڕێکی شەڕەنگێز بە ناوی ئەلقائیدە*، بە دەسپێچکی ئیسلام خوازی و رزگارکردنی موسوڵمانان لە چنگی کافرەکان، چەندەها هێرشی تۆقێنەر و کوشندە لە جیهان ئەنجام ئەدەن کە هاوکێشە سیاسی و ئەمنی و نێونەتەوەییەکان بەرەو پێناسەیەکیتر دەگوازێتەوە.

بەرژەوەندی نەتەوەیی — منافع ملی — National Interest

بەرژەوەندی نەتەوەیی بریتییە لە ئامانجی سەرەکی و چارەنووسساز لە پرۆسەی بڕیاردان لە سیاسەتی دەرەکی وڵاتێك. هەر وڵاتێك کۆمەڵێك بەرژەوەندی بۆ خۆی دیاری دەکات کە پەیوەندی هەیە بە مان و نەمانی ئەو وڵاتەوە. بۆ نموونە: پاراستنی خاك و زێد، سەربەخۆیی، ئاسایش و خۆشگوزەرانی ئابووری. هەر کاتێك بەرژەوەندی نەتەوەیی وڵاتەکان پێکەوە تەبا بێت، ئەم وڵاتانە بۆ چارەسەری کێشەکانیان هاودەنگ دەبن و هاریکاری یەکتر دەکەن بەڵام ئەگەر وا نەبوو، کێشمەکێش و رکەبەرایەتی و ململانێ و سەرەنجام شەڕ دەکەوێتە نێوانیان.

بەرژەوەندی نەتەوەیی بە چەند جۆر دابەش کراوە کە بریتییە لە: بەرژەوەندی هاوسەنگ، بەرژەوەندی هاودژ، بەرژەوەندی هاوبەش و بەرژەوەندی گرفتساز.

هانس مورگنتا، یەکێك لە لایەنگرانی قوتابخانەی ریالیزم، بەرژەوەندی نەتەوەیی لە گەڵ پاراستنی دەسەڵات لە لایەن دەوڵەتەوە، بە یەك مانا شرۆڤە دەکات. ریالیستەکان دەسەڵات بە شتێکی پێویست دەزانن بۆ دەستەبەرکردنی بەرژەوەندی دەوڵەتەکان. بەڕای مورگنتا کەمترین خواستی یەك دەوڵەت بریتییە لە: پاراستنی شوناسی فیزیکی(پاراستنی خاکی وڵات)، شوناسی سیاسی (پاراستنی رژێم) و شوناسی کەلتووری(پاراستنی بەها و نەریتە مێژووییەکان)کە لە ژێر سێبەری دەسەڵات و هێزی پێویست بەئەنجامدەگات.

بەشداریی سیاسی مشارکت سیاسی Political Participation

هاوکاریی شارۆمەندان بە شێوەیەکی ڕێکخراوەیی بۆ هەڵبژاردنی ڕێبەرانی سیاسی و بەشداری چالاکانە لە کاروباری کۆمەڵایەتی و سیاسی و کارکردن لەسەر فۆڕم و ڕێنمونی کردنی سیاسەتی دەوڵەت.

لە زۆربەی وڵاتانی جیهان نەك هەر بەشداریکردنی جڤاك لە سیاسەت پەسند ناکرێت بەڵکوو ئیجازە نادەن جەماوەر خۆی لە سیاسەت هەڵقورتێنێ. هۆی ئەم ڕێگرتنەی دەسەڵاتدارانیش ئەگەڕێتەوە بۆ دوو هۆکار: یەکەم، حوکمەت توانای سنووردارکردنی دەستێوەردان لە سیاسەتی هەیە تا ئەوکاتەی نەخوێندەواری و بێئاگایی گشتی، لاوازی و نەبوونی کۆمەڵگای مەدەنی و کەمتەرخەمی جەماوەر بۆ تێگەیشتن لە ئاریشە سیاسییەکان لە گۆڕێدا بێت، سنووردارکردنی هاوبەشیی سیاسی و دەستێوەردان لە سیاسەت لە لایەن حوکمەتەکان وەك ئاوخواردنەوە دەبێت. دووهەم، دەسەڵاتداران بەزۆری دەترسن لەوەی بەرژەوەندی و قازانج و حەز و تاسەیان لەناوبچێت. بۆیە بەگشتی ڕژێمە سەرکوتکارەکان تێدەکوشن بە شێوازی جۆراوجۆر ڕێگر بن لە بەشداریی سیاسی جەماوەر و دەستێوەردان لە سیاسەتدا.

بیرمەندانی زانستی سیاسی ٣ هۆکار بۆ بەشداری سیاسی بە گرنگ دەزانن: یەکەم، پاڵنەر و هاندەری بەشداری کردن، واتە بۆ هەر چەشنە هاوبەشییەك دەبێ نارەزایەتییەك بۆ تاك لەئارادا بێت تاکوو بۆ قەرەبوو کردنەوەی ئەم نارەزایەتییە ببێتە ئەندامی ئەنجومەن یا ڕێکخراوەیەك کە هەوڵ ئەدات لە بواری جۆراوجۆر هاوبەشێتی بکات. هەوڵدان بۆ ڕازی هێشتنەوەی تاك دەبێتە پاڵنەرێك بۆ هاوبەشی کردن. دووهەم، ڕێکخستن چ بە شێوەی کۆن و چ بە شێوەی مودێرن، وزە و فیکر دەبەخشێ بە بەشداربووان و یارمەتی ئەوان دەدات بۆ گەیشتن بە ئامانجەکانیان. سێهەم، نەرمونیانی حوکمەتەکان، واتە حوکمەتەکان تا چ ڕادەیەك لە واقیعدا دەرفەتی ڕاستەوخۆی هاوبەشی کردنی جەماوەر سازدەکەن و تا چ ڕادەیەك لە بەرامبەر ئەم پرۆسە بە نەرم ونیانی رەفتار دەکەن.

بەعس بعث Baath

مانای وشەکە «هەستانەوە»یە بەڵام لە زاراوەدا ناوی جووڵانەوەیەکی عەرەبی و حیزبێکە کە تێدەکۆشێ لێکۆڵینەوەی کۆمەڵایەتی مارکسیستی لە گەڵ ناسیۆنالیزمی عەرەب موتوربە بکات. ناسیۆنالیزمی عەرەب، خەونی بەدیهێنانی کیانێکی یەکپارچەی عەرەبی دەبینێ کە هەر لە مەراکیش تا کەنداوی فارس ئەگرێتەوە. بەعس بە شوێن تەعبیری ئەم خەوە بوو، لەم ڕێبازەشدا بۆ ئیسلام وەك دەسپێچکێك بۆ گەیشتن بە ناسیۆنالیزم دەیڕوانی.

ئەم جووڵانەوە لە ١٩٤٤ لە دیمەشق بە شێوەیەکی نهێنی بە ناوی یەکیەتی خوێندکاران و ڕۆشنبیرانی لاو بە ڕێبەرایەتی میشل ئەفلەق و سەلاح بەیتار بە ئامانجی کورتکردنەوەی دەستی فەرەنسە لە سوریا دامەزرا. پاش سەربەخۆیی سوریا، حیزبەکە ئاشکرا بوو ئینجا بەرنامەیەکی نەرمڕەوی سەرزەوینی ڕاگەیاند و لە گەڵ دەسەڵاتی سیاسی و ئابووری بازرگان و موڵکدارە گەورەکانی دیمەشق و حەڵەب کەوتە ململانێ و خەباتەوە.

لە ساڵی ١٩٥٣ حیزبی بەعس و حیزبی سۆشیالیستی سوریا(حزب الاشتراكیه) بە ڕێبەرایەتی ئەکرەم حورانی یەکیان گرت و ئەم دووانە پێکەوە «حیزبی سۆشیالیستی بەعسی عەرەبی»یان دامەزراند. ئەم حیزبە سەرەتا لە ڕێبازی پان – عەرەبیزمی توندڕەوی ڕێبەرانی شۆڕشی ١٩٥٢ میسر بە جیددی پشتگیری کرد و یەکێك لە هۆکارەکانی یەکگرتنی سوریا و میسر لە ژێر ناوی«کۆماری یەکگرتووی عەرەب»بوو کە لە گەڵ حوکمەتی عەبدولکەریم قاسم لە عێراقیش کێشمەکێشی سەخت و خوێناوییان بوو.

پاش هەڵوەشانەوەی تەواوی حیزبەکان لە کۆماری یەکگرتووی عەرەب، حیزبی بەعس بە تایبەت لقی ئەکرەم حورانی، کەوتە دژایەتی کردن لە گەڵ ناسر و دوای نەمانی کۆماری یەکگرتووی عەرەب لە١٩٦١ هێدی هێدی، دەسەڵاتی لە سوریا بەدەستەوە گرت و ساڵی ١٩٦٣ بوو بە حیزبی دەسەڵاتداری ئەم وڵاتە. بەڵام لەبەر ئەوەیکە دەسەڵاتی سیاسی بە دەست لقی چەکداری بوو، لە ساڵی ١٩٧٠ بەملاوە حیزب گرنگایەتی خۆی لە دەس دا. ئەم حیزبە پاش ڕووخانی حوکمەتی قاسم لە عێراقیش، دەسەڵاتی بە دەستەوە گرت بەڵام جێگرەکەی عەبدوسەلام عارف، هەموی پێچانەوە. پاش مردنی عارف دووبارە لە ساڵی ١٩٦٥ سەریان هەڵداوە و دەستیان گەیشتەوە بە حوکمەت. لە واقیعدا گرووپێکی سەربازی لە بری ئەم حیزبە حوکمەتی بە دەستەوە بووە.

حیزبی بەعس ساڵی ١٩٦٤ لە سوریا، هەندێ دامودەزگا و کارخانەی بە نەتەوەیی ڕاگەیاند و لە گەڵ ئیخوانولموسلمین* کەوتە ململانەوە. ئەم حیزبە لە ئەردەن و لوبنانیش لقی کردۆتەوە. حیزبی بەعس لە عێراق، دەرحەق بە گەلی ئەو وڵاتە و بە تایبەت گەلی کورد کردەوەی نامرۆڤانەی زۆری لە خۆی نواند. لە ساڵی ١٩٨٧، هێزەکانی بەعس بۆ یەکەم جار لە ئاستێکی بەربلاودا چەکی کیمیاوییان لە شار و دێهاتە کوردنشینەکان بەکار هێنا و هەزاران کەس تیاچوون. پاش ساڵێکیتر ئۆپەراسیۆنی ئەنفال* و تیابردنی کوردەکان بە ئەنجام گەیشت کە لە ئاکامدا زیاتر لە ٢٠٠ هەزار کەس کوژران و ٤٠٠٠ گوندیش وێران کرا. لە ئاگۆستی ١٩٩٠ سەدام هێرشی کردە سەر خاکی کوەیت و ئەم وڵاتەی داگیر کرد. دوای ساڵێك هێزەکانی هاوپەیمانان، لە ئاسمان و زەوییەوە هێرشێکی چڕوپڕیان کردە سەر عێراق و زەبرێکی کاریگەریان گەیاندە هێزی سەربازی ئەم وڵاتە. سەرەنجام ساڵی ٢٠٠٣ هێرشی هاوپەیمانان بۆ سەرخاکی عێراق بووە هۆی ڕووخانی ڕژێمی بەعس و پاش ٣ ساڵ بە لە سێدارەدانی سەدام حسەین، حیزبی بەعس پەکی کەوت. بەڵام وادەرئەکەوێت پاش چەن ساڵێك، پاشماوەکانی ئەم حیزبە هەر بە شێوەی نهێنی هەلسوکەوت بکەن بە چەشنێك کە بۆ داهاتووی ئەم وڵاتە مەترسی دروست بکەن.

بەیاننامەی باڵفۆر اعلامیەی بالفور Declaration Balfour

بەیاننامەی حوکمەتی بەریتانیا کە بە نامەیەك لە لایەن ئارتور جیمز بالفۆر (١٨٤٠–١٩٣٠)، وەزیری دەرەوەی ئەووڵاتە لە ڕێکەوتی ٢ی نۆڤەمبەری ١٩١٧ بۆ ڕۆچیلد (سەرۆکی کۆنگرەی زایۆنیستەکانی بەریتانیا)دەرکراوە. لەم نامەدا وێڕای هاوسۆزی کردن لە گەڵ ئاواتی جوولەکان، ئامادەیی بەریتانیا بۆ

«دامەزراندنی نیشتمانی جوولەکە» لە ولاتی فەلەستین راگەیاندراوە. لەو کاتەدا فەلەستین لە ژێر دەسەلاتی ئیمپراتۆرییەتی عوسمانی بووە بەلام لە سەر بڕیاری کۆمەلی نەتەوەکان(١٩٢٢) ئەسپێردرێتە حوکمەتی بەریتانیا. لەوە بەدواوە بەریتانیا مابۆوە کە چۆن ئەو مەرجەی نامە کە جێبەجێ بکات کە ئەلێ: «نابێ کارێکی وەها بکرێت کە ماف مەدەنی و ئایینی گەلانی دیکەی فەلەستین پێشێل بکرێت». سەرجەمی ئەو رووداوانەی کە بوو بە هۆی دابڕانی جوولەکە و عەرەبان لە یەکتر و دامەزرانی ئیسرائیل و شەڕی نێوان عەرەب و ئیسرائیل، لێرەوە دەستی پێکرد. جا بۆیە، عەرەب پێی وایە بەیاننامەی بالفۆر پیلانێکی ئیمپریالیستی بووە لە لایەن بەریتانیاوە بە دژی عەرەب و فەلەستینەکان.

جاڕنامەی گەردوونی مافەکانی مرۆڤ: بڕوانە ماف مرۆڤ.

بەیاننامەی سێلایەنەی ١٩٥٠ اعلامیەی سە جانبەی ١٩٥٠

Tripartite Declaration of 1950

بەیاننامەی دەولەتانی بەریتانیا، فەرەنسە و ئەمەریکا لە سەر زامنکردنی دۆخی ئەو کاتەی فەلەستین. بە پێی بەیاننامەکە ئەم سێ دەولەتە، رێك کەوتن لە سەر ئەوەیکە هەرکاتێك ئیسراییل یان ولاتانی عەرەب پێیان خستە ئەودیو سنوور و هێلەکانی دەسکێشانەوە لە شەڕ، ئەوکات بۆ کۆتایی هێنان بە شەڕ لە رێی رێکخراوەی نەتەوە یەکگرتووەکان یان رێگەی تر، «دەسبەجێ» بێنە مەیدانەوە.

بەیاننامەی قاهیرە اعلامیەی قاهرە Cairo Declaration

ئەم بەیاننامە پاش دیداری سەرۆکی دەولەتانی چین و بەریتانیا و ولاتەیەکگرتووەکانی ئەمەریکا لە دیسەمبەری ١٩٤٣ لە شاری قاهیرە بلاوکرایەوە. ئەم دەولەتانە جارێکیتر داوایان کرد لە ژاپۆن کە بێ منەمن خۆی تەسلیم بکات. ئەمانیش کارێك ئەکەن کە خاکە داگیرکراوەکانی بگەڕێننەوە بۆ دۆخی ١٨٩٥. لەملایشەوە ژاپۆن دەبوا لە هەموو ئەو دوورگە و خاکانەی کە لە شەڕی جیهانی یەکەم لە بەحری هێمن گرتبووی، پاشەکشە بکا و ئەو ناوچانەش کە لە چین داگیری کردبوو، بداتەوە بەو ولاتە. لەم بەیاننامەدا هەروەها بڕیار درا کە کۆریا ببێتە ولاتێکی سەربەخۆ.

بەیاننامەی هاوانا: بڕوانە کاسترۆئیزم.

بێلایەنی بیطرفی Neutrality

ئەم زاراوە لە دوای شەڕی جیهانی دووهەم هاتە ئاراوە، مەبەستیشی لە حالەتی ئەو دەولەتانەیە کە لە باری سیاسی و دیپلۆماسییەوە لە گێرە و کێشەی دەولەتانی کۆمۆنیست و لایەنگرانی رۆژاوا، بە هیچکام لەم دوو لایەنەوە نەبەسرانەوە. ئەم سیاسەتە ئامرازێکە کە بەو پێیە ولاتێك ئەتوانێ خۆی لە قەیرانی

ئایدیۆلۆژیکی نێوان وڵاتانی دیکە دەربهاوێژێ.

مەبەست لە بێلایەنی بۆ هەر وڵاتێك لە بواری جوگرافییەوە، واتایەکی جیاواز لە خۆ دەگرێ. بێلایەنی لە لایەکەوە بە مانای گۆشەگیری و دوورەپەرێزی تەواوە و لە لایەکیترەوە بە «بزووتنەوەی بێلایەن* non-alignment» لە بەرامبەر دوو لایەن و بەشداری چالاك و پۆزەتیڤ بۆ دابەزاندنی قەیرانی نێو نەتەوەیی شرۆڤە دەکرێت (بڕوانە بزووتنەوەی بێلایەن).

پێویستی بێلایەنی، نەچوونە ناو پەیماننامەی سەربازی و وەرنەگرتنی چەك یان یارمەتی سەربازی لە هیچ لایەنێك یان نەدانی بنکە بە هیچ لایەنێکی شەڕە و بەرعۆدەنەبوونی هیچ شتێك لە بەرامبەر خواستی لایەنەکانی تێوەگلاو بە شەڕەوەیە. ئەم شێوازەی بێلایەنی، گرتنەبەری سیاسەتی دەرەکی سەربەخۆیە و بە لایەنگرانی ئەم ڕێبازە دەڵێن وڵاتانی «بێلایەن». بێلایەنی، ڕواڵەتێکی پۆزەتیڤیشی هەیە کە بریتییە لە هەوڵدان بۆ ئاشتکردنەوەی دوو لایەن یا ناوبژیوانی لە نێوان دوو گرووپی ڕەقیب و تەقەلا بۆ پاراستنی ئاشتی جیهانی لە ڕێگەی چەك کردنەوە(بڕوانە چەك داماڵین). بەم شێوازە دەوترێ «بێلایەنی پۆزەتیڤ». وڵاتی هیند لە سەردەمی نێهرۆ گەورەترین پێڕەوکاری ئەم سیاسەتە بووە لەجیهاندا.

جۆرێکی تر لە بێلایەنی بریتییە لەوەیکە دەوڵەتانی پیلانگێڕ، بە پێی بەرژەوەندی هاوبەشیان لە کاتی هەڵگیرسانی شەڕێك، وڵات یا ناوچەیەك لە شەڕەکە ئەپارێزن، ئەویش پەیمان ئەبەستێ کە لە پێوەندییە نێودەوڵەتییەکاندا خۆ هەڵنەقورتێنێ. ئەم جۆرە بێلایەنییە، چەشنێکی نیگەتیڤە کە لە دوای شەڕی جیهانی دووهەم لە سەر نەمسا پیادە کرا. دەوڵەتی سۆڤیەت بەو مەرجە هێشتی نەمسا سەربەخۆیی بە دەس بێنێ کە بێ لایەن بمێنێتەوە. کۆنترین و بەناوبانگترین وڵاتی بێلایەن لەم چەشنە، وڵاتی سویسرا یە کە تەنانەت نەبۆتە ئەندامی ڕێکخراوەی نەتەوە یەکگرتووەکان و ئەم شێوازە لە سیاسەتی دەرەکی، بۆتە پێشینەیەکی پایەداری ئەم وڵاتە. بە بۆچوونی ڕەشگەل بێلایەنی، بە مانای دوورمانەوە لە شەڕە. ئەم جۆرە بێلایەنییە، بارودۆخی ئەو کەسانەن کە لە ئاشتیدا بە سەر ئەبەن بەڵام دیتران سەرقاڵی شەڕن. لە ڕوانگەی ئەکادیمییەوە، بێلایەنی واتایەکی تازەتری لە خۆ گرتووە کە بریتیە لە بارودۆخێکی یاسایی کە ئەرك و مافگەلێکی دیاریکراو پێشنیاز ئەکات. واتە بێلایەنی هەڵگری بارێکی یاسایی و قانوونی نێودەوڵەتییە کە لە دوو کاتی شەڕ یان ئاشتیدا ئەبێ پەیڕەو بکرێت. لەم بارەوە پاتێر دەڵێ: ئەم زاراوە بەو جۆرەی کە پێش ساڵی ١٩٤٥ پێناسە کرابوو لە لایەن هەموو ئەو دەوڵەتانەی کە مەنشووریان مۆر کردبوو فەشەلی هێنا. ئیگلتۆن پێی وایە کە شکاندنی پەیماننامەی بێلایەنی لە شەڕدا بە واتای نەمانی ئەم پەیمانەیە.

پارادایم/سەرمەشقی فیکری الگوی نظری/پارادایم Paradigm

زاراوەی پارادایم یا *سەرمەشقی فیکری* لە لایەن تۆماس کوڤەن(١٩٦٢) بۆ فەلسەفەی زانست ئاراستە کراوە مەبەست لەم زاراوە پێمل بوونی گشتیی ستافێکی زانستییە بە رێبازێکی تایبەتی زانستەوە. کوڤەن، بە نووسینی کتێبی ***پێکهاتەی شۆڕشە زانستییەکان*** (١٩٧٠)دەورێکی بالای لە پەرەسەندنی زانست بە خۆوە بینی. بەڕای کوڤەن، بۆ ئەوەی بزانین چ *شتێك زانستی* یە، دوو نەریتی فیکری لە ئارادایە: یەکەم، نەریتی ئەرەستۆیی بە رێبازی ئایینزانی و دووهەم، نەریتی گالیلۆیی بە رێبازی میکانیکی.

چەمکی پارادایم، بەرهەمهێنی ئەو پێودانگانەیە کە مرۆڤ بە پێی ئەوان ئاریشە و گرفتە فکرییەکانی خۆی هەڵدەبژێرێ و دواتر پێناسەیان دەکات. کەواتە پارادایم، میتۆد و شێوازی پرۆژەی زانستی دیاری ئەکات. لە پارادایمی زانستیدا کاتێك شۆڕش بەرپا ئەبێت کە چەن زانا و توێژەری زانستی لە بڕگەیەکی زەمەنی تایبەتدا تووشی چەن بابەتێکی نائاسایی و ناوازە دەبنەوە و تێدەگەن کە ئەم بابەتانە بە پێوانەی پاردایمی پێشوو ناخوێندرێنەوە.

بە کورتی، پارادایم بە واتای کۆمەڵێ گریمانەیە کە لە بوارێکی تایبەت دەبێتە هۆی دروست بوونی تیۆرییەك. بە واتایەکی‌تر، تیۆرییەکی گشتییە کە ئینسان لە بابەت بەستێنێکی گەردوون ئاراستەی دەکا و بە پێی ئەو تیۆرییە دەست ئەکا بە مووقەلاشتن و وردەکاری و توێژینەوە لەو بەستێنەدا. لە سیاسەتدا مرۆڤ بە پێی جیهانبینی*یان سەرمەشقی فیکری و پارادایمی زاڵ بەسەر ئەندێشەیدا ئەو بابەتەی کە دەیخوازێت، هەڵیدەبژێرێ و ئەیخاتە مەیدانی ئەزموونەوە.

پاراستنی نێودەوڵەتی مادەی ئەتۆمی پادمان بین المللی مواد هسته‌ای
International Nuclear Materials Safeguard

بریتییە لەو هەنگاوانەی ئاژانسی نێونەتەوەیی وزەی ئەتۆمی* بە مەبەستی دۆزینەوە و راوەستاندنی ئەو هەوڵ ودەوڵەی کە بەکارهێنانی مادەی ئەتۆمی رێدراو(مجاز) بە لارێدا ئەکێشێ و دەسبەجێ لە رێگای پەیماننامە و یاسای پێویست بە لارێ چوونی ولاتان لە دامودەزگا ئەتۆمییەکان رادەگەیەنێ.

پارە سپی کردنەوە پولشویی Money Laundering

پرۆسەی گۆڕینی پارەیەك کە سەرچاوەی بەدەسهێنانەکەی نایاسایی بێت بۆ دارایی و داهاتێکی یاسایی. بۆ وێنە پارەیەك کە لە رێگای قاچاخی کردن بە مادەسڕکەرەکان، خواردنەوەی ئەلکولی، تیرۆریزم، بەرتیلدان و

کاری نارەوای دیکە بەدەست هاتووە. ئاریشەی سپی کردنەوەی پارە، کاتێك سەر هەڵ دەدا کە ئەم جۆرە پارانە لە سیستەمی ئابووریی ودامودەزگا مالییەکانی ولاتێکدا بکەونە گەڕ. سەرچاوەی بەکار هێنانی ئەم زاراوە یەکەم جار، دەگەڕێتەوە بۆ دەسەڵاتی مافیا بەسەر تۆڕێکی جلشۆریی مەکینەیی ئەمریکی لە دەیەی ۱۹۳۰. لەو ساڵانەدا گانگسترێك بە ناوی ئال کاپۆن، پارەیەکی زۆری کە لە ڕێگای دەسبڕی و چەتەیی، قومار، تاوان، قەحبەگەری و قاچاخ کردن بە مادەهۆشبەرەکان وەدەستی هێنابوو، لە جلشۆرخانەکان خستییەگەڕ تاکوو سەرچاوەی بەدەستهێنانەکەی ون بکات و کەس نەزانێ چۆن ئەو پارەی بەدەست هێناوە.

پاسپۆرت/ پەساپۆرت — گذرنامه/پاسپورت — Passport

بەڵگەنامەیەك کە لە لایەن کاربەدەستانی دەوڵەت دەردەکرێت و بەو پێیە کەسێك دەبێتە شارۆمەندی کاتەکی ولاتێکی دیکە و ڕێگەی پێ ئەدرێ لە ولاتەکەی خۆی بچێتە دەرەوە. پاسپۆرت بە ناوی جۆراوجۆر دەرئەکرێت کە بریتین لە:

١- پاسپۆرتی سیاسی (Diplomatic Passport) ئەم جۆرە پاسپۆرتە تایبەتی کاربەدەستانی باڵای حوکمەت و دیپلۆماتەکانە.

٢ـ پاسپۆرتی خزمەتگوزاری (Service Passport) تایبەتی کارمەندانی دەوڵەت بۆ جێبەجێکردنی کاروباری حوکومییە.

٣- پاسپۆرتی ئاسایی(نەتەوەیی)، بۆ هەموو هاوولاتیان دەرئەکرێت.

ئەو کەسانەی کە خاوەنی پاسپۆرتی سیاسی و خزمەتگوزاری بن، لە ولاتانی دەرەکی ماف پارێزراوییان هەیە. دەرکردنی پاسپۆرتی سیاسی و خزمەتگوزاری لە لایەن وەزارەتی دەرەوە و پاسپۆرتی ئاسایی لە لایەن وەزارەتی ناوخۆوە بە ئەنجام دەگات.

پاسیفیزم: بڕوانە ئاشتیخوازی.

پاشایەتی — سلطنت/پادشاهی — Monarchy

شێوازێکی حوکمەت کردنە کە تێیدا سەرۆکی ولات بە ناوی پاشا یان شاژن ناوبردە ئەکرێ(بۆ وێنە قەیسەری ڕووم، تێزاری ڕووس، خاقانی چین، شاهەنشای ئێران و شاژنی بەریتانیا).

ئەرەستۆ، پاشایەتی بە «فەرمانڕەوایەتی تاکەکەس» پێناسە ئەکا و زۆرداریی* بە شێوازە گەندەڵەکەی لە قەلەم ئەدات. پاشایەتی ئەگەر ڕەوا بێت ـ پاشا مانایەکی ئایینی و پلەیەکی هێمایینی هەیە ـ جێی «باوك»ی نەتەوە ئەگرێتەوە.

لە زاراوەی نوێدا بە فەرمانڕەوایەتی بێ هەوسار دەوترێ پاشایەتی ڕەها. لە بەرامبەر ئەویشدا پاشایەتی مەرجدار دێتە ئاراوە. لەم چەشنەی دواییدا پاشا، تەنیا ئەوەنەبێ دەورێکی ڕەسمی و تەشریفاتی هەیە بەڵکوو کەمتاکورتێك کاروباری حوکمەتیش بەڕێوەئەبات، بۆ وێنە هەڵبژاردنی سەرەك وەزیر.

بەزۆری شازادەی جێ نشین، تایبەتمەندی سەرەکی سیستەمی پاشایەتییە بەڵام رەنگە پاشایەتی بە هەڵبژاردن بێت یان رەوا بێت کە پاشا جێنشینەکەی خۆی بە ئازادی دیاری بکات یان ژنێکی فاڵگیر پاشای داهاتوو دیاری بکات. دەزگای پاشایەتی، بە دوو مەرج لە دەزگاکانی تری حوکمەت جیا دەبێتەوە: (١) ئەگەر بە مانای جادویی یان ئاینی بێت کە لە مەراسیمی تاجگوزاری دەر ئەکەوێ. (٢) گرنگی هێمایینی پاشایەتی، بە مەبەستی ئەوەیکە پاشایەتی هێمایەکە بۆ پێوەندی مێژوویی و رەتەوەیی نەتەوەیەك بۆ وێنە پاشایەتی لە بەریتانیا و ژاپۆن.

پاشکۆ/ لکاندن الحاق/پیوست Annexation

لکاندنی وڵاتێکی بێ خاوەن یان دەم دانی خاکی وڵاتێك بە خاکی وڵاتێکی دیکەوە. ئەم رەوتە بە تەرزێکی یەکلایەنە دێتە ئەنجام یان لانیکەم ئەو دەوڵەتەی کە بەشێك لە خاکەکەی لە دەس ئەدات، بەم کارە خۆشحاڵ نییە. لکاندن، ماف فەرمانرەوایی ئەبەخشێ بە دەوڵەتی لکێنەر و خەڵکی خاکە دەم دراوەکەش دەبنە شارۆمەندی ئەو دەوڵەتە. کڕین یا بە کرێگرتنی وڵاتێکیتر، لەگوێن معامەلەیەکی دوولایەنە، پاشکۆ لە ئەژمار نایەت. لکاندنی نەمسا و ناوچەی سودەت بە ئەڵمانیای پێش شەڕی جیهانی دووهەم، دوو نموونەی گرینگی پاشکۆ ناونووس دەکرێن.

پاش مودێرنیزم پست مدرنیسم/ فرانوگرایی/پسانوگرایی Post-modernism

لە بەستێنی کردەی سیاسیدا ئەم قوتابخانە لە سەر ئەم باوەڕەیە کە خەباتی چینی کرێکار بەرەو کوژانەوە ئەڕوات و لە هەناوی کۆمەڵگا پێشکەوتووەکانی سیستەمی سەرمایەداریدا پووکاوەتەوە. بەڕای دانیال بێل، کۆمەڵناسی ئەمریکایی قۆناغی پاش مودێرنیزم سەردەمی دژایەتی کردنە لە گەڵ نۆرمەکانی بورژوازی و نەلێکردن لە شوناسی کۆمەلایەتی، تاك باوەڕی توندڕەوانە، چێژپەرستی کوت و کوێر و یاخیبوون لە کەلتووری نوێخوازی، سیاسەتی دیموکراتیك، ئابووری سەرمایەداری و بەها ئایینییەکان. هەندێ کەس پاش مودێرنیزم، وەك بەرسڤێکی کەلتووری بە دوایین گۆڕانکارییەکانی سیستەمی سەرمایەداری ناوبردە ئەکەن. هەندێکیش بێجگە لە رەنگدانەوەی چاخی نەزۆکیی هزری و سیاسی کە دەسکەوتێکی مەزنی نەبووە بە شتێکیان نەزانیوە. پاش مودێرنیزم، لە راستیدا هەڵبڕینی دەنگێك بوو بە دژی هەموو دەسکەوتەکانی چاخی رۆشنگەری، ئەو چاخەی کە زەمینەی شۆڕشی فەرەنسە و حەز و لاگیری زانستی و کۆمەلایەتی خۆش کرد.

پالاوتن پاکسازی/تصفیه Purge

لە گوتاری کۆمۆنیستەکان، شێوازێکە بۆ خاوێن هێشتنەوەی حیزبی کۆمۆنیست لە هەر چەشنە رەگەزێکی گەندەڵ یان گومانلێکراو یان بژار کردن و پاکردنەوەی حیزبێك لە ئەندامی ناپاك. بنەمای

پالاوتنی حیزبی ئەگەڕێتەوە بۆ لێپرسینەوە لە کردار و مەرامی سیاسی ئەندامانی حیزب کە یەکەم جار لە کۆنگرەی دەهەمی حیزبی کۆمۆنیست لە ساڵی ١٩٢١ بە تایبەت لە سەردەمی ستالین هاتە کایەوە. لەم قۆناغەدا پالاوتن بە شێوەی تیۆری پۆلیسی بە ئەنجام ئەگەیشت و رادەیەکی زۆر لە رێبەران و کادێری پایەبەرزی حیزب تیاچوون و بە ملوێنان کەسیش رەوانەی تاراوگە کران بۆ کاری زۆرەملی. دوای نەمانی ستالین، شێوازی پالاوتنە خوێناوییەکانی چین و سۆڤیەت و ولاتانی ئەورووپای رۆژهەلات کۆتایی پێهات و بە جێی ئەم ئاکارە، رەوشتی نەرمتر وەك دەرکردن لە حیزب و کاروباری دەوڵەتی پیادە کرا.

پالاوتنی ئەتنیکی پالایش قومی Ethnic cleansing

تەعبیرێکی مودێرنە لە دابێژان یا لابردنی پلانمەند یا بەئەنقەستی ئەندامانی گرووپێکی ئەتنیکی لە ولاتەکەی خۆیان کە بە شێوەی نامرۆڤانە و زۆرەملی، روو ئەدات. لە باری تیۆرییەوە، ئەکرێ بلێین لە گەل جینۆساید*یان کوشتاری بە کۆمەل کە بە ئامانجی فەوتاندنی بەئەنقەستی نەتەوەیەك رووئەدات جیاوازە بەلام لە واقیعدا ناکرێ ئەم دووانە لێك جیا بکرێنەوە. بۆ وێنە پاکسازی و دابێژانی ئەتنیکی لە لایەن سیربەکان و کرۆواتەکان لە نێوان ساڵەکانی(١٩٩٢ تا ١٩٩٦). یان دەرکردنی زۆرەملێی کوردی کەرکووك لە لایەن رژێمی سەدام حسەین بۆ شارە عەرەب نشینەکان و هاوردنی عەرەبان بۆ ئەم شارە بە مەبەستی تێکدانی دیمۆگرافی شارەکە. پالاوتنی ئەتنیکی، یەکێکە لە شێوازەکانی شەڕی پاش مودێرن کە تێیدا ناتەبایی نێوان دەوڵەتەکان، جێی خۆی ئەدا بە دژبەریی نێوان هێزی میلیشیایی و گرووپی ئەتنیکی. بە وتەی رابێرت کاپلان، شەڕی پاش مودێرن و پالاوتنی ئەتنیکی و جینۆساید، بەرهەمی دیاردەی دەوڵەت ـ نەتەوە دۆڕاوەکانی دوای شەڕی ساردە. ئەو دەوڵەت ـ نەتەوانەی کە بە چاوی خۆیان لاوازبوونی حوکمەتی ناوەندی و بە هەرێم کردنی عەشیرەیی ناوچەکان و پەیابوونی لە رادەبەدەری نەخۆشی و پەرەسەندنی شەڕیان دیوە.

پان پان Pan

بە زمانی لاتینی، پێشگرێکە بە مانای«هەمووان». لە سەدەی نۆزدە و بیست، سەرەتا لە ئەورووپا و ئینجا لە ئاسیا و ئەفریقا چەن بزووتنەوەیەکی سیاسی سەریان هەڵدا کە بە لکاندنی ئەم پێشگرە بە ناوی ولات یان نەژاد یان ئایینەکەیان، خۆیان پێناسە دەکرد. ئامانج لەم کارەش ئەوە بوو کە جەماوەری هاوڕەگەز و هاوئایین یان هاوزمان، بە ناوی نەتەوە یان ئۆمەت یا نەژادێکی تایبەت لە یەکەیەکی سیاسی و نەتەوەییدا کۆبکەنەوە. بە ناوبانگترینی ئەم بزاوتانە بریتین لە: پان ئیسلامیزم*، پان ئسلاڤیزم*، پان جێرمەنیزم* و پان عەرەبیزم*.

پان ئسلاڤیزم پان اسلاویسم Pan-slavism

راپەڕینێکی سیاسی و کەلتوورییە کە لە سەدەی نۆزدە لە سۆڤیەت و ولاتانی ئەورووپای رۆژهەلات بە

مەبەستی یەکخستنەوەی ئەو نەتەوانەی کە خاوەنی رەگەز و زمان و کەلتووری ئسلاڤی بوون. کێشی سیاسی ئەم جوولانەوە، بە زوویی دەنگی دایەوە و لە سالی ١٨٤٨ پاش لاواز بوونی ئیمپراتۆریەتی نەمسا و بە پێشەنگی مێژووناسێکی چێك، کۆنگرەی ئسلاڤی لە پراگ بەڕێوە چوو. ئامانجی ئەم کۆنگرە هاریکاریی هەموو نەتەوە ئسلاڤییەکان بوو بۆ رازیکردنی ئیمپراتۆر کە سولتەی خۆی بدا بە فدراسیۆنێکی پێکهاتوو لە نەتەوەکان.

پان ئیسلامیزم پان اسلامیسم Pan-islamism

بزاڤێکی سیاسی پان ـ نەتەوەیی و پان ـ ئەتنیکی کە لە سەدەی نۆزدەوە دەستی پێکرد بە مەبەستی بردنەسەرەوەی هۆشیاری سیاسی موسولمانان بۆ پێکهێنانی بەرەیەکی یەکگرتوو لە مەڕ پاراستنی بەرژەوەندی و کیانی کۆمەلگەی ئیسلامی لە بەرامبەر شالاوەکانی سیاسەتی ئیستیعماردا. پان ئیسلامیزم بریتییە لە: ئارمانجی ڕێبەرانی موسولمان لە ١٨٩٠ بەملاوە بۆ زیندووکردنەوەی دەسەلات و یەکگرتوویی خەلکانی موسولمان لە ژێر ئالای دەسەلاتێکی یەکگرتوودا. ریشەی ئەم جوولانەوە لە لایەکەوە ئەگەڕێتەوە بۆ وشیاربوونەوەی موسولمانان دەرحەق بە دواکەوتوویی دەسەلاتی جیهانی ئیسلام. لە لایەکی ترەوە، پالنەری سەرەکی ئەم جوولانەوە پەیوەست بوو بە دەست بەسەراگرتنی ئەورووپییەکان بە سەر ولاتانی ئیسلامی لە سەدەی نۆزدە و بیستدا. وشیاربوونەوە بە ڕێژەی دواکەوتوویی ئیسلام، بووە هۆی سەرهەلدانی وەهابییەت کە بانگەشەی بۆ گەڕانەوە بۆ سەرەتاکانی ئیسلام و زیندووکردنەوەی سوننەتەکانی پێغەمبەر دەکرد. بەلام لە هەمان کاتدا رواورووبی لە گەل ڕۆژاوا، ڕێبەرانێکی وەك سەید جەمالەدینی ئەفغانیشی هێنایە مەیدان کە خوازیاری گۆڕانی بەرەو تەبا کردنی ئیسلام بوو لە گەل هەلومەرجی ژیانی هاوچەرخدا. بێجگە لەمەش، ئەفغانی، بە شوێن یەکگرتوویی جیهانی ئیسلام بوو لە ژێر سایەی خەلیفەیەك کە بتوانێ بەر بە هێرشی مەسیحییەکان بۆ سەر خاکی موسولمانان بگرێ.

لە سەدەی شازدە، کاتێك کە ولاتانی عەرەبی کەوتە دەستی سولتانی عوسمانی، شیعە و سولتانی مەراکیش و پاشای مەغوولانی هێند نەبێ، تەواوی موسولمانان بۆ سولتانی عوسمانی ـ کە پێیان دەگوتن خەلیفە ـ وەك پارێزەری ئایین سەیریان دەکرد. ئەودەم سولتانی عوسمانی بەناوی خەلیفەوە بە سەر بەشێکی زۆر لە «دارولئیسلام»حوکمڕانییان دەکرد.

سولتان عەبدولحەمیدی دووهەم(١٨٧٦-١٩٠٩)، تەبلیغاتێکی وەهای بۆ ئیسلام کردبوو کە دەسەلاتدارانی ئەرووپا، تۆقابوون لە وەیکە نەکا موسولمانانییان لێ یاخی بکات! ئەگەرچی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی، لە باری سیاسی و سەربازییەوە لە بەرامبەر دەسەلاتی ئەورووپاییەکاندا هەر ئەهاتوو لاوازتر دەبوو، بەلام بە دروشمی پان ئیسلامیزم، خۆی لە لای موسولمانان هەلئەکێشا و توانیبوی وەك دەمڕاستی دەولەتی پێشڕەوی ئیسلامی لە ئەنجومەنە ئەورووپاییەکان دەنگی خۆی لە لایەن ئیسلامەوە هەلبڕێ. پێش ئەوەیکە بیرۆکەی ناسیۆنالیستی لە ئەورووپاوە بێتە ناو ئیسلامەوە، پان ئیسلامیزم، ئایدیۆلۆجیای زال بوو بە سەر

دونیای ئیسلامیدا و عەبدولحەمید، وەك خەلیفەی موسوڵمانان، پشتیوانی لێئەکرد و چەند کەسایەتییەکیش تەبلیغیان بۆ ئەکرد. سەیدجەمالەدینی ئەفغانی یەکێك لەوانە بوو کە لە چەندین وڵاتی ئیسلامی وەك، ئەفغانستان و ئێران و هێند و میسر و عوسمانی، بانگەشەی بۆ ئیسلام دەکرد. تەنانەت تەبلیغەکانی لە جاوە و تونێس و شانگهای دەنگی دابۆوە.

لە ساڵی ١٩٠٣ عەبدوڵا سوهرەوەردی ئەنجومەنی پان ئیسلامی لە لەندەن دامەزراند و لە بڵاڤۆکێکیشدا کە بەناوی پان ئیسلام دەری ئەکرد، بۆ ئاراستە کردنی ئیسلام لە چەمکگەلێکی ئەندێشە ئەوروپاییەکان وەك هیومانیزم و لیبرالیزم و سوسیالیزم کەڵکی وەردەگرت و هێرشی ئەکردە سەر لایەنە دزێوەکانی شارستانییەتی ئەوروپایی. لەو کاتەدا بۆ یەکگرتنی شیعە و سوننەش هەوڵ ئەدرا و بەم بۆنەوە لە ساڵی ١٩١١ تاقمێك لە زانایانی ئێرانی و عوسمانی، لە نەجەف کۆ بوونەوە و بەم قەناعەتە گەیشتن کە لە بنەڕەتەکاندا هیچ جیاوازییەك لە نێوان دوو فیرقەکەدا نییە. بەڵام ئەم هەوڵانە جێگیر نەبوون. لایەنگرانی یەکگرتنی ئیسلامی هەموو ساڵێك بە هۆشمەندییەوە لە مەراسیمی حەج بۆ تەبلیغ کەڵکیان وەردەگرت. بەڵام گەورەترین پلانێك کە لەم بابەتەوە سەرنجی حاجییەکانی راکێشا، هێڵی ئاسنی حیجاز بوو کە بە دارایی شەخسی کەسانێکی وەك سوڵتان عەبدولحەمید دروس کرا و بووە یادگارێك بۆ ئامانجی پان ئیسلامیزم.

پان ئیسلامیزم، لە سەردەمی دەسەڵاتی عوسمانیدا واتای شوناسی توێژاڵکی ـــ ئایینزایی موسوڵمانەکانی کردە شوناسێکی سیاسی. لەم رووەوە پان ئیسلامیزم، بە پلەی یەکەم، بزاڤێکی ناسیونالیستی بووە بۆ دامەزرانی دەوڵەتێکی نەتەوەیی نوێ لە رێی ئاوێتەکردنی کەلتوور و سیاسەتەوە. ئەم بزاڤە بە چەمکەکانی «ئۆمەت و خەلافەت»، بێئەوەی بەڵێنی رزگاری یا کۆچ بدات، مانایەکی سیاسی دەبەخشێ. لە واقیعدا پان ئیسلامیزم بوو بە کەرستەیەکی بەهێز بۆ بە دنیایی کردن و دەروونی کردنی چەمکی نوێی نیشتمان و ناسیۆنالیزم.

ململانێی ناسیۆنالیزم: رووخانی عەبدولحەمید لە ساڵی ١٩٠٩ نیشانەی لە بەین چوونی پان ئیسلامیزم بوو. شکست هێنانی عەبدولحەمید لە یەکخستنەوەی جیهانی ئیسلام و بەرگری نەکردن لە داگیرکارییەکانی ئەوروپا لە وڵاتە ئیسلامییەکان، گەلێك لە زانایانی ئیسلامی کە لە دەست ئیستبدادی سوڵتان تەنگیان پێ هەڵچنرابوو، هان دا کە بۆ گۆڕینی ئەو سیستەمە سیاسیە رێگە چارەیەك بدۆزنەوە. بەرەی نوێ کە لە حوکمەتی قانوون و ناسیۆنالیزمی رۆژاوا کاریگەریی وەرگرتبوو، بە هیوا بوو کە بە یارمەتی ئەم چەمکانە، دەوڵەتێکی بەهێز لە عوسمانیدا بێنێتە سەر کار. بەڵام ناسیۆنالیزم بووە هۆی لێك ترازانی وڵاتە ئیسلامییەکان. چونکا ناسیۆنالیزم لە کۆمەڵگایەکی وەك «دارولئیسلام» کە پێکهاتێك بوو لە رەگەز و نەتەوەی جۆراوجۆر، بووە هۆی لێك پچڕان و لاگیری بۆ دامەزرانی دەوڵەتی نەتەوە. تورکە ناسیۆنالیستەکان، کە سۆزێکیان بە نیسبەت وڵاتانی ئیسلامییەوە نەبوو، لە شەڕی یەکەمی جیهانی بوونە هاوپەیمانی ئەڵمانیا بەڵام عەرەبی موسوڵمان ئەم هاوپەیمانییەیان رەت کردەوە.

ئەو رژێمە تازەی کە لە دوای شەڕی جیهانی یەکەم لە تورکیا دەسەلاتی بە دەستەوە گرت، بە پێی بنەماکانی ناسیۆنالیزم دامەزرا. دەسەلاتی خەلیفەکان لە پێشدا لە مستوای مەعنەوی(١٩٢٢) پووچەڵ بۆوەو ئینجا لە ١٩٢٤ ئیمپراتۆرییەتی عوسمانی لێك هەڵوەشا و بە یەکجاری رووخا. موسوڵمانە سوننەکان بەم کارەی تورکان ناقاییل بوون.

پاش شەڕی دووهەمی جیهانی، دوو وڵاتی پاکستان و ئەندونیسیا سەربەخۆییان وەرگرت و ئەم دوو وڵاتە ئیسلامییە، بوونە هۆی لەدایك بوونی راپەڕینێکی ئیسلامی. هەروەها لە رۆژهەڵاتی ناوین و باکووری ئەفریقا، چەندین وڵاتی عەرەبی موسوڵمان دامەزرا. بەڵام گەشەی ناسیۆنالیزمی عەرەبی کە بۆ ئیسلام بە چاوی رەگەزێکی عەرەبی دەیڕوانی، ئاواتی یەکگرتنی جیهانی ئیسلامی بە فیڕۆ ئەدا. لەم رووەوە بوو کە وڵاتانی ئیسلامی بۆ یەکخستنی دەنگی ئەم وڵاتانە لە رێکخراوە نێونەتەوەییەکان، لە ساڵەکانی ١٩٥٢ لە کەراچی و ١٩٥٤ لە مەککە، «کۆنفرانسی نەتەوە موسوڵمانەکانیان»دامەزراند کە بوو بە هۆی پێکهێنانی کۆنگرە و نووسینگەی هەمیشەیی. کاری ئەم نووسینگە سازدانی دیداری ساڵانەی سەرۆکی وڵاتانی ئیسلامییە و هەوڵدان بۆ رێکخستنی چالاکی و هاوڕاکردنیان لە کۆمەڵگای نێونەتەوەیی. ئینجا هێدی هێدی لە خەونەکانی پان ئیسلامیزمیش دوور کەوتەوە.

Pan-turkism   پان ترکیسم   پان تورکیزم

ئەم بزاڤەش وەك بزاڤە هاوشێوەکانی‌تر، لە دووی ئەو پلان و نەخشە سیاسیەوەیە کە لە جیاتی ئەوەیکە گرووپێکی نەتەوەیی تایبەت لە خۆ بگرێ، هەموو خەڵکانی بە رەچەڵەك تورك دەخاتە بازنەی خۆیەوە. کەواتە ناسیۆنالیزمی تورکی بزاڤێکی پان ـ نەتەوەیی‌یە کە بە شوێن دامەزرانی یەکەیێکی سیاسییە لە سەر بنەمای پەیوەندی کەلتووری تورکان.

بە گشتی زۆرترین لایەنگریی لەم بزاڤە ئەگەڕێتەوە بۆ دوای هەڵوەشانەوەی ئەو ئیمپراتۆرییانەی کە خەڵکی تورکیان لە خۆ گرتبوو. ئەم جووڵە لە رەوتی رۆچوونی ئیمپراتۆرییەکانی عوسمانی و سۆڤیەت، زیاتر ئاشکرا بوو. لە جوملەی ئەو کەسانەی کە لە سەر پێکهێنانی بزاڤی نەتەوەیی تورك قسەی کرد، رۆژهەڵاتناس، ئارمینییۆس وامبێری بوو کە لە ساڵی ١٨٦٠ لەمبارەوە دەستی بە نووسین کرد. ناودارترین کەسێك کە لە ناسیۆنالیزمی تورك پشتگیری کرد، سمایل بای گاسپیرینسکی(١٨٥١–١٩٤١) ناسراو بە قاسپیر عەلی، خەڵکی کریمە بوو کە داوای کرد تورکەکانی سۆڤیەت یەکبگرن. قاسپیرعەلی، رۆڵی میدیای گشتی بە باشی هەست پێکردبوو. بەم بۆنەوە گۆڤارێکی بە زمانی تورکی عوسمانی لە ئاستێکی بەرفراواندا بڵاوکردەوە. دەوڵەتی کاتی سۆڤیەت لە ١٩١٧ لایەنگریی خۆی لە بەرنامەکەی قاسپیرعەلی راگەیاند و خوێندنی ئەم زمانەی لە قوتابخانەکانیش پیادە کرد. پاش هەڵوەشانەوەی یەکیەتی سۆڤیەت لە ساڵی ١٩٩١، خەونەکانی ناسیۆنالیزمی تورکی زیاتر بەرجەستە بوونەوە و بزاڤی پان تورکیزم، ئاهێکی تازەی بە بەردا هاتەوە.

پان جێرمانیزم — پان ژرمنیسم — Pan-germanism

بەو تیۆری و گەلاڵە و پیلانە شەڕخوازە ئەڵمانییانە دگوترێ کە لە بەرایی سەدەی نۆزدە بە ئامانجی یەکگرتنی سیاسی وڵاتانی ئەڵمانی زمان، هاتە کایەوە. رەگ و ریشەی فەلسەفی پان جێرمەنیزم ئەگەڕێتەوە بۆ یوهان فیشتە، فەیلەسووفی ئەڵمانی(١٨١٤-١٧٦٢). فیشتە، لەو سەردەمەی کە هێشتا ئەڵمانیا دابەش ئەکرا بە میرنشینی بچووك و یەکگرتوویییەکی سیاسی لە ئارادا نەبوو، باسی لە «چارەنووسی گەورەی نەتەوە»دەکرد و نەتەوەی ئەڵمانیای بە خاوەن رۆحێکی ئافرێنەر دەزانی و لە بەرامبەر ئەمەشدا نەتەوە لاتینییەکانی بە چارەڕەش ناوبردە ئەکرد.

راپەڕینی سیاسی و رۆمانتیکی سەدەی نۆزدە کە بنیاتەکەی لە سەر ناسیۆنالیزم بینا کرابوو، بیرۆکەی رێبەرایەتی جیهانی ئەڵمانییەکانی بە هێزتر کرد و بیرمەندان و نوسەرانی ئەڵمانی بەرەو دارشتنی گەلاڵەی زیندووکردنەوەی رایش*، هان دا و سەرەنجام ئەم پلانە بەدەستی بیسمارك بە ئەنجام گەیشت. بەڵام یەکگرتنی یەکجارەکی وڵاتە ئەلمانی زمانەکان، بە دەستی ئادولف هیتلەر بە ئەنجام گەیشت. کەچی ئیمپراتۆرییەتەکەی زۆری نەخایاند و بە شکست هێنانی ئەڵمانیا لە شەڕی دووهەمی جیهانی (١٩٤٥) وڵاتی ئەڵمانیا بە دوو پارچەی (ئەڵمانیای رۆژاوا و ئەڵمانیای رۆژهەلات)دابەش کرا (بڕوانە دیواری بەرلین).

پانچاشیلا — پانچاشیلا — Panchashila

بە زمانی سەنسکریت، بە مانای پێنج بنەڕەتە. پانچاشیلا، لە شەریعەتی بوودا بە گشتی ناوی پێنج یاسای کرداریی بوودایيەکانە کە بریتییە لە: خۆپاراستن لە کوشت و کوشتار، دزی، بەئالۆشی، درۆ و مەیخۆری. ئەم زاراوە لە لایەن دەوڵەتی هیندەوە بە واتای پێنج بنەڕەتی سیاسەتی دەرەوە بەم شێوازە بە کار براوە: ١) بایەخ دانان بۆ سەروەری و حاکمیەتی نەتەوەیی و سنووری وڵاتەکان.

٢) دەسدرێژنەکردن.

٣) دەست نەبردن بۆ ناو کاروباری ناوخۆیی وڵاتەکانی دیکە.

٤) رێز گرتنی دوولایەنە و یەکسان لە پێوەندییە نێونەتەوەییەکان.

٥) پێکەوە ژیانی رژێمی جۆراوجۆر. کۆنگرەی نەتەوەکانی ئاسیا و ئەفریقا لە باندۆنگ، ئەم بنەڕەتانەی بە «پێنج بنەڕەتی پێکەوە ژیانی ئاشتی خوازانە»پەسند کرد. لە ساڵی ١٩٦٥ وڵاتی ئەندونیسیا بنەڕەتەکانی پانچاشیلای بۆ سیاسەتی دەرەوەی خۆی بە کار هێناوە.

پان عەرەبیزم — پان عربیسم — Pan-arabism

زۆربەی سەرچاوەکان، دوو زاراوەی پان عەرەبیزم و پان ئیسلامیزم، بە یەك دەروو(مدخل) لە ئەژماردێنن و نزیکایەتی مێژوویی و مەفهوومی ئەم دووانە بەرجەستە ئەکەنەوە. بۆیە ئاخێزگەی پان عەرەبیزمیش، هەر دەگەڕێتەوە بۆ راپەڕینی عەرەبان لە هەمبەر حوکمەتی تورکانی عوسمانی پێش شەڕی جیهانی یەکەم

.(١٩١٤)

دەزگای هەواڵگری بەریتانیا، بە سەرپەرشتی تۆمس ئیدوارد لۆرێنس (١٩٣٥-١٨٨٨)، بەڵێنی دا بە عەرەبان کە وڵاتێکی مەزنی عەرەبی، هەر لە کەنداوی فارسەوە تا جۆگەی سوئێز، دادەمەزرێنێ. ئەم راپەرینە سەرەتا لە حیجازەوە دەستی پێکرد ئینجا رووی کردە دیمەشق لە سووریا و رۆژی ٣ی ئۆکتۆبەری ١٩١٨ دەستی تورکان لە حوکمەت کردن لەم شارە، کورتبۆوە. لە لایەکیترەوە بە هۆی دەسبەسەراگرتنی فەرەنسە و بەریتانیا بە سەر چەن ناوچەی عەرەبی (وەك لوبنان و ئەردەن و سوریا و فەلەستین و عێراق) راپەرینی پان عەرەبی لە کەشێکی تردا رووی خەباتەکەی کردە ئەو دوو وڵاتە. بۆیە کەسانێکی وەك ئەمین ئەلحەسەنی(موفتی ئۆرشەلیم)، شوکری قووەتلی، جەمیل مەردەم، رەشید عالی گەیلانی، میشل ئەفلەق و سەلاحەدین بەیتار، بوونە رێبەرانی قۆناغ بە قۆناغی بزووتنەوەی پان عەرەبیزم. (بڕوانە بەعس)

زاراوەی پان عەرەبیزم، یەکەم جار لە لایەن جەمال عەبدول ناسر رێبەری ناسیۆنالیستەکانی میسر لە ساڵەکانی ١٩٥٠ بەکار هێنرا. ناسر، زۆری هەوڵ داوە کە پان عەرەبیزم بکاتە بەرەیەکی دژ بە ئێرانی و بەم بۆنەوە یەکێك لەو پرۆژانەی کە ویستوویە ئەنجامی بدات، گۆڕینی ناوی «کەنداوی فارس» بووە بە «کەنداوی عەرەبی». ئەفلەق و بێن لادەن و سەدام حسەین، لە جوملەی ئەو عەرەبە شوڤینیانە بوون کە لە ئیسلام کەڵکیان وەرگرتووە بۆ زیندووکردنەوەی عەرەبییەت. نژادپەرستی عەرەبی، لە سەردەمی سەدام حسەین بەو پەڕی شەرمەزاری و بێویژدانی خۆی ئەگا و ئەم سیاسەتە چەپەڵە، بە نیسبەت گەلی کورد بە دڕندانەترین رووکار خۆی پیشان ئەدات. بۆ وێنە لە ساڵی ١٩٧٠ هەزاران کورد بەرەو ئێران دەرئەکات کە زۆرینەیان تا ئیستاش نەگەڕاونەوە و هەر لە ئێران دەژین. بە عەرەب کردنی شاری کەرکووك و کارەساتەکانی ئەنفال*و هەڵەبجەش دوو نموونەی دیکەن لە کردەوە نامرۆڤانەکانی سەدام وەك ئەنجامی پان عەرەبیزم.

پرۆپاگەندە/بانگەشە تبليغات Propaganda

لە وشەی لاتینی propagare وەرگیراوە و بە واتای «بڵاوکردنەوە»یە. بەڵام لە زاراوەی سیاسیدا بە مانای راگەیاندنی ئەو واقیع و رووداوانەیە کە زێدەتر سیاسی بن یان بە دەمهەڵبەستنی راپۆرتێك بە مەبەستی کارتێکردن لە سەر زەینی بیسەر بۆ هاندان بەرەو ئەنجامی کردارێکی تایبەت. لە پرۆپاگەندەدا زیاتر بە ئامانج گرنگایەتی دەدرێ، تاکوو ناوەرۆك. پرۆپاگەندە، هەمیشە بووە بەڵام لە سەدەی بیست بەملاوە بە هۆی پەرەسەندنی میدیا و کەرەستەی راگەیاندن(وەك رادوێ، تەلەفیزیۆن، رۆژنامە، سینەما و ئینتەرنێت) کارلێکی زیاتری پەیدا کردووە و دەوڵەتان و حیزب و گرووپی سیاسی، زیاتر لە سەر ئەم دیاردە لەنگەریان گرتووە و تەنانەت لە کۆمەڵناسیدا لقی ئەکادیمیشی لێ کەوتۆتەوە. حیزب و دەوڵەتانی فاشیستی و نازیستی و کۆمۆنیستی، بۆ بەدەسهێنانی دڵی رەشەگەل و راکێشانی سەرنجی خەڵکانی جیهان بەرەو لای خۆیان توانایی زۆریان لە خۆ نیشان داوە.

کێشمەکێشی تەبلیغاتی لە نێوان دەوڵەت و حیزبە راست و چەپیەکان، زاراوەی «شەڕی پڕۆپاگەندەیی»و «شەڕی سایکۆیی»هێنایە ئاراوە. شەڕی پڕۆپاگەندەیی لە قۆناغی شەڕی جیهانی دووهەم و سەردەمی *شەڕی سارد**دا گەیشتە بەرزترین ئاستی خۆی.

پڕۆپاگەندە، لەم سەردەمەدا لە سەر دوو دیاردە بە باشی کاریگەری بووە:

١) بەدەسهێنانی زۆرترین *رای گشتی** بە قازانجی دەوڵەتەکانی کۆمەڵگای پیشەسازی.

٢) بە کارهێنانی کەرەستە و ئامرازی تەکنیکی بۆ بە قەناعەت گەیاندنی کۆمەڵ.

کەواتە پڕوپاگەندە لایەنی تایبەتی شارستانییەتی هاوچەرخ لە ئەژمار دێ چونکا وەیلانی خڕکردنەوەی تەواوی چین و توێژەکانی کۆمەڵگایە بە دەوری فیکر و رێباز یا ئایدیۆلۆجیایەکی تایبەتەوە.

دریان کوور، لە نێوان پڕۆپاگەندەکان چەند جیاوازی قابیل دەبێت:

١- هەڵگر: هەرشتێك کە بڵاو بکرێتەوە (واتە هەر شتێك کە هەڵگری باری تەبلیغاتی بێت).

٢- ئامرازی تەکنیکی: رادوێ، تەلەفیزیۆن، رۆژنامە و...

٣- ناوەرۆك و ناواخن: ئایدیۆلۆجیا، ئەندێشە، دروشم، زانیاری درۆ و...

٤- ئامانج و مەبەست: فەرمانبردنی کوێرکوێرانە، سەرسپوردەگی، دژەپڕۆپاگەندە، وەتەن پەرستی، وەفاداری بە حوکمەت.

پڕۆتۆکۆڵی گۆڕینی کەش و هەوای کیۆتۆ   پروتکل تغییر آب و هوایی کیوتو
Kyoto Climate Change Protocol

ئەم پڕۆتۆکۆڵە لە ساڵی ١٩٩٧ لە نێوان سەرۆکی وڵاتانی جیهان لە کیۆتۆی ژاپۆن مۆرکرا بە مەبەستی کەمکردنەوەی ئەو گازانەی کە دەبنە هۆی گەرمبوونی گۆی زەوی. واتە چونکو ئەو گازانەی کە لە سووتاندنی سووتەمەنییە فوسیلییەکان (نەوت و گاز و خەڵووزی بەرد) بڵاو دەبێتەوە دەبێتە هۆی گەرم بوون و گۆڕینی کەشوهەوای سەرزەوی، دەبێ وڵاتان هەوڵ بدەن لە بەکارهێنانی ئەم سووتەمەنییانە کەم بکەنەوە و رووبکەنە وزەی هەتاوی و ... بۆ پیادەکردنی ئەم پڕۆتۆکۆڵە دەبوایە لە لایەن ئەو وڵاتانەی کە ٥٥٪ ئەم گازانە بڵاو دەکەنەوە، پەسند بکرایە. مانگی ژووەنی ٢٠٠٢ لە لایەن پانزە وڵاتی یەکیەتی ئەورووپا پەسند کرا. هەر لەو ساڵەدا پتر لە ٧٠ وڵاتی جیهان ئەم پڕۆتۆکۆڵەیان پەسند کرد. رەشنووسی کیۆتۆ داوا لە وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا دەکات لە قەدەر بڵاوکردنەوەی ٣٦٪ ئەو گازانە لە ساڵی ١٩٩٠، بۆ کەمکردنەوەی ئەم گازانە هەنگاو بنێت. کەچی بەم حاڵەش، لە نێوان ساڵەکانی ٢٠٠٢-١٩٩٧ بڵاوکردنەوەی ئەم گازانە لە ئەمریکا، نزیکەی ٨٪ زیاتر بووە. ئەمریکا تەنها وڵاتێکە کە لە گەڵ ئەم رەشنووسەدا نەیارە.

پڕۆسە/ رەوت   فرایند/پروسه   Process

وشەکە فەرەنسییە و بە مانای شێوەی جێبەجێکردنی کارێك یان قۆناغەکانی پێداڕۆشتنی کردارێك بۆ

تـەواو بوونییـەتی بـەڵام لـە زاراوەی سیاسـیدا بـە مانـای رەوتـی گۆڕانکـاری و وەرچـەرخانی کۆمـەڵگا و ڕاپەڕینەکان پێناسە ئەکرێ.

پرۆلتاریا/چینی کرێکار پرولتاریا/طبقەی کارگر Proletariat

بە زمانی لاتینی لە وشەی proles بە مانای منداڵ وەرگیراوە. ئەم زاراوە یەکەم جار لە سەدەی شەشەمی پ. ز، لە ئیمپراتۆرییـەتی رووم بە کـار هێنـرا. لـەو سـەردەمەدا پرۆلتاریـا بـە کەسانێك دەگـوترا کـە مـاف و مووچە و مڵکیان نـەبووە بـەڵکوو تـەنیا ئـەرکیان ئـەوە بـوو کـە منداڵـەکانیان بنێرنـە خزمـەت دەوڵـەت. بـە پێـی یاسا دەبوایە خاوەن مڵك و چینەکانی دیکە، یان بە سەرانە و باج یان بە چوون بۆ سـەربازی خزمـەتیان بـە دەوڵەت بکردایە، ئەوانەش کە شتێکیان نەبوو دەبوایە منداڵەکانی خۆیان بناردبا خزمەت دەوڵەت.

ئەم زاراوە لە سەدەی ٢ی زایینیدا بزر بوو. لە ساڵی ١٨٣٨ لە لایەن سیسمۆندی(ئابووریناسـی سویسـی)، جارێکی‌تـر زینـدوو کـراوە و دەرحـەق بـەو کەسـانە بـە کـار هێنـرا کـە«هـیچ بەشـێکیان بـە دارایـی و سـامانی کۆمەڵگاوە نییە و بۆ ژیانی سادە و ساکار و داهاتووشیان دواڕۆژێکی روون بەدی نەدەکرا».

ئەم زاراوە زیـاتر لـە گـەڵ نـاوی مارکسـدا گونجـاوە. مـارکس لـە کتێبـی ***رەخنـە لـە فەلسـەفەی حـەق ی هێگل***(١٨٤٣)، پرۆلتاریا بە«چینێکی دەست و پێ سپی» پێناسە دەکا و ***مانیفیستی کۆمۆنیست*** (١٨٤٨) بەم دەستەواژە پڕ تەنتەنەوە دەست پێئەکات:

«مێژووی هەموو کۆمەڵگا ئینسانیەکان لە ئێستا و رابردوودا مێژووی شەڕی چینەکان بـووە و سـەردەمی بورژوازی، کێشمەکێشی چینەکانی خاو کردۆتەوە و کۆمەڵگای بە دوو چینی گـەورەی دژبەیـەك(دوژمـن) واتـە بورژوازی و پرۆلتاریا دابەش کردووە». دیسانەوە لە هەمان شوێندا ئەڵێ: «مەبەسـت لـە پرۆلتاریـا، ئـەو چینـە کرێکارە نوێباوەیـە کـە خـاوەنی هـیچ ئامێرێکی بەرهـەمهێن نییـە و وزە و هێـزی خـۆی بـۆ دابینکردنـی ژیـانی خۆی ئەفرۆشێت».

زاراوەی پرۆلتاریا، لە راپەڕینی کۆمۆنیستی سەدەی بیستەم و هەروەها لە نێوان هەندێ لـە هونەرمەنـدان و رۆنـاکبیرانی لایـەنگری«کـەلتووری پرۆلتاریـایی» لـە ئـەڵمانیا و سـۆڤیەتدا چـەمکێکی سـەرنج راکێشـی لێدەرهات و لـە بابـەت گرنگایـەتی و دەوری سـەرەکی لـە شـۆڕشـدا جـەختی لەسـەر کـراوە. دەوری مێـژوویی پرۆلتاریـا، لـە گوتـاری مارکسـیزم* ئەوەیـە کـە بـە پێـی رەوتـی بـەپرۆلتاریایی بـوونی چینـی مامناوەنـدی و جووتیاران ـ بە لەدەسدانی سەروەت و دارایی‌یەکـەیان ـ ئـەم چینـە دەبێتـە زۆرینـەی کۆمـەڵگا و ئینجـا دەبـێ شۆڕشی سۆشیالیستی بە ئەنجام بگات.

دیکتاتۆری پرۆلتاریا : رابردن و هەنگاو نان بۆ کۆمەڵگایەکی بێ چین و توێژ، قۆنـاغ بـە قۆنـاغ بـە ئـەنجام ناگـات. یەکـەم قۆنـاغ، شـۆڕشـی کرێکارییـە، ئینجـا بـەدیهاتنی پرۆلتاریـا وەك چـینی دەسـەڵاتدار یـان چینـی حاکم. پاش سەرهەڵدانی دیکتاتۆری شۆڕشگێری پرۆلتاریا، دیکتاتۆری پرۆلتاریا پەیدا ئەبێ تـاکوو دەوڵـەت لە ناو بچێ و لەبری حوکمەتکردن بە سەر ئینسانەکان، ئیدارەکردنی شتەکان بێتە کایەوە.

پرێستۆریکا — پرستوریکا — Perestorika

لە زمانی رووسیدا بە مانای سەرلەنوێ بینا دروسکردنەوەیە. بەڵام مەبەستی داهێنەرانی ئەم زاراوە، «گۆڕینی کۆمەڵگای سۆڤیەت»بوو. بە باوەڕی گۆرباچۆف پرێستۆریکا، شۆڕشێکی کاریگەر بوو بۆ فراژووتنی ئابووری و کۆمەڵایەتی و کەلتووری کۆمەڵگای سۆڤیەت.

ئەگەر لێنین منداڵی نیهیلیزمی رووسیە و میراتگری پرۆسەی رۆشنبیری هەشتاکانی سەدەی نۆزدە بووە، ئەوا پرێستۆریکا، منداڵی شۆڕشەکەی لێنین بووە بەڵام منداڵێکی جیاواز لە سەردەمی باوکەکەی خۆی کە هەوڵئەدات ئەو شتەی کە بۆی بەجێماوە بە کەمترین زیان و بە شێوازێکی ئیمرۆیی پێشکەش بە جیهانی نوێی بکات.

پرێستۆریکا سێ پێشنیازیان بۆ باشترکردنی ئابووری یەکیەتی سۆڤیەت ئاراستە کرد:

١ـ زیاکردنی تەقەلا بۆ بەسەمەر گەیاندنی پیداویستیە کۆمەڵایەتییەکان لە ئابووردا(ماڵ، نان و تەندروستی)

٢ـ لادان لە گەشەی رووکاری و گەیشتن بە گەشەی جەوهەری.

٣ـ باشترکردنی بەڕێوەبەرایەتی.

پشتیوانیی سیاسی — حمایت سیاسی — Diplomatic Protection

بریتییە لە هەر چەشنە هەوڵ و تەقەلای دەوڵەتێك لە بەردەم دەوڵەتێکی دیکە بە مەبەستی بەدواداچوونی ماف هاووڵاتیانی خۆی و پشتیوانی کردنیان کە لە قەڵەمڕەوی وڵاتێکی بیانی شەڕیان پێ فرۆشتبێتن و دەستدرێژی کرابێتە سەریان.

پلاتفۆرم/سیاسەتی حیزب — پلاتفرم/سیاست حزب — Platform

پلاتفۆرم بەو بەرنامە و سیاسەتە حیزبییانە دەگوترێ کە لە پێش هەڵبژاردنەکان لە لایەن حیزب یان رێکخراوەیەکی سیاسی بە مەبەستی بەدەست هێنانی دەنگی زیاتر، بە خەڵك رادەگەیەندرێت. ئەم زاراوە هەروەها لە کاتی هەڵبژاردندا بەو تیۆری و بۆچوونانەی پاڵێوراوان دەگوترێ کە بە راگەیاندنیان سەرنجی خەڵك بەرەو لای خۆیان رادەکێشن بۆ ئەوەی دەنگیان پێ بدەن. بە واتایەکیتر پلاتفۆرم بەو ئەندێشە و تیۆرییانە دەگوترێ کە بانگەشە بۆ شێواز و رێبازێکی سیاسی تایبەت دەکەن.

پلۆرالیزم/فرەدەنگی — پلوراليسم/كثرت باوری — Pluralism

ئەم زاراوە، ئەو تیۆریانە لە خۆ دەگرێ کە باوەڕیان هەیە بە فرەدەنگی لە کۆمەڵگادا. فرەگەنگی لە سیاسەتدا بە مانای زیادبوونی چەندایەتی و چۆنایەتی حیزب، ئەنجومەن، رێکخراوە و گرووپی سیاسی و ئابووری و کۆمەڵایەتی و کەلتووریە لە یەك سیستەمدا. پلۆرالیستەکان پێیان وایە کە ئەبێ ماف هەندێ

دەزگا وەك خێزان و ئاین و ئەنجومەن و حوکمەتە خۆجێی‌یەکان بە ڕێژەی دەوڵەت، زیاتر ڕەچاو بکرێ و دوویاتی ئەکەنەوە کە دەوڵەت نابێ دەسەڵات مۆنۆپۆل بکات بەڵکوو ئەبێ چاودێرییەکی گشتی هەبێ و دەزگا کۆمەڵایەتییەکانی‌تر سەربەخۆیی خۆیان بپارێزن.

فرەدەنگی کارێکی وا ئەکات خەڵك بەرەو حیزبایەتی و دامەزرانی ڕێکخراوەی سیاسی و ئابووری و کومەڵایەتی و کەلتووری بچن تاکوو لە ڕێگەی ئەم جۆرە هاوبەشیەوە بەرژەوەندی گشتی کۆمەڵگا دابین بکرێ و ئیدارەی کۆمەڵگاش باشتر بەڕێوە بچێت. لە زاراوەی سیاسیدا بە زۆری بە واتای هەلومەرجێك پێناسە ئەکرێت کە تێیدا هیچ گرووپێکی سیاسی و ئایینی و ئەتنیکی و کەلتووری تایبەت، حوکمەت نەکات. ئەم پانتایە ئەبێتە هۆی کێبەرکێ و ململانێی نوخبەکان یا گرووپی بەشدار لە کۆمەڵگادا. لە وەها دۆخێکدایە کە کۆمەڵگای فرەدەنگ یان پلۆرال لە دایك ئەبێت.

مۆنتسکیو(١٧٥٥-١٦٨٩)پێی وایە پلۆرالیزم کاتێك سەمەربەخشە کە لە نێوان ئەندامانی حیزب و ئەنجومەن و یەکیەتی و تەنانەت کەمینە ئایینی‌یەکان، کە بە لێبووردن و عەداڵەت ڕەفتار بکرێن و بۆ بیر و بۆچوون و دەنگی جیاواز ڕێز دابندرێ. ئەو لە گەڵ چەقبەستن و کۆجێ بوونی دەسەڵات نەیار بووە و داوای لە دامودەزگا ناحکوومییەکان ئەکرد کە لە ئیدارەی حوکمەتدا بە شێوەیەکی ئارەزوومەندانە بەشداری بکەن.

پلۆرالیستەکان بە پێچەوانەی ئانارشییەکان، خوازیاری سڕینەوەی دەوڵەت لە کۆمەڵگادا نین بەڵکوو پێیان وایە کە کارکردەکانی دەوڵەت، بە قازانجی کۆمەڵگایە بۆ وێنە، ڕێکخستنی ئابوور و پاراستنی ئازادییە مەدەنییەکان و پاراستنی ئاسایشی نەتەوەیی و ئیدارەی سیاسەتی دەرەکی.

Plenum پلنوم **پلۆنۆم**

لە وشەی لاتینی پلێنۆس بە مانای لێوانلێو وەرگیراوە. لە زاراوەی سیاسیدا بە کۆی ئەندامانی ڕێبەرایەتی یان دەستەی بەڕێوەبەری ڕێکخراوە یان حیزبێکی سیاسی دەگوترێ. بە کۆمەڵێ لە ئەندامانی کۆمیتەی ناوەندی، پلۆنۆمی کۆمیتە ناوەندی ئەگوترێ. لە پلۆنۆمی بەربلاودا بێجگە لە ئەندامانی سەرەکی، هەندێ پسپۆڕیش لە بابەتی جۆراوجۆردا بە شداری ئەکەن.

Populism پوپولیسم/مردم باوری **پۆپۆلیزم/گەل پەروەری**

بە مانای ڕێزگرتن و بەرزکردنەوەی مەفهوومی گەل یان خەڵك تا ئاستی چەمکێکی پیرۆز و باوەڕ بەوەیکە ئامانجە سیاسییەکان ئەبێ بە پێی خواست و ئیرادە و هێزی گەل ـ بە جیا لە حیزب و ڕێکخراوە سیاسییەکان ـ دەستەبەر بکرێن.

پۆپۆلیزم، ئایدیۆلجیای ئەو کۆمەڵگا سیاسیە جڤاتی و داخراوەیە کە تێیدا کۆمەڵگای مەدەنی پەرەی ستاندووە و بوونەتە مەترسییەك بۆ دۆخی سەقامگرتووی سیاسی. پەرچەکرداری دەوڵەت لە بەرامبەر ئەم مەترسییەدا ئەوەیە کە بێئەوەی بتوانێ کۆمەڵگای مەدەنی بە تەواوی سەرکوت بکات دەس ئەکا بە هێنانە مەیدانی ڕەشەگەل بۆ لاوازکردن و گۆشەگیرکردنی ئەم کۆمەڵگا مەدەنی‌یە. ئەم جۆرە کۆمەڵگایە لە ڕاستیدا

کۆمەڵگایەکی قەیراناوی سیاسی داخراو و ناجڤاتییە کە لە کۆمەڵناسی سیاسیدا بە ئایدیۆلۆژیای پۆپۆلیزم پێناسە ئەکرێ.

لەم جۆرە کۆمەڵگایانەدا دەوڵەت بە هەموو کەرەستە و هێما شەرعیەکانیەوە لە بەرامبەر بەهێزبوونی گرووپەکانی کۆمەڵگای مەدەنی رادەوەستێ بەڵام ئەم گرووپانە لە بەر هۆی جۆراوجۆر، بەهێزترن لەوەیکە دەوڵەت بتوانێ بە ئاسانی سەرکوتیان بکات. لە وەها کەشێکدا تیابردنی کۆمەڵگای مەدەنی ئەستەمە، بۆیە دەوڵەت بە هەرەوەز، رەشەگەل لە خۆی کۆئەکاتەوە.

قەیرانی شەرعیەت و هاوبەشی سیاسی لەم جۆرە کۆمەڵگایەدا بە تەواوی خۆی دەرئەخات. بە هەرەوەزکردنی کۆمەڵ تەنیا ئەتوانێ رێگا چارەیەکی کاتی بێت بۆ ئەم قەیرانە. لە بواری شەرعییەتی سیاسییەوە ئەگەر حوکمەت بتوانێ هەستی رەشەگەل بەرەو لای خۆی راکێشێ، رەنگە تا رادەیەك نارەوابوونی خۆی قەرەبوو بکاتەوە. رەشبگیری و هەڵخراندنی خەڵکی ساکار، نیشانەی لاوازبوونی حوکمەتە لە بەرامبەر کۆمەڵگای مەدەنیدا. پۆپۆلیزم، ئایدیۆلجیایەکی دیاریکراو و گونجاوی نییە و لە هەر وڵاتێکدا بە شێوازێك خۆی دەرئەخات. ئەم رێبازە هەڵگری ئەم تایبەتمەندیانەن:

چەواشەکاری، پیرۆزکردنی کەسایەتی رێبەر(کاریزما)، دەمارگرژی، پشبەستن بە رەشەگەلی لە خۆ بێگانە، نەبوونی ئایدیۆلۆجیایەکی دیاریکراو، ریفۆرم خوازی، ناسیۆنالیزم و ئازادی سەندیکا و بزر بوونی دیموکراسییەت. پۆپۆلیزم رەنگە چەپرەو بێت یان راسترەو یا هیچکام بەڵام هەرچی بێت، خەسڵەتی کۆنەپەرستانە و گەرانەوە بۆ بەهاکانی رابردووی هەیە.

ئەندێشەی پۆپۆلیستی، یەکەم جار لە ١٨٦٠ بەملاوە لە نێوان روناکبیرانی توندرەوی سۆڤیەت بە سەرهەڵدانی ناردۆنیەکان(گەل پەرستان) هاتە ئاراوە. ئەمانە پێیان وابوو کە سۆڤیەت دەتوانێ بێئەوەیکە قۆناغی سەرمایەداری تێپەرێنێ، بچێتە قۆناغی سۆشیالیزمەوە.

رەنگە گرنگترین نموونەی پۆپۆلیستی لە دوای شەری جیهانی دووهەم. پیرۆن، دیکتاتۆری ئەرجەنتین بێت(بروانە پێرۆنیزم). نزیکترین نموونەی پۆپۆلیزم بە سەردەمی ئێستا، بارودۆخی سیاسی هەشتاکانی سەدەی بیست(١٩٨٠)ی بەرەی نەتەوەیی فەرەنسەیە بە رێبەرایەتی جان ماری لۆپێن. بە گشتی ئەم شێوازە سیاسییە زیاتر لە وڵاتانی ئەمریکای لاتین باوە. هەندێ لە بیرمەندان بۆ وێنە، کۆرن هازێر، وڵاتەکان بە نیسبەت پۆپۆلیسم وشیارئەکەنەوە و ئەم رێبازە بە مەترسییەك بۆ کۆمەڵگا دیموکراتیەکان لە قەڵەم ئەدەن.

پەردەی ئاسنین — پردەی آهنین — Iron curtain

ئەم زاراوە تەعبیرێکە لە دیوارێکی سەربازی و ئەمنی کە یەکیەتی سۆڤیەت و وڵاتانی کۆمۆنیستی ئەوروپای خۆرنشین، لە دوای شەری جیهانی دووهەم (قۆناغی شەری سارد)، بە دەوری خۆیان کێشابوویان و لە گەڵ وڵاتانی رۆژاوا بە تەواوەتی پێوەندی خۆیان بریبوو. یەکەم جار وینستۆن چرچیل لە ساڵی ١٩٤٦ ئەم زاراوەی لە مەجلیسی عەوام بەکار هێنا.

پەرستشی کەسایەتی شـخص پرسـتی Personality cult

ڕێزگرتن لە پلە و پێگە و تایبەتمەندییەکانی ڕێبەرێك یان کەسایەتیەکی کۆمەڵایەتی تا ڕادەی پەرستش کردن یان هەڵکێشانی لە ڕادە بەدەر و زیادەڕۆیی دەربارەی دەوری کەسایەتی و پاڵەوانەکان لە مێژوودا. زاراوەی پەرستشی کەسایەتی، لە لایەن خرۆشچۆف لە پێوەند لە گەڵ خەبات بە دژی ستالینیزم لە وتارێکی پەنهانی لە کۆنگرەی بیستەمی حیزبی کۆمۆنیستی سۆڤیەت(١٩٥٦)، بە کار هێنرا. ئەم زاراوە زیاتر وەك ناتۆرەیەك بۆ پرۆتستۆ کردنی پەرستشی ستالین و هەڵسوکەوتی ئەو کەسانەی کە یادەوەری ستالینیان لە پاش مەرگی زیندوو ئەهێشتەوە. دوای خۆکێشانەوەی خروشچۆف(١٩٦٤)، ئەم تۆمەتەش بە دژی خۆی بە کار برا. دژبەرانی پەرستشی کەسایەتی، لایەنگری«ڕێبەرایەتی جڤاتن».

پەرلەمان مجلس /پارلمان Parliament

بە زمانی فەرەنسە، بە شاندێك دەگوترێ کە لە هەر وڵاتێك لە لایە ن خەڵکەوە هەڵئەبژێردرێ بۆ دانانی یاسا و چاودێریکردن بە سەر چۆنییەتی پیادەکردنیدا. پەرلەمانەکان بە زۆری بە دەنگی نهێنی و ڕاستەوخۆی جەماوەر هەڵئەبژێردرێت(بروانە هەڵبژاردن). لەو وڵاتانەی کە دەستووری بنچینەیی لە سەر جیاکردنەوەی هێزەکان (تفکیك قوا) دامەزراوە، پەرلەمان ئەبێتە هێزی یاسادانان و ئەنجومەنی وەزیرانیش لە بەرامبەریا، بەرپرسە. هەبوونی پەرلەمان لە هەر وڵاتێك هێمایەکە بۆ حاکمییەتی خەڵك یان پیادەبوونی دیموکراسی. پەرلەمان لە زۆربەی وڵاتان لە دوو کۆڕ پێکدێت: یەکەم، پەرلەمانێك کە بە دەنگی ڕاستەوخۆی جەماوەر و بەزۆری بێمەرج هەڵئەبژێردرێ و دەبێتە دەمڕاست و نوێنەری ڕاستەوخۆی جەماوەر، وەك مەجلیسی شۆڕا، یا مەجلیسی عەوام(لە بەریتانیا) یا کۆنگرەی نەتەوەیی(لە فەرەنسە)، یا کۆنگرەی نوێنەران(لە وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا). دووهەم، پەرلەمانێك کە تێیدا مەرجی پاڵێوراوان و دەنگدەران سنووردارە و جاری واش هەیە هەندێ لە نوێنەرەکانی دائەنرێن(وەك مەجلیسی سێنای پێشووی ئێران)، جاری واش هەیە مەقامی نوێنەرایەتی بە میرات بەجێ دەمێنێ بۆ کەسێك(وەك مەجلیسی لۆردەکانی بەریتانیا). نوێنەرانی پەرلەمان لە ماوەی نوێنەرایەتیدا ئەماننامەی سیاسیان هەیە. واتە کەس بۆی نییە بێ ئیجازەی پەرلەمان، بە هەر گومانێکەوە بیانخاتە بەندیخانەوە. بەزۆری دەسەڵاتی سیاسی پەرلەمانی یەکەم لە پەرلەمانی جۆری دووهەم گرینگترە و پەرلەمانی دووهەم، لە کاروباری سیاسی و داراییدا بەو جۆرە دەستی ناڕوات. بوونی پەرلەمانی یاسادانەر بە مانای دەسەڵاتدارێتی جەماوەر لە ئەژمار دێت بەڵام بە چەشنی«دیموکراسی ناڕاستەوخۆ». پەرلەمانی ئالتینگی ئیسلەندا، کۆنترین پەرلەمانی جیهانە کە لەساڵی ٩٢٥ زایینی، دامەزراوە و تا ئێستاش دەوامەی هەیە. یەکەمین پەرلەمانی بەریتانیا لە ١٢٦٥ دامەزرا و نەریتی پەرلەمانی ئەم وڵاتە، کۆنترین و ڕیشەدارترین نەریتی پەرلەمانی جیهانە (پەرلەمانی بەریتانیا بە دایکی پەرلەمانەکانی جیهان ناوبانگی دەرکردووە). دوو پەرلەمانەکەی فەرەنسە بەم شێوازەی ئێستا، لە بەرایی سەدەی نۆزدە دامەزرا. پەرلەمانی ئەڵمانیا لە ١٨٤٨ پێکهات و پەرلەمانی ژاپۆن بەناوی «دیت» لە

١٨٨٩ دامەزراوە. پەرلەمانەکانی ئوسترالیا، کەنەدا، زیلاندی نوێ و ئەفریقای باشوور بە لاسایی کردنەوە لە پەرلەمانی بەریتانیا دامەزراون.

پەرلەمانتاری پارلمانداری Parliametarism

پەرلەمانتاری بە مانای لایەنگری لە حوکمەتی پەرلەمانی، میتۆدی ئەو وڵاتانەیە کە تێیدا پەرلەمان لەگوێن هێزی یاسادانەر، ئیش دەکا و هێزی بەڕێوەبەر(ئەنجومەنی وەزیران) لە بەرامبەریا بەرپرسە و دانانی سەرەك وەزیر و وەزیران بە پشتبەستن بە دەنگی پەرلەمانەوە مەیسەر دەبێ. هەرکاتێك هێزی یاسادانەر، متمانەی خۆی بە ئەنجومەنی وەزیران لە دەست بدات، ئەو ئەنجومەنە فەشەل ئەهێنێ و ئەنجومەنێکی دیکە دادەمەزرێت. لە سیستەمی *سەرۆك کۆماری** کە تێیدا سەرەك وەزیران و سەرۆك کۆمار، جیاوازییان نییە(وەك وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا و فەرەنسا) سەرۆك کۆمار بە دەنگی راستەوخۆی خەڵك هەڵئەبژێردرێ و هێزی یاسادانەر، تەنانەت ئەگەر متمانەشی پێ نەکرابێ ناتوانێ لە سەر کار لایبات. سەرۆك کۆمار لە بەرامبەر دەستووری بنچینەیی و ئەو خەڵکەی کە هەڵیانبژاردووە، بەرپرسیارە. یەکێك لە تایبەتمەندییەکانی پەرلەمانتاری ئەوەیە کە مادامێکی سیستەمی سیاسی لە سەر بنەمای *جیاکردنەوەی هێزەکانە**(تفکیك قوا)، حوکمەت یان سەرۆك کۆمار ناتوانێ پەرلەمان هەڵوەشێنێتەوە بەڵام لە سیستەمی کۆنڤانسیۆنیدا ئەکری پەرلەمان هەڵبوەشێتەوە(وەك کۆمارییەکانی سێهەم و چوارەمی فەرەنسە و وڵاتانی کۆمۆنیستی).

پەرلەمانی ئەورووپا پارلمان اروپا European Prliament

ئەنجومەنی پەرلەمانی«کۆمەڵگەی ئەورووپا»کە بە سەر«لیژنەی وزەی ئۆتۆمی ئەورووپا»و«لیژنەی خەڵووزی بەرد و پۆڵای ئەورووپا» و کۆمەڵی ئابووری ئەورووپا، یان «بازاری هاوبەش»چاودێری ئەکات.

ئەم پەرلەمانە لە ساڵی ١٩٥٨ لە شاری ستراسبورگی فەرەنسە دامەزرا و نوسینگەی هەمیشەییەکەشی لوکزامبۆرکە. ناوی پەرلەمانەکە تاساڵی ١٩٦٢، کۆنگرەی ئەورووپا بووە. ١٩٨ ئەندامی هەیە کە لە لایەن پەرلەمانی وڵاتانی ئەندام، ناوزەد ئەکرێن. فەرەنسە وبەریتانیا و ئەڵمانیا و ئیتالیا، هەرکامیان، ٣٦ نوێنەریان هەیە. بەلجیکا و نەمسا، هەرکام ١٤ نوێنەر و دانیمارك و ئیرلەندا، ١٠ نوێنەر و لوکزامبۆرك ٦ نوێنەر. پەرلەمان بۆ هەموو بابەتێکی گرینگ، راوێژی پێئەکرێ و ئەتوانێ کۆمیتەی بەرێوەبەرایەتی و ئەنجومەنی وەزیران، بخاتە ژێر پرسیارەوە.

پەروەردەی سیاسی تربیت سیاسی Political Education

راهێنانی تاك بۆ هاوبەشی چالاکانە لە ژیانی سیاسی و قبوولکردنی بەرپرسیاریەتی لە کۆمەڵگا و ئاگادارکردنی لە مافە تاکەکەسی و کۆمەڵایەتییەکان و فەلسەفە و سیستەمە سیاسیەکان. هەروەها

ئاگادارکردنی تاك لە دەوری سیاسەت لە ژیانی کۆمەڵایەتی، ئاریشە سیاسییەکانی ڕۆژانە و پێگە و شوێنگەی وڵاتەکەی لە ناو گۆڕەپانی نێودەوڵەتیدا. پەروەردەی سیاسی گونجاو، ئەبێتە هۆی خۆشبەختی و یەکیەتی نەتەوەیی و ڕێککەوتنی نێونەتەوەیی.

پەرەسەندنی بەردەوام توسعەی پایدار Sustainable development

بە مانای بەڕێوەبردن و کەڵك وەرگرتنی بەرێوشوێن لە سەرچاوەی سروشتی و دارایی و وزەی ئینسانییە بۆ گەیشتن بە مۆدێلێکی مەزاختن و بە کارهێنانی توانستی تەکنیکی و پێکهاتەی بەڕێوەچێ بۆ لابردنی نیازەکانی بەرەی نوێ و داهاتوو.

پەرەسەندنی بەردەوام، پەرەسەندنێکە کە پێداویستیەکانی بەرەی ئێستا دابین ئەکات بێئەوەی زیانێك بگەیەنێت بە تواناییەکانی بەرەی داهاتوو لە دابینکردنی پێداویستیەکانی خۆیدا.

پەرەسەندنی ئینسانی بە واتای پرۆسەی بەرفراوانکردنی زەمینەی خۆشگوزەرانی و بژیوی باشی مرۆڤ پێناسە کراوە.

پەرەسەندنی سیاسی توسعەی سیاسی Political development

بریتییە لە: بەرزبوونەوەی ئاستی کارامەیی سیستەمێکی سیاسی بۆ چارەسەرکردنی ناتەبایی و کێشەکانی تاك و کۆمەڵ، هەروەها بریتییە لە خەڵکی بوون و رادەی ئازادی و گۆڕانکارییە بنەڕەتییەکانی کۆمەڵگایەك.

پەرەسەندنی سیاسی پەیوەستە بە گەشەی دیموکراسی لە وڵاتێکدا. تا چ رادەیەك سیستەمێکی سیاسی لە سیستەمێکی داخراو بەرەو سیستەمێکی کراوە، لە ساکارییەوە بەرەو ئاڵۆزی، لە دەسبەسەرییەوە بەرەو خودموختاری و لە پەرژ و بڵاوییەوە بەرەو یەکگرتوویی هەنگاو بنێت، بە هەمان رادەش پەرەسەندنی سیاسی لەو وڵاتەدا روو لە زیادبوون دەبێت.

تازەگەری سیاسی، زیاتر خۆی بە ئاڵووالکردنی سیاسییەوە سەرقاڵ ئەکات کەچی پەرەسەندنی سیاسی بنیاتەکان تووشی گۆڕان ئەکات. سێ هۆکاری پێویست بۆ پەرەسەندنی سیاسی بریتین لە: ڕێکخراوە، کارامەیی و ئەقڵانییەتی کردەیی و یەکگرتوویی ئایدیۆلۆجیایی ڕێبەران.

بۆ پەرەسەندنی سیاسی، پێویست ئەکات سەرچاوە و ئامرازەکانی دەسەڵات لە نێوان حوکمەت و گرووپە سیاسییەکانی کۆمەڵگا دابەش بکرێت. کاتێك حوکمەت بە تەنیایی، دەست بگرێ بە سەر هەموو سەرچاوەیەکی دەسەڵاتدا ئینجا مەیدانی ململانێی سیاسی ئەگاتە نزمترین ئاستی خۆی. لەم ڕووەوە بە کورت بوونەوەی دەستی حوکمەت لە سەرچاوەکانی دەسەڵات، پانتای ململانێی سیاسی و هاوبەشێتی سیاسی لە کۆمەڵگادا روو لە زیادبوون دەکات. کەواتە لە نێوان ململانێی سیاسی و پەرەسەندنی سیاسیدا پێوەندییەکی بایەخدار لە گۆڕێدایە.

پە. کە. کە: بڕوانە ناسیۆنالیزمی کورد لە تورکیا.

پەنابەریی پناهندگی **Asylum**

لە ساڵی ١٩٥٠ دوای ئەو هەموو ڕووداوانەی کە بە درێژایی ٢٥ سەدەی ڕابردوو بە سەر پەنابەران هاتبوو، کۆمیتەی باڵای پەنابەران، بەم جۆرە زاراوەی پەنابەر پێناسە دەکات:

پەنابەر بەو کەسە دەڵێن کە «بە هۆی تایبەتمەندی ڕەگەزی، ئایینزایی، نەتەوەیی یان باوەڕی سیاسی، لە ترسی دەسبەسەربوون بچێتە دەرەوەی وڵاتەکەی و بە هۆی ئەم مەترسییەوە نەیهەوێت دووبارە بچێتەوە وڵاتەکەی خۆی». بە پێی پێناسەی دیوانی نێونەتەوەیی داد، ئەگەر کەسێك لە لایەن دەوڵەتێکەوە کەوتبێتە ژێر گوشار و لەدووی کەوتبن و وڵاتێکی تر لەم ڕێگەوە پشتیوانی لەو کەسە بکات، بەو کەسە دەوترێ پەنابەر.

پەنابەریەتی شێوازی جۆربەجۆری هەیە کە پەنابەریەتی دیپلۆماتیك یان دەرەکی بەناوبانگترینیانە. پێشێلکاران و تاوانبارانی ماڤ گشتی، لە جوملەی پەنابەران ناگونجێن. هیچ یاسایەکی نێونەتەوەیی دەوڵەتەکان پێمل ناکات بە بەخشینی ماڤ پەنابەریەتی بە کەسێك.

پەنابەریی سیاسی پناهندگی سیاسی **Political Asylum**

پەنابەریی سیاسی یان پەنابەریی نێوان سنووری، دڵدەبەخشین و هاناادان بەو تۆمەتبارە سیاسیانەیە کە لە وڵاتێکی دیکە بە هۆکاری سیاسی دەکەونە ژێر فشار و ئازار و لە مەترسی دەسگیرکردن یان لەناوچووندا بن.

پەیماننامە پیمان **Pact**

بڕیارێکی نێونەتەوەییە کە لە چەندین بابەتی جۆراوجۆر لە نێوان دەوڵەتەکاندا مۆر دەکرێ:

پەیمانی یەککرتن: بەڵێن و قەرارێکە لە بەینی دوو یا چەن دەوڵەت بۆ گەیشتن بە ئامانجی سیاسی لە ڕێگەی سەربازی یان هاریکارییەوە.

پەیمانی یەکگرتنی نێونەتەوەیی: وەك یەکیەتی پۆستی.

پەیمانی یەکگرتن بۆ بەرگری.

پەیمانی یەکگرتن بۆ دەستدرێژی: وەك هاوکاری لەمەڕ داگیر کردنی وڵاتێك.

پەیمانی یەکگرتنی گشتی.

پەیمانی یەکگرتنی سەربازی.

پەیمانی بێلایەنی:(هەمیشەیی و کاتی)

پەیمانی وازهێنان لە دوژمنایەتی ڕەها.

پەیمانی سیاسی و بازرگانی و تایبەتی.

پەیمانی ئاشتی.

پەیمانی هاوکاری.

پەیماننامەی بەغدا پیمان بغداد Baghdad pact

لە ٢٤ی فێوریەی ١٩٥٥ لە نێوان دوو وڵاتی تورکیا و عیراق ڕێککەوتننامەیەکی دوو قۆڵی بە ناوی «پەیمانی هاوکاری دوو لایەنە» لە بەغدا مۆر کرا کە بە پەیماننامەی بەغدا ناوی دەرکرد.

ئامانجی ئەم پەیماننامە بریتی بووە لە زامنکردنی بەرگری و هێمنی ناوچەی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست کە دوو لایەن لە پێناو داکۆکی کردن لە ئاسایش و هێمنی و بەختەوەری و بەهرەمەندی نەتەوەکانی خۆیان، هاریکاری یەکتر بدەن. بە پێی مادەیەکی ئەم پەیماننامە، بە ئەندام بوونی وڵاتانی ناوچەکە ئازاد بووە و هەر بۆیە بەریتانیا لە ٣٠ی مارسی ١٩٥٥ و پاکستان لە ٢٣ی سێپتەمبەر و ئێرانیش لە ١١ی ئۆکتۆبەری هەمان ساڵ هاتنە ناو پەیمانەکەوە. پێکهێنانی پەیمانی بەغدا، بەرئەنجامی چالاکانەی دەوڵەتی ئەمریکا بە تایبەت فاستر داڵس، وەزیری دەرەوەی ئەم وڵاتە بوو کە دەیویست ڕێکخراوەیەکی بەرگری بەهێز لە ڕۆژهەڵاتی ناوین پێك بێنێت تاکوو لە دزەکردن و پەرەستاندنی سۆڤیەت بۆ ناوچەکە ڕێگر بێت. بەڵام لە بەر گومان نەکردن و دەسخەڕۆ کردنی سۆڤیەت، ئەمریکا خۆی نەبووە ئەندامی ئەم پەیمانە. دوای کۆدەتای ١٤ی ژوئیەی ١٩٥٨ لە عێراق، دەوڵەتی عەبدولکەریم قاسم، ڕایگەیاند کە بە هەموو پەیمان و شەرت و قەرارەکانی وڵاتەکەی وەفادارە. بەڵام بە کردەوە لە هیچ کام لە دانیشتنەکانی ئەم پەیماننامانە بەشداری نەئەکرد تا ئەوەیکە دوای کۆتایی هاتنی پێنج ساڵەی یەکەمی پەیمانەکە لە ساڵی ١٩٦٠ خۆی لێکێشاوە. پاشان ناوەندی پەیمانەکە لە بەغداوە بۆ ئەنقەرە گواسترایەوە و ناوەکەشی لە مانگی ئاگۆستی ١٩٥٩ بە ڕێکخراوەی پەیمانی ناوەندی(سێنتۆ) گۆڕدرا. ئەم ناوەش ئاوێتەیەك بوو لە دوو پەیمانی (ناتۆ) و (سیتۆ) کە تورکیە و پاکستان هەرکام تێیدا ئەندام بوون.

پەیماننامەی سەعدئاباد پیمان سعدآباد Saadabad pact

ئەم پەیماننامە لە ساڵی ١٩٣٧ لە نێوان چوار وڵاتی ئێران، ئەفغانستان، تورکیا و عێراق لە کۆشکی سەعدئابادی تاران بە مەبەستی دۆستایەتی و دەست درێژنەکردن بۆ خاکی یەکتر مۆرکرا. ناوەرۆکی ئەم ڕێکەوتنە، هاوڕایەتی و یەکدەنگی ئەم چوار وڵاتە بوو لە هەڵوێستە سیاسییەکان و یەکگرتنیان لە کاتی مەترسی و شەڕدا. ئەم دەوڵەتانە بەڵێنیان دابوو کە لە دەستێوەردان لە کاروباری ناوخۆیی یەکتر خۆ بپارێزن و سنوورەکانی یەکتر نەبەزێنن. بۆ یەکتر دەست درێژی نەکەن و لە پێکهێنانی ئەنجومەن و گرووپی بەرهەڵستکار کە ئامانجیان لە ناو بردنی ئاشتی و ئارامی یەکێك لەم وڵاتانە بێت، خۆ بپارێزن.

لە کاتی ڕووداوەکانی ساڵی ١٩٤١ (داگیرکردنی ئێران لە شەڕی جیهانی دووهەم)، دەرکەوت کە ئەم پەیماننامە، سەنگێکی نییە و شتێکی بێ قیمەتە.

پەیماننامەی نێودەوڵەتی مافە مەدەنی و سیاسییەکان(١٩٦٦)

میثاق بین المللی حقوق مدنی و سیاسی (۱۹۶۶)

International Covenant on Civil and Political Rights (1966)

یەکێکە لەو دوو پەیماننامە گرنگە نێودەوڵەتییە کە ئەو مافانەی لە جاڕنامەی گەردوونی مافەکانی مرۆڤدا باسی لێکراوە، لەباری یاساییەوە زەمانەتیان دەکات تاکوو جێبەجێ بکرێن(بڕوانە ماف مرۆڤ). پەیماننامەکە پێکهاتووە لە کۆمەڵێك ماف مەدەنی و سیاسی هاوبەش بۆ هەموو مرۆڤێك کە دەوڵەتەکان پابەند ئەکات بە پیادەکردن و بەرزڕاگرتنیان. ئەم پەیماننامە ٥٣ مادە لە خۆ دەگرێ و گرنگترین مافەکانی بریتین لە: ماف ژیان و ئاسایش، ئازادی بزووتنەوە، ئازادی رێکخستنی کۆبوونەوە و خۆپیشاندان، ئازادی بیر و ڕا و ئایین و ئەندێشە و سڕینەوەی کۆیلایەتی، ماف چارەی خۆ نووسینی نەتەوەکان و قەدەغەکردنی ئەشکەنجە. رەشنووسی ئەم پەیماننامە، سەرەتا لە ساڵی ١٩٥٤ لە کۆمیسیۆنی مافەکانی مرۆڤی رێکخراوەی نەتەوە یەکگرتووەکان پێشنیاز کرا و لە ساڵی ١٩٦٦ لە لایەن کۆمەڵی گشتی پەسند کرا. ئەم پەیمانە لە ساڵی ١٩٧٦ بە کۆی ٣٥ دەنگ تەوزیم کرا و وەك یاسایەك بڕاوەتەوە.

پەیمانی بەربەستکردنی چەکی ئەتۆمی　　پیمان منع گسترش سلاح‌های هسته‌ای
Non-prolifeation Treaty (NPT)

ئەم پەیماننامە لە یەکەمی ژوئییەی ١٩٦٨ بۆ بەرگریکردن لە پەرەسەندنی چەکی ناوەکی لە لایەن وڵاتانی بەریتانیا و ئەمریکا و سۆڤیەت مۆر کرا و لە ساڵی ١٩٧٠ بەملاوە پیادە کرا. وڵاتانی دیکەی جیهان دوا بە دوای یەکتر بوونە ئەندامی ئەم پەیماننامە.

ئەندامانی ئەم رێکەوتننامە، بە دوو گرووپ دابەش ئەکرێن:

١- وڵاتانی خاوەن چەکی ناوەکی کە بەڵێن ئەدەن ئەم جۆرە چەکانە بە ناو وڵاتەکانی دیکەدا بڵاو نەبێتەوە و پەرە نەستێنێ.

٢- وڵاتانی نائەتۆمی کە بەڵێنیان داوە، نەبنە خاوەنی ئەم جۆرە چەکانە.

ئەم پەیمانە لە راستیدا رێبازێکی لۆژیکییە بۆ بەدیهێنانی ناوچەگەلی پاککراو لە چەکی ناوەکی(Nuclear Weapons Free Zone).

پەیمانی بەرگرتن لە تاقیکاری ئەتۆمی　　پیمان منع آزمایشهای هسته‌ای
Nuclear Test Ban Treaty

پەیمانێك کە لە نێوان بریتانیا و ئەمریکا و یەکیەتی سۆڤیەت لە ژوئییەی ١٩٦٣ لە مۆسکۆ واژۆ کرا. بە پێی بەندی ١ی پەیمانەکە:

١) هەر دەوڵەتێك کە ئەم پەیمانە ئیمزا دەکات، دەبێ خۆ بپارێزێت لە تاقیکردنەوەی چەکی ئەتۆمی یان هەر چەشنە تەقاندنەوەیەکی ناوەکی لە هەر شوێنێکی قەڵەمڕەوی دەسەڵاتی خۆیدا لە ئاسمان و زەوی.

٢) هەر دەوڵەتێك کە ئەم پەیمانە واژۆ دەکات، بۆی نییە ئاسانکاری بکات بۆ تاقیکردنەوەی ئەتۆمی

یان لەم کارەدا بەشداری بکات یا ببێتە هاندەر بۆ ئەم مەبەستە.

بە پێی بەندی ٣، ئیمزاکردنی ئەم پەیمانە بۆ هەموو دەوڵەتەکان ئازادە. تا ساڵی ١٩٦٥ نزیکەی ١٠٠ وڵات پەیمانەکەیان مۆرکرد بەڵام وڵاتانی چین و فەرەنسا لە مۆرکردنی ئەم پەیمانە خۆیان پاراست. لە ١٩٩٦/٩/٢٤ لە دانیشتنی ساڵانەی کۆمەڵی گشتی نەتەوە یەکگرتووەکان لە نیویۆرك، پێنج زلهێزی ئەتۆمی جیهان واتە ئەمریکا، بریتانیا، رووسیا، چین و فەرەنسا پەیمانەکەیان مۆرکرد. بەڵام ئەم پەیمانە تا ئەو کاتەی کە لەلایەن ٤٤ وڵات کە توانایی دروستکردنی چەکی ئەتۆمییان هەیە بە ئیمزا نەگات، بە شێوەیەکی جیددی پیادە ناکرێت.

پەیمانی سێسنوور پیمان سه مرز Three-Borders Treaty

لە مانگی گەلاوێژی ساڵی ١٩٤٤ کۆبوونەوەیەکی نهێنی بە مەبەستی یەکگرتنی کوردستانی گەورە لە سەر کێوی دالانپەڕ(کە سنوورەکانی ئێران و عێراق و تورکیا لەوێدا یەك دەگرنەوە) بەسترا. نوێنەرانی سێ پارچەی کوردستان لەو کۆبوونەوەدا پەیمانێکیان ئیمزا کرد بۆ هاوکاری و پشتیوانی یەکتر کە بە پەیمانی سێ سنوور ناوبانگی دەرکرد. نوێنەران بریتی بوون لە: قاسم قادری، لە لایەن کۆمەڵەی ژ. ك (کوردستانی رۆژهەڵات)، شێخ عوبەیدوڵا(کوردستانی باشوور) و قازی مەلا وەهاب (کوردستانی باکوور). لەو دانیشتنەدا ئەو نەخشەیەی کوردستانی گەورە پەسند کرا کە لە لایەن کۆمەڵەی کوردی بەیروت بڵاوکرابۆوە.

پەیمانی سیڤەر پیمان سور Sever pact

دوای رووخانی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی لە ساڵی ١٩١٨، ویلسۆن، سەرکۆماری ئەمریکا لە پلانەکەی خۆیدا بە ناوی ئاشتی رایگەیاند کە ئەبێ بە کەمایەتیە غەیرەتورکەکانی عوسمانی، مافی سەربەخۆیی بدرێت. بەم بۆنەوە لە ١٠ی ئاگۆستی ساڵی ١٩٢٠ کۆنفرانسێك بە بەشداربوونی بەریتانیا، فەرەنسە، ئیتالیا، ژاپۆن، ئەرمەنستان، بەلجیکا، یۆنان، حیجاز، پۆڵەندا، پورتوگال، رۆمانی، چێك و تورکیا سەرەنجام ئەمریکا و شاندێکی کورد وەك ئەندامی چاودێر لە گفتوگۆکانی پەیوەست بە کوردستان و ئەرمەنستان رێکخرا. لەم کۆنفرانسەدا پەیماننامەیەکی ٤٣٢ مادەیی مۆرکرا کە ئەم ٣ مادەی خوارەوە پێوەندی بە کێشەی کوردەوە بوو بەڵام هیچ کات نەگەیشتە ئاستی جێبەجێکردن.

مادەی ٦٢

کۆمیتەیەك کە لە ئەستەنبوڵ دانیشتن ئەکات و بریتیە لە سێ ئەندامی دانراوی دەوڵەتانی بەریتانیا و فەرەنسە و ئیتالیا، لە ماوەی ٦مانگ (لە بەرواری پیادەکردنی ئەم پەیماننامەوە) نەخشە و گەڵاڵەیەك دائەرێژێ بۆ خودموختاری ناوچە کوردنشینەکانی رۆژهەڵاتی فورات، باشووری سنووری ئەرمەنستان، کە دواتر دیاری ئەکرێ و هەروەها باکووری سنووری تورکیە و سووریە و مێزۆپۆتامیا(بە جۆرێك کە لە مادەکانی ٢و٣و٢٧ ئاماژەی پێکراوە). لە سەر هەر خاڵێك کە پێكنەهاتن، ئەم بابەتە لە لایەن ئەندامانی

کۆمیتەکە، بە دەوڵەتە پێوەندیدارەکان رابگەیەندرێ.

ئەم گەڵاڵە هەڵگری هەموو پێشنیازێکی پێویست بێت بۆ داکۆکی کردن لە کەمینەی ئاسووری و کلد و کەمینە ئایینی و نەژادییەکانی ناوچەکە. هەر بەم بۆنەوە کۆمیتەیەك بە بەشداری نوێنەرانی بەریتانیا و فەرەنسە و ئیتالیا و ئێران و کوردەکان دابمەزرێ بۆ لێکدانەوە و بڕیاردان لە کاتی پێویستدا و لە سنووری تورکیە ـ ئەو شوێنەی کە بە پێی ئەم پەیمانە، لە گەڵ سنووری ئێران یەك ئەگرێتەوە ـ دیتن بکات.

مادەی ٦٣

بە پێی ئەم پەیماننامە دەوڵەتی تورکیا، رازی ئەبێت کە بڕیارەکانی هەر دوو کۆمیتەی ناوبراو لە مادەی ٦٢ تاکوو سێ مانگ لە بەرواری راگەیاندن بە دەوڵەتی ناوبراو، پیادە بکات.

مادەی ٦٤

دوای یەك ساڵ لە پیادە کردنی ئەم پەیماننامە، هەر کاتێك خەڵکی کوردی دانیشتووی ئەو ناوچانەی کە لە لە مادەی ٦٢ باسکراون، هانا بەرن بۆ کۆمەڵی نەتەوەکان و بتوانن بیسەلمێنن کە زۆرینەی حەشیمەتی ئەم ناوچانە حەز بە جیابوونەوە لە وڵاتی تورکیا دەکەن و کۆمەڵی نەتەوەکانیش، بەو قەناعەتە بگات کە ئەم خەڵکە شیاوی سەربەخۆیین و دان بەم شتەدا بنێ، ئەوا ئەبێ تورکیا بە پێی ئەم پەیماننامە، رەفتار بکا و لە هەموو ماف و خواستەکانی خۆی لەم ناوچانە چاوپۆشی بکات.

چۆنییەتی شیکردنەوەی ئەم چاوپۆشییە، ئەبێتە بابەتی پەیماننامەیەکی‌تر کە لە نێوان دەوڵەتە بەناوبانگەکانی ناوچەکە و دەوڵەتی تورکیا، مۆر ئەکرێ.

مادامێکی تورکیا لە ماف خۆی چاوپۆشی کرد، دەسەڵاتدارانی ناوچەکە نابێ لە گەڵ پەیوەست بوونی ئارەزوومەندانەی کوردانی دانیشتووی ئەو ناوچە لە کوردستان کە تا ئێستا بەشێك بوون لە ویلایەتی موسڵ بۆ دامەزرانی دەوڵەتێکی سەربەخۆی کوردی دژایەتی بکەن...

پەیمانی ڤێرسای عهدنامه ورسای Versailles Treaty

پەیمانی کۆتایی هێنان بە شەڕی جیهانی یەکەم کە لە نێوان وڵاتانی هاوپەیمان و ئەڵمانیا لە رێکەوتی ١٩١٩/٦/٢٨ لە کۆشکی ڤێرسای پاریس مۆرکرا. بە پێی ئەم پەیمانە کە بریتی‌بوو لە ١٥ پاژ و ٤٤٠ بەند، بەشێك لە خاکی ئەڵمانیا لە لایەن وڵاتانی فرەنسا، بەلجیکا، دانمارك و پۆڵەندا داگیر کرا و بڕیاری چەککردنی تەواو لەسەر ئەڵمانیا دەرکرا و بەرپاکردنی دامەزراوە و دامودەزگای سەربازی لێ قەدەغە کرا.

پاش ئەوەی نازییەکان لە ئەڵمانیا دەسەڵاتیان بە دەستەوە گرت و بە پێگەیشتنی هیتلەر (١٩٢٣) بەرەبەرە پەیمانی ڤێرسای بایەخی خۆی لەدەست دا و هەموو گەمارۆ سەربازییەکان هەڵوەشێنرایەوە. ئەمەش رێگای بۆ هەڵگیرساندنی شەڕی جیهانی دووهەم خۆش کرد.

پەیمانی لۆزان پیمان لوزان Losan pact

لە رۆژی ٢٤ی ژووئیەی ساڵی١٩٢٣ لە نێوان وڵاتانی بەریتانیا، فەرەنسە، ئیتالیا، ژاپۆن، یۆنان، رۆمانی،

سێرب، کرۆوات و تورکیا، پەیماننامەیەك مۆر کرا کە لە راستیدا بە واتای بە رەسمییەت ناسینی وڵاتی تازەی تورکیا بوو. بە پێی ئەم پەیمانە نیشتمانی نەتەوەیی گەلی کورد بە چوار پارچە دابەش ئەکرێت. ئەم پەیمانە بێ بەشداربوونی هیچ کوردێك مۆرکرا و بۆ کورد، وەك سەرەتای کۆیلەیی و دیلبوونی سیاسی ناوبردە کراوە.

لایەنەکانی بەشدار لەم کۆنفرانسەدا پەیمانێکی ئاشتیشیان مۆرکرد. زۆربەی خاکی کوردستان کەوتە ژێر دەسەڵاتی تورکیا. لەم پەیمانەدا ناوێك لە کورد نەبراوە و هیچ مافێکیشیان پێ رەوا نەبیندراوە. تەنیا لە بابەت داکۆکی لە ماف کەمینەکان، چەن هێمایەك کراوە. ئەمە لە حاڵێکدایە کە کەمینەکان لە یاسای تورکیادا تەنیا بە ئەرمەنی و یۆنانی ناوبردە کراوەوە و بە ناوی ئەوەی کورد لە گەڵ تورك یەکسانە، هیچ باسێك لە کورد نەهاتۆتە ئاراوە.

پەیمانی ماستریخت — پیمان ماستریخت — Masstricht Treaty

ئەم پەیمانە لە لایەن سەرۆکی ١٢ وڵاتی ئەندام لە کۆمەڵەی ئابووری ئەورووپا کە بریتی بوون لە: ئەڵمانیا، ئیسپانیا، بریتانیا، ئیتالیا، ئیرلەندا، بەلجیکا، پورتوگال، دانیمارك، فرەنسا، لۆکزامبۆرگ، هۆڵەندا و یۆنان لە دیسەمبەری ١٩٩١ لە شاری ماستریختی هۆڵەندا مۆر کرا. مەبەست لەم پەیمانە یەکگرتنی سیاسی و ئابووری ئەورووپا بوو. هەروەها پیادەکردنی سیستەمێکی دراڤی یەکگرتوو، بەرەسمییەت ناسینی «شارۆمەندیی ئەورووپایی»، هاوکاری گەرمی وڵاتانی ئەورووپی لە بواری سیاسەتی دەرەکی، ئاسایش، دادوەری و هەموو کاروبارێکی ناوخۆیی هاتە ریزی داواکارییەکانی ئەم پەیمانەوە.

ساڵی ١٩٩٣ خەڵکی دانیمارك ئەم پەیمانەیان پەسند نەکرد. پاش ئەوەی هەندێ زێدەماف و بەڵێنیان بەم وڵاتە بەخشی، ئینجا خەڵکی ئەم وڵاتە دەنگی «ئەرێ»یان پێدا. ساڵی ٢٠٠١ هەر هەمان شت لە بارەی خەڵکی وڵاتی ئیرلەندای باشووری هاتە گۆڕێ. نەیاریی خەڵکی فرەنسا و پاشان هۆڵەندا لە ساڵی ٢٠٠٥ لە گەڵ ئەم پەیمانە کە بە دەستووری بنچینەیی ئەورووپا ناوبراوە، نیگەرانییەکی گەورەی لەمەڕ چەسپاندنی ئەم دەستوورە هێناوەتە گۆڕێ و یەکیەتی ئەورووپا تووشی ئاریشە دەکات. پەسند نەکردنی دەستووری یەکیەتی ئەورووپا لە وڵاتێکی وەك فرەنسا کە رۆڵێکی سەرەکی هەیە لەم یەکیەتیەدا بووە هۆی دواخستنی پرۆسەی راپرسی ئەم قانوونە. بە پێی بەرنامەی دارێژراوی یەکیەتی ئەورووپا، بڕیار بوو تا مانگی حەوتی ٢٠٠٦ دەستوورەکە لە هەر ٢٥ ئەندامی یەکیەتی بکەوێتە بەر راپرسییەوە و لە سەرەتای ساڵی ٢٠٠٧ لە تەواوی ئەورووپا جێبەجێ بکرێت بەڵام بەم بۆنەوە دواکەوتووە.

پەیمانی نێودەوڵەتی مافە ئابووری و کۆمەڵایەتی و کولتوورییەکان (١٩٦٦)

میثاق بین‌المللی حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی(۱۹۶۶)

International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights

یەکێکە لەو دوو پەیماننامە گرنگە نێودەوڵەتییە کە ئەو مافانەی لە جاڕنامەی گەردوونی مافەکانی مرۆڤدا باسی لێکراوە، لە باری یاساییەوە زەمانەتیان دەکات تاکوو جێبەجێ بکرێن. ئەم پەیماننامە داخوازییەکانی هەموو مرۆڤێکی لەمەڕ مافە ئابووری و کۆمەڵایەتی و کولتوورییەکان لە بەر چاوگرتووە و دەوڵەتەکانی بە مسۆگەرکردنی ئەم مافانە راسپاردووە. ئەم پەیمانە ٣١ مادە لەخۆ دەگرێ کە بۆ نموونە دەکرێ ئاماژە بدەین بە ماف خودموختاری، کار و پشوودان، ماف مانگرتن و دامەزراندنی رێکخراوە، رزگاربوون لە هەژاری و برسییەتی و نەخۆشی، پەروەردە و باشترکردنی باری ژیان و گوزەران.

هەنگاوە سەرەتاییەکان بۆ دارشتنی ئەم پەیمانە لە لایەن کۆمیسیۆنی ماف مرۆڤی رێکخراوەی نەتەوە یەکگرتووەکان بە ئەنجام گەیشت و لە ساڵی ١٩٥٤ بە کۆمەڵی گشتی ئەم رێکخراوە راگەیاندرا. بەڵام تاساڵی ١٩٦٦ لە لایەن کۆمەڵی گشتییەوە پەسند نەکرا و لە ساڵی ١٩٧٦ پاش پەسند کردنی ٣٥ وڵات یەکلاکرایەوە.

پەیمانی وارشەو　　پیمان ورشو　　Warsaw Treaty

پەیمانی وارشەو (Eastern European Mutual Assistance Treaty – پەیمانی هاریکاری هاوبەشی ئەورووپای رۆژهەڵات) پەیمانێکی سەبازی بوو کە لە بەرامبەر پەیمانی یەکیەتی ئەورووپای رۆژئاوا، ناتۆ* لە نێوان وڵاتانی کۆمۆنیستی ئەورووپای رۆژهەڵات بەسترا. ئەم پەیمانە لە ١٩٥٥/٥/١٤ لە نێوان وڵاتانی چیك، ئەڵبانیا، ئەڵمانیای رۆژهەڵات، پۆڵەندا، مەجارستان، رۆمانیا و یەکیەتی سۆڤیەت لە شاری وارشەو بۆ ماوەی بیست ساڵ گرێدرا. ئامانجی پەیماننامەکە دابینکردنی هاریکاری سیاسی و سەربازی لە نێوان ئەم وڵاتانە بوو. بە پێی پەیمانەکە هەرکات یەکێك لە ئەندامەکانی رێکخراو، بکەوتایە بەر هێرش، ئەندامانی دیکە بە دەنگییەوە دەهاتن و بە هەموو هێزێکەوە پشتیوانییان لێ دەکرد.

ناوەندی سەرکردایەتی عەملیاتی چەکداری لە شاری مۆسکۆ بوو. ئەڵبانیا لە ساڵی ١٩٦٨ وازی لەم پەیمانە هێنا. ئەم پەیمانە لە ساڵی ١٩٧٥ بۆ ماوەی بیست ساڵی‌تر واژۆ کرایەوە بەڵام دوای رووداوەکانی ساڵی ١٩٨٩ کە لە وڵاتانی ئەورووپای رۆژهەڵات هاتە کایەوە و پاش هەڵوەشانەوەی بلۆکی رۆژهەڵات*، ئەم پەیمانەش لە ساڵی ١٩٩١ بە شێوەیەکی رەسمی هەڵوەشایەوە. (بڕوانە دیواری بەرلین).

پەیمانی وێستفالیا　　عهدنامهٔ وستفالی　　Treaty of Westphalia

پەیمانێك کە لە پاش شەڕی ٣٠ ساڵەی ئایین لە ئەورووپا (١٦٤٨-١٦١٨) لە نێوان هەموو وڵاتانی ئەورووپی جگە لە بریتانیا و پۆڵەندا واژۆ کرا. گرینگی ئەم پەیمانە لە ئاست پێوەندییە نێونەتەوەییەکان، لەبەر ئەم هۆکارانەی خوارەوەیە:

١ـ ئەم پەیمانە بوو بە دەسپێك و رێنموونێك بۆ کۆنفڕانس و پەیمانەکانی دواتر لە پێوەندی نێونەتەوەییدا.

٢- بە پێی ئەم پەیمانە، کۆنفدراسیۆنی سویسرا و هۆڵەندا بە سەربەخۆ ناسرا.

٣- نزیکەی ٣٥٠ یەکینەی سیاسی ئەڵمانیا، بە پێی ئەم پەیماننامە سەربەخۆییان وەرگرت.

٤- سەربەخۆیی فرەنسا و پورتوگال بە رەسمییەت ناسرا و دەستێوەردانی پاپا لە کاروباری ناوخۆیی و دەرەکی ئەم ولاتانە قەدەغە کرا.

٥- بنەمای سەربەخۆیی ولاتەکان(سیاسی و ئایینی) هەروەها یەکسانییان لە گۆڕەپانی نێونەتەوەیی و پێوەندی دەرەکی، بۆ یەکەمین جار بەرەسمییەت ناسرا و لەسەری رێککەوتن.

٦- ولاتەکان لەهەڵبژاردنی ئایین سەرپشك دەبن و لە سەر ئەوەش رێککەوتن کە گرووپە ئایینیەکانی کاتۆلیك و لۆتری و کالۆنیست ئازادی تەواویان هەبێت.

٨- سیستەمی هاوسەنگی هێزەکان لە ئیمپراتۆری رۆما و ئەوروپا بە مەبەستی بەرگریکردن لە سەرهەڵدانی دەوڵەتێکی «سەردەست» لە نێوان یەکە سیاسیەکانی ئەوروپا بەدیهات.

٩- ئەندامانی پەیمانەکە، بەڵێنیان دا کە لە بەرامبەر هەر چەشنە دەستدرێژی و داگیرکارییەك، بێ‌رەچاوکردنی ئایین، یارمەتی یەکتر بدەن.

پێتەخت — پایتخت — Capital

ناوەندی حوکمەتی هەر ولاتێك کە تێیدا پادشا یان سەرۆك کۆمار یان تاقمی دەسەلاتدار نیشتەجێ بن و هەموو کاروباری ئیداری و سیاسی ولات لەوێ بە ئەنجام بگات. لە هەندێ لە ولاتان کاروباری سیاسی تەنیا لە یەك شار جێبەجێ ناکرێت و لە یەك کاتدا خاوەنی چەند پێتەختن. بۆ وێنە ولاتی هۆڵەندا کە ئامستردام، شوێنی نیشتەجێ بوونی پادشایە و بنکەی ئەنجومەنی وەزیرانیش لە شاری لاها یە.

پێرۆنیزم — پرونیسم — Peronism

لە ناوی خوان پێرۆن(١٨٩٥-١٩٤٧)، دیکتاتۆری بەناوبانگی ئەرجەنتین لە ساڵەکانی(٥٥-١٩٤٦) و (٧٤-١٩٧٣) و هاوسەرەکەی ئێڤا پێرۆن وەرگیراوە کە بریتیە لە پرۆگرامە سیاسی و ئابووری و کۆمەڵایەتییەکانی.

پێرۆن، بە رێکخستنی جڤاتەکی چینی کرێکار لە یەکیەتی کرێکاری و میلیشیای کرێکاری بە دژی گرووپی نوخبە و توێژی بالای مامناوەندی و بە سپاردنی دەسەلات لە بەستێنی سیاسەتی دەرەوە و هاندانی ئەرجەنتین یەکان بە دژی ئەمریکا و هەروەها بانگەشەی بەدەستەوە گرتنی رێبەرایەتی ئەمریکای لاتین، توانی سەرنجی جیهان بەرەو لای خۆی راکێشێ. ئەگەرچی نەیتوانی کێشە ئابوورییەکانی ولاتەکەی خۆی چارەسەر بکات بەلام لە دڵی هەمووان جێی خۆی کردبووە.

پاش مەرگی پێرۆن، هاوسەرەکەی وەك سەرکۆمار، رێبازەکەی درێژە پێدا بەلام دوای دەرکەوتنی کارنەزانی و گەندەڵبوونی حوکمەتەکەی، لە لایەن ئەرتەشەوە سەرنگوون کرا و لە باو کەوت.

پێشکەوتن خوازی — پیشرفت‌خواهی/ترقی‌خواهی — Progressism

بە مانای بڕوا هێنان بە گۆڕان و بووژانەوەی ژیانی کۆمەڵایەتی و ئەخلاقی مرۆڤە. ئەم بڕوایە هەمیشە یەکێك بووە لە بنەماکانی ئایدیۆلۆجی لیبرال و چەپ بۆ پێکهێنانی سیستەمێکی کۆمەڵایەتی و ئابووری و سیاسی باشتر و کارامە. بەم بۆنەوە لەم بەرەدا راپەڕینی شۆڕشگێڕانە و ریفۆرم خوازانە سەریان هەڵداوە کە خوازیاری لەناوچوونی ئەو تەگەرە سیاسییانە بوون کە لە بەردەم گەیشتن بە سیستەمی باشتر و عەداڵەتخواز و «خۆشبەختی هەمووان»، رێگر بوون.

پێشکەوتن خوازەکان، بە دوو تاقم دابەش ئەکرێن: یەکەم، ئەوانەی کە پێشکەوتنی کۆمەڵایەتی لە روانگەی دیموکراسی*و یەکسانی ئابووری لە روانگەی ئەخلاقییەوە، بۆ گەیشتن بە کۆمەڵگایەکی یەکسان بە پێویست ئەزانن. دووهەم، ئەوانەی کە گەیشتن بە یوتۆپیا*ی برایەتی و یەکسانی، بە جەوهەری یاسای سروشت و مێژوو دەزانن. مارکسییەکان، توندڕەوترین و شەیداترین پێشکەوتن خوازەکان لە ئەژمار دێن.

چەمکی«پێشکەوتن» ئیمڕۆکە بۆتە یەکێك لە بەها سەرەکییەکانی ژیانی کۆمەڵایەتی و سیاسی و زۆربەی وڵاتانی جیهانی سێهەم کە خۆیان بە شۆڕشگێڕ دەزانن، بۆ«پێشکەوتن»هەوڵیان داوە. پێشکەوتن خوازەکان کە هەمیشە ئێستا و ئاییندە لە رابردوو بە باشتر ئەزانن، لە بەرامبەر هەر چەشنە رابردووخوازییەك دژایەتی ئەکەن و دژبەرانی خۆیان بە «کۆنەپەرستی»* تاوانبار دەکەن.

مەرجەکانی پێویست بۆ پەرەپێدان بە بیرۆکەی پێشکەوتنی مرۆڤ بریتییە لە:

١) مەحفکردنەوەی ئەفسانەی سەدەکانی ناوەڕاست، چونکا پێی وایە دنیا لە داهاتوویەکی نەزۆر دووردا کۆتایی پێ دێت.

٢) جێماوەکانی رێنسانس و شۆڕشی زانستیانە و کاردانەوەی لە سەر باوەڕی مرۆڤ بەوەیکە لۆجیك و ژیربێژی جیهانگیر ببێت.

٣) بە هێزبوونی ئەم باوەڕە کە ئەندێشەی مرۆڤ هەر دێتوو بەرەو ژیری و لۆژیکی بوونی زیاتر ئەڕوات.

پێکهاتن/ ڕۆنان — فورماسیون/ صورت بندی — Formation

زاراوەی فۆرماسیۆن لە وشەی form بە واتای شێواز و دارشتن وەرگیراوە. فۆرماسیۆن بە واتای پێکهاتن و رۆنان هاتووە و لە بواری سیاسیدا بۆ پێکهاتە و شێوازبەندی رەوشی کۆمەڵایەتی و ئابووری ژیانی مرۆیی بەکاردێت. مەبەست، سیستەمی ئابووری و کۆمەڵایەتی کۆمەڵگاکانە کە لە مێژوویەکی دیاریکراودا بیچم دەبەستێ و دێتەدی. (بڕوانە پێکهاتەی کۆمەڵایەتی ـ ئابووری).

پێکهاتەی کۆمەڵایەتی ـ ئابووری — صورت بندی اجتماعی ـ اقتصادی — Socio-Economic Formation

پێکهاتەی کۆمەڵایەتی ـ ئابووری بریتییەلە سیستەمی ئابووری دیاریکراوی مێژوویی و سەرخان*ی تایبەت بەو پێکهاتە. لە زاراوەی مارکسییەکاندا لە مێژووی مرۆڤ پێنج پێکهاتەی کۆمەڵایەتی ـ ئابووری

بەرچاو دەکەوێ کە بریتین لە: کۆمۆنی سەرەتایی، کۆیلەداری، فیۆدالیزم، سەرمایەداری و کۆمۆنیزم. هەرکام لەم پێکهاتانە، لە بواری چۆنییەتی سەرهەڵدان و فراژووتنیان خاوەنی یاسای تایبەت بە خۆیانن. لە هەمان کاتدا یاسایەکی گشتیش لە ئارادیە کە لە هەموو پێکهاتە کۆمەلایەتی ـ ئابوورییەکاندا دەور دەبینێت.

هەریەك لەم قۆناغانە پێکهاتەیەکی ئابووری و کۆمەڵایەتی تایبەت بە خویان هەبووە. لە راستیدا گۆڕینی پێکهاتەیەك بۆ پێکهاتەیەکی‌تر بە هوی ئەو ناکۆکییانەوە بوو کە لە کۆمەڵگای پێشوودا سەریان هەڵداوە و بوونەتە هۆی ئامادەبوونی پێکهاتەیەکی‌تر. بۆ نموونە سەردەمی کۆیلەداری بە هۆی ئەو ململانێ و ناکۆکییانەوە بوو کە لە ناو ئەو پێکهاتەدا هەبوون. ئەمەش بووە هۆی لێك هەڵوەشانەوەی ئەو پێکهاتە و فیۆدالیزم، وەك پێکهاتەیەکی نوێ جێی گرتەوە. بەم پێیە لە هەر سەردەمێکدا پێوەندی نوێی بەرهەمهێنان و شێوازێکی نوێی ئابووری و کۆمەڵایەتی سەقامگیر دەبێ و فۆرمێکی تازە لە کۆمەڵگادا دروست دەبێ.

پیلان/کەتن — توطئه — Plot

کردەیەکی پەنامەکی و شاراوەیە کە لە لایەن گرووپێکی شۆڕشگێڕ یان سیاسی بۆ رووخانی ناوەندی رێبەرایەتی سیاسی ولاتێك بە ئەنجام ئەگات. بۆ وێنە: پیلان بە دژی هیتلەر(١٩٤٤) هەروەها بەدژی نووری سەعید و مەلیك فەیسەڵ(١٩٥٨) و عەبدولکەریم قاسم (١٩٦٣)لە عێراق.

پێوەندی نێودەوڵەتی — روابط بين الملل — International Relations

پێوەندی نێودەوڵەتی کە پتر بە سیاسەتی نێونەتەوەیی و سیاسەتی دەرەکی ولاتان پێناسە کراوە بریتییەلە توێژینەوەی پێوەندی و دانوستان و وەگەڕخستنی زانیاری و پەرچەکرداری ولاتانی لێك جودا. توێژینەوەی پێوەندی نێودەوڵەتی لەگەڵ ئەم بابەتانەی خوارەوە سەروکاری هەیە:

١ـ ئەکتەری گۆڕەپانە نێودەوڵەتییەکان: بۆ نموونە، ولات، حوکمەت، رێبەر، دیپلۆمات و جەماوەر.

٢ـ ئەو ئامانجانەی کە ئەکتەرەکان دەیانهەوێت پێی بگەن: واتە ئاسایش، خۆشگوزەرانی و دەسەلات.

٣. ئەو ئامرازانەی کە بۆ گەیشتن بە ئامانجەکان کەڵکی لێ وەردەگیرێ: واتە دیپلۆماسی، بەکارهێنانی دەسەلات و بەقەناعەت گەیاندن.

٤ـ مەیدانی کار و چالاکی: بونیادە سەرەکییەکانی پێوەندی نێودەوڵەتی، پاش بەدیهاتنی سیستەمی ولاتان لە ئەورووپا بە پێی پەیمانی وێستفالی ١٦٤٨ دارێژرا و شۆڕشی مەزنی فرەنسا لە سالی ١٧٨٩ قاییمتری کرد.

ت

تابوری پێنجەم ستون پنجم Fifth column

لە زاراوەی سیاسیدا بریتیە لە دەستوپێوەن و سیخوڕەکانی وڵاتێك لە وڵاتێکی دیکە، یان داروودەستەی گرووپێکی نەیاری دەوڵەت لە ناو دەزگا دەوڵەتیەکاندا. ئەم زاراوە یەکەم جار لە شەڕە ناوخۆییەکانی ئسپانیا(٣٩ـ ١٩٣٦) هاتە ئاراوە: لەو کاتەدا کە فرانکۆ فەرماندەی سوپای دژە کۆمار، بە چوار تابور هێرشی بردە سەر مەدرید، هاوکات بڕیار بوو گرووپێکی‌تر دزە بکەنە ئەم شارە و لە ناوەوە هێرش بەرنە سەر هێزەکانی پاراستنی شارەکە. ئەم گرووپەیان بە «تابوری پێنجەم» لە قەڵەم دا. ئێمڕۆکە ئەم زاراوە بۆ ناوبردەکردنی خەیانەتکاران و دەستوپێوەنی دوژمن لە ناو حیزب، ڕێکخراوە یان وڵاتێك بە کار دەبرێت.

تاك باوەڕیی فردباوری Individualism

تیۆرییەکی سیاسی و ئەخلاقییە کە بە ئارەزووگەیشتنی تاك، بە دەرەنجامی ژیان و ڕەفتاری کۆمەڵایەتی ناونووس دەکات و لە سەر ئەم گریمانە ڕاوەستاوە کە سوودپەرستی تاك، خۆبەخۆ قازانجی کۆمەڵگای بە دواوە دەبێ. لەم ڕووەوە، ئەم تیۆرییە لە سەر ماڧ خاوەنداریەتی وەك مەرجی پێویست بۆ ئازادی لەنگەر ئەگرێ و چاودێریی دەوڵەتیش، زەمانێك پەسند ئەکات کە بە مەبەستی دابینکردنی ئازادی کردەوەی تاك بێت. بە پێی ئەم تیۆرییە تاك خۆبەخۆ دەبێتە دەرەنجام و سەرەڕای گوشاری کۆمەڵگاش بۆ یەکسانکردنی تاکەکان، ئەبێ سەربەخۆ و ئازاد بێ.

ڕیشەی تاك باوەڕی ئەگەڕێتەوە بۆ باوەڕی سۆفستەکانی یۆنان بەڵام لەم چاخەدا بە شێوەی جووڵانەوەیەکی فیکری ئاوێتە بووە لە گەڵ جووڵانەوەی ڕیفۆرماسیۆن لە سەدەی شانزەدا کە لە ئەورووپا سەری هەڵدا. هەر ئەم جووڵانەوە بوو کە هەلی ئازادی تاکەکەسی لە پێوەند لە گەڵ خوداوەند، بێواسیتەی کلێسە و ڕەهابوون لە ژێر سوڵتەی کلێسەی ڕەخساند.

ئەغڵەب، تاك باوەڕییان بە واتایەکی ناپەسند بە کارهێناوە و بە مانای دەرچوونی تاك لە ژێر تەوزیمی کۆمەڵایەتی و خودپەرستی بێ قەید و بەند لە قەڵەم دراوە بەڵام نووسەرە کۆنەپارێزەکانی سەدەی بیستەم، تاك باوەڕییان زیاتر لە بەرامبەر سۆشیالیزم*و چەشنەکانی دیکەی کۆباوەڕی (کۆلکتیویزم) ئاراستە کردووە و لەو ناوانە بۆ داکۆکی کردن لە ماف و ئازادییە سەرەکییەکانی تاك سوودیان وەرگرتووە کە بەڕای ئەوان سۆشیالیزم دەیپووکێنێتەوە.

تاڵیبان طالبان Taliban

گرووپێکی سیاسی ـ چەکداری کۆنەپەرست و توندڕەوی ئەفغانییە کە لە میانەی ساڵی ١٩٩٤ بە یارمەتی

راستەوخۆی وڵاتانی ناوچەکە بۆ وێنە پاکستان، بوونی خۆی ڕاگەیاند. زۆرینەی ئەندامەکانی لە قوتابخانە ئایینیەکانی پاکستان لە بواری ئایینی و چەکدارییەوە ڕاهاتوون. پاش ئەو ئاخۆران باخۆرانە سیاسییەی کە لەدوای پاشەکشێی هێزەکانی ئەرتەشی سوور(یەکیەتی سۆڤیەت) لە ئەفغانستان هاتە کایەوە، تالیبان بە پاڵپشتی عەرەبستانی سەعودی و پشتیوانی چەکداریی پاکستان، توانی لە سێپتەمبەری ١٩٩٦ دەست بەسەر کابول(پێتەختی ئەفغانستان)دا بگرێ و نەجیبوڵلا، سەرکۆماری پێشووی ئەم وڵاتە لە سێدارە بدات. تالیبان لە دەوامەی هێرشەکانی خۆیدا توانی لە ئاگۆستی ١٩٩٨ شاری مەزار شەریف بگرێتەوە و هەزاران شیعە و ئەندامانی کۆنسولگەری ئێران لەو شارە، بە کۆمەڵ بکوژێت.

تالیبان پاش گرتنەوەی نزیکەی ٩٠٪ خاکی ئەفغانستان ناوی وڵاتەکەی بە «میرنشینە ئیسلامییەکانی ئەفغانستان» گۆڕی و«مەلا محەمەد عومەر»ی وەك «امیر المومنین» بە دەسەڵات گەیاند. سیاسەتی توندڕەوانەی ناوخۆ و دەرەوەی ئەم ڕژێمە، بووە هۆی بەربابوونی ترس و خۆفێکی گەورە لە ناوەوە و دەرەوەی ئەفغانستان و دوای چەندەها کوشتاری بەکۆمەڵ لە لایەن دەستوپێوەنەکەی، ڕق و کینێکی جیهانی بەدژی هەڵگیرسا.

دوابەدوای ڕووداوە تیرۆریستییەکەی یازدەی سێپتەمبەری* ٢٠٠١ لە ئەمریکا، وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا، پەنجەی گومانی بەرە و ئۆسامە بین لادەن، بەرهەڵستکاری سەعودی درێژ کرد کە لە لایەن تالیبانەوە پشتیوانی لێ دەکرا و ئەفغانستانی کردبووە مۆڵگە و فێرگەی هێزە تیرۆریستییەکانی خۆی بەدژی ئەو شتەی کە پێی دەگوت، بەرژەوەندی ئیمپریالیزمی جیهانی.

تالیبان کە نەیدەویست بین لادەن ڕادەستی ئەمریکا بکات و بنکەکانی«ئەلقاعیدە»*کۆبکاتەوە، کەوتە بەر هەڕەشە و غەزەبی چەکداریی ئەمریکا و لە ٢٠٠١/١١/٧، هێزەکانی ئەمریکا، هێرشیان بردە سەر خاکی ئەفغانستان و بە ساڕووخ و فڕۆکەی جەنگی ئەم وڵاتەیان دابێژا. بەم بۆنەوە ڕێگا بۆ نەیاران و بەرهەڵستکارانی تالیبان خۆش بوو. لەم سەروبەندەدا کە یەکیەتی باکوور بە ڕێبەرایەتی ئەحمەدشامەسعوود، شیرازەی لێك پچڕابوو، توانی هێزەکانی خۆی تەیار بکاتەوە و بە پشتگیریی نێودەوڵەتی دەست بەسەر کابولدا بگرێت. تالیبان، کە تەنیا ڕێگای هەڵاتنی بۆ مابۆوە سەنگەرەکانی خۆی چۆڵ کرد و پەڕەوازەی کوێستانەکان بوو. پاش دامەزرانی«لۆیە جەرگە» (ژووەنی ٢٠٠٢) حامید کارزای بە سەرۆك کۆماری ئەفغانستان هەڵبێژدرا.

لەو کاتەوە تاکوو بەرایی ساڵی ٢٠١٠ هێزەکانی ناتۆ خاکی ئەم وڵاتەیان چۆڵ نەکردووە و جارجارێك لە لایەن چەکداری تالیبان دەکەونە بەر هێرش و ئێستاش ئاسایش بۆ ئەم وڵاتە نەگەڕاوەتەوە.

تامیزم تامیسم Thomism

ئەم زاراوە ئەگەڕێتەوە بۆ توماس ئاکوینیاس(١٢٧٣-١٢٢٥)فەیلەسوفی بەناوبانگ و کەسایەتی پیرۆزی کلێسەی کاتۆلیکی ڕووم. ئەم قوتابخانە پێی وایە کە: مرۆڤ بوونەوەرێکی سیاسی و کۆمەڵایەتیە. ئامانجی

دەوڵەت پاراستنی بەرژەوەندییەکانی کۆمەڵگایە و سەرچاوەی حوکمەت ئەگەڕێتەوە بۆ خوا. لە پێوەندی تاك و دەوڵەتدا حوکمەت نابێ بە هاووڵاتیانی خۆی ستەم رەوا ببینێت. باشترین شێوازی حوکمەت پاشایەتییە بە مەرجی چەقبەستنی یاسا و پیادەکردنی.

تاوانی سیاسی جرم سیاسی Political offence

کردارێکی تاوانبارانە کە بە مەبەستی رووخانی سیستەمی سیاسی و کۆمەڵایەتی و شێواندنی بەڕێوەبەرایەتی سیاسی بە ئەنجام بگات، یان هەر کردارێکی تاوانبارانە کە دەرەنجامەکەی رووخانی سیستەمی سیاسی و کۆمەڵایەتی و زیان گەیاندن بە رێبەرانی سیاسی بێت. روودانی تاوانی سیاسی وەك هەر تاوانێکیتر، گرێدراوی سێ روکنی ماددی و مەعنەوی و قانوونیە و مادامێکی یەکێك لەم کۆڵەکانە بلەنگێت، ئەوا تاوانێك رووی نەداوە. بۆ سەلماندنی تاوانێکی سیاسی دوو رێسا گرنگە: یەکەم، رێسای زەینی. دووهەم رێسای عەینی(بەرچاو). بە پێی رێسای زەینی، کەسە تاوانبارەکە و ئامانجەکەی گرینگە نەك تاوانەکە و شوێنەوارە بەجێماوەکەی. بەم پێیە تاوانی سیاسی بریتییە لەوە کە تاوانبار بە پاڵنەری سیاسی و بە مەبەستی نسکۆ لێدان بە حوکمەت دەسبەکار بووبێت. بە پێی رێسای عەینی، پێودانگی سەرەکی بۆ دەرکەوتنی تاوانێکی سیاسی، شوێنەوارێکە کە لە تاوانەکە بەجێ ئەمێنێت. ئەگەر تاوانەکە زیان بگەیەنێ بە حوکمەت و ئازادیە گشتییەکان، ئەوا لە جوملەی تاوانی سیاسی لە ئەژمار دێت.

تاوانی نێودەوڵەتی جرم بین المللی International Crime

لادان لە پرەنسیپەکانی دەوڵەت و نەتەوەکان و سستکردنی بنەماکانی یاسای نێودەوڵەتی و هەڕەشە لە ئاشتی و ئاسایش کە بریتین لە: دەست درێژی، داگیرکاری*، جینۆساید*، ئاپارتاید*، رەگەزپەرستی و نەپاراستنی پاك و خاوێنی ژینگە.

ترۆتسکیزم تروتسکیسم Trotskism

لقێکە لە رێبازی کۆمۆنیستی کە لە لایەن لیۆن ترۆتسکی (١٨٧٩-١٩٤٠)شۆڕشگێری بە ناوبانگی سۆڤیەت و چالاکوانی شۆڕشی ١٩١٧ سۆڤیەت، هاتە ئاراوە.

لایەنگرانی ترۆتسکی بە سەرۆ وەرگرتن لە ئەندێشەکانی مارکس و ئەنگلس و لینین، هەروەها ئەزموونەکانی شۆڕشی سۆڤیەت کە ترۆتسکی تێیدا دەورێکی بالای هەبووە، خۆیان بە مارکسیە شۆڕشگێرەکان ناوبردە ئەکرد. ئەمانە دەیانویست سەرمایەداری بە شۆڕشێکی کرێکاری بڕووخێت. لە دیکتاتۆری پرۆلتاریا پشتیوانی دەکەن بۆ گەیشتن بە کۆمەڵگایەکی سۆشیالیستی کە تێیدا چینی چەوسێنەر بێدەست بکرێ و دەسەڵات بکەوێتە دەس چینی رەنجدەران و کۆمەڵگا بە شێوازی سیستەمی فرە حیزبی ئیدارە بکرێ.

ترۆتسکی، بۆ یەکەم جار لە ساڵی ١٩٠٦ لە وتارێکدا بە ناوی «شۆڕشی ئێمە» تیۆرییەکەی خۆی دەربارەی شۆڕشی هەمیشەیی ئاراستە کرد. لەم ڕێبازەدا ئەم فیکرەی هێنایە ئاراوە کە شۆڕش ڕووداوێکی کتوپڕ نییە بەڵکوو لە زنجیرە گۆڕانێکی کۆمەڵایەتی و سیاسی دەچێ کە وەك وەرچەرخانێکی بێ‌ڕاوەستان بۆ بزووتنەوەی کرێکاری دەرفەتێك ئەڕەخسێنێ تاکوو سەربەخۆ لە هێزە بەرهەمهێنەکانی خۆی شۆڕشەکە دەسپێئەکا و بەرە و پێشی دەبات.

لە بەرامبەر تیۆری «شۆڕشی هەمیشەیی» ترۆتسکیدا تیۆری ستالین دەربارەی «سۆشیالیزم لە وڵاتێکدا»هاتە ئاراوە. لە بەردەوامیئەم ڕێبازە، ترۆتسکی لە چەن وتارێکی بەناوبانگ لە ژێر سەردێڕی«ڕێگەی نوێ»، شەڕی خۆی بەدژی بورۆکراسییەت دەسپێکرد. ئەو ڕەخنەی گرت لەوەیکە بڕیارەکانی حیزب تەنیا لە لایەن چەن کادێرێکی پایەبەرزی حیزبەوە دەرئەکرێت و ئەندامانی ئاستی خوارەوەی حیزبەکە تەنیا لێی ئاگەدار ئەبن. ترۆتسکی لە کۆتایی ساڵی ١٩٢٣ ئەمەی ڕەت کردەوە کە بورۆکراسییەت تەنیا«ئیدارە گەرێتی» و پاشماوەی بارودۆخی ڕابردوو نییە بەڵکوو لاگیرییەکی سەرەکییە کە ڕەنگە ببێتە دژە شۆڕشێك.

ترۆتسکی پێشنیازی کرد کە حیزبایەتی، دیموکراتیزە بکرێت. ناوەندی چالاکی لە سەرەوە ڕادەستی خوارەوە بکرێت. ئەو پێی وابوو کە بەدیهێنانی دیموکراسی دەروون حیزبی تاکە ڕێگەی زاڵبوونە بە سەر نەستی لاگەیی کادێرەکان. ئەو لە کتێبی «ئەو شۆڕشەی کە خەیانەتی پێکرا» دەڵێ: «یەکییەتی سۆڤیەت لەگوێن وڵاتێکی کرێکاریی، هەڵقوڵاوی شۆڕشی ئۆکتۆبەری ١٩١٧یە کە بەدەوڵەتی کردنی کەرەستەی بەرهەمهێنان، بۆتە هۆی گەشەی خێرای ئابووری. بەڵام لە ژێر دەسەڵاتی ستالینیزم، دەوڵەت بە تەواوی تووشی وەرچەرخان بووە و لەجیاتی ئەوەی ببێتە کەرەستەیەك و بە دەست چینی کرێکارەوە بێت، بۆتە داردەستێك بۆ چەوساندنەوەی کرێکار».

بە ڕای ترۆتسکی، «پرۆسەی شۆڕشگێڕیی ئەبێ بە دژی نایەکسانیی کۆمەڵایەتی و خنکانی سیاسی بێت. سێندیکا و ئەنجومەنی کارگەکان ئەبێ ئازادی خۆیان وەدەست بێنن. حیزبەکان تا ئەو شوێنەی کە بڕوایان بە سۆشیالیزم بێت، یاسامەند بکرێن، ئابوور بکەوێتە خزمەت بەرهەمهێن و ئەنجومەنی کارگەکان بە سەر بەرهەمهێناندا چاودێری بکەن و ...»

لەم چەن دەساڵەی دواییدا ڕێبازی ترۆتسکی لە هەندێ بابەتەوە بووە جێگای هیوایەت بۆ لایەنگرانی«چەپی نوێ» کە مەیلێکیان بە کومۆنیزمی سۆڤیەت و مائۆئیزم نەبوو. بۆیە لە شۆڕشەکانی مانگی مای ١٩٦٨ لە فەرەنسەدا دەوری گێڕا. لە ئەورووپای ڕۆژهەڵاتیش بەناوی ئەڵتەرناتیڤی چەپی «شۆڕشگێڕی - مارکسیستی» سەری هەڵدا.

ترۆتسکی لە ساڵی ١٩٤٠ کوژرا و لایەنگرەکانیشی تەنیا لە وڵاتی سەیلان، توانییان ببنە هێزێکی سیاسی.

تۆتالیتاریزم/پاوانخوازی فراگیرندگی/توتالیتاریسم Totalitarianism

ئەم زاراوە لە ریشەی لاتینی (totus) بە مانای «گشت» وەرگیراوە. بەو رێباز و ئەندێشە سیاسی و ئایینی و ئەخلاقیانە دەگوترێ کە هیچ سنوورێك لە نێوان ژیانی کۆمەلایەتی و ژیانی تاکەکەسی قایل نابێت و بۆی هەیە تەواوی کەلێن و قوژبنی ژیانی خەڵك بپشکنێ و دەستی تێوەردات. هەڵبەت ئەوە لە بیر نەکەین کە تۆتالیتاریزم، لە خۆیدا ئایدیۆلۆجیایەکی تایبەت نییە بەڵکوو تایبەتمەندی ئایدیۆلۆجیکی سیستەمگەلێکی وەك کۆمۆنیزم و فاشیزم و نازیسم لە ئەژمار دێت.

تۆتالیتاریزم، یەکەم جار لە دوای ساڵی ١٩٢٣، واتە ئەو ساڵەی کە مۆسۆلینی لە ئیتالیا دەسەلاتی بە دەستەوە گرت، بۆ ناوبردە کردنی ئەو سیستەمە کۆمەلایەتی و سیاسییەی کە دەیویست لەم ولاتەدا پیادەی بکات بە کار براوە و پاشان دەماودەم بلاو بۆتەوە.

بە گشتی ئەو رژێمانەی کە هەڵگری خەسڵەتی تۆتالیتەرین، ئەم تایبەتمەندییانە لە خۆ دەگرن:

١- کۆنترۆڵی دەوڵەت بە سەر هەموو کاروبارێکی کۆمەلایەتی و ئابووریدا.

٢- پاوانکردنی دەسەلاتی سیاسی بە دەستی حیزبی دەسەلاتدار.

٣- لابردنی هەموو جۆرە شێوازێکی چاودێریی دیموکراتی لە کۆمەڵگادا.

٤- پەنا بردن بە تیرۆر بۆ سەرکوتکردنی هەر چەشنە نەیارییەك.

٥- قۆرخکردنی حیزب و دەوڵەت لە لایەن تاکە کەسێکەوە.

٦- هەوڵدان بۆ پێکهێنانی کۆمەڵگایەك بە پێوانەکانی ئایدیۆلۆجی حیزبی دەسەلاتدار.

٧- خستنەگەڕی هەموو هێزەکانی کۆمەڵگا لە پێناو ئامانجەکانی حیزب و دەوڵەت و ئیفلیجکردنی سەربەخۆیی تاکەکەسی.

تۆڕی سەرانسەری جیهانی شبکە سراسری جهانی (World Wide Web (www

تۆڕی سەرانسەری جیهانی کە زۆرجار بە وێب یا «www» ناسراوە، باشترین خزمەتی ئەنتەرنێتە کە لە رێگای چەندەها میدیاوە دەتوانێ نووسراوە، دەنگ، وێنە و ئەنیمەیشێن راگوێزێت. بنکەکانی وێب لە تەواوی جیهاندا بلاو بوونەتەوە بەلام زۆرترینیان لە ولاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکادایە. لە تۆڕی ئەنتەرنێتدا ملیۆن - ملیۆن کۆمپیتەری خانەخوێش پێکەوە پێوەندییان هەیە. هەرکام لەم کۆمپیتەرانە لە زاکیرەی خۆیاندا کۆمەڵێ زانیاری جۆراوجۆریان جێگیر کردووە. ئەگەر کەسێك بخوازێت لە دەریای بێ بڕانەوەی ئەم زانیارییانە بە خێرایی و بەلەز کەڵك وەربگرێت، دەبێ لە رێگای تۆڕی جیهانی ئەنتەرنێتەوە دەستبەکار بێت. ئەم تۆڕە لە ساڵی ١٩٩٢ لە لایەن تیم بێرنێرز لیی، شارۆمەندی ئەمریکایی داهات و یەکەم بنکەکەشی لە لایەن ناوەندی توێژینەوەی فیزیکی گەردیلەیی ئەورووپا cern لە بەینی سویسرا و فەرەنسەدا بنیات نراوە.

تەبایی سازش Conciliation

پرۆسەی چارەسەرکردنی ئاشتیانەی کێشەی نێونەتەوەیی(دوو وڵات) بە ناوبژیوانیی لایەنێکی سێهەم کە رادەستی کۆمیسیۆنێکی تایبەتی سازش کرابێت و بە رەزامەندی هەر دوو لایەن دیاری کرابێت بۆ روونکردنەوەی هەقیقەت. ئەم کۆمیسیۆنە ملزەمە بە دەرکردنی راپۆرتێك کە تێیدا رێچارەیەکی گونجاو بۆ چارەسەرکردنی کێشەکە دەستەبەر بکات. هەڵبەت دوو لایەنی کێشەکە لە باری یاساییەوە بۆیان هەیە پەسندی نەکەن.

تەکتیك تاکتیک Tactic

وشەکە لە زمانی یۆنانیدا بە مانای «رێك و پێکی»یە بەڵام ئیمرۆکە دوو مانای لێ ئەبێتەوە:

١ـ زانستی فەرماندەیی لە مەیدانی شەڕدا (شارەزای تەکتیکی جەنگی).

٢ـ کەرەستە و رێوشوێن و پلانی زیرەکانە کە بە مەبەستی گەیشتن بە ئامانج بە کار ئەبرێ.

تەکتیك، بە پێچەوانەی ستراتیجی*، دەربەستی بەرزی و نزمی رووداوەکانە و بە پێی زەمەن دەگۆڕێ. لە واقیعدا تەکتیك بەشێکە لە ستراتیجی.

تەکلیفی سیاسی/ئەرکی سیاسی تکلیف سیاسی political duty

تەکلیف(ئەرکی سەرشان) بە کردەوە یان خۆپاراستن لە بە ئەنجام گەیاندنی کردارێك دەگوترێ کە بە پێی یاسا فەرمان درابێت یان نەهی لێکرابێت. بەڵام تەکلیفی سیاسی، بە «ئەرکی هاووڵاتی بۆ گوێڕایەڵ بوون بە یاسا» ئاماژە دەکات. ئەم ئەرکە لە بنەڕەتدا هێمایەکە بۆ گوێڕایەڵی و سەرسپوردەگی بە «دەسەڵاتێکی سیاسی» تایبەتەوە.

مەسەلە سەرەکییەکانی فەلسەفەی سیاسی ئەورووپا بریتی بوون لە: ١ـ چۆنیەتی و هەلومەرجی پەیدابوونی ئەم ئەرکە. ٢ـ سنوورەکانی ئەم ئەرکە. بۆ وێنە لە سەر ئەم بۆچوونە کۆنە کە پێی وابووە ئەم ئەرك و تەوزیمە لە لایەن خوا یان سروشتەوە بە ئینسان راسپێردراوە، گریمانەی جیاواز لە سەر تیۆری پەیمانی کۆمەڵایەتی ئاراستە کراوە. بیرمەندانێکی وەك هیووم، ئوستوارت میل هێگل و گرین، پێیان وابوو کە ناکرێ مرۆڤ کوتومت بەرعۆدەی وەها ئەرکێك ببێت بەڵکوو ئەو ئەرکانە بە پێی بەهاگەلێك کە لە کۆمەڵگاکان سەرهەڵئەدەن، ئەخوێندرێنەوە.

تیۆری سێ جیهان نظریەی سە جهان Three Worlds Theory

بە پێی ئەم تیۆرییە کە لە لایەن مائۆ (١٨٩٣– ١٩٧٦) رێبەری چینی کۆمۆنیست ئاراستە کراوە، دنیای ئەمرۆ بە سێ جیهان دابەش ئەکرێت کە بریتین لە: جیهانی یەکەم واتە دوو زلهێزی ئەمریکا و سۆڤیەتی پێشوو کە یەکەمیان ئیمپریالیستییە و دووهەمیش سۆسیال ئیمپریالیستە. جیهانی دووهەم پێکهاتووە لە

وڵاتانی پێشکەوتووی سەرمایەداری وەك بریتانیا، ئەڵمانیا و ژاپۆن و وڵاتانی سۆشیالیستی. جیهانی سێهەم، وڵاتانی هەژار و دواکەوتوو. بە باوەڕی مائۆ، دەبوایە جیهانی سێهەم لە گەڵ جیهانی دووهەم، بە دژی جیهانی یەکەم یەك بگرن. ئیمڕۆکە باس لە جیهانی چوارەمیش دەکرێ کە لە جیهانی سێهەم نەدارترە و لە حاڵی پەك کەوتندایە.

تیئۆکراسی/یەزدانپەرستی تئوکراسی/یزدان‌سالاری Theocracy

تیۆرییەکی سیاسی و ئاینییە کە تەنیا حوکمەتی ئایینی بە ڕەوا دەزانێ و یاسایەك بە دروست ئەزانێ کە لە لایەن خواوە دانراوە و بە پێغەمبەرەکانا بە خەڵکی ڕاگەیاندووە. بە پێی ئەم تیۆرییە ئایین و سیاسەت(مەلا و دەوڵەت)لێك جیا نین و ئەبێ یاسا و دەستوورەکانی خوا لە پێوەند لە گەڵ خەڵك پیادە بکرێت.

تیرۆریزم تروریسم Terrorism

وشەی تیرۆر لە ڕەگی لاتینی(terrere) بە مانای ترس و تۆقاندنە. ئەم وشە یەکەم جار (ساڵی ١٧٩٦) لە «فەرهەنگی زانستی فەرەنسە»، هاتووە و تیرۆریزمی بەم شێوە مانا کردۆتەوە: «ڕژێم یان سیستەمی تۆقێنەر».

فەرهەنگی زاراوەی سیاسی دالۆز (dalloz) تیرۆریزم بە کردارێکی سیاسی شەڕەنگێزانەی جەماعەت یان کەمینەیەکی ڕێکخراو بە دژی کەسان یان دارایی یان دامودەزگەیەك لە قەڵەم ئەدا کە بۆ گەیشتن بە ئامانجگەلێکی وەك، سەربەخۆبوون لە دەوڵەتێك، ڕووخانی ڕژێمی دەسەلاتدار یان خەبات بەدژی هەندێ رووکاری سیاسی دەوڵەتێك روو ئەدات.

فەرهەنگی زاراوەی سەربازی (وەزارەتی بەرگری ئەمریکا) تیرۆریزم، بەم جۆرە پێناسە دەکات:

دەسبەکاربوون بۆ شەڕەنگێزی نایاسایی یان هەڕەشە بۆ ئەنجامدانی وەها کردارێك بە مەبەستی ترساندن و سەرکوتکردن یا تۆقاندنی حوکمەت یا کۆمەڵگاکان، بۆ گەیشتن بە ئامانجێك کە بە گشتی سیاسی، ئایینی یان ئایدیۆلۆجیایی بێت.

پاش تەنینەوەی قۆناغی تیرۆر و تۆقاندن لە فەرەنسە(سێپتەمبەری ١٩٧٣ تاکوو ژوئییەی ١٩٧٤) تیرۆریزم، بووە بەشێك لە زاراوەی سیاسی ئەورووپا و بە درێژایی زەمەن مانا و کارلێکی جیاوازی بە خۆوە بینی و هەندێ جار مانای دژبەیەکی لێکەوتۆتەوە. بۆیە ئەو کەسەی کە بە باوەڕی هەندێك «تیرۆریست» لە قەڵەم ئەدرا، بەڕای هەندێکیتر «جەنگاوەری ڕێگای ئازادی» پێناسە دەکرا. واتە پێناسە کردنی ئەم چەمکە پەیوەست بوو بە گۆشە نیگا و ئایدیۆلۆجی ئەو کەسەی کە شرۆڤەی دەکرد.

تایبەتمەندییەکانی تیرۆریزم :

١ـ لە گەڵ شەڕەنگێزی فیزیکی ئاوێتەیە بۆ ترساندن و تۆقاندن.

٢ـ چاوەڕوان نەکراوە و کتوپڕ روو ئەدات.

٣- بە ئامانج و پاڵنەری سیاسیەوە روو ئەدات.

٤- لە دەرەوەی سنووری رەسمی شەڕی نێوان دوو گرووپی شەڕخواز روو ئەدات.

تیرۆر بە گشتی لە هەلومەرجێکدا روو ئەدات کە تێیدا دەسەلات بە شێوەیەکی یەکسان و بەرامبەر دابەش نەکرابێت. لەم کەشوهەوادا لایەنێك هەموو جۆرە دەسەلاتێکی سیاسی و سەربازی و ئابووری و کۆمەلایەتی بە دەستەوەیە و لایەنەکەی تریش بۆ قەرەبووکردنەوەی ئەم کەموکووڕییە هەڵدەستێ بە تیرۆر کردن. ئەم دیاردە لە وڵاتانی ئیستبدادی شتێکی بەرچاوە. لە وڵاتانی دیموکراتیشدا جاری وا هەیە کۆجێیی دەسەلات لە دەستی هەندێ لە گرووپەکانی کۆمەڵگا دەبێتە هۆی ئەوەی گرووپی نەیار بۆ گەیشتن بە ئامانجەکانیان دەست بدەنە تیرۆر.

تیرۆریزم لە بنەڕەتدا لە مەسەلە ئەخلاقییەکان ریشەی داکوتاوە، کەواتە پێناسەکردنی ئەم دیاردە دژوارە. چونکا هەندێ لە پۆلێن بەندییەکانی«شەڕەنگێزی سیاسی» پاساو ئەدرێن و هەندێکیشیان بێپاساون. کەواتە بۆ شرۆڤەی چەمکی تیرۆریزم و گەیشتن بە پێناسەیەکی جیهانی، ئەبێ پاڵنەری تاکەکەسی و ئاخێزگەی کۆمەلایەتی و ئامانجی سیاسی لە بەر چاو بگیرێ.

هەندێ کەس بە سانایی کردەوەیەك بە تیرۆریستی ناوبردە ئەکەن کەچی هەندێکیتر هەمان کردەوە هیچکات بە تیرۆریستی لە قەڵەم نادەن. بەڕای هەندێك رێکخراوەی ئازادیخوازی فەلەستین(PLO) رێکخراوەیەکی تیرۆریستی نارەوایە کە بۆ گەیشتن بە ئامانجەکانی خۆی هەڵدەستێ بە ئەنجامدانی کردەوەی شەڕەنگێزانە. بەپێچەوانەوە هەندێ لە وڵاتان ئەم رێکخراوە بە تیرۆریستی لە قەڵەم نادەن و بە نوێنەری قانوونی و راستەقینەی گەلی زۆرلێکراوی فەلەستین پێناسەی ئەکەن کە بۆ گەیشتن بە ئامانجەکانی رووی کردۆتە کردەوەی شەڕەنگێزانە. لەم ساڵانەی دواییدا وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا هەوڵی داوە بە پێی سیاسەتەکانی خۆی لیستی گرووپە تیرۆریستیەکانی جیهان ناوبردە بکات و بەم جۆرە لە ئاستی نێودەوڵەتیدا دەخوازێت بۆ بەرەنگاربوونەوەیان، وڵاتانی هاوپەیمان لە گەڵ خۆیدا هاوئاهەنگ بکات.

تیرۆریزم لق و پۆپ و شێوازی جۆراوجۆری لێبۆتەوە کە گرنگترینیان بریتین لە:

١- تیرۆریزمی پێشێلکاری مافی گشتی. وەك کردەوەکانی مافیا لە ئیتالیا و تیرۆریزمی مادە سڕکەرەکان لە ئەمریکای لاتین.

٢- تیرۆریزمی پەراوێزی. ئەم جۆرە وەبیر هێنەرەوەی تیۆرییە پارتیزانییەکانی چێگوارایە بە مەبەستی راکێشکردنی رەشەگەل لە رێی کردەوەی تیرۆریستی وەك بۆمب تەقاندنەوە.

٣- تیرۆریزمی سیاسی. بریتییەلە کوشت و کوشتاری زنجیرەیی و هەڕەشە و ترساندنی کەسان و گرووپ و کۆمەڵگا یان دەوڵەتەکان بۆ بریاردان لە بەرامبەر خواستی سیاسی تیرۆریستەکان.

٤- تیرۆریزمی گریلایی. لە پرۆسەی شۆڕش یان شەڕی ئازادیخوازی بە مەبەستی راکێشانی هەستی جڤات بۆ لای خۆی.

٥ـ تیرۆریزمی ئایینی. لە گەڵ تیرۆریزمی سیاسی نزیکایەتی هەیە بەڵام بە شەڕەنگێزییەکی بەرفراوانترەوە.

٦ـ تیرۆریزم بە پاڵنەری شەخسییەوە. وەك جووڵانەوەکانی گیاخۆری، ژینگەیی و بەراویتن(سك لە باربردن). ئەم جۆرە تیرۆرە لە وڵاتەیەکگرتووەکانی ئەمریکا زۆر بەرچاوە.

٧- تیرۆریزمی دەوڵەتی. ریشەی ئەم جۆرە تیرۆرە ئەگەڕێتەوە بۆ کولتووری مارکسیەت کە بە پشتبەستن بە پۆلیسی نهێنی و کردەوەی سەرکوتکارانە، ئامانجەکانی خۆی ئەپێکێ. بۆ وێنە ***سوارچاکانی مەرگ*** لە رژێمەکانی ئەمریکای لاتین کە دەستیان دابووە کوشتن و بڕینی نەیاران.

ئیمڕۆکە تیرۆریزمی دەوڵەتی بریتیە لە شێوازێکی تیرۆر کە دەوڵەتێك بۆ گەیشتن بە ئامانجەکانی خۆی، ستراتیجی تایبەتی بۆ دائەڕێژێ. بۆ وێنە پشتیوانی سیاسی و ئابووری لە کاتێکدا کە شەڕی چەکداری نەتوانێ ئامانجەکان بپێکێ.

٨ـ تیرۆریزمی نێونەتەوەیی. وەك هاوکاری بزووتنەوە تیرۆریستییەکانی ساڵەکانی ١٩٦٠ (لە نێوان رووس و کووبا) لە سەردەمی شەڕی سارد.

٩- تیرۆریزمی ئەنفۆرماتیك. شێواندنی تۆڕی ئەنفۆرماتیکی وڵاتێك بە مەبەستی خستنە ژێر گوشار یان بەیەکادانی دەوڵەتێك. ئەم جۆرە تیرۆرە بە چەن شێوە روو ئەدات کە بریتین لە:

١- هێرش بردن بۆ سەر بنکە و دامودەزگای ئەنفۆرماتیکی لە رێگەی تەقاندنەوە یا ئاگرتێبەردان.

٢- هێرشی سینتاکسی. لە رێی ناردنی ڤایرۆس.

٣- هێرشی مانایی. لە رێگەی شێواندنی پلانە کۆمپیتەرییەکان.

١٠ـ سۆپەر تیرۆریزم. ئەم تیرۆرە بە کەڵك وەرگرتن لە مادەی کیمیاوی و بایەلۆجی و رادیۆلۆجی و ناوەکی روو ئەدات.

١١- گەورە تیرۆریزم. لەم جۆرە تیرۆریزمە کە رووداوەکەی ١١ی سێپتەمبەری ٢٠٠١ (تەقاندنەوەی تاوەرە ئەفسانەییەکانی رێکخراوەی بازرگانی جیهانی) وەك نموونەیەکی بەناوبانگ لە ئەژمار دێت، تیرۆریستەکان بە تەقاندنەوەی فڕۆکەی نەفەرهەڵگر و بە هاندەری سیاسی، دەست ئەدەنە کوشتنی ئینسانی بێتاوان بۆ تۆقاندنی هەموو جیهان.

هەر لەم جۆرە تیرۆرە لە لایەن گرووپی تیرۆریستی ئەلقائیدە*لە کوردستانیش بە ئەنجام گەیشتووە کە دەکرێ بە تەقاندنەوەکەی جێژنی قوربانی ٢٠٠٣ ئاماژە بدرێ کە سەدان کەس کوژراو و بریندار لێکەوتەوە.

١٢- سایبر تیرۆریزم(تیرۆریزمی کۆمپیتۆری)، کەڵك وەرگرتن لە سەرچاوە کۆمپیتۆریەکان و تەکنۆلۆجی زانیاری بە مەبەستی تۆقاندن یا پێمل کردنی خەڵك بۆ گەیشتن بە ئامانجی سیاسی و کۆمەڵایەتی و ...

ڕێکخراوەی نەتەوەیەکگرتووەکان و تیرۆریزم

ڕێکخراوەی نەتەوە یەکگرتووەکان، هەوڵەکانی خۆی لە ساڵی ١٩٧٢ بۆ پێناسەکردنی تیرۆریزم دەست پێکردووە و سەرەنجام لە ساڵی ١٩٧٩ گوزارشتی خۆی بێئەوەی ئەم دیاردەی پێناسە کردبێت، پێشکەش بە کۆمەڵی گشتی کرد. ئەم ڕێکخراوە لە ساڵی ١٩٨٩ بە پێی بڕیارنامەیەك، بە تەئکید بیروڕای خۆی لە بابەت ماف چارەی خۆنووسین و سەربەخۆیی هەموو گەلانی زۆرلێکراو لە ژێر دەسەڵاتی ڕژێمە نژادپەرست و ئیستیعمارییەکان ڕاگەیاند و هەوڵی ئەو ڕاپەڕینە ڕزگاریخوازانەی کە لە گەڵ ئامانجەکانی جاڕنامەی نەتەوە یەکگرتووەکاندا بگونجێت، بە قانوونی و ڕەوا ناوبردە کرد. کۆمەڵی گشتی هەموو کردەوەیەکی تیرۆریستی، لە هەر کوێ و لە لایەن هەر کەسێکەوە بێت مەحکووم کرد و ئەم جۆرە کردەوانەی، تاوانبارانە و بێپاساو لە قەڵەم دا.

بڕیارنامەی ١٣٦٨: ڕۆژێك دوای ڕووداوەکەی ١١ی سێپتەمبەری ٢٠٠١، ئەنجومەنی ئاسایشی نەتەوە یەکگرتووەکان، بە کۆی دەنگ بڕیارنامەیەکی پەسند کرد کە تێیدا لە سەر ماف بەرگری ڕەوای تاکەکەسی و کۆمەڵەکی بە پێی مەنشووری نەتەوە یەکگرتووەکان، تەئکید کراوە. بەم پێیە ناسینی تیرۆریزم ئەو مافەی ئەدا بە دەوڵەتێك مادام بەر شاڵاوی تیرۆر کەوتبێ، بە پێی مادەی ٥١ مەنشووری نەتەوە یەکگرتووەکان، بۆ داکۆکی کردن لە خۆی دەس بباتە هێزی سەربازی.

بڕیارنامەی ١٣٧٣: لەم بڕیارنامە کە هەموو ١٥ ئەندامی ئەنجومەنی ئاسایش بە دەنگییەوە هاتن، ڕاگەیێندرا کە «تەواوی کردەوە تیرۆریستییە نێو نەتەوەییەکان بۆ وێنە ١١ی سێپتەمبەر، مەترسییەکە بۆ ئاسایش و هێمنایەتی نێونەتەوەیی».

ئەم بڕیارنامە لە باری بەرفراوانییەوە، گرینگترین بڕیارنامەی ئەنجومەنی ئاسایش لە ئەژمار دێت کە سەرچاوەی دارایی و بنیاتی ئابووریش ئەداتە بەر مەدی نەزەر و داوا لە دەوڵەتان ئەکات کە لەبەر پێوەندی توندوتۆڵی تیرۆریزمی نێونەتەوەیی لە گەڵ جەنایەتە داڕێژراوە بان ـ نەتەوەییەکان، بۆ وێنە قاچاخی مادە سڕکەرەکان، قاچاخی چەك و تەقەمەنی و ڕاگواستنی نایاسایی مادەی ئەتۆمی و کیمیایی و بایۆلۆجی، هەوڵ و تێکۆشانەکانی خۆیان بخەنە ڕیزی یەکترەوە.

تیرۆریزمی کوێر | ترووریسم کور | Blind terrorism

مەبەست لەم جۆرە تیرۆرە، ئەنجامدانی زنجیرە کردارێکە بۆ پرۆپاگەندە* و هاتوهاوار بە قازانجی گرووپێك یان ڕاکێشانی سەرنج و ڕای گشتی بۆ شتێك. لە بەر ئەوەیکە هیچ پلان و بەرنامەیەکی داڕێژراو لە ئارادا نییە، پێی دەگوترێ تیرۆریزمی کوێر.

تێکنۆکراسی | فن سالاری | Technocracy

ئەم زاراوە لە لایەن ویلیام هێنری سمیت، نووسەری ئەمریکایی لە ساڵی ١٩١٩ داهێنراوە و بەم جۆرە پێشنیازی کردووە کە حوکمەت بکەوێتە دەست خاوەن پیشە و تەکنیکەکان. جۆرە حوکمەتێك کە لە گەڵ

سەردەمی پێشکەوتنی هونەری و زانستی هەنگاو بنێت. لەم جۆرە حوکمەتەدا پێویستە هەموو سەرچاوە ئابوورییەکان و کاروباری کۆمەڵ لە لایەن تەکنیکسازان و زانایانەوە بەڕێوە بچێت. تێکنۆکراتەکان، کۆمەڵێک بوون کە لە دوای شەڕی یەکەمی جیهانی دەستیان کرد بە توێژینەوەی بارودۆخی ئابووری وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا.

ئەم جۆرە حوکمەتە دەرەنجامی پێشکەوتنی خێرای زانست و تەکنۆلۆجییە لە جیهاندا و ئەم پێشکەوتنەش لە سەر بیر و بڕوای سیاسی حاکم و ئاکاری سیاسەتمەداران کاریگەریی دانا. زۆربەی توێژەرانی کۆمەڵایەتی و سیاسی ئەم شتەیان بەلاوە پەسندە کە لە کۆمەڵگای پێشکەوتووی پیشەسازیدا هەر دێتوو دەوری تەکنیککاران و زانایان گرینگتر دەبێت بەڵام لەوە بەگومانن کە ڕژێمی تەکنیکسازان بتوانێ جێی نەزم و تەکوزیی سیاسی بگرێتەوە.

تیۆری — تئوری/نظریه — Theory

بە کۆمەڵێ ئەندێشە و بۆچوونی گونجاو لە بابەت زانستێکی تایبەتەوە تیۆری دەگوترێ. وەك تیۆری ڕێژەیی ئانشتاین(لە فیزیا)، تیۆری ئابووری کۆن(ئابووری)، تیۆری پێوەندییەکان(کۆمەڵناسی) و تیۆرییەکانی دەوڵەت(لە سیاسەتدا). زانایان لە ڕێگای کۆڵینەوە و توێژینەوە هەوڵ ئەدەن بۆ کۆکردنەوەی داتا واقیعەکان لە بوارێکی تایبەتی زانستی بەڵام پێویست ئەکات ئەم زانیاریانە بە وردبینی و وشیاری زانستییەوە ڕێکی بخەن و پۆلێن بەندی بکەن و پێوەندی ماناداری نێوان داتاکان روون بکەنەوە و دەری بڕن. بۆ وەها کارێك پێویست بە شتێك بە ناوی تیۆری هەیە.

ئامانجی سەرەکی و بەرەنجامی زانست گەیشتن بە داڕشتنی تیۆرییە و ئامانجی تیۆریش بریتییە لە:

١ـ کورت کردنەوەی داتاکان و پێکهێنانیان لە ناو سیستەمێکی گونجاودا. ٢ـ مانا بەخشین بە دەسکەوتەکان وەك ئەزموون. ٣ـ دەربڕینی و ئاشکراکردنی ئەنجامی ئەزموونەکان لە ڕێگەی دیاریکردنی پێوەندی نێوان بگۆڕەکان. ٤ ـ پێش بینی دواهات و ڕووداوەکان لە ئاینده و ٥ ـ لەبار کردن و خۆش کردنی زەمینە بۆ پەخش و بڵاوکردنەوە و پەرەسەندنی زانست.

تیۆریی سیاسی — نظریەی سیاسی — Political theory

تیۆریی سیاسی لە سۆنگەی بابەت و باسەوە، چوار تەوەری سەرەکی لەخۆ دەگرێ کە دوو تەوەری ١و٢ بە فەلسەفەی سیاسی ناوبردە کراوە:

١) تیۆری ئەخلاقییانەی زانستی سیاسەت.

٢) خوێندنەوەی مێژوویی ئەندێشە سیاسییەکان.

٣) شیکاریی زمانەوانیی ئەندێشە سیاسییەکان.

٤) دۆزینەوە و بەربڵاوکردنی سیستەماتیکی بنەما گشتییەکانی ڕەفتاری سیاسی.

لە روانگەی مێژوویی‌یەوە، کۆنترین پێناسەی ئەم زاراوە بۆ ناوبردەکردنی لقێك لە زانستە سیاسییەکان بە کار هاتووە کە لایەنی تیۆریکی بووە، دیمانەیەك بە مانای تێفکرین لە بالاترین ئاستی ماهییەتی ژیانی باش و ئەو دەزگا سیاسییانەی کە وەها ژیانێك بەدی دەهێنن.

تیۆری کەوانەی جەی — نظریه منحنی جی — J Curve Theory

جۆن جەی (John Jay) کۆمەڵناسێکی بەناوبانگە کە هۆکاری شۆڕش دەگەڕێنێتەوە بۆ جیاوازی فراوان لە نێوان چاوەڕوانی تاکەکانی کۆمەڵگا و ئاستی جێبەجێکردنی پێداویستیەکانیان کە ئەم فەرق و جیاوازییە، بە شێوەی بەش‌خوراوی و هەژاریی خۆی نیشان ئەدات. ئەو پێی وایە کەموکورییەکان، رەها نین بەڵکوو لە نەداریی و بەش‌براویی رێژەیی یەوە سەرچاوە دەگرن و ئەم ئاستەنگییەش کاتێك روو ئەدات کە سەردەمی دوور و درێژی خۆشگوزەرانی ئابووری، لە ناکاو راوەستێ و بە شێوەیەکی بەرچاو پێچەوانە ببێتەوە. کۆمەڵناسی ناوبراو، تیۆرییەکەی خۆی لە قەبارەی خشتەیەك ئاراستە کردووە کە بە کەوانەی جەی ناوی ناسراوە.

ج

جاڕنامەی ئیسلامی مافەکانی مرۆڤ
اعلامیه اسلامی حقوق بشر
Islamic Declaration of Human Rights

جاڕنامەی ئیسلامی ماڤ مرۆڤ لە دانیشتنی وەزیرانی دەرەوەی ڕێکخراوەی کۆنفرانسی ئیسلامی لە ساڵی ١٩٩٠ لە قاهیرە پەسندکرا. ئەم جاڕنامە بە پێی سەرمەشقەکانی ئایینی ئیسلام، ماڤ مرۆڤ و ئازادییەکانی تاکی خستۆتە بەر چاو و هەوڵ ئەدات تا ڕادەیەك خوێندنەوەیەکی هاوشێوە لە گەڵ مافەکانی مرۆڤ لە ڕوانگەی ئائایینی و سەر زەمینییەوە بدا بە دەستەوە.

جاڕنامەی سەربەخۆیی وڵاتە داگیرکراوەکان
کمیته ختم استعمار
The special Committee on Decolonization

لە ڕێکەوتی ١٤دێسەمبری ١٩٦٠ کۆمەڵەی گشتی نەتەوە یەکگرتووەکان، جاڕنامەی ڕاگەیاندنی سەربەخۆیی وڵاتانی کۆلۆنیایی و داگیرکراو(جاڕنامەی کۆتایی داگیرکاری) کە لە لایەن ٤٣ وڵاتی ئەفریقایی و ئاسیایی ئامادە کرابوو بە کۆی ٩٠ دەنگی ئەرێنی و ٩٩ دەنگی پارێزکەر و بێ هیچ دەنگێکی نەیار، پەسندی کرد. لەم جاڕنامەدا روون کراوەتەوە: ژێردەستەبوون، وەبەرهێنان، یا خستنە ژێر ڕکێفی جەماوەرێك لە لایەن حوکمەتێکی بێگانە، پێشێلکەریی جاڕنامەی نەتەوە یەکگرتووەکان و ماف و ئازادییە مەدەنییەکان لە ئەژمار دێت و ڕێگرێکە لەبەردەم ئاشتی و هاریکاریی نێودەوڵەتیدا.

بۆ نەهێشتنەوەی ئەم بەربەستانە، کۆمەڵی گشتی «داواکاری کۆتایی هێنانی خێرای داگیرکارییە و دەخوازێت، بێ هیچ مەرجێك سەرەبەخۆیی وڵاتانی داگیرکراو لە ژێردەسەڵاتی بێگانە» ڕاگەیەندرێت.

ئەم جاڕنامە لەسەر ئەوە جەغد دەکات کە نەبوونی ئامادەیی سیاسی، ئابووری، کۆمەڵایەتی و کولتووری ئەم وڵاتانە نابێت ڕێگر بێت بۆ دواخستنی پرۆسەی سەربەخۆیی.

جاڕنامەی نەتەوە یەکگرتووەکان
منشور ملل متحد
United Nations charter

جاڕنامەی نەتەوە یەکگرتووەکان، ڕێسانامەی نەتەوە یەکگرتووەکانە. ئەم جاڕنامە بریتیەلە ئامانج و پرەنسیپ و یاسا و ڕێساکانی پێویست بۆ گەیشتن بە ئامانجەکانی نەتەوە یەکگرتووەکان کە پێکهاتووە لە یەك پێشەکی، ١١١ بەند و یەك پاشەکی هەفتا بەندی کە پەیوەستە بە دادگای نێونەتەوەیی داد. جاڕنامەی نەتەوە یەکگرتووەکان لە ڕێکەوتی ١٩٤٥/١٠/٢٤ لەپاش پەسند کردنی دەوڵەتانی چین، فەرەنسا، بریتانیا، سۆڤیەتی پێشوو،وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا و زۆرینەی وڵاتانی ئەندام، گەیشتە قۆناغی جێبەجێ کردن.

جڤات/جەماوەر تودە Mass/mob

جڤات بە کۆمەڵێکی چالاك ئەوترێ کە هاوشێوەی جەماعەت لە ئەژمار دێت. تایبەتمەندییەکانی جڤات بریتییە لە: نزیکایەتی شوێن، ناپایەداری و کردەوەیەکی کۆمەڵەکی کە بکەوێتە ژێر کاریگەریی پاڵنەرێکی بەسۆزی هاوبەش تاکوو بگاتە دەور و پێگە رەسمییەکانی. لە روانگەیەکی ترەوە بە گشتی بە مانای کۆمەڵێ بوونەوەری سروشتی کە زیاتر وەك جەستەیەك سەیر ئەکرێت، لێکدراوەتەوە. لە زانستە مرۆیی و کۆمەڵایەتیەکاندا جڤات دەلالەت ئەکا بە سەر خەڵکێکی زۆر کە لە شوێنێك نیشتەجێ بووبێتن.

لە بارەی جڤاتەوە، تەنیا شتێك کە گرنگە گشت بوونەکەیەتی ئەگینا سەرنج نادرێتە کەرت و رەگەزە پێکهێنەرەکانی، بۆیە لە گەڵ گرووپ جیاوازی زۆری هەیە.

لە جەماوەردا بە گشتی بیروڕا و لایەنگری و تواناییەکانی تاکەکەس و گرووپ، یان شێوازی ژیان بە تەرزێکی لێك ترازاو خۆی نیشان نادات بەڵکوو ئەم شتانە لەناو کۆمەڵێك هۆکار و شێواز و لاگیریی رەشۆکی دەتوێنەوە.

جڤات، گرووپ نییە کە لە رووی ویست و ئیرادەوە خاوەنی تایبەتمەندی و یەکگرتوویی بێت. لە جڤاتدا بە رێژەی گرووپ هەست بە گوشارێکی کەمتر ئەکرێت. دەسرۆشتن و سەیتەرە پەیاکردن بە سەر جڤاتدا ئەغڵەب بە ئاسانی روو ئەدات. بە هاسانی ئەکرێ جڤاتێکی ئاڕازی بگۆڕێتە جڤاتێکی رازی و بە پێچەوانەشەوە ئەم شتە روو ئەدات.

جودایی خوازی تجزیه طلبی separatism

خواستی گرووپێکی ئەتنیکی دانیشتووی وڵاتێك بۆ جیا بوونەوە لە ژێر دەسەڵاتی سیاسی دەوڵەتێك کە ئەو گرووپە ئەتنیکیە تا ئەو کاتە بەشێك بووە لەو وڵاتە. ئەغڵەب، ئامانجی جودایی خوازەکان دامەزراندنی دەوڵەتێکی نوێیە لە وڵاتێکی تازە بۆ نەتەوەیەکی تایبەت. سەدەی نۆزدە لە ئەورووپا و سەدەی بیستیش لە ئاسیا و ئەفریقا، بە هۆی پەرەسەندنی ناسیۆنالیزم* و تەنینەوەی وشیاری نەتەوەیی لە ناو ئیمپراتۆریەکاندا بزاڤی جودایی خوازی بە زۆری پەرەی سەند و بووە هۆی هەڵوەشانەوەی ئیمپراتۆرییەکان و سەرهەڵدانی نەتەوەی نوێ. گرینگترین رووداوی لەم چەشنە هەڵوەشانەوەی ئیمپراتۆرییە گەورەکانی فەرەنسە و بەریتانیا و عوسمانی بوو کە لە ئاسیا و ئەفریقا و ئەمریکا دەسەڵاتیان بە دەستەوە بوو.

هاندەری جودایی خوازی، رەنگە جیا بوونەوە لە وڵاتێك بێت و موتوربە بوون بە وڵاتێکیتر. جودایی خوازی، لە یاسای زۆربەی دەوڵەتەکاندا رەنگە لە جوملەی تاوانی سیاسی* لە قەڵەم بدرێت و هەندێ جاریش بە واتای خەیانەت پێناسە ئەکرێ و بەناوی دژبەریی و ناتەبایی حاکمییەتی نەتەوەیی سزای بۆ دیاری ئەکرێت.

جوگرافیای سیاسی(جیئۆپۆلیتیك) جغرافیای سیاسی Geopolitic

پلاندانان بۆ سیاسەتی دەرەوەی ولاتێك بە لە بەرچاوگرتنی هۆکارە جوگرافییەکان. بابەتی جوگرافیای سیاسی، خوێندنەوەی بنەما جوگرافییەکانی دەسەلاتی دەولەتە واتە لێکدانەوەی دەوری کەشوهەوا، سەرچاوە سرووشتییەکان، شوێنکاتی جوگرافیایی، حەشیمەت و تایبەتمەندیە کەلتوورییەکان بە سەر سیستەمی سیاسی ولاتێك. ئەرەستۆ دەلێ: بە بێ رەچاوکردنی جوگرافیا، ئەقلی سیاسی بڕ ناکات. جان بۆدن، یەکەم بیرمەندی هاوچەرخ بوو کە پێوەندی نێوان زانستی سیاسەت و جوگرافیای بەرجەستە کرد. مۆنتسکیۆ و رۆسۆ، هەرکامیان بە نۆبەی خۆیان لە سەر پێوەندیی هۆکارە جوگرافییەکان و کەشوهەوا بە سەر شێوازی حوکمەت کردن و کاریگەری ئەم هۆکارانە بە سەر سیاسەت و ئازادی خەلك، توێژینەوەیان کردووە.

یەکێك لە پێشەنگەکانی جوگرافیای سیاسی، هالفۆرد مەکیندر(١٩٤٧-١٨٦١) نووسەری بەریتانی بووە کە پێی وابوو چارەنووسی مێژووی جیهان، ئاکامی شەڕ و ململانێی هێزی وشکایی بووە لە بەرامبەر هێزی دەریاییدا.

بابەتی نوێی جوگرافیای سیاسی، لێکدانەوەی مەسەلە جیهانییەکانە لە روانگەی جوگرافیاییەوە. سەرهەلدانی ناوەندە جیهانیەکانی دەسەلاتی نوێ، گرنگایەتی سەرچاوە سرووشتیەکان لەباری دەسەلاتی سیاسی و پێوەندیی باکوور و باشوور لە جوملەی سەرباسەکانی جوگرافیای سیاسی مودێرنەیە. لێکدانەوەی سنوورە سیاسییەکان و ناوچە سەرسنوورییەکان، هێزی دەریایی و وشکایی و ناوەندە سیاسییە بەهێزەکانی دەسەلات لە باری جوگرافییەوە بابەتی توێژینەوەی جوگرافیای سیاسییە.

جوولەکە قڕان یهودستیزی Anti-semitism

دوژمنایەتی یا نەفرەت لە جوولەکان بە مەبەستی ئازاردان یا لەناوبردنیان. لە ئەورووپای سەدەی بیستەمدا دوژمنایەتی لە گەلٚ جوولەکان ـ کە پێشتر لە سۆنگەیەکی ئایینییەوە بوو ـ جێی خۆی دا بە دوژمنایەتی رەگەزی(رەگەزپەرستی) و ئەلمانیای نازیی(بڕوانە نازیسم) بووە ناوەندی بلاوکردنەوەی ئەم نەفرەتە. دوژمنایەتی لە گەلٚ جوولەکە، لە میانەی سەدەی نۆزدە هاوکات لە گەلٚ سەرهەلدانی رێبازەکانی بالادەستی رەگەزی ئاریایی(نوردیك) پەرەی سەند و لایەنگرانی ئەم بیرۆکە هەولیان دا بۆ رێبازەکەیان بنیاتی زانستی بدۆزنەوە.

لە ئەلمانیای نازی هەولیان دا کە رەگەزی «ئاریایی» لە «نا ئاریایی» جیابکەنەوە و لە «تێوەدانی» ئەم رەگەزە بەرگری بکەن و لەم بابەتەوە یاساگەلێکیان دانا. بە پێی ئەم قانوونانە جوولەکە، بێگانە و خاوەن رەگەزێکی سووك بوون کە خوێنی ژەهراوییان خۆبەخۆ تاوانباریان دەکات. لەم رووەوە بوو کە زەماسە و خۆشەویستی لە نێوان جوولەکە و ئاریایی پاوان کرا.

دوای ئەم قانوونانە، زانایانی ناوداری جوولەکە وەك ئەنیشتەین و فرۆید، خرانە تاراوگەوە و بەرهەمە

مۆسیقاییەکانی *مەندلسۆن* و باخ یاساغ کرا. جوولەکان لە ماق مەدەنی و پیشەیی و بازرگانی بێبەش کران و دەستەدەستە نێردرانە ئۆردووگاکانی کاری زۆرەملی.

لە سەدەی نۆزدە و نیوەی یەکەمی سەدەی بیست، ئەورووپای رۆژهەڵات بووە ناوەندی پرۆپاگەندە دژی جوولەکە و لێرەوە بوو کە جوولانەوەی زایۆنیزم* دەستی پێکرد. لە دەستووری بنچینەیی ئەم ولاتانەدا (لە ١٩٤٥ بەملاوە) ئەگەرچی بە رێزەوە باس لە ماق کەمینە ئایینی و رەگەزییەکان کرابوو بەلام جارجارێك ئەم دوژمنایەتییە ئەبیندرا و زۆربەی ئەو جوولەکانەی لەم ولاتانەدا مەنسەبی دەوڵەتییان هەبوو، دەستیان لە کار پێ کێشانەوە.

دوای شۆرشی ١٩١٧ سۆڤیەت، دەوڵەتی نوێ بە جوولەکانی ولاتەکەی کە ئەودەم ٢ ملوێن و ٢٠٠ هەزار کەس بوون، مژدەی خودموختاری لە ژێر چاودێری دەوڵەت دانێ. هەروەها دانانی شانۆ و دەرکردنی رۆژنامە و گۆڤار و کتێب بە زمانی ئیدی(زمانی جوولەکەکانی ئەورووپا کە ئاوێتەیەك بوو لە زمانەکانی ئەورووپی و عیبری) ئازاد کرا بەلام ئەم بەڵێنانە بە رێوە نەچوو.

سەرهەڵدانی زایۆنیزم و دەوڵەتی ئیسرائیل، بۆتە هۆی پەرەسەندنی جۆربەجۆری جوولەکە قڕان لە رۆژهەلاتی ناوین و شوێنی دیکە. ئەگەرچی دەوڵەتی ئیسرائیل هەوڵ ئەدات هەر جوولەیەکی دژ بە زایۆنیزم بە جوولەکە قڕان لە قەڵەم بدات بەلام دژایەتی لە گەڵ زایۆنیزم و لەناوبردنی جوولەکەکان هەمیشە یەك واتایان نییە، چونکا لە ناو جوولەکانیشدا گرووپ و خەڵکانێکی نووسەر و لێکۆڵەر هەن کە دژی زایۆنیزم و دەوڵەتی ئیسرائیلن.

جیاکردنەوەی هێزەکان — تفکیک قوا — Separation of powers

ئەم زاراوە دەلالەت ئەکا بە سەر دابەشکردنی دەسەلات لە بەینی دەزگا جۆراوجۆرەکانی حوکمەت کە لە ئەنجامدا هەر دەزگایەك خۆی بە ئەرك و تەوزیمێکی جیاوازەوە سەرقاڵ ئەکا و لەم بەستێنەشدا کەمتاکورتێك بە شێوەیەکی سەربەخۆ لە دەزگاکانی دیکە ئیش دەکات. لە راستیدا ئەم بیرۆکە بۆ بەرگری کردن لە دەسەلاتی زۆرداری و ملهوڕیی ئاراستە کراوە، بۆ ئەوەی دەسەلاتی حوکمەت لە شوێنێکدا چەق نەبەستێ و کۆ نەبێتەوە. سەرچاوەی ئەم بیرۆکە ئەگاتەوە بۆ ئەرەستوو بەلام بە شێوەی نوێ و ئەمێستایی ئەگەڕێتەوە بۆ فەیلەسوفانی سیاسی سەدەکانی ١٧و١٨ی ئەورووپا، بە تایبەت جۆن لاك لە بەریتانیا و مۆنتسکیۆ لە فەرەنسە. نەریتی هەڵوەشاندنی هێزەکان لە حوکمەتدا بە سێ هێزی راپەڕاندن، یاسادانان و دادوەری بووە.

لەم بارەوە شرۆڤە و پرسی جیاواز لە ئارادایە کە بریتین لە: ئەو ئەرك و تەوزیمانەی کە ئەبێ بە وردی لێك جیا بکرێنەوە کامانەن؟ رادەی سەربەخۆیی پێویست چەندەیە؟ تا چ رادەیەك چاودێری دەزگاکان بە سەر کاری یەکتردا ئەگونجێت؟ و ئەم بابەتەش کە ئایا دەرەئەنجامی جیاکردنەوەی هێزەکان، هاوتەرازیی دەزگا جیاوازەکان دابین ئەکات؟

بنەمای جیاکردنەوەی هێزەکان، بۆ یەکەم جار بە لەبەر چاوگرتنی بیرۆکەی مۆنتسکیۆ لە دەستووری بنچینەیی ئەمریکادا هاتە ئاراوە. ئەم دەستوورە هێزی راپەڕاندنی سپاردە سەرکۆمار و هێزی یاسادانانیشی بە کۆنگرێس بەخشی. دوای شۆڕشی فەرەنسە و بە لەبەرچاوگرتنی دەستووری بنچینەیی ئەمریکا، ئەم بنەڕەتە لە دەستووری فەرەنسەشدا پەسندکرا و ئینجا ئەم فیکرە زۆربەی وڵاتانی دیکەی جیهانی گرتەوە.

جیاوازیی/فەرقدانان تبعیض Discrimination

بە گشتی بە مانای جیاکردنەوە، سەرنج پێدان، یان قایل بوون بە جیاوازی لە نێوان شتەکاندایە. بە واتایەکی سەرزارەکی بریتیە لە بەربەستگەلێکی یاسایی، نەریتی یان قەرار و بڕیاری نارەسمی بە دژی گرووپێکی تایبەت بۆ وێنە گرووپێکی ئایینی یا ئەتنیکی جیاواز.

جیاوازیی رەگەزایەتی تبعیض نژادی Apartheid/Segregation

جیاکردنەوەی هاووڵاتیان لە یەکتر بە پێوەندگی ئەتنیکی و بەربەستکردنی کەمایەتییە رەگەزییەکان لە بابەت شوێنی ژیان و تێکەڵبوون لە گەڵ رەگەزی«باڵادەست»و هەروەها بێبەش کردنیان لە ماف مەدەنی و سیاسی و بێ عەداڵەتی و نابەرامبەری لە وەرگرتنی مووچە و پەروەردە و راهێنانی کۆمەڵایەتی. نموونەی جیاوازی رەگەزایەتی، سیاسەتی ئەڵمانیای نازی بوو دەرحەق بە «خەڵکانی نائاریایی» (بڕوانە جوولەکە قڕان).

بە ناوبانگترین رژێمێك کە بەڕێوەبەری ئەم سیاسەتە دژە مرۆڤانە بووە، رژێمی ئەفریقای باشووری بووە کە بە ناوی «ئاپارتاید»* لە ساڵی ۱۹٤۸ سیمایەکی یاسایی و رەسمی بە خۆوە گرتووە. لە ناوەراستی سەدەی حەڤدەوە کە ئەوروپییەکان دەستیان بەسەر ئەم وڵاتەدا گرت، ئەم سیاسەتە بەڕێوە چووە. حیزبی«نەتەوەیی» کە لە ساڵی ۱۹٤۸ بە دەسەڵات گەیشت، رێساگەلێکی بۆ ئەو خەڵکانەی کە سپیپێست نەبوون پەسند کرد کە هەموو بوارێکی ژیانی ئەوانی ئەگرتەوە. (بۆ وێنە، بەرگری کردن لە زەماوەندی سپی پێستەکان لە گەڵ رەگەزەکانی‌تر، بەربەستکردنی ماف سیاسی و هاتووچۆ و هەڵبژاردنی ماڵ و ئیش و کار و ...)

لە ساڵی ۱۹۵۲ نەتەوە یەکگرتووەکان لەم بارەوە دەستی بە پەیجووری کرد و ئەم سیاسەتەی وەك مەترسییەك بۆ ئاشتی و ماف مرۆڤ لە قەڵەمدا بەڵام دەوڵەتی ئەفریقای باشووری، رێگەی بە کۆمیتەی لێپرسراوی ئەم مەسەلە نەدا. سەرەنجام ئەم رژێمە لە ساڵەکانی کۆتایی سەدەی بیستەمدا بە خەباتی بێوچانی خەڵکانی ئەم وڵاتە بە رێبەرایەتی *نیلسۆن مەندێلا* رووخێندرا و دەسەڵاتی راستەقینە بە بێ رەچاوکردنی جیاوازی رەگەزیی کەوتەوە دەست خەڵك.

جیهاد/خەباتی ئایینی جهاد (Jihad (holy war

بۆ وشەی جیهاد ئەم پێناسانەی خوارەوە کراوە:

- شەڕ لە گەڵ کافرەکان لە پێناوی ئایین. لە قورئاندا زیاتر لەگەڵ وشەی قتال (کوشتار) بەکار براوە.
- قتال بۆ پشتیوانی کردن لە ئایین، کارێکی رەوایە.
- خەباتی موسوڵمانان لە گەڵ ئەجنەبی بە مەبەستی بانگهێشتنیان بۆ ئایینی ئیسلام یان بۆ پاراستنی سەربەخۆیی حوکمەتی ئیسلامی.
- لە خۆ بووردن و کۆشش لە رێی خوا.

لە ئایینی ئیسلامدا لەم وشە زاراوەگەلێکیتر دروست بووە:

جیهادی سەرەتایی: شەڕێك کە بە مەبەستی داکۆکی کردن نەبێت و لە شەڕێکی ئاسایی بچێت.

جیهادی بچووك: بە مانای شەڕ لە گەڵ کافرەکان.

جیهادی مەزن: بە واتای شەڕی گەورە کە شەڕی ئینسانە لە گەڵ نەفس(دەروون)ی خۆی بۆ چاکسازی و پاراستنی خۆی.

جیهادی بانگهێشتن: ئەم جیهادە جۆرە شەڕێکە بە مەبەستی بڵاوکردنەوە و پەرەپێدان بە دیانەتی ئیسلام.

جیهانبینی جهان بینی Weltanschaung/ world outlook

رەگی ئەم وشە ئەڵمانییە و بە مانای«روانین بۆ جیهان»ـە. لە فەرهەنگی فەلسەفی ئەڵمانیدا بە مانای وێنایەکی گشتییە لە جیهان و بە پێگە و هەڵوێستی ئینسان لە ناو خۆیدا لێکدراوەتەوە. جیهان بینی روانین و تەفسیرێکی تایبەت لە گەردوون و ژیان ئەدا بەدەستەوە.

لە زاراوەدا بریتییە لە دەزگای تیۆری و مەفهوومی و وێنانەدنی جیهان. بە مانایەکی بەربڵاو هەموو تیۆرییەکانی ئینسان لە بارەی جیهانی دەوروبەر، هەر لە تیۆری و بیرۆکە فەلسەفی و کۆمەڵایەتی و سیاسیەکانەوە بگرە هەتا ئەخلاق و هونەر و زانستە سرووشتیەکان ئەگرێتەوە. بەڵام مانا جەوهەری و کاکڵەکەی بریتیە لە تیۆری و بیر و بڕوای فەلسەفی. بە گشتی جیهانبینی، سێ رێچکەی لێ بۆتەوە:

- جیهانبینی زانستی
- جیهانبینی فەلسەفی
- جیهانبینی ئایینی

جیهانیگەری/جیهانی بوون جهانی شدن Globalization

ئەگەرچی وشەی جیهانی (global- گلۆڤەر) مێژوویەکی سەدان ساڵەی هەیە بەڵام زاراوەی (globalization) لە ساڵی ١٩٦٠ بەدواوە بڕەوی پەیداکردووە. فەرهەنگی وێبستێر، یەکەم فەرهەنگێکی موحتەبەر بوو کە لە ساڵی ١٩٦١ ئەم زاراوەی پێناسە کرد. بەم حاڵە بەرفراوانی «جیهانگەری» وەهایە کە

گەیشتن بە پێناسەیەکی پڕپێست و گونجاو دژوار ئەنوێنێ. ئەم پێناسەی ژێرەوە، کۆی پێناسە و بۆچوونی چەن کەسێکی پسپۆڕە لەم بارەوە:

جیهانگەری، بریتییە لە پرۆسەی پەستاوتنی کات و شوێن کە بەو پێیە خەڵکانی جیهان کەمتاکورتێك بە وشیارییەوە لە کۆمەڵگای جیهانیدا تێوەگلێن. بە واتایەکیتر رەوتێکە کە بەو پێیە تاکەکەس و کۆمەڵگا لە پانتایەکی جیهانیدا یەکئەگرنەوە. لە پێناسەیەکیتردا جیهانگەری، پرۆسەیەکی ئاڵۆزە کە دەوڵەتە نەتەوەییەکان زیاتر لە جاران پێکەوە گرێ ئەدا و تیۆری دیموکراسی تووشی کێشە و قەیرانێکی نوێ دەکات. کاریگەریی جیهانگەری بە سەر دیموکراسی و حاکمییەتی نەتەوەیی لەم پرسیارانەدا خۆی دەرئەخات:

ئایا حوکمەتە دیموکراتیەکان، وەك جاران دەسەڵاتیان بە سەر کاروباری ناوخۆی وڵاتەکەیان ئەشکێ یا ئەوەی شارۆمەندان بە حوکمەتێك دەنگ ئەدەن کە نەتوانێ بڕیارەکان جێبەجێ بکات؟ چونکا دەسەڵاتی راستەقینە بەدەست بازاری دۆلار و کۆمپانییە فرەنەتەوەییەکان و بانکە نێونەتەوەییەکانەوەدیە؛

ئایا لە نێوان هاووڵاتیانی وڵاتێك لە گەڵ ئەو کەسانەی ئەکەونە ژێر کاریگەریی سیاسەتەکانی حوکمەتی نەتەوەیی، وێکچوویی و هاوشێوەیی‌یەك لە ئارادایە؟ (بۆ وێنە سیاسەتی یارمەتیدان یا پاوەجێکردنی دامەزراوە ئەتۆمییەکان).

ئایا دەکرێ دەزگا نێونەتەوەییەکان، بۆ وێنە «سندووقی دراوی نێونەتەوەیی» و«بانکی جیهانی» بە شێوازێکی دیموکراتیك بەڕێوە ببرێن؟

بە گشتی دوو روانگەی جیاواز لە بابەت جیهانگەری لە ئارادایە: روانگەی یەکەم، نەیارانی ئەم پرۆسە لە ئەژمار دێن و روانگەی دووهەم لە گەڵیا هاودەنگن. نەیاران پێیان وایە کە جیهانگیری و یەکپارچە بوونی جیهان زیاتر لە ئەفسانە دەچێ و ئەم زاراوە بە پاڵنەری سیاسییەوە داهاتووە. لەم روانگەوە شتێکی ئەوتۆ لە جیهاندا رووی نەداوە و جیهانگەری دیاردەیەکی نوێ نییە و ئەم هەلومەرجەی ئێستا زیاتر لە بارودۆخی سەدەی نۆزدە ئەچێ بە واتایەکیتر ئەم رەوتە دەوامەی مێژووە.

لە بەرامبەر ئەم روانگەدا هەندێکیتر دەڵێن جیهانگەری هەموو شتێکی خستۆتە ژێر کاریگەریی خۆیەوە و پێکهاتەی دەوڵەت و ماهییەتی سیستەمی ئابووریی وڵاتانی تووشی وەرچەرخان کردووە. تیۆری دانەری بەناوبانگی ئەم بۆچوونە، کینچی ئۆمایی لە ژاپۆنە کە پێی وایە: دەوڵەت ـ نەتەوەکان بەرەو تیاچوون ئەڕۆن و پێشبینی ئەکات لە ٣٠ ساڵی داهاتوودا ١٠٠ تا ٣٠٠ دەوڵەت ـ شار، بەدی بێت. بە باوەڕی ئانتۆنی گیدێنز، تیۆری دووهەم نزیکترە لە واقیع. ئەو دەڵێ جیهانگەری بە تایبەت لە بەستێنی ئابووردا بە گوتەی ئابووری ناسی بەناوبانگ، دانی کواخ، هێدی هێدی بەرەو ئابوورییەکی بێبارست دەڕوا. ئابووریی سووك لە ئاستی جیهانیدا پەیوەستە بە دانوستان و بازرگانی کردن بە زانیاری نەك بازرگانی کردنی کاڵا و شمەك.

گیدێنز، پرۆسەی جیهانگەری بە بەرهەمی بەیەکادرانی نەزمی هەمیشەیی و شوێن و کات لە قەڵەم ئەدا و پێی‌وایە ئەم رەوتە بە مانای ئاڵوگۆڕکردنی هەموو دەزگاکانی کۆمەڵگایە و ئەم وەرچەرخانە هەر لە بەستێنی

ئابووری روو نادات بەڵکوو لە ئاستی پێوەندییەکاندا ئەقەومێ بە چەشنێك کە دەوڵەت و نەتەوە و ژیانی کەسەکی ئێمە دەخاتە ژێر کاریگەرییەوە.

د. حسەین عەزیمی، تیۆری دارێژی ئابووری و پەرەسەندن لە ئێران دەڵێ: جیهانگەری بە واتای هاوسانبوونەوەیەکی سادەی کەلتوورەکان نییە بەڵکوو بە واتای ئەوەیە کە پێوەندی کەلتوورەکان خێراتر ئەبێ و لێكحاڵیبوون و فاماندنی فەرهەنگی نەتەوەکان زیاد ئەکات. بەڵام ئەوەندی مێژوو نیشانی داوە، وادیارە وێکچوویی هەمە لایەنەی فەرهەنگی روو نادات و جیهان کەلتوورێکی تاقانە بە خۆیەوە نابینێت.

جیهانی ئازاد — دنیای آزاد — Free world

ئەم زاراوە لەلایەن سیاسەتمەدارانی رۆژاوایی بۆ باسکردن لە جیهانێك بەدەر لە کۆمۆنیست بەکار براوە

جیهانی سێهەم — جهان سوم — Third world

زاراوەی جیهانی سێهەم، یەکەم جار لە لایەن ئابووریناسێکی فەرەنسی بە ناوی«ئالفرێد سوویی» بەکار براوە. ئەم زاراوە لە ساڵەکانی ١٩٥٠ تا ١٩٦٠ رەواجی پەیدا کرد و مەبەستیش لەو وڵاتە ئاسیایی و ئەفریقاییانە بوو کە تازە سەربەخۆییان بە دەس هێنابوو. هەروەها ئەو وڵاتانەشی ئەگرتەوە کە نە لە ریزی وڵاتانی پێشکەوتووی سەرمایەداریدا ئەگونجان و نە لە ریزی وڵاتانی پێشکەوتووی کۆمۆنیستیدا.

پێناسەگەلێکی تریش لەبری ئەم زاراوە بە کار براوە کە بریتین لە: وڵاتانی دواکەوتوو، وڵاتانی کەمتر پێشکەوتوو، وڵاتانی روو لە پەرەسەندن. خەڵکی وڵاتانی جیهانی سێهەم، بەزۆری خەریکی کشتوکاڵن و لە دێهاتەکاندا ئەژین و بۆ کاری بەرهەمهێنان زیاتر لە شێوازی کۆنباو کەڵك وەرئەگرن.

لەم ساڵانەدا بزاڤێکی سیاسی نێونەتەوەیی لەم جۆرە وڵاتانە پەرەی سەند کە لە دووی شوناسێکی تایبەتی سیاسی و ئەخلاقی بووە بۆ روبەڕوبونەوە لە بەرامبەر دوو بلۆکی رۆژهەڵات و رۆژاوادا. بە ناوبانگترین رێبەرانی ئەم بزاڤە بریتیبوون لە: جەواهیرلەعل نێهرۆ لە هێندستان، جەمال عەبدولناسر لە میسر، ئەحمەد سۆکارنۆ لە ئەندونیسیا و تیتۆ لە یۆگوسلاڤیا. هەندێ لەمانە هیوادار بوون بە پێکهێنانی«هێزێکی سێهەم» بلۆکێکی‌تر لە بەرامبەر دوو بلۆکەکە دابمەزرێنن.

چینی‌یەکان بە پەسندکردنی بیرۆکەی سێ جیهان، ئەم زاراوەیان برەو پێدا. بەڕای ئەوان جیهانی سێهەم، جیهانی حەقیقی و دژی ئیمریالیزمە.

چ

چارتیزم | چارتیسم | Chartism

چارتیزم لە وشەی charte بە مانای نووسراوە، بەڵگە، بەیاننامە، بلاڤۆك و وەرەقەی شوناس وەرگیراوە.

چارتیزم، بزاڤێکی ریفۆرمخوازانەی بەریتانی بوو کە لە ساڵەکانی ١٨٤٠ تا ١٨٤٨ لەم وڵاتەدا بۆ باشتر کردنی پەرلەمان لە ئارادا بووە. سەرکەوتنی چارتیزم بە هۆی گرووپێکی کرێکاری بوو کە خۆیان بە چارتیست لە قەڵەم دابوو. هۆی ئەم ناولێنانەش ئەوە بوو کە لە ساڵی ١٨٣٨ نووسراوەیەکیان دەرکردبوو کە بەناوی «بلاڤۆکی گەل» ناوی دەرکرد. هەندێ لە چارتیستەکان لە بنەڕەتدا ئەو سوسیالیستانە بوون کە لە گەڵ شێوازەکانی سەرمایەداری دژایەتییان دەکرد و پێیان وابوو کە سەرەنجامی چالاکییەکانیان ئەبێ ناردنی چینی کرێکار بۆ پەرلەمان بێت. رێبەرانی ئەم بزاڤە لە بەیاننامەی ساڵی ١٨٣٨ خواستەکانی خۆیان بەم شێوە راگەیاند:

- هەڵبژاردنەکانی مەجلیسی عەوام، ئەبێ ساڵی جارێك بەڕێوە بچێت.
- هەر کەسێك باڵغ بووبێت بۆی هەیە لەم هەڵبژاردنانەدا بەشداری بکات.
- دەنگدان بە وەرەقەی شاراوە بێت.
- سندووقەکانی دەنگدان بە شێوەیەکی یەکسان دابەش بکرێت.
- مەرجی مڵکدارییەتی لە مەرجەکانی ئەندامەتی مەجلیسی عەوام لابرێت.
- بۆ ئەندامانی مەجلیسی عەوام، مووچە دیاری بکرێت تاکوو خەڵکانێك بە داهاتی کەمیشەوە بتوانن ببنە ئەندامی پەرلەمان.

چارتیستەکان لە باری مێژووییەوە هاندەری چینی کرێکار بوون بۆ بە ئەنجام گەیاندنی رۆڵێکی شۆڕشگێڕانە. ئەگەرچی ئەم بزاڤە لە ساڵی ١٨٤٨ لێکهەڵوەشا بەڵام دواتر هەندێ لە ئامانجەکانی لە قەوارەی بەرنامەکانی ئەنجومەن و یەکیەتی کرێکاری پیادە کرا.

چڵە زەیتوون | شاخه زیتون | Olive Branch

چڵە زەیتوون هێمایەکە بۆ ئاشتی و ئاسایش.

چواردە مادەی ویلسۆن | چهارده مادەی ویلسون | Fourteen points

لە رێکەوتی ١٨ی ژانوییەی ١٩١٨ تۆماس وودرۆ ویلسۆن (١٨٦٩-١٩٥٩) سەرکۆماری ئەو کاتەی ئەمریکا، بەیاننامەیەکی دەربارەی ئامانجەکانی دەوڵەتانی یەککەوتوو(لە شەڕی جیهانی یەکەم) بڵاو

کردوەوە کە بە چواردە مادەی ویلسۆن ناوی دەرکردووە ئەم چواردە مادە بریتین لە:

١ـ راوەستانی سیاسەتی نهێنی و مۆرکردنی پەیماننامەی ئاشکرا بۆ ئاشتی.

٢ـ ئازادبوونی هاتوچۆ لە دەریاکاندا.

٣ـ لابردنی کۆسپی گومرگی و لەبەرچاوگرتنی یەکسانی و ئازادی لە بازرگانیدا.

٤ـ کەمکردنەوەی چەکەکان.

٥ـ چارەسەرکردنی دادپەروەرانەی کێشە ئیستیعمارییەکان.

٦ـ چۆڵکردنی خاکی سۆڤیەت.

٧ـ سەربەخۆیی دووبارەی بەلجیکا.

٨ـ چۆڵکردنی فەرەنسە و گەڕانەوەی «ئالزاس و لورن» بۆ ئەم وڵاتە.

٩ـ پیاچوونەوە بە سنوورەکانی ئیتاڵیا.

١٠ـ خودموختاری بۆ کەمایەتییەکانی نەمسا ـ مەجارستان.

١١ـ چۆڵکردنی خاکی سێربستان و مۆنتێنێگرۆ و رۆمانیا و چارەسەرکردنی دادپەروەرانەی کێشەکانی باڵکان.

١٢ـ سەربەخۆیی ناوخۆیی نەتەوەکانی سەر بە ئیمپراتۆری عوسمانی و نێونەتەوەیی کردنی تەنگاوی داردانێل.

١٣ـ دامەزرانی دووبارەی دەوڵەتی پۆڵۆنیا.

١٤ـ دامەزراندنی کۆمەڵی نەتەوەکان.

چەپ — چپ — The left

ئاخێزگەی ئەم زاراوە ئەگەڕێتەوە بۆ شێوەی دانیشتنی «کۆمەڵی نەتەوەیی توێژەکانی فەرەنسە» لە ساڵی ١٧٨٩.لەم کۆمەڵەدا میران لەلای راستی پاشا و «چینی سێهەم» لەلای چەپییەوە دائەنیشتن. ئەم دابەشکارییە فیکرییە لە کاتی ڤیتۆکردنی پاشا پەرەی سەند. نوێنەرانی شۆڕشگێڕ لەگەڵ ڤیتۆدا دژایەتییان دەکرد،کۆنەپارێزەکان رازی بوون و نەرمڕەوەکان یا ئەو کەسانەی لە ناوەڕاستدا بوون، پێشنیازی ئاشتییان کرد.

ئەم تێگەیشتنە لە سیاسەت، شێوازێکی هەمیشەییە کە تێیدا پەیکەری سیاسی لە لایەن روانگە جیاوازەکانەوە دەگۆڕدرێ و دابەش ئەکرێت کە دەرەنجامەکەی پەیدا بوونی چەپ و راستە. لەم روانگەوە ئەو حیزبانەی لایەنگری گۆڕانکاری بن، پێیان ئەوترێ «چەپی»و ئەو حیزبانەش کە خوازیاری دۆخی هەنووکە بن و نەخوازن هیچ شتێك بگۆڕدرێ، بە «راست» ناوبردە ئەکرێن.

چەپ و ڕاست — چپ و راست — Left and right

ئاخێزگەی زاراوەی چەپ و راست، شۆڕشی فەرەنسەیە کە لە کۆمەڵی نەتەوەیی نوێنەرانی شۆڕشگێڕی

توندڕەو لە لای چەپ و نوێنەرانی کۆنەپارێزیش لە لای ڕاستەوە دائەنیشتن. لەو سەردەمەدا ئەم دوو زاراوە مانایەکی ئاشکرا و جیاوازیان هەبوو: چەپ بە مانای شۆڕشگێڕیی و حەز بە گۆڕان کردن بووە و ڕاستیش بە واتای نەیاریکردن لە گەڵ هەر چەشنە گۆڕانێك یان گەڕانەوە بۆ ڕابردوو. بەڵام لەوە دوا، واتای زاراوەکان تووشی هەوراز و نشێو بوون و هاوکات لە گەڵ سەرهەڵدانی لاگیریی نوێی سیاسی، دیاریکردنی سنوورێکی بەرچاو لە بەینی ئەم دوو چەمکەدا ئەستەم بووە.

بە گشتی بزاڤی چەپ بریتییە لە هەموو گرووپێکی ریفۆرمخواز* و شۆڕشگێڕی ئەم سەردەمە. واتە لیبراڵ و سۆسیالیست و ئانارشیست و کۆمۆنیستەکان کە لە باری ئایدیۆلۆجییەوە کەوتوونە ژێر ڕکێفەی ئەندێشەی نوێی پاش ڕێنێسانس. ئەندێشەگەلێکی وەك: ڕاسیۆنالیزم(بڕوا بە ئەقڵ) لە بەرامبەر بڕوای ئایینی، پێشکەوتن خوازی، یەکسان خوازی، دیموکراسی و ئازادی و مرۆڤ دۆستی. تایبەتمەندییەکانی چەپ بریتییەلە :

١ـ لایەنگری لە گۆڕانکاری کۆمەڵایەتی و ئابووری بە مەبەستی دابینکردنی یەکسانی و لەناو بردنی جیاوازی چینایەتی و کورتکردنەوەی دەستی دەوڵەت لە کاروباری کۆمەڵایەتی و ئابووری.

٢ـ لایەنگری لە ئیمانی سەرزەمینی، واتە بڕوا هێنان بە پێشکەوتنی بێسنووری زانست و مرۆڤ و مێژوو لە بەرامبەر ئیمانی ئایینی و پەسلانی، ڕووهێنانە ئەقڵ و بەڵگاندن و بڕوای فەلسەفی نائایینی و دژەئایینی.

٣ـ لایەنگری لە ئینتەرناسیۆنالیزم لەبەری نیشتمان پەروەری و ناسیۆنالیزم*. بڕواهێنان بە هاوسانیی مرۆڤ و چارەنووسەکەی.

٤ـ لایەنگری لە شکاندنی ترادسیۆن و نەریتەکان و حەزکردن بە شۆڕش لەبری ریفۆرم خوازی و ئاراستەکردنی پلانی نوێی کۆمەڵایەتی بە پێی پێوەندگی ئایدیۆلۆجی لەبری کۆنەپارێزی و کۆنەپەرستی، بڕواهێنان بە جەماوەر وەك تاکە سەرچاوەی هەقیقەت و دەسەڵاتی سیاسی.

زاراوەی **ڕاست** دەربارەی زنجیرە تیۆرییەکی سیاسی ئەدوێ کە لە بەرامبەر چەپ ڕادەوەستێ. لە ڕاستیدا باڵی ڕاست بۆ ناوبردە کردنی ئەو کەسانە بەکارهات کە بەرگرییان ئەکرد لە دەستێوەردان و ڕمبازێنی شۆڕشی فەرەنسە بۆ سەر دەزگاکانی پاشا. بە درێژایی سەدەی نۆزدە زاراوەی ڕاست بە مانای قەبووڵی دەسەڵات و سەرچاوەبوونی دەزگایەك یان کەسێك (دەوڵەت، کڵێسە، ڕێبەر) پێناسە کراوە. بڕواهێنان بە حوکمەتێکی زۆردار، موڵکداریەتی، کڵێسە و بەهێزبوونی سپا. تایبەتمەندییەکانی باڵی ڕاست لە سەدەی نۆزدە بریتین لە:

١ـ ڕەوابینینی نابەرامبەریی کۆمەڵایەتی و جیاوازیی چینایەتی لە کۆمەڵگای سەرمایەداری لەبەرامبەر هێرشەکانی سۆشیالیزم.

٢ـ پشتیوانی و داکۆکی کردن لە دەزگا مێژینەکانی کۆمەڵگا وەك خێزان، کڵێسە و پاشا لە بەرامبەر هێرشی چەپەکان.

٣ـ لایەنگری توند لە ناسیۆنالیزم و بردنەسەرەوەی دەسەڵاتی نەتەوەیی و ڕێزگرتن لە کەلتووری

نەتەوەیی و نەژادی لە بەرامبەر لاگیریی ئینتەرناسیۆنالیستی.

٤- داکۆکی کردن لە ئازادی سیاسی و ئابووری تاکەکەس لە بەرامبەر هەر گوشارێکی دەوڵەتدا.

ڕووداوەکانی دوای شەڕی جیهانی دووهەم بە تایبەت دزەکردنی ئایدیولۆجی نوێی سیاسی لە ئەورووپاوە بە ئاسیا و ئەفریقا، دەسەڵات و بزاڤگەلێکی سیاسی وای هێناوەتە کایەوە کە جیاکردنەوەی ڕەگەزەکانی ڕاست و چەپ لە یەکتر دژوار ئەکات. بۆ وێنە هەندێ لەم بزاڤ و حوکمەتانە لە لایەکەوە، لایەنێکی ناسیۆنالیستی بەهێزیان هەیە و لە لایەکی تریشەوە، زۆربەی دروشمەکانی چەپ دەڵێنەوە و خۆیان وەك شۆڕشگێڕێك لە قەڵەم ئەدەن و بانگەشەی پێشکەوتن و گەشەسەندن ئەکەن.

لەم ساڵانەی دواییدا زاراوەی ڕاست و چەپ بۆ پۆلێن بەندی ناوخۆیی حیزبەکان بەکار براوە. وەك چۆن لە حیزبی کۆنەپارێزی بەریتانیا، مەبەست لە باڵی چەپ ئەو کۆنەپارێزانەن کە هەندێ چەمکی چەپی وەك پلان دانانی ئابووری و بەربڵاوکردنی خزمەتگوزاری کۆمەڵایەتی و سەربەستی داگیرکراوەکانە. لە حیزبی کرێکاری ئەم وڵاتەش، مەبەست لە چەپ گەیشتن بە سۆشیالیزمە و لایەنگری لە ڕاست، بە واتای لیبراڵەکانی ئەو حیزبەیە.

چەپی نوێ — چپ جدید — New left

ئەم لایەنگرییە سیاسیە لە ١٩٥٠ لە دوای دەرکەوتنی نارەزایەتی لە چەپی کۆن سەری هەڵدا. بە گشتی ئەم زاراوە دەرحەق بە کەسانێك یا ڕێکخراوەگەلێك بە کار براوە کە پەیڕەوی ڕێبازە جۆراوجۆرەکانی مارکسیزمی نوێ، سۆشیالیزم، سێندیکالیزم، ئانارشیزم و پاسیفیزم بن. لایەنگرانی سەرەکی ئەم بزاڤە، کۆمەڵی خوێندکاریی و ڕێکخراوە ڕەش‌پێستەکان بوون. ئەم بزاڤە بۆ دژایەتی کردن لە گەڵ تەشەنەدان بە شەڕی ڤێتنام، لە ساڵی ١٩٦٤ چالاکی زۆری لە خۆی نواند.

چەپی نوێ لە هەموو شوێنێکدا بزاڤێکی خوێندکاری بووە، بۆ وێنە ساڵەکانی ١٩٦٠ لە ئەمریکا و ڕووداوەکانی مانگی مەی ١٩٦٨ لە فەرەنسە و ئەڵمانیا.

چەقبەستن/کۆجێیی — تمرکز — Centralization

مەبەست لە چەقبەستن، کۆبوونەوەی لە ڕادەبەدەری دەسەڵات و هێز لە دەستی چەندکەسێکی سەر بە گرووپێکی کۆمەڵایەتیدایە. زاراوەی چەقبەستن لە سەرەتای سەدەی ١٩ بە تایبەت لە فەرەنسە بۆ ناوبردە کردنی پرۆسەی زیادبوونی هێزە حوکومییەکان(حوکمەتە سیاسییە ناوچەییەکان) بەکار براوە. ئەم زاراوە زیاتر، لە لایەن دۆتۆکویل، بڵاو بۆتەوە.

لە هەمبەر چەقبەستندا زاراوەی چەق سڕینەوە (decentralization) هاتۆتە ئاراوە کە بە مانای دابەزاندنی ئاستی کۆجێیی دەسەڵات بە نزمترین پلە پێناسە کراوە. چەقبەستن، پتر واتایەکی سووکایەتی ئامێزی لە خۆ گرتووە بەلام چەق سڕینەوە وەك چەمکێکی پۆزەتیڤ پێناسە کراوە.

چەك داماڵین　　خلع سلاح　　Disarmament

کەمکردنـەوە و لـەناوبردنی چـەك و تەقەمـەنی یـان کـۆنترۆڵی ئـامێری جـەنگی و کەمکردنـەوەی هێـزی سەربازی بە مەبەستی داشکاندنی مەترسی شەڕ و زیابوونی ئاسایش و هێمنایـەتی نێونەتـەوەیی. لە بابەت چەك داماڵینی هەمەلایەن و گشتگیر، لە مێژە باس و کۆڵینەوە کراوە. یەکەم جار لە «کۆمەڵی نەتـەوەکان» لە ساڵەکانی ٣٤- ١٩٢٧ و پاشان لە «ڕێکخراوەی نەتـەوە یـەکگرتووەکان» بەلام هیچـکامیان نـەیانتوانی ئـەم کێشە چارەسـەر بکـەن. پاش شـەڕی یەکەم و دووهـەمی جیهانی و بە هـۆی ئەو کارەساتانەی کە لە جیهان ڕوویاندا بە تایبەت، پاش دروستکردنی چەکی ناوەکی هـەوڵ و دەوڵی نێونەتەوەیی بۆ ئەم مەبەستە زیاتر پەرەی سەند و ئەمەش وایکرد کە لایەنگرانی چەك داماڵین بـە خێرایـی کۆببنـەوە و بڕیـاری گـرنگ دەربکـەن و بە کردەوەش هەنگاوی بەرچاوی بۆ بنێن. بۆ وێنـە پـەیمانی ئـاتلانتیکی باکووری (نـاتۆ) لە ساڵی ١٩٤٣ بە مەبەستی دۆزینەوەی ڕێگاچارەیەکی لەبار بۆ ئەم مەسەلە چەن هەنگاوێکی هەڵگرت.

پرۆسەی داماڵینی چەك، ڕەنگە بە شێوەی یەکلایەنە، دوولایەنە و چەندلایەنە یان پـاژەکی و گشـتی بێـت. لە سیستەمە سیاسییەکانی هاوچەرخدا چەك داماڵین، بەدوای شکسـت هێنـانی لایەنێکی شەڕ دێتـە ئاراوە و دەوڵەتی سەرکەوتووی شەڕەکە دەست ئەکا بە داماڵینی چەکی لایەنی دۆڕاو.

پێویستە بگوترێ کە چەك داماڵین، خۆبەخۆ نابێتە هۆی دابەزاندنی مشتومڕ و کێشـە. نـاکۆکی مەسـەلەکە لەوەدایە کە پرۆسەی داماڵینی چەك کە بۆ نزمکردنـەوەی کێبـەرکێی چـەك و تەقەمـەنی دێتـە کایـەوە، هەنـدێ جـار خـۆی دەبێتـە هـۆی کێشە و ململانـێ. چـاودێری کـردن بـە سـەر پرۆسـەی چـەك دامـاڵین پێویسـتی بـە بەڕێوەبەرایەتییەکی ناوەندگەرای بەهێزە.

چین　　طبقه　　Class

چین، بەو کۆمەڵە خەڵکانە ئەڵێن کە لە چەند ئەندام پێکهاتوون و هەر یەکە بە پێـی جێگـا و شـوێنی خـۆی لە سیستەمی بەرهەمهێنانی کۆمەلایەتی و ئابووری لەوانی تر جیا دەبێتەوە. بە واتایەکی‌تر، چین بریتییە لە بـەگرووپ کـردن یـا دیـاریکردنی شـوێنکات و هەڵوێسـتی تاکەکان بە پێـی هـایراکی کۆمەلایەتی کە لـە سـەر بنەمای پێوەندی ئابووری لە کۆمەڵگا دابەش بووبێـت. ئەگەرچـی جـەماوەر، ئەغڵـەب چینەکانی کۆمـەڵگا بـە دوو چینی سەرمایەدار و هەژار دابەش ئەکات بەلام بەکاربردنی ئـەم زاراوە، بۆچـوونی جیـاوازی لێبۆتـەوە کە ئەگەڕێتەوە بۆ شێوازی موڵکدارێتی ئابووری، نەك تەنیا ڕادەی بەهرەداری لە سەروەت و دارایی. مارکس، کـە لە سەدەی نۆزدە بەردی بناخـەی بیرۆکـەی چینایەتی دانـا، پێـی وابـوو کـە لـە دوای پەیـدابوونی پیشەسـازی، دوو چینـی سـەرەکی لـەدایك ئـەبێ: یەکـەم، بـۆرژوازی* یـا چینـی سـەرمایەدار کـە خـەڵك بـە ئیشـەوە سـەرقاڵ ئەکات. دووهەم، پرۆلتاریا* یا چینی *کرێکاری بێ سەروەت و سامان*.

لێکدانـەوەی زاراوەی چـین، سـێ تـەوەری جیـاواز لـەخۆ دەگـرێ: دەرفـەتی کۆمەلایـەتی، شـوناس و سیاسـەت. یەکـەم، ئـەم پرسـیارە دێنێتـە ئاراوە کە ئایـا ئەنـدامانی چینە جۆراوجۆرەکان، بۆ گەشـەکردن لـە

کۆمەڵگا، لەگەڵ دەرفەتی نایەکسان بەرەوروون؟ (بۆ وێنە لە دەزگا پەروەردەییەکان یا لە مەیدانی ئیش و کار) یا لە ژیانی رۆژانەی خۆیان لە گەڵ رەفتاری رەگەزپەرستانە بەرەورووە دەبنەوە؟ دووهەم، ئایا ئەندامانی چینەکان، شوناس گەلی تایبەتی هاوبەشیان هەیە؟(بۆ وێنە خودناسین، روانگەی کەلتووری یا شێوازە کۆمەڵایەتییەکان). سێهەم، ئایا ئەندامانی چینەکان ئارەزووی سیاسی هاوبەشیان هەیە و لە پێناو گۆرانکاری کۆمەڵایەتی پێکەوە هاوکاری یەکتر ئەکەن؟ مارکس، بۆ هەر سێ پرسیارەکە وەڵامی ئەرێ ئەداتەوە. بەڵام پێیوابوو کە سەرەنجام چینە ژێردەستەکان هەست بە هەژاریی و چەوساوەیی خۆیان ئەکەن و بە «وشیاری چینایەتی» ئەگەن.

لە سەرەتای سەدەی بیستەم کۆمەڵناسی ئەڵمانی، ماکس ڤێبەر، بۆچوونەکانی مارکسی رەت کردەوە. ڤێبەر ئەم بۆچوونەی مارکسی بەلاوە گران هات کە کۆمەڵگا تەنیا لە دوو چینی سەرمایەدار و کرێکار پێکهاتبێت! لە لایەکیترەوە، ئەو پێی وابوو کە ئەو گروویە هاوکووفانەی کە تەنیا بە پێی شێوازی ژیانیی هاوبەش پێك دێن، بە نیسبەت چینەکان باشتر ئەتوانن کاریگەریی دابنێن بە سەر ئینتیما دەروونییەکان. ڤێبەر، دەوڵەت وەك هێزێکی چالاکی کۆمەڵایەتی ناوبردە ئەکات کە تێیدا کاربەدەستان و حیزبە سیاسییەکان لە سەر دەسەلات مشتومڕیانە. کەچی مارکس، دەوڵەت وەك گۆڕەپانێکی بێلایەن بۆ خەباتی چینەکان لە قەڵەم ئەدا.

ئێستاکە جگە لەو پۆلێن بەندییە کلاسیکەی چین، جیاواز لە چینی مامناوەندی، چەندین چینی دیکەی کۆمەڵایەتی سەریان هەڵداوە کە ئەکرێ بەم جۆرە ناوبردە کرێن: پسپۆڕانی پیشەیی، بەڕێوەبەرانی ناوەندی و خاوەن پیشەی بچووکی ئازاد.

چینی میانە/چینی مامناوەندی — طبقە متوسط — Middle class

چینی بورژوا، لە باری مێژووییەوە بە چینی میانە ناوی دەرکردووە. لە سیستەمی سەرمایەداریدا نێوان چینی سەرمایەدار و کرێکار، دوو گرووپی بەرفراوانی کۆمەڵایەتی سەری هەڵداوە: گرووپی یەکەم بریتییەلە، خەڵکانی بازرگان، مامەڵەچی، دوکاندار، خاوەن دەزگای بچووکی ئابووری و بەرهەمهێنی سەربەخۆ. گرووپی دووهەم بریتییەلە: خەڵکانی خوێندەوار، ئەندازیار، پزیشك، ماف پەروەر، مامۆستای زانکۆ، فێرکار، خوێندکار، کارمەند و مووچەخۆر. ئەم دوو گرووپە بە چینی میانە یان چینی وردە بورژوا پێناسە کراون. (بڕوانە وردە بورژوازی)

مارکسییەکان ئەم گرووپانە لە باری عیلاقاتی سیاسییەوە بە دوو گرووپی دیکە دابەش دەکەن: یەکەم، توێژی بالای چینی میانە کە لە ژیانێکی خۆش بەهرەمەندە و لە بەریانی خەباتی چینایەتیدا دەچێتە بەرەی سەرمایەدار و تاقمی دەسەلاتدارەوە. دووهەم، توێژی خوارووی چینی میانە کە بە هۆی لەدەستدانی ئیمتیازەکانی، خۆی ئەخاتە پاڵ چینی پرۆلتاریا. کەواتە توێژی بالای چینی میانە، لە ماهییەتی سیاسیدا کۆنەپەرست لە ئەژمار دێ و توێژی خواروو، شۆڕشگێر.

ح

حوکمەت/میریی حکومت Government

وشـەکە بـە مانـای فـەرمانڕەوایی و حـوکم کردنـە بـەڵام لـە زاراوەی سیاسـیدا بریتییـە لـە کۆمەڵـە ڕێکخراوەیەکی کۆمەڵایەتی کە بۆ دیاریکردنی پێوەندی چینە کۆمەڵایەتییەکان و پاراستنی سامانی کۆمـەڵگا بەدی دێت. چەمکی حوکمەت بە نیسبەت دەوڵەت، چەمکێکی عەینی و بەرچاوترە. ئەرکە سەرەکییەکانی حوکمـەت، دانـانی یاسـا و پیادەکردنییانـە. جیـاواز لەمانـەش حوکمـەت و دەزگـا حوکومییـەکان، ئـەرکی پەرەسەندن و خۆشگوزەرانی کۆمەڵایەتییان لە ئەستۆدایە.

ڕێکخراوە حوکومییەکان، لە کۆمەڵگای سەرەتایی‌دا بەدی ناکرێن چونکا ئەم جۆرە کۆمەڵگایە بە هۆی تێك تـەنراوی و تێکـەڵاوی کۆمەڵایـەتی، بـێ ڕێوشـوێنی ڕێکخـراوە یـان کەسـێکی تایبـەت ڕەفتـار ئـەکات. کۆمەڵگای سەرەتایی لە بەر ئەم هۆیانەی خوارەوە پێویستی بە حوکمەت نەبووە:

١- گرووپێکی بچووکە.

٢- خاوەنداریەتی گشتی لە ئارادا نەبووە.

٣- کۆنەپەرست بووە.

بەڵام حوکمەت لەم چاخەدا جیاوازە و ڕۆژبەڕۆژ بەرەو ئاڵۆزبوونی زیاتر ئەچێت و ئەرك و تەوزیمی گەورە و بەربلاوی لێ زیاد بووە. لەم بارەوە سێ هۆکار دەور ئەبینن کە بریتین لە:

١- بەرفراوانی خاك و زێد: بە هۆی زیادکردنی قەڵەمڕەوی هەندێ لە دەوڵەتـەکان و یـەکگرتنی نەتـەوەی جۆراوجۆر لە وڵاتەکەدا دەوڵەتانێکی بەرفراوان دروست بوون.

٢- ئاڵۆز بوونی ژیانی کۆمەڵایـەتی: ئیمڕۆکە، ئـەو دەوڵەتانـەی کە تـەنیا لـە یـەك نەتـەوە پێکهاتبن واتـە کۆمەڵگایـەکی هاوکووفیـان ببێـت کـە خـاوەنی بەرژەوەنـدی و زمـان و مێـژووی هاوبـەش بێـت بـە دەگمـەن هەڵدەکەون. هەندێ لەم دەوڵەتە تازەپیاکەوتووانە، خەڵکانێکی زۆریان لـە خۆ گرتووە کە لـە باری ڕەگـەزی و ئەتنیکی و ئاینییەوە، جیاوازی زۆریان پێکەوە هەیە.

٣- گۆڕانی هەمیشەیی: کۆمەڵگای ئەم سەردەمە، لە سێبەری تەکنۆلۆجیەوە هەمیشـە لـە حـاڵی گـۆڕان و نوێ بوونەوەدایە و ئەم تازەبوونەوە بۆ حوکمەتەکان ئەستەم و دژوارە.

ئەم هۆکارانە بۆتە هۆی ئەوەیکە ئەرکی دەوڵەتەکان لە بەرامبەر کێشەکان ئەستەم بێت، بە چەشنێك کە حوکمـەتانی ئـەم سـەردەمە نـاتوانن وەك حوکمەتـەکانی پێشـوو بـە سـانایی ژیـانی خـەڵك خـۆش بکـەن و ئاسایشـی کۆمـەڵگا مسـۆگەر بکـەن. یـەکێك لـەو مەترسـییانەی کـە ڕێوشـوێنی کۆمەڵایـەتی لـە دەوڵـەت ئەشـێوێنێ، شـۆڕش و لادان لـە داب و نەریتـە کۆمەڵایەتییەکانـە. لـەم ڕووەوە بـە هـۆی ئـاڵۆزیی کاروبـاری حوکمـەتی ئـەم سـەردەمە، ژمـارەی ڕێکخـراوە و بەڕێوەبـەرانی دامودەزگـا ئیداریـەکان ڕوو لـە زیادبوونـە و

کۆمەڵگا بۆتە دیلێکی بەر دەستی بۆرۆکراسییەتەوە.

چەمکی حوکمەت ئەگەر لە گەڵ ئاوەڵناوێك بەكار ببرێت، ئەوە بۆ دیاریکردنی جۆری رژێمی سیاسییە. بۆ وێنە: حوکمەتی پەرلەمانی و حوکمەتی دیموکراسی. «حوکمەتی قانوونی»، بە پێی ماناکەی، نوێنەری «خواستی گشتی»یە و بەڕێوەبەری ئەم خواستانەیە بە پێی رێوشوێنەکانی دەستوور. بەم بۆنەوە تا ئەو کاتە حوکمەت «قانوونی» لە ئەژماردێت کە رەفتارەکانی لە گەڵ خواستی گشتیدا یەك بگرێتەوە ئەگینا ئەبێتە حوکمەتێکی دیکتاتۆری*.

لە روانگەی یاسای نێودەوڵەتی و پێوەندی نێوان وڵاتەکان، واقیعی حوکمەت ئەوەیە کە دەسەڵاتی راستەقینە بە دەست چ کەسانێك یا گرووپێکەوەیە. ئەغڵەب پێودانگی راستەقینە بۆ ناوبردەکردنی حوکمەتێك لایەنی واقعی شتەکەیە تاکوو لایەنی قانوونییەکەی. واتە لە گەڵ خواستی گشتیدا یەك بخوێنێتەوە. بەڵام هەندێ جار بۆ وێنە لە کاتی راپەڕین یان شۆڕش لە وڵاتێك، هەندێ لە دەوڵەتەکان رێکخراوە یان **دەوڵەتی ئازاد*** یان **دەوڵەتی کاتی*** وەك دەوڵەتی قانوونی، بە رەسمییەت ئەناسن نەك دەزگای حاکمێك کە بە هۆی پێشێلکردنی خواستی گشتی بە نایاسایی ناوی دەرکردووە.

حوکمەتی پیران/پیر مەزنایەتی پیرسالاری/حکومت سالخوردگان Gerontocracy

حوکمەتێك کە تێیدا کاروباری وڵات بسپێردرێتە دەست بەساڵاچوانی دنیادیدەی زانا و بەئەزموون. ئەم تیۆرییە لە پێنجسەد ساڵ پێش زایینەوە کەمتاکورتێك لایەنگری خۆی هەبووە چونکە لایەنگرانی ئەم رێبازە، لاوان، بە کاڵفام و شەڕهەڵایسێن دەزانن هەربۆیە پیرانی زانا بۆ بەڕێوەبەرایەتی کۆمەڵگا بە شایستەتر دەزانن.

حوکمەتی دەستووری حکومت مشروطه Constitutional government

بە رژێمێکی سیاسی دەگوترێ کە بەستێنی دەسەڵاتەکەی بە پێی بەربەستی قانوونی بەرتەسك کرابێتەوە. لەم رووەوە لە بەرامبەر حوکمەتی ئیستبدادی و دیکتاتۆریدا حوکمەتی دەستووری دێتە ئاراوە. بە واتایەکی تر، حوکمەتی دەستووری لە گەڵ حوکمەتی قانوونی بە یەك مانا لێکدراونەتەوە. قانوون بریتییە لە کۆمەڵێ بنەما و پرەنسیپ کە لە لایەکەوە سنووری کردەوەی تاك و کۆمەڵ دیاری ئەکات و لە لایەکی تریشەوە ئاستی بەکارهێنانی دەسەڵاتی دەوڵەت سنووردار ئەکات. هێنانە کایەی پێوەندییەکی قانوونی لە نێوان حوکمەت و هاووڵاتیان و پابەندیی هەردوولا بە قانوون، لە مەرجە سەرەکییەکانی حوکمەتی دەستووری لە ئەژمار دێت. زاراوەی «ئازادییەکانی تاك» و «جیاکردنەوەی هێزەکان» * یەکێکی تر لە لایەنە سەرەکییەکانی ئەم جۆرە حوکمەتەیە.

لە بەرئەوەی ئەم حوکمەتە سیستەمێکی قانوونییە و بنەماکانی بە پێی یاسا دامەزراوە، لە گەڵ پەرلەمان و پەرلەمانتاری هاوشێوە دەنوێنن. حوکمەتی دەستووری، بە دوو شێوازی جودا هاتۆتە کایەوە: یەکەم،

کۆماریی. دووهەم، پاشایەتی. بیرۆکەی حوکمەتی دەستووری لە بنەڕەتەوە، ئەگەڕێتەوە بۆ بزووتنەوەی ئازادیخوازی(لیبرالیزم)*.

حوکمەتی سەربازیی حکومت نظامی Martial law

بریتییە لە پیادەکردنی دەسەلات و کۆنترۆڵی سەربازی و سوپایی دەوڵەتێك بەرامبەر بە کەسانی مەدەنی لە ولاتێك لە کاتی شەڕ یان تەنگەتاوی. لە کاتی جێگیربوونی ئەم حوکمەتە لەبری فرمان و دەستووری مەدەنی، فەرمانەکانی هێزی سەربازیی پیادە ئەکرێ و دادگا مەدەنیەکانیش جێی خۆی ئەدا بە دادگای سەربازی.

حوکمەتی هەرێم حکومت محلی Local Government

حوکمەتی هەرێم یان حوکمەتی هەرێمی، پێکهاتەیەکە لە یەکەیەکی تایبەت بۆ وێنە شارۆچکە، شار یان هەرێمێك کە تا رادەیەکی زۆر بۆ خۆی سەرپشك بێت و بۆ راپەڕاندنی کاروباری ناوچەکە سەربەخۆییەکی کەمتازۆری هەبێت. خەڵکی ئەم ناوچە خۆیان بە دانانی یاسا ـ بەو مەرجەی لەگەڵ یاساکانی ولات تەبا بێت ـ کاروباری هەرێمەکە بەڕێوە دەبەن. نموونەی ئەم جۆرە حکومەتە، هەرێمی کوردستانی عێراقە کە لە ساڵی ١٩٩١ بەملاوە، بە شێوەیەکی سەربەخۆ دەسەلاتی بە دەستەوەیە.

حەماس حماس Hamas

ئەم زاراوە کورتکراوەی «حرکە المقاومە الاسلامی»یە کە بە بزاوتی خۆڕاگری ئیسلامی خەڵکی فەلەستین ناوی دەرکردووە و بۆ ئازادکردنی هەموو خاکە داگیرکراوەکانی فەلەستین لە دەستی رژێمی ئیسراییل خەبات ئەکات. حەماس لە رێکەوتی ١٥ ی دیسەمبەری ١٩٨٧ بە رێبەرایەتی شێخ ئەحمەد یاسین، بە شێوەیەکی رەسمی بوونی خۆی لە بەیاننامەیەکدا راگەیاند. حەماس دوابەدوای زیندانی کرانی زۆربەی ئەندامانی چالاکی خۆی لە لایەن ئیسرائیلەوە، لە کۆتاییەکانی ساڵی ١٩٩٠ لقی چەکداریی خۆی بە ناوی هێزی شێخ عێزەدین قەسسام راگەیاند. ئەم رێکخراوە پێی وایە کە مەترسیدارترین پلانی ئاشتی کە تا ئێستا هاتۆتە ئاراوە، رێککەوتننامەی «غەززە ـ ئەریحا»یە کە لە رێکەوتی ١٣ی سێپتەمبەری ١٩٩٣ لە نێوان رژێمی ئیسراییل و رێبەرایەتی رێکخراوەی رزگاریخوازی فەلەستین لە واشنتۆن واژۆ کرا. چونکا لەم رێککەوتنەدا ئیسراییل لە خاکە داگیرکراوەکان بە رەسمییەت دەناسرێ و پێوەندی ولاتانی عەرەب لە گەڵ ئیسراییل هێور دەکرێتەوە.

لە هەڵبژاردنە گشتییەکانی پازدەی ژانوییەی ٢٠٠٦ حەماس، توانی لە سەرجەم ١٣٢ کورسی، ٧٢ کورسی بباتەوە و بەم جۆرە دەوڵەتی نوێی فەلەستینیەکان دابمەزرێنێ. لەم سالانەی دواییدا ناکۆکی نێوان حەماس و رێکخراوی فەتح*رووی لە زیادبوون بووە و جاری واش هەبووە کێشەکانیان ئاکامی چەکداری و

شەڕی لێ کەوتۆتەوە ئەمەش هەر دێتوو پرۆسەی ئاشتی نێوان ئیسراییل و عەرەبان ئاڵۆزتر و درێژخایەن تر دەکاتەوە.

دوابەدوای سەرکەوتنی حەماس ئیسراییل و ولاتەیەکگرتووەکانی ئەمریکا، یارمەتییەکانی خۆیان بۆ خەڵکی فەلەستین راوەستاند و ئیسراییل بۆ پێوەندی گرتن لە گەڵ حوکمەتی فەلەستینی، سێ مەرجی دیاری کرد کە بریتی بوون لە:

- دەبێ لقی چەکداریی حەماس چەك بکرێت واتە خۆی لە چەك داماڵێ.
- مادەی «لەناوبردنی ئیسراییل» لە پلاتفۆرمی حەماسدا نەمێنێ.
- هەموو رێککەوتنەکانی نێوان حوکمەتی فەلەستینی و ئیسراییل بەهەند بگرێت.

حیزب/ پارت حزب Party

رێکخراوەیەکی سیاسییە کە تێیدا هاوبیران و لایەنگرانی ئارمانجێك بە شێوەیەکی ئارەزومەندانە لە دەوری یەك کۆدەکاتەوە. ئەم رێکخراوە وشیارترین کەسەکانی چین و توێژێك لە خۆ دەگرێ کە بە پێی بەرژەوەندییەکی هاوبەش خڕ دەبنەوە. لە پێناسەیەکی تردا حیزبی سیاسی بە رێکخراوەیەك دەگوترێ کە ئامانجی گەیشتن بە دەسەلاتێکی رەوایە بە سەر حوکمەتدا لە رێی پرۆسەی هەڵبژاردنەوە.

کورتە مێژوویەکی حیزبایەتی: حیزبە سیاسیەکان هاوکات لە گەڵ رێورەسمی هەڵبژاردن و پەرلەمان هاتنە کایەوە و پەرەیان سەند. لە سەرەتادا بە ناوی کۆمیتەی هەڵبژاردن خۆیان دەرخست و ئەرکەکەیان سپاردنی سەرپەرشتی کردنی پیاوماقوولان بوو بە دەست پاڵێوراوێك و کۆ کردنەوەی پارەی پێویست بۆ رکەبەرایەتی لە هەڵبژاردندا. ئینجا لە قەوارەی کۆمەڵی یاسادانان و گرووپی پەرلەمانیدا لە گەڵ نوێنەرانی لایەنێکی سیاسی یەك دەکەوتن. ئەم نزیکایەتیەی نوێنەران لە ئاستێکی بالادا بووە هۆی پێکهاتنێکی سیاسی کە ئەم پێکهاتنە، یەکەمین حیزبە سیاسییەکانی بەدی هێنا.

سەرهەڵدانی حیزبەکان بووە هۆی پەرەسەندنی هەڵبژاردن و پەرلەمان. لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدە حیزبەکان وەك کۆبوونەوەی دەستە و گرووپە سیاسییەکان، شێوازێکی فەرمییان بەخۆوەگرت و لە کۆمەڵگا جۆراوجۆرەکان گەشەیان کرد. ئینجا کۆبوونەوەی کەسانی هاوبیر لە زۆربەی شوێنەکانی جیهان لە سەر شێوازی حیزب پەرەی سەند. لە ئەنجامدا حیزب بووە شوێنی کۆبوونەوەی رووناکبیران و ریفۆرمخوازانی کۆمەڵگا. لەم سەردەمەشدا حیزبی راستەقینە مەکۆی کەسانێکە کە بۆ وەدیهێنانی ئامانجەکانی جەماوەر و دابینکردنی بەرژەوەندی کۆمەلایەتی و سیاسی بە شێوەیەکی هاوبەش تێدەکۆشن.

لە بابەت ئەوەی لە ولاتاندا سیستەمی تاك حیزبی یا فرەحیزبی لە ئارادا بێت بۆچوونی جیاواز هەیە: هەندێ کەس سیستەمی فرەحیزبی لە ولاتێکدا بە نیشانەی ئازادی و دیموکراسی دەزانن و لەو باوەڕەدان کە چالاکی حیزبی جۆراوجۆر و پەرەسەندنی بیروبۆچوونی جیاواز، رەوتی چاکسازی کۆمەلایەتی خێراتر دەکات. هەندێکیش لەو باوەڕەدان کە کۆبوونەوەی لایەنگرانی یەك رێباز لە حیزبێکدا بە قازانجی کۆمەڵگا

تەواو دەبێت چونکا بە رووخستنی ڕێبازی ڕاست و ڕەوا، گۆڕانکارییەکی باشتر بە ئەنجام ئەگات و هەر جۆرە ناکۆکی و ناتەباییەك لە ناو دەبات.

بە گشتی سەرهەڵدان و بەهێزبوونی حیزبەکان، پەیوەستە بە پاوەجێبوونی دیموکراسی واتە بەخشینی ماف دەنگدان بە خەڵك و سەقامگیربوونی پەرلەمان لە وڵاتێکدا. لە ڕژێمێکی پادشایی و سوڵتانیدا کە حوکمەتەکەی لە سەر بنەمایەکی کۆنباو دامەزراوە، حیزب و حیزبایەتی هیچ بایەخێکیان نییە.

هەندێ لە پێناسەکانی حیزب ئیمڕۆکە لە سەر بابەتی پاڵنەر و هاندەرەکانی دەسەڵاتی حیزبەکان جەخت ئەکەن. لەم ڕوانگەوە حیزب بریتییەلە دەزگایەك کە تەواوکەری حوکمەت و پارمەتیدەری دەنگدەران لە کاتی هەڵبژاردنی بەرپرسان لە ئەژمار دێت.

ڕێکخستنی حیزبێك، پێویستی بەم مەرجانەی خوارەوە هەیە:

١- پرۆگرام(مەرامنامە): بریتییە لە کۆمەڵێك ڕێوشوێنی سەرەکی حیزب کە هەموو ئامانج و ئەرکەکانی حیزبی تیا دیاری کراوە. لە پرۆگرامدا ڕێوشوێنی وەرچەرخانی بوێرانە و شێوازەکانی گەیشتن بە ئامانجەکان دیاری ئەکرێت بۆ وێنە لە بابەت پیشەسازی کشت و کاڵ و کاروباری کۆمەڵایەتی و نەتەوەیی و پێشکەوتنەوە، ڕێوشوێنی تایبەت دیاری ئەکرێت.

٢- پێڕەونامە: کۆمەڵە ڕێسایەکی ناوخۆیی حیزبە کە تێیدا چۆنیەتی پێکهاتنی ڕێبەرایەتی و دەزگا حیزبییەکان و کۆنگرە و دانیشتنەکانی حیزب ڕوون کراوەتەوە.

٣- کۆنگرە: بەرزترین پلەی ڕێبەرایەتی حیزبە و لە نوێنەری هەموو ناوچە و ڕێکخراوە حیزبییەکان پێك دێت. لە کۆنگرەدا ڕاپۆرتی سەرۆك یا سکرتێری گشتی حیزب دەخوێندرێتەوە و باس لە چالاکی و پێڕۆی تازەی حیزب ئەکرێت. پاشان ئەندامانی ڕێبەرایەتی حیزب، سەرۆك و سکرتێری گشتی و ڕاوێژکار و پشکنەران هەڵدەبژێرن.

٤- کۆمیتەی ناوەندی: بریتییەلە ئەندامانی هەمیشەیی و هەڵبژێردراوی حیزب کە لە نێوان دوو کۆنگرە کاروباری حیزب بەڕێوە ئەبەن و بەرپرسی کۆنگرەیە.

٥- ڕێبەرایەتی: ڕێبەرایەتی بە کۆمەڵ لە ناو حیزبدا جگە لەوەیکە ئەبێتە بەربەستێك لە بەردەم تاکڕەویی و خۆداسەپاندن بە سەر حیزبدا بەڕێوەبردنی ئەرکە حیزبییەکان و ڕێبەرایەتی کردنیش بە چاکترین شێواز بە ئەنجام ئەگات.

٦- کادێر: بە مانای کارمەندی شارەزایە. بوونی کادێری پیر و لاو لە ڕیزەکانی حیزبدا بۆ وەدیهێنانی ئامانجەکانی حیزب زۆر پێویستە.

٧- پلۆنۆم*: کۆبوونەوەیەکی گشتییە کە هەموو ئەندامانی کۆمیتەی ناوەندی و ڕاوێژکاران بەشداریی تێدا ئەکەن و کێشە گرنگەکان ئەخرێنە بەر باس و لێکۆڵینەوە.

٨- کۆنفرانس: کۆبوونەوەی نوێنەرانی حیزبە بۆ بیرورا گۆڕینەوە لە مەڕ بابەتی جۆراوجۆری سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئابووری و هونەری.

٩ـ دروشمی حیزبی: دروشم، بریتییە لە پەیام یان دەستەواژەیەکی کورت و مانادار و بەرێوجێ کە حیزبێك لە قۆناغێکی دیاریکراوی مێژوویی ئەیکاتە مەبەست بۆ کێشەیەکی گرنگ و بانگەشەی بۆ دەکات. ئەکرێ دروشم یان سیاسی و ئابووری بێت یا ستراتیجیکی و تەکتیکی.

١٠ـ دانیشتن(میتینگ): بە واتای دانیشتنێکی چڕوپڕە بۆ باس و لێکۆڵینەوە لە سەر کێشە یان ڕووداوێکی سیاسی. ئەم زاراوە هەروەها بە مانای کۆبوونەوەی حەشیمەتێکە بۆ گوێگرتن بە وتاری وتەبێژێکی حیزبی لە مەڕ کێشەیەك یان ڕووداوێکی سیاسی.

حیزبایەتی فاکسیونالیسم/تحزب Factionalism

فاکسیۆن بە مانای حیزبە و ئەم زاراوە لە لایەن جۆرج واشینتۆن لە سەرەتای سەربەخۆیی ئەمریکا، لەبری حیزب بەکار براوە. فاکسیۆنالیزم بە واتای حیزب خوازی یە و بڕوا بەوەی کە بوونی حیزبی سیاسی پێویستە و دەبێ بنەمای حوکمەت و دەوڵەت لەسەر حیزبایەتی دامەزرێت. ئیمڕۆکە حیزبایەتی، بەشێکی جیانەکراوەیە لە ناوەڕۆکی حوکمەتە دیموکراسی و پەرلەمانییەکان کەچی فاشیزم و کۆمۆنیزم، حیزبایەتی و فرەحیزبی ڕەت دەکەنەوە چوونکە بڕوایان بە سیستەمی تاك حیزبی هەیە.

خ

خزمخوازی /خزم خزمینه خویشاوندپروری / پارتی بازی Nepotism

نێپوتیزم یا خزمخوازی و خزم خزمینه، لە وشەی ئیتالی nepotismo بە واتای «لایەنگری لە ئامۆزاکان» وەرگیراوە. لە زاراوەی سیاسیدا بریتییە لە هێنانەسەرکاری خزم و عەشیرە بۆ کاروباری گشتی یان ماف تایبەت قایل بوون بۆ ئەوان و پشتگیری کردنیان بۆ بەخشینی پلە و پایەی ئیداری و سیاسی. ئەم ئاکارە زەمینە بۆ گەندەڵی سیاسی خۆش ئەکات.

خۆماڵیکردن ملی کردن Nationalization

دەست بەسەراگرتنی دەوڵەت بەسەر موڵك و ماڵ و داراییەك کە پێشتر لە لایەن کۆمپانی یا کەسانێکی بێگانەوە قۆرخ کرابێت. ئەم زاراوە هاوواتایە لە گەڵ زاراوەگەلێکی وەك «بەکۆمەڵ کردن» و «خاوەنداریێتی گشتی» و «خاوەنداریێتی دەوڵەتی». «خاوەنداریێتی نەتەوەیی» لە بەرامبەر «خاوەنداریێتی تایبەتی»دا دێتە ئاراوە. خۆماڵیکردن لە نەریتی ئیدارەی وڵات بریتییە لە گواستنەوەی خاوەنداریێتی هەموو ئامرازەکانی بەرهەمهێنان و دامودەزگاکانی بەشی تایبەت بۆ دەوڵەت یا بەرگریکردن لە هاووڵاتیان و نارەزایی دەربڕین بەرامبەر کەمتەرخەمی بەشی تایبەت بۆ بەرژەوەندییە نەتەوەییەکان. بە کەڵك وەرگرتن لەم شێوازە بانکەکان، کارگەکان، دامودەزگا پرسوودەکانی کەرتی تایبەت، تەنانەت رووبار و دارستان و زەوی و زار و کانزاکان دەکەونە ژێر دەسەڵاتی دەوڵەت و دامودەزگا دەوڵەتییەکان. لەم رووەوە خۆماڵیکردن دوو بنەمای سەرەکی لەخۆ دەگرێ: یەکەم، گۆڕانی خاوەنداریێتی تایبەتی بۆ خاوەنداریێتی گشتی و دووهەم، دەسبەسەراگرتن و کەڵك وەرگرتن لە داراییە نەتەوەییەکان بە قازانجی کۆمەڵگا واتە کۆنترۆڵی نەتەوەیی.

رژێمە شۆڕشگێرە سۆشیالیستییەکان، خۆماڵیکردن، دەکەنە ئامانجێکی سەرەکی خۆیان بۆ لەناوبردنی خاوەنداریێتی تایبەتی بەسەر ئامرازەکانی بەرهەمهێناندا. لە نێوان ئەو رژێمانەش کە خاوەنی ئابوورییەکی ئازادن بە تایبەت پاش جەنگی جیهانی دووهەم، خۆماڵیکردنی هەندێ پیشەسازی و خزمەتگوزاری بە قازانجی گشتی رەواجی پێدرا. هەندێ لە وڵاتانی ئەوروپی، هێڵی ئاسن و وزەی کارەبا و کانزای بەردەخەڵووز و پیشەسازی پۆڵایان خۆماڵی کردووە.

خۆماڵیکردن زاراوەیەکی نوێباوە و دەگەڕێتەوە بۆ سەدەیەك لەمەوبەر کە ئەویش لە ژێر کاریگەریی بزووتنەوە ئابووری و کۆمەڵایەتییەکاندا گەشەی کردووە بەڵام لەم چەن دەساڵانەی دواییدا یەکلاکراوەتەوە. بە درێژایی ئەم سەدەیە جگە لە پاڵنەری ئابووری و کۆمەڵایەتی، هەندێ فەلسەفەی سیاسی و ئەخلاقیش کاریگەرییان داناوە لەسەر ئەم چەمکە و لایەنگرانی ئەم شێوازە ئەم بیرۆکەیان تەشەنە پێداوە کە خۆماڵیکردنی ئامرازەکانی بەرهەمهێنان جگە لە دابینکردنی پێداویستیە مادییەکانی مرۆڤ، دامودەزگاکانی

کۆمەڵگاش لە سەر بنەمای عەدالەت و یەکسانی دادەمەزرێنێت کە ئەمەش دەبێتە رێگرێك لە بەردەم جیاوازی چینایەتی و بەرگریکردن لە چەوساندنەوەی مرۆڤ و گەیشتن بە ئاشتی.

خۆیبوون خویبون Xoybun

دوای تێكشکانی شۆرشی شێخ سەعیدی پیران لە ساڵی ١٩٢٥ و توندو تیژی کاربەدەستانی تورك بەدژی گەلی کورد، هەندێ لە نیشتمان پەروەرانی کورد، خۆکەوتن و لە ساڵی ١٩٢٧ لە ناوچەی ئارارات کۆبوونەوە و بە ئامادەبوونی هەموو رێکخراوە سیاسییەکانی کوردی ئەو سەردەمە، کۆنگرەیەکیان بەرپا کرد. ئەم کۆنگرەیە سەرەنجام لە ٥ ی ئۆکتۆبەری هەمان ساڵ بە کۆمەڵەی خۆیبوون ناوی دەرکرد و هەموو رێکخراوەکانی پێشوو هەڵوەشێندرایەوە و ئیحسان نووری پاشا بە سەرۆکایەتی هەڵبژێردرا و کۆماری ئارارات دامەزرا.

گرنگترین ئامانجەکانی خۆیبوون بریتییەلە:

- درێژە پێدان بە خەبات بە دژی تورکان تاکوو دوا سەربازی تورك خاکی کوردستان بە جێ دەهێڵێ.
- رێکخستنی هێزی سەربازی بە ئامرازی جەنگی نوێ وە.
- دروستکردنی پێوەندی برایانە لە گەڵ حوکمەتی ئێران، عێراق و سووریا.

سەرەنجام کۆماری ئارارات لە ساڵی ١٩٣١ بە هێرشی دوولایەنەی ئێران و تورکیا تێك شکا و مەیدانی چالاکیی خۆیبوون بەرتەسك کرایەوە.

خوێن داکوژان ترك مخاصمه/ترك جنگ Armistice

یەککەوتن بە مەبەستی کۆتایی هێنان بە شەڕ و دوژمنایەتی لە نێوان دوو یان چەن دەوڵەتێك. لەم یەککەوتنەدا بە گشتی کەشوهەوا و ماوەی دەسهەڵگرتن لە شەڕ لە نێوان لایەنەکانی شەڕ دیاری ئەکرێت. سازش کردن و کۆك بوون لە سەر خوێن داکوژان رەنگە بە شێوەیەکی گشتی و هەمەلایەنە بێت: وەك خوێن داکوژانی فەرەنسە و ئەڵمانیا، یان کاتی بێت: کە زیاتر بە مەبەستی کۆکردنەوەی کوژراوەکان لە مەیدانی شەڕدا بە ئەنجام ئەگات. ئەم جۆرە کردارە بە «هەڵپەساردنی شەڕ»یش ناوبردە کراوە.

لە روانگەی ماف نێونەتەوەییەوە، ئەگەرچی خوێن داکوژابێتەوە و دەس لە شەڕ هەڵگیرابێ بەڵام حاڵەتی شەڕ، هەر بەردەوامە و ماف و ئەرکی لایەنەکانی شەڕ هەر لە ئارادایە. رێسا گشتییەکانی خوێن داکوژان لە کۆنفرانسی ئاشتی لاهای لە ساڵی ١٩٠٧ دیاری کرا و بەو پێیە لە خوێن داکوژانەوەی بێ سنووردا کاتێك شەڕ و ئاژاوە سەرهەڵئەداتەوە کە بە تەرزێکی جیدی و هەمەلایەن ئەم رێساگەلە وەلا بنرێت. ئەو کردەوانەی کە ئەبێتە هۆی پێشێل کردنی بریارنامەی خوێن داکوژان بریتییە لە: پێشرەوی ئاشکرا، داگیرکردنی هەر ناوچەیەکی بەدەر لە هێڵی داریکراو، و جێبەجێکردنی سپایەك کە لە بارودۆخێکی لاوازدا بوو بێت.

خەباتی چینایەتی مبارزه طبقاتی Class struggle

بە باوەڕی مارکسییەکان خەباتێکە کە بە شێوازی جۆراوجۆر و لە ئاستی سیاسی و ئابووری و ئایدیۆلۆجیك، لە نێوان دوو چینی زۆردار و زۆرلێکراو لە گۆڕێدایە و بەردەوام بەرژەوەندییەکانی ئەم دوو چینە خەسڵەتێکی شەڕەنگێزانەیان هەیە. بە پێی ئەم ڕێبازە هەر شۆڕشێك کە هەڵگری خەباتی چینایەتی نەبێت، پووچەڵە. مارکس و ئەنگلس لە بەیاننامەکەی حیزبی کۆمۆنیست دەڵێن: «مێژووی هەموو ئەو کۆمەڵگا ئینسانیانەی کە تا ئیستا سەریان هەڵداوە، مێژووی خەباتی چینایەتی بووە. مرۆڤی سەربەست و کۆیلە، پیاوماقووڵ و ڕەشۆکی، ئاغا و ڕەعیەت، کرێکار و خاوەنکار، خۆلاسە، ستەمکار و ستەملێکراو هەمیشەی خوایی لە بەرامبەر یەکتردا وێستاون و تووشی شەڕ هاتوون». خەباتی چینایەتی دەکرێ شێوازی قانوونی یا ناقانوونی، ئاشتیئامێز یان شەڕەنگێزانە بە خۆیەوە بگرێت. بە پێی ڕێبازی مەتریالیزمی مێژوویی، تا ئەو کاتەی کۆمەڵگای ئینسانی نەگەیشتۆتە ئاستی کۆمۆنیزم و کۆمەڵگای بەدەر لە چینایەتی بەدینەهاتووە، لە نێوان هەموو چینەکان کێشمەکێش و مشتومڕ بەردەوام دەبێت.

خەلاتی ئاشتی نۆبل جایزه صلح نوبل Nobel Peace Prize

خەلاتی نۆبل ئەگەڕێتەوە بۆ کیمیازان و داهێنەری سویدی بەناوی ئالفرێد نۆبل، کە لە نێوان سالانی (١٨٣٣ــ ١٨٩٦) لە ستۆکهۆڵم ژیاوە و لە ڕێی دروستکردنی دینامیت، سەروەت و سامانێکی زۆری پێکەوەناوە. بەڵام کاتێك زانی ئەم داهێنانەی ئەو بووەتە مایەی نیگەرانی و نائارامی لە جیهان، زۆری لە دڵ گران بووە و هەر بۆیە پارە و سامانەکەی کە پتر لە ٣١ ملیۆن کرۆنی سویدی بووە، بۆ شەش خەلات تەرخان کرد. پێنج خەلات بەو زانایانە دەدرێ کە لە بوارەکانی فیزیا، کیمیا، دەروونناسی، پزیشکی و ئەدەبی خزمەتی بەرچاویان کردبێت و خەلاتی شەشەم بە کەسێك دەدرێ کە خۆی یا ولاتەکەی لە بواری ئاشتی جیهاندا هەنگاوی گرنگ و بەنرخی هەڵگرتبێ. لەو کاتە بەدواوە، لیژنەیەك وەك بەرپرسی دابەشکردن، خەلاتەکە بە کەسانی بەرجەستەی زانستی و ئەدەبی و سیاسی پێشکەش دەکات. لیژنەی نۆبل، خەلاتی ئاشتی نۆبل لە ئۆسلۆ پێتەختی نەرویژ پێشکەش دەکات.

یەکەمین خەلات لە سالی ١٩٠٢ بە هانری دونان، بنیاتنەری خاچی سووری جیهانی پێشکەش کرا. لەو کەسانەی کە ئەم خەلاتەیان بردۆتەوە، دەکرێ ئاماژە بدەین بە کۆفی ئەننان لە غانا، سکرتێری نەتەوە یەکگرتووەکان(٢٠٠١)، جیمی کارتەر، سەرکۆماری پێشووی ئەمریکا(٢٠٠٢)، خاتوو شیرین عیبادی پارێزەر و چالاکوانی مافی مرۆڤ لە ئێران (٢٠٠٣) و باراك ئۆباما سەرکۆماری ولاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا(٢٠٠٩). بەڕای نەیاران و ڕەخنەگران، خەلاتی نۆبل لەم دواییانەدا ڕەنگ و ڕوویەکی سیاسی لێ نیشتووە و لە چوارچێوەی دەسەلاتی زلهێزەکان بە تایبەت ولاتانی ئەورووپی دابەش ئەکرێت.

د

دابڕان گسست / انفصال Cessation

جیابوونەوەی بەشێك لە خاكی وڵاتێك یان سەرزەمینێك لە ژێر دەسەڵاتی ئەو وڵاتە. دابڕان، زۆرتر لە دوای شۆڕش ڕوودەدات. چەن نموونەی دابڕان، بریتییە لە: جیابوونەوەی چوارده موستەعمەرەی بەریتانیا و دامەزرانی ویلایەتە یەكگرتووەكانی ئەمریكا(١٧٧٦)، جیابوونەوەی بەرازیل لە پۆرتوگال(١٨٨٢)، یۆنان لە عوسمانی(١٨٩٨)، كووبا لە ئیسپانیا(١٨٩٨) و پاكستان لە هیندستان(١٩٤٧). دابڕان سەرەنجامی «جودایی خوازی»*یە و پاش خەباتێكی دوور و درێژ بۆ دامەزرانی نەتەوەیەك پێك دێت.

دادگای نۆرمبێرگ دادگاه نورمبرگ Nuremberg trial

ئەم دادگایە پاش شەڕی دووهەمی جیهانی بە مەبەستی لێكۆڵینەوە لە تاوانەكانی جەنگ و دادگایی كردنی ڕیبەرانی نازی لە سەردەمی شەڕ لە شاری نۆرمبێرگی ئەڵمانیا دامەزرا. ئەم تاوانانە بریتی بوون لە: داڕشتن و بەڕێوەبردنی شەڕی دەستدرێژكارانە، كۆمەڵكوژی*، سووكایەتی كردن بە دیلەكانی جەنگ، تاوان دژ بە مرۆڤایەتی، پێشێلكردنی یاسا و چوارچێوەكانی جەنگ.

لە نێوان ١٧٧ گومانبار، ٢٥ كەس لەسێدارەدران، ٢٥ كەس كەوتنە زیندانی هەمیشەیی، ٩٧ كەس زیندانی كورت و درێژخایەن(لە١٥ تا ٢٥ساڵ) و ٣٥ كەسیش بێتاوان دەرچوون. ئەم دادگایە لە ساڵی ١٩٤٥ تا ١٩٤٧ بەردەوام بوو.

دادگای نێونەتەوەیی داد دیوان دادگستری بین المللی

International court of justice

ئەم دادگایە لقی دادوەری ڕێكخراوەی نەتەوەیەكگرتووەكانە كە لە ساڵی ١٩٤٦ بە مەبەستی ڕاگەیشتن بە كێشە وناكۆكیە نێودەوڵەتییەكان دامەزرا و ناوەندەكەشی لە شاری لاهای هۆڵەندایە. ئەم دادگایە پانزە دادوەری باڵای هەیە كە لە لایەن كۆمەڵەی گشتی و ئەنجومەنی ئاسایشی نەتەوە یەكگرتووەكان بۆ ماوەی ٩ ساڵ هەڵدەبژێردرێن و هەر ساڵەی پێنج كەسیان دەگۆڕێ. ئەندامانی هەمیشەیی ئەنجومەنی ئاسایش، هەمیشە ماف پاڵاوتنی یەكێك لەو دادوەرانەیان هەیە و دەتوانن هەڵیبژێرن.

ئەو كێشانەی كە لە دادگای نێونەتەوەیی لاهای لێكۆڵینەوەیان لە سەر ئەكرێ بریتین لە:

- گۆڕینی هەموو ڕێكەوتننامە و پەیماننامەكان.
- چارەسەركردنی ئەو گیروگرفتە یاساییانەی كە وەك پرسیار لە لایەن دەوڵەتانی ئەندام ئەخرێتە بەردەم دادگاوە.

- دیاریکردنی ئاستی بەرکەوتنی زیانێك کە لە ئەنجامی پێشێلکردنی یاسا نێودەوڵەتیەکان، رووبەڕووی وڵاتێك دەبێتەوە و چۆنییەتی قەرەبووکردنەوەیان.

دادگای نێونەتەوەیی داد تاکوو ئێستا چارەسەری بۆ چەندەها کێشەی نێودەوڵەتی دۆزیوەتەوە بەڵام فرمانەکانی هەمیشە ناگەنە ئاستی جێبەجێ کردن.

دادگای ماف مرۆڤی ئەوروپا: بڕوانە مافەکانی مرۆڤ.

داروینیزمی کۆمەڵایەتی داروینیسم اجتماعی Social darwinism

تیۆریەکی کۆمەڵایەتی و مێژوویییە کە لە لایەن چارلز داروین(١٨٠٩-١٨٨٢) ئاراستە کرا و باس لە پرۆسەی گەشەسەندنی سروشتی«جۆرەکان» ئەکات. ناوبراو لە کتێبە بەناوبانگەکەی بە ناوی ***سەرچاوەی رەگەزەکان***، بۆ سەلماندنی بونیادی گەشەی بوونەوەرە زیندووەکان، بە پێی هەندێ بەڵگە پێی وابوو کە بوونەوەرەکان لە ژێر کاریگەریی هەلومەرجێکی دیاریکراودا گۆڕانیان بەسەرا دێت. بۆ نموونە مرۆڤی بە بەرهەمی فراژووتن و گەشەکردنی رەگەزێکی مەیموون دائەنا.

بنیاتی ئەم تیۆریە لە باری مێژووییەوە، پابەندی بنەمای «خەبات لە پێناو ژیان»دایە. ئەم رەوتە لە سرووشتەوە گوازراوەتەوە بۆ ناو رەگەز و نەتەوەکان. لەم جەنگەدا «شیاوترینەکان» واتە «بەهێزەکان» دەمێننەوە. ئەم تیۆریە لە کۆتایی سەدەی نۆزدە و بەرایی سەدەی بیست، بووە بنەمایەکی ئایدیۆلۆجیکی بۆ ململانێی زلهێزەکان و دەسپێچکێك بۆ شەڕی دەسەڵاتداریەتی ئیمپریالیزم. ئەم تیۆریە لە گەڵ رەگەزپەرستی* ئاوێتە بووە بۆ نموونە لە سەر کەسایەتی هیتلەر، پێش ساڵی ١٩١٤ کاریگەریی دانا و دواتر بەشێك لە فەلسەفەی نازیسمی پێك هێنا

داگیرکاریی(ئیستیعمار) استعمار Colonialism

ئەم وشە بە مانای حەز بە ئاوەدان کردنەوەیە بە چەشنێك کە تاقمێك لە خەڵکی وڵاتێك بچنە وڵاتێکی تر و دەست بدەنە ئاوەدانکردنەوەی ئەو جێیە. بەڵام لە زاراوەی سیاسیدا بە مانای زاڵبوونی سیاسی، سەربازی، ئابووری یا کەلتووری وڵاتێکی بەهێزە بە سەر وڵات یا نەتەوەیەکی بێ دەسەڵاتدا. چەمکی ئیستیعمار، ئیمڕۆکە لە گەڵ چەمکی ئیمپریالیزم لە باری مانابیەوە هاوڕەگەزیان لێ دەرهاتووە و لە بنەڕەتدا ئیستیعمار کردارێکی ئیمپریالیستی ناونوس دەکرێت واتە دەسەڵاتێك کە دەیهەوێ لە سنوورە نەتەوەییەکانی خۆی تێپەڕ ببێ و وڵاتان و نەتەوەکانی دیکە بخاتە ژێر سوڵتەی خۆیەوە. بەم بۆنەوە دوو زاراوەی «ئیستیعماری سوور» و «ئیستیعماری رەش» هاتونە ئاراوە کە یەکەمیان، سیاسەتی داگیرکاریانەی یەکیەتی سۆڤیەت بووە و دووهەمیش، هێزە ئیمپریالیستیەکانی رۆژاوا. هەر بەم قیاسە، پاکستانیەکان لەبارەی «کەشمیر»ەوە رووبانکردۆتە «ئیمپریالیزمی قاوەیی».

داگیرکراو مستعمره Colony

ئەم زاراوە لە بنەڕەتدا بە واتای نیشتەنگای گرووپێك لە هاووڵاتییانە کە لە ولاتێکی جیاواز لە ولاتی سەرەکی خۆیان دەژین. بەلام ئێستا بە واتای ولات یا سەرزەمینێکە کە لە ژێر دەسەلاتی ولاتێکی بەهێزی سیاسی یان سەربازی ئیدارە بکرێت و دەسەلاتی یاسادانانەکەی بە دەست ولاتە دەرەکییەکەوە بێت. واتە ولاتێکی بێ بەهرە لە سەربەخۆیی سیاسی و ئابووری و کولتورییە کە بە شێوەی ئاشکرا یان نادیار بەشێك لە ئیمپراتۆریەتێك لە ئەژمار دێت.

دایەلیکتیك دیالکتیک Dialectic

دایەلیکتیك لە وشەی لاتینی dialect و وشەی یۆنانی dialekt بە واتای «پەیڤ»، «گفتوگۆ»، «زمان» و «زاراوە» پێکهاتووە. زاراوەی دایەلیکتیك، یەکەم جار لە لایەن هێرکلیتس(٥٤٠-٤٧٥پ. ز) فەیلەسوفی یۆنانی روون کراوەتەوە. دایەلیکتیك، بە کورتی بریتییە لە لێکۆڵینەوەی ورد و لۆژیکیی مەسەلەیەك بۆ گەیشتنە ئەنجام. بە واتایەکی تر هونەر و زانستی گفتوگۆکردن. ئینسکلۆپیدیای دالامبر و دیدرۆ (١٧٥١-١٧٦٦)، دایەلیکتیك بە «هونەری بەڵگاندن و گفتوگۆکردن» پێناسە دەکات. لەوە بەدواوە، مانای ئەم زاراوە تەنیا لە سەر «توانایی بەڵگە هێنانەوە» خولاسە بۆتەوە و بەمجۆرە دایەلیکتیك، لە گەڵ لۆژیك (ژیربێژی) هاوواتا بۆتەوە. ئەم زاراوە لە سەدەی نۆزدە لە لایەن فەیلەسوفانی ئایدیالیست بە تایبەت فەیلەسوق ئەڵمانی، هێگل(١٨٣١-١٧٧٠) بە شێوەیەکی بەربلاو بە کارهێنرا. هێگل لەو باوەڕەدا بوو کە جیهان و هەموو ئەو شتانەی کە تێیدایە، بەردەوام لە گۆڕاندایە و هەمووشتێك گرێدراوی یەکترن و بە کەڵك وەرگرتن لە دایەلیکتیك، دەتوانین بنچاخی گۆڕانکارییەکان بدۆزینەوە و لە چۆنییەتی گۆڕانییان بکۆڵینەوە.

بەلام هێگل، «رۆح»ی لە پێشەوە دادەنا و دەیگوت رۆح دایەلیکتیکە چوونکە پێوەندی بە پێشکەوتنی هزرەوە هەیە و پێشکەوتنی هزریش، بە هۆی گفتوگۆ و پێکدادانی ئەندێشەکانەوە دێتە بەرهەم. هەر بەم بۆنەوەیە کە هێگل وەك فەیلەسوفێکی ئایدیالیست ناسراوە. هەر چەند مارکس و ئەنگلس لە هەمبەر گۆڕانکاری شتەکان لە گەڵ تیۆرییەکەی هێگلدا هاودەنگن بەلام لە هەمان کاتدا دەڵێن کە وێناکانی ئێمە بە هۆی *شتەکانەوە* دروست دەبن و ئەگەر بیروڕای ئێمە دەگۆڕێت، بە هۆی ئەو گۆڕانکارییانەیە کە لە دەوروبەرماندا روو ئەدەن.

لە دایەلیکتیکی هێگلدا «ئایدیا» کە لە پرۆسەیەکی دایەلیکتیکی لە سروشت و زەین دا چێ دەبێت، بە هۆی ناتەباییەك دێتە ئاراوە. هێگل ئەم رەوتە بە سێ قۆناغ دابەش ئەکات کە بریتین لە: تێز (دۆخی هەنووکە)، ئانتی تێز (دۆخی بەرامبەر)، سەنتێز (دۆخی ئاوێتە). بۆ نموونە لە بارەی کۆمەڵگای سیاسی فەرەنسەوە، ئەم سێ قۆناغە بەمجۆرە شرۆڤە دەکرێت:

لە قۆناغی یەکەمدا کە تێز دێتە ئاراوە، سیستەمی پاشایەتی لە ولاتی فەرەنسە دادەمەزرێت. لە قۆناغی دووهەم واتە ئانتی تێز، شۆڕشی مەزنی فەرەنسە سەردەکەوێت. سەرەنجام لە قۆناغی سێهەمدا کە قۆناغی

سەنتێز ناونووس کراوە، هێگل، «ئیمپراتۆریەتی ناپیلئۆن» کە کاریگەریی لە کەسایەتی ئەو وەرگرتووە، بە سەنتێزێك لە قەڵەم ئەدات.

بە گشتی دایەلیکتیك ئەم باوەڕە تەشەنە پێ ئەدات کە هەموو شتێك و هەر بابەتێکی کۆمەڵایەتی و چارەنووسساز بە هۆی زنجیرەیەك پێشکەوتن و بە پێی گوزەران بە پرۆسەیەکدا دروست بوون و لەناوچوون و گەشە دەکەن. هەموو شتێك لە حاڵی جوولە و گۆڕاندایە و دەکەوێتە بەر وەرچەرخانی مێژوویی. لەم رووەوە دایەلیکتیك ئامرازێکە کە دەسبەجێ دەتوانێ سەرەتا و کۆتایی شتەکانمان بۆ روون بکاتەوە و لە رێگای توێژینەوە و گفتوگۆ، لە راستییەکان ئاگادارمان بکاتەوە.

دەستدرێژی — تجـاوز — Aggression

بەکارهێنانی هێزی سەربازیی لە لایەن وڵاتێکەوە بە دژی حاکمییەت و یەکپارچەیی سەرزەمین یان سەربەخۆیی سیاسی وڵاتێکیتر. لە بەیاننامەی کۆمەڵی گشتی نەتەوە یەکگرتووەکان، لە دوو سۆنگەوە باسی دەستدرێژی کراوە:

١) مەبەست لە وڵات، ئەو وڵاتانەش ئەگرێتەوە کە نەبوونە ئەندامی نەتەوە یەکگرتووەکان.

٢) لە کاتی پێویست، مانای کۆمەڵێك وڵاتی لێ ئەکەوێتەوە.

دژە شۆڕش — ضد انقلاب — Counter-Revolution

بەو عەمەلیاتە دەڵێن کە لە دوای سەرکەوتنی شۆڕش بۆ پووچەڵکردنەی شۆڕش بە ئەنجام دەگات. بە واتایەکیتر، هەوڵ ودەوڵی حوکمەتی پێشوو بە دژی هەوڵی شۆڕشگێڕانەی حوکمەتی نوێ، بە دژی شۆڕش لە قەلەم دراوە. ئەم زاراوە یەکەم جار لە لایەن کوندرسە، لە ساڵی ١٧٩٢ لە سەروبەندی شۆڕشی فەرەنسا بەکار براوە. هەندێ جاریش لە لایەن دەسەڵاتدارانێك کە لە ئاکامی شۆڕشێك گەیشتوونە حوکمەت، ئەم زاراوە بە کەسانێك گوتراوە کە لە گەڵ ئەواندا نەیار بوون و بەم بۆنەوە خراونەتە پەراوێزەوە.

دوکترین/بیرۆکە/ رێڕەو — دکترین/ آیین سیاسی، آموزه — Doctrin

زاراوەی دوکترین، لە وشەی لاتینی docteur بە مانای فێرکردن و فێربوون وەرگیراوە و بە کۆمەڵێك بیر و بۆچوونی تایبەتی سیاسی دەگوترێ کە لە لایەن کەسێکەوە ئاراستە دەکرێ و دواتر ئەبێتە رێبازێك بۆ لایەنگرانی. لە زاراوەی سیاسیدا دوکترین، بریتییە لە جیهان بینی و بۆچوونێکی تایبەت کە دەسەڵاتدارانی وڵاتێك، بناغەی دەسەڵاتەکانی خۆیانی لەسەر دائەمەزرێنن و بەرنامەی کارەکانیان بە دەوری تەوەری ئەو دوکترینەدا دەسووڕێتەوە و خەڵکیش بە ناچار دەبێ لەسەر هەمان رێباز پێوەندیەکانی خۆیان رێك بخەن.

دوکترینی ئایزەنهاوەر دکترین آیزنهاور Eisenhower Doctrine

بە کۆمەڵە پێشنیارەکانی دووایت ئایزەنهاوەر، سەرکۆماری ولاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا(٦٠ـ ١٩٥٢) دەوترێ کە لەسەر سیاسەتی ئەمریکا دەربارەی رۆژهەڵاتی ناوین و ناوچەکانی دەوروبەری لە ژانوییەی ١٩٥٧، خستییە بەردەم کۆنگریس و بەو پێیە:

١) ئەمریکا بۆی هەیە بۆ پاراستنی سەربەخۆیی «ولاتانێك کە لە دەرەوە دەکەونە بەر هەڕەشەی کۆمۆنیزم یان لە ناوەوە تووشی ململانێ و گێرەشێوێنی دەبن»، مادامێکی ئەو ولاتانە بخوازن، بە یارمەتی هێزە چەکدارەکانی خۆی پشتیان بگرێت و داکۆکیان لێ بکات.

٢) ئەمریکا دەبێ بۆ پەرەسەندنی ئابووری ئەم ولاتانە هەنگاو بنێ.

٣) ئەمریکا دەبێ بەو ولاتانەی کە خوازیاری هاوکاری سەربازی بن، یارمەتی بگەیەنێت.

ئەو هەرێمانەی کە دوکترینەکەی تیا بەڕێوە دەچوو، هەر لە لیبی لە رۆژاواوە تا پاکستان لە رۆژهەلات و تورکیا لە باکوور و نیمچە دوورگەی عەرەبستان لە باشووری دەگرتەوە. نموونەی پیادەبوونی ئەم دوکترینە، ناردنی هێزی سەربازی بۆ لوبنان بوو لە ساڵی ١٩٥٨، بە هۆی قەیرانی کەناڵی سوئێز.

دوکترینی برێژنیف دکترین برژنف Brezhnev Doctrine

ئەم زاراوە لە دەرەوەی سۆڤیەت دانراوە و ناوەکەی دیکەی «دوکترینی حاکمییەتی سنووردار»ە. بەڵام بە گشتی بە رێبازەکانی لیئۆنید برێژنیف، رێبەری یەکییەتی کۆمارییەکانی سۆڤیەت (١٩٨٢ـ١٩٦٤) لە بەرامبەر ولاتانی ئەقماری دەگوترا. بە پێی ئەم رێبازە، هەرکاتێك سۆشیالیزم لە ولاتێك بکەوێتە مەترسییەوە، ولاتە سۆسیالیستەکان بۆیان هەیە لە پێناو پاراستنیدا دەست وەردەنە ئەو ولاتەوە. دوکترینی برێژنێف، دەستی ولاتانی سۆشیالیستی ئەبەستەوە بۆ ئەوەی نەتوانن ماف چارەی خۆنووسین و حاکمییەتی نەتەوەیی بەدەست بێنن.

دوکترینی بۆشی دووهەم دکترین بوش دوم Bush(Jr) Doctrine (2001)

بریتییە لە کۆمەڵێ بیرۆکە و پەرچەکردار کە لە لایەن جۆرج دەبلیۆ بۆش، چل و سێهەمین سەرکۆماری ئەمریکا لە ئاست مەسەلە جیهانییەکان ئاراستە کرا. بۆش لە کاتێکدا بە دەسەلات گەیشت کە نزیکەی ١٠ ساڵ بوو شەڕی سارد و هەڵوەشانەوەی یەکیەتی سۆڤیەت کۆتایی پێهاتبوو. لەم سەروبەندەدا ئەمریکا دەیویست بەو هەلەی کە بۆی رەخساوە، دەسەلات و هێزی سیاسی و سەربازی خۆی لە جیهاندا پاوەجێ بکات تاکوو ببێتە یەکەم هێزی جیهان. کارەساتە تیرۆریستییەکەی ١١ی سێپتەمبەری ٢٠٠١، کارێکی وایکرد کە دەسەلاتدارانی ئەمریکا شێلگیرانەتر بیر لە ئارمانجەکانی ویلسۆن بکەنەوە و هەنگاوی بۆ بنێن.

ئەمێستا یەکەم کارەکانی ئەمریکا، بەرەنگاربوونەوەیە لە گەڵ ئەو رژێمانەی کە لە روانگەی واشینتۆنەوە بە دەوڵەتانی لاسار (Rouge states) لە قەڵەم دراون و تیۆری پێکدادانی شارستانییەتەکان کە لە لایەن ساموئێل هەنتینگتۆن، هاتبووە ئاراوە وەك پاڵنەرێکی ئایدیۆلۆجیکی بۆ ئەم ستراتیجیە ناونووس دەکرێت.

دوکترینی بۆش، لە ئاست وڵاتانی جیهانیش خۆی نیشانداوە. بۆ وێنە وڵاتی سۆڤیەتی ـ وەك رەقیبێکی دێرینی خۆی ـ خانەنشین کردووە و بە هاوپەیمانییەتی لە رێکخراوەی ناتۆ*، وڵاتانی رۆژهەڵاتی ئەورووپای بەلای خۆیدا کێشاوە.

ئەم رێبازە، لەمەڕ سێ وڵاتی ئێران و عێراق (پێش رووخانی سەدام) و کوریای باشووری، سیاسەتێکی توندی بەڕێوە بردووە و لە ژانوییەی ٢٠٠٢، ئەم سێ وڵاتە لە ریزی تەوەری شەیتانی (Axis of Evil) ناوبردە کراوە. هەر بە پێی ئەم دوکترینە بوو کە ئەمریکا لە دوای یازدەی سێپتەمبەر و بە ناوی شەڕ لە گەڵ تیرۆریزم، هێرشی بردە سەر دوو وڵاتی ئەفغانستان (ئۆکتۆبەری ٢٠٠١) و عیراق (٢٠ی مارسی ٢٠٠٣) و توانی رژێمەکانی تاڵیبان و بەعس بڕووخێنێ.

دوکترینی بۆشی یەکەم — دکترین بوش اول — (Bush Doctrine (1989-1993)

ئەم زاراوە کە دواتر لە گەڵ دەستەواژەی «سیستەمی نوێی جیهانی»* بە یەك مانا لێکدراونەوە، بریتییە لە کۆمەڵێك بیرۆکەی مژاویی. کەچی بەم حاڵە، زنجیرە رووداوێك کە لە سەرەتای نەوەدەکانەوە سەرانسەری جیهانی گرتۆتەوە، بیرمەندان و زانایانی والێکردووە کە ئەم رووداوانە لە قەبارەی «سیستەمی نوێی نێونەتەوەیی»دا شرۆڤە بکەن. رووداوەکانی جیهانی کۆمۆنیستی و دواتر گۆڕانی رژێمەکانی ئەورووپای خۆرهەڵات، رووخانی دیواری بەرلین، کۆتایی هاتنی شەڕی سارد و هێرشی ئەمریکا بۆ پاناما و شەڕی کوەیت، لە جوملەی ئەم رووداوانە لە ئەژمار دین. لە رێکەوتی ١١ی سێپتەمبەری ١٩٩٠، جۆرج بۆشی یەکەم، سەرکۆماری ئەمریکا دوای هێرشی عێراق بە کوەیت و داگیرکردنی ئەم وڵاتە(ئاگۆستی ١٩٩٠)، لە وتارێکیدا لە بەردەم نوێنەرانی کۆنگرێسی ئەمریکا، بەم شێوە سیستەمی نوێی جیهانی پێناسە کرد:

«جیهانێکی تەواو جیاواز لەو جیهانەی کە ناسیومانە. جیهانێك کە دەبێ تێیدا باڵادەستیی و حاکمییەتی قانوون لەبری قانوونی جەنگەڵ، سەروەر بێت. ئەو جیهانەی کە تێیدا وڵاتەکان، بەرپرسیارییەتی هاوبەش لە بەرامبەر ئازادی و عەداڵەت بە رەسمییەت بناسن و دەسەڵاتداران رێز دابنێن بۆ ماف بێ‌دەسەڵاتەکان».

دوکترینی مۆنرۆ — دکترین مونرو — Monroe Doctrine

ئەم زاراوە باس دەکات لە سیاسەتەکانی جەیمز مۆنرۆ کە لەنێوان ساڵەکانی (١٨١٧–١٨٢٥) سەرکۆماری ئەمریکا بووە. مۆنرۆ لە ٢ی دێسەمبەری ١٨٢٣ لە پەیڤێکی خۆیدا بۆ کۆنگرێسی ئەمریکا، رایگەیاند کە وڵاتانی ئەورووپی ماف ئەوەیان نییە لە کاروباری ئەمریکییەکان دەستێوەردان بکەن و لە بەرامبەریشدا

ئەمریکییەکان نابێت دەستوەردەنە کاروباری ئەوروپییەکان. ئەم دوکترینە لە چوار تەوەری سەرەکی پێکهاتبوو کە بریتین لە:

١ـ کیشوەری ئەمریکا نابێ بکەوێتە مەترسیی پەیوەست بوون بە خاکی هیچ وڵاتێکی ئەوروپییەوە.

٢ـ وڵاتەیەکگرتووەکانی ئەمریکا، هەر چەشنە هەوڵدانێك بۆ پەرەپێدانی سیستەمە سیاسییەکانی ئەوروپا، لە هەر بستە زەمینێکی وڵاتەکەدا بە مەترسییەك بۆ ئاشتی و ئاسایشی خۆی دەزانێ.

٣ـ ئەمریکا هیچ دەستێوەردانێك ناکات لە موستەعمەراتی ئەوروپادا.

٤ـ ئەمریکا لە شەڕی وڵاتانی ئەوروپی کە لە سەر بەرژەوەندی تایبەت بە خۆیان هەڵئەگیرسێ خۆی تێ هەڵناقورتێنێ.

ئەم سیاسەتە لە بەرایی سەدەی بیستەمدا بەم ئەنجامە گەیشت کە وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا ببێتە ژەندەرمەی ئەمریکای باکووری و باشووری کە ئەمەش بووە هۆی کێشە و هەرا لە نێوان وڵاتانی ئەمریکای لاتین لە گەڵ ئەو وڵاتەدا. بە باوەڕی دەسەڵاتدارانی ئەمریکی سیاسەتی مۆنرۆ، ئێستاکەش وەك بنەمایەکی سەرەکی لە سیاسەتی دەرەوەی ئەمریکا لە ئەژمار دێت.

دۆگماتیزم/ وشکەمەرامی دگماتیسم/جزم‌اندیشی Dogmatism

ئەم زاراوە لە وشەی یۆنانی (dogma) بە مانای بیرو باوەڕی وشك و بنبڕاو وەرگیراوە کە یەکەمجار لە لایەن فەیلەسووفانی گوماندار، بۆ وێنە «زێنوون»، هاتە ناو فەلسەفەی یۆنانەوە. لە زاراوەی سیاسیدا بە شێوازێك دەڵێن کە لایەنگرانی، لە کاتی باس و گفتوگۆدا بە دەربەستی بەڵگەهێنانەوە نین و بیروباوەڕی پێشووی خۆیان بە بێ هێچ ڕەخنەیەك پەسند ئەکەن و هیچ گۆڕانکارییەك بە سەر ئەندێشە و هزری خۆیاندا ناهێنن. باوەڕمەندانی ئەم ڕێبازە، بڕواکانی خۆیان بە شتێکی موتڵەق و نەگۆڕ و بەدەر لە گومان و دڕدونگی دەزانن.

دۆگماتیەکان، گرنگی بە هەلومەرج و شوێنکات نادەن و شێوازێکی دژە دایەلیکتیکی دەگرنەبەر و بە چاوێکی کوێرانەوە پەیڕەوی لە ڕێسا و مەرامە وشکەکانی ڕابردوو ئەکەن.

ئەمڕۆ دۆگماتیك بەو کەسانە دەڵێن کە ئامادە نین تیۆری و بیرۆکەی نوێ پەسند بکەن و گوێ نادەنە ئەو گۆڕانکاریيانەی کە بە سەر بووارەکانی ژیاندا هاتووە. بە گشتی ئەم زاراوە وەك ئاوەڵناوێك بۆ قوتابخانە سیاسی و کۆمەڵایەتییەکانی دیکە بەکاردێت.

دەروونناسی سیاسی/ سایکۆلۆجی سیاسی روانشناسی سیاسی Political psychology

لە ساڵەکانی ١٩١٠ بەملاوە، واڵتێر لیپمەن، ڕۆژنامەنووسی ئەمریکی(١٨٨٩-١٩٧٤) وتی: گەورەترین هەڵەی ئەندێشەی سیاسی ئێمە ئەوەیە کە بێ ڕەچاو کردنی«مرۆڤ»، دەم لە سیاسەتەوە بەین.

بابەتی سایکۆلۆجی سیاسی، لێکدانەوەی کاریگەریی کەسایەتی جەماوەرە بە سەر سیاسەتدا بە تایبەت

گرنگایەتی سایکۆلۆجی لە بڕیارە سیاسییەکاندا سەرنجی پێدراوە. بەم حاڵەش جۆراوجۆری قوتابخانە سایکۆلۆجییەکان بۆتە هۆی فرەچەشنی سایکۆلۆجی سیاسی. بۆ وێنە جەخت کردن لە سەر سایکۆلۆجی فرۆید، سایکۆلۆجییەکی سیاسی جیاوازیش دێنێتە ئاراوە.

سایکۆلۆجی سیاسی، خۆی بە تایبەتمەندییە دەروونییەکانی ئەکتەرە سیاسییەکان سەرقاڵ ئەکات. متمانە کردن بە خۆ، هەست کردن بە گوناهباری، هەست بە ئاسایش یا نائەمنی، خودشەیدایی، ئیگۆی لاواز یان بەهێز و... لە جوملەی بابەتەکانی توێژینەوەی سایکۆلۆجی سیاسی لە ئەژمار دێن. بەڕای هەندێ لە پسپۆڕانی ئەم زانستە، سیاسەت بۆ ئەو کەسایەتییانە دڵرفێنە کە لە قۆناغی منداڵی یا هەرزەکارییان تووشی شکست و سووکایەتی و ناموڕادی بوبێتن. وەها کەسانێك ئەیانهەوێت بە وەدەسهێنانی دەسەڵات، ئەم کەموکوڕییانەی ژیان قەرەبوو بکەنەوە.

بەم پێیە سایکۆلۆجی ڕێبەرە سیاسییەکان، بەم سێ شتەوە پەیوەستە: یەکەم ناسینی پاڵنەرەکانی کەسایەتی، دووهەم چۆنییەتی بە سیاسی کردنی ئەم پاڵنەرانە و سێهەم پاساودانیان بە پێی بەرژەوەندییە نەتەوەییەکان. لەم ڕوانگەوە ڕەفتاری سیاسی ڕێبەران بریتییە لە دیتنەوە و ئاشکرا کردنی پاڵنەرە دەروونییەکان و گرفتە شەخسییەکانی تاقی منداڵی ئەوان.

دەستووری بنچینەیی/یاسای بنەڕەتی قانون اساسی Constitutional law

دەستووری بنچینەیی بریتییە لە بەڵگەنامەیەکی بناغەیی و بنچینەیی کە لە وڵاتێکدا سروشتی دەسەڵات و ئەرك و مافەکانی شارۆمەندان دەست نیشان ئەکات. دەستوور، شێوازی حوکمەتکردن یا ڕاگواستنی دەسەڵاتە. واتە کۆمەڵە ڕێسایەك کە توانایی و ڕەفتاری هێزەکانی سەر بە دەوڵەت و مافە سەرەکییەکانی تاك و بەشداری شارۆمەندان لە بەڕێوەبردنی دەسەڵات لە ڕێگای دەنگدان بە نوێنەرانی خۆیان، دەست نیشان ئەکات. لە پێناسەیەکی تردا دەستووری بنچینەیی بریتییەلە کۆمەڵێ یاسا کە پێوەندی و چۆنیەتی هەڵسوکەوتی نێوان دەسەڵاتداران و شارۆمەندانی وڵاتێك دیاری ئەکات. دەستووری بنچینەیی لەو وڵاتانەی کە بنەمایەکی دیموکراسییان هەبێ، لە لایەن کۆمەڵێ نوخبەی سیاسی کە بەپێی هەڵبژاردن لە «ئەنجومەنی دەستوور» یەك دەگرنەوە دەنووسرێ و دواتر بۆ پەسندکردنی جەماوەر دەخرێتە ڕیفراندۆمی دەستووری بنچینەیی (بڕوانە ڕاپرسی). دەستووری بنچینەیی، تاکە سەرچاوەی یاسادانان لە ئەژماردێت لە هەموو بوارێکی کۆمەڵایەتی و ئابووری و سیاسی و کەلتووری کۆمەڵگادا.

ئەرەستۆ، دەستووری بنچینەیی بە کۆمەڵێك ئەرك و کرداری وڵاتێك دەزانێت کە چۆنییەتی دابەشکردنەکەی لە لایەن ئەو دەستوورەوە دیاری ئەکرێت و دەسەڵاتی حاکمییەت و ناوەڕۆکی ئەو ئامانجانەی کە دەبێ خەڵکی وڵاتێك پێی بگەن، دەستنیشان ئەکرێت. دەستووری بنچینەیی لە بەستێنی سیاسیدا لەو کاتەوە زەق بۆوە کە سەرچاوەی دەسەڵات لە شازادەیەکەوە گەڕایەوە بۆ خەڵك و بەم دەرکەوتە،

ئیدی پاشا و میران، وەك «خاوەن دەسەلات» لەئەژمار نەهاتن بەڵكوو وەك دەسەلاتدارانێك لەقەڵەم دران كە هێز و دەسەلاتەكەیان لە دەستوورەوە سەرچاوە ئەگرێت.

دەستووری بنچینەیی ئەورووپا: بڕوانە پەیمانی ماستریخت.

دەس‌تێوەردان دخالت/ دست یازی Intervention

دەس‌تێوەردان بریتییە لە رەفتاری دەوڵەتێك كە ئەنجامەكەی پێشێلكردنی حاكمییەت (بڕوانە فەرمانڕەوایەتی) و سەربەخۆیی ناوخۆیی و دەرەكی دەوڵەتێكی‌تر بێت. بە واتایەكی‌تر دەس‌تێوەردان بە خۆ هەڵقورتاندن لە كاروباری ناوخۆیی و دەرەكی وڵاتێك ئەگوترێ كە لە ئەنجامدا بشێویی و ئاژاوە لەو وڵاتەدا دروست ببێت. رەنگە هەندێ جار دەس‌تێوەردان بە پێی رێكەوتن بێت، وەك دەس‌تێوەردانی هاوپەیمانان بە رێبەرایەتی وڵاتە یەكگرتووەكانی ئەمەریكا لە ساڵی ٢٠٠٣ لە عێراق بە مەبەستی روخانی رژێمی دیكتاتۆری سەدام. بێجگە لەو دەستێوەردانانەی كە بە پێی هاوڕایەتی و رێككەوتنی نێونەتەوەیی دێتە ئەنجام هەر چەشنە دەستێوەردانێك لە كاروباری دەوڵەتێكی‌تر، پێشێلكردنی یاسا نێودەوڵەتیەكانە و داگیركاریی* لە ئەژمار دێت.

دەسەلات اقتدار Authority

تێك‌چڕاوییەكی مانایی لە بەینی دەسەلات و هێز(قدرت) لە ئارادیە. دەسەلات بریتییە لە «هێزێك كە بە هەقیانەت یان بە عەدالەت جێبەجێ ئەكرێت» واتە بە هێزبوونی هەقیقی. بەلام ئەگەر دەسەلات بەم جۆرە پێناسە بكرێت، لە رەوایی (شەرعییەت) جیاناكرێتەوە چونكا هێزی راستەقینە توانستێكی رەوایە و وزەی حەقیقیش ئەوەیە كە رەوا بێت. گرفتی ئەم چەمكە ئەوەیە كە دەسەلات چەشنێك لە هێز تەعبیر ئەكرێت كەچی ئێستا وا باوە كە زاراوەی دەسەلات لە تەنیشت زاراوەی هێز بە رووكارێكی دایەلیكتیكی بۆ شرۆڤەی شوێنكاتێك بە كار دەبرێت كە فەرمانبردن و بەیدەستی، شتێكی خۆبەخۆ و ئاسایی‌یە و دەسەلاتدار، بە شوێن ئەم بەیدەستییەوە نەبووە. لە وەها كاتێكدا دەگوترێ كە دەسەلاتدار، دەسەلاتی هەیە بەلام هێزی نییە. بەم قیاسەوە ناكرێ دەسەلاتی پزیشكێكی بەناوبانگ بە پێی ژمارەی ئەو نەخۆشانەی كە دەستوورەكانی بە كار ئەبەن، بەراورد بكرێ.

كەواتە دەسەلات، بەو هێزە ئەوترێ كە بە رەسمییەت ناسراوە واتە رەوایە و پەسند كراوە و هەمووان رێزی بۆ دائەنێن. پێوەندی نێوان دەسەلات و هێز، پێوەندییەكی ئاسایی و ساكار نییە. بەكار هێنانی برست و توانایی لە رێی زەبرەوە، بە بێ دەسەلات مەیسەر نابێ. بۆ ئەوەی دەسەلاتی راستەقینە بێتە مەیدانەوە ئەبێ مافی فەرمانڕەوایی و كاریگەریی لە سەر خەڵك هەبێت. ئەم مافە بە پێی ئەخلاق و قانوونی كۆمەڵگا كە بالانوێنی بەرژەوەندی گشتی‌یە، دەستەبەر ئەبێت. بەم واتایە دەسەلاتی راستەقینە زامنی بوونی هاوڕایەتی

و هاودەنگییە.

لە لایەکی ترەوە هەر کە دەسەلات پاوەجێ دەبێ، خێرا بەرەو بێئاکاریی و گەندەلیی دەڕوا و ئەبێتە گوشارێکی کۆمەلەکی بێئەوەیکە ئەو کەسەی دەسەلات بەڕێوە ئەبات، کەسێکی شایستە یان دەسەلاتدارێکی دادپەروەر بێت. لە وەها کەشێکدا دەسەلات ئەبێتە سولتە و بێدادیی و فەرمانڕەوایی بەپێی زۆر و ستەم.

جاری وا هەیە دەسەلات مانای دژ بە یەك ئەدات، بۆ وێنە:

- دەسەلات لە گەل ڕەخنەی شەخسی و ئەزموونی ڕاستەوخۆ بەرەوڕوو ئەبێتەوە، چونکا ئەندێشە یان بڕوایەك لە دەرەوە دائەسەپێنێ.

- نرخ و بایەخی زانستی یا ئەخلاقییانەی کەسانی پسپۆر یان بیرمەند لە دۆخ ئەدا: بۆ وێنە دەگوترێ فلانە بیرمەند دەسەلاتدارە(واتە پلە و پایە یەکی بەرزی هەیە).

دەسەلاتی نەتەوەیی قدرت ملی National Power

کۆمەلێ وزە و توانایی مادی و مەعنەوی کە لە قەلەمڕەوی «یەکە»یەکی جوگراف و سیاسی بە ناوی ولات* ئامادەیە کە بریتین لە:

١ـ بەروبووم، شوێنکات، کەشوهەوا و تۆپۆگراف قەلەمڕەوی نەتەوەیی.

٢ـ سەرچاوە سروشتییەکان، وزە و مادەی خۆراکی بەرهەم هێنراو.

دەسەلاتی نەتەوەیی، گرێدراوە بە گەشەسەندنی ئابووری و سیاسەتی سەربەخۆ، هێزی خەباتکار، ئارمانج و ئارمانی بەرز، دیموکراسی و هەست وخوستی نەتەوەیی.

دەنگۆ/ قسەلۆك شایعە Rumour

دەنگۆ، بە هەوالێك دەگوترێ کە سەرچاوەیەکی روون و ئاشکرای نییە و بەلگەی پێویست لەسەر ڕاست و ڕەوابوونی بەدەستەوە نەبێت. لە ڕوانگەی سایکۆلۆجی کۆمەلایەتییەوە، کاتێك کۆمەلگا لەمەڕ بابەتێك بێ هەوال دەمێنێت، ڕێگا بۆ قاوداخستن و سازبوونی دەنگۆ خۆش و لەبار دەبێت. بە واتایەکیتر هەر کاتێك جەماوەر لە ئاستی شتێکدا هەستی ببزوێ و لەسەر ئەو بابەتە هیچ هەوالێك بلاو نەکرایەوە، ئینجا قاوداخستن و دەنگۆ بازاڕی گەرم دەبێت. وێدەچێ دەنگۆ پتر لەو کۆمەلگایانە ڕوو بدات کە میدیاکان دەورێکی چالاك نەبینن لە ڕاگەیاندنە گشتییەکاندا. دەنگۆ، دەماودەم بلاو دەبێتەوە و لە هەر گوتنەوەیەکدا کورتتر دەبێت و ئاسانتر لێی تێدەگەن.

دەولەت دولت State

دەولەت لە وشەی لاتینی (status) وەرگیراوە کە ڕەگ و ڕیشەی ئەویش ئەگەڕێتەوە بۆ وشەی (stare) بە مانای «ڕاوەستاو». دەولەت لە مانایەکی بەربلاودا بریتییە لە کۆمەلگەیەك کە تێیدا هێزی سیاسی بە پێی

دەستووری بنچینەیی شیکاری و دەستنیشان کرابێت. دەوڵەت باڵاترین ڕواڵەتی دەسەڵات و حاکمیەتە کە لە هەموو کۆمەڵگاکاندا هەبووە. گرینگترین لایەنی فەرمانڕەوایی دەوڵەت، دانان و پیادەکردنی یاساکانە لە کۆمەڵگادا. دەسەڵاتی دەوڵەت لەگوێن فەرمانڕەوا، لە ناو وڵاتێکدا شتێکی بێوێنەیە. تێگەیشتن لە چەمکی دەوڵەت پێویستی بە فاماندنی ئەندێشەی سیاسی و سیاسەت لە سەدەکانی نۆزدە و بیستەمدایە. لە کردەوەدا ئەستەمە بێ دەوڵەت ژیان بەڕێوەبچێت. هەبوونی دەوڵەت جگە لەوەی بە مانای هەبوونی کۆمەڵێك دەزگا و ڕێکخراوەیە، بە مانای بوونی ڕوانگە و شێوازی هەڵسوکەوتی جۆراوجۆرە کە بە کورتی بە شارستانییەت ناوبردە دەکرێت. هەڵبەت هەندێ وێستگەی فیکری بە گومانەوە لە بەرامبەر ***پێویستیی دەوڵەت*** لەنگەر ئەگرن و هەندێ ڕامانەیان لە بابەت کۆمەڵگای بێدەوڵەت ئاراستەکردووە بەڵام دەوڵەت، لە ناو کاروباری ڕۆژانەدا بە وردی دزەی کردووە و ئەم ڕەوتەش تا دێت، بەرفراوانتر ئەبێت.

دەوڵەت لە هەر کۆمەڵگەیەك، هێمایەکە بۆ بەرژەوەندی و سوودی گشتی و ئەگەرچی ڕواڵەتێکی ئەخلاقی و ئایینی و ئابووری هەیە بەڵام لە بنەڕەتدا پێکهاتەیەکی ئەخلاقی و ئابووری و ئایینی نییە و ڕۆڵی جیاوازی هەیە، بۆ وێنە پاراستنی ئاسایش و پاراستنی مافە سروشتییەکانی تاك و دابینکردنی پێداویستییەکانی خۆشگوزەرانی خەڵکی کۆمەڵگا.

لە پێوەند لە گەڵ دەوڵەت چەندین تیۆری هاتۆتە ئاراوە کە بریتین لە:

- تیۆری دەوڵەتی ڕەها (absolutism) بە واتای ڕژێمێکی بێ جڵەو و نەبەستراو بە دەستوورەوە. (لە ڕاستیدا یەکەمین لێکدانەوە و هەڵوێستەی وشیارانە لە مەڕ چەمکی دەوڵەت، لەم تیۆرییەدا بەرجەستە بۆوە).
- تیۆری دەوڵەتی دەستووری (constitutional) (بڕوانە حوکمەتی دەستووری).
- تیۆری ئەخلاقیی دەوڵەت، ئەم تیۆرییە زیاتر پابەندە بە ئەندێشەکانی هێگل (۱۸۳۱- ۱۷۷۰).
- تیۆری چینایەتی دەوڵەت، ئەم تیۆرییە لێکدانەوەی چەمکی دەوڵەتە بە پێی بۆچوونەکانی مارکس و ئینگڵس.

هەندێ لە تیۆرییەکانی دەوڵەت، لەسەر لایەنی ناچاریی دەوڵەتەکان پێ دادەگرن. ریالیستە سیاسی و مارکسییەکان، دەوڵەت بە ئامرازی ناچاریی و جەبری لە قەڵەم ئەدەن. هەندێکیتر دەوڵەتیان بە پێکهاتێکی یاسایی و بێدەسەڵات ناوبردە کردووە.

بە گشتی سێ پێناسەی جیاواز لە بابەت دەوڵەت ئاراستە کراوە: پێناسەی قانوونی، پێناسەی فەلسەفی و پێناسەی سیاسی.

لە پێناسە قانوونییەکەیدا دەوڵەت بریتییەلە یەکەیەك کە ئەم تایبەتمەندییانەی لە خۆ گرتبێ:

۱- حەشیمەت، (واتە دەوڵەت، بێ حەشیمەتی ئینسانی نایەتە کایەوە).

۲- سەرزەمین، (دەوڵەت ئەبێ خاوەن کیانێکی دیاریکراو بێت).

۳- حاکمییەت، (بڕوانە فەرمانڕەوایەتی).

٤- حوكمەت، (خەڵك ناتوانن بە ئامانجەكانیان بگەن بێئەوەی بە شێوازێكی ڕێكخراوەیی لە كۆمەڵێك ڕێسای دیاریكراو پەیرەوی بكەن).

لە پێناسە فەلسەفییەكەیدا دەوڵەت، خاوەنی ئامانجێكی سەرەكییە و لە سۆنگەی دەوڵەتی چاك، دەوڵەتی خوازراو یا دەوڵەتی خاوێن، ئەم گوزارە لێك ئەداتەوە. لە ڕوانگەی فەلسەفییەوە، سێ قوتابخانەی فیكری لە سەر دەوڵەت ئەدوێن:

١- بوونی دەوڵەت، بۆ ڕێكخستن و هاوئاهەنگی نێوان كەرتە جیاجیاكانی كۆمەڵگا شتێكی پێویستە. فەیلەسوفانێكی وەك پلاتۆ، ئەرەستۆ، ئەكڤینیاس و ئاگۆستین و سیسرۆ لەم قوتابخانەدا جێئەگرن.

٢- دەوڵەت بەرەنجامی پەیمانێكی كۆمەڵایەتییە، ئەم تیۆرییە لەلایەن فەیلەسوفانێكی وەك هۆبز و لاك و ڕۆسۆ داكۆكی لێكراوە.

٣- دەوڵەت لە ئەنجامی خەباتی هێزە ناتەبا كۆمەڵایەتییەكان پێكهاتووە، ماركس ولایەنگرەكانی لەم تیۆرییە داكۆكی دەكەن. ماركس سەرچاوە و ماهییەتی دەوڵەت گرێ ئەداتەوە بە پێوەندی بەرهەمهێنان لە وڵاتێكدا و دەوڵەت بە ئامرازێكی ڕاپەڕاندن دەزانێ بەدەست سەرمایەدارەكانەوە و بە ئەنجامی ململانێی چینایەتی دەزانێت كە بە هۆیەوە چینە ستەم دیدەكان لە كۆت و بەندی دیلیەتیدا دەمێننەوە.

لە پێناسە سیاسیەكەیدا دەوڵەت، ئەو پێكهاتە بێغەشە نییە كە فەیلەسووفان خەونیان پێوە دیوە بەڵكوو دیاردەیەكە، پابەند لەسەر واقیعەكانی ڕابردوو، ئێستا و داهاتوو.

چەمكی نوێی دەوڵەت، لە گەڵ ناسیۆنالیزم* پێوەندییەكی ڕاستەوخۆی پەیداكردووە. ئەم ڕوانگە كە لە دوا شۆڕشی فەرەنسەوە بە جیهاندا بڵاو بۆتەوە، هەموو جیهانی خستۆتە ژێر كاریگەری خۆی بە چەشنێك داخوازی بۆ دامەزراندنی«دەوڵەتی نەتەوە»، گرینگترین هاندەری بزاڤە سیاسییەكان و شۆڕشەكانی سەدەی بیستەم بووە. هەندێ لە بیرمەندانی سیاسی، لە نێوان كۆمەڵگا و دەوڵەت یان «كۆمەڵگای مەدەنی»و «كۆمەڵگای سیاسی»، جیاوازی قایل بوون. بە پێی ئەم جیاوازییە، دەوڵەت، هاومانا نییە لە گەڵ سەرجەم كومەڵگادا بەڵكوو بەشێكە لە كۆمەڵگا كە بە نوێنەرایەتی لە لایەن ئەو، حوكم دەكات.

دەوڵەت شار — دولت شهر — Polis/city-state

بەو حوكمەتانە كە لە یۆنانی كۆندا دامەزرابوون پێیان دەگوت دەوڵەت شار. بەڵام لە سەدەكانی ناوەڕاست و چاخی نوێدا بەو شارە ئەورووپییانەش كە سەربەخۆ و خاوەن دەسەڵاتێكی بەهێز بوون، ئەم زاراوەیان بۆ بەكار دەبرا. دەوڵەت شارەكانی یۆنانی كۆن خاوەنی ڕێكخراوە و دامودەزگا بوون كە سەرجەم لە دەزگایەكی حوكمەتی بەناوی «دەوڵەت» پێك دەهات.

دەوڵەتانی لاسار — دولت‌های خودسر — Rogue states

بە دەوڵەتانی یاخی و چەمووش دەگوترێ كە لە گۆڕەپانی نێونەتەوەییدا بە هۆی ڕژێمی سیاسی یا

بۆچوونی ئایدیۆلۆجیکی رێبەرەکەیان، تووشی گۆشەگیری دیپلۆماسی و سەرشۆڕیی ئەخلاقی دەبن. شەرعییەتی ئەم دەوڵەتانە لە بەر پێمل نەبوونیان بە یاسا نێودەوڵەتییەکان ئەکەوێتە ژێر پرسیارەوە. نموونەی کلاسیکی ئەم جۆرە دەوڵەتانە، ئەفریقای باشوورییە لە نێوان ساڵەکانی ١٩٨٤ تا ١٩٩٤. ئاپارتایدو ئاکارە سیاسییەکانی ناوخۆیی و دەرەکی ئەم رژێمە، لە گەڵ پێوانەکانی ماف مرۆڤ و ماف چارەی خۆنووسین، دژایەتی ئاشکرای هەبوو(بڕوانە جیاوازی رەگەزایەتی).

زاراوەی دەوڵەتانی لاسار، بەزۆری ئاماژە ئەدات بە سیستەمی سەرکردایەتی (Leadership)، نەك سیستەمی سیاسی خەڵك یان نەتەوەکان بەتایبەت ئەو رێبەرانەی کە فێڵباز و کەللەڕەق و شەڕخواز و سەرسەری و ناکەس بن.

دەوڵەتی ئازاد دولت آزاد Free state

بریتییەلە دەوڵەتێك کە نیشتمانپەروەرانی وڵاتێکی داگیرکراو لە دەرەوەی وڵاتەکەی خۆیان وەك دەوڵەتی کاتی دایدەمەزرێنن و رزگارکردنی وڵات بە ئەرکی سەرەکی خۆیان دەزانن. ئەم دەوڵەتە کاتێك دروست ئەبێ کە ژمارەیەك لە دەوڵەتەکان، دانی پیا بنێن و بە نوێنەری راستەقینەی خەڵکی ئەو وڵاتەی بزانن.

دەوڵەتی پۆلیسی دولت پلیسی Police state

دەوڵەتێك کە تێیدا پۆلیس ـ بە تایبەت پۆلیسی نهێنی ـ دەسەلاتێکی بەرفراوانی هەیە لە تۆقاندن و ترساندنی ئەو شارۆمەندانەی کە مافەکانیان پێشێل ئەکرێت و ناتوانن لەڕێی قانوونییەوە دەنگی نارازایەتی خۆیان هەڵبڕن. نموونەی ئەم حوکمەتانە وڵاتانی دیکتاتۆری یا تۆتالیتەرن کە تێیدا نەیارانی رژێمەکە سەرکوت ئەکرێن و کەسانی نارازی، تەنیا بە هۆی سیاسییەوە دەخرێنە بەندیخانەوە.

دەوڵەتی تاراوگە دولت در تبعید Government in exile

دەوڵەتێك کە لە دەرەوەی خاکی وڵاتەکەی خۆی دامەزراوە. دەوڵەتی تاراوگە یا دەوڵەتی بزر، بە دەوڵەتی قانوونی وڵاتێك دەگوترێ کە ئەمێستا داگیر کرابێت و تا ئەوکاتەی کە دوورەپەرێزی خۆی بە کاتی بزانێت، لە دیدی ئەو وڵاتانەی کە وەك دەوڵەتێکی قانوونی بە رەسمییەت ناسیویانە، دەوڵەتی قانوونی دەمێنێتەوە. دەوڵەتێك کە لە دەرەوەی خاکی وڵاتەکەی خۆی دامەزراوە، هیچ پێوەندییەکی لەگەڵ دەوڵەتی پێشوودا نییە. دەوڵەتی تاراوگەی نوێ، پێش ئەوەی ببێتە خاوەنی دەسەلاتی پێویست بۆ نوێنەرایەتی کردنی وڵاتەکەی دەبێ لە لایەن وڵاتانی دیکەوە بە رەسمی بناسرێت. لە وەها دۆخێکدا دەوڵەتی تاراوگەی نوێ، پێشبینی دەکات کە سەرەنجام ببێتە دەوڵەتی قانوونی ئەو وڵاتە. نموونەی دامەزراندنی دەوڵەتی تاراوگە، بریتی بوون لە: دەوڵەتانی چێك، ئیتیۆپیا، یۆنان، هۆڵەندا، نەرویج، پۆڵەندا و یۆگۆسلاڤیا لە شەڕی دووهەمی جیهانی.

دەوڵەتی تەواودۆست دولت كاملەالوداد(بهین دوست) Most Favoured Nation

ئەم زاراوە پتر لە رێککەوتننامە بازرگانییە نێودەوڵەتییەکاندا بەکاردێت. لەم جۆرە رێککەوتنەدا مادەیەك دەگونجێنن کە بەو پێیە هەر دوو لایەن ماف «دەوڵەتی تەواو دۆست»یان هەبێت. بە واتایەك ئەگەر لایەنێك باجی گومرگی دەوڵەتێکی سێهەم کەم بکاتەوە یا مافێکی بازرگانی تایبەتی بداتێ، ئەوا لایەنەکەی دیکەش خۆبەخۆ دەبێتە خاوەنی ئەو مافە. نموونەی ئەم رێککەوتنە لە دانیشتنی مۆسکۆ (١٩٩١/٧/٣٠) لە نێوان سەرۆکی هەر دوو وڵاتی ئەمریکا و سۆڤیەت بە ئەنجام گەیشت کە ئەمریکا ماف دەوڵەتی تەواو دۆستی بە پێی پێنج رێککەوتننامە بە سۆڤیەت بەخشی.

دەوڵەتی جەنگی دولت جنگی War state

بۆ ئەوەی دەوڵەتێك لە کاتی قەیران و بە تایبەت لە کاتی شەڕدا بەخێرایی و یەکگرتوویەکی پتەو بتوانێ ئیش بکات بە ناچار، دەوڵەتەکەی بە حاڵەتی جەنگی رادەگەیەنێ تاکوو بە دەسەڵاتێکی بەرفراوانەوە بە دامودەزگا حکوومییەکان رابگات. بەم بۆنەوە لە چالاکییەکانی بەرهەمهێنانی تایبەتی دەست وەرئەدا و ئازادی تاکەکەس، سنووردار ئەکات.

دەوڵەتی خۆشگوزەران دولت رفاه Welfare state

سیستەمێکی سیاسی کە دەوڵەت خۆی بە بەرپرسی پشتگیری و پێشکەوتنی ئاسایشی کۆمەڵایەتی و خۆشگوزەرانی شارۆمەندانی وڵاتەکەی دەزانێ. ئەم دەوڵەتە ئەبێ پێداویستی خزمەتگوزاریی دەرمانی و بیمەی نەخۆشی و بێکاری و خانەنشینی و یارمەتی ماڵ و خێزان، هەر لە منداڵییەوە تا سەری پیری بۆ هەمووان دابین بکات. بیمەی کۆمەڵایەتی لە ساڵی ١٨٨٠ لە ئەڵمانیا و ١٩١٤ لە بەریتانیا رەواجی پەیدا کرد بەڵام وەك بەرنامەیەکی گونجاو، هەروەها زاراوەی «دەوڵەتی خۆشگوزەرانی»، یەکەم جار لەلایەن حیزبی کرێکاری بەریتانیا لە ٥٠-١٩٤٥، هاتە ئاراوە.

رەخنەگرانی دەوڵەتی خۆشگوزەرانی، لەسەر ئەم خاڵە پێدائەگرن کە خەڵکانی بەهرەدار لەم جۆرە دەوڵەتەدا لەش قورس دەبن و هەوڵی ئیش و کار نادەن. بە گشتی بزاڤی *سۆسیال دیموکراسی** لە ئەورووپا دەورێکی کاریگەری بووە لە پێشخستنی بیرۆکەی ئەم جۆرە دەوڵەتانەدا. سەرکەوتوترین نموونەی ئەم سیستەمە لە لایەن حیزبی سۆشیالیستی سوید دامەزراوە کە ئەگەڕێتەوە بۆ دوای شەڕی جیهانی دووهەم.

دەوڵەتی داسپاردە دولت دست‌نشانده Pappet Government

رژێمێك کە بە رواڵەت سەربەخۆ بێت کەچی لە راستیدا لە لایەن حوکمەتێکی دیکەوە کۆنترۆڵ و ئیدارە ئەکرێت. بۆ وێنە ڤیچی فرانس لە سەروبەندی شەڕی دووهەمی جیهانی کە زێدەتر لە کۆنترۆڵی فەرەنسەدا بوو.

دەوڵەتی سێبەر — کابینەی سایە — Shadow cabinet

ڕێبەرانی حیزبی کەمینە لە پەرلەمانی بەریتانیا هەرکاتێك دەسەڵات بەدەستەوە بگرن، دەبنە ئەندامی کابینە. دەوڵەتی سێبەر یان دەوڵەتی خەیاڵی، کابینەیەکی گریمانکراوە کە حیزبە کەمینەکان لە وڵاتانی دیموکراسیدا بۆ خۆیان سازی دەکەن و بۆ هەر وەزارەتێك، وەزیرێکی خەیاڵی دەستنیشان دەکەن. تایبەتمەندی ئەم کارە لەوەدایە کە حیزبی کەمینە چاودێریی بە سەر هەموو کاروبارێکی دەوڵەتدا دەکات و دەتوانێت لەم بارەوە پێشنیاز و بیر و بۆچوونی سوودمەند بخاتە ڕوو.

دەوڵەتی کاتی — دولت موقت — Provisional State

دەوڵەت یا حوکمەتێك کە لە بەرزەخێکی سیاسی واتە لە کاتی گواستنەوەی دەسەڵات لە سیستەمێکی سیاسیەوە بۆ سیستەمێکی سیاسی دیکە دروست ئەبێ و تا پەسندکردنی دەستووری بنچینەیی نوێ و دانانی دامودەزگای تازەی سیاسی، کاروباری وڵات لە ئەستۆ دەرەگرێ. (بۆ نموونە گۆڕینی سیستەمی بەعسی عێراق بە سیستەمی کۆماری فیدراڵی لە ساڵی ٢٠٠٥ لەم وڵاتە یان گۆڕینی ڕژێمی پاشایەتی ئێران بە کۆماری ئیسلامی لە ساڵی ١٩٧٩). ڕەنگە دەوڵەتی کاتی لە دەرەوەی وڵات بنیات بنرێت، ئەوەش لە کاتێکدایە کە ئەو وڵاتە داگیرکرابێت یا سەرقاڵی شەڕ و شۆڕش بێت. ئەم جۆرە دەوڵەتە هەروەها بە دەوڵەتی ئازاد* ناوبردە ئەکرێت.

دەوڵەت ـ نەتەوە — دولت ـ ملت — Nation-state

شێوازێك لە سیستەمی سیاسی کە لە سەدەی شازدەوە، لە نێوان حوکمەتە فیۆدالییەکانی ئەورووپا سەری هەڵدا و هەموو جیهانی گرتەوە. لەم سیستەمەدا لە نێوان دەوڵەت *ـ وەك باڵاترین ڕێکخەری تەکوزی و نەزمی سیاسی ـ و نەتەوە* ـ وەك پێکهێنەری تەکوزیی سیاسی ـ پێوەندییەکی تێر و تۆخ و ڕەها دێتە ئاراوە. لەم شێوازەدا مەفرووزە کە نەتەوە کەمتاکورتێك، کۆمەڵێکی ئینسانی هاوشێوەیە کە خاوەنی هەستێکی نەتەوەیی هاوبەشە و لە ناو سنوورێکی دیاریکراوی دەوڵەتێکی سەربەخۆدا ئەژی. «دەوڵەتی نەتەوەیی» لە دنیای ئەمڕۆدا باڵاترین شێوەی تەکوزی سیاسی ناوبردەکراوە.

جیهانی سیاسی ئیمڕۆ بە واتای پێکهاتێکە لە نەتەوەکان، ئەو نەتەوانەی کە ڕێکخراوەی نەتەوەیەکگرتووەکان پێکدەهێنن. ڕەنگە لە گەڵ ئەم پێناسەدا نەیاریی بکرێت کە ئەندامانی ڕێکخراوەکە، نەتەوەکان نین بەڵکوو وڵاتەکانن و زۆربەی نەتەوەکان لە بەینی چەند وڵاتێك دابەشکراون بەڵام ئەمە پێناسەی ڕەسمی جیهانە لە پێکهاتەی خۆی ئەمەش بە میرات و جێماوەی ناسیۆنالیزم* لە ئەژمار دێت.

یەکێك لە سەرباسەکانی دەوڵەتی نەتەوە، جیاوازییەکانی دەوڵەت و نەتەوەیە کە لیرەدا بە چەن خاڵێك لەو جیاوازییانە ئاماژە دەکەین:

١ـ دەوڵەت بەرهەمی هۆکارگەلێکی دیاریکراوی وەك سەربەخۆیی سیاسییە بەڵام نەتەوە، دەرەنجامی

هۆکارگەلێکی دیاریکراوە کە بۆتە هۆی پەیدابوونی کۆمەڵێکی مێژوویی سەقامگرتوو.

٢ـ خەڵکی دەوڵەتێك، رەنگە پێوەندییان بە نەتەوەیەکەوە ببێت یا نەبێت، کەچی نەتەوە رەنگە بوونێکی سیاسی سەربەخۆی هەبێت یا کەرتێك بێت لە دەوڵەتێکی گەورەتری فرەنەتەوە. هەندێ لە نەتەوەکان رەنگە لەناو زیاد لە یەکەیەکی سیاسی دابەش بووبێتن وەك کۆرییاییەکان و کوردەکان.

٣ـ دەوڵەت دەزگایەکی سیاسی - یاساییە، بەڵام نەتەوە، دیاردەیەکی مێژوویی - سیاسی و کەلتوورییە.

٤ـ دەوڵەت، بەرهەمی فراژووتنی مێژوویی نییە بەڵام نەتەوە دەرەنجامی ژیانی هاوبەشی دوور و درێژی جەماوەرە.

٥ـ دەوڵەت لە هەر سەردەمێکدا کیان و نیشتمانێکی دیاریکراوی هەیە و ئەم زێدەش، رەنگە بە هۆی زۆرداریی یا یەککەوتنەوە تووشی گۆڕان بێت کەچی نەتەوە، لەباری مێژووییەوە جڤاتێکی راوەستاو لەئەژمار دێت و بە پێی ویست و ئیرادە، گەورە و بچووك نابێتەوە.

٦ـ لە سەروبەندی کەونینەی مێژووی مرۆڤیشدا دەوڵەت هەبووە بەڵام نەتەوە، بەرهەمی چاخی نوێیە و دەرەنجامی ئاوێتەبوونی خێڵ و عەشیرەت و گروپە رەگەزییەکانە بە زەبری شێوازی بەرهەمهێنانی سەرمایەداری.

دەوڵەتی یاسایی دولت حقوقی Rechtsstaat

زاراوەی دەوڵەتی یاسایی بەرهەمی ئەندێشەی کۆنی ئەڵمانیایی و سویسیرایە. فریدریخ یۆلیۆس، سیاسەتمەداری کۆنەپارێزی ئەڵمانی پێی وایە: «دەوڵەت ئەبێ سنووری رەفتارەکانی خۆی و پانتای هاندانی شارۆمەندان بە شێوازێکی وردی یاسایی دەستنیشان بکات بێئەوەی زیانێکی بچووك بەرکەس بکەوێت».

تایبەتمەندییەکانی دەوڵەتی یاسایی، بریتین لە:

- هەبوونی دەستووری بنچینەیی کە تێیدا هێزەکان جیاکرابێتەوە و دەسەڵات دابەش بووبێت. (بڕوانە: جیا کردنەوەی هێزەکان)

— دیاریکردنی هەندێ ماف ئازادیخوازانە و جوامێرانەی کۆمەڵایەتی شارۆمەندان لە دەستووری بنچینەییدا بە چەشنێك کە دانانی یاسای نوێ ببەستێتەوە بەم مافانەوە.

دیپلۆمات دیپلمات Diplomat

بە کارمەندانی پایەبەرزی وەزارەتی دەرەوە و ئەو کەسانەی کە سیاسەتی دەرەوەی وڵاتێك بەڕێوە ئەبەن، دیپلۆمات ئەگوترێ. دیپلۆماتەکان، لە زۆربەی وڵاتان بەم ریزەی خوارەوە پۆلێنبەندی دەکرێن:

راوێژکار(پلە ١، پلە ٢، پلە ٣)، سکرتێری یەکەم، سکرتێری دووەم، سکرتێری سێیەم و ئاتاشە (کارمەند) کە خۆی بە کارمەندی سیاسی، سەربازی، ئابووری و کەلتووری دابەش ئەکرێت.

دیپلۆمات ئەبێ جگە لە بوارە زانستییەکەی خۆی، لە بوارە جۆراوجۆرە زانستی و کۆمەڵایەتییەکانی

دیکەش بەهرەی هەبێ و لە داب و نەریتی خەڵکی ئەو وڵاتەی کە تێیدا ئیش دەکات ئاگاداربێت.

دیپلۆماسی دیپلماسی Diplomacy

دیپلۆماسی، لە وشەی «دیپلۆما»ی یۆنانی و لاتینی وەرگیراوە کە بە مانای بەڵگە و بڕوانامەیە. هەروەها مانای زمان شیرین و زمان لووسیشی لێ بۆتەوە. ئەم وشە لە زاراوەی گشتی و زانستی سیاسەت بە سێ مانای سەرەکی راڤە کراوە:

١ـ بە گشتی، دیپلۆماسی بریتییەلە پێوەندی نێوان دەوڵەتەکان. هەندێ لە بیرمەندانی سیاسەتی نێونەتەوەیی، دیپلۆماسی بە رەگەزێکی دەسەڵاتی نەتەوەیی لە قەڵەم ئەدەن و هەندێکی تریش تەنیا وەك ئامرازێك بۆ جێبەجێکردنی سیاسەتی نەتەوەیی ناوبردەی ئەکەن.

٢ـ واتایەکی تری ئەم زاراوە، بە گفتوگۆ و دیالۆگ لێکدراوەتەوە چونکا مەبەست لە گفتوگۆ سازش کردنە کەواتە لەم روانگەوە ئەکرێ دیپلۆماسی بەم جۆرە پێناسە بکەین: هونەری مامەڵەکردن لە گەڵ سیاسەتی نێونەتەوەیی کە رێگا لە مەترسی تیاچوونی بەرژەوەندی و *ئاسایشی نەتەوەیی** دەگرێت.

٣ـ سەرەنجام، دیپلۆماسی پێناسەیەکە بۆ شێواز و مێتۆدی ئیش‌کردنی دەزگای بەڕێوەبەری پێوەندی نێودەوڵەتی و چۆنییەتی هەڵسوکەوتی ئەو کەسانەی کە بەرپرسی کردنەوەی ئەم جۆرە پێوەندییانەن.

یەکێك لە بابەتە گرنگەکانی دیپلۆماسی، چۆنییەتی گرێبەستی جەنگ و دیپلۆماسییەتە. لەم رووەوە دیپلۆماسی، ئامرازێکە کە بە کەڵك وەرگرتن لێی، سیاسەتی دەرەکی لەبری شەڕ وپێکدادان بە ئامانجەکانی خۆی ئەگات بە دیوەکەی تریشدا دەستپێکردنی شەڕ بە مانای شکستهێنانی دیپلۆماسییەتە.

دیپلۆماسی ئاو: بڕوانە سیاسەتی ئاو.

دێتانەت/هێورسازی دتانت/تنش‌زدایی De`tente

وشەکە بە زمانی فەرەنسی بە واتای شل‌کردنەوە و ئارامی و حەسانەوەیە. لە زاراوەی سیاسیشدا بە مانای کەم بوونەوەی ئاڵۆزی و ناحەزی و دوژمنایەتی نێوان وڵاتان و ئاسایشی نێوان وڵاتانە. قۆناغی هێورسازی، رەنگە بە پێی بڕیارنامەیەکی رەسمی یا خود لە ئاکامی گۆڕانی ستراتیجی نەتەوەیی لە ماوەی چەندین ساڵدا رووبدات. بۆ نموونە پەیمانی لۆکارنۆ(١٩٢٥) لە ئەوروپا کەم تا زۆر، بە دوا خۆیدا سەقامگیریی هێنا. لە دەیەی ١٩٦٠ قۆناغێکی هێورسازی لە نێوان وڵاتیەکگرتووەکانی ئەمریکا و یەکیەتی سۆڤیەت هاتە کایەوە کە لە سەر بنەمای پێکەوە ژیانی ئاشتی‌خوازانە و ئەم راستییە دامەزرابوو کە شەڕێکی هەمەلایەن، سەرەنجام بە تیاچوونی هەر دوولا تەواو دەبێت.

دیتێرمینیزم : بڕوانە ئیرادەگەرێتی.

دیسپۆتیزم/ لاساریگەریی دسپوتیسم/خدایگانسالاری Despotism

ئەم وشە لە ڕیشەی یۆنانی (despoties) بە مانای سوڵتان و دەسەڵاتداری تاکڕەو وەرگیراوە. مەبەست لەم زاراوە، دەسەڵاتێکە کە هیچ سنوورێکی ڕێژەیی و یاسایی نییە و بە لاساری و بەربەرەڵا بەکار ئەبرێت. پێشوونەی ئەم وشە لە زاراوەی سیاسیدا ئەگەڕێتەوە بۆ ٢ هەزار ساڵ لەمەوبەر. هەڵبەت تا چەند سەدەیەك بەر لە ئێستا، دیسپۆتیزم لە گەڵ زاراوەی تیرانی (بڕوانە زۆرداریی) بەبێ ڕەچاوکردنی جیاوازییەکانیان، لەبری یەکتر بەکار دەبران. بەڵام ئەم چەمکە بە مانا نوێباوەکەی، پەیوەستە بە ئەندێشەی بیرمەندانێکی وەك دۆتۆکویل، هێگل، مارکس و ویتفۆگێل.

هێگل و مارکس، ئەم زاراوەیان بە شێوەیەکی هاوبەش بۆ پێناسەکردنی ئەو جۆرە کۆمەڵگایانە بەکار هانیوە کە لە ڕەوتی مێژوویی خۆیان بەرەو شارستانییەت، تووشی کپبوون و بێدەنگی هاتوون. هێگل، پێی وایە کە مێژوو لە ڕۆژهەڵاتەوە بەرەو ڕۆژاوا ڕۆشتووە و لەم ڕەوتە مێژووییەشدا دێسپۆتیزم، یەکەمین قۆناغی ئەم جووڵە بووە کە ئامانجە سەرەکییەکەشی دامەزراندنی حوکمەتێکی پادشایی بووە لە ئەورووپادا. بە باوەڕی ئەو، لە کاتێکدا کە هەموو خەڵکی ڕۆژاوا لە ئازادی حەساونەتەوە، کەچی لە ڕۆژهەڵات، تەنها یەك کەس (پادشا یا دەسەڵاتدار) لە ئازادی بەهرەمەندە و لەم سۆنگەوە شارستانییەتی ڕۆژهەڵات لە یەکەمین قۆناغی مێژوویی خۆیدا ماوەتەوە.

کاڕۆڵ ویتفۆگێل کۆمەڵناسی ئەڵمانی. بە پێوانەی تیۆرییەکەی مارکس دەربارەی شێوازی بەرهەمهێنانی ئاسیایی، ڕامانەیەکی نوێ لە سەر دێسپۆتیزم دەرئەکات کە هەموو شارستانییەتە خۆرهەڵاتیەکان (چین، هیند و ئێران) و تەنانەت شارستانییەتە سوورهووڵەکانی ئەمریکا (ئینکا، مایا و ئازتەك) لە خۆ دەگرێ. بەڕای ئەو، تایبەتمەندییەکانی ئەم جۆرە کۆمەڵگایانە بریتییەلە:

١) ڕژێمی سیاسی ئیستبدادی.

٢) نەبوونی چینی ئاریستۆکراتی بەردەوام (بڕوانە ئاریستۆکراسی).

٣) چەقبەستنی لەڕادەبەدەری سیستەمی ئیداری وڵات.

٤) نزمبوونی پێگەی کۆمەڵایەتی بازرگانەکان لە کۆمەڵگادا.

٥) بەکارهێنانی ئاودێریی بەرهەڵدا لە کشتوکاڵدا.

دیفاکتۆ: بڕوانە ناسینەوەی دووفاکتۆ.

دیکتاتۆری دیکتاتوری Dictatorship

زاراوەی دیکتاتۆری لە وشەی لاتینی dictator لە ڕۆمی کۆن، بە واتای مەقامی بڵیندپایە بە زماندا هاتووە کە بە دەسەڵاتێکی ئێجگار زۆرەوە ئیدارەی وڵاتی بەدەستەوە بووە. لە بنەڕەتدا دیکتاتۆری پلەیەك بووە کە لە کۆماری ڕۆمی کەونینەدا، لە کاتێکی قەیراناوی بە کەسێك دەدرا. لەم سەروبەندەدا ئەو کەسە

تەواوی دەسەڵاتی حوکمەت و هێزی سەربازی بۆ ماوەیەکی دیاریکراو (٦ مانگ) بەدەستەوە دەگرت. لەم رووەوە دیکتاتۆری رۆمی، بە چەشنێك دەسەڵاتێکی یاسایی بووە بەڵام لە کۆتایی سەردەمی کۆماری ئەو سیاسالارانەی کە بە شێوەی ناڕەوا دەسەڵاتیان بەدەست ئەهێنا خۆیان بەم ناوبانگەوە ناساند و ئینجا دیکتاتۆری، رواڵەتێکی نایاسایی بەخۆوە گرت.

لە زاراوەی سیاسی ئیمرۆدا ئەم زاراوە بەو رژێمانە ئەگوترێن کە تێیدا کەسێك یان حیزبێك، مەجال ناداتە گروویەکانی‌تر تاکوو ئەوانیش بەشداری بکەن لە دەسەڵاتدا و بەمجورە دەسەڵاتی هەموو هێزەکانی وڵات بەدەستەوە ئەگرێت. نموونەی رژێمی دیکتاتۆری لە سەدەی بیستەمدا بریتی بوون لە: هیتلەر(١٨٨٩–١٩٤٥) لە ئەڵمانیا، مۆسۆلینی(١٨٨٣–١٩٤٥) لە ئیتالیا، ستالین (١٨٧٩–١٩٥٣) لە یەکییەتی سۆڤییەت کە لە قەوارەی حیزبی ناسیۆنال سۆسیالیست و فاشیست و کۆمۆنیزم پێکهاتن و سەرمەشقی حوکمەتی دیکتاتۆری حیزبی و تاکەکەسی لە ئەژماردێن.

دیکتاتۆرییەکان، بە سێ جۆری کۆنەپەرست و شۆڕشگێڕانە و تێکەڵ دابەش دەبن. دیکتاتۆری کۆنەپەرست، ناهێڵێت پێکهاتە کۆمەڵایەتییە کۆنەکان تووشی وەرچەرخان بێن. بە پێچەوانەوە دیکتاتۆری شۆڕشگێڕانە، وەرچەرخانی ئەم پێکهاتە کۆمەڵایەتییانە خێراتر ئەکات. بەڵام جیاکردنەوەی ئەم جۆرە دیکتاتۆرییانە لە یەکتر هاسان نییە چونکا لە واقیعدا زۆربەی رژێمە دیکتاتۆرییەکان خۆیان بە شۆڕشگێر دەزانن و بانگەشەی ئەوە دەکەن کە لە سەر شارە وێرانەکان کۆمەڵگایەکی نوێیان دامەزراندۆتەوە. هەندێجار جۆرێك لە دیکتاتۆرییەت هاتۆتە مەیدانەوە کە لە میانەی کۆنەپەرستی و شۆڕشگێریدا هەنگاوی ناوە کە پێی دەگوترێ دیکتاتۆری تێکەڵ، بۆ نموونە رژێمی ناپیلئۆن.

رژێمە دیکتاتۆرییەکان بەزۆری لە رێگای نایاسایی وەك کۆدەتای سەربازی جڵەوی دەسەڵات بەدەستەوە ئەگرن بەڵام هەندێ رژێمی دیکتاتۆریش هەن کە لە رێگای یاسایی دەسەڵات بەدەستەوە ئەگرن کەچی پاش سەقامگیربوونی حوکمەتەکەیان ئامادە نین بە هەمان شێوە واز لە دەسەڵات بهێنن. بۆ وێنە هۆگۆ چاڤێز سەرۆك کۆماری ڤەنیزۆئیلا، لە سەرەتای ساڵی ٢٠٠٩ بە دەرکردنی یاسایەك لە پەرلەمانی ئەم وڵاتە، توانی رێگا بۆ پاڵاوتنی هەمیشەیی خۆی بۆ پۆستی سەرۆکایەتی کۆمار هەموار بکات.

هەموو رژێمە دیکتاتۆرییەکان لەم خاڵانەی خوارەوەدا هاوبەشن:

١- کۆجێبوون(چەقبەستن)ی دەسەڵات.

٢- پێشێلکردنی ئازادییەکانی تاك.

٣- نەبوونی قانوون و یاسایەك کە ماوەی دەسەڵاتداریەتی فەرمانڕەوا سنووردار بکات.

٤- نەبوونی یاسایەك بۆ جێ نشینی دەسەڵات.

٥- ملکەچکردنی جەماوەر بۆ دەسەڵات تەنیا بە هۆی ترسەوە.

٦- کەڵك وەرگرتن لە تیرۆر* وەك ئامرازی بەکارهێنانی زەبر و زۆر.

دیکتاتۆری پرۆلتاریا دیکتاتوری پرولتاریا Dictatorship of proletariat

یەکێك لە چەمکەکانی مارکسیزم*ـە کە چۆنییەنی بەکارهێنانی هێزی دەوڵەت لە نێوان شۆڕشی سۆشیالیستی و پیادەکردنی کۆمەڵگای سۆشیالیستی دیاری ئەکات. مارکس لە ڕێبازەکەی خۆیدا بۆ تێپەڕبوون لە قۆناغی سەرمایەداری بەرەو سۆشیالیزم، باسی قۆناغێکی‌تر دەکات کە بە «دیکتاتۆری پرۆلتاریا» ناوبردەی ئەکات. بە باوەڕی مارکس، دوای ئەوەی پرۆلتاریا لە ڕێی شۆڕشەوە دەسەلاتی سیاسی بەدەست هێنا، حوکمەتی چینەکەی خۆی(کرێکاران) دائەمەزرێنێ. وەها حوکمەتێك مووچە و حەقدەست بە ڕێژەی ئیش و کار ئەدات و خاوەندارییەتی کەرەستەی بەرهەمهێنان و دابەشکردن و مەزاختن بەدەستەوە ئەگرێ و هەوساری چینەکانی‌تر مەهار ئەکات. ئەم حوکمەتە، بە لەناوبردنی کاری دەستی و فیکری و جیاوازیی چینایەتی، ڕێگە بۆ لە دایکبوونی کۆمۆنیزم واتە کۆمەڵگای بەدەر لە چینایەتی، خۆش ئەکات. لەم کاتەدا پرۆلتاریاش وەك چینێك، لەناو ئەچێت و جێی خۆی ئەدات بە ئەنجومەنەکانی هاریکاری بۆ بەدەستەوە گرتنی کەرەستەکانی بەرهەمهێنان.

بەڕای مارکس و لایەنگرەکانی، دیکتاتۆری پرۆلتاریا قۆناغی گواستنەوەیە لە کۆمەڵگای سەرمایەدارییەوە بۆ کۆمەڵگای سۆشیالیستی. مارکسییەکان گرنگییەکی زۆر بەم تیۆرییە دەدەن و بە ئامانجی کۆتایی هاتنی«سەردەمی ڕەنجدەران»ی دەزانن کە بەو پێیە گۆڕانکارییەکی بەرچاو لە هەموو بوارە ئابووری و کۆمەڵایەتییەکاندا دێتە دی.

یەکێك لەو گرفتانەی کە بۆ مارکسییەکان بۆ بەکار هێنانی ئەم مۆدێلە لە وڵاتانێکی وەك سۆڤیەت و چین بەدی هات، ئەمە بوو کە لەم وڵاتانە بە هۆی دواکەوتوویی ئابووری، پرۆلتاریا زۆر بێ‌توانا و بێ حەشیمەت بوو بەڵام لێنین و مائۆ، بە دامەزرانی حیزب، لەبری چینێك کە حیزب خۆی بە نوێنەری دەزانێ، لەم مۆدێلە بۆ فەرمانڕەوایی ڕەهای حیزبی کۆمۆنیست کەڵکیان وەرگرت.

دیکتاتۆریەتی اقتدارگرایی Authoritarianism

بریتییە لە پشتیوانی کردن لە حوکمەتێکی سەرکوت کار کە فرمانەکانی تەنیا لە ترسی سزادان جێبەجێ دەکرێت. لایەنگرانی ئەم جۆرە حوکمەتانە لەسەر ئەم باوەڕەن کە دەسەلاتی فەرمانڕەوا بە شێوەیەکی خوڕسك، شەرعی و ڕەوایە و پێویستە خێرا بەڕێوە بچێت چونکا ئەم دەسەلاتە لە لایەن خواوەند یان ڕەوتی مێژوو بە دەسەلاتدار سپێردراوە. لایەنگرانی نوێی ئەم ڕژێمانە، سیستەمە دیموکراسییەکان لەمەڕ ئیدارەی کۆمەڵگا بەر ڕەخنە ئەدەن و بۆ ئیدارەی کۆمەڵگا سیستەمێکی دەسەلاتدار و بەهێز داوا دەکەن کە بێ سەرنجدان بە خواستەکانی فەرمانبەران کاروباری وڵات جێبەجێ بکات.

ڕژێمە دەسەلات خوازەکان، لەم سۆنگەوە لە گەڵ ڕژێمە دیموکراسییەکان جیاوازییان هەیە کە ئەمان نەیاریی فیکرییان پێ قبوڵ ناکرێ و دەست ئەگرن بەسەر میدیاکاندا و لە بەردەم ئازادییەکانی تاك تەگەرە ساز دەکەن و دەسەلاتیش ئەسپێرنە دەست تاقمێکی ناوازە. لە کۆمەڵگای دەسەلات خوازدا بە شێوازی کۆن،

تاقمی دەسەلات خواز بۆ راگرتنی دڵی جەماوەر هیچ هەوڵێك نادات و خۆی بۆ لێپرسینەوە ئامادە ناكات بەڵكوو هەوڵ ئەدات جەماوەر تەنیا ملكەچی خۆی بكات. نموونەی ئەم جۆرە حوكمەتانە، رژێمە دیكتاتۆرییە فاشیستییەكانن.

دیماگۆژی دماگوژی/عوام‌فریبی Demagogie

ئەم زاراوە لە وشەی demagogia یۆنانی وەرگیراوە و لە سەرەتادا بە مانای «رێبەرایەتی خەڵك» بەكار براوە. لە رۆمی كۆنیشدا مانایەكی سەربەرزانەی بووە بە چەشنێك كەسانێكی وەك پریكلێس و دیمۆستێنس و سیسرۆن، بەم ناوە ناوبانگیان دەركردووە. لە زاراوەی سیاسی نوێدا دیماگۆگی، مانایەكی سووكایەتی‌ئامێزی لەخۆی گرتووە و بە واتای فریودانی جەماوەر و بەڵێنی ناڕاست دان و كەڵك وەرگرتن لە هەست و سۆزی خەڵك بۆ گەیشتن بە ئامانجی تایبەت لێكدراوەتەوە.

دیماگۆگ، كەسێكە كە هەستی جەماوەر دەجوولێنێت و هانیان دەدات بە مەبەستی دەسكەوتنی ئامانجەكانی خۆی.

دیموكراسی دموكراسی/ مردم سالاری Democracy

دیموكراسی لە دوو وشەی یۆنانی دیمۆس، بە مانای «خەڵك» و *كراتووس*، بە مانای «حوكمەت» پێكهاتووە. مانای ئەم زاراوە لە پوختەی قسەكانی ئابراهام لینكۆلن(١٨٠٩-١٨٦٥، شانزەهەمین سەركۆماری ئەمریكا) بریتی بوو لە: «حوكمەتی خەڵكی، لە لایەن خەڵكەوە، بۆ خەڵك». ئەم بیرۆكە بە رواڵەت زۆر سادەیە، كەچی لە واقیعدا زۆر ئاڵۆز و تێكتەنراوە. ئەگەرچی مانای دیموكراسی تا رادەیەك روونە بەڵام ئەم مەسەلە كە «خەڵك» چۆن بە سەر خۆیاندا حوكمەت بكەن هێشتا هەر مژاوییە و روون نەكراوەتەوە. بەم بۆنەوە بۆچوونی جیاواز لەسەر ئەم چەمكە هاتۆتە ئاراوە.

ئیمرۆكە مەبەست لە دیموكراسی شێوازێكە لە ژیان كە تێیدا دەسەلات جیا بكرێتەوە و بە هەموو كەس وەلام بداتەوە. لەم سیستەمەدا جیاوازییەكان بەهەند ئەگیرێن و لە پێگە و جێگەی جەماوەر رێز دەگیرێ و دەرفەتی یەكسان بۆ هەمووان دەرەخسێ. بە كورتی دیموكراسی بە مانای دابەشكردنی دەسەلاتە بە بێ توندوتیژی و شەڕنانەوە. لە سیستەمێكی دیموكراتیدا هیچ كەس فەرمانڕەوای هەمیشەیی نییە و هیچ كەس لە سەر تەختی دەسەلات كڕ ناكەوێ. سەركۆمار ئەكەوێتە بەر رەخنە و لێپرسینەوە و لە زەمەنێكی دیاریكراودا ئەبێ لە دەسەلات دەست بكێشێتەوە. كەواتە لەم جۆرە رژێمەدا هیچ كەس بۆی نییە دەسەلات مۆنۆپۆل بكات، بگرە دەسەلات هەمیشە لە ژێر چاودێری و كۆنترۆڵی هەموواندایە.

دیموكراسی سەدەی بیستەم، بەرهەمی لیبرالیزمی سەدەی نۆزدەهەمە. هەڵبەت لیبرالیزمی ئەم سەدەیەش ئەگەڕێتەوە بۆ ئەندێشەكانی هیوم، میل و رۆسۆ. هەندێ كەس دیموكراسی بە ئایدیۆلۆجی سیاسی چینی مامناوەندی لە قەڵەم ئەدەن. جیاوازی سەرەكی دیموكراسی لە سەدەی نۆزدە و بیست لەوەدایە كە ئیمرۆ

بنەماکان و ئایدیۆلۆجیای سیاسی چینە مامناوەندییەکان بە ناو چین و توێژەکانی دیکەی کۆمەڵگادا بڵاو بۆتەوە.

لە پێناسەیەکی تردا دیموکراسی شێوازێکی حوکمەتکردنە بەسەر نەتەوەیەکی باڵغ و هەراش کە ئەندامانی ئەو نەتەوە خاوەنی بەهرەی بیرکردنەوە و رەخنەگرتن بن و لە راپەراندنی کاروباری کۆمەڵگادا بەشداری بکەن. لەم سیستەمەدا جەماوەر بە مافەکانی خۆیان شارەزان.

یەکێك لەو گرفتانەی کە لەسەر چەمکی دیموکراسی پێش هاتووە، جیاوازی نێوان دیموکراسی راستەوخۆ و دیموکراسی نوێنەرایەتی یا ناراستەوخۆیە. دیموکراسی راستەوخۆ، هەڵگری ئەو زەمانەتەیە کە خەڵك راستەوخۆ بێنە ناو مەیدانەوە بۆ دەرکردنی ئەو یاسا و بڕیارانەی کە پێوەندی بە ژیانی خۆیانەوە هەیە. بۆ وێنە خەڵکی ئاسینا لە ساڵانی ٥٠٧ تاکوو ٣٢٢ی پێش زایین، ئەم شێوازە حوکمەتەیان پیادە کرد. گەورەترین رەخنەگری دیموکراسی راستەوخۆ، پلاتۆ، فەیلەسوفی مەزنی یۆنانی بوو. ئەو پێی وابوو کە لە جیاتی ئەوەی بڕیارەکان لە لایەن کەسانی شارەزا و پسپۆڕەوە دەرکرێن، سپێردراوە بە کەسانی خاوەن پیشە کە سەریان لە سیاسەت دەرناچێ کەواتە دیموکراسی راستەوخۆ حاکمیەتی جڤاتییە.

دیموکراسی نوێنەرایەتی بە واتای سیستەمێکی حوکوومییە کە تێیدا نوێنەرانی هەڵبژاردەی خەڵك، یاساکانی کۆمەڵگا دائەنێن. تایبەتمەندییەکانی ئەم جۆرە دیموکراسییە بریتین‌لە: یەکەم، هەڵبژاردنی ئازاد ناوبەناو بێتە کایەوە و هەر شارۆمەندێکی هەراش ماف ئەوەی ببێ کە *دەنگ بدا* و *دەنگی پێ بدەن*. دەنگدان ئەبێ دوور بێت لە هەر جۆرە مەترسی و هەڕەشەیەك. دووهەم، ئەم جۆرە هەڵبژاردنەش نابێ تەنیا ببەسرێتەوە بە پاڵێوراوانی حیزب یان لایەنێکی دیاریکراو، ئەگەریش زۆرینەی خەڵك دەنگیان نەدا بە مانەوەی حوکمەتی دەسەڵاتدار، ئەبێ دەسەڵات بدرێتە دەست کەسانی‌تر. سێهەم، نوێنەرانی هەڵبژاردەی خەڵك (پەرلەمان)، ئەبێ ماف یاسادانانیان لە هەموو بوارێك هەبێ و بتوانن بە راشکاوی بڕیارەکانی دەوڵەت بخەنە ژێر پرسیار یان لە گەڵیا نەیار بن بێ ئەوەی هیچ ترس و خۆفێك یان ئازار و مەترسییەك بێتە سەر رێگەیان.

لەم چاخەدا دیموکراسی پەرلەمانی، باوترین شێوازی دیموکراسییە. بنەمای دیموکراسی برواهێنانە بە بایەخەکانی تاکی مرۆڤ و دەرفەتی بڕیاردەرکردن لە کاروباری گشتی و تایبەتی. ئەگەرچی ئەم شێوازە، لە سەر بنەمای تاکەکەس دامەزراوە بەڵام کاتێك ماهییەتی فرە نەتەوەیی و فرەکەلتووری زۆربەی کۆمەڵگاکان شرۆڤە دەکرێت، گرفتی جۆراوجۆر دێتە بەرچاو. ئەگەر لە وڵاتێك زۆرینەیەکی کەلتووری یەکدەنگ هەبێت، ئەغڵەب جار بەرژەوەندییەکانی ئەو زۆرینە دەستەبەر ئەکرێت. کەواتە رەنگە ئەم شێوازەی دیموکراسی رێگە خۆش بکات بۆ «دیکتاتۆری زۆرینەی کەلتووری». چما نوێنەرانی کەلتووری کەمینەکان یان هیچکات هەڵنەبژێردرێن یان رادەیان هێندە کەم بێت کە لە ئەنجومەنی یاساداناندا کاریگەر نەبن.

دیموکراسی سیاسی لە واقیعدا بە مانای حوکمەتی زۆرینە یان یەك لە سەر نیوەی دەنگەکانە. لە روانگەی فەلسەفەی سیاسییەوە دیموکراسی، خەڵك لە بەڕێوەبردنی ئیدارەی کۆمەڵگا و چاودێریی بە سەر

حوکمەت بە حەقدار ئەزانێ و دەوڵەت* بە بەرەنجامی ئیرادەی گشتی لە قەڵەم ئەدرێت.

هێرۆدۆت، مێژوونووسی بەناوبانگی یۆنانی ئەنووسێ: «ئەگەرچی دیموکراسی بۆ هەموو خەڵك لە بەردەم یاسا بە یەك چاو دەڕوانێ بەڵام گرفتێکی هەیە ئەویش بە هاسانی ئەبێتە مۆبۆکراسی، واتە سەروەری کەسانی نەزان و بازاڕی و دەسەڵاتی بۆرەپیاوانی سەرکێش و لاسار»(بڕوانە ئاژاوە خوازی).

ڕەوتی گەشەکردنی دیموکراسی لە جیهاندا ئەگەڕێتەوە بۆ یۆنانی کۆن بەڵام دواتر لە ساڵی ١٢١٥ی زایینی بۆ یەکەمجار، کینگ جۆن پادشای بەریتانیا پاش ڕاپەڕینێکی جەماوەری فەرمانێکی دەرکرد کە بە «چارنامەی گەورە» ناوبانگی دەرکردووە و تێیدا ئەنجومەنێك بۆ نوێنەران پێشبینی کراوە. لە فەرەنساش لە دوای شۆڕشێکی خوێناوی لە سەدەی هەژدە، ئەزموونی دیموکراسی تاقی کراوەتەوە. لە ساڵی ١٨٣١، لە بەلجیکا بۆ یەکەمجار دەستووری دیموکراتی دانراوە کە تێیدا ئازادی نووسین و ڕادەربڕین و کۆبوونەوەکان زەمانەت کراوە.

لە سەرەتای سەدەی بیستەوە، لە وڵاتانی ئاسیایی و ئەفریقایی دوای دزەکردنی ئەندێشە ئەورووپییەکان، بزاوتی دیموکراسی خوازی لەم دوو کیشوەرەدا گەشەی کرد. بەڵام لە بەر نەبوونی هەلومەرجی پێویست و داکوتانی ڕەگی ئیستیبدادی لەم ناوچانە، زۆربەی ئەم بزاڤانە شکستیان هێنا و دوای ماوەیەك تەنیا بە هێشتنەوەی رووکەشێکی دیموکراسی سەرلەنوێ بە چەشنی دیکتاتۆری نوێ سەریان هەڵدایەوە. هەڵبەت لەم ناوەدا چەن نموونەی سەرکەوتووی دیموکراسی هاتەدی کە ئەکرێ ئاماژە بدەین بە ژاپۆن و هێندستان.

دیموکراسی پیشەسازانە دموکراسی صنعتی Industrial democracy

بە پێی ئەم بیرۆکە، ئەبێ کرێکاران لە بڕیارەکانی هاوپێوەند لە گەڵ کارخانە پیشەسازییەکاندا بەشدار بن. لەم بارەوە تیۆری جۆراوجۆر هاتۆتە ئاراوە کە سەرەنجامی ئەم تیۆرییانە خوازیاری ڕووخانی سەرمایەداری و چەسپاندنی دەسەڵاتی کرێکارانە. تیورییەکی نوێ لە بارەی دیموکراسی پیشەسازییەوە ئاراستە کراوە کە پێی وایە ئەم سیستەمە، سەرمایەداری و شانوشکۆی بەڕێوەبەرانی قبووڵ کردووە و ئەم ڕاستییەی درکاندووە کە کرێکاران ناتوانن لە بەڕێوەبردنی کارخانە پیشەسازییەکان سەرکەوتوو بن.

دیموکراسی جڤاکی دموکراسی تودەای/دموکراسی خلق People’s democracy

ئەم زاراوە لە لایەن وڵاتانی کۆمۆنیستییەوە بەکار ئەبرێت بۆ جیاکردنەوەی سیستەمی سیاسی تاك حیزبی خۆیان لە گەڵ سیستەمی سیاسی فرەحیزبی کە لە وڵاتانی ئەورووپای ڕۆژاوا باو بووە و بە دیموکراسی بۆرژوایی ناوی دەبەن. لەم سیستەمەدا حیزبی کۆمۆنیست خۆی بە نوێنەری زۆرینەی کۆمەڵگا یا ڕەنجدەران دەزانێ و ماف چالاکیی سیاسی بە چینە چەوسێنەرەکان نادات. لەم سیستەمەدا بنەماکانی دیموکراسی لیبراڵی ڕۆژاوایی بەرچاو ناکەوێ. پێناسەیەکی تری ئەم سیستەمە، «دیکتاتۆری پرولتاریا»*یە.

دیموکراسی کۆمەڵایەتی: بڕوانە سۆسیال دیموکراسی.

دیموکراسی لیبراڵ — دموکراسی لیبرال — Liberal Democracy

دیموکراسی لیبراڵ شێوازێکە لە دیموکراسی ناڕاستەوخۆ یان دیموکراسی نوێنەرایەتی. دیموکراسی لیبراڵ رێز دادەنێ بۆ مافەسرووشتی و مەدەنییەکان و هەروا قایبل بە یەکسانی مافەکانە بۆ هەموو هاووڵاتیان لە بواری سیاسی و دادوەریدا. لەم جۆرە لە دیموکراسیەدا دەسەڵاتی *زۆرینە** بە شێوەیەکی سنووورداری یاسایی جێبەجێ دەکرێت. ئەم سنوورەش، بۆ زامنکردنی بەهرەمەندی کەمینە*یە لە هەندێ لە مافە تاکەکەسی و کۆمەڵایەتییەکانی وەك ئازادی بیر و ڕا و ئایین.

بە باوەڕی نەیارانی ئەم شێوازە حکوومییە دیموکراسی لیبراڵ، بێ ڕەچاوکردنی ماق هاووڵاتیان لە بەستێنی ئابووریدا چەواشەکردنی خەڵکە بۆ پەردەکێشان بەسەر جیاوازی چینایەتی کۆمەڵگا. مارکس، دیموکراسی لیبراڵی بە دیکتاتۆری بۆرژوایی لە قەڵەم داوە. ئێستا بانگەشەی ئەوە دەکرێت کە لیبرالیزمی ئابووری، هاوڕێ لەگەڵ سیستەمی دیموکراسی، لە گۆڕەپانی خەبات لەگەڵ ئایدیۆلۆجیەکانی دیکەدا سەربەرز و سەرکەوتوو هاتۆتە دەرەوە. چونکا پێکهاتەی سیاسی دیموکراسی لیبراڵ، دەسپێچکێکی بەهێزە بۆ بەدەست هێنان و پاراستنی دەسەڵات. ئەم سیستەمە لە گەڵ تاقمی بوروکراتی سیاسی هاودەنگە و بەرژەوەندییەکانی ئەوان دەپارێزێت.

بە ڕای هەندێ کەس لیبرالیزم بە هۆی سەروساختی لەگەڵ سەرمایەداریدا ناتوانێ بەو بەڵێنەی کە لەمەڕ ئازادی تاکەکەس بۆ گەیشتن بە ئامانجەکانی داویەتی وەفادار بێت. چونکا لیبرالیزم پارێزەری بەرژەوەندی چینی بەهرەدار لە خاوەندارێتی تایبەتە کە ئەمەش ڕەنگە ببێتە هۆی ململانێ و شەڕی چینایەتی و بەرزبوونەوەی هەڵپەی شەڕ و پێکدادانی جیهانی.

دیموکراسی مەسیحی — دموکراسی مسیحی — Christian democracy

ئەم زاراوە بۆ ئەو حیزبە سیاسییانەی ئەورووپا بەکاردێت کە لە گەڵ کلێسەی مەسیحی - زۆرتر کاتۆلیکەکان - هاوپەیمانن و بە حیزبی دیموکرات مەسیحی ناویان دەرکردووە و ئەندامەکانیشی بە «دیموکرات مەسیحی» دەناسرێن. ئەم حیزبانە لە سەدەی نۆزدە، بەدژی سەرمایەداری و سۆشیالیزم و جوولەکان بوون. لە ١٩٤٥ بەدواوە، لە شێوازی پێشووی خۆیان وەك حیزبێکی سەرەکی لایاندا و بوون بە کۆنەپارێز و لە وڵاتانی فەرەنسا و نەمسا و ئیتاڵیا و بەلیکا و ئەڵمانیا دەسەڵاتیان بەدەستەوە گرت.

دیواری بەرلین — دیوار برلین — Berlin Wall

ئەم دیوارە کە هێمایەکە بۆ شەڕی سارد*، بەو دیوارە ئەگوترێ کە لە ئێوارەی ١٣ی ئاگۆستی ١٩٦١ بە فرمانی رووسەکان لە لایەن هێزەکانی ئاسایشی ئەڵمانیای رۆژهەڵاتەوە بینا کرا. ئەم دیوارە کە بە درێژایی

٤٦ ك. م بوو، سەرەتا بە سیمی خاڵدار و پاشان بە بتۆن شاری بەرلینی بە دوو بەشی رۆژاوایی و رۆژهەڵاتی دابەش کرد و لە ڕێی خاکەوە، پێوەندی خەڵکی بەرلینی رۆژهەڵات و رۆژاوای لێك پچڕاند. هەر لە سەرەتاوە ئەمریکا و بەریتانیا بە بیناکردنی ئەم دیوارە ناڕازی بوون و ئەمەش بووە هۆی پیادەکردنی لەشکرێکی دەبابەی هێزەکانی ئەمریکا لە کەرتی رۆژاوای دیوارەکە.

بە پێی ڕێککەوتنی یالتا کە لە نێوان هاوپەیمانانی شەڕی دووهەمی جیهانی مۆرکرا، بەرلین لە نێوان هەر چوار وڵاتی داگیرکار دابەشکرا. بەڵام پاشان هەر سێ وڵاتی رۆژاوایی (ئەمریکا و بەریتانیا و فەرەنسا) ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی خۆیان لە بەرلینی رۆژاوایی بەیەکەوە لکاند و بە هاوکاری یەکتر لە ناوجەرگەی ئەڵمانیای رۆژهەڵات، بەرلینی رۆژاوایان کردە نموونەیەکی پێشکەوتن و گەشەکردنی ئابووری رۆژاوا.

بەدوای گۆڕانکاری و شەپۆلەکانی وەرچەرخان لە ئەورووپای رۆژهەڵات و هەڵوەشانەوەی ئیمپراتۆریەتی سۆڤیەت، مەسەلەی یەکگرتنەوەی دووبارەی هەردوو بەشەکەی ئەڵمانیا هاتەوە ئارا و سەرەنجام ئەم دیوارە لە ٤ی ئۆکتۆبەری ٨٩ لەدوای ٢٨ساڵ لە لایەن خەڵکی دوو وڵاتەکە رووخێندرا و بە شێوەیەکی رەسمیش، لە ڕێکەوتی ٨٩/١١/١٨ سنووری نێوان ئەم دوو وڵاتە سەرلەنوێ ئاوەڵا کرایەوە.

ر

راپرسی/ریفراندۆم همــه پرســی / رفرانــدوم Refrandum

پرسینی ڕا و بۆچوونی راستەوخۆ لە ئەندامانی ڕێکخراوە یان کۆمەڵگایەك بۆ رەتکردنەوە یان قبوولکردنی سیاسەتێك لە سەر پێشنیاری نوێنەران یا ڕێبەران. ئامانجی راپرسی ئەوەیە کە قانوونێك بە زیانی زۆرینەی خەڵك دەرنەچێ. لە سیستەمی نوێنەرایەتی و پەرلەمانی نوێدا تەنیا بۆ دەستووری بنچینەیی یان بۆ گۆڕینی ڕژێمی سیاسی، راپرسی دێتە ئاراوە بەڵام لە هەندێ وڵاتی بچووکدا بۆ هەموو شتێك راپرسی دەکەن.

راپرسی بە چەن شێوە بەڕێوە دەچێ:

١- راپرسی بۆ دەستووری بنچینەیی: وەرگرتنی رای شارۆمەندان لە بابەت پەسندکردنی دەستوور یان پیاچوونە پێیدا. ئەم راپرسییە بە ریفراندۆمی زۆرەملیش ناوبردە کراوە. بۆ وێنە راپرسی لە فەرەنسە بۆ سەربەخۆیی ئەلجەزایر (١٩٦١).

٢- راپرسی بۆ ئەنجومەنی یاسادانان: کاتێك ئەنجومەن بیهەوێت قانونێك پەسند بکات، ئەبێ زۆرینەی خەڵك لە دۆخی بدەن ئینجا شتەکە ئەبڕێتەوە. ئەم جۆرە راپرسییە بە ریفراندۆمی ئارەزوومەندانە ناوبراوە.

٣- راپرسی بۆ سەرۆك کۆماری: لە کاتی هەڵبژاردنی سەرۆك کۆمار یان سەرۆك وەزیران بە شێوەی راستەوخۆ بەڕێوە دەچێ.

دەکرێ راپرسی بە خواستی هەموانیش بێتە ئاراوە. بەم شێوە کە ئەگەر پەرلەمان حەز نەکات بابەتێکی تایبەت بخرێتە ریفراندۆمەوە، ئەوا هەندێ لە خەڵکانی ئاسایی کە ماق دەنگدانیان هەبێ دەتوانن بە کۆکردنەوەی ئیمزا داوا بکەن ئەو بابەتە بخرێتە راپرسییەوە. رادەی پێویست بۆ ئەم داواکارییە، بە پێی یاسای وڵاتەکان لە ٥ تا ١٥ لە سەدی دەنگدەرانی دوایین هەڵبژاردن ئەبێت. بە زۆری لە دەستووری وڵاتەکاندا چۆنیەتی و هەلومەرجی بەڕێوەچونی راپرسی ئاماژەی پێ ئەکرێ.

رادەستی تاوانباران استرداد مجرمان / بازداد Extradition

بە واتای دوبارە دانەوەی تاوانبار یان گومانلێکراو لە دەوڵەتێکەوە بۆ دەوڵەتێکی ترە. لەم بارەوە هیچ یاسایەکی نێودەوڵەتی لە ئارادا نییە بەڵام دەوڵەتەکان لەناو خۆیاندا قەرار و بەڵێن ئەدەن کە تاوانباران یان گومانلێکراوان(جگە لە تاوانباری سیاسی) رادەستی یەکتر بکەنەوە. تاوانباری سیاسی (بڕوانە تاوانی سیاسی)، بە پێی یاسا نێونەتەوەییەکان بە «پەنابەر» ناونوسدەکرێ و ئەبێ لە ماق پەنابەران بەشدار و بەهرەوەر بێت.

رادیکال/ چەپڕەو رادیکـال/ بنیادسـتیز Radical

قوتابخانـە، حیـزب یـان کەسـێك کـە بـاوەڕی بـە گۆڕانکـاری خێـرا و بنـەڕەتی لـە بونیـادە سیاسـی و کۆمەڵایەتییەکانـدا هەیـە و دەخوازێـت بنەڕەتـەکان لـە ڕیشـەوە بگۆڕێ، بـە تایبـەت ئەگـەر ئـەم گۆڕانکارییانـە ببێتە هۆی هێورکردنەوەی بارودۆخی کۆمەڵایەتی یان سڕینەوەی گەندەڵییەکان.

رادیکاڵیزم رادیکالیسم/ بنیادگرایی Radicalism

ئـەم زاراوە دەلالـەت ئـەکا بـە سـەر ئەندێشـە و کردارێکـی سیاسـی و کۆمەڵایـەتی کـە دەخـوازێ بـە پەلـەو بـێ‌ڕاوەسـتان، گۆڕانکارییـەکی قـووڵ بەسـەر دامودەزگـا کۆمەڵایەتییەکانـدا بێنێـت. رادیکـالیزم (و ئاوەڵنـاوی رادیکـال) زیـاتر بـۆ وەسـفی ئەندێشـە و کـردەی سیاسـی چـەپی توندڕەو- مارکسـی یـا نامارکسـی - بـە کـار هـاتووە. زاراوەی رادیکـالیزم، یەکـەم جـار لـە بەریتانیا دەرحـەق بـە نـەیاران، لـە «پلانـی ریفـۆرم» ١٨٣٢ هاتـە ئاراوە وپاشان ج. بینتام و هاوڕێکانییان بە رادیکـالی فەلسـەفی، نـاوبرد بـەڵام بـەم واتایـەی کـە ئیمڕۆ بـە زاردا دێت، ئەگەڕێتەوە بۆ سێندیکا خوازی فەرەنسە. لە سـاڵی ١٩٢٠ بەملاوە رادیکالیزم ئێجگار لە گەڵ مارکسیزم ئاوێتە بووە. جووڵانەوەی چەپی توندڕەو زیـا لـە هـەموو شـتێ کەوتـە ژێر کاریگـەری سـتالینیزمەوە. هەنـدێك رادیکالیزمیـان لـە بەرامبـەر لیبرالیزمـی نـوێی ئەمـەریکا، بـە چەشـنی فرانکلین رۆزوێلـت نـاوبردە کـردووە. لـە سەردەمی چالاك بوونی«بەرەی خەڵکی» لـە ١٩٣٠ دژایـەتی هاوبـەش لـە گـەڵ فاشیزمی ئـەورووپی بـووە هـۆی یەکگرتوویی رادیکالە مارکسی و لیبراڵەکان. مۆرکردنی پەیمان لە نێوان سۆڤیەت و ئەڵمانیای نازییـەت، بـووە هـۆی خـاو بوونـەوەی ئـەم یەکییەتیـە بـەڵام بـە هاتنـە نـاو جەرگـەی شـەڕی یەکیـەتی سـۆڤیەت، دووبـارە گـورج بۆوە.

راسپاردەی باڵای پەنابەرانی نەتەوەیەکگرتووەکان

کمیساریای عالی پناهندگان سازمان ملل متحد

United Nations High Commissioner for Refugees

ئەم راسپاردە لە ژانوییەی ١٩٥١ دوو ئەرکی سەرەکی پێ سپێردراوە: یەکەم، ئاسـانکاری بۆ پشـتیوانی و پاراستنی نێونەتەوەیی پەنابەران. دووهـەم، دابینکردنـی پێداویسـتی و کەرەسـتەی ئـابووری و کۆمەڵایـەتی و قانوونی بۆ سەقامگیربوونی پەنابەران لەو وڵاتانەی کە تێیدا دەژین و وڵاتانی نوێ. بارەگای ئەم راسـپاردە لـە شـاری جنێڤـا لـە سویسـرایە و هـەموو کاروبـاری پەنابـەران، بێجگـە لـەو ئـاوارە و پەنابەرانـەی کـە وڵاتێکـی‌تر بەرپرسیاریەتی بەرعۆدە گرتووە بۆ وێنە ئاوارەکانی فەلەستینی لـە ئەسـتۆ دەگرێ. بوودجـەی ئـەم رێکخـراوە لە لایەن دەوڵەتانەوە دابین ئەکرێت. ساڵی ١٩٥٤ خەڵاتی نۆبێلی ئاشتی بەم رێکخراوە بەخشرا.

راست راست The Right

زاراوەی راست بریتییـە لـە کۆمـەڵێ تیـۆری سیاسـی کـە لـە بەرامبـەر «چـەپ»دا دێتـە ئاراوە. بـە درێژایی سـەدەی نـۆزدە، ئـەم زاراوە لـە گـەڵ دەسـەڵات و نیشـتمان پـەروەری، نـەریتی کـۆن، حوکمـەتی بـەهێز،

موڵکدارێتی، کلێسە و هێزی سەربازی هاوواتا بووە. دوای شەڕی جیهانی یەکەم راستێکی بونیادگەرای نوێ سەری هەڵدا کە لە گەڵ راستی کۆنەپارێزی کۆنباو جیاوازی هەبوو. ئەم جۆرە راستە لە گەڵ بەرژەوەندی چینەکانی بالآی کۆمەڵگا دوژمنایەتی کرد. نازیسم لە ئەڵمانیا توندڕەوترین شێوازی «راست»ڕەو بوو. لە دوای شەڕی جیهانی دووهەم، هەر دوو زاراوەی راست و چەپ بە شێوازی جوراوجۆر بەکاربرا. (بڕوانە چەپ و راست).

راستی نوێ   راست نو   New Right

دیاردەی راستی نوێ پێکهاتووە لە بنەڕەگ و ریشەکانی نیئۆلیبرالیزم و کۆنەپارێزیی نوێ. لە ١٩٨٠ بەملاوە زۆربەی دەوڵەتانی رۆژاوایی بۆ هەڵوێست نیشاندان لە بەرامبەر قەیرانی ئابووری حەفتاکان، بە دەستکێشانەوە لە سیاسەتەکانی کێنزی، بەرەو بەرەی «راست» هەنگاویان نا. راستی نوێ رادیکالیزمێکە سەر بە باڵی لیبرالیزم و هێرشێکە کە هێزە بنچینەییەکانی خۆی لەم دوو رێبازە وەردەگرێ. ئەم زاراوە بە تایبەتی دەربارەی سیاسەتەکانی حیزبی کۆنەپارێزی بەریتانیا لە سەردەمی تاچێر و حیزبی کۆماریخوازی ئەمریکا لە سەردەمی ریگان دا بەکار براوە و بە گشتی لە بواری ئابووری و سیاسی، لیبراڵ لە ئەژمار دێت. واتە لە سەر ئازادی ئابووری و کەمکردنەوەی باج و بازاڕی ئازاد و دەوڵەتی سنووردار جەخت ئەکات بەڵام لە باری ئەخلاقی و کەلتووری و کۆمەڵایەتییەوە کۆنەپارێزە. راستی نوێ، حوکمەت لە باری ئابوورییەوە لاواز دەکات بەڵام لە بواری سیاسی واتە دابینکردنی ئاسایش، بەهێز دەبێت.

رامیاریی: بڕوانە سیاسەت

رایش   رایش   Reich

ئەم زاراوە بۆ ئیمپراتۆریەتی ئەڵمانیا بەکار براوە کە لە لایەن دۆن بروک، لە کتێبی رایشی سێهەم (١٩٢٤) رەواجی پەیدا کردووە. نازییەکان پێیان وابووە کە لە ئەڵمانیا ٣ *رایشی* هەبووە: رایشی یەکەم، یا ئیمپراتۆری پیرۆزی رۆما (رۆژاوایی) کە لە سەدەی نۆیەمی زایینی لە ئەورووپای ناوین دروست بوو کە زۆربەیان لە ولاتانی ئەڵمانی زمان پێکهاتووە و بنەماڵەی هاپسبوورگ بە سەریا حوکمەتیان کردووە. رایشی یەکەم لە ساڵی ١٨٠٦ رووخاوە.

رایشی دووهەم، ئیمپراتۆری ئەڵمانیا بووە کە لە ١٨٧١ تا ١٩١٩ لە لایەن بیسمارك دامەزراوە. ئینجا تا سەرەتای رایشی سێهەم، واتە کۆماری وایمار (١٩١٩ ـ ١٩٣٣) حوکمەتی کۆماری و دیموکراسی لە ئەڵمانیا پیادە کرا. رایشی سێهەم کە لە لایەن ئادۆڵف هیتلەر بنیات نرا لە ١٩٣٣ تا ١٩٤٥ درێژەی بوو. هیتلەر دەیویست رایشی سێهەم تەمەنی ١٠٠٠ ساڵە بێت.

ڕای گشتی افکار عمومی Public Opinion

پەرچەکرداری زۆربەی خەڵك لە بەرامبەر ئەو بابەت و ڕووداوانەی کە لە کۆمەڵگادا زۆر گرینگن یان لانیکەم زۆرینەی خەڵك بە گرینگی دەزانن. ڕای گشتی، بیروبۆچوون و هەڵسەنگاندنی هاوبەشی گرووپێکی کۆمەڵایەتییە لەمەڕ بابەتێکی جێگای سەرنجی گشتی کە لە کاتێکی دیاریکراو لە نێوان زۆرینەی جەماوەردا بەرجەستە بووبێت. ڕای گشتی، دەنگدانەوەی ڕەهەندی کۆمەڵایەتی مرۆڤە کە دەتوانێ لە پرۆسەی گۆڕانی بارودۆخەکان کاریگەریی دابنێت. پێشینەی ئاگاداربوون لە ڕای گشتی دەگەڕێتەوە بۆ چالاکییەکانی جۆرج گالۆپ لە سالانی ۱۹۳۰ لە ئەمریکا. لەم ولاتەدا زیاد لە هەموو ولاتێکی دیکەی جیهان، هەوڵ دەدرێت لە ڕای گشتی ئاگادار بن.

ئێستا ڕای گشتی لە زۆربەی ولاتان بەهای پێ ئەدرێت و بۆتە کانگایەکی ڕاستەقینەی دەسەلات و ڕێژەی گرینگی پێدان بەم بابەتە پەیوەستە بە ئاستی گەشەسەندن و پەروەردەی سیاسی کۆمەڵگا.

ئەو دامودەزگایانەی کە لەسەر ڕای گشتی دەور دەبینن بریتین لە: کتێب، ڕۆژنامە، ڕادیۆ و تەلەفیزیون و ئامێری نوێی ئەنتەرنێت. بەم بۆنەوە دەوڵەتەکان هەوڵ ئەدەن بە کەڵك وەرگرتن لەم ئامێرانە و بەرنامەی سەتەلایت (مانگی دەسکرد) و تەلەفیزیۆن، سەرنجی ڕای گشتی بەرەو لای خۆیان ڕاکێشن. لە زۆربەی ولاتان لە گەرمەی هەڵبژاردنەکاندا هەندێ دامودەزگای ڕا وەرگرتن هەیە کە زۆرجار بە دروستکەری ڕای گشتی لە قەڵەم دەدرێن. بۆ وێنە لەو کاتانەدا ڕادەگەیەنن کە فلانە پالێوراو ۷۰٪ دەنگەکانی جەماوەر بەدەست دەهێنێ کە ئەمە ڕاستەوخۆ کاردەکاتە سەر ڕای گشتی و پێگەی ئەو پالێوراوە لەناو خەڵکدا بەهێز دەکات.

ئەم زاراوە لە زۆربەی ولاتان بەکار دێت و مانای بیر و ڕا و بۆچوونی خەڵکە دەربارەی بابەتێکی تایبەت. هەڵبەت بۆچوونی زۆربەی خەڵك دەربارەی بابەتەکان هەمیشە هەقیقی و بێغەش دەرناچێ چوونکە لە ڕاوەرگرتنەکاندا بیروڕای هەموو خەڵك چ خەڵکانی ڕووناکبیر و خوێندەوار و چ خەڵکانی ساکار و نەخوێندەوار بە یەك چاو سەیر دەکرێن. لە لایەکی ترەوە چوونکە زۆربەی خەڵك زانیاری تێر و تەسەلیان لەمەڕ بابەتە جۆراوجۆرەکان نییە و لە ژێر کاریگەریی هەست و سۆزدا بڕیار دەدەن، هەر بۆیە زۆرجار دەرەنجامەکانی ڕای گشتی بە ڕاست دەرناچێ.

ڕژێم رژیم Regime

لە وشەی لاتینی reginien وەرگیراوە بە واتای ڕێسایەکە دەربارەی شێوازی ژیان. لە زاراوەی سیاسیدا ڕژێم بە مانای شێوازی حوکمەتکردن و چۆنیەتی بەڕێوەبردنی ولاتێك بە کار هاتووە. بۆ نموونە ڕژێمی پاشایەتی، ڕژێمی کۆماریی و ڕژێمی سەربازیی. بەلام ئەغلەب ئەم زاراوە لە پال حوکمەتێکی میلیتاریدا بە کار براوە.

ڕژێمی سیاسی رژیم سیاسی Political Regime

ڕژێمی سیاسی بەم دوو تایبەتمەندییەی خوارەوە پێناسە دەکرێت:

١) کۆمەڵێ میتۆد و شێوازی حوکمەت کردن کە بەو پێیە چەندوچۆنی ماف و ئازادییە دیموکراتیەکان و پێوەندی ئۆرگانەکانی دەسەلاتی دەوڵەت لە سەر بنەمای یاسا دیاری ئەکرێت.

٢) چۆنیەتی رێکخستن و سازدانی پێوەندی نێوان فەرمانڕەوا و خەڵکانی ژێر دەسەلات.

دەستووری بنچینەی هەر وڵاتێك، رژێمە سیاسییەکەشی دیاری ئەکات.

رژێمە سیاسییەکان بە پێی پێودانگی جیاواز لە یەکتر جیا دەکرێنەوە:

ـ ئەگەر سەرچاوەی دەسەلاتی دەوڵەت، پادشا بێت، ئەو رژێمە بە پاشایەتی لە قەڵەم دەدرێت کە دەسەلات بۆ تاکێك بە جێ دەمێنێت.

ـ ئەگەر سەرچاوەی دەسەلات، جەماوەر یان زۆرینەی خەڵك بێت، ئەو رژێمە بە کۆماریی ناونووس دەکرێت کە لەم شێوازە حوکومەتییەدا ناوەندەکانی بالای دەسەلاتی دەوڵەت بە شێوەی هەڵبژاردن. بۆ ماوەیەکی دیاریکراو ئەسپێردرێتە دەست کەسانێك.

- بە لەبەر چاوگرتنی کۆجێیی دەسەلات، وەك رژێمی دیکتاتۆری و رژێمی تاك حیزبی.

- لە سەر بنەمای پێکهاتەی دەوڵەت، وەك فیدرالیزم و کۆنفیدراسیۆن.

رۆژهەلات ناسی شرق‌شناسی Orientalism

رێبازێکی رۆژاوایی‌یە بە مەبەستی توێژینەوە و کوڵینەوە لە بارودۆخ و داب ونەریت و زمان و خووخدەی خەڵکانی رۆژهەلاتی زەوی. رۆژهەلات ناسی، ئەگەڕێتەوە بۆ حەز و خولیای خەڵکانی گەڕۆك و مامەڵەگەری رۆژاوایی و بەرهەمی ئامانجی سیاسی و داگیرکارانەی دەوڵەتانی بەریتانیا و سۆڤیەت و فەرەنسا و نەمسا و ئەڵمانیا بووە و زیاتر لە لایەن راسپاردەکانی وەزارەتی دەرەوەی ئەم وڵاتانە پەرەی ستاندووە.

رۆژهەلات ناسی، دوو رەهەندی بووە: یەکەم، ئەو قازانج و بەهرە بووە کە وڵاتانی داگیرکەر لە رێگای خوێندنەوە و سەردەرهێنان لە بارودۆخی ناوچەکە وەدەستیان کەوتووە(بۆ وێنە بازرگانی کردن). دووهەم، لە بواری پێشکەوتنی زانستی بۆ وڵاتانی رۆژهەلاتی حالەتێکی ئیجابی بووە، ئەویش خزمەتێکە کە ئەم رێبازە بە ناسینی پێشینەی کەلتووری و مێژوویی گەلانی رۆژهەلات کردوویەتی. زاراوەی رۆژهەلات ناسی بۆ گەلانی رۆژهەلات، وەبیرهێنەرەوەی رابردوویەکی تاڵ و ئەو زیانە سیاسیانەیە کە بەناوی ناسینی گەلانی رۆژهەلات لە لایەن رۆژاواییەکانەوە پێیان گەیشتووە. ئیدوارد سەعید دۆگماکانی رۆژهەلات ناسی بەسەر چوار تەوەر دابەش دەکات:

١- دۆگمای جیاکارییەکی نامێژوویی و جەوهەریی لە نێوان رۆژئاوا لە رۆژهەلاتدا، بەوەی گوایە رۆژئاوا سەرزەمینی عەقلانیەتێکی قووڵ و مەزنە و رۆژهەلاتیش سەرزەمینی کاڵفامی و گێلیەتیەکی گەورە.

٢- دۆگمای ئەوەی هەر شتێك کە لە ئیسلامدا روو بدات، دەبێت لە رێگای ئایینی ئیسلامەوە لێکبدرێتەوە و بناسرێت و راڤە بکرێت. لەم دیدەدا ئەم ئایینە جەوهەرێکی نەگۆڕی هەیە و بەرپرسیارە لە سەرجەم ئەو رووداوانەی لەم دنیایەدا روودەدەن، نەك کۆمەڵێك هۆکاری ئابووری و سیاسی و کۆمەلایەتی.

٣- دۆگمای نیشاندانی بەردەوامی رۆژهەلات وەك گشتێكی هاوشێوە و لێكچوو كە توانای بەرهەمهێنانی هێزی جیاواز و شوناسی جیاواز و كولتووری جیاوازی نییە و ناتوانێت گۆڕانكاریی بە دوا خۆیدا بێنێت. مادامەكی رۆژهەلات رۆژهەلاتە، كەواتە دەبێت بۆ نموونە سلێمانی هیچ جیاوازییەكی لە گەڵ كابول و كابولیش هیچ جیاوازییەكی لە گەڵ بێروت و ئەویش هیچ جیاوازییەكی لە گەڵ تاران دا نەبێت. لەم دیدەوە رۆژهەلات بەمانای وێكچوونێكی سەرتاسەری گەورەیە.

٤- دۆگمای نیشاندانی رۆژهەلات وەك سەرزەمینی مەترسی و هەڕەشە و تۆقاندن. شوێنێك بۆ ئەوەی ڕام بكرێت، دەبێ لێكۆڵینەوەی بەردەوامی لەسەر بكرێت و بناسرێت و كۆنترۆڵ بكرێت و مادامێكی هەڕەشەكانی هەر بەردەوام بوو، ئینجا داگیر بكرێت.

رۆژهەلاتی ناوین — خاورمیانه — The middle east

ئەم زاراوە هەر لە سەرەتاوە مژاوی بووە و تا ئێستا بە ناوچەیەكی جوگرافیایی دیاریكراو كە هەمووان لە سەری كۆك بن پێناسە نەكراوە. پێناسەی جۆراوجۆر لە بارەی ئەم ناوچەوە هەیە كە بە چەن بۆچوونێك ئاماژە ئەكەین:

١- رۆژهەلاتی ناوین، بریتییەلە: ولاتانی ئێران، توركیا، قوبرس، ولاتانی عەرەبی رۆژهەلاتی دەریای ناوەڕاست، فەلەستین، نیمچە دوورگەی عەرەبستان، ناوچەی دیجلە و فورات، دەراوی نیل (میسر و سوودان) و لیبی. (سالنامەی رۆژهەلاتی ناوین و باكووری ئەفریقا ١٩٨٧).

٢- ناوچەیەك لە نێوان عەرەبستان و هێندستان كە ناوەندەكەی لە روانگەی ستراتجیستەكانەوە، كەنداوی فارس لە ئەژمار دێت. (بیرنارد لوویس، رۆژهەلاتی ناوین و رۆژاوا).

٣- رۆژهەلاتی ناوین واتایەكی دانراو و دڵخوازانەیە كە مەبەست لە سێ ولاتی گەورەی ئێران و میسر و توركیا و ولاتانی عەرەبی ئاسیا و ئیسراییل و قوبرسە. (ژان پییر درینیك، رۆژهەلاتی ناوین لە سەدەی بیستەم).

بە گشتی بە لەبەرچاوگرتنی ئەم روانگە و پێناسانە، ئەكرێ بڵێین رۆژهەلاتی ناوین ناوچەیەكە كە ئەم ولاتانەی خوارەوە لەخۆ دەگرێ:

ئێران، ئەردەن، میرنشینە یەكگرتووەكانی عەرەبی، بەحرەین، توركیا، سووریا، عێراق، عەرەبستانی سەعوودی، عەممان، فەلەستین، قەتەر، كوەیت، لوبنان، میسر و یەمەن. لە دوای هەڵوەشانەوەی یەكیەتی كۆمارییەكانی سۆڤیەت، بە ڕای هەندێ زانا، ولاتانی موسوڵمانی ئاسیای ناوەندی (ئوزبەكستان، توركمانستان، قرغیزستان و قازاغستان) و ناوچەی قەفقاز (ئازەربایجان، ئەرمەنستان و گورجستان) دەكەونە بەستێنی «رۆژهەلاتی ناوەڕاستی نوێ»وە.

رۆشنبیران — روشنفكران — Intellectuals

ئەم زاراوە لە وشەی intellect بە مانای هێزی عەقڵی لە زمانی فەرەنسەوە وەرگیراوە بەلام یەكەم جار لە

ساڵی ١٨٦٠ لە سۆڤیەت لە وتارێکی پیسارۆف، بۆ نابردەکردنی لاوانێکی ئەکادیمی بەکارهات کە «خاوەنی ئەندێشەیەکی رەخنەگرانە» بن.

بە واتایەکی تری تۆرگنیۆف، «نیهیلیست» بن، واتە ئەو کەسانەی کە بە ناوی عەقڵ و پێشکەوتنەوە هەموو ترادسیۆنێك بخەنە ژێر پرسیارەوە. لە فەرەنسەشدا ئەم وشەیان بە سووکایەتی و تەوسەوە دەرحەق بە دریفووسیەکان بە کار دەهێنا.

لە ئەندێشەی کەسانێکی وەك دۆتۆکویل و مارکسدا چەمکی«رۆشنبیر» لە گەڵ چەمکی «چەپ» بە یەك واتا بە کار براون. مارکس لە مانیفیستی کۆمۆنیستدا رۆشنبیران بەو بەشە لە بۆرژوازی* دەزانێ کە لە گەڵ چینی کرێکار یەك ئەگرنەوە تاکوو ئەندێشەکانی خۆیان بە پێی رەوتی مێژوو پراکتیزە بکەن. رۆشنبیریی لە ترایسیۆنی رووسیدا پێوەندی راستەوخۆی لە گەڵ «چەپ»دا بەردەوام هێشتەوە و دواتر لینین، لە رێبەرایەتی حیزب و چینی کرێکاردا جێگەیەکی باڵای بە ئەوان بەخشی. بەڵام ئەگەر رۆشنبیران بە مانای نوخبە*ی کەلتووری لێك بدەینەوە، ئەندێشە و کردارەکانیان بە تەواوەتی لە گەڵ چەپدا ئاوێتە نییە و زۆربەی ئەم گرووپە لە باڵی راستدا جێگیر دەبن.

بەم حاڵەش زۆرێك لە رۆشنبیران حەزیان لە سیاسەت نەکردووە بەڵام چونکا لە ئاخێزگەیەکی مامناوەندییەوە پێگەیشتوون، بە زۆری ناتۆرەی «رۆشنبیرانی وردە بورژوا» یان پێوە لکاندوون.

هەرچۆنێك بێت، رێبازی رۆشنبیریی(intellectualism) بەرهەمی شارستانییەتێکە کە لە سەر بایەخەکانی عەقڵ و مرۆڤپەروەری(هیومانیزم)و پێشکەوتن لەنگەر ئەگرێت. کەواتە رۆشنبیران پاسەوانانی نەریتی ئەندێشەی ئافراندن و رەخنەگرتنن لە ئاست نۆرمەکانی کۆمەڵگادا. لە واقیعدا رۆشنبیر پتر کەسێکە کە خۆی بەم ناوبانگە دەناسێنێ و لە باسی رۆشنبیرانە لە گەڵ رۆشنبیرانیتر بەشداری ئەکا و بەم بۆنەوە لە کۆمەڵگادا پێگەیەك بۆ خۆی دەستەبەر ئەکات.

ئیمرۆکە رۆشنبیران بوونەتە چینێکی بەرچاو لە کۆمەڵگادا. چۆنیەتی کاریگەریی ئەم چینە بە سەر «کارکردی مێژوویی» ئەوان (هەرچۆنێك پێناسە بکرێن) ئێستاش هەر گرێیەکی نەکراوەیە.

رەشبینی سیاسی — بدگمانی سیاسی — Political Paranoia

نەخۆشیەکی دەروونی و عەقڵیە کە هەر کەسێك تووشی بێت، هەست بە ستەم و چەوساندنەوە دەکات و پێی وایە خەڵکانی تر بۆ لەناوبردنی ئەو نەخشە و پیلان ئەکێشن. ئەم نەخۆشیە حاڵەتێکی کۆمەڵایەتیش لەخۆ دەگرێ کە بەو پێیە گومان دەکرێت کاروبار و رووداوە گرنگە سیاسی و کۆمەڵایەتیەکان بە دەستی نادیار و پیلانی سیاسەتی بیانی بەرێوە ئەچێت. هەندێ جار ئەم زاراوە لە گەڵ تێوری یا ***وەهمی پیلان*** بە یەك مانا لێکدراوەتەوە.

رەگەز پەرستی — نژاد پرستی — Racism

رەگەزپەرستی(راسیزم)، بە زمانی فەرەنسی لە وشەی (race) بە مانای رەگەز وەرگیراوە.

ڕەگەزپەرستی تیۆرییەکی نازانستی و کۆنەپەرستانەیە کە لە نێوان ڕەگەزە جۆراوجۆرەکان لە باری توانست و توانایی عەقڵی، فەرق دادەنێت. ئەم تیۆرییە پێی وایە کە لە نێوان ڕەگەزە جۆربەجۆرەکان لە باری جینێتیکی و ڕەگەزییەوە فەرق و جیاوازی هەیە و ئەم جیاوازییەش دەبێتە هۆی سازبوونی گرفت و کێشەی کەلتووری و مێژوویی کۆمەڵگا و نایەکسانی شارستانییەتەکان. ئەم بیرۆکە وەك ئایدیۆلۆجییەکی سیاسی ــ کۆمەلایەتی لە سەدەی نۆزدە و بیست سەری هەڵدا و کاردانەوەیەکی زۆری لە نێوان وڵاتانی جیهاندا بەجێ هێشتووە.

بۆ تێگەیشتن لە چەمکی ڕەگەزپەرستی، پێویست ئەکات ئەم چەمکە لە پانتایەکی ئابووری، ئایدیۆلۆجیکی، مێژوویی وجوگرافیدا لێك بدرێتەوە. چونکا ڕەگەزپەرستی لە قۆناغە مێژووییە جیاوازەکاندا بە شێوازی جۆراوجۆر خۆی دەرخستووە و بە پێی هەلومەرجێکی زاڵ هاتۆتە ئاراوە.

سەدەی ١٦ لە بەریتانیا، هاوکات لە گەڵ دەستپێکردنی بازرگانی بە کۆیلە، چەمکی ڕەگەز مانایەکی ئابووری بە خۆوە گرت. لە لایەکیترەوە ئەم چەمکە زیاتر بە مانای چین یا توێژێکی تایبەتی مرۆڤ یا شتەکان لێکدراوەتەوە و بە هیچ جۆرێك لە باری تایبەتمەندی بایۆلۆجییەوە بەرجەستە نەکراوەتەوە.

بە درێژایی سەدەی ١٧ ئەم چەمکە ڕەهەندێکی مێژوویی لە خۆ گرتووە و هەندێ لە ئینگلیزییەکان کە لە بنەچەی ڕەگەزی جێرمەن ناوبردە کراون، ئەم بیرۆکەیان ڕەواج پێداوە کە دەستدرێژی نۆرماندەکان لە سەدەی ١١ بۆ سەر ئەوان، بۆتە هۆی زاڵبوونی ڕەگەزێکی بێگانە بە سەر ساکسۆنەکاندا.

لە کۆتاییەکانی سەدەی هەژدە و سەرەتاکانی سەدەی نۆزدە، لە ئەورووپا و وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا سەرەنجام زاراوەی ڕەگەز دەلالەتێکی فیزیکی لە خۆ دەگرێ و بەمجۆرە ڕەشپێستەکان بە ڕەگەزی سووك و نانەجیب سەیریان ئەکرێت. لە کۆتایی سەدەی نۆزدە، ئایدیۆلۆجی «سووك و نانەجیب» بە سەر خەڵکی خۆماڵی داگیرکراوەکانی بەریتانیا سەپێندرا و ڕەگەزی بەریتانیاییش وەك ڕەگەزی بالادەست پێناسە کرا. ئینجا وردەوردە بە داکشانی ئەم فیکرە، ڕەگەزپەرستی لە بەریتانیا ڕواڵەتێکی دژ بە جوولەکەی پەیاکرد. لە ساڵی ١٩٠٥ دەوڵەتی ئەم وڵاتە بە دانانی یاسای چۆنییەتی وەرگرتنی پەنابەران تەگەرەی خستە بەردەم پەنابەرە جوولەکەکان. ڕەگەزپەرستی لە ساڵانی ١٩٣٣ تا ١٩٤٥ لە حیزبی نازی ئەڵمانیا بۆتە بنەمای سەرەکی و ئایدیۆلۆجیای ڕەسمی ئەو وڵاتە و هیتلەر، بەو پێیە سیاسەتی لەناوبردنی جوولەکەی گرتەبەر. (بڕوانە جوولەکە قڕان).

لەم چاخەدا و بە گشتی لەدوای شەڕی جیهانی دووهەم، بە هۆی پەرەسەندنی کۆچی خەڵکانی ئاسیایی و ڕەش پێست بەرەو وڵاتانی ڕۆژاوایی، باس و لێکۆڵینەوەی کۆمەڵناسانەی زۆر هاتۆتە ئاراوە. بە هۆی دابەزینی ڕێژەی ئیش و کاری کرێکاران و لەباو کەوتنی بیرۆکەی *فرەدەنگی کەلتووری* و پێویستی ناردنەوەی ئەم پەنابەرانە بۆ وڵاتەکانی خۆیان، جارێکیتر مەسەلەی *جیاوازی ڕەگەزایەتی** و وەدەرنانی ئەم کۆچبەرانە هاتۆتەوە ئاراوە.

رەگەزنامە/ڕاژێری/نەتەوایەتی تابعیت / ملیت Nationality

بریتیە لەو پێوەندییە سیاسی و مەعنەوییەی کە کەسێك بە دەوڵەتێکی تایبەتەوە گرێ ئەدات. لە ڕاستیدا پێوەندی تاك و دەوڵەت، پێوەندییەکی سیاسییە. ئەو کەسەی کە سەر بە نەتەوەی وڵاتێکی دیاریکراوە پێی ئەگوترێ هاووڵاتی. ئەو کەسەش کە سەر بە هیچ نەتەوەیەك نەبێت پێی ئەگوترێ ئاپاترید*.

لە بابەت ڕەگەزنامەوە، یاسای وڵاتەکان ٣ مەسەلەیان لە بەر چاو گرتووە:

١- هەرکەس ئەبێ ڕەگەزنامەیەکی هەبێت (واتە هاووڵاتی وڵاتێك بێت).

٢- هیچ کەس نابێ زیاتر لە یەك ڕەگەزنامەی هەبێت.

٣- ڕەگەزنامە، شتێکی هەمیشەیی و نەمر و نەگۆڕ نییە.

بەخشینی ڕەگەزنامە لە لایەن دەوڵەتەکانەوە بە دوو شێوە بە ئەنجام دەگات:

١- سیستەمی خوێن. بەم پێیە ڕەگەزنامە بە هۆی دایك و باوك و خزمایەتیەوە دەدرێتە پاڵ منداڵ واتە هەر کە منداڵ هاتە دنیاوە، ڕەگەزنامەی دایك و بابی پێ ئەدرێت.

٢- سیستەمی خاك. واتە منداڵ لە خاکی هەر وڵاتێك لە دایك ببێ، ڕەگەزنامەی ئەو وڵاتەی پێ ئەدرێت.

ریالیزمی سۆشیالیستی رئالیسم سوسیالیستی Socislist realism

ستاتیکای(جوانی ناسی) یەکیەتی کۆمارییەکانی سۆڤییەت کە لە نێوان ساڵەکانی ١٩٣٠ تا ١٩٥٦ ڕەواجی پێدرا. ناوی سیاسەت و تیۆری ڕەسمی حوکمەتی سۆڤییەتە لەمەڕ داهێنانی هونەری. ئەم ڕێبازە لە لایەن ماکسیم گورکی و سیاسەتمەدارانێکی وەك بوخارین و ژادنۆف لە ساڵی ١٩٣٤ لە کۆنگرەی نووسەرانی سۆڤییەت هاتە ئاراوە بەڵام هیچ کاتێك پێناسەیەکی ڕێکوپێکی لێنەکراوە. مەبەست لە داهێنانی ئەم سیاسەتە ڕاکێشکردنی شێوازی ریالیستی کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدە بوو بۆ هونەر و ئەدەب و شانۆ بەرەو لایەنێکی پۆزەتیڤ.

ریالیزمی سۆشیالیستی، شەرعییەتی خۆی لە بیرۆکەکەی لێنین لەمەڕ partinost(لایەنگری) و ئەدەب، لەگوێن ڕەنگدانەوەی واقیع لای مارکس و ئینگلس وەردەگرێ. ئەم دوو بیرمەندە وێڕای ئەوەی بۆ ئەدەب ڕۆڵێکی ئایدیۆلۆجیك قایبل دەبن، لە سەر پێوەندی نێوان ئەدەب و ئابوور جەخت دەکەن. ئەم ڕێبازە لە سەردەمی ستالین (بڕوانە ستالین خوازی) بە شێوەیەکی بەربڵاو پیادەکرا و هونەری سۆڤییەتی بەرەو دارمان و تێکشکان برد. بە تێکشکان و ڕۆچوونی ستالینیزم، ریالیزمی سۆشیالیستیش کەوتە بەر ڕەخنە و لەناوچوو.

ریفۆرمخوازی/چاکسازی خوازی اصلاح طلبی/بهبودخواهی reformism

زاراوەیەکی نوێیە کە ئایدیۆلۆجی یان شێوازێکی سیاسی، ئابووری و کۆمەڵایەتی تایبەت دەستنیشان ئەکات. بەم پێیە ریفۆرمخوازی، بڕوا هێنانە بەوەیکە دەکرێ، هێدی هێدی کۆمەڵگا بەرەو گۆڕان و چاك بوون

ببەیت بێئەوەی دەسکاری پێکهاتەی بنچینەیی کۆمەڵگا بکرێت. ئەم لایەنگرییە تەنیا لەو وڵاتانەدا بەکارە کە بە هۆی سیستەمی پەرلەمانی و هەبوونی ئازادی قانوونی، هەل بۆ بەدەسهێنانی ئاشتیخوازانەی دەسەڵات دەڕەخسێ. لەم گۆشە نیگاوە ریفۆرم خوازی، بە گشتی لە بەرامبەر کۆنەپەرستی* و قایمەکاری یان شۆڕشخوازی دەوەستێتەوە.

ریڤیژیۆنیزم(پیاچوونەوەگەری) تجدیدنظرطلبی Revisionism

ئەم زاراوە لە وشەی لاتینی revisere بە مانای حەز بە تازەکردنەوەی دیدار و پیاچوونەوە، وەرگیراوە. پێداچوونەوە، بە بووژانەوەی بن بونیات و کارکردەکانی رێبازێك دەگوترێ (بڕوانە دۆکترین). واتە ئەو کەسەی کە لە بارەی رێباز یان ئایدیۆلۆجیایەك خوازیاری دەسکاری کردن و پێداچوونەوە بێت، پێی دەگوترێ ریڤیژیۆنیست (کەسێك کە دەسکاری شتێك بکات). ئەم بۆچوونە لە لایەن نووسەر و سیاسەتمەدارێکی سۆسیال دیموکراتی ئەڵمانی بە ناوی ئیدوارد برنشتین لە ساڵی ۱۸۸۹ خرایەڕوو. ئەم تیۆرییە رەخنەیەکی ئایدیۆلۆجیکی بوو کە لە تیۆری و پێشبینیەکانی ئابووری ـ سیاسی کارڵ مارکس گیرا و بە پێی ئەم خاڵانەی خوارەوە رەخنەی لێ گیرا:

۱) بۆچوون و جیهانبینی مارکس دەربارەی کۆمەڵگای سەرمایەداری و گۆڕینی خێرای بۆ کۆمەڵگایەکی پرۆلیتاری، بە خێرایی و پەلە نایەتەدی و هەر بۆیە پێویستە ئەم تیۆرییە پێداچوونەوەی بە سەردا بێت و دەسکاری بکرێت.

۲) خەباتی چینایەتی بەو شێوەی کە مارکس پێشبینی کردبوو، بە ئامانج نەگەیشت و چینی مامناوەندی نەك لە کۆمەڵگا نەسڕدرابۆوە بەڵکوو پەرەی ستاندبوو.

۳) ناوەندگەرێتی پیشەسازیی و سەرمایە، بە پێچەوانەی بۆچوونی مارکس، تووشی وێستان و بێ سەرەوبەرەیی ببوو.

رێکخراوەی بازرگانی جیهانی سازمان تجارت جهانی (World Trade Organization (WTO

ئەم رێکخراوە بە پێی بریاری ١٢٤ وڵاتی ئەندامی رێککەوتننامەی گات (رێککەوتننامەی گشتی تاریفە و بازرگانی) دامەزرا و بە شێوەیەکی فەرمی لە رێکەوتی ۱۹۹٥/۱/۱ دەستی بە کار کرد. ئامانجە سەرەکیەکانی رێکخراوەی بازرگانی جیهانی، بە هەمان شێوە کە لە پێشەکی دەقی رێککەوتننامەی گات هاتووە بریتییەلە: بردنەسەرەوەی ئاستی ژیان لە وڵاتانی ئەندام، دابینکردنی هەلومەرجی کار و پیشە، زیادکردنی داهاتی راستەقینە و بازاڕ، کەڵك وەرگرتنی بەجێ لە سەرچاوە جیهانییەکان و پەرەپێدان بە بەرهەمهێنان و بازرگانی نێو دەوڵەتی.

کاروبار و چالاکییەکانی ئەم رێکخراوە بە گشتی لە سەر چوار تەوەری سەرەکی هەڵدەسووڕێت:

یەکەم، گشتاندن و راپەڕاندنی بیرۆکەی بەناوبانگی«دەوڵەتی تەواودۆست»*و سڕینەوەی هەر چەشنە جیاوازییەك لە نێوان وڵاتانی هاوپەیمان لە بازرگانی جیهانیدا.

دووهەم، بەرگری لە سنووردارکردن و بەربەستکردنی هەنارده و هاوردەکان.

سێهەم، داشکانی تاریفە گومرگییەکان لە ڕێی گفتوگۆ و زامنکردنی ڕێکەوتنەکان.

چوارەم، راوێژکردن لە گەڵ ئەندامەکانی‌تر لە بابەت سیاسەتە بازرگانیەکان و چارەسەرکردنی کێشە و گرفتە بازرگانیەکان لە ڕێی گفتوگۆ.

تا کۆتایی ساڵی ١٩٩٦ ژمارەی ئەندامانی ئەم ڕێکخراوە گەیشتە ١٤٩ وڵات و ٢٨ وڵاتی دیکەش ئامادەیی خۆیان بۆ بە ئەندامبوون لەو ڕێکخراوەدا راگەیاندووە.

لە رووداوە تیرۆریستیەکەی ١١ی سێپتەمبەر*، کە لە لایەنە ڕێکخراوی ئەلقاعیدە* بە ئەنجام گەیشت، هەر دوو تاوەرە ئەفسانەییەکانی ئەم ڕێکخراوە لە ئەمریکا کەوتە بەر هێرش کە تێیدا نزیکەی ٣٠٠٠ کەس گیانیان لە دەست دا.

ڕێکخراوەی پەروەردەیی، زانستی و کەلتووری نەتەوە یەکگرتووەکان (یونسکۆ)

سازمان آموزشی، علمی و فرهنگی ملل متحد؛ یونسکو

United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO)

دامەزرانی ڕێکخراوەیەکی پەروەردەیی، زانستی و کەلتووری لە کۆنفرانسی وەزیرانی پەروەردەی هاوپەیمانان لە شەڕی جیهانی دووهەم لە لایەن دەوڵەتی بریتانیا پێشنیاز کرا. ئەم ڕێکخراوە کە یەکێکە لە ناوەندە پسپۆڕییەکانی نەتەوەیەکگرتووەکان لە ساڵی ١٩٤٥ بە مەبەستی هەنگاونان لە پێناو ئاشتی و ئاسایشی جیهان لە ڕێگای هاریکاری نێونەتەوەیی بە کەڵك وەرگرتن لە پەروەردە و زانست و کەلتوور دامەزراوە، بە چەشنێك کە لە هەموو شوێنێك ستایشی عەداڵەت و سەروەریی قانوون و ماق مرۆڤ و ئازادییە سەرەکییەکان مسۆگەر بکات. ناوەندی یۆنسکۆ لە پاریسە.

چالاکیەکانی یونسکۆ لە ٨ تەوەری سەرەکی پێکهاتووە:

١) پەروەردە، (مەحف کردنەوەی نەخوێندەواری، بردنەسەرەوەی ئاستی پەروەردە، ڕێزگرتن لە ماق مرۆڤ لە ڕێی پەروەردە و دابینکردنی زانیاری بۆ گەشەپێدان بە شێوازەکانی پەروەردە).

٢)) زانستی سرووشتی،(هاوکاری کردنی زانایان و هاندان بۆ ئاسانکاری لە مەڕ فێربوونی زانست).

٣) زانستە کۆمەڵایەتیەکان، (هاندان بۆ ناساندنی کۆسپ و تەگەرە دەروونی و کۆمەڵایەتیەکانی بەردەم پەرەسەندن، بۆ وێنە جیاوازی ئایینی و نەژاد پەرستی).

٤) چالاکیە فەرهەنگیەکان، (پەرەپێدان بە دانوستانی کەلتووری لە نێوان ئەندامانی ڕێکخراوەو رووخستنی ئاسەوارە هونەری و ئەدەبی و فەلسەفییەکان).

٥) سازدانی پێوەندی نێوان کەسایەتییەکان، (کۆکردنەوەی زانیاری لە بواری دەرفەتی ئیش و کار و خوێندن لە دەرەوە و سەفەری دۆستانە).

٦) پێوەندی گشتی، (ئاگادار کردنەوەی هەمووان لە چالاکیەکانی یونسکۆ و ڕووداوە گرنگەکانی بواری پەروەردە و زانست و کەلتوور و یارمەتی دان بە جەماوەر بۆ فێربوونی زانست).

٧) تازەگەریی،(دابینکردنی پارە و کەلوپەل بۆ کتێبخانە و فێرگەکان و ناوەندە زانستییەکانی ئەو وڵاتانەی لە شەڕدا وێران بوون یان دواکەوتوون).

٨) یارمەتی تەکنۆلۆجی،(دابینکردنی کەسانی پسپۆڕ لە بوارە گرنگەکانی پەروەردە، ڕاهێنانی مامۆستایان، پەروەردەی تەکنۆلۆجیکی و لێکۆڵینەوە و هاوڕایی زانستی لە گەڵ ئەندامانی یونسکۆ بو نەهێشتنەوەی نەخوێندەواریی و دروستکردنی خوێندنگە و ...)

ڕێکخراوەی پەیمانی ئاتلانتیکی باکووری(ناتۆ)

سازمان پیمان آتلانتیک شمالی (ناتو)

(North Atlantic Treaty Organization (NATO

پەیمانێکی سەربازییە کە لە ٤/٤/ ١٩٤٩ لە نێوان وڵاتانی بەلجیکا، کەنەدا، دانیمارک، فەرەنسا، بەریتانیا، ئیسلەندا، ئیتالیا، لوگزامبورگ، هۆڵەندا، نەرویج، پورتوگال، وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا، یۆنان و تورکیا(١٩٥١)، ئەڵمانیای ڕۆژاوا(١٩٥٥) و ئیسپانیا(١٩٨٢)، مۆرکرا.

بە پێی مادەی پێنجەمی ئەم پەیمانە، هەر چەشنە هێرشێك بۆسەر وڵاتێکی ئەندام بکرێت، هێرش بۆ هەموو ئەندامانی ناتۆ لە قەلەم ئەدرێ و ناتۆ خۆی بە بەرپرس ئەزانێ لەم وڵاتە پشتیوانی بکات و لە سەری هەڵقرێ. ناتۆ لە بنەڕەتدا بە مەبەستی پاراستنی ئاسایشی ئەورووپای ڕۆژاوا لە بەرامبەر دەسەڵاتی سەربازی سۆڤیەت و *بلۆکی ڕۆژهەڵات**و بە واتایەکیتر بۆ بەربرگری لە پەرەسەندنی کۆمۆنیزم دامەزرا. ئەنجومەنی ئاتلانتیکی باکووری، باڵاترین پلەی ئیداری ناتۆ لە ئەژمار دێت و ئەرکی ڕێکخستن و هاوئاهەنگی لقە بەڕێوەبەرایەتیەکان و کۆمیتەی سەربازی بەرعۆدە گرتووە. لە ساڵی ١٩٦٦ فەرەنسا هێزەکانی خۆی لە ناتۆ کێشاوە و لە ئەندامەتی سەرکردایەتی سەربازی هاتە دەرەوە. بەڵام لە بەشەکانی پشتگیری سەربازی و دابینکردنی بوودجە و دەزگاکانی هۆشدار تووشی نسکۆ هات. بەم بۆنەوە بارەگای نێونەتەوەیی ناتۆ لە فەرەنساوە بۆ بەلجیکا گواسترایەوە.

دوابەدوای ڕووخانی *دیواری بەرلین**و یەکگرتنەوەی دوو پارچەکەی ئەڵمانیا و هەڵوەشانەوەی یەکیەتی سۆڤیەت، پەیمانی ناتۆ تووشی گۆڕانکاری هات. هەندێ پێیان وایە بە کۆتایی هاتنی *شەڕی سارد** ئیتر، بوونی ناتۆ کەڵکی نامێنێ بەڵام هەندێکیش لە سەر ئەم بڕوایەن کە بە هەڵوەشانەوەی یەکیەتی سۆڤیەت، ئەرکی ناتۆ کۆتایی پێ نەهاتووە و خایلەی سۆڤیەت تاکوو ئێستا هەر لە دڵی دەسەڵاتدارانی ڕۆژئاواییدا

ماوەتەوە. بە پێی ئەم بۆچوونە ناتۆ ئەرکێکی بالاتر لە ئەرکی سەربازی هەیە و لەگوێن دەسپێچکێکی سیاسی، شانبەشانی هاوکاری سەربازی و دیپلۆماتیك، زامنکەری هاوکاری ئابووری و کۆمەلایەتیشە.

بۆ ئەم مەبەستە و بە پێی بەرنامەی نوێی ناتۆ لە قەوارەی «هاوبەشێتی لە ئاشتی»دا زنجیرە دانیشتنێك لە ژێر سەردێری«١+١٦» بە ئامادەبوونی ناتۆ و وەزیرانی بەرگریی و دەرەوەی سۆڤیەت پێکهات و سەرەنجام لە مانگی مەی ١٩٩٧، ئەم ولاتە بە مۆرکردنی رێککەوتنێك لە پاریس، بە شێوەیەکی رەسمی ئامادەیی خۆی بۆ هاوکاریکردن لە گەلّ ناتۆدا راگەیاند.

لە درێژەی بەئەندامبوونی ولاتانی ئەورووپای رۆژهەلات لە ١٢ ی مارسی ١٩٩٩ کۆماری چێك، مەجارستان و پۆلّەندا چوونە ناو ریزی ولاتانی ئەندامەوە. لەم سالانەی دواییشدا هەندێ لە ئەندامانی پێشووی پەیمانی وارشەو* هەولّیانداوە ببنە ئەندامی ناتۆ، هەر بۆیە لە کۆبوونەوەی رۆژی ٢٠٠٢/١١/٢١ ئەندامانی ناتۆ لە پراگ داوا لە حەوت ولاتی بولگاریا، رۆمانیا، لیتۆنی، ئیستۆنی، لیتوانیا، سلۆڤاکیا و سلۆڤانیا کرا بۆ سالی ٢٠٠٤ ببنە ئەندامی ناتۆ. دواتریش بە ئەندامبوونی ولاتانی دیکەی ئەورووپای رۆژهەلات بەردەوامبوو. ئێستا ئەم رێکخراوە ٢٦ ئەندامی هەیە. ناتۆ لە شەری دژە تیرۆر لە ئەفغانستان وەك هێزێکی شەرکەر لە گەلّ تالیبان دەوری چالاك ئەبینێ.

رێکخراوەی جیهانی تەندروستی — سازمان جهانی بهداشت

World Health Organization

رێکخراوەی جیهانی تەندروستی (W. H. O) یەکێکە لە دەزگا پسپۆرییەکانی نەتەوەیەکگرتووەکان کە لە رێکەوتی ٧/٤/ ١٩٤٨ لە سەر پێشنیازی کۆنفرانسی سانفرانسیسکۆ(١٩٤٥) و کۆنفرانسی نێونەتەوەیی تەندروستی لە نیۆیۆرك (١٩٤٦) دامەزرا. پێگەی یاسادانەری رێکخراوەکە «کۆمەلّی تەندروستی جیهانی»یە کە سالّی جارێك بە ئامادەبوونی هەموو ولاتانی ئەندام دەبەسترێ و پلان و بوودجەی رێکخراوەکە دەست نیشان ئەکات. بۆ«دەستەی کارگێریی»، نوێنەرانی ٢٤ دەولّەت ئامادەن تا بریارەکانی کۆمەلّ جێبەجێ بکەن.

رێکخراوەی جیهانی تەندروستی لە رووی بەهێز کردنی باری تەندروستی و داوودەرمان یارمەتی هەموو ولاتانی ئەندام دەدات تا پەتا و نەخۆشیەکان لە سەرانسەری جیهان ریشەکێش بکات. بارەگای ئەم رێکخراوە لە شاری جێنێڤ دایە و کاروبارەکەشی لە ژێر چاوەدێری «بەرێوەبەری گشتی» بەرێوە دەچێت.

رێکخراوەی جیهانی خاوەنداریەتی مەعنەوی — سازمان جهانی مالکیت معنوی

World International Property Organization (WIPO)

ئەم رێکخراوە مێژووەکەی ئەگەرێتەوە بۆ کۆنڤانسیۆنی پاریس (١٨٨٣) و بێرن (١٨٨٦) کە بریتی بوون لە یەکیەتی نێونەتەوەیی بۆ پشتگیری خاوەنداریەتی مەعنەوی و یەکیەتی نێونەتەوەیی پشتگیری لە بەرهەمە ئەدەبی و فەرهەنگییەکان. ئەم دوو کۆنڤانسیۆنە لە ١٨٩٣ یەکییان گرت و سەرەنجام لە

کۆنڤانسیۆنی ستۆکهۆلم(١٤/٧/ ١٩٦٧) لە ژێر سەردێری ڕێکخراوەی نێونەتەوەیی خاوەنداریەتی مەعنەوی، بوونی خۆی ڕاگەیاند بەڵام بەشێوەیەکی ڕەسمی لە ٢٦/٤/ ١٩٧٠ پیادە کرا.

بە پێی بەندی ٣ی کۆنڤانسیۆنی ستۆکهۆلم ئامانجەکانی ئەم ڕێکخراوە بریتین لە:

- پەرەپێدان بە پشتگیری لە خاوەنداریەتی مەعنەوی لە هەموو جیهان لە ڕێگای هاوکاری نێودەوڵەتی.
- زامنکردنی هاوکاری ئیداری نێوان یەکیەتییەکان.

بە پێی بەندی چواری ئەم کۆنڤانسیۆنە، ڕێکخراوەکە بە مەبەستی گەیشتن بەو ئامانجانەی سەرەوە، هەڵدەستێ بە ئەنجامی ئەم ئەرکانەی خوارەوە:

- پەرەپێدان بە هەر جۆرە ئاسانکارییەك بە مەبەستی پشتگیری لە خاوەنداریەتی مەعنەوی. جیاواز لەمەش، هاوئاهەنگی یاسا نەتەوەییەکان بەهەند ئەگرێت.
- پیادەکردنی ئەو ڕێککەوتنە نێونەتەوەییانەی کە بۆ ئەم مەبەستە واژۆ دەکرێ.
- وڵاتانی خوازیاری یارمەتی یاسایی و تەکنیکی لە بابەت خاوەنداریەتی مەعنەوی، هاوکاری یەکتر دەکەن.
- هەموو زانیارییەکی پێوەندیدار بە خاوەنداریەتی مەعنەوی کۆدەکرێتەوە و بە توێژینەوە لە سەر ئەم بابەتە پاداش ئەدرێ و ئەنجامی توێژینەوەکان بڵاو دەکرێتەوە.

ڕێکخراوەی ڕزگاریخوازی فەڵەستین سازمان آزادیبخش فلسطین

Palestine Liberation Organization (PLO)

ئەم ڕێکخراوە لە ساڵی ١٩٦٤بە مەبەستی یەکخستنی گرووپە فەلەستینیە ئاوارەکان لە بەرەیەکی یەکگرتوودا بۆ تێکشکانی دەسەڵاتی زایۆنیستەکان و ستاندنەوەی ناوچە داگیرکراوەکان دامەزراوە و تەواوی وڵاتانی عەرەب و وڵاتانی دوژمنی ئیسراییل، ئەم ڕێکخراوە بە نوێنەری ڕاستەقینەی خەڵکی فەلەستین دەزانن. ڕێکخراو، یاسر عەرەفات بە سەرۆکی خۆی هەڵدەبژێرێ کە ئەودەم سەرۆکی گەورەترین ڕێکخراوی سیاسی فەلەستینیەکان بوو(بڕوانە ئەلفەتح). سەرۆکی ڕێکخراو لە کۆنفرانسەکانی وڵاتانی عەرەب، هاوشانی ڕێبەرانی ئەم دەوڵەتانە بەشداری ئەکات. تا ساڵی ١٩٧٠ ناوەندی ڕێکخراوەکە لە ئەردەن بوو بەڵام بە هۆی ئەو پێکادانە خوێناوییەی کە لە سێپتەمبەری ئەو ساڵە لە نێوان سوپای ئەو وڵاتە و چەکدارانی فەلەستینی ڕوویدا، فەلەستینیەکان قەڵاچۆکران و ڕێکخراو، ناوەندی چالاکیەکانی خۆی گواستەوە بۆ سوریا و لوبنان.

ساڵی ١٩٨٢ بە هۆی زەبر و زۆری هێزەکانی ئیسراییل بۆ بنکەکانی ڕێکخراوەکە لە لوبنان، ڕێکخراو ناچار بوو ناوەندی چالاکیەکانی خۆی بگوازێتەوە بۆ تونس. لە ساڵی ١٩٨٨ ڕێکخراوەی ڕزگاریخوازی فەلەستین، دەوڵەتی فەلەستینی لە تاراوگە دامەزراند و یاسر عەرەفات بە سەرۆکی ئەم دەوڵەتە هەڵبژێردرا و لە لایەن پەنجا دەوڵەتی ئەو کاتە بە ڕەسمی ناسرا. (بڕوانە: دەوڵەتی تاراوگە)

دوابەدوای دەستپێکردنی پرۆسەی ئاشتی نێوان عەرەب و ئیسراییل و ڕێککەوتننامەی ئاشتی مەدرید، دەوڵەتی فەلەستین بارگاکەی خۆی گواستەوە بۆ کەرتی غەزە لە خاکی فەلەستین و لە هەڵبژاردنێکی گشتی لە ساڵی ١٩٩٦، جارێکیتر یاسر عەرەفات بە سەروکی دەوڵەتی فەلەستینی هەڵبژێردرا. لە پانزەی نۆڤەمبەری ٢٠٠٤ یاسر عەرەفات کۆچی دوایی کرد و سەرۆکایەتی حوکمەتی فەلەستینی لە ٢٠٠٥/١/٩ سپێردرایە مەحموود عەبباس ناسراو بە ئەبوومازن. بەڵام بە هۆی ناکارا بوونی ئەم حوکمەتە (بە ڕێبەرایەتی ئەلفەتح) و نادیاربوونی مافەکان و چارەنووسی فەلەستینیەکان و پەککەوتنی ئابووری لە ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی خۆیدا لە هەڵبژاردنە گشتییەکانی ١/١٥/ ٢٠٠٦ ڕێکخراوەی حەماس*(بزاڤی خۆڕاگری ئیسلامی) توانی لە سەرجەم ١٣٢ کورسی ٧٢ کورسی بباتەوە و بەم جۆرە دەوڵەتی نوێی فەلەستینیەکان دابمەزرێنێ. دوابەدوای سەرکەوتنی حەماس، ئیسراییل و وڵاتەیەکگرتووەکانی ئەمریکا یارمەتییەکانی خۆیان بۆ خەڵکی فەلەستین ڕاوەستاند و ئیسراییل بۆ پێوەندی گرتن لە گەڵ حوکمەتی فەلەستینی سێ مەرجی دیاری کرد کە بریتی بوون لە:

- دەبێ حەماس لقی چەکداری خۆی لە چەك دامالێ.
- مادەی «لەناوبردنی ئیسراییل» لە پلاتفۆرمی حەماسدا نەمێنێ.
- هەموو ڕێککەوتنەکانی نێوان حوکمەتی فەلەستینی و ئیسراییل بەهەند بگیرێت.

ڕێکخراوەی کۆنفرانسی ئیسلامی سازمان کنفرانس اسلامی
Organization of Islamic Conference (OIC)

گەورەترین ڕێکخراوەی وڵاتانی ئیسلامییە کە لە ٥٦ ئەندام پێکهاتووە و بە شێوەی ڕەسمی لە سێپتەمبەری ١٩٦٩ لە کۆنفرانسی سەرۆکی وڵاتانی ئەندام لە ربات(پێتەختی مەغریب) دامەزرا. پاڵنەری سەرەکی بۆ پێکهێنانی ئەم کۆنفرانسە، چارەسەرکردنی ئەو کێشە و گرفتانە بوو کە لە ئەنجامی شکست هێنانی وڵاتانی عەرەبی لە گەڵ ئیسراییل(ژوەنی ١٩٦٧) هاتبووە ئاراوە. ئامانجەکانی ڕێکخراوەی کۆنفرانسی ئیسلامی بریتین لە:

- گەشەپێدانی پێوەندی و هاوکاری و یەکگرتوویی لە نێوان وڵاتانی ئیسلامی لە هەموو بوارەکانی ئابووری، کۆمەڵایەتی و کەلتووری.
- سڕینەوەی پاکتاوکردنی ڕەگەزی.
- پشتیوانی کردن لە ئاشتی نێودەوڵەتی.
- پشتگیری موسوڵمانان لە خەباتیان بۆ پاراستنی شەرەف و سەربەخۆیی و مافە نەتەوەییەکانیان.

هەرچەندە ئەم ڕێکخراوە لە سەرەتادا هەڵوێستێکی یەکگرتووی دژ بە ئیسراییل و پشتیوانی کردن لە ماف فەلەستینییەکان هەبووە بەڵام بە نزیك بوونەوەی میسر لە ئیسراییل و ئیمزاکردنی ڕێککەوتننامەی ئاشتی لە نێوان ئەم دوو وڵاتە، کۆنفرانس تووشی ناکۆکی هات و یەکەمین ناتەبایی لە ساڵی ١٩٧٨ بە دەرکردنی

میسر لە ڕێکخراو سەری هەڵدا. بە گشتی ڕێکخراوەی کۆنفرانسی ئیسلامی لە مەڕ ئەو کێشە و گرفتانەی کە بۆ وڵاتانی ئیسلامی هاتۆتە پێش، هەر لە دەستدرێژی یەکیەتی سۆڤیەت بۆ سەر ئەفغانستانەوە بگرە تا شەڕی ئێران و عێراق و دوو شەڕەکەی کەنداو و ناکۆکییەکانی باکووری ئەفریقیا، نەیتوانیوە وەك سەرچاوەیەکی شەرعی بێتە مەیدانەوە بەڵکوو زیاتر لە جاران بەرەو بێ هێزی و دەستەوسانی و لەرزۆکی چووە.

لە پەراوێزی ئەم ڕێکخراوەدا چەند کۆمیتەیەك پێکهاتوون کە بریتیین لە:

کۆمیتەی کاروباری ئابووری کە بە مەبەستی بەرەو پێشڤەبردنی هاوکاری ئابووری و پاراستنی یەکگرتوویی لە نێوان وڵاتانی ئیسلامی دامەزراوە، کۆمیتەی زانستی فێرکاری و فەرهەنگی، ناوەندی لێکۆڵینەوەی مێژوویی، هونەری و فەرهەنگی ئیسلامی و کۆمیتەی نێونەتەوەیی پاراستنی جێماوەی ئیسلامی و لیژنەی وەرزش.

ڕێکخراوەی نەتەوەیەکگرتووەکان سازمان ملل متحد

The United Nations Organization

ئەم ڕێکخراوە دوای تەواوبوونی شەڕی جیهانی دووهەم بۆ بەرگری کردن لە هەڵگیرسانی شەڕ و سەقامگیرکردنی ئاشتی لە جیهان دامەزرا. ڕێکخراوەی نەتەوەیەکگرتووەکان، لە ڕاستیدا جێگای *کۆمەڵەی نەتەوەکانی* گرتەوە کە لە ساڵی ١٩١٩ پاش کۆتایی هاتنی شەڕی جیهانی یەکەم دامەزرابوو. ئامانجەکانی نەتەوەیەکگرتووەکان وەك لە بەندی یەکەمی جاڕنامەکەیدا هاتووە بەم شێوەیە:

١- پاراستنی ئاشتی و ئاسایشی نێونەتەوەیی.

٢- پەرەپێدانی پێوەندیی برایانە لە نێوان نەتەوەکان لە سەر بنەمای ڕێزگرتنی بەرامبەر و یەکسانی مافەکان و ماڤی سەروەری نەتەوەکان.

٣- هاوکاری لە پێناو چارەسەرکردنی کێشە نێودەوڵەتییەکان و یەکخستنی هەوڵەکان لە بواری ئابووری و کۆمەڵایەتی و فەرهەنگی و ڕێزگرتن لە ماڤ مرۆڤ و ئازادییە بنەڕەتییەکان بۆ هەموو کەسێك.

٤- هاوئاهەنگ کردنی هەوڵەکانی وڵاتانی ئەندام بۆ گەیشتن بەو ئامانجانەی کە ئاماژەیان پێکراوە.

ئەندامبوون لە نەتەوەیەکگرتووەکاندا بۆ هەموو ئەو دەوڵەتە ئاشتی خوازانەی کە دادوەریی ڕێکخراوەکەیان لە مەڕ بڕیارنامەکاندا قبووڵ بێت، ئازادە. ژمارەی ئەندامانی ئەم ڕێکخراوە دەگاتە ١٩١ وڵات و چاوەڕوان دەکرێ زیاتریش ببێت. ئەندامانی نوێ لە سەر پێشنیازی ئەنجومەنی ئاسایش و بە پەسند کردنی زۆرینەی ٢/٣ ئەندامانی «کۆمەڵی گشتی» وەردەگیرێن. ڕێکخراوەی نەتەوەیەکگرتووەکان بۆ ڕاپەڕاندنی ئەرکەکانی، چەندین ئەستونی گرینگی هەیە کە بریتین لە:

١- کۆمەڵی گشتی، (ئەم کۆمەڵە باس لە هەموو کێشە و بابەتە گشتییەکان دەکات، تەنانەت ئەو بابەتانەی کە پێوەندییان بە کۆمیتە و ئەنجومەنە گشتییەکانەوە هەبێت.)

٢- ئەنجومەنی ئاسایش، (ئەنجومەنی ئاسایش دەسەلاتێکی بەرفراوانی هەیە و سەرپەرشتی هێزی چەکداری نەتەوەیەکرتووەکانە و پاش دەرکردنی بڕیارەکان جێبەجێیان دەکات و دەوڵەتانی ئەندامیش ناچار بە جێبەجێ کردنیان دەکات. ئەگەر کێشەیەکی گرینگ بخرێتە بەردەستی ئەنجومەنی ئاسایش، بۆ جێبەجێ کردنی، پێویستە ٩ وڵات لە پانزە وڵاتی ئەندام رەزامەندی لە سەر بدەن بەو مەرجەی کە هیچکام لە پێنج ئەندامی هەمیشەیی ئەنجومەن (ئەمریکا، رووسیا، بریتانیا، چین و فەرەنسا) ڤیتۆ*ی نەکات یا دەنگی نەرێنی لەسەر نەدابێت.

٣- ئەنجومەنی ئابووری و کۆمەڵایەتی، ئەنجومەنی ئابووری ٥٤ ئەندامی هەیە کە لە لایەن کۆمەڵی گشتییەوە بۆ ماوەی سێ ساڵ هەڵدەبژێردرێن. ئەم ئەنجومەنە لە هەموو بوارە ئابووری و کۆمەڵایەتییەکاندا چالاکی دەکات.

٤- ئەنجومەنی راسپاردەکان، ئەم ئەنجومەنە چاودێریی ئەو وڵاتانەی دەکرد کە هێشتا سەربەخۆییان وەرنەگرتبوو. ئەم ناوچانەش کە لە پانزە ناوچە پێکهاتبوون تا ساڵی ١٩٩٠ سەربەخۆییان وەدەست هێنا و پاشان ئەرکەکانی ئەنجومەنەکەش کۆتایی پێ هات.

٥- دادگای نێونەتەوەیی داد*، ئەم دادگایە پێکهاتووە لە پانزە دادوەر کە دەبێ خەڵکی پانزە وڵاتی جیاواز بن. ناوەندی دادگاکە لە لاهای هۆڵەندایە و لە سەر پێشنیازی ئەنجومەنی ئاسایش و پەسندکردنی کۆمەڵی گشتی دادەنرێن. ئەرکی سەرەکی دادگای لاهای، چارەسەرکردنی گیروگرفتە یاساییە نێودەڵەتییەکانە.

٦- سکرتاریەتی گشتی، ئەم کۆڵەکە هەموو ئەرکە کارگێڕییەکانی رێکخراوە و هاوئاهەنگ کردنی دامودەزگا جۆراوجۆرەکانی نەتەوەیەکگرتووەکانی لە ئەستۆدایە و زیاتر لە ٢٥هەزار کارمەندی هەیە کە هەڵگری رەگەزنامەی هەموو وڵاتانی ئەندامی نەتەوەیەکگرتووەکانن.

سکرتێری گشتی، ئەرکی بەڕێوەبردنی رێکخراوە و جێبەجێکردنی بڕیاری دەزگا جۆراوجۆرەکان لە ئەستۆ دەگرێ و هەر پێنج ساڵ جارێک لە سەر پێشنیازی ئەنجومەنی ئاسایش و پەسندکردنی ٢/٣ ئەندامانی کۆمەڵی گشتی هەڵدەبژێردرێ. سکرتێری گشتی نابێ هاووڵاتی هیچ کام لە پێنج وڵاتی ئەندامی هەمیشەیی ئەنجومەنی ئاسایش بێت. هەڵبژاردنەوەی دووبارەی بۆ ئەم پۆستە، هیچ بەربەستێکی یاسایی نییە.

رێکخراوەی نەتەوەیەکگرتووەکان، جگە لەو شەش ئەستونە سەرەکییە، کۆمەڵێک رێکخراوەی پسپۆڕیی و دامودەزگای جیاوازی دیکەی هەیە کە گرنگترینیان بریتین لە: ئاژانسی نێونەتەوەیی وزەی ئەتۆمی*، رێکخراوەی نێونەتەوەیی کار*، بانکی جیهانی*، رێکخراوەی خۆراك و کشتوکاڵی جیهانی، رێکخراوەی پەروەردەیی و زانستی و کەلتوری نەتەوەیەکگرتووەکان* و رێکخراوەی جیهانی تەندروستی* و ...

بە پێی جاڕنامەی نەتەوەیەگرتووەکان، ئەو زمانانەی کە لە ڕێکخراو بە شێوەیەکی ڕەسمی بەکار دەبرێن بریتین لە: سپانیۆلی، ئینگلیزی، چینی، رووسی و فەرەنسی. زمانی عەرەبیش بە زمانە ڕەسمییەکانی کۆمەڵی گشتی، ئەنجومەنی ئاسایش و ئەنجومەنی ئابووری و کۆمەڵایەتی زیاد کراوە.

لەم ساڵانەی دواییدا نەتەوەیەکگرتووەکان، هەوڵی بەرزکردنەوەی توانای سەربازی خۆی داوە و چالاکییەکانی لە سەر ئاستی جیهانی بەرفراوان کردووە کە ئەمەش بە خاڵێکی سەرەکی گۆڕانکاری لە ڕۆڵی ئەم ڕێکخراوە دادەنرێ. تا ساڵی ١٩٩٥ سەرجەم هێزە چەکدارەکانی ڕێکخراو کە بە کلاوشینەکان، یا «ئاشتی پارێزەکان» ناوبانگیان دەرکردووە گەیشتە ٧٠ هەزار کەس.

ڕێکخراوەی نێونەتەوەیی ئاوارەکان سازمان بین المللی آوارگان

(International Refugee Organization (IRO

ئەم ڕێکخراوە سەر بە نەتەوەیەکگرتووەکانە و لە ئاگۆستی ١٩٤٨ تا دیسەمبەری ١٩٥١ ئەرکی چاودێریی و گەڕاندنەوەی ئاوارەکانی بۆ وڵاتی خۆیانی لە ئەستۆ بووە و ڕاسپاردە و لایەنگری سیاسی و قانوونی ئاوارەکان بووە لەو وڵاتانەی کە وەردەگیران. ئەم ڕێکخراوە ئەودەم کاتی بووە و بە هەڵوەشانەوەی لە ساڵی ١٩٥١ ئەرکەکانی سپێردرایە «ڕاسپاردەی باڵای پەنابەرانی نەتەوەیەکگرتووەکان»*.

ڕێکخراوەی نێودەوڵەتی کار سازمان بین المللی کار

International Labour Organization

ئەم ڕێکخراوە لە ساڵی ١٩١٩ وەك پێکهاتەیەکی سەربەخۆ، بەڵام لە ژێر چاوەدێری «کۆمەڵی نەتەوەکان» بە مەبەستی باشترکردنی هەلومەرجی ئیش و کار و بەرزکردنەوەی ئاستی ژیان و پێشخستنی ئابووریی و کۆمەڵایەتی جیهان دامەزرا. لە ساڵی ١٩٤٦ «ڕێکخراوەی نەتەوەیەکگرتووەکان»، ئەرکەکانی ئەم ڕێکخراوەی لە سەر ئەو بابەتانەی ئاماژەی پێ درا بە ڕەسمی ناساند و لەوە بەدوا وەك یەکێك لە دەزگا پسپۆڕییەکان ناونووس کرا.

ئەرکەکانی ئەم ڕێکخراوە بەوردی بریتیە لە داڕشتنی یاسای نێودەوڵەتی کار، وەك ئاستی مووچە و هەقدەست و ماوەی کارکردن و بیمەی بێکاری، تەندروستی شوێنی کار، مەرجەکانی کارکردنی ژنان و مێرمنداڵان، پێشبینی سەردەمی پیری و نەخۆشی و پشتیوانی کردن لەو کرێکارانەی کە لە هەندەران ئیش ئەکەن. ناوەندی ڕێکخراوەکە لە جنێڤ ـە. ١٠ وڵاتی (ئەڵمانیا، ئەمریکا، بەریتانیا، ئیتالیا، چین، ژاپۆن، سۆڤیەت، فەرەنسا، کەنەدا و هیندستان) بە هۆی پێشکەوتن لە پیشەسازیدا ئەندامی دەستەی بەڕێوەبەرایەتین و ٣٨ ئەندامەکەیتری دەستەی بەڕێوەبەرایەتی هەڵدەبژێرن.

ڕێکخراوەی وڵاتانی بەرهەمهێنی نەوت (ئۆپێك)
سازمان کشورهای صادرکنندەی نفت(اوپک)
Organization of Petrolium Exporting Countries **(OPEC)**

ئەم ڕێکخراوە لە دوای هەوڵی زۆر و درێژخایەنی وڵاتانی نێرەری نەوت لە ژانوییەی ١٩٦١ لە کاراکاس (ڤێنێزۆئێلا) دامەزرا و سەرەتا وڵاتانی ئێران، عەرەبستانی سەعوودی، عێراق، کوەیت، قەتەر و ڤێنزۆئیلا بوونە ئەندام و پاشان، وڵاتانی ئەندونیزیا، لیبی و نایجریا بوون بە ئەندام. ئۆپێك بۆ گەیشتن بەم ئامانجانەی خوارەوە دامەزرا:

١- چەسپاندنی سیاسەتێك بۆ دانانی نرخ و مەزەندەیەکی یەکلاکراو، بەدوور لە هەلاجانی ئابووری وڵاتانی بەرهەمهێنی نەوت.

٢- پاراستنی سەرچاوە و کانە نەوتییەکان.

٣- پاراستنی ئاسایشی نەوتی راگوێزراو.

٤- بەرگری لە زیادبوونی نرخی یەکلاکراو یان هەناردنی نەوتی لە ڕادەبەدەر بە پێچەوانەی بڕیاری زۆرینەی ئەندامان.

وڵاتانی ئەندام لە ئۆپێك، ٤٥٪ نەوتی جیهان بەرهەم دەهێنن و جگە لەوەش داوا لە کۆمپانیا نەوتیەکان دەکەن تا نرخی نەوت و بەرهەمە نەوتیەکان لە ئاستێکی دیاریکراو و یەکسان رابگرن، چونکا هەلاجان و هەڵبەز ودابەزی نرخی نەوت بۆ ئەم وڵاتانە دەبێتە هۆی هەلاجانی ئابووری و هەندێ جار گەشەسەندنی ئەم وڵاتانە تووشی زیان ئەکات.

یەکێك لەو هۆکارانەی کە لە دوای دامەزرانی ئۆپێك ناوبەناو بۆتە هۆی هەڵکشانی نرخی نەوت، شەڕ و گۆڕانکارییە ناوچەیی و جیهانییەکان بووە. بۆ وێنە:

- شەڕی ئیسراییل و عەرەبان لە ١٩٧٣ کە بۆ ماوەیەك بووە هۆی راوەستانی ناردنی نەوتی وڵاتانی عەرەبی بۆ رۆژاوا و ئەمەش هەڵکشانی نرخی نەوتی لێکەوتەوە.

- شۆڕشی گەلانی ئێران (١٩٧٨) کە بەریانی نەوتی ئەم وڵاتەی بۆ ماوەیەك راوەستاند و ئەمەش بووە هۆی هەڵکشانی بێ وێنەی نرخی نەوت تا ئەو سەردەمە.

- شەڕی ئێران و عێراق(١٩٨٨-١٩٨٠).

- شەڕەکانی کەنداوی فارس کە بریتی بوون لە: شەڕی هاوپەیمانی نێونەتەوەیی بە دژی عێراق لە دوای داگیرکردنی خاکی کوەیت لە لایەن ئەم وڵاتە (١٩٩١-١٩٩٠). شەڕی ئەمریکا و بەریتانیا بە دژی عێراق بە بیانووی چەككردنی ئەم وڵاتە(٢٠٠٣).

- زیادبوونی مەترسی و هەڕەشەی نێونەتەوەیی لە ئێران بە هۆی بەرنامەی ئەتۆمی ئەم وڵاتە لە ساڵەکانی ٢٠٠٥ و ٢٠٠٨ کە نرخی نەوتی تا نزیکەی ١٣٠ دۆلار هەڵکشاند.

- سەرهەڵدانی قەیرانی ئابووری جیهانی لەساڵی ٢٠٠٨ بووە هۆی دابەزینی دووبارەی نرخی نەوت بۆ ٤٠ دۆلار.

ڕێکخراوەی هاوبەندی ئەمریکای لاتین سازمان همبستگی آمریکای لاتین
Latin American Solidarity Organization

ئەم ڕێکخراوە لە ژانوییەی ١٩٦٦ لە پەراوێزی «هاوبەندی حیزبە کۆمۆنیستەکانی ئاسیا، ئەفریقا و ئەمریکای لاتین» لە شاری هاڤانا، پێتەختی کووبا دامەزرا. بە دامەزراندنی ئەم ڕێکخراوە سەرکەوتنی کاسترۆ و تیۆری شۆڕشی جووتیارییەکەی بەسەر حیزبە کۆمۆنیستەکانی ئەمریکای لاتین کە تا ساڵی ١٩٦٤ دژایەتییان دەکرد، مسۆگەر بوو.

ڕێکخراوی هاوکاری و ئاسایشی ئەورووپا سازمان همکاری و امنیت اروپا
Organization of Security and Cooperation in Europe

کۆنفرانسی ئاسایش و هاوکاری ئەورووپا لە ساڵی ١٩٩٥، ناوی خۆی بە ڕێکخراوی هاوکاری و ئاسایشی ئەورووپا گۆڕی. بەرنامە و ئامانجەکانی ئەم ڕێکخراوە بریتی بوو لە: بەرزڕاگرتنی بایەخە هاوبەشەکان، یەکدەنگی و هاوئاهەنگ کردنی باس و گفتوگۆکان لەمەڕ ئاسایشی ئەورووپا، چەك داماڵین و کۆنترۆڵی چەك، هەنگاونان بۆ چارەسەرکردنی قەیران و شەڕی ناوچەیی بە مەبەستی کەم کردنەوەی کێشە و ناکۆکییەکان.

ڕێکخراوی هاوکاری و ئاسایشی ڕۆژهەڵاتی ناوین
سازمان همکاری و امنیت خاورمیانه
Organization of Cooperation and Security in middle East

مالکۆڵم ریفکیند وەزیری دەرەوەی بریتانیا لە کۆتاییەکانی ساڵی ١٩٩٦ لە سەردانێکی خۆی بۆ ناوچەی ڕۆژهەڵاتی ناوین، دامەزراندنی ئەم ڕێکخراوەی بە مەبەستی زیادکردنی متمانە لە نێوان وڵاتانی ناوچەکە پێشنیار کرد. بە باوەڕی ریفکیند، ئەو ڕێکخراوانەی کە تا ئەودەم لە ڕۆژهەڵاتی ناوین دامەزراون نەیانتوانیوە بە پێداویستیەکانی ناوچەکە وەڵام بدەنەوە. وێدەچێ کە ئامانجی سەرەکی لە دامەزرانی ئەم ڕێکخراوە پاراستنی دۆخی هەنووکەیی ناوچەکە و ڕازی کردنی عەرەبان بە ئاشت بوونەوە لە گەڵ ئیسراییلدا بێت.

ڕێکخراوەی یەکگرتنی ئەفریقا سازمان وحدت افریقا
Organization of African Unity

ئەم ڕێکخراوە لە ١٩٦٣/٥/٢٥ لە ئەدیس‌ئابابا پێتەختی ئیتیۆپیا دامەزرا کە ئامانجەکانیشی بریتی بوون لە: ١- هەوڵدان بۆ یەکگرتوویی و تەبایی وڵاتانی ئەفریقایی. ٢- ریشەکێشکردنی هەر جۆرێکی ئیستیعمار و

داگیرکاریی لە ئەفریقا. لەم ڕێکخراوەدا ٥٦ دەوڵەت ئەندامن کە نۆزدە دەوڵەتیان بە «هێزەکانی مۆنرۆیا» و ٦ دەوڵەتی دیکەش بە «هێزەکانی کازابلانکا» ناویان دەرکردووە. ئەفریقای باشووری لە ساڵی ١٩٩٤ بوو بە ئەندامی ڕێکخراو.

بە هۆی ناتەبایی و کێشمەکێشی نێوان ئەندامان، زۆربەی نەخشە و بەرنامەکانی ئەم ڕێکخراوە بەرەورووی شکست دەبێتەوە. سەرەنجام لە دوایین دانیشتنی ڕێکخراو لە ئەفریقای باشووری لە ژووییەی ٢٠٠٢، «ڕێکخراوەی یەکگرتنی ئەفریقا» بە شێوەیەکی ڕەسمی هەڵوەشایەوە و جێی خۆی دا بە «یەکیەتی ئەفریقا». هۆی ئەم هەڵوەشانەوە دەگەڕایەوە بۆ دامودەزگای پان و بەرین و زۆر بوونی ژمارەی کارمەندانی کە ٨٠٪ بوودجەی ڕێکخراوەکەی بۆ تەرخان دەکرا و تەنیا ٢٠٪ بوودجەکەی خەرجی بەرنامە ئابوورییەکان دەکرا.

ڕێکخستن سازماندهی Organizing

دیاریکردنی پێکهاتەی پێوەندی دوولایەنە لە سەر بنەمای هەڵبژاردن و بەرپرسیاریەتی گرووپە ئینسانییەکان بە مەبەستی گەیشتن بە ئامانجی دیاریکراو. ڕێکخستن پاڵنەرێکە بۆ هاوبەشی سیاسی چونکا بەم کارە جەماوەر بە ئامانجەوە بەرەو مەبەستێك ڕێنموونی دەکات و ڕێژەی هاوبەشی سیاسی دەباتە سەرەوە. بۆ دەسەڵاتدارانی هەڵبژێردراو، ڕێکخستن بریتییەلە خۆ ڕێکخستن بەڵام بۆ ڕێبەرە شۆڕشگێڕەکان، ڕێکخستن بە واتای خۆڕێکخستنە لە گەڵ جەماوەردا.

ڕێککەوتننامەی جەزایر قرارداد الجزایر Algery Agreement

ئەم ڕێککەوتنە لە ٦/٣/ ١٩٧٥ لە شاری ئەلجەزیرە(پێتەختی جەزایر) لە لایەن محەممەد ڕەزا شای ئێران و سەدام حوسێن(کە ئەودەم جێگری سەرۆك کۆماری عێراق بوو) ئیمزا کرا. بە پێی ئەم ڕێککەوتنە، ئەو خاڵانەی کە دوو لایەن کۆك بوون لە سەری بریتی بوون لە:

١ـ سنوورەکانی خۆیان بە پێی پرۆتۆکۆلی ئەسکەندەرون (١٩١٣) و بڕیارنامەی دیاریکردنی سنوور (١٩١٤) دەست نیشان بکەن.

٢ـ ئێران و عێراق کۆتایی بە ناکۆکی مێژوویی خۆیان دەهێنن لەمەڕ ماف کەشتیوانی هەر دوو وڵات بە سەر ڕووباری شەتولعەرەب و سنوورە ئاوییەکانی خۆیان بە پێی هێڵی تالۆگ دیاری دەکەن.

٣ـ بەم کارە دوو وڵاتەکە، ئاسایش و متمانەی دوو لایەنە بۆ یەکتر مسۆگەر ئەکەن و سنوورە هاوبەشەکانی خۆیان ئەپارێزن بۆ بنبڕکردنی هەر جۆرە دزەکردنێکی دوژمنکارانە لە لایەن ئەویدیکەوە.

٤ـ هەر دوولایەن، ڕێککەوتن لە سەر ئەوەیکە ئەم بڕیارانەی سەرەوە فەکتەرێکی هەمیشەیی بن بۆ چارەسەرییەکی گشتی و شکاندنەوەی هەرکام لەم ڕێکەوتنانە، لە گەڵ ڕۆحی ڕێکەوتنی ئەلجەزیرەدا دژایەتی هەبێت.

سێ مانگ پاش ئەم ڕێککەوتنە، هەر دوو وڵات پەیمانی نوێی سنووری نێوان ئێران و عێراقیان ئیمزا کرد. ئەم پەیمانە کاریگەرییەکی خراپی لە سەر شۆڕشی ئەیلوول دانا و لە ڕاستیدا ئامانجێکی سەرەکی هەر دوو لا، لە باربردنی شۆڕشی کوردستانی باشوور بوو.

ڕێککەوتننامەی سایکس - پیکۆ(١٩١٦) موافقت‌نامهٔ سایکس - پیکو (۱۹۱۶)
Sykes-Picot Agreement (1916)

ڕێککەوتنێکی نهێنییە کە لە ١٩١٦/٥/١٦ لە نێوان بەریتانیا و فەرەنسا و لە لایەن «سێرمارك سایکس»ی بەریتانی و «جۆرج پیکۆ»ی فەڕەنسی بە مەبەستی دابەشکردنی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی ئیمزا کرا. سەرلەبەری ناوەڕۆکی ڕێککەوتننامەکە بە پێچەوانەی ئەو وەعدە و بەڵێنانە بوو کە لۆرێنس لە عەرەبستان بە ناوی ڕێزگرتن لە ماف خەڵکانی عەرەبی ناوچەکانی ژێر قەڵەمڕەوی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی دابووی. بە پێی ئەم ڕێککەوتننامە بەشێکی زۆری خاکی ڕۆژهەڵاتی ناوین بە دوو ناوچەی ژێر دەسەڵاتی بەریتانیا و فەرەنسا دابەش کرا. ناوچەی ژێردەسەڵاتی بەریتانیا بریتی بوو لە: شاری خانەقین لە کوردستانی خواروو، باشووری سووریا، بەغدا، بەسرە، باکووری فەلەستین و بەشێکی کوێت. بەشی فەرەنساش بریتی بوو لە: بەشی زۆری سووریا، لوبنان، ئەنەدۆڵ(باکووری کوردستان) و موسڵ. پاشان رووسیاش تێیدا بەشدار بووە و بە باڵیۆزی رووسیا ڕاگەیاندرا کە ئەگەر بڕیار لەسەر ئەم پەیمانە بدات، ئەوا ناوچەی باکووری ڕۆژهەڵاتی تورکیا بە خاکی رووسیاوە ئەلکێندرێ. لایەنێکی گرنگی ئەم پەیمانە بۆ گەلی کورد ئەوەیە کە جارێکی دیکەش کوردستان لە لایەن وڵاتانی داگیرکەرەوە پارچە پارچە کرا.

ڕێککەوتننامەی کەمپ دەیڤید توافق‌نامه کمپ دیوید Kamp David Agreement

کەمپ دەیڤید، هاوینەهەواری سەرۆك کۆماری ئەمریکایە کە لە دەوروبەری شاری واشنتۆن هەڵکەوتووە. ئەم شوێنە پتر بە هۆی ئەو گفتوگۆیانەوە ناوبانگی دەرکرد کە لە ساڵی ١٩٧٨ لە نێوان کارتەر، سەرۆك کۆماری ئەوسای ئەمریکا و ئەنوەر سادات، سەرۆك کۆماری میسر و مناخم بگین، سەرۆك وەزیرانی ئیسراییل ئیمزا کرا. لە ئاکامی ئەم گفتوگۆیانە لە ١٩٧٨/٩/١٧ ڕێککەوتنی ئاشتی نێوان میسر و ئیسراییل ئیمزا کرا کە میسر لە بەرامبەر دان پێدانانی فەرمی بە ئیسراییل، سەرزەوییە داگیرکراوەکانی خۆی لە بیابانی سینا لە ئیسراییل وەرگرتەوە بەڵام ئەم کردەوەی میسر بووە هۆی ئەوە کە لە جیهانی عەرەب و ئیسلامیدا گوشەگیر بکرێت. ئەنوەر سادات سەرۆك کۆماری میسر بە هۆی ئیمزاکردنی ئەم ڕێککەوتننامە لە ١٩٨١/١٠/٦ لە لایەن ئەفسەرێکی توندڕەوی ئیسلامگەراوە تیرۆر کرا.

ڕێککەوتننامەی واشنتۆن توافق‌نامه واشنگتون Washington Agreement

پاش ڕوودانی چەندین شەڕی ناخۆیی لە نێوان پارتی دیموکراتی کوردستان و یەکیەتی نیشتمانی

کوردستان (عێراق) کە لە ١٩٩٤/٥/١ دەستی پێکردبوو، (ئەم شەڕە بە شەڕی براکوژی ناوی دەرکرد) چەندین ڕێککەوتننامە(وەك ڕێککەوتننامەکانی پاریس، ئانقەرە و درۆگیدا) لە لایەن هەر دوولا ئیمزا کرا بەڵام هەردوو لایەن نەگەیشتنە ڕێککەوتنی یەکجارەکی و کۆتایی هێنان بە شەڕ. سەرەنجام لە ١٩٩٨/٩/١٧ بە چاودێری وەزارەتی دەرەوەی ئەمریکا، زەمینەیەکی لەبار بۆ ڕێککەوتنی هەردوولا ڕەخسا و لە لایەن پارتییەوە مەسعود بارزانی و لە لایەن یەکیەتییەوە جەلال تاڵەبانی و لە لایەن وەزارەتی دەرەوەی ئەمریکا، دەیڤید وڵش، بریکاری وەزیری دەرەوە ڕێککەوتننامەکەیان ئیمزا کرد.

بە پێی ئەم ڕێککەوتننامە هەردوولا، ئیدانەی شەڕی ناوخۆییان کرد و بەڵێنیان دا بۆ چارەسەرکردنی ناکۆکییەکانیان، ئیدی پەنا نەبەنە بەر توندوتیژی یا دەستێوەردانی دەرەکی دژ بە یەکتر. هەروا بەڵێنیان دا کەشوهەوایەکی ئارام بۆ ڕێزگرتن لە ئاگربەس و ئاسانکاری هاتوچۆی هاووڵاتیان لە سەرانسەری هەرێمی کوردستاندا بخەنە گەڕ. جگە لەوەش بەڵێنیان دا بە ئاساییکردنەوەی ڕەوشی هەولێر و سلێمانی و دهۆك و دامەزراندنەوەی ئیدارە و پەرلەمانی یەکگرتوو لە سەر بنەمای هەڵبژاردنی ساڵی ١٩٩٢ و پاشان زەمینە بۆ هەڵبژاردنێکی نوێ خۆش بکرێت. ئەم ڕێککەوتننامە بۆ جێبەجێکردنی هەنگاو بە هەنگاوی بڕیارەکان، خشتەیەکی زەمنیشی لە خۆ دەگرت. سەرەنجام دانیشتنی ٢٠٠٢/١٠/٤ی پەرلەمانی یەکگرتووی کوردستان، بە هەنگاوێکی گەورە دادەنرێ بۆ جێبەجێکردنی ئەم ڕێککەوتننامە و گێڕانەوەی ئاشتی بۆ هەرێمی کوردستان.

ڕێککەوتننامەی یانزەی ئازار ١٩٧٠ — توافق‌نامه ١١ مارس ١٩٧٠

Mars. 1970 Agreement -١١

ئەم ڕێککەوتننامە لە ١٩٧٠/٣/١١ لە نێوان بزاڤی ڕزگاریخوازی گەلی کورد بە سەرۆکایەتی مەلامستەفا بارزانی و حوکمەتی عێراق ئیمزا کرا و لە ١٥ مادە پێکهاتووە کە مافەکانی گەلی کورد لە کوردستانی عێراق دەستەبەر ئەکات. مادەی ١٠ی ڕێککەوتننامەکە زۆر گرینگە و داوا دەکات کە دەستووری کاتیی عێراق بەم شێوەی خوارەوە هەموار بکرێت:

١- گەلی عێراق لە دوو نەتەوەی سەرەکی کورد و عەرەب پێك دێت و ئەم دەستوورە دان دەنێت بە مافی نەتەوەیی گەلی کورد و کەمینەکانی دیکە لە چوارچێوەی عێراقێکی یەکپارچەدا.

٢- داوا ئەکات ئەم برگەیە بە مادەی چواری دەستوور زیاد بکرێ: «زمانی کوردی لە پاڵ زمانی عەرەبی بە زمانی فەرمی ناوچە کوردنشینەکان دادەنرێت».

٣- ئەم خاڵەی سەرەوە لە دەستووری هەمیشەییدا جێگیر دەکرێت.

ئیمزاکردنی ئەم ڕێککەوتننامەیە کۆتایی بە جەنگی نێوان هەر دوولا هێنا و بە هەموار کردنی کابینەی عێراق، جێگرێکی سەرۆك کۆمار و چوار وەزیری کورد - کە هەموویان ئەندامی پارتی دیموکراتی کوردستان بوون - چوونە ناو کابینەی حوکمەتی عێراق بەڵام ئەو کۆمیتەی کە لە دەقی ڕێککەوتنەکەدا ئاماژەی پێکراوە

لە جێبەجێکردنی ئەرکەکانی تووشی گرفت هات. بۆ نموونە ئەو دەڤەرانەی کە دەکەونە بەرنامەی ئۆتۆنۆمی یا ماف و جیاوگەکانی دامودەزگا ئۆتۆنۆمییەکان و ڕێژەی ئەو بوودجەی کە دەبێت بۆ ناوچەکە تەرخان بکرێت.

هێدی هێدی ڕژێمی عێراق لە بەڵێنەکانی خۆی پاشگەز بۆوە و لە ١٩٧٤/٣/٢٧ هێرشی ئاشکرا و ڕاستەوخۆی کردە سەر ناوچەکانی کوردستان و بە ڕاگەیاندنی یەك لایەنەی پڕۆژەی ئۆتۆنۆمی سنووردار، بە کردەوە ڕێککەوتنەکەی هەڵوەشاندەوە و لەباری برد.

بەندی یەکەمی ئەم ڕێککەوتننامە دان بە بوونی ڕەوای گەلی کورد لە عێراقدا دەنێت و لە بەندەکانی دیکەش چەند خاڵێکی گرینگ لەبەرچاو گیراون، بۆ نموونە: کردنەوەی زانکۆی سلێمانی و کۆڕی زانیاری کورد و داننان بە هەموو مافە فەرهەنگییەکانی گەلی کورد و خوێندن بە زمانی کوردی لە هەموو قوتابخانە و پەیمانگە و زانکۆکان، داننان بە پاراستنی کەلتووری نەتەوەیی و جەژنە نەتەوەییەکان و بە ڕەسمی ناساندنی جەژنی نەورۆز وەك جەژنێکی نەتەوەیی لە کۆماری عێراق و ...

ز

زایـۆنیزم صهیونیســم Zionism

ڕێبازێك كه پەرەی دا بە دامەزرانی ڕژێمێكی زایۆنیستی لە خاكی فەلەستین. پاش وێرانكردنی ئۆرشەلیم لە ساڵی ٧٠ی زایینی لە لایەن ڕوومییەكان، جوولەكانی ئەم وڵاتە بە تەواوی جیهاندا بڵاو بوونەوە. بەم حاڵەش یەكییەتی ئایینی و كەلتووری لە نێوانیان نەپسا و لە ناو نەتەوەكانی دیكەدا نەتوانەوە. بە درێژایی مێژوو لە لایەن خاچپەرستەكانەوە وەك كەمینەیەك سەیریان ئەكرا و زۆر جاریش تووشی ئازار و ئەشكنجە دەبوون. بۆیە هەر ئارەزووی گەڕانەوە بۆ «ئەرزی مەوعوود»یان لە دڵدا مابۆوە.

لە سەدەكانی ١٦ و ١٧ هەندێ لە جوولەكەكان، هەوڵیان دا بگەڕێنەوە بۆ فەلەستین. بزووتنەوەی زایۆنیزم لە میانەی سەدەی نۆزدە لە ئەورووپای ڕۆژهەڵات و ناوەندیەوە دەستی پێكرد و ناوەكەی خۆشی لە دۆڵێكی فەلەستین بە ناوی «زایۆن» وەرگرتووە. لە ساڵی ١٨٩٧ ڕۆژنامەنووسێكی نەمسایی بە ناوی تیۆدۆر هێرتزڵ، یەكەمین كۆنگرەی زایۆنیستەكانی لە بازێلی سویسرا بەڕێوە برد و داوای كرد هەموو جوولەكەكان بگەڕێنەوە بۆ فەلەستین.

ئەگەرچی عوسمانییەكان بەم كارە ڕازی نەبوون، بەڵام دوای ڕووخانی ئیمپراتۆری عوسمانی، بەریتانیاییەكان بەم كارە هەستان و سەرەتا لە ساڵی ١٩٠٣ حوكمەتی بەریتانیا، پێشنیازی كرد كە بەشێك لە خاكی ئۆگاندا بۆ نیشتەجێكردنی جوولەكان تەرخان بكرێت كەچی زایۆنیستەكان ڕازی نەبوون.

بەیاننامەی بالفۆر كە لە ساڵی ١٩١٧، لە لایەن ئارتۆر جەیمز بالفۆر وەزیری دەرەوەی بەریتانیا بڵاو كرایەوە، بەریتانیای بە دامەزرانی ڕژێمێكی زایۆنی لە خاكی فەلەستین پێمل كرد. لە ساڵانی دوای شەڕی جیهانی یەكەم، بزوتنەوەی زایۆن، پەنابەرە جوولەكەكانی لە شار و دێهاتەكانی فەلەستین جێگیر كرد و هەندێ دامودەزگای سەربەخۆی لەوێ دامەزراند. حەشیمەتی جوولەكەكان كە لە ساڵی ١٩٢٥ زیاتر لە ١٠٨ هەزار كەس بوون، لە ساڵی ١٩٣٣ گەیشتە ٢٢٠ هەزار كەس. لە میانەی دوو شەڕی جیهانی و بە تایبەت شەڕی دووهەم، بە هۆی سیاسەتی دژ بە جوولەكەی نازیسم، جوولەكەكان دەستەدەستە بەرەو فەلەستین گلۆر بوونەوە و خۆیان گەیاندەوە ئەم سەرزەمینە.

زۆربەی عەرەبە فەلەستینییەكان هەر لە سەرەتاوە، زایۆنیستەكانیان وەك مەترسییەك لە قەڵەم دا و كەوتنە جموجووڵ بۆ سەركوت كردنیان. ئەم مەسەلە بووە هۆی دامەزرانی سپای خوفییەی جوولەكەكان لە ساڵی ١٩٢٠ كە بە ناوی هاگانا بە مانای بەرگری ناوی دەركرد. دوای شەڕی جیهانی دووهەم، ڕێكخراوەی نەتەوە یەكگرتووەكان بە دابەشبوونی فەلەستین و دامەزرانی دەوڵەتێك بۆ جوولەكەكان ڕازی بوو. بەرەبەرە زەمینە بۆ شەڕی گەورەی جوولەكە و عەرەبان خۆش بوو. لەم شەڕەدا جوولەكەكان بە زۆری سەركەوتنیان

بەدەس ئەهێنا و خاکێکی زۆرتریان داگیر ئەکرد. لە شەڕەکانی دواتریش (١٩٥٦،١٩٦٧،١٩٧٣) دەوڵەتانی عەرەبیش هاتنە مەیدانی شەڕەکە و ماڵ وێرانی و ئاوارەییەکی زۆری لێکەوتەوە. «ڕێکخراوەی ئازادی فەلەستین»* و چەندین گرووپی گریلایی دژ بە جوولەکەکان دامەزرا کە تا ئێستاش ئەم ناوچە ڕواڵەتی ئاشتی و ئارامی بە خۆوە نەدیوەتەوە.

زستانی ئەتۆمی زمستان هستەای Nuclear Winter

ئەم زاراوە ئاماژە ئەکات بە کارەساتێکی ژینگەیی کە لە دوای شەڕی ئەتۆمی ڕوو ئەدات. بەو پێیە، دوابەدوای تەقینەوە ئەتۆمییەکان، بۆ ماوەی پتر لە ساڵێك، گەرما و تیشکی هەتاو ناگاتە گۆی زەوی و ئەمەش دەبێتە هۆی سەرما و سۆڵێکی سەخت و زەوی دەگەڕێتەوە بۆ دۆخەکانی بەر لە مێژوو (چاخی سەهۆڵبەندان).

زل هێز ابرقدرت Superpower

هێزێك کە لە هێزەکانی‌تر بەهێزتر بێت. لە زاراوەی سیاسیدا «زلهێز» بە وڵاتێك ئەگوترێ کە لە بواری هێزی پیشەسازیی و سەربازییەوە لە وڵاتەکانی‌تر بەهێزترە و بە سەر گۆڕەپانی سیاسەتی نێونەتەوەیی‌دا دەسەڵاتدارییەتی ئەکات. ئەم زاراوە بە تایبەت بۆ ناوبرەکردنی ئەمریکا و یەکیەتی سۆڤیەت (پێشوو)، بە کار دێت کە لە بواری بەرهەمهێنانی سنعەتی و هێزی سەربازی و وزەی ئەتۆمی و بەرفراوانی خاکی وڵات و سەرچاوەی سروشتی و ڕادەی حەشیمەت، لە وڵاتەکانی دیکە لەپێشترن. هەروەها ئیمکانی مناوەرەی سیاسی و سەربازی ئەوان لە ئاستی نێونەتەوەیی‌دا لەوانی‌تر زیاترە و وەك دوو هاودژی سەرەکی لە گۆڕەپانی سیاسی و سەربازی لە ئەژمار دێن.

زمانکوژی زبانکشـــی Linguicide

بریتییە لە لەناوبردن و ڕیشەکێشکردنی زمان. قت کردنی زمانی زگماکی ناوچەکان لە سیستەمی پەروەردەیی وڵاتێك کە دەرەنجامی ئەم کارەش ئەگاتە سڕینەوەی فەرهەنگی کەمینە ئەتنیکییەکان. نموونەی ئەم قت کردنە، سیاسەتی زمانی وڵاتانی تورکیا و. . . سوریایە بە نیسبەت زمانی کوردی.

زۆرداریی/ تیرانی دژسالاری/جباریَت Tyranny

بە گشتی بە مانای حوکمەتی ستەمکار و چەوسێنەرە. لەم جۆرە حوکمەتەدا دەسەڵاتی وڵات بەدەست یەك یا چەند کەسێکە و ئەمانیش بە سەر گیان و ماڵی خەڵکدا دەسەڵاتێکی ڕەها و بێ سنووریان هەیە.

ئەم زاراوە بۆ ئەو حوکمەتانە بەکار ئەبرێ کە بە شێوازی ئیستبدادی و تیرۆر* دەسەلات بەڕێوە دەبەن. هەندێجار دیموکراسیش مانای زۆردارانە لە خۆ دەگرێ ئەویش ئەو کاتەیە کە زۆرینە* بە شێوەیەکی ڕەها و ستەمکارانە بەسەر کەمینەیەك حوکمەت دەکات.

زۆرینە اکثریت Majority

هەر وڵاتێك، پێکهاتووە لە چەن گرووپی جیاوازی خەڵك. گرووپێك کە زۆرترین ژمارەی دانیشتوانی لە خۆ گرتبێت، پێی ئەگوترێ زۆرینە. کۆمەڵگا ئینسانیەکان لە لایەنی جۆراوجۆرەوە(سیاسی، ئابووری، ئایینی و زمانی و...) بە زۆرینە و کەمینە دابەش ئەکرێن.

لە سیستەمی پەرلەمانی نوێدا بنەڕەتی «حوکمەتی زۆرینە» وەك بنەمای بڕیاردانی یاسایی پەسند کراوە. واتە هەر بابەتێك کە زیاتر لە پەنجا لە سەدی دەنگەکان بێنێت، یاساییە و دبێ بەڕێوەبچێت. ئەگەریش بە ڕێوە نەچوو، یاسا فەشەل ئەهێنێت. چونکا مەفرووزە کە بڕیاری زۆرینە، بڕیارێکی عەقڵی و راستە و رەنگدانەوەی «ئیرادەی گشتی»یە. بەڵام واش نییە کە «زۆرینە» هەمیشە نەگۆڕ بێت چونکا رەگەزەکانی دەگۆڕێن و هیچ زۆرینەیەکیش بۆی نییە کە خۆی بە خاوەن حەقێکی پاوانخوازانە بزانێ و هەمیشە سەروەر بێت.

هەبوونی ئازادی بیر و ڕا و کۆبوونەوە و لێبوردەیی سیاسی و ئایینی لەم سیستەمانەدا و سنوورداری خولەکانی پەرلەمان، بۆ ئەوەیە کە دەرفەت بدرێتە کەمینە سیاسییەکان تاکوو بە تەبلیغی ڕێبازەکانیان، بتوانن هاوڕایەتی کەسانی تریش بە دەس بێنن و لە کەمینەوە ببنە زۆرینە و سەرەنجام فیکرە سیاسی و ئابووری و کۆمەڵایەتیەکانی خۆیان پیادە بکەن. بەم پێیە ڕەنگامەیی حیزب و گروپە سیاسیەکان و ئازادی کۆبوونەوە و تەبلیغ، یەکێك لە ئەستوونەکانی سیستەمی پەرلەمانی ڕاستەقینەیە(بڕوانە ئازادیخوازی).

زۆرینەی تەواو، کاتێك دێتە کایەوە کە لانیکەم نیوە لەسەر یەکی دەنگەکانی وەدەست هێنابێ.

زۆرینەی ڕێژەیی، ئەوەیە کە هەندێ لە دەنگەکان لەوانی دیکە زیاتر بێت، بێئەوەی زۆرینەی موتڵەق بەدەس هاتبێ. (بۆ وێنە،ڕێژەی ٤٠٪ بە سەر ٣٠٪ یان ٢٠ ٪)

زیندانی سیاسی زندانی سیاسی Political prisoner

لە سیستەمە یاساییەکاندا زیندانی سیاسی بە کەسێك دەگوترێ کە بە هۆی بەزاندنی سنوورە یاساییەکانی دیاریکراو بۆ ئازادییە سیاسیەکان ــ کە لە دەستووری بنچینەیی دا دیاری کراوە ــ هەروا خستنە ژێر پێی سنووری دەسەلات و حاکمییەتی دەوڵەت، بڕیاری زیندانی کردنی بۆ دەرئەچێ. گەورەترین تاوانی سیاسی کە لە یاساکانی سزاداندا بە «تاوانی باڵا» ناوبردە کراوە، پیلان گێڕان بە دژی یەکپارچەیی خاکی وڵات و شەڕی چەکداری بە مەبەستی ڕووخانی ڕژێمی سیاسی وڵاتێکە.

لە لایەکی‌ترەوە، دیل کردنی هەر تاکێك بە هۆی ئەو تاوانانەی سەرەوە، بە پێشێلکردنی جاڕنامەی جیهانی ماقی مرۆۋ دادەنرێ چونکە ئەم جاڕنامە لە بەندی نۆزدەهەمدا دەڵێ: هەموو کەسێك ماقی ئازادی بیر و باوەڕ و ڕادەربڕینی هەیە و ئەم مافەش بریتییە لەوەیکە بە هۆی بیر و باوەڕیەوە تووشی ترس و خۆف نەبێت و لە پێناو وەرگرتنی زانیاری و ئەندێشە و بڵاوکردنەوەیان، بە ئامرازی گونجاو بێ ڕەچاوکردنی هیچ بەربەستێك، ئازاد بێت(بڕوانە مافەکانی مرۆۋ).

ئەو کەسانەی کە لە روانگەی ڕێکخراوە مرۆۋ پارێزەکانەوە بە زیندانی سیاسی لە قەڵەم ئەدرێن، زۆربەی دەوڵەتان بە تێکدەر و تیرۆریست و ئاژاوەگێڕ و ناحەز ناونووسیان دەکەن و ئەندامبوونیان لە گرووپە نایاساییەکان دژ بەو پێناسەیە دەزانن کە بۆ زیندانی سیاسی کراوە.

لە یاساکانی سزادان، ئەغلەب تاوانی سیاسی لە تاوانە ئاساییەکان جیا دەکەنەوە و بۆ تاوانبارانی سیاسی هەندێ مەرج و ئاسانکاری تایبەت لە بەرچاو دەگرن. بۆ وێنە ئامادەبوونی «ئەنجومەنی چاودێران» و ماقی جیاکردنەوەی زیندانی سیاسی لە زیندانی ئاسایی لە ناو بەندیخانەکاندا.

ژ

ژاکۆبنیزم ژاکوبنیسم Jacobinism

بزاوتی توندڕەوانەی سەردەمی شۆڕشی فەڕەنسە (١٧٨٩) کە پێوەندی هەیە بە ڕوبسپیر و ئەندامانی «یانەی ژاکۆبن». مەبەستی سەرەکی ئەم بزاوتە پەیجۆری کردنی ئامانجە شۆڕشگێڕییەکانە بە هەر جۆرێك بێت و خۆپاراستن لە هەر چەشنە سازشکارییەك. هەندێ لە تایبەتمەندییەکانی ژاکۆبنیزم بریتییەلە: سووکایەتی کردن بە خواستی زۆرینە، لایەنگری لە دیکتاتۆری گرووپێکی نەبەزی شۆڕشگێڕ و دامەزرانی کۆمیتەی ئاسایشی گشتی وەك بنکەیەك بۆ تیرۆر. لینین، ڕێبەری شۆڕشی ئۆکتۆبەری سەوڤیەت، لایەنگرەکانی خۆی بە ژاکۆبنەکانی پەیوەست بە چینی کرێکار ناوبردە ئەکرد.

ژێرخان زیرساخت Infrastraucture

لە جیهانبینی مارکسیدا و بە پێی تیۆری «مەتریالیزمی مێژوویی»*، لە ناو هەموو پێوەندییە کۆمەڵایەتییەکانی کۆمەڵگا، پێوەندییە مادی و بەرهەمهێنەرەکان بە پێوەندی سەرەکی و چارەنووس‌ساز دادەنرێن. ژێرخانی هەر کۆمەڵگایەك بریتییە لە کۆی ئەو پێوەندییە بەرهەمهێنەرانەی کە پەیکەری ئابووری کۆمەڵگا پێك دێنن (واتە سیستەمی ئابووری، هێزە بەرهەمهێنەکان، پێوەندی چینایەتی و شێوازەکانی خاوەنداریەتی).

لە بەرامبەر ژێرخاندا سەرخان دێتە ئاراوە کە ئەویش بریتییە لە سەرجەم دەزگا کۆمەڵایەتی ـ سیاسی و کەلتوورییەکانی کۆمەڵگا. ئەم سەرخانە لە دوو ڕواڵەت پێك دێت: یەکەم، شێوازە یاسایی و ڕێکخراوەیی‌یە کۆمەڵایەتییەکان، واتە دەوڵەت و دەزگای دادپەروەری و سیاسی. دووهەم، ئایدیۆلۆجی* واتە کۆی بڕوا و ئەندێشە ئەخلاقی و سیاسی و ئایینی و فەلسەفییەکان کە ئەبێتە پاڵپشتی سیستەمی خاوەنداریەتی و شێوازی دابەشکردنی بەرهەمەکان. بە بڕوای مارکس، لە نێوان ژێرخان و سەرخان، پێوەندییەکی یەك لایەنە لە ئارادا هەیە و هەر چەشنە گۆڕانێك بە سەر ژێرخاندا بێت، دەبێتە هۆی گۆڕانکاری لە سەرخانیشدا.

ژینۆساید: بڕوانە کۆمەڵکوژی.

س

سابوتاژ / گێرەشێوێنی سابو تاژ/خرابکاری Sabotage

ئەم زاراوە لە وشەی فەرەنسی saboter بە واتای دەنگ دەرهێنان لە جۆرە پێڵاوێکی دارینە بە ناوی sabots وەرگیراوە کە لە ساڵی ١٨٤٢ لە لایەن کرێکارانی فەرەنسییەوە بە کار براوە. هۆیەکەشی بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە لە یەکەمین بزاڤی کرێکاری فەرەنسە، کرێکاران بۆ دەربڕینی ناڕەزایەتی، پێڵاوە دارینەکانی خۆیان لە پێ دائەکەند و بە پێکدادانییان و دروستکردنی هەراهەرا و دەنگەدەنگ، بەربەستیان لە بەردەم کرێکارەکانی دیکە ساز ئەکرد. بە واتایەکی تر لە ساڵانی دوور، هەندێ لە کرێکارە ئەورووپییەکان بە مەبەستی دەربڕینی ناڕەزایەتی و گێرەشێوێنی، پێڵاوە دارینەکانی خۆیان دەخستە بەینی چەرخی کارگەکان و کارەکەیان رادەوەستان. سابوتاژ لە زاراوەی سیاسیدا بریتییە لە ئەنجامی کاری تێکدەرانە لە رێکخراوە و دەزگا دەوڵەتی و گشتیەکان بە مەبەستی ئاستەنگی نانەوە و گێرەشێوێنی.

ساتیاگراها ساتیاگراها Satyagraha

ساتیاگراها وشەیەکی سانسکریتیە و بە مانای «هێزی رۆح و حەقیقەت» یان پێداگرتن لەسەر راستییە. ئەم گوزارە بەشێکە لە ئەندێشەی فەلسەفی و تیۆرییە کۆمەلایەتی و سیاسییەکانی گاندی رێبەری بزاڤی نەتەوەیی و سەربەخۆیی خوازانەی خەڵکی نیمچە کیشوەری هیندستان. لەم فەلسەفەدا بۆ ئەنجامی چالاکی کۆمەلایەتی، کاریگەریی هێزی دەروونی زیاترە لە هۆکارە ماددییەکان. شێوازی گاندی بۆ بەکارهێنانی هێزی رۆحی و پارێزکردن لە بەکارهێنانی هێزی ماددی، «نەرمکێشی» و هێوریی بوو. گاندی بە پشت بەستن بەم تیۆرییە، توانی راستی و خۆشەویستی بکاتە بناغەی کارەکانی خۆی و بە هاوبەندی و یەکپارچەیی هەموو چین و توێژەکان، لە خەباتی خۆی دژ بە کۆلۆنیالیستەکان بەردەوام بێت.

سارك (یەکیەتی هاریکاری ناوچەیی ئاسیای باشوور)

سارك(اتحادیه جنوب آسیا برای همکاری منطقه‌ای)

SAARC (South Asian Association for Regional Cooperation)

سارك ناوی رێکخراوەیەکە پێکهاتووە لە حەوت وڵاتی بەنگلادیش، بووتان، پاکستان، سریلانکا، مالدیڤ، نیپاڵ و هیندستان کە لە ١٩٨٥/١٢/٨ لە داکا پێتەختی بەنگلادیش بوونی خۆی راگەیاند. ئامانجی دامەزراندنی ئەم یەکیەتیە زیادکردنی هاریکاری ئابووری دوولایەنە لە نێوان ئەندامانی ناوبراو و

هاوکاریکردنی ڕێکخراوە نێونەتەوەییەکانە لەم بەستێنەدا. نووسینگەی هەمیشەیی سارك لە کاتماندۆ پێتەختی نیپاڵ ـە و لە بەرواری ١٦ /١/ ١٩٨٧ بە شێوەیەکی فەرمی کراوەتەوە.

سالت — سالت — Salt

ئەم زاراوە کورتکراوەی دەستەواژەی (Strategic Arms Limitation Talks ـ گفتوگۆ لەمەڕ بەربەستکردنی چەکە ستراتیژیکەکان)ـە کە لە ساڵی ١٩٦٩ لە نێوان ئەمریکا و یەکیەتی سۆڤیەت دەستی پێکرد و لە ٢٦ /٥/ ١٩٧٢ بوو بە هۆی ئیمزاکردنی یەکەمین پەیمانی بەربەستکردنی چەکە ستراتیجیکەکان.

خولی یەکەمی ئەم گفتوگۆیانە و ئەو پەیمانەش کە لە دواییدا مۆر کرا، بە سالتی ١ ناوی دەرکردووە و خولی دووهەم کە لە ساڵی ١٩٧٩ پەیمانێکی تازەی لێکەوتەوە، بە سالتی ٢ ناونووس کراوە. بەڵام لە دوای هێرشی سۆڤیەت بۆ سەر ئەفغانستان لە مانگی دیسەمبەری ١٩٧٩، پەیمانەکە لە (١٩٨٠) لە کۆنگرێس پەسند نەکرا و پێشبڕکێی خۆ پڕ چەك کردن لە نێوان ئەمریکا و سۆڤیەت بەردەوام بۆوە. لە ساڵی ١٩٨٢ دوو وڵاتی ناوبراو زنجیرە گفتوگۆیەکی تازەیان بە ناوی ستارت (START) هەر لەو بابەتەوە دەستپێکردەوە.

پەیمانی ١٩٧٢ بە یەکەمین هەنگاوی گرینگ بەرەو کەمکردنەوەی چەکە ناوەکییەکان لە جیهان لە ئەژمار دێت.

سانسۆڕ — سانسور — Censor/Censorship

ئەم زاراوە لە وشەی لاتینی censere بە مانای حوکم کردن و بایەخ دانان وەرگیراوە بەڵام لە زاراوەی سیاسیدا بریتییە لە بەرگری کردن لە بڵاوکردنەوە و دەربڕینی هەر مەرام و بەرهەمێك (ئەدەبی، هونەری، سیاسی، ئایینی و فەلسەفی) کە لە ڕوانگەی سیستەمی سیاسی یا ئەخلاقی ـ کە دەسەڵاتی حاکم پشتیوانی لێ ئەکات ـ زیانبار و مەترسیدار لە قەڵەم بدرێت. سانسۆڕ ڕابردوویەکی دوور و درێژی هەیە بەڵام بەکاربردن و بەرجەستە بوونەوەی ئەم دیاردە ئەگەڕێتەوە بۆ قۆناغی پاش داهێنانی چاپ.

کڵێسەی کاتۆلیك لە سەدەی ١٦ ی زایینی، یەکەمین لیستی کتێبی قەدەغەکراوی ڕاگەیاند و پڕوتستانەکانیش لە سەردەمی «ریفۆرمی ئایینی» لە سانسۆڕ کەڵکیان وەرگرتووە.

سانسۆڕ لەم چاخەدا بە دوو جۆر ئەنجام ئەدرێ:

یەکەم، سانسۆڕی هۆشیارکەرەوە (ناڕاستەوخۆ) واتە لە پێش چاپ و بڵاوکردنەوە، بەر بە دەربڕینی مەرام یا بڵاوکردنەوەی بەرهەمێك دەگیرێت. لەم جۆرە سانسۆڕەدا خاوەنی دەزگاکانی بڵاوکردنەوە ناچار دەکرێن ئەو بابەتانە بڵاو نەکرێنەوە کە لە بەرژەوەندی سیستەمی فەرمانڕەوادا نین یا خود ناچاریان دەکەن بە پێچەوانەی ویستی خۆیان، هەندێ بابەت بۆ پیاهەڵدان و ستایشی حوکمەت بڵاوبکەنەوە. لەم وڵاتانەدا لەبەر ئەوەی نووسەران تووشی گێچەڵ نەبن، ناچار دەبن بە پارێزەوە شت بنووسن و لە ڕاستیدا خۆ سانسۆڕ دەکەنەوە (auto-censor).

دووهەم، سانسۆڕی سزادەر (ڕاستەوخۆ)، کە بە پێی یاسا و بە فەرمانی دادگا بەڕێوە دەچێ. سانسۆڕ بە گشتی تایبەتی وڵاتانی ئیستبدادی و تۆتالیتەری*یە بەڵام لە وڵاتانی دیموکراتیش تا رادەیەك سانسۆڕ چێ دەکرێت. لەم وڵاتانەدا کاتێك قۆناغێکی نائاسایی و هەستیار (بۆ وێنە کاتی شەڕ) دێتە پێشەوە، سانسۆڕ بەکار دەبرێت. هەروەها لە هەموو وڵاتێك، یاسایەك دەرئەچێت تاکوو لە بڵاوبوونەوەی ئەو بەرهەمانەی کە «دژی دەروون پاکی و ئەخلاقی گشتی» بێت، بەرگری بکات.

سایبر دیموکراسی سیبر دموکراسی Cyberdemocracy

ئەم زاراوە لەم دواییانەدا بۆ ئاماژەکردن بە پیادەکردنی دیموکراسی ڕاستەوخۆ لە ڕێگای تەکنولۆجیای نوێی کۆمپیتەری و ئەنتەرنێت بۆ نموونە بەشداری کردن لە هەڵبژاردنەکان، کەمکردنەوەی خەرج وبەرجی هەڵبژاردن، بڵاوکردنەوەی خێرای زانیاری سیاسی.

دەروونناسی سیاسی/سایکۆلۆجی سیاسی روانشناسی سیاسی Political psychology

لە ساڵەکانی ١٩١٠ بەملاوە، والتێر لیپمەن، رۆژنامەنووسی ئەمریکی(١٨٨٩-١٩٧٤) وتی: گەورەترین هەڵەی ئەندێشەی سیاسی ئێمە ئەوەیە کە بێ ڕەچاو کردنی«مرۆڤ»، دەم لە سیاسەتەوە بەین.

بابەتی سایکۆلۆجی سیاسی، لێکدانەوەی کاریگەریی کەسایەتی جەماوەرە بە سەر سیاسەتدا بە تایبەت گرنگایەتی سایکۆلۆجی لە بڕیارە سیاسییەکاندا سەرنجی پێدراوە. بەم حاڵەش جۆراوجۆری قوتابخانە سایکۆلۆجییەکان بۆتە هۆی فرەچەشنی سایکۆلۆجی سیاسی. بۆ وێنە جەخت کردن لە سەر سایکۆلۆجی فرۆید، سایکۆلۆجییەکی سیاسی جیاوازیش دێنێتە ئاراوە.

سایکۆلۆجی سیاسی، خۆی بە تایبەتمەندییە دەروونییەکانی ئەکتەرە سیاسییەکان سەرقاڵ ئەکات. متمانە کردن بە خۆ، هەست کردن بە گوناهباری، هەست بە ئاسایش یا نائەمنی، خودشەیدایی، ئیگۆی لاواز یان بەهێز و... لە جوملەی بابەتەکانی توێژینەوەی سایکۆلۆجی سیاسی لە ئەژمار دێن. بەڕای هەندێ لە پسپۆڕانی ئەم زانستە، سیاسەت بۆ ئەو کەسایەتییانە دڵڕفێنە کە لە قۆناغی منداڵی یا هەرزەکارییان تووشی شکست و سووکایەتی و ناموڕادی بوبێتن. وەها کەسانێك ئەیانهەوێت بە وەدەسهێنانی دەسەڵات، ئەم کەموکووڕییانەی ژیان قەرەبوو بکەنەوە.

بەم پێیە سایکۆلۆجی ڕێبەرە سیاسییەکان، بەم سێ شتەوە پەیوەستە: یەکەم ناسینی پاڵنەرەکانی کەسایەتی، دووهەم چۆنییەتی بە سیاسی کردنی ئەم پاڵنەرانە و سێهەم پاساودانیان بە پێی بەرژەوەندییە نەتەوەییەکان. لەم ڕوانگەوە ڕەفتاری سیاسی ڕێبەران بریتییە لە دیتنەوە و ئاشکرا کردنی پاڵنەرە دەروونییەکان و گرفتە شەخسییەکانی تاق منداڵی ئەوان.

سپاردنی دەسەڵات تفویض قدرت Delegation of power

سپاردنی دەسەڵات بە مانای ئەوەیە کە کەسێك یان ئەنجومەنێکی خاوەن دەسەڵاتی یاسایی یان سیاسی، بەشێك یا تەواوی دەسەڵاتی خۆی بسپێرێتە کەسێك یان جەماعەتێکی ژێردەستی خۆی. ڕەنگە دەسەڵاتی نوێنەرێك بە ڕێژەی دەسەڵاتی پەرلەمانتارێك جیاوازی بەرچاوی هەبێت.

ستالین سڕینەوە: *بڕوانە ستالین خوازی.*

ستالین خوازی استالینیسم Stalinism

بە سەرجەم سیاسەت و شێوازی حوکمەتی ژۆزێف ستالین(١٨٧٩-١٩٥٣)، سەرەك وەزیر و فەرماندەی گشتیی هێزەکان و سکرتێری حیزبی کۆمۆنیست و دیکتاتۆری یەکیەتی سۆڤیەتی پێشوو دەگوترێ. ئەم زاراوە، ئایدیۆلۆجیایەکی تایبەت نییە بەڵکوو شێوازی پیادەکردنی «مارکسیزم ـــ لێنینیزم» ـــ لە سەردەمی حوکمەتی ستالین و هەندێ شرۆڤەی ئەم تیۆرییانە و ڕادەی سازدانیان لە گەڵ واقیعدا. ئەم شێوازانە بریتی بوون لە تیرۆریزم و بوروکراتیزم و ملدانی زۆرەکی بە دەستوورە ڕەهاکانی ستالین لە بزووتنەوەی کۆمۆنیستیدا جا چ لە سۆڤیەت بێ و چ لە نێوان حیزبەکان یان وڵاتە کۆمۆنیستەکانی جیهان.

ستالین خوازی، لەو کاتەوە سەری هەڵدا کە ستالین ڕەقیبەکانی خۆی بەتایبەت ترۆتسکی(بڕوانە ترۆتسکیزم) لە مەیدان بەدەر کرد و بوو بە جێنشینیی لێنین(١٩٢٤). سیاسەتی ستالین ناسراو بە (سۆشیالیزم لە یەك وڵاتدا) بریتی بوو لە هاوبەشێتی زۆرەملەیی کشتوکاڵ و پیشەسازی کردنی خێرای یەکییەتی سۆڤیەت. ستالین بۆ گەیشتن بەم ئامانجە،خەڵکی خستە ژێر کۆنترۆڵێکی پۆلیسی و لەم ڕێگەوە شێوازێکی بێڕەحمانەی زۆری بەکارهێنا و پۆلیسی نهێنی(کاگێبێ) و نەریتی ڕژێمە تۆتالیتەرەکانی لە گەڵ تاك پەرستی تێکەڵ کرد.

فرۆفیشاڵی ستالینپەرستانە وایکرد، ئەو وەك فەرمانڕەوایەکی خێرخواز بناسرێت کە بە بلیمەتی و ئاوەزمەندییەوە توانیویەتی گەلانی خۆشبەخت و ئاسوودەی وڵاتەکەی لە فیتنەی «کاپیتالیزم»(بڕوانە سەرمایەداری)، ڕزگار بکات. تەواوی دەزگا تەبلیغاتییەکانی دەوڵەتی سۆڤیەت و سەرچاوەکانی هەواڵ و ئەمنیی و «ڕیالیزمی سۆشیالیستی»* لە ئەدەب و تەنانەت دەسکاریکردنی مێژووشی خستبووە گەڕ بۆ بڵاوکردنەوەی ئەم فیکرە لە ناوخۆ ودەرەوەدا. سەرکەوتنی سۆڤیەت لە شەڕی جیهانی دووهەم و بەربڵاوکردنی دەسەڵاتی خۆی لە پاش ئەم شەڕە، بە مانای سەرکەوتنی مێژوویی و بە موراد گەیشتنی ستالینیزم لە جیهاندا لە ئەژمار ئەهات.

کۆمۆنیستەکان تا ئەو کاتەی ستالین مابوو، ئەویان بە گەورەترین شرۆڤەگەری مارکسیزم و باڵاترین سەرچاوەی تیۆری بزووتنەوەی نێونەتەوەیی کۆمۆنیزم لە قەڵەم ئەدا بەڵام پاش مەرگی لە کۆنگرەی بیستەمدا خرۆشچۆف، سکرتێری گشتی حیزبی کۆمۆنیست بیلانێکی لە تاوانەکانی ستالین بڵاوکردەوە و لە کۆنگرەی بیست ودوهەم ئەم تاوانانە زیاتر لێکدرانەوە. ئینجا ستالینیزم بە سەرپێچی کردن لە فەرمانەکانی

لینین زانرا و بە تاوانبار دەرچوو. لەمەودوا ناوهێنانی ستالین و بیروڕاکانی لە باو کەوت و ستالینیزم، بە زوڵم و زۆر و تاك پەرستی و دیکتاتۆرییەت و رژێمی پۆلیسی لێك درایەوە.

لە جووڵانەوەی نێونەتەوەیی بە دژی کۆمۆنیزم، حیزبی کۆمۆنیستی یۆگۆسلاڤیا یەکەم حیزبێك بوو کە بەدژی ستالینیزم و پێدرێژیی ستەمکارانەی سۆڤیەت بۆ سەر حیزب و وڵاتە کۆمۆنیستەکان، راپەڕی و ئەم کارەی بە لادان لە مارکسیزم ـ لێنینیزم لە قەڵەم دا.

یەکێك لە بەناوبانگترین شرۆڤەکانی ستالین کە لە تیۆرییەکانی مارکسیست ـ لێنینیست کردبووی، تیۆری «دەوڵەتی سەرەمەرگ» و «ئینتەرناسیۆنالیزم» بوو. ئەو لە وەڵامی ئەو کەسانەی بە رەخنە گرتن لە مارکسیزم پاش نەهێشتنەوەی چینی چەوساوە، (بە بڕوای ستالین ئەم چینە لە سۆڤیەت نەمابوو) مەسەلەی لەناوچوونی دەوڵەتیان باس ئەکرد دەڵێ: دەوڵەت بە لاوازکردن، تووشی مەرگی کاوەخۆ نابێت بەڵکوو زیاتر، بە بەهێزبوونی دەفەوتێ. لە بابەت ئینتەرناسیۆنالیزمیش دەڵێ: «ئینتەرناسیۆنال، کەسێکە بە گیان و بەدڵ بۆ پاراستنی یەکییەتی سۆڤیەت لە خۆی ببورێ ... چونکا هەرکەس گومان بکات کە بێ یەکییەتی سۆڤیەت دەتوانێ لە خەبات و شۆڕشی جیهانی داکۆکی بکات، لە راستیدا بە دژی شۆڕش وەستاوە و دەکەوێتە ناو بازنەی دوژمنانی شۆڕشەوە». بەم پێیە ستالین، ستراتیجی* و تەکتیك*ی حیزبە کۆمۆنیستەکانی بە شێوازێکی رەها ئەبەستەوە بە سیاسەتی دەرەوەی سۆڤیەت. بەڵام ئەم تیۆرییە لە پاش مەرگی ستالین تا رادەیەکی زۆر رەتکراوە و بە تایبەت پاش سەرهەڵدانی پرۆسەی ستالین‌سڕینەوە، کە بە گوزارشە پەنامەکییەکەی خرۆشچۆف(١٩٦٥)دەستی پێکرد و تێیدا پەرستشی تاك مەحکووم کرابوو، باڵادەستی و مەرجەعییەتی سۆڤیەت لە جووڵانەوەی نێونەتەوەیی کۆمۆنیزم، تووشی نسکۆ هات. ئینجا، شەڕی ئایدیۆلۆجیکی چین و سۆڤیەت و لە پاشان، لادانی حیزبە کۆمۆنیستەکانی ئەورووپای رۆژاوا ـــ کە لە گەڵ حیزبە کۆمۆنیستەکانی فەرەنسە و ئیتالیا و ئیسپانیا، بەرەیەکی نوێیان بە ناوی «کۆمۆنیزمی ئەورووپی» پێکهێنابوو ـــ لانیکەم، سێ بەرەی تری لێ جیا بۆوە. هەوڵدان بۆ جیاکردنەوەی ستالینیزم لە مارکسیزم ـ لینینیزم و سڕینەوەی شێوازی ستالینی پاش بێدەس مانەوەی خرۆشچۆف لە دەسەڵات لە سۆڤیەتدا هەرەسی هێنا کەچی فەرمانڕەوایانی دواتر، بێئەوەی ناوێك لە ستالین بێنن، هەندێ دەزگا و دۆگمای ستالینی‌یان لەو وڵاتەدا زیندوو هێشتەوە.

لەم چەن ساڵەی دواییدا لە لایەن هەندێ دەزگای ناحکومییەوە، سەرلەنوێ لایەنگری لە ستالین ـ وەك رێبەرێکی بەتوانا بۆ ئیدارەی حوکمەتی سۆڤیەت ـ سەری هەڵداوە، تا ئەو رادەی کە چەندەها پەیکەری ستالین، نوێ کراوەتەوە و لە مۆزەخانەی تایبەت رێزی لێدەگیرێت.

ستراتیجی   استراتژی / راهبرد   Strategy

ئەم زاراوە لە بنەڕەتدا زاراوەیەکی سەربازییە و بە مانای هەڵسەنگاندنی وەزعی خۆت و دوژمنەکەت یان دانانی پیلانی جەنگ و فەرمانەدەیی هێزی سەربازی لێکدراوەتەوە. لە سیاسەتدا بە مانای خستنە گەڕی

سەرجەم تواناییەکان و گۆڕینی باشتری هەلومەرجەکانە بۆ گەیشتن بە ئامانجێکی سیاسی. کەواتە ئەتوانین خستنەگەڕی تەواوی وزە ئابووری و کۆمەڵایەتی و سیاسییەکان بۆ گەیشتن بە ئامانجێکی دوورمەودای نەتەوەیی وەك، بە پیشەسازیکردنی وڵات یان گەیاندنی ئاستی بەهرەداری و دەسەڵاتی نەتەوەیی بە سنورێکی دیاریکراو، بە ستراتیجی ناوبردە بکەین. بەم پێیە ستراتیجی، هاوسەنگە لە گەڵ مێتۆدێکی گشتی بۆ گەیشتن بە ئامانجێکی‌گشتی.

ڕەنگە ستراتیجی، هەمیشە بە ئامانجە سەرەکییەکەی نەگات یان لە مەیداندا (چ سەربازی چ سیاسی) سەرکەوتوو نەبێت بەڵام هەوڵی ستراتیجی زانەکان ئەوەیە کە تووشی کەمترین شکست بین.

بەڵام بۆ گەیشتن بە هەر ئامانجێکی گشتی ئەبێ لە چەن قۆناغ تێپەڕین. بە چۆنییەتی تێپەڕبوون لەم قۆناغانە و هەموارکردنی ڕێگا، تەکتیك دەگوترێ. چۆن لە جەنگێکدا گرتنەوەی گردێکی دیاریکراو بایەخێکی تەکتیکی هەیە، لە سیاسەتیشدا بە دەسهێنانی دڵی چینی مامناوەندی بۆ ئەوەیکە لە هەڵبژاردندا بە حیزبێکی چەپی دەنگ بدات، تەکتیك* لە ئەژمار دێت.

دەوڵەتەکان، لە پرۆسەی پێوەندییە نێودەوڵەتییەکاندا ناچارن لە ئاست سیاسەتی دەرەکی، دیدێکی ستراتیجیکی بە کار بێنن. لەم بۆچوونەدا ڕەنگە سیاسەتێك سەرکەوتن بەدەس بهێنێت کە پەسندی هەمووان نەبێت.

ستراتیجی نەتەوەیی استراتژی ملی/راهبرد ملی National Strategy

١ـ پەرەپێدانی هاوسان و هاوئاهەنگ بە هێزە سیاسی و کەلتووری و ئەخلاقی و ئابووری و سەربازییەکانی نەتەوە و وەگەڕخستنی ئەم هێزانە.

٢ـ زانست و تەکنۆلۆجیای بەکارهێنانی دەسەڵاتی سیاسی، ئابووری، کۆمەڵایەتی، کەلتووری و سەربازی وڵاتێك لە کاتی ئاشتی و شەڕ بۆ گەیشتن بە ئامانجە نەتەوەییەکان.

سروودی نەتەوەیی/نیشتمانی سرود ملی National Hymn

١ـ سروودێکی ڕەسمییە کە بالاٌنوێنی ڕۆحی نەتەوە و کەلتوور و داب ونەریت و مێژووی وڵاتێکە.

٢ـ ئاوازێکی نیشتمانپەروەرانە و ئایدیالییە کە لە کاتی فەرمیدا بۆ ڕێزگرتن لە وڵاتێك تۆمار ئەکرێت.

سڕینەوەی مرۆڤایەتی انسانیت زدایی Dehumanization

بەربەست کردن یان نەلێکردنی ئەندێشە و کەیفییەتی ئەو چالاکییانەی کە تایبەتی مرۆڤ بن. سڕینەوەی مرۆڤایەتی، زیاتر لەخۆ بێگانەبوونە وەك لەوەیکە بێگانە لە سیستەم یان ستراکتوورێکی دەرەکی بێت. مارکس ئەم حاڵەتەی بە ڕەگەزێکی تێکتەنراوی بێگانەبوونێکی گشتی لە ئیش و کار ناوبردە ئەکرد کە لە هەر سیستەمێکی کۆمەڵایەتیدا سەرهەڵئەدا و کرێکار ناچار ئەکات زیاتر لەوەیکە بۆ گەشە و نەشەی خۆی

یان کەسایەتییەکەی کار بکات، تەنیا بۆ پاراستن و هێشتنەوە و مانەوەی خۆی مل ئەداتە کار. ئیمڕۆکە ئەم زاراوە بە گشتی بۆ ئەو ئەرکە ماشینی و دووپاتیانەی بەشی مۆنتاژ بە کار ئەبرێ کە بەردەستەکانی تاکوو ئاستی کەرتێکی ماشینی دائەبەزێنێ.

سزاریزم: بڕوانە قەیسەرگەرێتی.

سکۆلاریزم سکولاریسم Secularism

سکولار لە ریشەی لاتینی saeculum بە مانای کاروباری ئەم دنیا وەرگیراوە واتە جیهان پەرستی، ئەو شتەی کە پێوەندی بەم جیهانە خاکییەوە هەبێت. لە زاراوەی سیاسی و فەلسەفیدا بریتییە لە بڕواهێنان بە راگواستنی سەرچاوە لە دەزگا ئایینیەکانەوە بۆ کەسان یا رێکخراوەی نائایینی. واتە گوێ بە ئایین نەدان و لە ئایین دابڕان، جیا کردنەوەی ئایین لە کاروباری حوکمەت و جیهان بە تایبەتی پەروەردەو فێرکردنی قوتابیان. بە پێی ئەم تیۆرییە، ئەو شتەی کە لە کاروباری کۆمەڵایەتیدا رەسەن لە ئەژمار دێت، سیاسەتە نەك ئایین، چونکا ئایین شتێکی تاکەکەسی و شەخسییە. سکۆلاریزم بە واتای دنیا پەرستی و رەتکردنەوەی هەموو شتێك جگە لە دنیا و بە ئەسڵ دانانی دنیا راڤە دەکرێت کەوابوو رەتکردنەوەی ئایینیش دەگرێتەوە.

بیرۆکەی پێویستی جیاکردنەوەی ئایین لە سیاسەت، دەگەڕێتەوە بۆ ئەو کێشمەکێش و ناکۆکییانەی کە لە تێکەڵکردنی شتە رۆحی و دەروونییەکان لە گەڵ شتە دنیایی و مادییەکان هاتبووە ئاراوە. ئەمیش سەرەتا لە کۆمەڵگای مەسیحییەکان و رۆما خۆی نیشان دا. ئەمان بۆ پاساوی بیر و بۆچوونەکەیان پشتیان بەم گوتەیەی عیسا پێغەمبەر بەستبوو کە دەڵێ: «ماڵی قەیسەر بۆ قەیسەر و ماڵی مەسیح بۆ مەسیح» واتە عیسا بە دینی خۆی و مووسا بە دینی خۆی!

لە سەدەکانی پاش چاخی رۆشنگەری و پاش سەرهەڵدانی فەلسەفەکانی لیبرالیزم و دیموکراسی، ئەندێشەی جیاوازی ئایین لە سیاسەت بە کردەوە پیادە کرا تا رادەیەك کە ئەمێستا ئەم بیرۆکە وەك بەشێکی سەرەکی دەستووری بنچینەیی وڵاتانی رۆژاوایی لێ دەرهاتووە.

سکولاستیکیزم فلسفه مدرسی/اسکولاستیسیسم Scholasticism

ئەم زاراوە لە ریشەی لاتینی scholastica بە واتای «وانە قوتابخانەییەکان» وەرگیراوە. لە سەدەکانی ناوەڕاست باس و گفتوگۆ زانستی و فەلسەفیەکان پتر لە ناو قوتابخانە و کلێسا و پەرستگەکان ئەنجام دەدران هەر بۆیە باسە زانستیەکانی ئەو سەردەمە بە زانستی سکولاستیك ناوبانگیان دەرکردبوو. لایەنگرانی ئەم قوتابخانەیە ئیمانیان بەلاوە گرنگتر بوو لە ئەقڵ و ئاوەز و پێیان وابوو کە ئەبێ لە پێشدا بڕوا و ئیمانمان هەبێ ئینجا بابەتەکان بفامێنین. بەڕای ئەمان، ئایین لە لایەن خوداوە بە مرۆڤ عەتا کراوە و ئەقڵ ناتوانێ لە بەرامبەریدا ملهوڕیی بکات و رەتی بکاتەوە. باوەڕمەندانی ئەم رێبازە لە گەڵ هەر چەشنە سەربەخۆییەکی

فیکریدا نەیارن و تەنیا بە نووسراوەکانی کتێبی پیرۆز و بنەما فیکریەکانی ئایینی مەسیح پشت ئەبەستن.

ئەم فەلسەفە ئەگەرچی پشتی بە ئایینی مەسیح بەستبوو، بەڵام لە راستیدا جۆرێك گەڕانەوە بوو بۆ قوتابخانەکانی یۆنانی کۆن و لە ژێر کاریگەریی نیشتمانی خەیاڵی و ئایدیالی پلاتۆدا بوو. پاش سەرهەڵدانی رێنسانس لە ئەوروپا و پەیدابوونی هزرڤانان و بیرمەندانێك کە بنەماکانی سکولاستیکیان خستەبەر گومان، هەندێ ریفۆرم بە سەر ئایینی مەسیحدا هات و رێگا بەم قوتابخانە لێژ کراو و جێگای خۆی دا بە رێبازی راسیۆنالیزم.

سۆسیال ئیمپریالیزم سوسیال امپریالیسم Social Imperialism

یەکەم جار، لێنین، ئەم زاراوەی لە ساڵی ١٩١٦ بۆ بەرپەرچدانەوەی کائۆتسکی و رێبەرانی دیکەی سۆسیال دیموکراسی ئەڵمانیا بەکار هێناوە و مەبەستی ئەوە بووە کە بە زمان لایەنگری سۆشیالیزمە و بە کردەوەش، سیاسەتی ئیمپریالیستی پیادە ئەکات.

دوابەدوای دەرکەوتنی ناکۆکی و کێشەی ئایدیۆلۆجیکی لە نێوان چین و سۆڤیەت، چینی یەکان ئەم زاراوەیان وەك ناتۆرە، بە سۆڤیەتیەکانەوە لکاند. ئەوان پێیان وابوو کە سۆڤیەتیش زلهێزێکی ئیمپریالیستیە کە دەخوازێت لە ژێر ناوی سۆشیالیزم، وێڕای دەسەڵاتدارییەتی بە سەر وڵاتانی دیکە، دەسەڵاتی سیاسی خۆی بەسەریان داسەپێنێ و لە سەرچاوە سرووشتی و ئینسانییەکانی ئەم وڵاتانە کەڵك وەربگرێت. بە واتایەکیتر، چینی یەکان لەو باوەڕەدا بوون کە سۆڤیەتیش وڵاتێکی ئیمپریالیستیە بەس تەنیا جیاوازییەکەی ئەگەڕێتەوە بۆ سیستەمی ئابوورییەکەی کە لەبری ئەوەی سەرمایەداری تایبەتی بێت، سەرمایەداری دەوڵەتیە. لایەنگرانی سۆسیال ئیمپریالیزم، ئیمپریالیزمی تازەپێگەیشتووی سۆڤیەتیان، لە ئیمپریالیزمی ئەمریکا و رۆژاوا بە مەترسیدارتر دەزانی.

سۆسیال داروینیزم سوسیال داروینیسم Social Darwinism

لە میانەی سەدەی ١٩ بۆچوونە ژینگەناسیەکانی چارلز داروین لە سەر تیۆرییە سیاسیەکان کاریگەرییان دانا. گریمانەکانی داروین لە سەر لایەنە جۆراوجۆرەکانی ململانێ تەئکیدیان دەکرد و پێوەبوون کۆنترۆڵی سیاسی لە لایەن کەمینەیەکی سیاسی و سیستەمێکی ئابووری سەرمایەداری پاساو بدەن.

سپێنسر و گراهام سامنر، وەك پێشەنگی سوسیال داروینیزم، شەڕی مان و نەمان یان لە دۆخ دەدا (واتە کردوکۆشی گیانلەبەران بۆ زاڵبوون بەسەر دوژمن و بارودۆخی وادا کە بیانخاتە مەترسی لەناوچوونەوە) بەڵام لە لایەکیترەوە بیرمەندانێکی وەك پارسۆنز و گامپلۆڤیچ و سیاسەتمەدارانێکی وەك بیسمارك، چەمبرلێن و رۆزڤێلت جیاوازی رەگەزی و زایەند و پەرەسەندنی ئیستیعمار و شەڕیان بەهەند ئەگرت و بە هۆکاری ململانێ و کێشمەکێشی نێوان نەتەوە و گرووپەکانیان دەزانی.

سۆسیال دیموکراسی سوسیال دموکراسی Democratic Socialism

لقێکی سۆشیالیزم و بزاوتی کرێکاری لە ئەژمار دێت کە جەخت ئەکات لە سەر بنەمای دیموکراسی بۆ گۆڕانکارییە کۆمەڵایەتییەکان و بڕوای بە ریفۆرم(چاکسازی) هەیە نەك شۆڕش. لە باری مێژووییەوە، سۆسیال دیموکراسی لە پاش ئینتەرناسیۆنالی یەکەم بەدیهات. لەو کاتەدا زۆربەی حیزبە سۆسیالیستەکان کە دواتر لە «ئینتەرناسیۆنال سۆسیالیست» کۆمەڵیان بەست، کەمتاکورتێك لە گەڵ ژیانی سیاسی وڵاتانی خۆیان یەکپارچە بوون و یەکیان گرتەوە.

لە باری تیۆرییەوە لە ئەوروپا بزاڤی سۆسیال دیموکراسی تا رادەیەکی زۆر دەرەنجامی پیاچوونەوە بە مارکسیزم و دەست بەردان لە دۆگماتیزمی تیۆری بوو. دوابەدوای سەرکەوتنی بولشویزم* لە سۆڤیەت، ریفۆرمخوازە سۆسیال دیموکراتیەکان بە یەکجاری لێك جیا بوونەوە و تەنانەت بەدژی یەکتر راوەستان. دوای شەڕی جیهانی دووهەم، سۆسیال دیموکراتەکان هەیمەنەی خۆیان لە ئەورووپای رۆژاوا بە دەست هێنایەوە بەڵام لە ئەورووپای رۆژهەڵات سەرکوت کران. سیاسەتی حیزبە دەسەڵاتدارەکانی سۆسیال دیموکراتی ئەورووپای رۆژاوا لە روانگەی هەندێ لە ئەندامانی ئەم حیزبانەوە سازشکارانە بوو، بەم بۆنەوە لە نێوان باڵی راست و چەپی ئەوان، کێشە دروست بوو.

ئینتەر ناسیۆنال سۆسیالیست لە ساڵی ١٩٥١، گرنگترین ئامانجەکانی بزاوتی سۆسیال دیموکراسی بەم جۆرە پێناسە ئەکات:

سۆشیالیزم، خوازیاری جێگیربوونی سیستەمێکە لە بری سەرمایەداری* کە تێیدا قازانجی گشتی بە سەر قازانج و بەرژەوەندی تاکەکەسی زاڵ بێت. بۆ گەیشتن بەم ئامانجەش دەبێ بەرنامەیەکی وا بۆ بەرهەمهێنان دابڕێژرێت کە قازانجی هەمووان لە بەرچاو بگرێت. ئەم بەرنامەش بە کۆجێکردنی دەسەڵاتی ئابووری لە دەستی کەمینەیەك سەرناگرێت بەڵکوو پێویستیەکەی چاودێریەکی دیموکراتیانە و کاریگەرە بە سەر ئابووردا. کەواتە سۆسیال دیموکراسی، لە گەڵ پلاندانانی سەرمایەداری و هەر چەشنە بەرنامەیەکی تۆتالیتەری بە توندی دژایەتی دەکات چونکا هەردوکیان لە بەردەم چاودێریی گشتی بە سەر بەرهەمهێنان و دابەشکردنی یەکسانی بەرهەمەکان تەگەرە سازدەکەن. جاڕنامەی ئینتەرناسیۆنال سۆسیالیست، بانگەشەی ئەوە دەکات کە سۆشیالیزم بەدەر لە دیموکراسی بەدی نایە و بە «سۆسیالیست» ناوبردە کردنی هەندێ لەو وڵاتانەی کە بە سیستەمی تۆتالیتەری ئیدارە ئەکرێن، بە هەڵە دەزانێ. سۆسیالیستەکان بۆ پێشقەبردنی دیموکراسیەت لە پیشەسازیی و ئاستەنگکردنی بورۆکراسی، بەهێز کردنی یەکیەتییە کرێکارییەکان و بەڕێوەبەرانی کارگەکان بە پێویست دەزانن.

بە درێژایی سەدەی بیستەم، چ لە لایەن بیردۆزان و چ جەماوەرەوە، سۆشیالیزم بە واتای بەربڵاوی حوکمەتکردن بە سەر خۆدا هاوپێوەند لە گەڵ دیموکراسی لە قەڵەم دراوە. بەڵام لە میانەی ئەم سەدەوە تا هەڵوەشانەوەی سیستەمی کۆمۆنیستی کە لە ١٩٨٩ دەستی پێکرد، سۆشیالیزم و دیموکراسی بە گشتی وەك هاودژی یەکتر ناوبردە کراون. هۆکاری سەرەکی ئەم گۆڕانە فیکریەش ئەگەڕێتەوە بۆ هەڵسوکەوتی

دیکتاتۆریانەی دەوڵەتانی سۆشیالیستی و تێکەڵ بوونی کۆنەپەرستانەی دەزگا سیاسیەکانی لیبراڵ ـ دیموکراسی لە گەڵ ئابووری سەرمایەداری لە وڵاتانی سەرمایەدار.

دیموکراسی کۆمەڵایەتی یان سۆسیال دیموکراسی لە سەرەتای سەدەی بیستەم، لە لایەن ئیدوارد برێنختاین، یەکێك لە مارکسیە ئەڵمانیەکان هاتە ئاراوە. برێنختاین، رایگەیاند کە پێشبینییەکانی مارکس دەربارەی مەرگی سەرمایەداری و دواتر بەدەسەڵات گەیشتنی چینی کرێکار ـ کە ئەودەم نوقلانەیەکی زانستی لە قەڵەم درابوو ـ هەڵە و نادروستن. دەرکەوتنی ئەم ناڕاستییە بووە هۆی سەرهەڵدانی بزاوتێك کە بە ناخی سۆشیالیزمدا بچێتەوە و بە کەڵك وەرگرتن لە پەرلەمان و شێوازی ریفۆرمخوازانە. وەرچەرخانێك بە رێبازەکە بێنێت کە لەم ناوەدا دیموکراسی کۆمەڵایەتی، وەك ئاستێکی ناوەنجی سۆشیالیزم و لیبرالیزم پەسند بکات.

دیموکراسی کۆمەڵایەتی، سیاسەتێکی یەکسانخوازانەیە کە بڕوایەکی بەهێزی بە دەوڵەتی خۆشگوزەرانی نوێ هەیە و بە ئەرکی سەرشانی دەوڵەت ئەزانێ کە سەرلەنوێ داراییەکان دابەش بکاتەوە. سۆسیال دیموکراسی، بنەما ئازادیخوازییەکان لە بابەت دیموکراسی نوێنەرایەتی و ئابووری تایبەتی و دەوڵەتی پەسند ئەکات و سەرنج ئەداتە ریفۆرمی سیاسی و وەفاداری خۆیان بە ئارمانجی ئەخلاقی عەداڵەتی کۆمەڵایەتی رائەگەیەنن.

بە باوەڕی مارکسییەکان، دیموکراسی رۆژاوا دیموکراسی بۆرژوازییە کە لە خزمەت چینی سەرمایەداردایە. ئەوان پێیان وایە کە باشترین شێوازی دیموکراسی، دیموکراسی سۆشیالیستییە چونکا لە خزمەت زۆرینەی هەرەزۆری رەنجدەرانە و بەرژەوەندییەکانیان بە باشی ئەپارێزێ و ژێرخانە ئابوورییەکەشی، موڵکداریەتی گشتییە لە پێناو کەرەستەی بەرهەمهێناندا.

بە پێی ئەم مەرامە، لە سیستەمی سۆشیالیستیدا، عەداڵەتی راستەقینەی تاکەکان بێ رەچاوکردنی رەگەز و نەتەوە و ئایین و زایەند لە هەموو بوارەکان دابین ئەکرێت.

سوسیال فاشیزم — سوسیال فاشیسم — Social Fascism

ئەم زاراوە لە لایەن کۆمۆنیستە نەیارەکانی مۆسکۆ بە رۆڵی یەکیەتی سۆڤیەت لەو وڵاتە دەگوترا. بەڵگەی لایەنگرانی ئەم روانگە ئەوە بوو کە بە گۆڕانی سۆڤیەت لە دۆخی سۆشیالیزمەوە بۆ هێزێکی سۆسیال ئیمپریالیستی چینێکی بورژوا دەسەڵاتیان بە دەستەوە گرتووە و بوونەتە هۆی پەرەسەندنی فاشیزم لەم وڵاتەدا.

سۆسیال کاتۆلیسیزم — سوسیال کاتولیسیسم — Social Catholicism

بریتیە لە بزاوتێکی فیکری کە لە کۆتاییەکانی سەدەی ١٩ دەستی پێکردووە. ئەم رێبازە خەباتی خۆی بە دژی سنعاتیبوون بە شێوازی لیبرالیستی و هاوڕێ لە گەڵ قوتابخانەی تاکگەرایانە هێورتر کردووە.

لایەنگرانی ئەم ڕێبازە وێڕای بایەخدانان بە باوەڕە ئایینیەکانی خۆیان، بە بنەمای ریفۆرمی کۆمەلایەتیش بڕوایان هەیە. ئەو کاتۆلیکانەی کە خۆیان بە سۆسیال دەزانن، لە سەدەی نۆزدەوە بە دژی تاکگەرێتی بێسەروبەری کۆمەڵگای لیبرالی و ئابووری لیبرالی دەست بەکار بوون. ئەم بزاوتە خەباتی خۆی کێشاوەتە ناو کۆمەڵە کرێکارییەکان و بە شێوازی تیۆریك درێژە بە خەبات بەدژی تاکگەرێتی و بێباوەڕی ئەدات.

سۆشیالیزم سوسیالیسم Socialism

سۆشیالیزم لە ریشەی لاتینی sociare بە واتای یەکگرتن و پەیوەست بوون پێکەوە، وەرگیراوە. سۆشیالیزم مانای زۆری هەیە بەلام واتای گشتی زاراوەکە بریتیەلە: «تیۆری یان سیاسەتێك کە ئامانجەکەی خاوەنداریەتیکردن یا چاودێری کۆمەڵگایە بە سەر ئامرازەکانی بەرهەمهێنان (سەرمایە، خاك، دارایی، تەکنۆلۆجی) و وەگەڕخستنی ئەم شتانە بە قازانجی هەمووان. » بەم حاڵەش مانایەکی یەکلاکراو بۆ ئەم زاراوە لە ئارادا نییە چونکا چەمکی«خاوەنداریەتی و چاودێری گشتی» وەك هەویرێکن کە ئاو زۆر ئەکێشن. گرنگترین رەگەزی هاوبەشی تیۆرییە سۆشیالیستیەکان جەخت کردنە لە سەر بالادەستیی کۆمەڵگا و قازانجی گشتی بە سەر تاك و قازانجی تاکدا. لە روانگەی مێژووییەوە، سۆشیالیزم هەڵبرینی دەنگە بە دژی تاك باوەڕی و لیبرالیزمی ئابووری هاوچەرخ.

ئەگەرچی وشەی سۆشیالیزم وشەیەکی نوێیە و بەرهەمی رووداوەکانی سەدەی هەژدەیە بەلام هەندێ پێیان وایە کە پێشینەی ئەم چەمکە دەگەڕێتەوە بۆ سەروبەندی ئەشکەوتنشینی مرۆڤ کە ئەودەم ئینسان ناچار بوو بە شێوەی کۆمەڵەکی بژی. بەم جۆرە سۆشیالیزمە دەگوترێ «سۆشیالیزمی سرووشتی».

بەکارهێنانی وشەی سۆشیالیزم ئەگەڕێتەوە بۆ جیاوازییەك کە لە نێوان شۆڕشی سیاسی و شۆڕشی کۆمەلایەتی بەرچاو دەکەوێت کە مێژووی ئەم جیاوازییەش لە سەرەتاکانی ١٨٠٠ بەملاوە دەست پێئەکات. زاراوەی سۆشیالیزم یەکەم جار لە فێوریەی ١٨٣٢ لە رۆژنامەی سەن سیمۆن بلاو کراوەتەوە. هەندێ لە نووسەران لە سەر ئەم باوەڕەن کە شکست هێنانی شۆڕشی مەزنی فەرەنسا و رۆچوون بە هەناوی دیکتاتۆری ناپیلئۆندا دەرەنجامی ئەم راستیە بوو کە شۆڕشەکە تەنیا شۆڕشێکی سیاسی بووە و لە رووکاری دامودەزگای دەوڵەتیدا قەتیس ماوە و شۆڕشی کۆمەلایەتی (بە مانا سۆشیالیستیەکەی) لە ئەندێشە و شێوە ژیانی جەماوەر لە ئارادا نەبووە. ئەم شرۆڤە دەگەڕێتەوە بۆ مارکس کە پێی وابوو شۆڕشی فەرەنسا کردەیەکی سیاسی بورژوازانە بووە.

خاڵێکی گرنگ کە دەبێ روون بکرێتەوە ئەمەیە کە شتێکی تۆکمە و یەکدەست بە ناوی سۆشیالیزم لە ئارادا نییە، بەڵکوو دەبێ باس لە سوسیالیزمی جۆراوجۆر بکرێت کە زۆربەیان لە گەڵ ئایدیۆلۆجیاکانی دیکە تێهەڵکێش بوون. لەم بابەتەوە دوکترینێکی سەربەخۆ لە ئارادا نییە و دەبێ بە شێنەیی لە گەڵیدا هەڵسوکەوت بکرێت چونکا هەڵوێستی زاڵی مارکسیزم لە مێژووی بزاوتی سوسیالیستیدا بۆتە هۆی ئەوە کە ئەغڵەب جار سۆشیالیزم بە چاوی مارکسیزم سەیر بکرێت. مارکسیزم، سۆشیالیزمی حەقیقی نییە بەڵکوو

یەکێکە لە رەگەزەکانی سۆشیالیزم.

زۆربەی لێکۆڵەرانی سۆشیالیزم، یەکسانی، بە بایەخی سەرەکی سۆشیالیزم ناوبردە ئەکەن و گوتراوە کە هەر سۆشیالیستیک دەبێ زیا لە هەموو شتێك یەکسان خواز بێت کەچی بە پێچەوانەوە هیچ باسێك لە ئازادی نەکراوە. لەم رووەوە داکۆکی کردنی لەرادەبەدەر لە یەکسانی، بە واتای رەتکردنەوەی ئیمکانی ئازادی لێك دراوەتەوە. بۆیە دەڵێن سۆسیالیستەکان ناتوانن لایەنگری لە ئازادی بکەن.

هەندێ جار گومان دەکرێت کە هەموو سۆسیالیستەکان دەوڵەتخواز بن و بە جۆرێکی جیاواز لە چەمکی دەوڵەت تێگەیشتبن کەچی ئەمانە هەڵەیە. وێناکردنی سۆشیالیزمی لایەنگری دەوڵەت، هاوواتای کۆمەڵخوازی دێتەوە. کۆمەڵخوازی تەنیا مێتودێك نییە بۆ هەڵکشانی سۆشیالیزم بەڵکوو خاوەنی ستراتیجی بەهێزە کە زۆربەی سۆسیالیستەکان رەتیان کردۆتەوە. لە لایەکیترەوە ئەغڵەب مارکسیزم لەگوێن رێبازێکی دەوڵەتخواز سەیر کراوە و وەك نموونەیەکی ئایدیالی دەوڵەتی سۆشیالیستی ناوەندخواز سەیر نەکرێت کەچی لە نووسراوەکانی مارکس و ئینگلس، روانگەیەکی پۆزەتیڤ دەربارەی دەوڵەت بەدی ناکرێت و ئەوەی کە دیارە شرۆڤەیەکی یەکجار نیگەتیڤە.

سەرهەڵدانی مارکسیزم لە میانەی سەدەی نۆزدە، وەرچەرخانێکی گەورە بوو لە ئەندێشەی سۆشیالیستیدا چونکا لەم قۆناغە بەدواوە، کەمتاکورتێك هەموو بزاوتە سۆشیالیستیەکان کەوتنە ژێر کاریگەری ئەم ئایدیۆلوجیاوە. مارکسیزم، خۆی بە «سۆشیالیزمی زانستی» پێناسە کرد چونکا ساعەی رێبازەکەی لە سەر شیکاریی کۆمەڵایەتی و مێژوویی و دۆزینەوەی «یاسا جەبرییەکانی» مێژوو دانابوو.

سەرهەڵدانی بولشویزم لە سۆڤیەت و سەرکەوتنی لە ١٩١٧ قۆناغێکی دیکەی مێژووی وەرچەرخانی سۆشیالیزمە چونکا لە دوای ئەم قۆناغە بوو (لە ١٩٢٠) بزاڤی سۆشیالیستی بە دوو لقی سەرەکی کۆمۆنیزم و سۆشیالیزم دابەش کرا. تایبەتمەندی کۆمۆنیزم، جەخت کردن بوو لە سەر ماهییەتی شۆڕشگێرانەی مارکسیزم و بەدیهاتنی سۆشیالیزم کەچی سۆسیالیستەکان هێدیهێدی لە خەسڵەتی شۆڕشگێرانە و زانستیانەی مارکسیزمەوە بایانداوە بەرەو خەسڵەتی ئەخلاقی سۆشیالیزم و نەریتەکانی دیموکراسی رۆژاوایی. بەم جۆرە، بزاوتی سۆشیالیستی دوو باڵی شۆڕشگێرانە و ریفۆرمخواز*ی لێ جیا بۆوە و ریفۆرمخوازەکانیش، دواتر بە «سۆسیال دیموکرات» ناویان دەرکرد. نووکە، پێناسەی «سۆسیالیست» بە دەگمەن بۆ کۆمۆنیستەکان بەکار دەبرێت.

سۆشیالیزم لە گەڵ هەر چەشنە پێناسەیەکی بنبڕکراودا نەیارە، چونکا بە پێی بۆچوونی مارکس شێوازی سۆشیالیزم پێوەندی هەیە بە هەلومەرجی مێژوویی و کۆمەڵایەتیەوە. کەواتە رەنگە سۆشیالیزم دەوڵەتی بێت یان لایەنگری ئازادی تاکەکەس، مارکسی بێت یان لیبرال، شۆڕشگێر بێت یا لایەنگری ئینتەرناسیۆنال*. بەڵام لە سەر ئامانجەکانی سۆشیالیزم رێککەوتنێك هەیە ئەویش بریتیەلە کۆمەڵگایەکی بەدەر لە چینایەتی لە سەر بناغەی خۆماڵیکردنی دارایی و ناوەندە سەرەکییەکانی بەرهەمهێنان. خەونی جیهانگیربوونی برایەتی، مرۆڤایەتی و ئازادی لە نێوان هەموو قوتابخانە فیکرییەکانی سۆشیالیزمدا

هاوبەشە.

خاڵێکی جیاواز کە دەکرێ ئاماژەی پێ بدرێت ئەوەیە کە سۆسیال دیموکراسی، تێدەکۆشێ بە شێوازێکی دیموکراتیانە دەست بە سەر دەوڵەتدا بگرێت بەڵام سۆشیالیزمی شۆڕشگێڕانە لە شوێن سڕینەوەی دەوڵەتی هەنووکە و دامەزرانی دەوڵەتێکی نوێیە لە ڕێی دیکتاتۆری پرۆلتاریا (مارکسیزم*، لینینیزم*، کۆمۆنیزم*).

بێ گومان تیۆری و ئاریشە گرنگەکان، بە پێی زەمەن و لە وڵاتێکەوە بۆ وڵاتێکی تر جیاوازییان هەیە. سۆشیالیزم لە راستیدا بزاڤێکە بۆ بەرەوپێدانی خۆشبەختی و خۆشبژێوی هەموو کەسێك. ئەم بزاوتە بە شوێن «گەورەترین شادی و خۆشحاڵی بۆ زۆرترین رادەی خەڵك» ـە، نەك بۆ بوونەوەرێکی میتافیزیکی وەك دەوڵەت کە تەنیا بۆ بەدیهاتنی خواستی هەندێ کەس هاتبێتە کایەوە.

دوای هەندێ گۆڕان بە سەر بنەماکانی سۆشیالیزم، واتاکانی سۆشیالیزمیش گۆڕانی بە سەردا هاتووە و چەندەها لقی جوراوجۆری لێ بۆتەوە. بە گوتەی گریفیس نووسەری بریتانیایی، نزیکەی ٢٦١ جۆری سۆشیالیزم هاتۆتە ئاراوە کە هەرکامیان پێناسەی خۆی هەیە بەڵام وەك ئاماژەی پێدرا رەگەزی هاوبەشی تیۆرییە سۆشیالیستیەکان داکۆکی کردنە لە سەر باڵادەستیی کۆمەڵگا و قازانجی گشتی بە سەر تاك و قازانجی تاکەکەسدا. نموونەکانی ئەم سۆشیالیزمانە بریتین لە: سۆشیالیزمی پەرەسەندووانە، سۆشیالیزمی زانستی، سۆشیالیزمی فابیان، سۆشیالیزمی پیشەیی، سۆشیالیزمی مارکسی، سۆشیالیزمی لیبرال، سۆشیالیزمی پەرلەمانی و. . .

سۆشیالیزمی پیشەیی — سوسیالیسم صنفی — Guild Socialism

لقێکی بزاوتی رادیکالیزمی ئەوروپییە کە لەساڵی ١٩٠٦ دامەزراوە. ئەم بزاوتە خوازیاری گەڕانەوەیە بۆ سیستەمی پیشەیی سەدەکانی ناوەڕاست. لایەنگرانی ئەم بزاڤە چالاکییەکانی خۆیان لە ناو یەکیەتی و ئەنجومەنەکاندا کۆ دەکەنەوە و قازانج و بەرژەوەندی کرێکاران تەنیا لە رێگەی کارگە و دامودەزگاکاندا دەبینن و بڕوایان بە دروستکردنی یەکیەتی پیشەیی هەیە. بەم بۆنەوە یەکیەتی کرێکاری رێك ئەخەن و بە شێوەیەکی پیشەیی و ئەنجومەنی، پیشەسازییەکان بەڕێوە دەبەن. ئەم بزاوتە رادیکاڵیستیە لە ١٩٢٥، دوابەدوای هەڵوەشانەوەی «کۆمەڵەی یەکیەتییە نەتەوەییەکان» لەناو چووە و زۆربەی ئەندامەکانی چوونە ناو ڕیزی ئەندامانی حیزبی نوێباوی کۆمۆنیستی بریتانیا و ئێستاش نەریتەکانی لە حیزبی کرێکاری بریتانیادا پیادە ئەکرێت.

سۆشیالیزمی خزۆك — سوسیالیسم خزنده — Creeping Socialism

دەستێوەردانی بەکاوەخۆی دەوڵەت لە کاروباری کەرتی تایبەتی ئابوور، بە سۆشیالیزمی خزۆك پێناسە

کراوە. ئەم شتە لەو ولآتانە رووئەدات کە دەوڵەت وردەوردە دەزگا ئابوورییەکان، خۆماڵی دەکات و دەست و باڵی کەرتی تایبەتی لە ئابووردا ببەستێتەوە و خۆی زیاتر بە کاروباری ئابووری سەرقاڵ بکات.

سۆشیالیزمی خەیاڵی سوسیالیسم تخیلی Utopian Socialism

ئەم زاراوە کە لە روانگەی مارکسیەکانەوە پەرچەکردارێك بوو لە بەرامبەر سیابەختی و بێعەداڵەتیەکانی کۆتایی سەدەی هەژدە و سەرەتای سەدەی نۆزدە، هەڵگری بیرۆکە و تیۆریگەلێکن کە لە لایەن ناودارانێکی وەك سەن سیمۆن، فۆریە، بوشە، کابە و لوێی بلان ئاراستە کرابوون. سۆشیالیزمی خەیاڵی، ناوێك بوو کە کارۆڵ مارکس، بۆ پێناسەکردنی هەموو ئەو بزاوت و رێبازە مژاوییانەی کە پێشتر لە ئارادا بوون بەکاری هێنابوو.

سۆشیالیزمی زانستی سوسیالیسم علمی Scientific Socialism

بە باوەری کارۆڵ مارکس (١٨١٨ـ١٨٨٣) سۆشیالیزم، لێکۆڵینەوەی زانستیانەی کۆمەڵگا و هەلومەرجی ئابووری و تەکنیکی بە پێویست دەزانێ تاکوو بەم بۆنەوە واقیعەکانی کۆمەڵگا و یاساکانی داسەپاو بەسەریا بناسرێن و بەسەر ئاریشەکانی سەرمایەداری*دا زاڵ بین. سۆشیالیزمی زانستی لە لایەن هەر دوو رێبازی مارکسیزم و کۆمۆنیزم پەسند کراوە بەلآم دەرەنجامی توێژینەوەکانی هەندێ لە سۆسیالیستەکان ئەم راستییە دەرئەخات کە سۆشیالیزم یا تەنانەت مارکسیزمیش، دیاردەیەکی زانستی نییە چونکا پێیان وایە کە هێشتا کۆمەڵناسی نەیتوانیوە بە پلە و پێگەی زانستی بگات و وەك زانست ناوبردە بکرێت. جگە لەمەش هەندێ لە رووداوەکان و واقیعەکانی هاوچەرخ، پێشبینییە ـ بە رواڵەت زانستی ـ یەکانی مارکسیان بەدرۆ کردۆتەوە. کەواتە بە واتایەك، باسکردن لە سۆشیالیزمی زانستی بانگەشەیەکی نازانستیانەیە.

سۆشیالیزمی شۆرشگێرانە سوسالیسم انقلابی Revolutionary Socialism

ئەم جۆرە سۆشیالیزمە کەمتاکورتێك مارکسیزم* پەسند ئەکات بەلآم هەموو جۆرە مێژوویەکی رژێمی کۆمۆنیستی رەت ئەکاتەوە و قایل نابێت بە رێبەرایەتی کردنی جیهانی لە لایەن سۆڤیەت یان هەر ولآتێکی هاوشێوە کە لە سەرووی حیزبە کۆمۆنیستیەکانەوە بێت. دەکرێ بڵێین ئەو مارکسیانەش کە دژی لێنین و ستالین بوون، سەر بە سۆشیالیزمی شۆرشگێرانە بوون. لە ترۆتسکی و تیتۆ و رۆزا لۆکزامبۆرگ و جیلاس ـە وە بگرە تا ئەو گرووپە جۆراوجۆرانەی کە لەم دواییانە لە کۆمۆنیزم جودا بوونەوە، هەموو بە سۆشیالیزمی شۆرشگێر پێناسە دەکرێن.

سۆشیالیزمی مارکسی سوسیالیسم مارکسی Marxian Socialism

بە پێی بۆچوونەکانی مارکس، سۆشیالیزمی مارکسی بریتییەلە سۆشیالیزمی زانستی یان کۆمۆنیزم کە

بەو پێیە پرۆژەی رزگاریبەخش و شۆڕشگێڕانە و رووخێنەری سەرمایەداری بە ئەنجام ئەگەیەنێت. ئەم جۆرە سۆشیالیزمە لە رەوتی بەدیهاتنی مێژوویی خۆیدا چەند لقێکی وەك سۆشیالیزمی رووسی و سۆشیالیزمی چینی لێکەوتەوە کە ئەوانیش بە پێی مەرام و رێبازی رێبەرەکانی بە چەند لقێکی‌تر دابەش بوون. تیۆری مارکسیستی سۆشیالیزم، لە سەدەی بیستەمدا زاڵترین رێبازی سۆشیالیستی بووە کە بە خەملاندنی ئەم تیۆرییە لە لایەن لێنین و مائۆ تسەتۆنگ لە ئەزموونی شۆڕشی چین، لە زۆربەی ناوچەکان و وڵاتانی جیهان گرنگایەتی پێدراوە.

مارکس و لایەنگرانی، سۆسیالیستەکانی بەر لە خۆیان بە سۆشیالیستی خەیاڵی لە ناو سیستەمێکی سەرمایەداری ناوبردە ئەکەن کە تێیدا ئابووری وڵات لە سەر بناغەی خاوەندارێتی تایبەتی ئامرازەکانی بەرهەمهێنان بنیات نراوە بەڵام لە سۆشیالیزمی مارکسیدا خاوەندارێتی کارگە و ئامرازەکانی بەرهەمهێنان دەدرێ بە رەنجدەران و زەحمەت کێشان.

سۆشیالیزمی مەسیحی — سوسیالیسم مسیحی — Christian Socialism

ئەم بزاوتە لە ئاوێتە کردنی چەمکی ئەخلاقی مەسیحیەت و چەمکی کۆمەڵایەتی سۆشیالیزم پێکهاتووەو وڵامدانەوەیەك بوو بەو ناکۆکیە زانستیانەی کە لە هەناوی کۆمەڵگای سەرمایەداری پیشەسازیی و ئامانجەکانی سەری هەڵدا. سۆشیالیزمی مەسیحی پێی وایە کە ئامۆژگاریەکانی ئینجیل دەتوانێ لەم بارودۆخە دژوارەدا کێشەکانی مرۆڤ چارەسەر بکات و بۆ گرفتە ئابووریەکانی کۆمەڵگا وەك بێکاریی و هەژاریی خەڵك، رێگاچارە بدۆزێتەوە.

ئەم بزاوتە لە دەوروبەری ساڵی ١٨٠٠ لە بەریتانیا دەستی پێکرد و لایەنگرەکانی، بە دژی دەستەنگی و نەداری چینی کرێکار دەنگیان هەڵبڕی و دەیانویست ژیانی ئەم چینە هەژارە بە پێی ئایینی مەسیحیەت ببووژێنەوە. سۆشیالیزمی مەسیحی بە پێچەوانەی سۆشیالیزمی خەیاڵی* بەرنامەکانی خۆی لە سەر رێبازێکی روون و ئاشکرای ئایینی دامەزراندبوو. لە دوای شەڕی جیهانی دووهەم، چەندەها حیزبی سیاسی لە وڵاتانی ئەورووپای رۆژاوا دامەزران کە سەر بە ئایدیۆلۆجیای سۆشیالیستی بوون و بە شێوازی جۆراوجۆریش لایەنگری مەسیحیەت بوون. بەهاکانی سۆشیالیزمی مەسیحی بریتین لە: یەکسانی، هاوبەشێتی، ئاشتی، برایەتی، لابردنی ناتەبایی و دژایەتی لە گەڵ هایراکی کۆمەڵایەتی.

سەربازی نەناسراو(سەربازی ون) — سرباز گمنام — Unknown Soldier

لە زۆربەی وڵاتان بووەتە باو کە تەرمی سەربازێکی نەناسراو وەك نوێنەر و سیمبۆلی هەموو کوژراوانی شەڕ لە شوێنێکی تایبەت بنێژن و لە گۆڕەکەی رێز بگرن. دیاردەی سەربازی نەناسراو یا سەربازی ون، یەکەم جار لە بریتانیا داهات تاکوو هەرکەس لە شەڕدا کەسێکی لە دەست دابێت، تەرمی گۆڕی سەربازی نەناسراو بە شەهیدی خۆی بزانێت.

سەربەخۆیی سیاسی استقلال سیاسی Politicol Independence

بریتییە لە: دەسەڵاتی دەوڵەتێك لە مەڕ بەڕێوەبەرایەتی و راپەڕاندنی کاروباری ناوخۆیی و دەرەکی وڵاتەکەی خۆی، بە بێ راگرتنی دڵی دەوڵەتێکی تر یان گرینگی نەدان بە رازی بوونی دەوڵەتێکی بێگانە.

سەرپەرشتی سرپرستی / قیمومت Trusteeship

دەزگایەکی نێونەتەوەیی‌یە کە بەو پێیە دەوڵەتانێك، لە ژێر چاودێری رێکخراوەی نەتەوەیەکگرتووەکان، لەگوێن سەرپەرشت، ئیدارەکردنی سەرزەمینێکی دیاریکراو بەرعۆدە ئەگرن تاکوو ئەم سەرزەمینە «بەرەو خودموختاری یا سەربەخۆیی» راپێچ بکەن. دەوڵەتی پێ سپێردراو، ماف لکاندنی ئەو سەرزەمینەی بە خاکی خۆیەوە نییە.

ئەم سەرزەمینانە، داگیرکراوی دەوڵەتانی تێکشکاوی شەڕی یەکەمی جیهانی بوون کە لە لایەن دەوڵەتانی سەرکەوتوو لە شەڕدا لەجیاتی لکاندن بە خاکی خۆیان، سپێردرانە دەوڵەتانی سەرپەرشتکار. (بۆ وێنە سەرپەرشتی کردنی فەلەستین لە لایەن بریتانیا، پاش هەڵوەشانەوەی ئیمپراتۆری عوسمانی)

ئەو سەرزەمینانەی سەرپەرشتی دەکرێن، رەنگە ستراتیجیکی نەبن. هەڵبەت ئەم دابەشکاریە زۆر روون نەکراوەتەوە و تەنیا یەك سەرزەمین «ستراتیجیك» ناوبردە کراوە ئەویش «کۆمەڵە دورگەی پاسیفیك»ـە کە لە لایەن وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکاوە سەرپەرشتی دەکرێت.

ئەم ئەرکە لە رێکخراوەی نەتەوەیەکگرتووەکاندا وەك یەکێك لە ئەستوونەکانی رێکخراو، بە ئەنجومەنی راسپاردەکان سپێردراوە کە ئەویش لە ساڵی ١٩٩٠ بەملاوە و لە دوای وەرگرتنی سەربەخۆیی کۆمەڵە دورگەی میکۆنزی کۆتایی پێ هات.

سەرمایە سرمایه Capital

لە روانگەی ئابووری کلاسیکدا سەرمایە بریتییە لە هۆکاری بەرهەمهێنانی سەروەت و سامان بە یارمەتی هۆکارگەلێکی وەك مرۆڤ، سرووشت و ئامرازی کار. لە روانگەی ئابووری سۆشیالیستی، سەرمایە یەکێك لە مەرجەکانی کارە و خۆبەخۆ لە رەوتی فراژووبوونی بەرهەمهێناندا نرخی نییە بەڵکوو کوتومت بۆ کاڵای بەرهەمهێنراو رائەگوێزرێت. چەن جۆر سەرمایە لە ئارادایە کە بریتین لە: سەرمایەی ماڵی(دراڤ)، سەرمایەی تەکنیکی(ئامرازی ماددی بەرهەمهێنان)، سەرمایەی ناودار (بەشداری بەناو لە کۆمپانیاکان)، سەرمایەی یاسایی(ماف خاوەنەکەی دەپارێزێ).

سەرمایە (کاپیتال)، هەروەها ناوی کتێبێکی کارۆڵ مارکس (١٨١٨ـ١٨٨٣)، فەیلەسوف ئەڵمانییە کە تێیدا رژێمی سەرمایەداری*خستۆتە بەر رەخنە. بەرگی یەکەمی ئەم کتێبە لە کاتی ژیانی خۆیدا لە ساڵی ١٨٦٧ بڵاو کرایەوە بەڵام دوو بەرگەکەی تری کە کۆتایی پێ نەهاتبوو لە لایەن ئینگلسەوە تەواو کرا و دوای

مەرگی مارکس لە سالانی ١٨٨٥ و ١٨٩٤ بلاو کرایەوە. ئەم کتێبە بە «ئینجیلی کۆمۆنیزم» ناوبانگی دەرکردووە.

سەرمایەداری سرمایەداری Capitalism

سەرمایەداری (کاپیتالیزم) لە وشەی capital بە واتای سەرمایە وەرگیراوە بەلام لە زاراوەدا بەو سیستەمە ئابوورییە دەگوترێ کە لە پێشدا لە سەردەمی شۆڕشی پیشەسازیی لە ئەورووپای رۆژاوا و ئەمریکا سەری هەلدا و دواتر، ولاتانی رۆژهەلاتیشی گرتەوە. لەم سیستەمەدا لە بواری ئامرازەکانی بەرهەمهێنان لەبری ئەوەی بۆ بەرهەمهێنانی ئاسایی، لە هێزی ئینسانی و ئاژەلْ کەلك وەرگیرێت، کەرەستەی میکانیکی(مەکینە) بۆ بەرهەمهێنانی باشتر بەکار دێت.

لە باری مێژوییەوە، سەرمایەداری وەك بەشێکی بزاوتی تاك باوەری لە ئەژمار دێت. لە بەستێنی ئاییندا ئەم سیستەمە هەندێ ریفۆرمی بە دوا خۆیدا هێنا. لە زانست و پەروەردەدا بووە هۆی گەشەسەندنی زانستی فیزیا، لە پێوەندیە ئینسانیەکاندا زانستە کۆمەلایەتیەکانی لێ کەوتەوە، لە زەمینەی سیاسەت، بناخەدانەری حوکمەتە دیموکراتیەکان بووە و لە ئابووریشدا سیستەمی سەرمایەداری هێنایە گۆڕێ. لەم رووەوە گریمانەی «شارستانیەتی سەرمایەداری» بە گریمانەیەکی راست و رەوا دەرئەچێت. ئەم گریمانە بانگەشەی ئەوە دەکات کە سەرمایەداری، تەنیا سیستەمێکی ئابووری تایبەت نییە، بەلکوو سیستەمێکی کۆمەلایەتی تۆکمەش لە ئەژمار دێت.

زاراوەی سەرمایەداری، زیاتر لە لایەن سۆسیالیستەکان ـ بە تایبەت مارکسیەکان ـ برەوی پەیدا کرد ئەویش سیستەمێکە تێیدا خاوەندارێتی تایبەتی سەرمایە، مەرجی سەرەکیە بۆ سیمای ئابووری و سیاسی و ئەم رەوتەش بەدی هێنەری جۆرێك تەکوزی کۆمەلایەتی تایبەتە کە تێیدا چینی دەسەلاتدار (کە پێی دەگوترێ سەرمایەدار یان بورژوا) لە هێزی بەرهەمهێنی کۆمەلگا بە قازانجی خۆی کەلك وەردەگرێ.

یەکێك لە بنەماکانی سەرمایەداری، ئابووری بازارە. لە سەردەمی پێش سەرمایەداریدا بە گشتی ئابوور، خۆمالی و سەرپشك بووە. خێزان خۆی پێداویستیەکانی خۆی بە شێوەی ئالوگۆڕکردنی شمەك دابین ئەکرد. دابەشکردنی ئیش و کار لە گۆڕێدا نەبووە و هەر خێزانێك ناچار بوو چەندەها کار و ئەرکی جیاواز بە ئەنجام بگەیەنێت. بەلام لە ئابووری بازاری سیستەمی سەرمایەداریدا کار و تەوزیم بە پێی لێهاتوویی و کارزانی دابەش ئەکرێت و هەر کەسە تەنیا دەتوانێ بەشێکی هەرە بچووك لە پێداویستیەکانی خۆی، بە پێی لێهاتوویی و شارەزایی خۆی دابین بکات.

یەکێکی‌تر لە بنەماکانی ئابووری بازاری سەرمایەداری، ململانێیە. لە ئابووری مۆدێرن بۆ بەرهەمهێنانی کالا و خزمەتگوزاریەکان، ئالتەرناتیڤی ململانێ چ بە شێوەی مۆنۆپۆلکردنی تایبەتی یان مۆنۆپۆلی یاسایی، لە ژێر دەستی دەولەتدایە. یەکێکی تر لە تایبەتمەندییەکانی سیستەمی سەرمایەداری، بنەرەتی قازانجە. ئابووری سەرمایەداری زێدەتر لە هەر سیستەمێکی ئابووری دیکە دەرفەت بۆ وەچنگ هێنانی

قازانج ئەرەخسێنێ. ئەم جۆرە ئابوورییە ئازادی بازرگانیکردن و پیشە و ئازادی ماڵ و دارایی و رێککەوتن زەمانەت دەکات.

گەشەی سەرمایەداری هاوبەندە بە گەشەی بازرگانی کە تێیدا سەرمایەداری گەورە، بە سەر دانوستاندا شارەزا دەبن. پاش سەرهەڵدانی شۆڕشی پیشەسازیی قۆناغی سەرمایەداری دەست پێئەکات. لەم سەروبەندەدا خاوەنی کۆمپانیا گەورەکان و رێکخراوە ئابوورییەکان، دەست ئەگرن بە سەر پرۆسەی بەرهەمهێناندا.

سەرەنجام قۆناغی سەرمایەداری (دارایی) دێتە کایەوە. لەم قۆناغەدا دەسەڵاتی ئابووری هێدی هێدی دەکەوێتە دەست خاوەن بانکەکان و پارەدارە قەبەکان، ئەمانیش بە پارەی بەردەستیان هەموو کۆمپانیا پیشەسازییەکان مۆنۆپۆل دەکەن. بەم حاڵە دوابەدوای هەر قۆناغێك، سەردەمەکەی پێشوو ناسڕدرێتەوە و هیچکام لەم قۆناغانە ناتوانن بە سەر هەموو پانتای ئابووری وڵاتێکدا بە تەواوەتی زاڵ بن.

هەندێ جار باس لە قۆناغی چوارەمیش ئەکرێت کە ئەویش پێی دەڵێن «سەرمایەداری دەوڵەتی». ئەم زاراوە بۆ هەر جۆرە سیستەمێکی ئابووری دەوڵەتی بە کار ئەبرێت. جاری واش هەیە بە تەوس و رەخنەوە بۆ سیستەمی ئابووری وڵاتانی کۆمۆنیستی بە کار ئەبرێت.

سەرمایەداری دەوڵەتی: بڕوانە سەرمایەداری.

سەرمایەی کۆمەڵایەتی — سرمایه اجتماعی — Social Capital

ئەم زاراوە بە واتای نوێ، پێکهاتەی کەلتووری کۆمەڵگای مودێرنەیە کە لە چاخی رۆشنگەرییەوە لە سەر بنەمای عەقڵانییەت و حوکمەتی قانوون دامەزراوە. لەم ساڵانەدا چەمکی سەرمایەی کۆمەڵایەتی لە لایەن بیرمەندانێکی وەك بۆدریۆ(١٩٧٩)، کالمەن(١٩٨٨) و پۆتنام(١٩٩٣) شرۆڤە کراوە. فۆکۆیاما، سەرمایەی کۆمەڵایەتی بە رێبازێکی نارەسمی دەزانێ کە هاریکاری نێوان دوو یا چەند کەس مسۆگەر دەکات. ئەو رێبازەی کە سەرمایەی کۆمەڵایەتی پێکدێنێت، لە هاریکاری دوو قۆڵییەوە بگرە تا ئایین و ئاهەنگی رێکوپێك و ئاڵۆز (وەك مەسیحییەت و ئیسلام) هەمەچەشن و جۆربەجۆرن. بە باوەڕی فۆکۆیاما، دەوڵەتەکان ئەتوانن هەم رێژەی سەرمایەی کۆمەڵایەتی ببەنە سەرەوە هەم نەهێڵن کورت و کوێر ببێتەوە. هەڵبەت دەوڵەتەکان ئامرازی بەدیهێنانی شێوازە جۆراوجۆرەکانی سەرمایەی کۆمەڵایەتییان بەدەستەوە نییە. چونکا سەرمایەی کۆمەڵایەتی بەرهەمی ئایین، نەریتی کۆن، ئەزموونی هاوبەشی مێژوویی و کۆمەڵێ هۆکاری بەدەر لە کۆنترۆڵی دەوڵەتە. لە لایەکیترەوە تەنیا شوێنێك کە دەوڵەتەکان دەتوانن بە شێوەیەکی راستەوخۆ لەسەر سەرمایەی کۆمەڵایەتی کاریگەریی دابنێت، پەروەردەیە.

سەرۆك/پێشەوا — رهبر / لیدر — Leader

بە واتای رێبەر، پێشەوا، سەرکردە و فەرماندە یە. سەرۆك، بریتییە لە کەسایەتییەك کە بەهۆی توانست و

لێوەشاوەییەکی تایبەتەوە دەبێتە خاوەن پێگە و مەقامێکی بەرز بۆ ڕێبەرایەتی و سەرۆکایەتی کردنی لایەنگران و خەڵکانی ژێردەستی. سەرۆك، بە ئاوێتەکردنی توانایی و لێهاتوویی لایەنگرانی لەگەڵ توانستەکانی خۆی، ڕێبازێکی نوێژەن ئەدۆزێتەوە بۆ گەیشتن بە ئامانجەکانی. سەرۆکێك کە لووتکەی خەبات و پێشەنگی مێژوویی بێت، دەتوانێت ڕەوتی ڕووداوە مێژووییەکان و گەیشتن بە ئامانجەکان خێراتر یان هێواشتر بکات. ڕێبەران، لەم حاڵەتەدا دەتوانن دەوری پێشەنگی کاروان بگێڕن یان ببنە هۆی دواکەوتوویی نەتەوەیەك.

هەر سەرۆکێك لە پاش تێپەڕکردنی چوار قۆناغ، بڕیار دەردەکات: پلاندانان، ڕێکخستن، ڕێبەرایەتی و کۆنترۆڵ (چاودێری). لەم ڕێگەدا هەتا ڕێکار زیاتر بێت، بڕیاردان دژوارتر دەبێت. سەرۆکی لێهاتوو بە هۆی ئەم چەن خاڵە سەرکەوتوو دەبێت: بڕیارەکانی هەمیشەیی و بڕەوی بێت، وەگەڕخستنی خێرا و بەجێی ئەندامان و دەروون پاکی لە دەسەڵاتدارییدا.

لە رابردوودا هێزی جەستەیی، توانایی دۆست ڕاگرتن، وشیاری و زیرەکی و ناسینەوەی مەترسییەکان، گرنگترین تایبەتمەندی سەرۆك بووە بەڵام ئیمڕۆکە زانست و مەعریفە، توانایی بەڕێوەبردن و ڕاپەڕاندن، پاراستنی بەرژەوەندی ئەندامان و دامەزراندنی بەجێ و شیاوی ئەندامان، فەکتەری گرینگ لەئەژمار دێن.

سەرۆك کۆماریی ریاست جمهوری Presidency

بریتییە لە: پلە و پایە و ئەرك و تەوزیمی سەرۆکی ئەنجومەنی وەزیرانی دەوڵەتی هەڵبژێردراو لە وڵاتێکی کۆماریدا. بە پێی ماهییەتی پلە و پایەی سەرۆك کۆماریی لە سیستەمی کۆماریدا دوو شێوازی سەرۆکایەتی ئەبیندرێ: لە وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا و کۆمارییەکانی ئەمریکای لاتین، کاری «سەرۆکی وڵات» و سەرۆکی حوکمەت یەکێکە و هەموو ئەرك و کارکردەکان لە پلە و پایەی سەرۆك کۆماریدا کۆبۆتەوە. بەڵام لە وڵاتانێکی وەك کۆماری فیدراڵی ئەڵمانیا و هێندستان و ئیتالیا و زۆربەی کۆمارییەکانی دیکە سەرۆك کۆمار، تەنیا سەرۆکایەتی وڵاتی لە ئەستۆیە و کاری بەڕێوەبەرایەتی حوکمەت لە ئەستۆی ڕاوێژکار یان سەرۆکی ئەنجومەنی وەزیراندایە. جیاوازییەکی دیکەش لە نێوان ئەم جۆرە حوکمەتانەدا هەیە ئەویش ئەگەڕێتەوە بۆ هەبوونی پەرلەمان. لە وڵاتەیەکگرتووەکانی ئەمریکا و ئەمریکای لاتین سەرۆکی وڵات و بەرپرسی بەڕێوەبەرایەتی، یەك کەسە (سەرۆك کۆمار) کە ئەویش سەربەخۆ لە ئەنجومەنی یاسادانان و بە دەنگی ڕاستەوخۆی خەڵك بۆ ماوەیەکی دیاریکراو هەڵدەبژێردرێت. بەڵام لە حوکمەتی پەرلەمانیدا هەڵبژاردنی بەڕێوەبەری وڵات یا ئەنجومەنی وەزیران، لە ئەستۆی پەرلەماندایە و تا ئەو کاتە لە پۆستی سەرۆکایەتی دەبێت کە دەنگی متمانەی زۆرینەی پەرلەمانی بردبێتەوە.

سەلەفییەت سلفیّت salafiyyat

سەلەفییەت، ڕێچکەیەکی ئایینی ئیسلامییە کە بڕوای بە گەڕانەوە هەیە بۆ ئیسلامی ڕاستەقینە، واتە ئیسلامی سەردەمی پێغەمبەر. بیرۆکەی ئەم ڕێچکەیە لە لایەن کەسانێکی وەك سید قوتب(١٩٦ـ ١٩٠٦) و

حسن البناء (١٩٤٩-١٩٠٦) لە وڵاتی میسر داڕێژرا. سەلەفییەت لە هەمان سەرەتاوە بە هۆی دۆگما فیکرییە کوشندەکانییەوە تووشی نسکۆ دەبێ و ئەمەش دەبێتە هۆی دووبەرەکی لە ڕێبازەکە و بۆیە دوو گرووپی جیاوازی لێ دەکەوێتەوە: یەکەم، گرووپی سەلەفی تەبلیغی بە ڕێبەرایەتی ناسرالدین ئالبانی (١٩٩٩-١٩١٤) ناسراو بە شێخ محەمەد ناسر ئالبانی کە یەکێك لە شارحە ئایینییەکانە و خاوەنی دەیان کتێب و نووسراوەی ئیسلامییە. گرووپەکەی دیکە، واتە سەلەفی جیهادی لە سەر ئەم بڕوایە لەنگەر ئەگرێت کە ئەگەر بێتوو بڕوامان هەبێ بە ئیسلامی سەردەمی پێغەمبەر، دەبێ هەموو ئەرك و فرمانە ئیسلامییەکان بە تەواوەتی جێبەجێ بکرێن و ئەرکی جیهادیش لە جوملەی ئەرکە سەرەکییەکان (واجبات) لە قەڵەم دەدەن. کێشەی نێوان سەلەفی جیهادی و سەلەفی تەبلیغیش لە سەر ئەم چەمکەیە.

سەلەفی تەبلیغی پێی وایە کە جێبەجێ کردنی ئەرکی جیهاد، پێویستی بە کەشوهەوا و هەلومەرجی تایبەتە و کاتێك ئەم فەرزە ئایینییە دەبێتە ئەرکی سەرشان کە دوژمنێکی بیانی لە وڵاتی کافرانەوە هێرش بکاتە وڵاتی موسوڵمانان ئینجا موسوڵمانان بۆیان هەیە لە خۆیان بەرگری بکەن و لە گەڵیان بکەونە شەڕەوە. بەڵام سەلەفی جیهادی، پێی وایە کە موسوڵمانان نابێ چاوەڕوانی هێرشی کافرەکان بمێننەوە بەڵکوو دەبێ هەمیشە هێرش بکەنە سەریان بەشکم بە زەبری شمشێر داوەتی ئیسلامیان بکەن و بیانخەنە سەر ڕێگەی ڕاست. لە دیدی ئەمانەوە ڕادەی ئیمانداری ڕاستەقینە لە ئەنگوستەکانی دەست وپێ تێناپەڕێت و بەم بۆنەوە هەموو جیهان تەنانەت وڵاتانی ئیسلامیش بە شیاوی کوشتن دەزانن. سەلەفی جیهادی بۆ پێوەندی نێودەوڵەتی بڕوای بە دیپلۆماسی* و وزەی قەڵەم نییە بەڵکوو تەنیا بیر لە تەقاندنەوە و تیرۆر و کوشتن و بڕین دەکات. حوکمەتی ڕاستەقینە لە جیهاندا لای ئەمانە، تەنیا حوکمەتی تاڵیبانە کە لە ساڵی ٢٠٠١ لە لایەن هێزەکانی فرە نەتەوە لە ئەفغانستان ڕووخێندرا. سەلەفی جیهادی لە ناو کوردستانیش خاوەنی پێگەیەکی بالقوەیە و لە ناوچەی هەورامان و هەڵەبجە توانیویەتی لەو کەش و هوا ئازادەدا سوودی خۆی وەربگرێ و ببێتە مڵوزمێك بۆ حوکمەتی هەرێم*.

سەنترالیزم: بڕوانە ناوەندگەرێتی.

سەنترالیزمی دیموکراتی سانترالیسم دموکراتیک Democratic Centralism

وشەکە بە مانای ناوەندێتی دیموکراسیە بەڵام لە زاراوەی سیاسیدا یەکێکە لە ڕەگەزەکانی ڕێبازی لینینیزم و وەك بنەمایەك بۆ ڕێکخستن لە هەموو حیزبە کۆمۆنیستەکاندا بە کار دێت. لە واقیعدا بریتیە لەوەی تەواوی ئۆرگانە حیزبیەکان لە ڕێی هەڵبژاردنەوە بێنە مەیدانی سیاسەت. بە پێی ئەم بنەمایە ئازادی بیروڕا لە ناو حیزب و هەڵبژاردنی ئازادانەی ڕێبەرانی حیزبی، دەبێ لە گەڵ پێگەی حیزبی و ڕێوشوێنێکی گونجاو بۆ ئەو بڕیارانەی کە بە شێوازێکی دیموکراسی دەردەکرێن ئاوێتە بێت.

لە ڕوانگەی مارکسیەکانەوە، ناوەندێتی و دیموکراسی دوو ڕەهەندی یەك دیاردە لە ئەژمار دێن.

دوابەدوای جێگیر بوونی سۆشیالیزم لە هەندێ لە ولاتان، سەنترالیزمی دیموکراتیك بووە هۆی فراژووتنی دەسەلاتی دەوڵەتی نوێ و لایەنگرانی مائۆ باوەڕیان وایە کە دیکتاتۆری پرۆلتاریا بە پیادەکردنی ئەم رێبازە بە هێزتر ئەکات. لە روانگەی سەنترالیزمی دیموکراتیەوە دەبێ بیر و بڕوای راست و دروست کۆ بکرێتەوە و سیاسەتی کایە کردن یەکلایەن بکرێتەوە. زۆرینەی سەنترالیزمە دیموکراتیەکان، بوتە هۆی زاڵبوونی یەك یا چەند کەس بە سەر حیزبەکەدا.

سەنترالیزم لە لایەن حیزبە مارکسیەکان بەم جۆرە پێناسە دەکرێت:

١ـ حیزب خاوەنی بەرنامەیەکی ناوازەیە.

٢ـ خاوەنی یەك رێبەرایەتیە.

٣ـ هەموو بنکە و ئۆرگانەکان ملکەچی ناوەندی حیزبەکەن.

دیموکراسیش بریتیە لە:

١ـ هەموو ئۆرگانە حیزبیەکان بە هەڵبژاردن دێنە مەیدانەوە.

٢ـ ئۆرگانەکان راپۆرت ئەنێرن بۆ مەقاماتی سەرتر لە خۆیان.

٣ـ مەسەلە گەورەکانی حیزب لە ناو حیزبدا باسیان لێدەکرێت.

سەندوقی گەشەی ژنانی نەتەوە یەکگرتووەکان

صندوق توسعه زنان ملل متحد

United Nations Development Fund for Women

ئەم سەندوقە لە ساڵی ١٩٧٦ بە شێوەیەکی ئارەزومەندانە بۆ ماوەی دە ساڵ بۆ ژنان دامەزرا بەڵام دواتر لە ساڵی ١٩٨٥ ناوی گۆڕا بە سەندوقی گەشەی ژنانی نەتەوە یەکگرتووەکان. ئەم سەندوقە بە ژنانی دەستەنگ و کەمداهاتی ولاتانی رووەوگەشەسەندن یارمەتی دەگەیەنێت و ناوەندەکەشی لە شاری نیۆیۆرکی سەر بە ولاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکایە.

سەندوقی نێونەتەوەیی دراو — صندوق بین المللی پول

(International Monetary Fund (IMF

سەندوقی نێودەوڵەتی دراو، بەشێك لە سیستەمی برێتۆن ڤودز بوو کە لە ساڵی ١٩٤٤ لە ئەمریکا دامەزرا و دواتر بوو بە رێکخراوەیەکی سەر بە نەتەوەیەکگرتووەکان و بە شێوەیەکی رەسمی لە ساڵی ١٩٤٥ دەست بەکار بوو. ئەم سەندوقە لە گەڵ بانکی جیهانی گرنگترین دامودەزگای پێوەندی ئابووری قۆناغی دوا شەڕی جیهانی لە ئەژماردێن. ئامانجەکانی ئەم سەندوقە بریتین لە: پەرەپێدانی هاوکاری پێویست لەناو ولاتان، دروستکردنی سیستەمێکی دراویی، پەرەپێدانی بازرگانی نێودەوڵەتی، سپاردنی سەرمایە بە سەندوق، بەرزکردنەوەی ئاستی بەرهەمهێنان و. . .

هەر ئەندامێك دەبێ ساڵانە ئابوونەی ئەندامێتی بدات كە بەشێكی زێڕ یا دۆلارە و پاشماوەكەی دراوی ناوخۆیی ئەو وڵاتەیە. هەر وڵاتێكی ئەندام پاش پەسندبوونی لە لایەن دەستەی كارگێڕی سەندوق، دەتوانێ بۆ چارەسەركردنی گرفتە داراییەكانی خۆی قەرزی كورتخایەن لە سەندوقەكە وەربگرێ بە مەرجێك كە بڕی قەرزەكە لە ٢٥٪ ماف ئەندامێتی زیاتر نەبێت. دەستەی كارگێڕی كە لە دوازدە ئەندام پێكهاتووە كاروباری گشتی سەندوق بەڕێوە دەبات. پێنج كەس لە ئەندامانی دەستەی كارگێڕی لە لایەن ئەو پێنج وڵاتەوە دەبێ كە زۆرترین پشكیان لە سەندوقدا هەیە و حەوت كەسەكەی دیكە لە لایەن ئەنجومەنی گشتییەوە هەڵدەبژێردرێن. بەڕێوەبەرایەتی و كۆنترۆڵی سەندوق لە لایەن وڵاتانێكی وەك ئەمریكا و وڵاتانی پێشكەوتووی ئەوروپاوەیە كە زیاترین دارایی و ئابوونەی ئەندامەتیان هەیە. ئەنجومەنی گشتی كۆبوونەوەی ساڵانەی هەیە و دەسەڵاتی خۆی بە دەستەی كارگێڕی دەسپێرێ. ناوەندی سەندوق لە شاری واشنتۆن پێتەختی ئەمریكایە.

سەندیكالیزم سنديكاليسم Syndicalism

سەندیكالیزم لە وشەی لاتینی syndicus بە واتای یەكێتی وەرگیراوە بەڵام لە زاراوەی سیاسیدا بزاڤێكی كرێكاری بوو كە لە ١٨٩٠ لە فرەنسا سەری هەڵدا بە مەبەستی رادەستكردنی كۆنترۆڵ و خاوەندارییەتی كەرەستەی بەرهەمهێنان لە دەوڵەتەوە بۆ یەكێتیە پیشەییەكان. سەندیكالیزم، سیاسەت وەلا دەنێت و بۆ خەباتی چینایەتیش وەك «كردەوەیەكی پیشەسازییانە» دەڕوانێ و بە شتێكی كارامەی دەزانێ. سەندیكالیستەكان بە چاوی گومانەوە دەیانڕوانییە رۆشنبیرانی سۆسیالیست و یەكگرتنی كرێكارانیان بە مەرجی سەرەكی سەركەوتن لە هەر چالاكییەكی پیشەیی دەزانی.

سەندیكالیزم لە ١٩٠٧ لە بەریتانیا برەوی پەیدا كرد. بزاڤی كرێكاری توندڕەوی بەریتانیا، بەم دروشمە دەیهەویست خاوەنداریەتی ئامرازی بەرهەمهێنان و دابەشكردن لە چنگی خاوەنداران دەركێشێ و رادەستی یەكێتییەكانی بكات.

سەندیكالیزم بزاڤێكە بە دژی سەرمایەداری كە داواكاری خودموختارییە بۆ گروپە كرێكارییەكان و لە هەر چالاكییەكی راستەوخۆی پیشەسازی بۆ رووخانی سیستەمی سەرمایەداری پشتگیری دەكات. كەواتە سەندیكالیستەكان لە گەڵ سۆسیالیستەكان كە دەیانهەوێت لە رێی پەرلەمان یا شۆڕش دەست بگرن بە سەر حوكمەتدا جیاوازییان هەیە. سەندیكالیستەكان وەك ئانارشیستەكان، دەوڵەت بە ستەمكار دەزانن و بۆ گەیشتن بە ئامانجەكانیان كاری تێكدەرانە و مانگرتنی گشتی و ئاژاوە ئەنجام دەدەن. بە گشتی ئەم رێبازە، كرێكاران بە كۆڵەكەی سەرەكی كۆمەڵگا دەزانێ و دەبێ كرێكارانی هەر پیشەیەك سەندیكای تایبەت بە خۆیان دروست بكەن و ئامرازەكانی بەرهەمهێنان و دابەشكردن بە دەستەوە بگرن و دەست وەردەنە هەموو كاروبارێكی ئابووری و كۆمەڵایەتییەوە. لەم روانگەوە كۆمەڵگا پێویستی بە دەوڵەت نییە.

لە دوای شەڕی جیهانی یەكەم و شۆڕشی ١٩١٧ لە سۆڤیەت، سەندیكالیزم برەوی نەما و لایەنگرەكانی،

یان رووپانکردە کۆمۆنیزمی شۆڕشگێڕانەی سۆڤیەت یان کەوتنە ژێر رکێفی دەسەڵاتی دیموکراسی رۆژاوا بۆ برەو پێدانی باری کۆمەڵایەتی و ئابووری لە رێی بڵاوبوونەوە لە یەکیەتی پیشەسازی و چالاکی پەرلەمانی.

سیا سیا Central Intelligence Agency (C. I. A)

ناوی کورتکراوی «ئاژانسی ناوەندی زانیاری و سیخوڕی» ئەمریکایە کە لە ساڵی ١٩٤٧ لە کاتی سەرکۆماریی ترۆمەن بە مەبەستی هاوئاهەنگ کردنی کاروباری سیخوڕیی دەوڵەت و رێنموونی کردنی سەرکۆمار و«ئەنجومەنی ئاسایشی نەتەوەیی»دامەزراوە. دانانی بەرپرسی ئاژانس دوای پەسند کردنی سینا (ئەنجومەنی پیران) لە لایەن سەرکۆمارەوە بە ئەنجام ئەگات و ئاژانس تەنیا لە بەرامبەر سەرکۆمار بەرپرسیارە. ئەم رێکخراوە لە چوار بەشی سەرەکی پێکهاتووە کە بریتین لە:

١ـ زانست و تەکنۆلۆژی.

٢ـ لۆجیستیکی(جێ بە جێکردن).

٣ـ زانیاری.

٤ـ نەخشە و پلان.

جگە لەمانە ئاژانس، سێ لقی سەربەخۆی هەیە:

١ـ بەشی هەواڵگیری دەرەوە.

٢ـ بەشی کاروباری دژە سیخوڕی و دژە زانیاری.

٣ـ بەشی دەستێوەردانی پەنامەکی لە وڵاتانی دەرەکی.

سیاسەت/ رامیاریی سیاست Politics/Policy

ئەم زاراوە لە زمانی فرەنسا لە ریشەی politique وەرگیراوە کە ئەویش لە ریشەی یۆنانی politikos و ریشەی polis بە مانای شار وەرگیراوە. لەو سەردەمەدا politikos بە واتای «هونەر و هەڵسوکەوتی حوکمەت لە وڵات» یان دەوڵەت ـ شارەکانی یۆنان لێك دراوەتەوە.

سیاسەت بە گشتی بریتییە لە ستراتیجی*یان مێتۆد* و رێبازێك بۆ بەڕێوەبردن یان باشتر بەڕێوەچوونی هەر کارێك چ کارێکی شەخسی بێت چ کۆمەڵایەتی. بەڵام مانایەکی تایبەتیش بۆ ئەم زاراوە لێکدراوەتەوە کە ئەویش بریتییە لە لێکدانەوە و توێژینەوەی رەهەندە سیاسیەکانی دیاردە کۆمەڵایەتییەکان. بۆ وێنە دەسەڵات، دەوڵەت، رەفتاری سیاسی، بڕیاردانی سیاسی و بەڕێوەبردنی کاروباری گشتی.

سیاسەت بە یەکێك لە کۆنترین بەشەکانی زانستە کۆمەڵایەتییەکان دادەنرێ و کتێبی «کۆماری» پلاتۆ، یەکەم بەرهەمە کە لەم بارەوە نووسراوە و تێیدا باس لە چۆنیەتی حوکمەتی شارەکانی یۆنانی کۆن دەکات. لەم کتێبەدا پلاتۆ حوکمەتی نوخبە*کان پێشنیاز دەکات. پاش پلاتۆ، ئەرەستۆ توێژینەوەیەکی قووڵتری لەمەڕ زانستی سیاسەت و شێوازی حوکمەت کردووە کە نووسینەکانی ئەو لەو بوارەدا بنچینەی زانستی

رامیاری لە قەڵەم ئەدرێن. دواتر لە سەردەمی رێنسانس، نیکۆلۆ ماکیاڤیلی نووسەر و سیاسەتمەداری ئیتالی کتێبێکی بە ناوی «میر» نووسیوە کە تێیدا شێوازەکانی حوکمەتکردنی راڤە کردووە. (بڕوانە ماکیاڤیلیزم) ئەم کتێبە بووە هۆی ئەوە کە زۆربەی پادشایان و دەسەڵاتدارانی سەدەی هەژدە لە ئەوروپا پەیڕەوی بیر و بۆچوونەکانی بکەن.

بەڵام پێشینەی هەوڵدان بۆ بەدیهێنانی سیاسەت وەك زانستێك، دەگەڕێتەوە بۆ قوتابخانەی پۆزەتیڤیزمی ئاگۆست کۆنت (١٧٩٨ـ ١٨٥٧) لە سەدەی نۆزدە. پۆزەتیڤیستەکان، پێشکەوتنی زانستە سرووشتییەکانیان بە دەرەنجامی مل‌نەدان بە کۆت و بەندە میتافیزیکیەکان دەزانی و خوازیاری بەکارهێنانی مێتۆدەکانی زانستی سرووشتی بوون لە توێژینەوە کۆمەڵایەتی و سیاسیەکاندا. بەم بۆنەوە کۆنت لە کتێبەکەی خۆی بە ناوی «زانستی سیاسەت» ئەم راستییەی سەلماندووە کە زانستی سیاسەت بە بەراوردکردن لە گەڵ زانستی فیزیا، زانستی فیزیای کۆمەڵایەتی لە ئەژمار دێت و بە هەمان شێوەی فیزیا لە گەڵ دیاردەگەلی دینامیك و ستاتیك سەروکاری هەیە.

زانستی سیاسەت بە دوو چەمك دابەش کراوە: یەکەم، بە مانای سیستەمی سیاسی یا حوکمەت و دەزگا حوکومییەکان و سیاسەتی راپەڕاندن و شێوەی دەسەڵاتداریەتی و ئیدارەی کۆمەڵگایە. دووهەم، زانستێك کە لە گەڵ بونیادە ئابووری و کۆمەڵایەتی و کەلتوورییەکانی دەزگا حوکومییەکان، زەمینە کۆمەڵایەتییەکانی دەسەڵاتی سیاسی و هێز بە مانای گشتی، مان و نەمانی حوکمەتەکان، پێوەندی نێوان دەوڵەتان و فەلسەفەی سیاسی، پێوەندی کۆمەڵگای مەدەنی لە گەڵ ژیانی سیاسی و کەلتووری سیاسی و ئابووری و مێژووی سیاسی و ... سەروکاری هەیە.

سیاسەت و گۆڕانکارییە سیاسییەکان لە سەر هەموو ژیانی مرۆڤایەتی کاریگەری دائەنێت. چونکا جاری وا هەیە بڕیارێکی نابەجێی سیاسی ئەبێتە هۆی بەرپابوونی شەڕ و پێکدادان یا شۆڕش و کودەتا* کە ئەمانەش هەموو بەستێنە ئابووری و کۆمەڵایەتی و کەلتووری و ئایینی و فیکرییەکان تووشی وەرچەرخان دەکات. ئەگەرچی هەندێ لە نووسەران چەقی توێژینەوەکانی زانستی سیاسەت بە دەوڵەت* یان حوکمەت* لە قەڵەم ئەدەن بەڵام هەندێکیتر لە سەر ئەم بڕوایەن کە سیاسەت، سەنتەر و ناوەندێکی تاقانەی نییە چونکا وەك زۆربەی زانستەکانی دیکە زانستێکی فرەناوەندە. دیاریکردنی بابەتی ناوەندی وەك بابەتی سەرەکی زانستی سیاسەت، ئەگەڕێتەوە بۆ حەز و تاسەی زانایانی سیاسی و کێشە گرنگەکانی سەردەم و کاریگەریی زانستەکانی دەوروبەر.

سیاسەتمەدار — سیاستمدار — Politician

بە کەسێك دەگوترێ کە لە کاروباری سیاسی، شارەزا و سەردەرچوو بێت و سیاسەت بۆی بووبێتە پیشە. سیاسەتمەدار بریتییە لە کەسێك کە خەبات ئەکات بۆ گەیشتن بە حوکمەت و دەسەڵات. سەرکەوتن لەم بوارەشدا ئەگەڕێتەوە بۆ لێهاتوویی و زیرەکی ئەو لە بەکارهێنانی سێ بنەمای هاندان، گفتوگۆ و سازش.

بە گشتی مانای ئەم زاراوە لە قەبارەی ماهییەتی سیستەمی سیاسیدا دەرئەکەوێت بۆ وێنە لە بریتانیا، ئەو خەباتەی کە سیاسەتمەدار تێوەی گلاوە، پڕیەتی لە ململانێ و کاتێك سەرکەوتن وەدەست دێت کە کەسێك بتوانێت کەسی دیکە یان گرووپێك (پاشا، پەرلەمان و حیزب) پێمل بکات بە بانگەشە و دروشمەکانی خۆی. لەم گۆشە نیگاوە، سیاسەتمەدار بە کەسێك دەڵێن کە لێوەشاوەیی خۆی بۆ ڕاگیرکردنی بیروڕای خەڵکی سەلماندبێت. ئەم واتایە لە نزمترین ئاستی خۆیدا بە چەواشەکاری لێك دراوەتەوە: شکسپییەر گوتەنی، «سەیری سیاسەتمەدار بکە ... کە تەنانەت خواوەندیش فریو ئەدات»!

سیاسەتی ئاو سیاست آب Hydropolitics

ئەم زاراوە لە گەڵ دیپلۆماسی ئاو Hydrodiplomacy هاوواتایە و بە مەبەستی سیاسەتە جیهانییەکان لەمەڕ کێشەی ئاوی شیرین بەکار براوە. لەبەرئەوەی لە داهاتوودا ئاو دەبێتە دەسپێچکێکی سیاسی و ڕەنگە مایەی کێشەی نێودەوڵەتی بێت. ئەگەرچی ٧٠٪ گۆی زەوی پڕیەتی لە ئاو بەڵام تەنیا ١٪ ئەم ئاوە ڕاستەوخۆ کەڵکی لێ وەردەگیرێت. لە لایەکی‌ترەوە بە هۆی گرنگی ئاو بۆ پەرەسەندنی ئابووری، هەبوونی چەم و ڕووباری گەورەی هاوبەش لە نێوان چەند وڵاتدا لەم دواییانە زاراوەی دیپلۆماسی ئاو ڕەواجی پەیدا کردووە. هەر بەم بۆنەوە لە نەتەوەیەکگرتووەکانیش ئەنجومەنێکی ناحوکوومی لە ساڵی ١٩٩٥ بۆ باسکردن لە کێشەی ئاو دامەزراوە و یەکەم دانیشتنی خۆی لە کەنەدا بەڕێوەبردوە.

سیاسەتی دەرگای کراوە سیاست درهای باز Open door policy

ئەم زاراوە یەکەم جار لە لایەن جۆن های، وەزیری دەرەوەی ئەمریکا لە سێپتەمبەری ١٨٩٩ بە مەبەستی پەرەسەندنی ئابووری وڵاتی چین و پاراستنی سەربەخۆیی ئەم وڵاتە بەکار براوە. بەڵام ئێستا مەبەست لەم زاراوە ئازادبوونی چالاکی بازرگانی و سەرمایەدانانی وڵاتانی دەرەکی‌یە لە وڵاتێکدا لە سەر بنەمای یەکسانی مافەکان. سەرچاوەی ئەم سیاسەتە ئەگەڕێتەوە بۆ بنەماکانی لیبرالیزمی ئابووری.

سیاسەتی دەرەوە سیاست خارجی Foreign Policy

بریتییە لە ستراتیجی* یان زنجیرە کردارێکی داڕێژراو لە لایەن دەسەڵاتدارانی حوکمەتێك بە مەبەستی گەیشتن بە ئامانجێکی دیاریکراو لە چوارچێوەی بەرژەوەندی نەتەوەیی و نێونەتەوەیی. ئەم سیاسەتە بریتییە لە دیاریکردن، ڕاپەڕاندن و دابینکردنی بەرژەوەندی و ئامانجە نەتەوەییەکان کە لە گۆڕەپانی نێونەتەوەییدا لە لایەن دەوڵەتەکان بەڕێوە دەچێت. سیاسەتی دەرەوەی وڵاتان لە هەمان کاتدا کە هەندێ پرەنسیپی نەگۆڕ لەخۆ دەگرێ، ئەبێ گۆڕانکارییە نێودەوڵەتییەکانیش لەبەرچاو بگرێت. هونەری داڕشتنی سیاسەتی دەرەکی لەوەدایە کە ئەم دوو خاڵە پێکەوە گرێ بدات چونکا هەر چەندە پێوەندی دەرەکی وڵاتان بەربڵاوتر بێت، گرنگی ئەم سیاسەتە زیاتر هەست پێ دەکرێت.

سیاسەتی دەرەوەی هەر وڵاتێك، دەوامەی سیاسەتی ناوخۆیی هەمان وڵات لە ئەژمار دێت، بە واتایەكی‌تر پێكهاتەكانی سیستەمێكی سیاسی لە ناوخۆ، دەتوانێ دەوری كاریگەر بگێڕن لە دیاریكردنی ستراتیجی و بەرژەوەندییەكانی ئەو وڵاتە لە ئاستی نێودەوڵەتیدا. سیاسەتی دەرەكی هەر وڵاتێك لە گەڵ سیاسەتی ناوخۆیی پێوەندی نەپساوە و راستەوخۆی هەیە. ئەم دوو سیاسەتە ئەگەرچی لە رواڵەتدا جیاوازن بەڵام ماهییەتێكی هاوبەش و یەكسانیان هەیە و لە راستیدا ئەكرێ بڵێین سیاسەتی دەرەوە، رەنگدانەوەی سیاسەتی ناوخۆیە.

سیاسەتی دەرەوە بەشێك لە سیاسەتی نێودەوڵەتیش لە ئەژمار دێت و هەر لە یەكەمین پێوەندییەكانی كۆمەڵگا سەرەتاییەكانەوە هەبووە. بەڵام بە شێوازی نوێ، ئەگەڕێتەوە بۆ سەرهەڵدانی دەوڵەتە ئەوروپییەكان لە سەدەی حەڤدە. ئیمرۆكە سیاسەتی دەرەوە ئاوێتەیە لە گەڵ «دەوڵەتی نەتەوەیی»دا. لە سەردەمی شۆڕشی فەرەنسا بەدواوە كە نەتەوەپەرستی، هێدی هێدی هەموو رەگەزەكانی دەوڵەتمەداری و دەوڵەتە نەتەوەییەكانی پێكەوە بەستەوە، سیاسەتی دەرەوەش لە گەڵ هەست و خوستی نەتەوەیی زیاتر ئاوێتە بووە.

پاش سەدەی نۆزدە جەماوەرێكی زۆرتر لە خەڵك خۆیان بە سیاسەتی دەرەوە سەرقاڵ كرد. ئەم رەوتە پێ‌بەپێی پرۆسەی فراژووتنی دەوڵەتی نەتەوەیی و ناسیۆنالیزم* گەشە ئەكات. توێژینەوەكان روونی ئەكەنەوە كە سیاسەتی دەرەكی لە سەدەی بیستەمدا زیاتر بەرەو دیموكراسییەت هەنگاوی ناوە. ئەم گۆڕانكارییەش بە هۆی گرینگی پێدان بە رای گشتی*یەوە بووە. لە سەروبەندی جیهانی دوو جەمسەریی و ململانێی جیهانی سەرمایەداری لە بەرامبەر جیهانی كۆمۆنیستی و هەروەها جیهانی سێهەم، «سیاسەتی دەرەوە» بە تایبەت لە وڵاتانی پێشكەوتوودا بەرەو ئاڵۆزی دەڕوا و لە نەریتەكانی پێشووی دوور ئەكەوێتەوە.

سیاسەتی زمان — سیاست زبانی — Politics of Language

زمان، ئامرازی سەرەكی كەلتوورە و پێناسەیەكی گرینگە بۆ شوناسی نەتەوەیی. خاوەنی زمان بوون بە واتای بەهرەمەندبوون لە مەعریفەیە. هەندێ لە رۆشنبیرە ئەڵمانیەكانی سەدەی هەژدە و نۆزدە بڕوایان وابوو كە پێوەندی سێ‌قۆڵی نێوان زمان و مەعریفە و نیشتمانە كە كەسێك دەكاتە ئەڵمانیایی و كەسێكی دیكەش بە ئینگلیزی. لەبەرئەوەی لە زۆربەی وڵاتەكان بە یەك زمانی تایبەت ئاخاوتن ناكرێت كەواتە زمان بۆتە هۆی بەرپابوونی كێشەیەكی سیاسی گرینگ. پێوەندی زمان بە سیاسەت، وەك پێوەندی ئۆكسیجن بە هەوا لێكدراوەتەوە. رەنگە هەڵبژاردنی هەر وشەیەك لە هەر گوتار(discourse) رێكدا هەنگاوێكی سیاسی لە قەڵەم بدرێت.

سیاسەتی زمان، لە لای حوكمەتەكان زۆر پەنامەكی و شاراوەیە. هەر حوكمەتێك خاوەنی سیاسەتێكی زمانییە كە هەندێ جار جێگای پەسندی هەمووانە و هەندێ جاریش بە زۆرەملی دائەسەپێ. هیچ حوكمەتێك،

چاوی بینینی کەمینە*ی نییە و ئارەزووی گەورەی دەسەڵاتداران تیاچوونی نەیارانە. لە بواری بەکارهێنانی سیاسەتی زمانی، وڵاتی فرەنسا بە نموونە دەهێنینەوە: سیاسەتی یەکیەتی نەتەوەیی لەم وڵاتەدا کە هەر لە سەرەتای حوکمەتی پاشایەتییەوە پەیڕەو کراوە، هەمیشە لەدووی «یەکگرتوویی زمان» بووە کە لە بەرامبەر زمانەکانی دیکە نەرمیی نیشان نەداوە. بۆ وێنە تا پێش شەڕی جیهانی دووهەمیش ئەگەر لاوانی بەریتانی لە قوتابخانە بە نەژگاقییەوە تەنیا یەك وشەی زکماکیان بە زاردا بهاتایە، فەلاقەیان دەکردن. یان زمانی باسکی تەنیا لە ناو خێزانەکان بە زاردا دێت.

سیاسەتی فرەکەلتووری　　سیاست چندفرهنگی　　Multiculturalism

ئەم زاراوە دەرەنجامی هەوڵ و تێکۆشانێکە کە لە زۆربەی وڵاتان بۆ کۆتایی هێنان بە ناکۆکی نێوان فەرهەنگی زۆرینە*و فەرهەنگی کەمینە*بە ئەنجامیان گەیاندووە. بە پێی ئەم سیاسەتە، کەلتوورە جیاجیاکان وەك نەخش ونیگاری موزاییك لەپاڵ یەکدا جێگیر ئەبن بە چەشنێك کە هیچ کەمینەیەك ناچار نابێت رەگەزە فەرهەنگییەکانی خۆی وەلا بنێت یان فەرامۆشیان بکات.

ئەم سیاسەتە لە بەرامبەر سیاسەتی یەك کەلتووری بەرجەستە بۆتەوە. بە پێی ئەم سیاسەتە، هەندێ لەو وڵاتانەی کە خاوەنی چەند فەرهەنگێکی جیاوازی ئەتنیکی و نەتەوەیی بن، بێ رەچاوکردنی ئەم جیاوازییانە هەوڵ ئەدەن لە ئیدارەی کۆمەڵگادا سیاسەتێکی یەکدەست و یەکپارچە جێبەجێ بکەن کە ئاکامی وەها سیاسەتێك جگە لە تواندنەوەو دەمج بوونی کەلتوورە جیاوازەکانیتر شتێکی تر نییە. نموونەی بەرچاوی ئەم سیاسەتە، رەفتارەکانی دەوڵەتی تورکیایە لە بەرامبەر کەلتووری کوردەکانی ئەم وڵاتە.

سیاسەتی گۆپاڵی گەورە　　سیاست چماق بزرگ　　Big stick policy

ئەم زاراوە لە لایەن رۆزڤێلت (١٨٨٢- ١٩٤٥) سەرکۆماری ئەمریکا بە مەبەستی بەکارهێنانی زەبر و زەنگ بۆ مەسەلە ناوخۆیی و دەرەکییەکان بەکار براوە. دەڵێن لە کاتی خۆیدا گوتوویە: «هەرکاتێك گۆپاڵێکی گەورەت بە دەستەوە بوو، ئینجا بە هێمنی و لەسەر خۆ گفتوگۆ بکە».

سیخوڕ/جاسوس　　جاسوس　　spy

کەسێك کە بە شێوەیەکی پەنامەکی و شاراوە لە ناو ئۆپەراسیۆنی وڵاتی دوژمن، هەواڵ و زانیاری و نهێنی کۆبکاتەوە بۆ گەیاندن بە لایەنی بەرامبەر. ئەگەر سیخوڕێك دەسگیر بکرێت، ماف ئەوەی نییە وەك دیلێکی جەنگی لە گەڵیا هەڵسوکەوت بکرێت بەڵام بۆی هەیە لە دادگایەکی دادپەروەرانە بەهرەمەند بێت. سزای سیخوڕ لە کاتی شەڕدا بە چاوپۆشی کردن لەوەیکە، لە راگواستنی زانیاری و رازبەری سەرکەوتوو بووبێت یان نا، مەرگە. سیخوڕی کردن لە کاتی ئاشتیدا لە یاسا نێونەتەوەییەکان پێڕەوی ناکات بەڵکوو بە پێی یاسای ناوخۆیی وڵاتەکان لە گەڵی رەفتار ئەکرێت.

سیستەمی سیاسی — نظام سیاسی — Political system

سیستەم لە وشەی یۆنانی sustema بە واتای «بە کۆمەڵ» وەرگیراوە. ئەم وشە لە زۆربەی زانستە فەلسەفی و کۆمەڵایەتی و سیاسیەکان، بە واتای جیاواز بەکار براوە. لە زاراوەی سیاسیدا سیستەمی سیاسی بریتییە لە کۆمەڵێ دامودەزگا و پاڵنەری ئاشکرا کە پێکهاتەکانی دەسەلات بەدی ئەهێنن. لە پێناسەیەکی تردا سیستەمی سیاسی بۆ دەرخستنی تایبەتمەندییە لۆژیکییەکانی هاوپێوەند لە گەڵ هەر چەشنە ژیانێکی سیاسی ئاراستە کراوە. کەواتە سیستەم، بە ناچاری لە قەبارەی هەر تیۆرییەك بیچم بگرێت، ئاشکرا و ئاراستەی ئەکات.

سیستەمی سیاسی لە گەڵ رژێمی سیاسی کە شێوازی حوکمەت کردنە، جیاوازییان هەیە. بۆ وێنە سیستەمی «کۆماریی» سیستەمێکی دیاریکراوە بەلام هەر ولاتێك، بە پێی رادەی دەسەلاتی سەرکۆمار رژێمێکی تایبەت بەو قەوارە دائەمەزرێنێت. بە گشتی دەوڵەت وەك پێکهاتەی سەرەکی سیستەمی سیاسی لە قەڵەم دراوە و لەبەر ئەوەش کە هێزی سزادانی بە دەستەوەیە، هەندێجار هاوواتای سیستەمی سیاسی مانا کراوەتەوە. نموونەی سیستەمە سیاسیەکان وەك، سیستەمی فیئۆدالی، سەرمایەداری، پەرلەمانی، تۆتالیتەری و ...

مێتۆدی لێکدانەوەی سیستەمە سیاسییەکان، لە ١٩٥٠ بەملاوە لە رۆژاوا رەواجی پەیدا کرد و ئامانجەکەشی، بەدەستەوەدانی تیۆرییەکی گشتی بوو بۆ شرۆڤەی هەموو رەهەندەکانی ژیانی سیاسی لە سەرجەم سیستەمە سیاسییەکاندا. مەسەلەی سەرەکی بۆ لێکدانەوەی سیستەمە سیاسییەکان. چۆنییەتی سەرهەڵدان و دەوام و وەرچەرخان و لەناوچوونی ئەم سیستەمانەیە. لەم روانگەوە سیاسەت لە هەموو سووچ و قوژبنێکی ژیانی کۆمەڵایەتیدا جێی خۆی کردۆتەوە و بۆ تێگەیشتن لە سیستەمی سیاسی، دەبێ پێچەڵپێوچی و ئاڵۆزییەکانی ناخی پێوەندییە سیاسییەکان لەناو ژیانی کۆمەڵایەتیدا سادە بکرێتەوە و لێك بدرێتەوە. سیستەمی سیاسی، وەك مەداری سیاسەت و حوکمەت، سیستەمێکە کە داتاکانی لە دەوروبەری خۆی وەردەگرێ و لە پرۆسەی پێکهاتە سیاسییەکاندا دەیخەمڵێنێ و ئینجا لە قەوارەی سیاسەتەکان ئەیداتەوە بە کۆمەڵگا.

سیستەمی فرە حیزبی — نظام چند حزبی — Multiparty System

سیستەمێك کە تێیدا رێژەیەکی زۆر لە حیزبە سیاسیەکان بە شێوەی هاوبەش بۆ بەدەست هێنانی دەسەلات هەوڵ ئەدەن، کاتێکیش سەرکەوتنیان بەدەست هێنا بە هاوکاری یەکتر بەرنامە و پلانی هاوبەش بۆ بەرێوەبردنی حوکمەت ئاراستە دەکەن. بۆ وێنە لە ولاتانی ئەورووپیدا سیستەمی فرە حیزبی بۆتە باو. لە فەرەنسا کاتی خۆی ژمارەی ئەم حیزبانە گەیشتۆتە ٢٠ حیزب. لە ئەڵمانیا، ئیتالیا و سویسرا ئەم سیستەمە دەور ئەبینێت. یان ئەو دۆخەی کە لە عێراقی دوای رووخانی رژێمی سەدام حسەین لە ساڵی ٢٠٠٦ هاتە کایەوە.

هەبوونی سیستەمی فرە حیزبی لە ولاتێك، بنەمایەکە بۆ بەراوردکردنی رێژەی دیموکراسی لەو ولاتەدا.

لە پرۆسەی بەدیموکراسیکردندا ئەغلەب جار حیزبی بچووک بچووک سەرهەڵئەدەن. هەر کاتێك دیموکراسی پاوەجێ ببێت، ئەم حیزبە بچووکانەش لە ناو سیستەمێك سەقامگیر دەبن کە بە سیستەمی فرەحیزبی ناوبردە ئەکرێت. لە سیستەمی فرە حیزبی، بە پێچەوانەی سیستەمی تاك حیزبی ـ کە تێیدا تەنیا یەك حیزب چالاکە و حیزبەکانیتر سەرکوت ئەکرێن ـ هاوبەشی سیاسی، لە گەڵ ململانێ و کێبەرکێی سیاسی ئاوێتە بووە. لەم سیستەمەدا ئەنجومەنی وەزیران بە شێوەی ئیئتلاف و هاوپەیمانی هەڵئەبژێردرێت.

سیستەمی نوێی جیهانی — نظم نوین جهانی — New World Order

ئەم زاراوە لە میانەی ساڵی ١٩٨٩ پاش گۆڕانکارییەکانی بلۆکی رۆژهەلات هاتۆتە زاراوەی سیاسیەوە. رووخانی دیواری بەرلین* لە دێسەمبەری ١٩٨٩ سەرەتایەك بوو بۆ کۆتایی هاتنی سیستەمی کۆنی پێوەندییە نێونەتەوەییەکان. دەسەلاتدارانی پێشووی جیهان، هەر لە مۆنرۆوە بگرە تا لینین و لە هیتلێرەوە تا بۆش، هەرکامیان بە هەوای خۆیان بانگەشەی بنیاتنانی سیستەمی نوێی جیهانییان کردووە.

بەلام سیستەمی نوێ بە مانای ئیمڕۆیی ئەوەیە کە یەکەم جار لە لایەن جۆرج بۆش(باوك) سەرکۆماری ئەمریکا، لە ١١/٩/ ١٩٩٠ لە بەردەم نوێنەرانی کۆنگرێس، راگەیەندرا. بۆش، بانگاشەی جیهانێکی کرد کە تێیدا سەروەری یاسا، جێی قانوونی جەنگەڵ بگرێت و جیهانێك کە تێیدا هەموو ولاتان بەرپرسیاریەتی هاوبەش بۆ ئازادی و یەکسانی بە رەسمییەت بناسن. جیهانێك کە تێیدا زۆرداران، ماف زۆرلێکراوان بپارێزن. بۆش، رێبەرایەتی ئەمریکا و سەروەری بایەخەکانی ئەم ولاتەی بۆ دروستبوونی وەها جیهانێك بە پێویست باس کرد و گوتی: سیستەمی نوێی جیهانی نیازی بە رێبەرایەتی و هەژمۆنی* بایەخەکانی ئەمریکایە لە جیهاندا.

سیستەمی نوێی جیهانی، هەر لە سەرەتاوە لە لایەن بیرمەندان و سیاسەتمەدارانی جیهان بەرەورووی رەخنە بۆتەوە. بۆ وێنە نۆئام چۆمسکی، زمانەوانی ناودار و رەخنەگری بەرجەستەی سیاسەتی دەرەوەی ئەمریکا دەڵێ: «سیستەمی نوێی جیهانی، دەسپێچکێکە بۆ چەواشەکردنی خەڵکی جیهان و هێشتنەوەی بێعەداڵەتی و ناوێکی تازەیە بۆ پاساوی زۆرداری و دروستکردنی جیهانێکی بێ رەقیب بۆ ئەمریکا». تۆنی بێن، سیاسەتمەداری بەریتانیش پێی وایە، سیستەمی نوێی جیهانی گەڕانەوەیە بۆ ئیمپراتۆرییە زۆردارەکانی رابردوو.

سێکتاریزم/تیرەگەری — سکتاریسم/ فرقە گرایی — Sectarism

ئەم زاراوە لە ریشەی لاتینی secta بە مانای تیرە و گرووپی بچووك وەرگیراوە. لە کەلتووری کۆمۆنیستەکان بە واتای دابڕان لە جەماوەر و گۆشەگیرییە. لایەنگرانی ئەم رێبازە بە حەز و ئارەزوویەکی تایبەتەوە بیر لە بابەتە ئایینی و فەلسەفیەکانی خۆیان دەکەنەوە و گرنگی بە بابەتە گرنگەکانی کۆمەڵگا نادەن.

بە گشتی سێکتاریزم بۆ تیرەگەری و عەشیرەگەری لە ناو حیزب و لایەنە سیاسیەکاندا بەکاردێت کە پتر لە ناو حیزب و گرووپە چەپیەکاندا باوە. ئەمەش دەبێتە هۆی ئەوە کە ئەم گرووپانە لق و پۆپی جۆراوجۆریان لێ ببێتەوە. تیرەگەری لە ناو حیزبە سیاسیەکان هەمیشە ناگەڕێتەوە بۆ جیاوازی بیروڕا بەڵکوو هەندێ جار لە ناکۆکی و ململانێی تایبەتی و زێدەخوازی رامیارییەوە سەرچاوە دەگرێ.

ش

شارستانییەت/ژیار | تمدن | Civilization

مەبەست لەم زاراوە، شێوە ژیانی شارستانییانەیە لە کۆمەڵگایەکی شاریی کە سێ واتای لێدەبێتەوە:

- بەرەوپێری ئەقڵ و مرۆڤایەتی چوون.
- ئەنجامدانی بەڕێوجێی کاروباری ژیان.
- هەنگاونان بەرەو ئاکار و ئەخلاقی شاریی.

شارستانییەت لە زاراوەی سیاسیدا «بە کۆمەڵێك دەزگا و ڕێکخراوەی کۆمەڵایەتی، پێوەندی ئابووری و کۆمەڵایەتی، ئاییینی، هونەری و ئەدەبی و بەرهەمهێنان لە کۆمەڵگایەکی پەرەسەندوو» دەگوترێ. بە واتایەکیتر، شارستانییەت بە کۆمەڵێك پاشکەوتی مادی و مەعنەوی مرۆ لە کۆمەڵگایەکی پەرەسەندوو دەوترێ. شارستانییەت لە زانستی مرۆناسیدا وەك پاژێك لە کەلتوور لە قەڵەم دراوە.

شانتاج | شانتاژ / هوچیگری | Chantage

ئەم وشە بە مانای گۆرانی گوتن و تێچریکاندنە بەڵام لە زاراوەی سیاسیدا بریتییەلە: هەر کات کەسێك یان گرووپێك بە دەسەڵاتی باڵاترەوە بخوازێت لە کەسێك یان گرووپێکی دیکە سوودی نابەجێ ببات و لایەنی بەرامبەر پێمل بکات بە پێچەوانەی ڕوانگەی خۆی ڕەفتار بکات. بە واتایەکیتر ئەو کەسەی شانتاج ئەکات، هەوڵ ئەدات بە تۆقاندن و هەڕەشە و بڵاوکردنەوەی هەواڵی درۆ، کەسێك ملکەچی خۆی بکات یان بێدەنگی بکات یان باجی لێ بسەنێت.

شمشێری دامۆکلێس | شمشیر داموکلس | Sword of Damocles

دامۆکلێس لە ئەفسانەکانی یۆناندا یەکێك لە دەست و پێوەندە ماستاوکەرەکانی دیۆنیسۆس، پاشای ستەمگەری سیراکۆز بووە کە هەمیشە بەسەر بەختەوەری و مەزنایەتی پاشادا هەڵیگوتووە و ستایشی کردووە. دیۆنیسۆسیش بۆ ئەوەی ئەدەبی بکات و پێی بسەلمێنێ کە بەختەوەرییەکەی ناتوانێ بەردەوام بێت، ڕۆژێك بۆ میوانداریيەکی پڕشکۆ لێی دەگێڕێتەوە و شمشێرێکی تیژ و قورسی بە مووی ئەسپ لە ژوور سەرییەوە هەڵدەواسێ کە بە کەمترین جووڵەی دامۆکلێس بە سەر سەریدا دەکەوت و دەیکوشت.

لە زاراوەی سیاسیدا مەبەست لەم زاراوە، ئەوەیە کە هەمیشە مەترسییەکی گەورە و چاوەڕواننەکراو لە کەمیندا هەیە و دەوڵەتی ستەمگەر بۆ بەرگریکردن لە ئازادیخوازی خەڵك، شمشێری دامۆکلێس بەکار

دەهێنێ کە هەمان سەرکوت و دەسبەسەری و ئازار و ئەشکەنجەیە تاکوو دەرفەتی دەربڕینی ئازادانەی بیروڕا بە خەڵك نەدات.

شۆڕش انقلاب Revolution

وشەکە بە مانای گۆڕان لە حاڵەتێکەوە بۆ حاڵەتێکی ترە. ئەم زاراوە یەکەم جار لە لایەن کۆپرنیك بە مانای جموجۆڵی ئەستێرەکان و هەتاو لە زانستی ئەستێرەناسیدا بەکار براوە(شۆڕشی زستانی و شۆڕشی هاوینی). دواتر لە سەدەی ١٧ لە ئەورووپا، واتایەکی تازەی بە خۆوەگرت و بە مانای رابوونی سیاسی و کۆمەڵایەتی مانا کراوەتەوە. ئینجا بە واتای سووڕانێکی بنەڕەتی لە: شێوازی بەرهەمهێنان (وەك شۆڕشی پیشەسازیی و شۆڕشی تەکنۆلۆجی) یان وەرچەرخانێکی بنیاتنەری کۆمەڵایەتی و سیاسی(وەك شۆڕشەکانی فەرەنسە و سۆڤیەت و ئێران) وە یان لایەنێك لە ژیانی کەلتووری و فیکری (وەك شۆڕشی زانستی و شۆڕشی کەلتووری) لێك دراوەتەوە.

بەڵام ئەوەیکە بۆتە بابەتی رێبازە شۆڕشگێرییەکان و دەرکی مانای کۆمەڵایەتی شۆڕشەکان، ئەو وەرچەرخانە گورج و کوتوپڕانەن کە لە ئەنجامی شۆڕش لە ستراکتووری سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئابووری کۆمەڵگادا روویداوە. باس و بابەتی ئەم تیۆرییانە نەك هەر مەسەلەی گۆڕینی دەسەڵاتداران بە هۆی شۆڕشەوەیە بەڵکوو گۆڕینی چینی فەرمانڕەوایان و چۆنیەتی فەرمانکردن و گۆڕینی دەزگا کۆمەڵایەتییەکان و جەوهەری شەڕ و ئاژاوە و کردەوەی شۆڕشگێرانەیە کە وەها گۆڕانکاریگەلێکی بە دواوەیە.

لە سەدەی نۆزدەوە فەیلەسوفان و لێکۆڵەرانی کۆمەڵایەتی ئەورووپا لە بارەی دەوری کۆمەڵایەتی و مێژوویی شۆڕش و هەلومەرجی ئەم دیاردەیە بیروڕای جۆراوجۆریان گۆڕیوەتەوە. بە گشتی ئەو تیۆرییانەی کە لە روانگەی سیاسییەوە ـ نەك کۆمەڵناسی ـ سەیری مەسەلەکە ئەکەن، دوو جۆرن: یەکەم، بۆچوونی چەپی و گەشبینانەیە لە شۆڕش کە ئێستاش هەر لەسەر بنەمای مارکسی و دیموکراسییەتی توندڕەوی دەسەڵاتدار راوەستاوە. بە پێی ئەم تیۆرییانە، شۆڕشە سیاسی و کۆمەڵایەتییە گەورەکان، کەرستەیەکی«جەبری» بوون بۆ گەیشتن بە کۆمەڵگایەك کە تێیدا ئازادی و ئۆتۆنۆمی و هاوتەرازیی کۆمەڵایەتی و یەکسانی پیادە بکرێت. لەم زەمینەدا قوتابخانە «پێشڕەو»ەکان، بە دوو گرووپ دابەش ئەکرێن: ١ـ ئەوانەی کە پێشخستنی «یەکسانی» بە گرنگترین نیشانەی پێشکەوتن دەزانن و بۆ گەیشتن بەم ئامانجە تەنانەت نەریتی دیکتاتۆریش بە کار ئەبەن (وەك لێنینزم*). ٢ـ ئەو بیرمەندە ئازادیخوازانەی کە یاخیبوون و زەنازەنای جەماوەر لە شۆڕشە رەسەنەکاندا بەدژی ئیستبداد و بە ئامانجی پەرەدان بە دیموکراسییەت دەزانن و بە رەوای نابینن کە دیموکراسی سیاسی، فیدای عەداڵەتی ئابووری و کۆمەڵایەتی بێت.

لە بەرامبەر چەپییە گەشبینەکاندا، راستڕەوە رەشبینەکان خۆ ئەنوێنن. نوێنەرانی ئەم قوتابخانە کە هەم لە پاش و هەم لە پێش شۆڕشی فەرەنسەوە هەبوون، بریتی بوون لە: لایەنگرانی ئاریستۆکراسی،

کۆنەپارێزیی، شاپەرستەکان و لایەنگرانی کڵێسە. بە درێژایی نیوەی دووهەمی سەدەی نۆزدە، کەسانێك وەك نیتچە(فەیلەسوف ئەڵمانی) و گۆستاو لۆبۆن(دەروون ـ کۆمەڵناسی فەرەنسی)، شۆڕشیان بە تەقینەوەی سۆزی وەحشییانە و بەرەڵلا و رووخێنەری جەماوەر زانیوە. دەروونناسە هاوچەرخەکان کە لەسەر داینەمۆی دەروونی موتالا دەکەن، هەندێ جار شۆڕش بە نومایشێکی «دەروون جڤاتی» لە قەڵەم ئەدەن و ئەمە لە گەڵ «گەڕانەوە» بۆ زەینییەتی سەرەتایی بەراورد ئەکەن کە لە حالاتی پەرێشانی دەروونی لە تاکدا خۆی ئەنوێنێ.

لە روانگەی کۆمەڵناسی سیاسییەوە تیۆرییەکانی شۆڕش، بە پێنج رێباز دابەش ئەکرێن کە هەر کامیان لەمەڕ چۆنیەتی سەرهەڵدانی شۆڕشەکان، هەڵگری شێوازی بەڵگاندن و خوێندنەوەیەکی جیاوازن. مارکس، وەك پێشەنگی تیوری مارکسی لە جوملەی گرینگترین شرۆڤەکارانی شۆڕش ناونووس دەکرێ. مارکس لەسەر «ناعیلاجی» یان پێویستیی شۆڕش، بە تەئکید پێداگری ئەکرد. ئەو پێی وابوو کە هۆکاری شۆڕش ئەگەڕێتەوە بۆ فراژبوونی هێزە بەرهەمهێنەکانی کۆمەڵگا. ئینجا لە ناکۆکی ئەم هێزانە لە گەڵ پێوەندی و سیستەمە سیاسی و کۆمەلایەتیەکانی ئێستادایە کە شۆڕش دێتە کایەوە. کاتێ ئەم سیستەم و پێوەندییانە بەر بە گەشەی بەرهەمهێنان ئەگرن، مەسەلەکە قوولّ ئەبێتەوە و سەردەمی شۆڕشە کۆمەلایەتیەکان دەس‌پێئەکات. چینە سەردەستەکان حەز ناکەن پێگەی خۆیان لە دەست بدەن و چینە ژێردەستەکانیش ناخوازن لەو دۆخەی کە تێیدان بمێننەوە. ئەم پێکدادانە، شۆڕشی خوێناوی بەدوا خۆیدا ئەهێنێت. مارکس شۆڕش بە هۆکاری ناعیلاجانەی «پێشکەوتن» و «شەمەندەفەری مێژوو» ناوبردە ئەکات. (بڕوانە مارکسیزم).

تیۆرییەکی تر کە لەسەر شۆڕش ئاراستە کراوە تیوری دەروونناسانەیە کە لە لایەن دۆتۆکویلی فەرەنسیەوە شیکراوەتەوە. بەپێی ئەم بیرۆکە دیاردەی نارەزایەتی ئەبێ لە دەروونی تاکەوە سۆراغی بگیردرێ. بە واتایەکی‌تر نارەزایەتی ئەگەڕێتەوە بۆ سەرکوتکردنی نیازەکانی تاك یان باشتربوونی ژیان یا دژواربوونێکی کورتخایەن لە دوای ماوەیەکی درێژی خۆشگوزەرانی و کاردانەوەی ئەم رووداوانە بەسەر زەینی تاکدا.

تیۆری سێهەم، ئەگەڕێتەوە بۆ دۆرکهایم کە رێبازەکەی خۆی بە ناوی فانکشنالیزم و کۆمەڵگەی جڤاتی لێك ئەداتەوە. دۆرکهایم بە پێچەوانەی مارکس پێی وایە کە ئەندامانی کۆمەڵگا بەهۆی فاماندن یا ویژدانی کۆمەڵەکی و هاوبەش پێکەوە یەکگرتووییان هەیە. ئاڵۆزبوونی رۆژانەی کۆمەلایەتی و دابەشکردنی کار ئەم یەکگرتوویی و ویژدانە کۆمەڵەکییە ئەخاتە مەترسییەوە. ئینجا ئەم دۆخە لە کۆنترۆڵ دەرئەچێ و کێشمەکێشی کۆمەلایەتی دەس پێئەکات.

دوو کەسی تر کە ئەوانیش بە نۆبەی خۆیان لە ئاراستە کردنی تیۆرییەکانی شۆڕش دەوریان بووە، بریتی بوون لە ماکس ڤیبەری ئەڵمانی و ویلبێرتۆ پارێتۆی ئیتالّی. لە راونگەی ڤیبەرەوە، رەفتاری جڤاتی و هەرەوەزیی جەماوەر ئەگەڕێتەوە بۆ وەفاداری بە سیستەمێکی فیکری کە پێناسەیەکی نوێ لە واقیع و جیهان ئەدا بە لایەنگرانی خۆی. ئەم پێناسە هەمان چەمکی کاریزمایە لە مێژوودا. بەڕای ڤیبەر کاتێك دەسەلات بە

دەست هێزە کۆنباوەکانەوە بێت هاوکێشە بەرقەرارە بەڵام دوو هێز ئەم هاوکێشەیە تووشی مەترسی دەکەن: یەکەم هێزی عەقڵانی و دووهەم، هێزی کاریزمایی.

بە باوەڕی پارێتۆ کە روانگەیەکی ریالیستی لە ئەژمار دێت، سەرهەڵدانی شۆڕش و هەرەوەزیی سیاسی دوایین قۆناغی لاوازبوونی دەزگا سەرکوتکەرەکانی حوکمەتە. ئەم لاوازییە ئەبێتە دەسپێچکێك بۆ رێکخراوە دەسەڵات خوازەکان و ئەوانیش لە هەر چەشنە نارەزایەتییەك بۆ هێنانە سەرشەقامی جەماوەر کەڵك وەردەگرن.

شۆڕشگێڕی انقلاب خواهی Revolutionism

هەر جۆرە کردار، شێواز یان تیۆرییەك کە خوازیاری پشتگیری لە گۆڕینی بنەڕەتی بارودۆخی کۆمەڵایەتی و سیاسی و ئابووری یان کەلتووری بێت، شۆڕشگێڕی لە قەڵەم ئەدرێت. شۆڕشگێڕان، بەدژی کۆنەپەرستین و تەنانەت ریفۆرم خوازەکانیش بە سازشکاری لە گەڵ رژێم و سستی لە کردەوەدا تاوانبار ئەکەن.

شۆڕشی ئیداری انقلاب مدیریت(اداری) Managerial revolution

جێبەجێکردنی چاودێریی لە سەرمایەدارانەوە بۆ بەڕێوەبەرانی دەزگا حکومی و ناحکومییەکان. هەنووکە، زۆربەی کۆمەڵناسان و زانایانی سیاسەت لەسەر ئەم بڕوایەن کە لە سیستەمە پیشەسازییە پێشکەوتووەکاندا (سەرمایەداری و سۆشیالیستی) دەسەڵاتی راستەقینە بە دەست بەڕێوەبەرانی دەزگا ئابووری و ئیداری و سەربازی و بورۆکراتییەکانە بە تایبەت، ئەو توێژە بالایەی کە چەرخی هەموو دەزگاکان هەڵئەسووڕێنێ. ئەمانە لە راستیدا چینێکی دەسەلاتداری تازە پیاکەوتوون کە دەبنە خاوەنی بەشی زۆریی داهات و بەرهەمهێنانی ولاتەکەیان. ئەم بیرۆکە لە لایەن جەیمز بێرنام کۆمەڵناسی ئەمەریکی، لە کتێبی شۆڕشی ئیداری(١٩٤١) لە ئەمریکادا هاتە ئاراوە.

شۆڕشی کەلتووری انقلاب فرهنگی Cultural revolutio

راپەڕینی سیاسی و کۆمەڵایەتی چین لە ساڵەکانی ١٩٦٦ تا ١٩٦٩ بە رێبەرایەتی مائۆتسەدۆن بەدژی بۆروکراسی*حیزبی کە رێبەرەکەی لیۆشائۆچی بوو. ئامانجی ئەم راپەڕینە، وەرچەرخانی بنەڕەتی لە کۆمەڵگای چین و بەرجەستە کردنەوەی رێبەرایەتی مائۆ بوو. بۆ ئەم مەبەستە مائۆ، لاوانی«گاردی سوور»ی بەدژی کادێرانی حیزبی و سەربازی هەڵخراند تاکوو هەردووکیان بخاتە ژێر رکێفی خۆیەوە. ئامانجی شۆڕشی کەلتووری لە چین، نەك هەر گۆڕینی ستراکتووری دەسەلات، بەڵکوو گۆڕینی هاندەر و پاڵنەری کردەوەکانی خەڵکی چین لەمەڕ عەداڵەت خوازیش بوو. ئەم راپەڕینە لە لایەن گاردی سوورەوە بەرەورووی شەڕەنگێزی و پەرەستشی مائۆ بۆوە و سەرەنجام بووە هۆی هاتنە مەیدانی توێژێك لە ئەرتەش و گاردی

سوور. بەڵام خەونەکانی شۆڕشی کەلتووری وەك پرۆژەی «بازدانی گەورە بۆ پێشەوە» بەتاڵ بۆوە و گاردی سووریش کۆنترۆل کرا و راپەڕینەکە لە ساڵی ۹-۱۹٦۸ خاو بۆوە و هێمنی کەوتەوە وڵات. دوایین قۆناغی شۆڕشی کەلتووری لە ساڵی ۱۹۷۱ پاش روخانی لین پیائۆ- وەزیری بەرگری و جێنشینی مائۆ - کۆتایی پێهات.

شۆڤینیزم شوونیسم/ناسیونالیسم افراطی Chauvinism

نەتەوەپەرستی توندڕەوانە و ناماقووڵ کە تێکەڵ بە ڕق و کین بێت بەرامبەر بە نەتەوەکانی دیکە. وشەکە لە ناوی نیکۆلا شۆڤێن، کە سەربازێکی فەرەنسی و فیداییەکی ناپلیۆن بووە، وەرگیراوە. پاشان بۆ ئەو کەسانە بە کار هاتووە کە بە حەز و ئارەزوویەکی بێپایان وڵاتی خۆیان خۆش ویستووە. لە راستیدا شۆڤینیزم فیکرەیەکی دواکەوتووانەیە کە مەبەستەکەی شانازی کردن بە گەلی خۆت و سووکایەتیکردن بە گەلانی دیکە و بەکۆیلەکردنی نەتەوەکانیترە. سیاسەتی رەگەزپەرستی هیتلەر و فاشیستەکان لەسەر بنەماکانی شۆڤینیزم بنیات نرابوون. ئەمڕۆش هەندێ دەوڵەت و گرووپی کۆنەپەرست، بە کەڵك وەرگرتن لە شۆڤینیزم، هەوڵی پێشێلکردنی مافەکانی خەڵك و گەیشتن بە ئامانجەکانیان دەدەن. مامۆستا شوکور مستەفا، بلیمەتی گەورەی کورد، لەمەڕ ئەم زاراوە چەن رستەیەکی بەنرخی گوتووە کە لێرەدا دەیهێنمەوە:

«بەڕاستی، مەسەلەی نەژاد و ڕەگەزان مەسەلەیەکی ئایدیۆلۆژیك و سیاسی فرە توند و تیژە. بیرمەندانی کۆنەپەرستی دنیای سەرمایەداری دە هەڵپەی ئەوەدا بوون کە بە هۆی ڕامانەی نەژادییەوە، دەسەڵاتی سەرمایەداری بەسەر گەلاندا سەپاندن پاساو بدەن. ئەمانە پروپاگاندەی ئەوەیان بلاو کردەوە کە گۆیا یەژێ، هەندێ لە تیرەی مرۆڤ لە هەندێکی دیکەیان ڕەسەنتر و باشترن.

هەروەها لاڤ ئەویشیانە لێداوە کە ئەورووپا هەمیشە بنیادەمەکانی لەگەڵ بنیادەمەکانی ئاسیا و ئەفریقیادا جیاوازن. شۆڤینیستانی عارەب و عەجەم و تورك هەر لە هەرگیڤی ئەوەدان، نەتەوە بەزۆر لکێندراوەکانیان، وەك وە نموونە، کورد، گۆیە بەچکەی جنۆکەن، لە دێو و درنجن و ئیتر لەم قسە قۆڕەیلە وە با بدەن. بەڵام ئەمرو زانست ئەم قسە بێتامانەی سەر لەبەر پووچاندووەتەوە و کەم کەس باوەڕیان پێ دەکەن».

شوناس هویت Identity

ئەم زاراوە لە وشەی identitas وەرگیراوە و بە دوو مانای بەربڵاوەت هاودژ شرۆڤە دەکرێت: ۱)هاوسانی و تەبایی رەها. ۲) جیاوازی هەمیشەیی. بەگشتی شوناس، پرسیارە لە *مەبوونی کەسێك*. پرسیار بکەیت: ئەو کەسە کێیە؟ چ تایبەتمەندییەکی تاکی و کۆمەڵەکی هەیە؟

ئەو رەگەزانەی کە هەوێنی پرسیار لە شوناسی کەسێك پێك دێنن، بریتینلە: نیشتمان، مێژوو، زمان، ئەدەب، ئایین، پێکهاتە و ستراکتووری سیاسی، کولتوور و هونەری هاوبەش. چەمکی شوناس بابەتی

کێشمەکێشی تیۆری نێوان دوو زانستی سایکۆلۆجی و کۆمەڵناسی بووە لەمەڕ توێژینەوەی لایەنی تاکەکەسی و لایەنی کۆمەڵایەتی ئەم چەمکە. ڕەهەندی تاکەکەسی شوناس، بریتییە لە هەستی ئێمە دەربارەی ئەو شتانەی کە هەر تاکێك لە ئەویدی* جیادەکاتەوە کە ئەویش، دەرك و ناسینێکە لە «من». هەست کردن بە شوناسی تاکەکەس، دەرەنجامی دایەلیکتیکیی نێوان تاك و کۆمەڵگایە و لە هەست و خۆست و بۆچوونەکانی تاکدا خۆی نیشان ئەدات. ڕەهەندی شوناسی کۆمەڵایەتی بریتییە لە وێکچوواندن و گونجانی«ئێمە» لە گەڵ ئەوانیدی. ئەم شوناسە روونکەرەوەی چەمکی«ئێمە»یە.

شوناس، بە کەس نابەخشرێت بەڵکوو لە ڕێگای دانوستان و مامەڵە لە گەڵ *ئەوانیدی*، دێتە بەرهەم. لەم روانگەوە دەکرێ شوناس بە پرۆسەیەکی درێژخایەن لە قەڵەم بدرێ کە هەمیشە لە حاڵی گۆڕاندایە. بۆ نموونە شوناسی نەتەوەیی و ئەتنیکی مرۆڤی کورد بە پێی کات و شوێن دەگۆڕێ. ڕەنگە *کوردبوون* لە هۆڵەندا لە گەڵ کوردبوون لە کوردستان دوو شتی جیاواز بن یا *کوردبوونی* ٢٠٠٩ لە گەڵ *کوردبوونی* ١٩٢٠ جیاوازیان هەبێت.

شوناس بابەتێکی فرە ڕەهەندە. هەرکامێك لە ئێمە خاوەنی چەند شوناسێکە کە لایەنە بەرجەستەکەی لە پێوەندی لە گەڵ بارودۆخی ژیانمان تووشی گۆڕان دەبێت. کەسێك کە لە ولاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا دەژی لە کاتی باسکردن لە سیاسەتی نێونەتەوەیی شوناسی ئەمریکی بەخۆ دەگرێ. لە بەرەبەیانی یەکشەممەدا خۆی بە کاسۆلیك لە قەڵەم ئەدات، کاتێکیش سەیری یارییەکی فۆتبۆلی جیهانی دەکات، دەکەوێتەوە بیری باووباپیرانی لە هۆڵەندا.

شوناسی نەتەوەیی　　هويت ملی　　National Identity

شوناسی نەتەوەیی ئەو کاتە لە دایك بوو کە چەمکی نەتەوە بە مانا ئەمڕۆییەکەی هاتە ئاراوە. شوناسی نەتەوەیی، دیاردەیەکی مۆدێرنە کە لەسەر گریمانەی هەبوونی بزاوتێکی ناسیۆنالیستی و وشیاری نەتەوەیی دامەزراوە. دوای سەرهەڵدانی ناسیۆنالیزم*، شوناسەکان بە قەبارەی نەتەوەیی پێناسە دەکرێن. کەواتە بۆ بەدیهاتنی شوناسی نەتەوەیی، ئەبێ ئەندامانی نەتەوەیەك خۆیان بە دامەزرێنەرانی نەتەوە و دواتر شوناسێکی هاوبەش بزانن.

(ئێرنێست ڕینان گوتەنی)، شوناسی نەتەوەیی، لەسەر بنەمای نیشتمانی هاوبەش، زمان و کولتووری هاوبەش، ئایینی هاوبەش، مێژووی هاوبەش، ویستی هاوبەش و پرەنسیپی سیاسی و یاسایی هاوبەش پێناسە دەکرێت. بەڵام هەروا کە شوناسە نەتەوەییەکانی وڵاتانی فرەکەلتوور یان نەتەوە بێدەوڵەتەکان نیشانی داوە، هیچکام لەم تایبەتمەندییانە ماکی دانەبڕاوی شوناسی نەتەوەیی نین. کەواتە شوناسی نەتەوەیی دیاردەیەکی فرەڕەهەندە. جیاواز لەمەش، دەکرێ شوناسی نەتەوەیی لە روانگەی مەدەنی یا ئەتنیکیش پێناسە بکرێت. کاتێك پێوانەکانی ئەندامەتی ـ لە شوناسێکدا ـ مەدەنی بێت، نەتەوایەتی لە گەڵ شارۆمەندیدا هاوواتا دەبن و لە ڕاستیدا شوناس دەبێتە پرەنسیپێکی سیاسی و یاسایی. شوناسی

نەتەوەیی بە پێناسەیەکی مەدەنی، بۆی هەیە ئەندامی نوێ ـ کە سەر بە کەلتوور یا ئەتنیکێکی‌تر بێت ـ وەربگرێت و لە خۆیدا جێی بکاتەوە. کەواتە کەسێکی ئەمریکایی دەتوانێ ببێتە فەرەنسی یا ئینگلیزی چونکا سنوورەکانی شوناسی نەتەوەیی تا رادەیەك کراوەیە و هەرکەسێك بۆی هەیە رەگەزنامەی خۆی هەڵبژێرێت. بەلام بە پێچەوانەوە کاتێك پێوانەکان تەنیا ئەندامەتی بێت، نەتەوایەتی تەنیا بریتی دەبێ لە ماف شوێنی لەدایکبوون کە ئەویش شتێکی نەگۆڕە. لەم دۆخەدا ئیدی ئاخاوتن بە زمانی زگماکی یا وەدەستهێنانی ماف شارۆمەندی نابێتە ئاریشە، بەڵکوو هەموو ئەو کەسانەی کە نەتەوە پێك دەهێنن بنەما سەرەکییەکانی شوناسی خۆیان لەم ئەندامەتییەوە دەستەبەر دەکەن.

شەڕ/جەنگ — جنگ — War /Warfare

بە هەموو جۆرە کردەوەیەکی قەهری و جەبری دەگوترێ کە دەوڵەتێك بەرامبەر دەوڵەتێکی‌تر بە ئەنجامی ئەگەیێنێ تاکوو ئیرادە و ویستی خۆی بەسەرا داسەپێنێ. بەڕای کلاوزویتز، تیۆری داڕێژی بەناوبانگ، «شەڕ دەوامەی سیاسەتە بە ئامرازێکی تر».

لە روانگەی کۆمەڵناسیەوە، شەڕ بەرەنگارییەکی بێ‌ڕەحمی رێکوپێکە کە لە بەینی دوو یان چەند کۆمەڵی سەربەخۆ روو ئەدات. شەڕ لە کۆمەڵگا سەرەتاییەکان بە هۆکارگەلێکی وەك غەنیمەت و تالانی و ترس لە بێگانە و خۆنواندن و تۆڵەسەندنەوە هەڵگیرساوە بەلام لە ئێستادا شەڕ دەرەنجامی هۆکاری تیۆری و پراکتیکی ئاڵۆزە. چۆنیەتی شەڕ پێوەندیەکی زۆری هەیە بە ئاستی تەکنۆلۆجییەوە. لەم چاخەدا شەڕ مەترسییەکی گەورەی بۆ مرۆڤ بەدی هێناوە چونکا چەك و تەقەمەنییەکان، هێزێکی خاپوورکەری سەرسوڕهێنەریان هەیە و لەوانەیە شەڕێکی بچووك ببێتە هۆی تێوەگلانی چەن وڵاتێکی‌تریش.

شەڕ بە چەن شێوە دێتە کایەوە کە بریتین لە: شەڕی ئاسایی (کە تێیدا لە چەکی ئەتۆمی کەڵك وەرناگیرێ). شەڕی ئەتۆمی(ئەم جۆرە شەڕە تاکوو ئێستا بێجگە لە هێرشی ئەتۆمی ئەمریکا بۆ سەر ژاپۆن لە کۆتایی شەڕی دووهەمی جیهانی، زیاتر وەك مەترسیەك ناوبردە کراوە). شەڕی کیمیاوی (لەم شەڕەدا دوو لایەن، بە مادەی جۆراوجۆری کیمیاوی هێرش ئەکەنە سەر یەکتر. شەڕی بایۆلۆجیکی(ژینگەیی)، لەم شەڕەدا بە بڵاو کردنەوەی ڤایرۆس و میکرۆب هێرش ئەکرێتە سەر دوژمن. شەڕی گریلایی یان چریکی(لەم شەڕەدا رێوشوێنێکی رێکوپێك لە ئارادا نییە و لە ناوخۆی دەوڵەتێك بە مەبەستی رووخانی رژێم هەڵئەگیرسێ). شەڕی سایکۆلۆجی(دەروونی) لەم شەڕەدا بۆ شکاندنی ورەی دوژمن لە پڕۆپاگەندە کەڵك وەردەگیرێ. شەڕی رێکخراو (منظم) لەم شەڕەدا سوپای دوو لایەنی شەڕ بە شێوەیەکی رەسمی و راستەوخۆ چەکی قورس بەدژی یەکتر بەکار دەهێنن. شەڕی سارد*(ئەم شەڕە دوژمنایەتیەکی نێو نەتەوەییە کە تێیدا لە هەموو شتێك بێجگە لە توند و تیژی و پێکدادان کەڵك وەرئەگیرێ بۆ گەیشتن بە ئامانجی نەتەوەیی).

تایبەتمەندییەکانی شەڕ

١ـ شەڕ دەبێتە هۆی «خەباتی چەکدارانە لە نێوان وڵاتەکان»دا. بە پێچەوانەی شەڕی ناوخۆ و شەڕ بەدژی

ئاژاوەگێڕ و دز و جەردە، لە شەڕدا ئەبێ ململانێی گشتی و بگرەوبەردە بێتە کایەوە. ئەندێشەی جەنگ، لە مێشکی بیرمەندانێکی وەك ڕۆسۆ لە کتێبی *پەیمانی کۆمەڵایەتی*(١٧٦٢) شرۆڤە و پێناسە کراوە. ئەو دەنووسێ: شەڕ بە هیچ لەونێك پێوەندی ئینسانێك نییە لە گەڵ ئینسانێکیتردا بەڵکوو ئەمە پێوەندی وڵاتێکە لە گەڵ مەملەکەتێکیتر. لە شەڕا ئینسانەکان تەنیا بە ڕێکەوت وەك هاووڵاتییەك بەرەورووی یەکتر دەبنەوە و کەس وەك پارێزەر و هاونیشتمانییەك لە گەڵ کەسیتردا نابێتە دوژمن.

٢ـ جاری وا هەیە شەڕ بە پێی مافە نێونەتەوەییەکان هەڵئەگیرسێ. لەم ڕووەوە شەڕ شتێکی مەرجدارە واتە بە هەڵگیرسانی شەڕ کۆمەڵێك ڕێسا وماف دیاریکراو لە هەمبەر دوو لایەنی تێوەگلاوی شەڕەکە دێتە کایەوە کە دەبێ هەر دوو لایەن بەرعۆدەی بن. شەڕ لە وەها کەشێکدا ئەبێتە کردەوەیەکی مافپەروەرانە.

٣ـ شەڕ بە مەبەستی سەلماندنی ئامانجێکی سیاسی یان «مەبەستێکی نەتەوەیی».

شەڕی ئایدیۆلۆجیکی — جنگ عقیدتی — Ideological warfare

١ـ تەکتیکێك کە لە سەردەمی شەڕی سارد لە لایەن دوو بلۆکی ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوا بە مەبەستی بانگەشەی شێوەی ژیان و گوزەرانی سەرمایەداری یان سۆشیالیستی لە ناوخۆ و دەرەوە بەکار برا.

٢ـ جۆرە ململانەیەکە لە گەڵ سیستەمی بەهاکانی ڕەقیب کە هەوڵئەدات بۆ گۆڕینی بیروڕای جەماوەر. شەڕی ئایدیۆلۆجیکی بە پڕۆپاگەندە و بەرنامەی کەلتووری و پەروەردە و هونەری و دانوستانی زانستی و یارمەتی وڵاتانی بێگانە و... بە ئەنجام ئەگات. گرینگترین شەڕی ئایدیۆلۆژیکی سەدەی بیستەم لە نێوان کۆمۆنیزم و سەرمایەداری ڕووی دا.

شەڕی ئێران و عێراق — جنگ ایران و عراق — Iran-Iraq War(1980-1988)

ئەم شەڕە بە شەڕی هەشت ساڵەی ئێران و عێراق دەگوترێ کە تێیدا عێراق ٦٢٧ جار دەسدرێژی بە خاکی ئێران کرد. ئەم شەڕە دوای شکاندنی ڕێکەوتنامەی ١٩٧٥ی جەزایر* لە لایەن سەدام حسەینەوە بە شێوەیەکی یەکلایەنە دەستی پێکرد. لە کاتژمێر ١٤ی ڕۆژی ٣١ی خەرمانانی ١٣٥٩ی هەتاوی(٢٢ی سێپتەمبەری ١٩٨٠) هێزی ئاسمانی عێراق بە دەیان فڕۆکەی جەنگییەوە هەڵیان کوتایە سەر ئاسمانی شارەکانی ئێران و دەستیان کرد بە بۆمباران کردنی ئەم شارانە. هاوکات هێزی لەشکری ئەم وڵاتە چەندەها شاری تریشی دایە بەر ئاگری تۆپخانە.

هێزەکانی سوپای عێراق پاش بەزاندنی سنووری هاوبەش بە پەلە هاتنە ناو خاکی ئێران و زۆربەی شارەکانی لێواری ڕۆژاوای ئێرانی گرت و بە وادەی ٢ مانگ نزیکەی ١٤هەزار ك. م چوارگۆشەی لە خاکی ئێران داگیر کرد. ئەم خاکە داگیرکراوانە تاکوو ٢١ مانگ لە ژێر دەسەڵاتی عێراق مایەوە بەڵام لەوە بەدوا هێزەکانی سپای ئێران کەوتنە سەرەوە و دەستیان کرد بە ڕاونانی سوپای عێراق.

ئەم شەڕە هەر دەوامەی بوو تاکوو ئەنجومەنی ئاسایشی نەتەوەیەکگرتووەکان لە ڕێکەوتی ۲۹ی پووشپەڕی ۱۳٦٦ھ (۱۹۸۷)، بڕیارنامەی ۵۹۸ ی دەرکرد. لەم بڕیارنامەدا لە دوو لایەنی شەڕ داوا کراوە ئاگربەس بکەن و دەسپێکەری شەڕ دیاری بکرێت. بڕیارنامەکە تاکوو ساڵی دواتر(۲٦ی پووشپەڕی ۱۳٦۷) لە لایەن ئێرانەوە پەسند نەکرا. سەرەنجام لە ۲۹ی گەلاوێژی ۱۳٦۷ بە شێوەیەکی ڕەسمی ئاگربەس پەسند کرا.

لە ساڵی ۱۹۹۱ سکرتێری گشتی نەتەوەیەکگرتووەکان لە ڕاپۆرتەکەی خۆی بە ئەنجومەنی ئاسایش ڕایگەیاند کە عێراق بەرپرسی دەسپێکردنی شەڕ بەدژی ئێران بووە. لەم شەڕەدا کە ۸ ساڵی خایاند زیانێکی گیانی و ماڵی زۆر بە هەر دوو وڵاتەکە گەیشت. بە پێی ڕاگەیاندنی نەتەوەیەکگرتووەکان ڕادەی زیان و خەسارەتەکانی شەڕەکە بەم چەشنەی خوارەوە بووە.

- ڕادەی زیانی ڕاستەوخۆ ۹۷/۲ ملیارد دۆلار.
- ڕادەی زیانی ناڕاستەوخۆ ۳٤/۵۳۵ ملیارد دۆلار.
- ئێران ئەم ڕادەیە بە ۱۰۰۰ ملیارد دۆلار بەراورد ئەکات.

شەڕی دووهەمی جیهانی (۱۹۳۹-۱۹٤۵) جنگ جهانی دوم world war II

لە فێورییەی ساڵی ۱۹۳۸ ئادۆلف هیتلەر، بوو بە ڕێبەری ئەڵمانی نازییەت و فەرماندەیی گشتی هێزەکانی ئەڵمانی بەدەس هێنا و هەموو مەقام و مەنسەبە دەوڵەتییەکانی بە نازییەکانی نەمسا بەخشی. ڕۆژی ۱۲ی مارس، هێزەکانی ئەڵمانیا نەمسایان گرتەوە و ڕۆژی دواتر خاکی ئەم وڵاتە بە ئەڵمانیا لکێندرا.

هیتلەر سوور بوو لە سەر ئەوەیکە بە یارمەتی ۳ ملوێن ئەلمانیایی‌زمانی دانیشتووی ویلایەتی سودەتی چێك، ئەم وڵاتەش بلکێنی بە خاکی ئەڵمانەوە. لە مانگی مارسی ۱۹۳۹ هێرشی بردە سەر ئەم وڵاتە و بە تەواوەتی داگیری کرد. دوای داگیر کردنی ئەم دوو وڵاتە ئینجا کەوتە هەڕەشە کردن لە پۆڵەندا. لە مانگی ئاگۆستی ۱۹۳۹ پەیمانی پاراستنی سنووریی لە نێوان ئەڵمانیا و سۆڤیەت مۆرکرا.

ڕۆژی ۱ی سێپتەمبەری ۱۹۳۹ ئەگەرچی خەڵکی پۆلەندا خۆڕاگرییەکی شێرانەیان لە خۆیان نیشان دا بەڵام ئەڵمانیا بە هێزی مەکینەیی و بە پشتیوانی هێزی ئاسمانی، توانی لە ماوەی مانگێکدا ئەم وڵاتەش داگیر بکات. ڕۆژی پێنجەمی ژوونی ۱۹٤۰ هێزەکانی ئەڵمانی نازی هێڵە بەرگرییەکانی سپای فەرەنسەی تێك شکاند و بە پەلە خۆی گەیاندە باشوور. لە ڕۆژی ۱۰ی ژوونەن ئیتالیای فاشیست، شەڕەکەی کێشایە فەرەنسە. ئەڵمانییەکان دوای گرتنەوەی پاریس لە ۲۲ی ژوونی ۱۹٤۰، مەرجەکانی خۆیان بۆ ئاشتی لە گەڵ فەرەنسە بە کاربەدەستان ڕاگەیاند کە بەو پێیە فەرەنسە دەبووە دوو بەش. بەشێکیان ئەکەوتە ژێر دەسەڵاتی ئەڵمانیا و ئەویدیکە بە ناوەندییەتی شاری ویشی، ئەکەوتەوە دەستی فەرەنسییەکان. بەڵام بەشەکەی فەرەنسەش لە ساڵی ۱۹٤۲ لە لایەن هێزەکانی ئەڵمانیاوە داگیر کرا.

لە ۹ی ئاڤریلی ۱۹٤۱، هێزەکانی ئەڵمانیا هێرشیان بردە سەر خاکی دانیمارك و ئەم وڵاتەشیان داگیرکرد. ئینجا هێرش کرایە سەر نەرویج. لەم کاتەدا هێزەکانی فەرەنسە و بەریتانیا هاتنە فریای نەرویج بەڵام تا ۱۰ی ژووەن توانییان خۆڕابگرن و سەرەنجام ئەم وڵاتەش بەدەستی هێزەکانی ئەڵمانیا داگیرکرا. دواتر لە رۆژی ۱۰ی مانگی مەی، ئەڵمانیەکان هەڵیان کوتایە سەر نەمسا و بەلجیکا و لۆکزامبۆرگ و ئەم وڵاتانەشیان خستە ژێر دەسەڵاتی خۆیانەوە. لە ۲۲ی ژووەنی ۱۹٤۱ هێزەکانی نازی چەن هێرشێکی بەربڵاویان بردە سەر خاکی سۆڤیەت. بەڵام خۆڕاگری خەڵکی ئەم وڵاتە بە تایبەت لە ستالینگراد بووە هۆی دامرکانەوەی شەڕەکە.

لە ۷ی دێسەمبەری ۱۹٤۱ بەرەیەکی‌تری شەڕی جیهانی دووهەم، لە نێوان هێزەکانی ژاپۆن و ئەمریکا کرایەوە. لەم رۆژەدا فڕۆکەکانی ژاپۆن هێرشیان کردە سەر پاپۆڕە جەنگییەکانی ئەمریکا و بارانەی بۆمبیان بە سەردا باراندن. لە کۆتایی ساڵی ۱۹٤۲ بەریتانیەکان بەگورجی بەرپەرچێکی هێزەکانی ئەڵمانیا و ئیتالیایان دایەوە و توانیان ئەم هێزانە لە باکووری ئەفریقا راو بنێن. لە ساڵی ۱۹٤۳ هێزە یەکگرتووەکانی دژ بە نازیسم و فاشیزم، پەلامارێکی بەربڵاویان بردنێ و دوای سەرنگوونی مۆسۆلینی(رێبەری فاشیزمی ئیتاڵی)، لە ژانوییەی ۱۹٤٤ هێزەکانی خۆیان لە نزیك رووم دابەزاند.

لە رێکەوتی ٦ی ژووەنی ۱۹٤٤ چەن سوپایەکی گەورە لە هێزەکانی ئەمریکا و بەریتانیا و کەنەدا لە لێواری نۆرماندی کە بەدەست ئەڵمانییەکانەوە بوو دابەزین. لە ئۆپەراسیۆنی نۆرماندی‌دا هێزە یەکگرتووەکان، دامودەزگای جەنگیی ئەڵمانیان لە کار خست و زەبرێکی کارییان پێ گەیاند. دوای شەڕ و پێکدادانێکی زۆر هێزەکانی ئەڵمانیا بەرەو دواوە پاشەکشەیان کرد و لە رۆژی ۱۵ی ئاگۆستی ۱۹٤٤ هێزەیەکگرتووەکان لە باشووری فەرەنسە دابەزین.

بە هاتنەمەیدانی هێزەکانی ئەمریکا بۆ پشتیوانی کردن لە پاریس و خۆڕاگری خەڵکی ئەم شارە لە بەرامبەر ئەڵمانیەکان، هێزەکانی ئەڵمانیا تەنگیان پێ هەڵچنرا و بەم جۆرە پاش چوار ساڵ شاری پاریس لە چنگی دوژمن دەرهات. لە ۳ی سێپتەمبەر هێزەکانی بەریتانیا بەلجیکیان رزگار کرد و هێزە چەتربازەکانیش لە نەمسا نیشتنەوە تاکوو لێرەوە هێرش بەرنە سەر ئەڵمانیا. سەرەنجام لە مانگی فێورییەی ۱۹٤٥ هێڵی زیگفرید دەشکێنن و لە رووباری راین ـەوە دەچنە ناو خاکی ئەڵمانەوە. لە ژانوییەی ۱۹٤٥ سۆڤیەت هێزەکانی ئەڵمانیا راودەنێ و لە رۆژهەڵاتەوە بەرەو ئەڵمانیا پێشڕەوی ئەکات. هێزی هاوبەشی بەریتانیا و ئەمریکاش لە رۆژاواوە خۆیان بۆ هێرش بردن بۆ پێتەختی ئەڵمانیا ئامادە دەکەن.

رۆژی ۲٤ی ئاوریلی ۱۹٤٥ هێزەکانی سۆڤیەت، بەرلین رزگار ئەکەن و لە چەمی ئالب لە گەڵ هێزەکانی ئەمریکا یەك ئەگرنەوە. سەرەنجام سپای ئەڵمانیا خۆی تەسلیم ئەکات و ئەم شەڕە خوێناوییەی ئەورووپا لە ۸ی مانگی مەی ۱۹٤٥ کۆتایی پێ دێت و هیتلەریش چەن رۆژ دوای کۆتایی شەڕەکە خۆی کوشت.

لە لایەکی ترەوە بۆ ئەوەی ئەمریکا سەری تەسلیم بە ژاپۆن دابخات، لە ٦ی ئاگۆستی ۱۹٤٥ بە فڕۆکەی بۆمب هاوێژ بۆمبێکی ئەتۆمی هاویشتە شاری هیرۆشیما کە لە ئەنجامدا ۷۸ هەزار کەس کوژران و ۷۰ هەزار کەسی دیکەش بە توندی بریندار بوون و زۆربەی شارەکەی وێران کرد. دەوڵەتی ژاپۆن خۆی نەدا بە

دەستەوە و تەسلیم نەبوو. بۆیە ئەمریکا جارێکیتر لە رۆژی ٢ی سێپتەمبەر بۆمبێکیتری هاویشتە سەر شاری ناگازاکی و لە ئاکامی تەقینەوەی ئەم بۆمبەش هەزاران کەسیتر کوژران وبریندار بوون و مالۆیرانییەکی زۆری لێکەوتەوە. ئینجا ژاپۆن خۆی تەسلیم کرد و شەڕی جیهانی دووهەم بە تەواوەتی کۆتایی پێهات.

شەڕی یەکەمی جیهانی جنگ جهانی اول World war

شەڕی جیهانی یەکەم لە ساڵی ١٩١٤هەڵگیرسا و سەرچاوەکەشی ئەگەڕێتەوە بۆ ململانێ و کێبەرکێی دەوڵەتە گەورەکان لە سەر ئیستیعمار و کێشەی سەربازی و نەتەوەیی سەدەی نۆزدە و سەرەتای سەدەی بیستەم. ئەم شەڕە بە بیانووی کوشتنی فرانسوا فێردیناند شازادەی نەمسا لە ٦/٢٨/ ١٩١٤ لە ویلایەتی سارایەۆو لە بوسنی دەستی پێکرد. خەڵکی ئەم ویلایەتە حەزیان ئەکرد بە سێربستانەوە پەیوەست بن بەڵام دەوڵەتی نەمسا دژایەتی ئەکرد. کاربەدەستانی نەمسا دەوڵەتی سێربستانیان بە بەرپرسی ئەم کوشتنە ناوبردە کرد. دەوڵەتی نەمسا چونکا سوور ئەیزانی ئەڵمانیا پشتیوانی لێئەکات، کەوتە فشارهێنان و هەڕەشەکردن لە سێربستان بەڵام ئەم هاشوهووشە سەمەربەخش نەبوو. بەم بۆنەوە دەوڵەتی نەمسا، شەڕی خۆی بەم وڵاتە راگەیاند. لەم ناوەدا سۆڤیەت پشتیوانی خۆی لە سێربستان دەربڕی.

شەڕفرۆشی نەمسا بە سێربستان بووە هۆی ئەوە کە ئەندامانی سێکوچکەی هاوپەیمان(بەریتانیا و فەرەنسە و سۆڤیەت) لە گەڵ سێکوچکەی یەکگرتوو(ئەڵمانیا و نەمسا و ئیتالیا)، شەڕی خۆیان بە یەکتر راگەیەنن. ئەمریکا لە ساڵی ١٩١٧ هاتە ناو ریزی هاوپەیمانان(بەریتانیا و...) و دۆخەکەی بە قازانجی خۆیان گۆڕی. ئەم شەڕە کە ٤ ساڵی خایاند زۆربەی ئەورووپا و ئەمریکا و ژاپۆنیشی گرتەوە و فەرەنسەش بووە گەورەترین مەیدانی شەڕەکە. ساڵی ١٩١٨ ئەڵمانیەکان لە بەرامبەر فەرەنسە و بەریتانیا و سۆڤیەت، شکستیان هێنا و سەرەنجام لە ١١ی نۆڤەمبەری هەمان ساڵ شەڕ کۆتایی پێهات.

شەڕی دووهەمی کەنداوی فارس جنگ دوم خلیج فارس The second persian gulf war

بە شەڕی ٤٢ رۆژەی هاوپەیمانانی رۆژاوایی بە رێبەرایەتی ئەمەریکا ئەگوترێ بۆ رزگار کردنی خاکی کوەیت لە دەست سوپای عێراق کە لە ٢ی ئاگوستی ١٩٩٠ داگیر کرابوو. بەم بۆنەوە رێکخراوەی نەتەوە یەکگرتووەکان، بە دەرکردنی بریارنامەیەك داوای لە عێراق کرد هەرچی زووتر هێزەکانی خۆی لە خاکی کوەیت بکێشێتەوە دوواوە. هاوپەیمانانیش تاکوو ١٥ی ژانویەی ١٩٩١ مۆڵەتیان دا بە عێراق کە پاشەکشە بکات و بریارنامەکەی ئەنجومەنی ئاسایش جێبەجێ بکات. ئەم مۆڵەتە کە نزیکەی ١١مانگی خایاند، کۆتایی پێهات بەڵام عێراق هەر لە خاکی کوەیت مایەوە.

سەرەنجام لە کاژمێر ٢٢/٣ بەکاتی گرینڤیچ، لە ڕۆژی ١٦ی ژانویەی ١٩٩١ ئۆپەراسیۆنی ***زریانی سەحرا*** بە ڕێبەرایەتی جێنێراڵ شوارتسکۆف دەستی پێکرد. لە ماوەی یەك حەوتوودا هێزەکانی هاوپەیمانان، سەرجەم ١٢هەزار جار بەسەر خاکی عێراقدا هەڵفڕین و بۆمبارانیان کرد. ئۆپەراسیۆنی ئاسمانی ٣٨ ڕۆژ درێژەی خایاند. ئینجا ئۆپەراسیۆنی زەوی بەناوی شمشێری سەحرا بۆ دەرکردنی هێزەکانی عێراق لە کوەیت دەستی پێکرد و لە دوای ٤ ڕۆژ (٢٨ی فیوریە) هێزەکانی عێراقی بە ئاگربەس پێمل کرد.

لەم شەڕەدا عێراق بۆ وەڵامدانەوەی هێرشەکانی هاوپەیمانان چەن جارێك مووشەکی هاویشتە ئیسراییل و عەرەبستان بەڵام زۆر کاریگەر نەبوون. ئەم شەڕە بووە هۆی ڕاپەڕینی کورد و شیعە بەدژی دەوڵەتی سەدام حسەین. ئینجا ڕژێمی عێراق دەستی کرد بە سەرکوتکردنی هەرچی زیاتری ئەو ناوچانەی کە کورد و شیعەی تیا دەژیان.

لە ڕاستیدا هێرشی سەدام بە کوەیت و شکست هێنانی لەم شەڕەدا بۆ کورد ـ بە تایبەت ـ هەلێکی مێژوویی و زێڕینی ڕەخساند. هێزەکانی پێشمەرگە بە ڕێبەرایەتی دوو پارتی سەرەکی ـ یەکیەتی نیشتمانی و پارتی دیموکراتی کوردستان ـ خۆدەکەون و هێرشەکانی خۆیان لەناو کوردستاندا بۆ سەر بنکە سەربازییەکانی ڕژێمی *بەعس** زیاتر دەکەن. لە ٤ی مارسی ١٩٩١ بێ ئۆقرەیی و بێ ئارامی خەڵکی ڕانیە سەرریژ ئەبێ و لە چەن ڕۆژدا ئەم حاڵەتە ئەبێتە ڕاپەڕینێکی گشتی و شارەکانی دهۆك و هەولێر و سلێمانیش ئەگرێتەوە و لە دەستی هێزەکانی بەعس ڕزگار دەبن.

لەم قۆناغەدا ماوەی ئازادی خەڵکی کورد زۆری نەخایاند چونکە ڕژێم هەرەشەکانی خۆی بە دژی ئەم ناوچانە بەئەنجام گەیاند و لە ١٣ تا ٢٨ی مارس کە زانی کەرکوکیش خەریکە لە دەستی دەردێت، بە یارمەتی فڕۆکە و چەکی قورس و دەبابە هێرشی هێنایەوە کوردستان و خەڵکی ئەم ناوچانەی بەرەو ئێران و تورکیا ڕاونا. لەم کۆچەگەلەدا خەڵقێکی مەدەنی زۆر کوژرا و ئاوارەبوونێکی گەورە بۆ کورد بەجێما. لە دوای ئەوەیکە سەدام کەشێکی نائەمنی خستە ناوچەکە و فشارێکی زۆری هێنا بۆ دانیشتوانی کوردستان، هاوپەیمانان، «ناوچەیەکی ئەمن»یان لە ناو عێراق ڕاگەیاند. ئەم پلانە لە ١٨ی ئاوریلی ١٩٩١ لە نێوان نەتەوە یەکگرتووەکان و دەوڵەتی عێراق مۆرکرا. بە پێی ئەم ڕێکەوتننامە عێراق، نەدەبوا لە خولگەی ٣٦ دەرەجەی باکووری ئەم وڵاتە (ناوچە کورد نشینەکان) فڕۆکەکانی بخاتە ئاسمانەوە. ئەم ماوەو دواتریش ئەگەرچی پڕ بووە لە سەختی و گەمارۆی ئابووری و نائەمنی بەڵام سەردەمێکی ڕەخساند کە بەدوا خۆیدا گەڵاڵەی ڕزگاری و ئازادی کوردی ئەم ناوچانەی داڕشت.

شەڕی دووهەمی کەنداو چەن دەرەنجامێکی لێکەوتەوە کە دەکرێ بە سێ‌دانە ئاماژە بدەین:

١ـ جێگیر بوونی هێزە سەربازییەکانی ڕۆژاوا لە عەرەبستان و ناوچەی کەنداو.

٢ـ فرۆشتنی بێوێنەی چەك و تەقەمەنی وڵاتانی ڕۆژاوایی بە عەرەبان.

٣ـ دابەشکردنی عێراق بە سێ ناوچەی کوردستان، ناوەندی و شیعەنشین.

شەڕی سارد (١٩٩٠ـ ١٩٤٥) جنگ سرد Cold war

بە سەردەمی دوای شەڕی جیهانی دووهەم ئەوترێ کە لە بەینی دوو *زلهێز**ی ڕۆژهەڵات و ڕۆژاوا سەری هەڵدا و نزیکەی ٤٥ ساڵی خایاند. ئەم شەڕە لە سێ قۆناغی جیاواز پێکهاتووە:

قۆناغی یەکەم، لە ١٩٤٥ تا ١٩٥٣ واتە ڕۆژی مردنی ستالین. لەم قۆناغەدا گرینگترین ئەندێشەی ستالین، پاراستن و پیادە کردنی دەسکەوتەکانی خۆی واتە دەسگرتن بەسەر ئەوروپای ناوین بوو بێئەوەی خۆی لە گەڵ ئەمەریکا ڕووبەڕوو ببێتەوە. ڕۆژاوا لەم ساڵانەدا هەڵوێستێکی بەرگری کارانەی بووە و ئەمریکا، هێزە سەربازییەکانی لە خاورووی ڕۆژهەڵاتی ژاپۆن و ئەڵمانیا (ڕۆژاوا) لە ئوراسیا، هێشتەوە.

دوای مەرگی ستالین و کۆتایی هاتنی قۆناغی یەکەمی شەڕی سارد هەر دوولا ئامادەی خۆ سازدانەوە بوون. زیاکردنی بەرنامەکانی *ڕادیۆی ئەوروپای ئازاد* بۆ وڵاتانی ئەقماری، زیاکردنی پشتگیری ماڵی لە چالاکیە سیاسیەکانی پەنابەرانی سۆڤیەتی و ئەوروپای ڕۆژهەڵات کە لە ڕۆژاوا گیرسابوونەوە و هەوڵی بێ وچان بۆ پشتیوانی کردن لە گرووپە نادیارەکانی دژ بە سۆڤیەت، لە جوملەی تایبەتمەندیەکانی ئەم قۆناغە بوون.

قۆناغی دووهەمی شەڕی سارد، لە ١٩٥٣ تاکوو ١٩٧٠ ئەخایێنێت. لەم ماوەدا بڕیار وابوو سۆڤیەت لە باری ئابووریەوە ئەمریکا ببەزێنێ و جیهانی کۆمۆنیستیش لەم بابەتەوە لە جیهانی سەرمایەداری پێشکەوتووتر بێت. لەم قۆناغەدا ئەمریکا و سۆڤیەت دوو جار بە تەرزێکی جیددی ڕووبەڕوی یەك بوونەوە. یەکەم جار لە بابەت بەرلین و جاری دووهەمیش لە سەر کووبا کە هەردوو جارەکە سۆڤیەت خۆی بە زل زانیوە و قەیرانی ساز کردبوو. ئەگەرچی کەس بەدژی دروسکردنی دیواری بەرلین لە لایەن سۆڤیەتەوە هەڵنەستا بەڵام ئەم کارە بووە هۆی مەهارکردنی ئەلمانیای ڕۆژهەڵات و جێ‌خۆشکردن لە ئەوروپای ناویندا. هێنانە دەرەوەی مووشەکەکانی سۆڤیەت لە کووبا سەروساختێك بوو کە دەوڵەتی کێنێدی(١٩٦٣-١٩٦١) پێمل کرد سیستەمێکی لایەنگری سۆڤیەت لەم وڵاتەدا (کووبا) زەمانەت بکات.

قۆناغی سێهەمی شەڕی سارد لە ساڵی ١٩٧٠ دەستی پێکرد. لەم سەردەمەدا گوشاری سۆڤیەت بەوپەڕی خۆی گەیشت. ئەمریکا لە شەڕی ڤێتنام هیلاك بووە و ڕۆژاواش تامەزرۆی هێورکردنەوەی دۆخەکە و کردنەوەی پێوەندی نێوان ئەمریکا و چینە. سۆڤیەت بەپێزتر لە جاران هێرشی کردۆتە کووبا و ئیتیۆپیا و ڤێتنام و یەمەن و ناوچەی ڕۆژهەڵاتی ناوین. ئامادەکردنی مووشەکی ئس‌ئس٢٠ کە بەرەو ژاپۆن و ئەوروپای ڕۆژاوا دایبەستبوو، ڕەقیبی تۆقاندبوو. بەڵام دەرەنجامی ئەم ڕەوتە بە پێچەوانەوە بە زیانی سۆڤیەت تەواو بوو.

هێرشکردنی سۆڤیەت بۆ سەر ئەفغانستان لە مانگی دیسەمبەری ١٩٧٩، ئەمریکای والێکرد لە باری جوگرافییەوە سیاسەتی پشتیوانی کردن لە موجاهیدینی ئەفغان بکاتە پیشەی خۆی و لە گەڵ وڵاتانی پاکستان و چین و عەرەبستان و میسر و بەریتانیا بەرەیەك بەدژی سۆڤیەت ساز بکات.

هاتنە سەرکاری گۆرباچۆڤ لە ساڵی ١٩٨٥ و دەسپێکردنی هەندێ ریفۆرمی بەپەلە و بێ‌ڕێوشوێن، نەوەك عومرێکی دووبارەی بە سۆڤیەت نەبەخشیەوە بەڵکوو ئاریشەکانی زیاتر کرد. زیادەڕۆیی لە کێبەرکێی چەك و تەقەمەنی، ئابووری ئەم وڵاتەی ئیفلیج کرد و سەرەنجام بەرەو سەرنگوونی ئەبرد.

لە ساڵی ١٩٨٩ گۆرباچۆڤ، لە دووڕێیانەیکدا مابۆوە! یان ئەبوا بۆ هێشتنەوەی دەسەڵاتی پێشوو دەستی بکردایە بە خوێن ڕشتن و شەڕی ناوخۆیی و ئاژاوە کە ئەم ڕێگایە زەمینەی دەستێوەردانی ئەمریکای خۆش ئەکرد یان ئەوەیکە خۆی تەسلیم بکات. گۆرباچۆڤ، ڕێگەی دووهەمی هەڵبژارد و سەرەنجام پاشاگەردانی کەوتە وڵات و ئەورووپای ڕۆژهەڵات و ناوین و لە راستیدا بلۆکی کۆمۆنیستی تێك شکا و لە دێسەمبەری ساڵی ١٩٩١ بە شێوەیەکی رەسمی یەکیەتی کۆمارییەکانی سۆڤیەت لێك هەڵوەشا.

شەڕی عێراق — جنگ عراق — Iraq War

هێرشی سەربازی و لەشکری لە زەوی و دەریا و ئاسمان لە لایەن ئەمریکا و بریتانیا و هاوپەیمانەکانیان (ئوسترالیا، ئیسپانیا، ئیتالیا، پورتوغال و ...) بۆ سەر خاکی عێراق کە لە ڕێکەوتی ٢٠٠٣/٣/٢٠ دەستی پێکرد و لە ماوەی کەمتر لە مانگێك بە ڕووخانی ڕژێمی سەدام حسەین کۆتایی پێهات. ئەم شەڕە کە لە راستیدا بێ ئیجازەی ئەنجومەنی ئاسایش*ی نەتەوە یەکگرتووەکان هەڵگیرسا، لە لایەن هاوپەیمانانەوە بە ***شەڕی ئازادیی عێراق*** پێناسە کراوە و نەیارانیش بە شەڕی نەوت ناوبردەی دەکەن(عێراق زیاتر لە ١١٢ ملیارد بەرمیل نەوتی هەیە). هۆی سەرەکی و پاڵنەری بەهێز بۆ هێرشکردنە سەر عێراق لە لایەن ئەمریکا و هاوپەیمانان، بریتی بوو لە بەرگری‌کردن لە پەرەپێدانی چەکی کۆمەڵکوژ (ئەتۆمی، کیمیایی، بایۆلۆجی و ...) لە لایەن ڕژێمی سەدام و شەڕ لەگەڵ تیرۆریزمی بونیادگەرای ئیسلامی و پاراستنی ماف مرۆڤ و ئازادی عێراق.

پاش تێپەربوونی ٣ ساڵ بەسەر ڕووخانی ڕژێمی سەدام حسەین، ڕۆژێك نەبووە عێراق، بە تایبەت ناوەراست و باشووری ئەم وڵاتە ئارامی بە خۆیەوە ببینێت. لەم ماوەدا هەزاران هێرشی تیرۆریستی و خۆکوژییانە کراوەتە سەر هێزەکانی هاوپەیمانان، بە تایبەت ئەمریکییەکان و بە هەزاران خەڵکی مەدەنی و سەربازیش کوژران و بریندار بوون. دەستووری هەمیشەیی عێراق لە لایەن جەماوەری ئەم وڵاتە پەسند کرا و بۆ یەکەم جار لە مێژوودا کوردێك (جەلال تالەبانی) بووە سەرکۆمار و ئەنجومەنی نیشتمانی دامەزرا و دەوڵەتی نوێ پێکهات. سەدام حسەین و حەوت کەس لە دەستوپێوەنەکانی لە دادگایەك بە سەرۆکایەتی قازییەکی کورد، دادگایی کران. حوکمی سێدارە بۆ سەدام و چەن کەس لە دەستوپێوەنەکانی بێ ئەوەی دادگاییەکەیان بە ئەنجام بگات، بڕایەوە و لەبارەیانەوە بەڕێوە چوو.

پاش هەڵبژاردنی باراك ئۆباما بە سەرۆك کۆماری ئەمریکا لە ساڵی ٢٠٠٩، ئۆباما پاش پیاچوونوە بە سیاسەتەکانی ئەم وڵاتە بەرامبەر بە عێراق و ئەفغانستان، بڕیاری دا کە لە ماوەی ١٦ مانگدا هێزەکانی خۆی لە عێراق بکێشێتەوە و باری ئەمنی و ئاسایشی ئەم وڵاتە بداتەوە دەست هێزەکانی عێراق.

شەڕی گریلایی جنگ چریکی Guerilla warfare

ئەم وشە لە زمانی سپانیاییەوە هاتووە و بە مانای شەڕێکی بەربلاوە کە لە لایەن خودی هێز و لقەکان فەرمەندەیی ئەکرێت. لە زاراوەی سەربازیدا بریتییەلە: «سوپایەك کە فێری ڕێوشوێنی شەڕکردن نەکرابێت، لە خێڵ و عەشیرەتی شار و دێهاتەوە دێنە مەیدانی شەڕ و بە کۆتایی هاتنی شەڕ ئەگەڕێنەوە ناو ماڵ و خێزانی خۆیان». ئەم جۆرە شەڕە لە مێژینەیە بەڵام لە سەدەی بیستەمەوە یارمەتیدەر و ڕێخۆشکەری سەرکەوتنی شۆڕش بووە.

شەڕی گریلایی هاوشێوەیە لە گەڵ شەڕی پێشمەرگە لە کوردستان، بەم جیاوازییە کە پێشمەرگە بە تەواو بوونی شەڕ دەست لە چەك هەڵناگرێ بەڵکوو دوای سەرکەوتن، دەبێتە هێزی سەربازی و پاراستن و بەرگری هەرێم.

شێوازی بەرهەمهێنانی ئاسیایی شیوه تولید آسیایی

Asiatic Mode of Production

زاراوەی *شێوازی بەرهەمهێنانی ئاسیایی*، یەکەم جار لە لایەن جۆن ستوارت میل بیرمەندی ئینگلیزی بۆ پێناسەکردنی سیستەمی ئابووری وڵاتانی ئاسیایی هاتە ئاراوە. دواتر لە لایەن بیرمەندانێکی وەك کارۆڵ مارکس بە تێروتەسەلی شرۆڤە کراوە. ئەو بۆ ناساندنی وڵاتانی چین و ڕووسیە و هێندستان، کۆمەڵێ تایبەتمەندی یەکسان دەبینێت کە بە گشتی بە شێوازی بەرهەمهێنانی ئاسیایی ناوبردە کراوە. بە باوەڕی مارکس، بارودۆخ و کەشوهەوای هەرێمەکانی وڵاتانی ڕۆژهەڵات، بە هۆی کەمبوونی ئاو پێویستی بە هێنانە مەیدانی جەماوەر و هەرەوەزی ئینسانییە بۆ کەڵك وەرگرتن لە سەرچاوەکانی ئاو. بەم بۆنەوە دەسەڵاتی سیاسی و دەوڵەتەکان بە شێوەیەکی بەرچاو، دەست ئەگرن بەسەر سەرچاوەکانی ئاودا و لەم ڕێگاوە زەبر و زاکونی خۆیان بەسەر خەڵکی ئەم وڵاتانە خاڵی ئەکەنەوە. بەمجۆرە شێوازێکی تایبەتی بەرهەمهێنان لە وڵاتانی ئاسیایی دێتە ئاراوە کە ڕێگا خۆش ئەکات بۆ ئیستبداد و ستەمکاری لەم وڵاتانە.

ع

عەدالەت/داد عدالت/ عدل Justice

١- چاکە و رەوشت پاکییەك کە بەو پێیە دەبێ بە هەر کەس ئەو شتەی کە ماق خۆیەتی بدرێت.

٢- گەیشتنی حەق بە حەقدار دەبێ لەسەر بنەمای یەکسانی و لە بەرامبەر یاسا و رێزگرتن لە ماق هەمووان بێت.

٣- پاراستنی هاوسەنگی قانوونی لە نێوان بەرژەوەندییەکاندا.

ئەگەرچی بەستێنی ئەخلاق بەرفراوانترە لە بەستێنی عەدالەت بەڵام زۆربەی فەیلەسوفان، بۆ وێنە ئەرەستۆ عەدالەتیان بە گرینگترین بەشی ئەخلاق ناوبردە کردووە. تیۆرییەکانی عەدالەت وەڵامی ئەم پرسیارە فەلسەفیە ئەدەنەوە کە *عەدالەت* چییە؟ چەمکی عەدالەت لە سەردەمی سوکرات و کتێبی کۆماریی ئەفلاتوون لە سەدەی چوارەمی (پ.ن) تا سەردەمی جۆن راڵز، فەیلەسوفی هاوچەرخی ئەمریکا گرنگییەکی بێوێنەی لە فەلسەفەی ئەخلاق و فەلسەفەی سیاسی بەخۆوە دیوە. سوکرات دەیگوت عەدالەت لەسەر هەر چەمکێکی ژیانی باش دەورێکی بونیادی ئەگێڕێ و ژیان بە پێوانەی عەدالەت گرانبەهایە. راڵزیش دەڵێت عەدالەت یەکەمین چاکەی پێویستە بۆ دەزگا کۆمەڵایەتییەکان.

چەمکی عەدالەت هەرچی وردبینانەتر پێناسە بکرێت، سوودمەندترە. دوو جیاوازی بنەڕەتی سەبارەت بە عەدالەت یارمەتیمان دەدات کە بەستێنی مانایی ئەم چەمکە سنووردارتر بکەین. یەکەمین جیاوازی ئەو جیاکارییەیە کە ئەرەستۆ لە نێوان عەدالەتی «تەوزیعی» و عەدالەتی «جوبرانی» قایل بووە. عەدالەتی تەوزیعی، بریتییەلە دابەشکردنی دارایی لە نێوان ئەندامانی کۆمەڵێك. ئەو پێی وایە کە ئەم دابەشکارییە دەبێ بە پێی لێهاتوویی و توانستی کەسەکان بێت. عەدالەتی جوبرانی، باسی مامەڵەی نێوان خەڵك و دانوستانی دوولایەنە دەکات.

پێزانین و چاکەکردن لە بەرامبەر چاکەدا لایەنەکانی ئەم جۆرە عەدالەتە لە ئەژمار دێن. دووهەمین جیاوازی باس لە «بابەتی» عەدالەت دەکات. عەدالەت یان لە پێوەند لەگەڵ خەڵك (وەك فەزیلەت و چاکەیەکی تاکەکەسی) یان لەبابەت دەزگا کۆمەڵایەتییەکان (بۆ وێنە لە ئاست پێکهاتەی بنەڕەتی کۆمەڵگا و دەزگا کۆمەڵایەتی و ئابووری و سیاسیەکان) چێ دەکرێت.

جۆن راڵز، فەیلەسوفی سیاسی هاوچەرخ لە کتێبی ***تیۆرییەك دەربارەی عەدالەت*** (١٩٧١) دوو بنەڕەتی سەرەکی لەمەڕ عەدالەت چێ دەکات: یەکەم، باسی بەرژەوەندییە سیاسیەکانە بە تایبەت دابەشکردنی ئازادی و مافە سەرەکییەکان. بەو پێیە، دەبێ هەرکەس ماق ئەوەی هەبێت لە هەموو ئازادییەك بەهرەمەند بێت تاکوو بتوانێ ئازادی بۆ هەمووان دابین بکات. دووهەم، بەرژەوەندییە کۆمەڵایەتی و ئابوورییەکان بە

تایبەت دابەشکردنی داهات و دارایی و هەل و دەرفەت. بەم پێیە، نابەرابەری و بێعەداڵەتییە کۆمەڵایەتی و ئابوورییەکان دەبێ بە جۆرێك رێك بخرێن کە زۆرترین قازانج بەو کەسانە بگات کە لە کەمترین رادەی خۆشگوزەرانی بەهرەوەر نەبن.

ف

فابیانیزم فابیانیسم Fabianism

زاراوەی فابیانیزم لە ناوی فابیۆس سەرکردەی رۆمی وەرگیراوە کە دوو سەدە پێش زایین ژیاوە و توانی بە زیرەکی و لەسەرخۆ، شکست بهێنێ بە هانیبالی دوژمنی. لە زاراوەی سیاسیدا ناوی بزاڤێکی سۆشیالیستییە کە لە بریتانیا سەری هەڵدا و لایەنگرەکانی لە ١٨٨٤ لە «کۆمەڵەی فابیان» کۆ بوونەوە و توانی سەرنجی هەموو رۆشنبیرانی ئەو سەردەمە (بۆ وێنە جۆرج بیرنارد شاو و گراهام والاس) بەرەو لای خۆی رابکێشێ. بەگشتی ئەم رێبازە پێی وایە کە سۆشیالیزمی جیهانی دەبێت بە ئارامی و بەکاوەخۆ و بە شێوەیەکی زانستییانە لەسەر بیر و هزری جەماوەر کاریگەریی دابنێت. کۆمەڵەی فابیان لەسەر ئەم باوەڕەن کە دەکرێت لە رێگای ئاشتیانە و گونجاو لەگەڵ بنەماکانی دیموکراسی و کاریگەریی لەسەر بیروبۆچوونی بەرپرسان، کۆمەڵگایەکی سۆشیالیستی بنیات بنرێت. پاش دامەزرانی حیزبی کرێکاری بریتانیا کۆمەڵەی فابیان چوونە ریزی ئەم حیزبەوە بەڵام سەربەخۆیی خۆیان پاراست و دواتریش وەك گرووپێکی رۆشنبیر دەستیان دایە توێژینەوە و راگەیاندن لەناو حیزبدا. ئەم گرووپە چەند وتارێکیان بەدژی فەلسەفەی مارکس بڵاوکردەوە و لەم بارەوە بەم شێوە بیریان دەکردەوە:

١ـ چاکسازی* کۆمەڵایەتی بەشێوەیەکی خۆڕسك، کامڵبوونی سرووشتی بەدی ئەهێنا و بارودۆخی ئابووری کرێکاری بەرەو باشتربوون دەبرد و پێویستی بە شۆڕش و توندوتیژی نەدەکرد.

٢ـ بۆ پێشڤەبردنی کۆمەڵایەتی، ململانێی چینایەتی پێویست نەبوو.

فاشیزم فاشیسم Fascism

فاشیزم لە سەرەتادا بە مانای سێندیکالیزم*ی دەوڵەتی واتە رێکخستنی ئابووری کۆمەڵگا لە سەرەوە بەدەستی دەوڵەت و پشتگیری لە موڵکداریەتی تایبەتی لێکدراوەتەوە بەڵام دواتر مانایەکی بەرفراوانتر لەخۆ دەگرێ و بۆ پێناسەکردنی جۆرێك لە رژێمی سیاسی تۆتالیتەر بەکار براوە. فاشیزم لە گوێن لاگیرییەکی گشتی لە سیاسەتدا دەربارەی ئەو بزاوتە توندڕەوانە (راستی دەسەڵاتخواز، دژی سەرمایەداری مەزن، دژی دیموکراسییەت و لیبراڵ، دژی مۆدێرنیتی و سۆشیالیزم و دژی ئانارشیزم و مارکسیزم) بەکاربراوە کە سەرەنجامەکەیان بە دامەزرانی سیستەمێکی دەسەڵاتخواز دەبرایەوە.

فاشیزم بە مانا مێژووییەکەی، وەك ئەو شتەی کە لە نێوان دوو شەڕی جیهانی کە زۆربەی وڵاتە ئەوروپییەکانی تەنییەوە، ئاوێتەیەکە لە ناسیۆنالیزمی توندڕەو، ئیمپریالیزم، دژایەتی لە گەڵ نەریتی عەقڵی و رووناکبیری، پراگماتیزم، ستایشی دەوڵەت و نەژادپەرستی.

ئەم زاراوە بەگشتی بۆ پێناسە کردنی جۆرێك ئایدیۆلۆجی و بزاوتی نەتەوەپەرستانە و دەسەلآت خوازانەی ئەو رژێمانە بەکارئەبرێت کە لە ساڵەکانی نێوان دوو شەڕی جیهانی تاکوو شکستهێنانی ئەڵمانیا لە ساڵی ١٩٤٥ بەسەر ئەورووپادا فەرمانڕەواییان ئەکرد. مانای تایبەتی فاشیزم ئەگەڕێتەوە بۆ «بزاوتی فاشیستی» کە لە ساڵی ١٩١٩، مۆسۆلینی لە ئیتالیا بە دەسەلآت گەیاند(١٩٢٢ـ ١٩٤٥). وشەکە لە زمانی ئیتالیایی بە مانای چەن مێلەیە کە بەدەوری کلکە تەورێك لە بەردەم کونسوولی رۆمیدا بە نیشانەی دەسەلآتی دەوڵەت نومایش ئەکرا. لە لایەکیترەوە «فاشیست» لە لایەن کۆمۆنیستەکانەوە بۆ سووکایەتی بە نەیاران و سۆسیال دیموکراتەکان لەگوێن زاراوەیەکی سووکایەتیئامێز بەکاربراوە تاکوو ببێتە هاندەرێك بۆ رێکخستنی بەرەی دژە فاشیست.

فاشیزم، بەرهەمی قەیرانێکی قووڵی کۆمەلآیەتی و ئابووری بوو کە لە دوای شەڕی جیهانی یەکەم لە ئەورووپا هاتە ئاراوە. ئەم ئایدیۆلۆجیایە خۆبەخۆ هیچ جۆرە سیستەمێکی تێك تەنراوی فیکری ساز نەکرد بەڵکوو رەنگدانەوەی هەمان بنەمای نەتەوەیی ئەو وڵاتانە بوو کە تێیدا پەرەی سەند. ئامانجی فاشیزم، هێنانە کایەی دەوڵەتێکی بەهێزە کە تێیدا تەنیا حیزبێك ـ حیزبی فاشیست ـ دەسەلآت مۆنۆپۆل بکات و سەرۆکێکی کاریزماش بە قەوارەیەکی دیکتاتۆرییەوە بەسەریا حوکمەت بکات. خاڵی هاوبەشی هەموو بزاوتێکی فاشیستی، پەرستشی زۆرداری و بەپیرۆزکردنی شەڕ و گەیشتن بە دەسەلآتە. فاشییەکانی ئەڵمانیا و ئیتالیا، بە تەواوەتی لە پرۆپاگەندە*ی مێگەل پەروەر و تیرۆر* کەڵکیان وەردەگرت بەلآم هەر کە دەستیان بە دەسەلآت گەیشت ئینجا لە دەسەلآتی دەوڵەت بۆ لەناوبردنی نەیاران و سیستەمی قانوونی سوودیان وەرگرت.

بنەما سەرەکییەکانی فاشیزم لە لایەن مۆسۆلینی (١٨٨٣-١٩٤٥) لە بەرگی چواردەهەمی ئینسکلۆپیدیای ئیتالیا، لە ساڵی ١٩٣٢ بەمجۆرە لێك دراوەتەوە:

١ـ فاشیزم، بڕوای نییە بە ئاشتی هەمیشەیی و سوودێکیش لەم شتەدا نابینێت. ئاشتی ئەفسانەیەکی زیانبارە.

٢ـ فاشیزم، لە گەڵ مارکسیزم و شێوازەکانیتری ئەندێشەی سۆشیالیستیدا نەیارە.

بۆ لێکدانەوەی فاشیزم، شرۆڤەی نائایدیۆلۆجیکی ئاراستە کراوە کە لە پێنج سەرباسدا گونجاوە: مارکسی، سایکۆلۆجیکی، ئایینی و ئەخلاقی، مێژوویی و کۆمەڵناسی و سەرەنجام سیاسی.

لە روانگەی مارکسییەوە، فاشیزم، بەپێی رێسا ئابوورییەکان و لۆژیکی سەرمایەداری لێك ئەدرێتەوە. بە واتایەکیتر فاشیزم بەشێکە لە قەیرانی سەرمایەداری پاوانخواز.

لە روانگەی سایکۆلۆژییەوە، شیکردنەوەی دیاردەی فاشیزم پێویستی بە روونکردنەوەی لاسەنگییەکانی قۆناغی منداڵی کەسایەتییەکان هەیە. چونکا لەم سەروبەندەدایە کە ستراکتوری ئەندێشەی منداڵ بە قووڵی بیچم دەبەستێ.

لە روانگەی ئایینی و ئەخلاقییەوە سەرهەڵدانی فاشیزم، هێمایەکە بۆ قەیرانی ئەخلاقی و ئایینی لە شارستانییەتی رۆژاوادا. لایەنگرانی ئەم رامانە نائایدیۆلۆجیەی فاشیزم، پێیان وایە کە حوکمەتی ئیستبدادی و فاشیزم تەنیا لە نێو خەڵکانی گەندەڵ و گەنیودا دەوام ئەهێنێت.

لە روانگەی مێژوویی و کۆمەڵناسیەوە فاشیزم، بەرهەمی پەرەسەندنی خێرای مودێرنیتی یان شێوازێکی تایبەتی پیشەسازیبوونی هەندێ لە ولاتان بووە.

دوایین بۆچوون دەربارەی فاشیزم، لە روانگەی سیاسییەوە شیکراوەتەوە کە ئەویش شێوازی بەڵگاندنی فاشیستەکان ئەخاتە روو. بەم پێیە فاشیستەکان بەم قەناعەتە گەیشتبوون کە دیموکراسی پەرلەمانی تووشی شکست بووە. فاشیزم، جگە لەوەی فەلسەفە یا ئایدیۆلۆژیایەکی سیاسی بێت، شێوازێکی دەسەڵاتدارییە کە لەسەر سێ بنەمای حوکمەتی تاکەکەسی، دەسەڵات و سەروەری دەوڵەت و ناسیۆنالیزمێکی توندرەوانە بنیات نراوە. لەم جۆرە حوکمەتانەدا دەوڵەت بە پشت بەستن بە دەسەڵاتی سەربازی و گرووپی فشاری سیاسی و ئامرازەکانی پرۆپاگەندە، ئازادییەکانی تاك سنووردار ئەکات و هەموو بزووتنەوەیەکی بەرهەڵستکارانە سەرکوت ئەکات.

فاشیزم لە سەرەتادا وەك هێزێکی نیگەتیف لە ئەوروپا خۆی نیشان دا. فاشییەت زۆربەی ئایدیۆلۆژی و دامەزراوەکان بەدژی بەرژەوەندییەکانی نەتەوە دەزانێ. لەم سۆنگەوە کە فاشییەکان رایانگەیاندووە ئەو چارەسەرییانەی بۆ دەرمانی نەخۆشییەکانی کۆمەڵگا پێشنیازیان کردووە، بۆ قازانجی نەتەوە بووە، ئەکرێ ئەمانە وەك ناسیۆنالیست بە مانای خودی زاراوەی ناسیۆنالیزم لە قەڵەم بدرێن. بەمحاڵەش ئەو ناسیۆنالیزمەی کە فاشیزمی بەدیهێناوە جیاواز بووە.

فاشیزم، هێزێك دروستی دەکات لە خۆی رادەبینێت تەواوی کۆمەڵگا بخاتە دوای دروشمەکانی خۆی، لە هەستکردن بە هێزەوە سەرچاوە دەگرێت، هێزێك بە شێوەیەك لە غرووری خۆیدا نوقمە کە پێی وایە پێویستی بە هیچ جۆرە ژیانێك لە گەڵ هێزەکانی تردا نییە. لەم روانگەوە فاشییەت، لە هەر شوێن و کاتێکدا بێت، هاورێی سێ دەرکەوتەی سەرەکییە کە بریتین لە:

١- دیاردەی مێگەل دروستکردن.

٢-دروستکردنی کەمایەتییەکی گوناهبار.

٣- مۆنۆپۆلکردنی راگەیاندن.

فاکسیۆنالیزم: بروانە حیزبایەتی.

فالانژ / فالانژیسم فالانژ / فالانژیسم Falange / Falangism

ئەم زاراوە ریشەکەی لاتینییە و بە درێژایی مێژوو مانای جیاوازی لەخۆ گرتووە. بۆ نموونە لە یۆنانی کۆندا «فالانژی ساکار» بەشێکی هێزی سەربازی یۆنان بووە کە بریتیبووە لە سەربازی پیادە بە چەکی

سووك و چەكی قورسەوە و ... لە ساڵی ١٦٠٠ زایینی، ئەم زاراوە بە کۆمەڵێکی خەڵکیی گوتراوە کە بە شێوەیەکی ڕێکخراوەیی پێکەوە کۆ دەبنەوە و بۆ گەیشتن بە ئامانجێکی هاوبەش بەرەیەکی یەکگرتوو ساز دەکەن. لە سەدەی پێشوودا فالانژ، ناوی حیزب و ئایدیۆلۆژیایەکی فاشیستی وڵاتی ئیسپانیا بووە کە بە ئیسپانیایی پێی دەڵێن *فالانخە*. ئەم حیزبە لە ١٩٣٣/١١/٢٩ لە لایەن کەسێك بەناوی خۆزە ئانتۆنیۆ پریمۆدێریڤا لە مەدرید دامەزرا و گەشەی پێدراوە. هەرچەندە لە سەرەتاوە بایەخێکی ئەوتۆی نەبوو بەڵام بەرەبەرە پەرەی سەند و سەرنجی خەڵکانێکی زۆری بەرەو لای خۆی ڕاکێشا و بە یەکگرتن لەگەڵ لایەنە فاشیستەکانی دیکە توانی «فالانخە ئیسپانیۆلا»دامەزرێنێت. بەرنامەی فالانژ، بریتیبوو لە ڕاکێشکردنی چینی کرێکار بۆ هەناوی ناسیۆنالیزمێکی توندڕەوانەی کۆمەڵایەتی (بە مەبەستی خۆماڵی کردنی سەرمایە، چاکسازی زەوی وزار، پەرەپێدان و ڕێکخستنەوەی سوپا و هەڵوەشاندنەوەی حیزبە سیاسییەکان و شێوازی شۆڕشگێڕانە بۆ گەیشتن بە ئامانج).

فالانژیستەکان لە سەردەمی شەڕی ناوخۆ (١٩٣٦ تا ١٩٣٨) بە توندی ڕووبەڕووی حیزبە کۆمۆنیست و ئانارشیست و میانەڕەوەکان بوونەوە و هەوڵیان دا حیزبەکەی خۆیان سەقامگیر بکەن. جیاوازی نێوان فاشیزمی ئیسپانیا لە گەڵ فاشیزمی ئەڵمانیا و ئیتالیا، لەوەدا بوو کە لە ئیسپانیا سوننەتی نەتەوەیی و بە تایبەت نەریتی پادشایی و مەسیحی، بایەخ و گرنگی زیاتری پێ ئەدرا. ئیمرۆکە زاراوەی فالانژ، لە وڵاتانی دیکە بەو گرووپە ڕاستە توندڕەوانە دەگوترێ کە لە بەرامبەر باڵی چەپدا دژایەتی و گێرەشێوێنی دەکەن، بۆ نموونە فالانژەکانی لوبنان.

فاناتیسیزم: بڕوانە کوێرباوەڕی.

فراکسیۆن/کوتلە فراکسیون Fraction

فراکسیۆن لە وشەی **لاتینی** fracito و fractum بە واتای وردکراو وەرگیراوە و لە ڕووی زمانزانییەوە بە واتای پاژێك یا کەرتێکی بچووك لە گشتێك هاتووە. لە زاراوەی سیاسیدا بە گرووپێك یا باڵێك دەڵێن کە لەناو ڕێکخراوە یا حیزبێکی سیاسی یا پەرلەمان، چالاکی دەکات و ئەندامەکانی پێکەوە لە بابەت چۆنییەتی جێبەجێکردنی بەرنامە و پلانەکانیان ڕاوێژ و گفتوگۆ دەکەن. فراکسیۆنر fractionnaire بە کەسێك دەگوترێ کە لە بەرامبەر ڕێبازی گشتی ڕێکخراوەیەك، تیۆری و بیروڕای جیاواز ئاراستە دەکات.

فراماسۆنری/ماسۆنی فراماسونری Freemasonary

ئەم زاراوە لە وشەی فرانماسۆن وەرگیراوە کە لە زمانی فەرەنسیدا بە واتای *وەستای خانوو* مانا کراوەتەوە. لە سەدەکانی ناوەڕاست کە لە ئەورووپا بیناکردنی کڵێسە شتێکی باو بووە، وەستای خانووەکان لە شارەوانی و دەسەڵاتدارانی ئەوکات داوایان ئەکرد زۆردارانی کۆمەڵگای فیۆدالی بێ شەرت وبەرات کاریان پێ نەکەن و بۆ ئەوەی داواکارییەکەیان بچەسپێنن، ڕێکخراوەیەکیان بە ناوی فراماسۆن (وەستای ئازاد، واتە

بەنناییەك كە بێ حەقدەست و مووچە كار ناكات) پێكهێنا. لەم ڕێكخراوەدا جگە لە ڕاهێنانی وەستای خانووەكان، هەوڵیان دەدا نهێنییە پیشەییەكانی خۆیان بشارنەوە و كەس تێیان نەگات. پاش سەرهەڵدانی ڕێنسانس دروستكردنی كڵێسە كۆتایی پێ هات و فراماسۆنری لەباو كەوت.

ئینجا لە سەدەی ١٨، كەسانێك كە هیچ پێوەندییەكیان بە وەستای خانوو نەبوو، دەزگای فراماسۆنیان سەرلەنوێ زیندوو كردەوە كە پێیان وابوو ئەم ڕێكخراوە بۆ پتەوكردنی بنەما ئەخلاقییەكان و تەبایی و برایەتی دامەزراوە. یەكەم ژووری فراماسۆنری لەساڵی ١٧١٧ لە بریتانیا بە مەبەستی گوێڕایەڵی موتڵەقی فەرمانڕەواكان و پاراستنی نهێنییەكان پێكهات. ئینجا داگیركەرانی بەریتانی، ڕێكخراوەی فراماسۆنرییان هێنایە خزمەت سیاسەتی داگیركارانە و پەرەپێدان بە قەڵەمڕەوی ئیمپراتۆریەتی خۆیان لە خاكی وڵاتانی ژێردەست و لە هەركام لەم وڵاتانە لقێكی ئەم ڕێكخراوەیان دامەزراند. ڕێبازی سەرەكی فراماسۆنرەكان لە وڵاتانی ژێردەست و دواكەوتوو بریتی بوو لە دواخستنی گۆڕانكارییە كۆمەڵایەتییەكان و هێوركردنەوەی ڕەوتی فراژووتن و بە لاڕێ بردن و لەباربردنی بزاڤە سیاسی و كۆمەڵایەتییەكان بۆ دابینكردنی بەرژەوەندییەكانی خۆیان.

فراماسۆنری دەورێكی كاریگەری هەبووە لە هێنانە سەركاری حوكمەتگەلی دیكتاتۆری لە ژێر لەفافەی دیموكراسی و سەقامگیری ئابووری لە وڵاتانی دواكەوتوودا. ڕێكخراوەی فراماسۆنری، نزیكەی ٦ ملیۆن كەس ئەندامی هەیە كە لەم ڕادە چوار ملیۆن كەس لە وڵاتەیەكگرتووەكانی ئەمریكایە و یەك ملیۆن لە دوورگەكانی بریتانیا و پاشماوەكەشی لە وڵاتانی دیكەی جیهاندا بڵاو بوونەتەوە.

فرانشیز/ ماف دەنگدان — فرانشیز/حق رای — Franchise

فرانشیز لە وشەی franc بە واتای قسەلەڕوو(لەڕوو دانەماو)، كەسێك كە بیروڕای خۆی نەشارێتەوە وەرگیراوە. زاراوەی فرانشیز بە واتای زێدەماف(امتیان)، ماف ئازادكردن و ماف دەنگدان بە تایبەت بۆ هەڵبژاردنی پەرلەمانی بەكار براوە. فرانشیز لە سەدەكانی ناوەڕاستدا بەو یاسایە دەگوترا كە بەو پێیە كۆیلەی بەردەستی میران، دەیانتوانی بە ئازادی و بێ‌هیچ گرفتێك لە ژێر ركیفیان دەربچن و بۆ هەر جێگایەك كە دەیانویست بڕۆن. نامەی فرانشیز، لەمەڕ ئازادی كۆیلەكان لە سەدەی یازدە لە ئیتالیای باكوور، ئەڵمانیا و باكووری فەرەنسا نەریتێكی باو بووە. دەرەنجامی ئەم ڕەوتە پێوەندییەكی ڕاستەوخۆی هەبوو لەگەڵ پێشكەوتنی ئابووری شارەكان لە سەدەی ١١و١٢ ی زایینی. لە سەدەكانی ناوەڕاستدا زاراوەی فرانشیز لە یاساكانی بریتانیا بەكاردەهات كە بریتی‌بوو لەو زێدەمافە كە پادشا بە یەكێك لە هاووڵاتیانی خۆی دەبەخشی. ئەم زاراوە لە یاسا نێودەوڵەتییەكاندا بە واتای پارێزراویی بەكاردێت بە تایبەت پاراستنی دیپلۆمات و نوێنەرانی سیاسی وڵاتەكان و باج و گومرگ: بۆ نموونە فرانشیزی نیشتەجێ بوون (واتە پاراستنی شوێنی ژیانی دیپلۆمات) یا فرانشیزی باج (واتە لێخۆشبوون لە باج) یا فرانشیزی دەنگدان (واتە ئازادی ماف دەنگدان).

فرەجەمسەریی چند قطبیت multipolarity

لە دوای سەرهەڵدانی چین و ژاپۆن و ئەورووپای رۆژاوا وەك هێزێكی جیهانی و دەركەوتنیان لە گۆڕەپانی نێونەتەوەییدا مۆدێلی دوو جەمسەری سیاسەتی جیهانی كە بنەمای سیاسەتەكانی ئەمریكا لە ساڵەكانی ۱۹۵۰ و ۱۹٦۰ بوو، جێگای خۆی دا بە مۆدێلێكیتر كە بە فرەجەمسەری ناوی دەركردووە. تاكوو پێش كۆتایی هاتنی شەڕی سارد، دوو زلهێزی ئەمریكا و سۆڤیەت نەبێ كە خاوەنی هێزی ئەتۆمی بوون، ئەم چەن هێزەیتر، زیاتر وەك دەسەڵاتێكی ئابووری و سیاسی ناویان دەركردبوو ئەمێستا دوای شەڕی سارد و لاوازبوونی رێكخراوە نێونەتەوەییەكان، جیهان بەرەو دۆخێكی *تاك جەمسەری** مەیل ئەكات.

فرەدەنگی سیاسی كثرت گرائی سیاسی Political Pluralism

۱ـ هەبوونی دەنگی جۆراوجۆر و بە رەسمییەت ناسینی گرووپی سیاسی، كۆمەڵایەتی، كولتووری و ئابووری جۆربەجۆر لە كۆمەڵگا یان كەشوهەوایەك كە تێیدا هیچ گرووپێكی سیاسی، كەلتووری، ئایینی و ئەتنیكی تایبەت، دەسەڵات قۆرخ نەكات.

۲ـ بڕوا هێنان بەوەی تاك، خاوەنی حەز و عیلاقاتی سیاسی و كۆمەڵایەتی و ئابووری و ئایینی جۆربەجۆرە و دەبێ لە لایەن حوكمەتەوە بەهەند بگیردرێ و دەسەڵات لە نێوان بۆچوون و لایەنە سیاسییەكان دابەش بكرێت. ئەم قوتابخانە لە سەربەخۆیی دەزگا كۆمەڵایەتی و سیاسییەكانی كۆمەڵگا لە بەرامبەر دەسەڵاتی حوكمەت پشتگیری دەكات تاكوو حوكمەت نەبێتە دەسەڵاتێكی رەها و دوور لە بەرپرسایەتی.

۳ـ فەلسەفەیەكی سیاسی كە لە سەرەتاكانی سەدەی بیستەم لە لایەن لیبراڵ و سۆسیالیستە ئینگلیزییەكان ئاراستەكرا كە پێی وایە دەبێ دەسەڵات لە نێوان لایەن و دەزگا كۆمەڵایەتییەكان دابەش بكرێت و كۆمەڵگا بە تەواوەتی نەچێتە ژێر ركێفی چین یان یەكەیەكی سیاسی تایبەتەوە.

فۆرماسیۆن: بڕوانە پێكهاتن.

فۆرمالیزم/روكەش پەرستی فورمالیسم/ ظاهرپرستی Formalism

ئەم زاراوە كە بە باوەڕی ماركسیەكان لە بەرامبەر ریالیستی سۆشیالیستیدا بەكار براوە، ئاماژەیە بۆ سەرنجی لەرادەبەدەر بە شكڵ و شێواز یا بڕوایەكی قووڵ بە پاراستنی رواڵەتی شتەكان لە بواری ئایینی و ئەدەبی و كۆمەڵایەتی و سیاسیدا. فۆرمالیزم یا روكەش پەرستی، شێوازی ئەو كەسانە دەگرێتەوە كە گرنگی بە رواڵەتی رووداوەكان و لایەنی تەشریفاتی كارەكان دەدەن و هەوڵ ئەدەن تا كێشە و بابەتەكان لە رووی رواڵەت و نەریتەوە بە شێوازێكی لەبار و گونجاو بخەنە بەرچاو.

لە بواری سیاسییەوە فۆرمالیست بەو کەسانە دەگوترێ کە بایەخ بە ناوەرۆکی بابەتەکان نادەن و ڕواڵەتپارێزی و تەشریفاتی کارگێڕیی و یاسایی لەسەرووی هەموو شتێکەوە دادەنێن. زاراوەی فۆرمالیزم، هەنووکە پتر لە کاروباری ئایینی و کۆمەڵایەتیدا بەکاردێت و بە تایبەت زاراوەیەکی ئەدەبی لە ئەژماردێت.

فەتح — الفتح — Fatah / Fath

گەورەترین ڕێکخراوەی نەتەوەیی فەلەستینییە. ئەم وشە کە واتای سەرکەوتن دەبەخشێ، لە خوێندنەوەی پێچەوانەی پیتی یەکەمی دێڕی (حركـه التحريـر الـوطنى الفلسـطينى) پێکهاتووە. بیرۆکەی دروستبوونی ئەم ڕێکخراوە پاش هێرشی ئیسراییل بۆ سەر غەززە لە ١٩٥٥/٢/١٧ هاتە ئاراوە. فەتح تا سەرەتای ساڵی ١٩٦٥ هەر بە نهێنی مایەوە و لەم ساڵەدا باڵی چەکداریی خۆی بەناوی (العاصـفه) بە دەرکردنی بەیاننامەیەك ئاشکراکرد. هێزە چەکدارەکانی فەتح بەزۆری لەو فەلەستینیانەی وڵاتە عەرەبەکان و ئاوارەکانی ئۆردووگای ئەردەن و سووریا پێکهاتبوون. ئەم ڕێکخراوە لەڕێی کۆمیتەیەکی نهانییەوە خەریکی سیخوڕی و تیرۆر بەدژی ئیسراییل و تۆڵەستاندنەوە لە ڕەقیبە عەرەبەکانی بوو. فەتح پاش جەنگی الكرامه لە ١٩٦٨/٣/٢١ متمانەی خۆی بە یاسر عەرەفات (ابو عمار) وەك گوتەبێژی ڕێکخراو بەخشی و بە بەشداریکردنی فەتح لە ئەنجومەنی فەلەستینی، عەرەفات بوو بە سەرۆکی دەستەی راپەڕاندنی *ڕێکخراوی ڕزگاریخوازی فەلەستین**.

پاش جەنگی شەش ڕۆژەی ساڵی ١٩٦٧ی عەرەب ـ ئیسراییل کە لە ئەنجامدا عەرەبان تێکشکان و ئیسراییل لێواری ڕۆژاوای ڕووباری ئەردەنی داگیر کرد، فەتح بۆ ناو سنوورەکانی ئەردەن پاشەکشەی کرد و لە ساڵی ١٩٦٩ هێرشی کردە سەر ئیسراییل. فەتح داوای دامەزراندنی دەوڵەتی دیموکراتی فەلەستینی دەکرد بە جۆرێك پاش لەناوبردنی ئیسراییل، هەموو هاووڵاتیان بێ جیاوازی ڕەنگ و ڕەگەز و ئایین تێیدا یەکسان بژین.

فەلەستینییەکان لە ساڵی ١٩٧٠ هەوڵیان دا شاحسەین (شای ئوردون) لەسەر کار لابەرن بەڵام ئوردون لە سێپتەمەری ئەوساڵەدا کە بە سێپتەمەری ڕەش ناوی دەرکرد، هەستا بە سەرکوتکردن و دەرکردنی فەلەستینیەکان لەو وڵاتە و بزووتنەوەی فەتح بەناچار پەنای بردە بەر لوبنان و لەوێ درێژەی دا بە چالاکییەکانی خۆی. لە ساڵی ١٩٧٢ فەتح هەستا بە تیرۆر کردنی یاریزانەکانی تیپی ئۆلەمپی ئیسراییل لە مونیخی ئەڵمانیا، هەروا چالاکییەکانی خۆشی دژ بە ئیسراییل بەردەوام کرد.

فەتح پاش ڕێککەوتنی ئاشتی ئۆسلۆ لە ساڵی ١٩٩٣ لەگەڵ ئیسراییل و زنجیرەیەك هەوڵ و کۆششی نێودەوڵەتی، ئێستا رازی بووە بە دامەزراندنی دەوڵەتی فەلەستینی لە کەرتی غەززە و کەناری ڕۆژاوای ڕووباری ئوردون لە بەرامبەر داننانی بە ئیسراییلدا. بەڵام کێشەکانی نێوانیان هەر بە هەڵپەسێردراوی ماوەتەوە و یەکلا نەبۆتەوە. پاش کۆچی دوایی یاسر عەرەفات لە ٢٠٠٤/١١/١١، لە هەڵبژاردنی ٢٠٠٥/١/٩ مەحمود عەبباس (ابومازن) کرایە سەرۆکی فەلەستین و سەرۆکی فەتح. بەڵام بە هۆی ناکارا بوونی ئەم

حوکمەتە و نادیاربوونی مافەکان و چارەنووسی فەلەستینیەکان و پەککەوتنی ئابووری لە ناوچەکانی ژێر دەسەلاتی خۆیدا لە هەڵبژاردنە گشتییەکانی ١٥/١/ ٢٠٠٦ ڕێکخراوەی حەماس* (بزاڤی خۆڕاگری ئیسلامی) توانی لە سەرجەم ١٣٢ کورسی پەرلەمان، ٧٢ کورسی بباتەوە و بەم جۆرە دەوڵەتی نوێی فەلەستینیەکان دابمەزرێنێ. دوابەدوای سەرکەوتنی حەماس، ئیسرائیل و وڵاتەیەکگرتووەکانی ئەمریکا ـ بە هۆی ماهییەتی تیرۆریستی ئەم ڕێکخراوە ـ یارمەتییەکانی خۆیان بۆ خەڵکی فەلەستین ڕاگرت و ئیسرائیل بۆ پێوەندی گرتن لە گەڵ حوکمەتی نوێی فەلەستینی، سێ مەرجی دیاری کرد کە بریتیبوون لە:

- دەبێ لقی چەکداری حەماس خۆی لە چەك دامالێ.
- مادەی «لەناوبردنی ئیسرائیل» لە پلاتفۆرمی حەماسدا نەمێنێ.
- هەموو ڕێککەوتنەکانی نێوان حوکمەتی فەلەستینی و ئیسرائیل بەهەند بگرێت.

فەرمانڕەوایی/سەروەریی حاکمیت Sovereignty

فەرمانڕەوایی لە تیۆری سیاسی کلاسیکدا بە مانای بالاترین دەسەلاتی دەوڵەتە کە ڕەنگە لە کەسێکدا(وەك پادشایەکی ڕەها) یان کۆمەڵێکی خەڵکیی(وەك پەرلەمان) کۆبێتەوە. ئەم فەرمانڕەوایییە بە واتای یاسادانەر و بەڕێوەبەرە و دەسەلاتێکی بالاتر لەوە نییە. فەرمانڕەوایی بریتییە لە: ١) ئازادی یاسادانان و کلك و گوێ قرتاندنی یاساکان بە پێی سیستەمی یاسایی وڵات(چاکسازی). ٢) دەسەلاتی سیاسی و ئەخلاقی دەوڵەت، لەم ڕووەوە کە لە قەڵەمڕەوی خۆیدا وەك «دەسەلاتی یاسایی» لە ئەژمار دێت. ٣) سەربەخۆیی سیاسی و دادپەروەرانەی کۆمەڵگایەك.

لە کۆمارییەکان، فەرمانڕەوایی بە شتێکی خەڵکی ناوبردە ئەکرێ. سەروەریی وڵاتێك لە ناو سنوورەکانی خۆیدا جێبەجێ ئەکرێت. فەرمانڕەوایی، هێمایێکە بۆ بڕیاردانی سەربەخۆی نەتەوەکان. کەواتە فەرمانڕەوایی لە گەڵ شێوازی چەقبەستووی ڕێکخراوەیەکی حوکومی جیهانیدا جیاوازە.

فەرمانڕەوایی بە دوو جۆر لە ئارادایە: ناوخۆیی و دەرەکی. فەرمانڕەوایی ناوخۆیی بریتییە لەو دەسەلاتەی کە هەر دەوڵەتێك بەسەر هاووڵاتییەکانی خۆی یان خەڵکی بێگانە کە لەو وڵاتە بژین و ناو پاپۆڕەکانی لە دەریای ئازاد پیادەی ئەکات. ئەم جۆرە فەرمانڕەوایییە خۆی دوو لقی لێئەبێتەوە: سیاسی و دادپەروەری. فەرمانڕەوایی سیاسی، بالاترین هێز و دەسەلاتێکە کە لە کۆمەڵگادا بالادەستە. فەرمانڕەوایی دادپەروەرانە، هێزێکی چالاکە بۆ چاودێریی کردن بە سەر دادگاکانا.

فەرمانڕەوایی دەرەکی، بریتییە لە مافی پێوەندی گرتن لە گەڵ دەوڵەتانی دیکە یان مۆرکردنی ڕێککەوتنامە و ڕاگەیاندنی شەڕ.

ئێستاکە فەرمانڕەوایی هیچ دەوڵەتێك بە تەشکێکی ڕەها لە ئارادا نییە. چونکا هەندێ یاسا و مافی نێونەتەوەیی، بۆ وێنە مافەکانی مرۆڤ پەسند کراون کە فەرمانڕەوایی دەوڵەتەکان بەربەست ئەکات بەلام بەپێی نەریتی نێونەتەوەیی، دوو بنەڕەتی فەرمانڕەوایی نەتەوەیی و دەست نەبردنە ناو خاکی ئەویدی لە

قەڵەمڕەوی یەکتر، وەك پرەنسیپێکی ئەخلاقی و سیاسی پەسند کراوە. فەرمانڕەوایی نەتەوەیی بە مانای ماڤ گرووپێکی نەتەوەیی یا نەتەوەیەك بۆ بەدەستهێنانی خودموختاری* و هەڵبژاردنی سەربەستانەی دەوڵەت بۆ خۆیانە.

فەلسەفەی سیاسی فلسفەی سیاسی Political philosophy

فەلسەفەی سیاسی، نەك بە واتای مێژووی ئەندێشە سیاسییەکان بەڵکوو بە مانای بیرکردنەوە لە سیاسەت بە شێوەیەکی فەلسەفی بریتییە لە تێگەیشتن و روونکردنەوەی ماهییەت و سروشتی حوکم کردن و فەرمانکردن، پەیڕەوبوون و ملکەچکردن، پێویستیی و غایەتی دەوڵەت و کۆمەڵگا، هۆی وجوودیی دەوڵەت و باشترین شێوازی رێخستنی ژیانی سیاسی مرۆڤ بە مەبەستی دابینکردنی ئامانجە سەرەکییەکان واتە عەدالەت و ئازادی. هەر کام لە قوتابخانە سیاسییەکان، بە رێبازی تایبەتی خۆیانەوە خەریکی روونکردنەوەی ئەم مەسەلانە بوون. بۆ وێنە لەنگەرگرتن لەسەر بەڵگاندنیی ئەقڵی لە فەلسەفەی سیاسی ئەرەستۆ، بەڵگاندنی لۆژیکی و ئینتزاعی لە فەلسەفەی سیاسی تۆماس هۆبز، ئەقڵی سەلیم و مافسروشتییەکان لە فەلسەفەی سیاسی جۆن لاك و جەخت کردن لە سەر ئەقڵی گشتی لە فەلسەفەی سیاسی هێگل لە جوملەی مێتۆدە سەرەکییەکانی فەلسەفەی سیاسی لەئەژمار دێن.

فەلسەفەی سیاسی، سەرقاڵی وەڵامدانەوە بە پرسیارگەلێکە لە بارەی حوکمەت، هاووڵاتی(شارۆمەند) و دەوڵەت و زۆر ناچێتە ناو ناخی حوکمەتێکی تایبەت و خۆی لە شێوازەکانی فەرمانڕەوایەتی نادات. ئەو پرسیارانەی کە فەلسەفەی سیاسی وەڵامیان ئەداتەوە، بریتین لە: بۆچی مرۆڤ ئەبێ پەیڕەوی حاکمییەتی وڵاتەکەی خۆی بێت؟ ئایا جگە لە ترس، هۆکارێکیتر هەیە بۆ ئەم پەیڕەوکردنە؟ ئایا ئێمە پێویستمان بە دەوڵەتەکان هەیە، یان بە بێ ئەوان دۆخێکی باشترمان ئەبێت؟ ئازادی چییە؟ هاووڵاتیان، ئەبێ تا چ رادەیەك لە ئازادی بەهرەوەر بن؟ یەکسانی و *عەدالەت** چییە و ئایا شتێکی پەسند کراوە؟

فەلسەفەی سیاسی، لە سەر بنەمای ئەم گریمانە سروشتییانەی ئینسان داڕێژراوە کە چوار تەوەر لە خۆ دەگرێ: یەکەم، ئایا مرۆ خۆبەخۆ، بوونەوەرێکی تاکباوەڕە یان باوەڕی بە کۆمەڵە؟ دووهەم، ئایا مرۆڤ بوونەوەرێکی سیاسی(مەدەنی)یە یا ناسیاسی و غەیرەمەدەنی؟ سێهەم، ئایا مرۆڤ خۆبەخۆ بوونەوەرێکی ئەقڵانی و سەربەستە یان بێئاوەز و مەجبوورە؟ چوارەم، ئایا لە راستیدا مرۆڤ رووەو فراژوتنە یان بەرەو پووکانەوە و تیاچوون؟

فەلسەفەی سیاسی، باسەکانی ماهییەت و سەرچاوەی دەوڵەت گرێ ئەداتەوە بە بایەخ و غایەتەکانی ژیانی سیاسی مرۆڤ و باشترین شێوازی حوکمەت. لەم روانگەوە تێرامان لە بارەی باشترین شێوازی حوکمەتکردن ئەبێتە گرینگترین مەسەلەی فەلسەفەی سیاسی.

لەبارەی بەنرخترین بەرهەمەکانی بواری فەلسەفەی سیاسی، ئەکرێ ئاماژە بدەین بە کتێبی **کۆمەڵگای کراوە و دوژمنەکانی** کە لە لایەن کارۆڵ پۆپێر لە کاتی شەڕی جیهانی دووهەم، (١٩٤٥) نووسراوە. لەم

کتێبەدا ئەندێشەکانی چوار فەیلەسوفی گەورەی سیاسی واتە پلاتۆ، ئەرەستۆ، هێگل و مارکس کەوتوونەتە بەر باس و لێکۆڵینەوە. کتێبێکی‌تر لەم بابەتە، کتێبی **تیۆرییەك دەربارەی عەداڵەت**، نووسینی جۆن ڕاڵزە کە لە ساڵی ۱۹۷۲، بڵاو کرایەوە. ڕاڵز، تیۆرییە سیاسییەکەی خۆی لە سەر دوو بنەما ئاراستە دەکات: یەکەم، ئەوەیکە ئەبێ هەمووان بە باشترین شێوە لە ئازادییە سەرەکییەکان بەهرەوەر بن. دووهەم، جیاوازی سەروەت و دارایی تا شوێنێك چاوپۆشی لێئەکرێ کە بە قازانجی هەژارترین توێژی کۆمەڵگا تەواو بێت.

بەگشتی ئەکرێ بڵێین، گرێ کوێرەی فەیلەسووفانی سیاسی، پەیجۆری و بنگیری بنەمایێك بووە بۆ عەداڵەت یان قانوونێکی یەکسان بۆ کۆمەڵگا. کێشەی فیلسووفانی سیاسی لە سەر چەمکی عەداڵەت ئەگەڕێتەوە بۆ سێ مانای جیاواز کە لێی بۆتەوە. هەندێك عەداڵەتیان بە یەکسانی لە قەڵەم داوە و هەندێ لەبەرچاوگرتن و ڕەچاوکردنی لێهاتوویی و شایستەبوون بە مەرجی عەداڵەت ناوبردە ئەکەن، هەندێکیش دابینکردنی پێداویستییەکان بە پێودانگی عەداڵەت ئەژمێرن.

فیدراسیۆنی جیهانی یەکێتییە کرێکارییەکان

فدراسیون جهانی اتحادیه‌های کارگری

(World Federation of trade Unions (WFTO

ئەم فیدراسیۆنە یەکێك لە گەورەترین ڕێکخراوەکانی کرێکاری جیهانە کە لە ساڵی ۱۹٤٥ لە لایەن یەکێتییە کرێکارییەکانی ٥٤ وڵاتی جیهان بۆ وێنە ئەمریکا و بریتانیا و یەکێتی سۆڤیەت لە پاریس دامەزراوە. بەڵام هەندێ لە یەکێتییە کرێکارییەکانی ئەمریکا بەو بیانووەی کە لە یەکێتییە کرێکارییەکانی سۆڤیەتدا ئازادی ڕاستەقینە لەبەرچاو ناگیردرێ، لەم فیدراسیۆنەدا بەشدارییان نەکرد.

بەهۆی دروستبوونی ناکۆکی ئایدیۆلۆجیایی لە نێوان بلۆکی ڕۆژهەڵات و بلۆکی ڕۆژاوا لە ژانوییەی ۱۹٤۹، یەکێتییە کرێکارییەکانی ئەمریکا و بریتانیا و چەند وڵاتێکی‌تر بە تەواوەتی لەم فیدراسیۆنە وازیان هێنا و هەر لەو ساڵەدا «کۆنفیدراسیۆنی نێودەوڵەتی کرێکاری ئازاد»یان پێکهێنا کە زۆربەی یەکێتییە کرێکارییەکانی وڵاتانی ناکۆمۆنیست تێیدا بوون بە ئەندام.

فیدرالیزم — فدرالیسم — Federalism

ئەم زاراوە لە وشەی لاتینی foedus بە واتای «یەکگرتن» وەرگیراوە و لە زاراوەی سیاسیدا پێناسەی جۆراوجۆری لەسەر کراوە بەڵام بەکورتی دەتوانین بەم چەشنە پێناسەی بکەین:

ڕێکخستنێکی سیاسی و دەستووریی ناوخۆیی‌یە کە بەو پێیە دەوڵەتانی ئەندام یا هەرێمەکان، بەشێك لە حاکمییەت (سەروەریی) خۆیان بە مەبەستی دامەزرانی وڵاتێکی بەهێز دەسپێرنە یەکەیەکی ناوەندی و بەمجۆرە دەبنە پەیڕەوی دەوڵەتی فیدراڵ. ئەم ڕێکخستنەش دوو ڕەهەند لەخۆ دەگرێ: ڕەهەندی دەرەکی کە دەوڵەتی فیدرالی وەك یەك دەوڵەت لە بواری سەروەری دەرەکیدا بە دیاردەکەوێ و ڕەهەندی ناوخۆیی کە

بریتییەلە چەند کیانێکی دەستووری و حوکمەتی فیدرالیش لە پراکتیزەکردنی سەروەری ناوخۆییدا بەشداری دەکات.

لە پێناسەیەکی‌تردا فیدرالیزم، بریتییەلە یەکگرتن و ڕێکخستنێکی سیاسی کە بەو پێیە کۆمەڵێك یەکەی سیاسی لێك جودای ناو سیستەمێکی گردوکۆ، پێکەوە گرێ ئەدا و بە هەرکامێك لەو یەکە سیاسییانە مەجال ئەدات، یەکپارچەیی و هەمەگییەتی خۆیان بپارێزن. هەروەها دەکرێ فیدرالیزم بە دابەش‌کردنی دەسەڵات لەسەر بنەمای یاسا لە ڕێگای سیستەمێك کە ئۆتۆنۆمی*و سەروەریی هاوبەش گرێبەست دەکات، پێناسە بکرێت.

لە سیستەمی فیدرالیدا ڕێبازە سەرەکییەکان لە ڕێگای گفتوگۆ دائەڕێژرێن پاشان جێبەجێ دەکرێن تاکوو هەموو ئەندامانی گۆمەڵگا لە دەرکردنی بڕیارەکان و پیادەکردنیان، بەشدار بن. «دامەزرێنەرانی ولاتە یەکگرتووەکان» کە دەستووری بنچینەیی ئەم وڵاتەیان لە ساڵی ۱۷۸۷ پێشنیاز کرد، ئەم شێوازەیان بە فیدراسیۆن داهێنا. تا ئەو کاتە پێناسەی پەسندکراوی فیدرالیزم، هەمان پێناسەیەك بوو کە ئیمڕۆکە پێی دەگوترێ *کۆنفدراسیۆن*. دواتر چوارچێوەی ئەم سیستەمە هەموو بەشەکانی‌تری ئەم وڵاتە پان وبەرینەی گرتەوە و بەپێی ئەو ئاڵۆگۆڕانەی کە دواتر هاتەدی. ئەو سیستەمە فیدرالییە پێکهات کە ئێستا پەنجا ئەیالەتی لەخۆ گرتووە. سیستەمی فیدرالی. وەك فۆڕمێکی سیاسی گونجاو بەرەبەرە لە هەندێ لە وڵاتانی دیکەش هاتە ئاراوە. ئەم سیستەمە لە ساڵی ۱۸٤۸ لە سویسرا و لە ساڵی ۱۸٦۷ لە کەنەدا و دواتریش لە ۱۸۹۷ لە ئوسترالیا پیادە کراوە. ئیمڕۆکە فیدرالیزم شێوازێکی باوە بۆ ڕێکخستنی سیاسی. لە ساڵی ۱۹۹۳ بەملاوە، لانیکەم ۱۹ وڵات بە شێوەی فیدرالی ئیدارە دەکرێ و ۲۱ وڵاتی دیکەش لە بنەماکانی فیدرالی کەڵکیان وەرگرتووە و بەرەو سڕینەوەی چەقی سیاسی و لابردنی ناوەندێتی ئیداری هەنگاویان ناوە. لەم ڕووەوە فیدرالیزم وەك «دایکی دیموکراسی» لە قەڵەم دراوە. بە پێی ئەو ئەزموونانەی کە لە ئارادایە سیستەمی فیدرالی بە دوو جۆر دروست دەبێ کە بریتین لە:

١ـ فیدرالی بەکۆمبوون یا پێکەوە لکان. لەم شێوازەدا چەند دەوڵەتێکی سەربەخۆ یەلدەگرن یا پێکەوە دەلکێن و یەك دەوڵەت لە سەرووی دەوڵەتانی ئەندامەوە درووست دەکەن. نموونەی ئەم شێوازە فیدرالییە، وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا، سویسرا، کەنەدا و ئەفریقای باشوورییە.

٢ـ فیدرالی بە دابەشبوون. لەم شێوازەدا دەوڵەتی ئاسایی یا یەکبوو، بەسەر چەند دەوڵەت یا هەرێمێك دابەش دەکرێت و دەبێتە دەوڵەتێکی لێکدراو. بۆ نموونە وڵاتانی یەکیەتی سۆڤیەتی(پێشوو)، بەرازیل، ئەرجەنتین، مەکزیك، هێندستان و مالیزیا. دەوڵەتی فیدرالی، جگە لەو شێوازە گشتییانەی کە دەبنە هۆی کۆتایی هاتنی دەوڵەت، بەم دوو شێوازەی خوارەوەش کۆتایی پێ دێت:

١ـ جیابوونەوەی هەر یەك لە هەرێمەکان و بوونیان بە دەوڵەتێکی سەربەخۆ.

٢ـ گۆڕینی دەوڵەتی فیدرالی بە دەوڵەتێکی یەکبووی سادە.

بنەماکانی سیستەمی فیدرالی، لەم ٦ خاڵەی خوارەوەدا بەرجەستە دەبێت:

١ـ دەسەلات لە نێوان هەرێمەکان و حوکمەتی یەکگرتوو دابەش دەبێت.

٢ـ بەرەو دیموکراسی دەڕۆن. ٣ـ لە ڕێگەی گفتوگۆی ئاشکراوە رەفتار دەکەن.

٤ـ دەستووری نووسراویان هەیە. ٥ـ سەقامگیریی یەکەکانی دەسەلات بەپێی دەستوور لە حوکمەتدا پاوەجێ دەبێت.

٦ـ دەستوور، بالادەستە و دادگای دەستووریش پێویستە.

لە سیستەمی فیدرالیدا دادگایەکی بالا بۆ شرۆڤە و لیکدانەوەی یاساکان و چارەسەرکردنی کێشەی هەرێمەکان لە دەوڵەتی ناوەندیدا دابین کراوە. لەم دەوڵەت ـ ولاتەدا گۆڕینی دەستووری بنچینەیی، دەبێ بە رەزامەندی زۆرینەی هەرێمەکان بە ئەنجام بگات. ئەم سیستەمە لەو ولاتانەی کە خاوەنی نەتەوە و زمان و ئایینی جیاوازن، لەگوێن باشترین سیستەمی فەرمانڕەوایی و حوکمەتداری لە ئەژمار دێت. پانتایی و رووبەری خاکی ولاتەکانیش لە ڕێکخستنی دەوڵەت ـ ولاتی فیدرالیدا دەور دەبینێت. بۆ وێنە ولاتانێکی وەك ئەمریکا، رووسیا، بەرازیل و هیندستان خاوەنی ئەم تایبەتمەندییەن. بەلام ئەم هۆکارە بۆ گشتاندن نابێت، چونکوو ولاتانێکی بچووکی وەك نەمسا و سویسرا کە بە شێوەی فیدرالی ئیدارە دەکرێت، ناگرێتەوە.

فیزیۆکراسی فیزیوکراسی/مکتب طبیعیون Phisiocracy

زاراوەکە بە واتای لایەنگری کردن لە دەسەلاتی سروشتییە. بەلام وەك قوتابخانەیەك دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی هەژدە کە لە لایەن هەندێ زانا و نووسەری فەرەنسی بنیات نراوە. لایەنگرانی ئەم قوتابخانە لەگەڵ دەستێوەردانی حوکمەت لە کاروباری ئابووری و سروشتیدا دژایەتی دەکەن و ئەم کارە بە زیانبەخش دەزانن. هەروا لەو باوەڕەدان کە هەندێ ڕێسای شایستە لە ناو سروشتی ئابووریدا هەیە کە دەوڵەت و دەسەلاتی یاسادانان نابێ پێشێلی بکەن و پێش بە پەرەسەندنی بگرن چوونکە دەوڵەمەندی و سامان، زادەی سروشت و بنەما کشتوکالییەکانە و سەپاندنی هەر جۆرە یاسایەك لەم بارەوە نابەجێ و زیانبەخشە.

فێمینیزم/مێخوازی فمینیسم/جنبش آزادی زنان Feminism

فێمینیزم لە وشەی فەرەنسی femme بە واتای ژن وەرگیراوە و مانای لایەنگری کردن لە ژن دەبەخشێ و ناوی بزاڤێکە کە بۆ یەکسانی مافە سیاسی و کەلتووری و ئابووری و کۆمەلایەتییەکانی ژنان و پیاوان هەوڵ دەدات. لە بابەت ئاخێزگەی فێمینیزم لەگوێن ئایدیۆلۆجیایەك، چوار تەوەر لە ئارادایە:

لە سێ تەوەردا مانا پێشتر لە وشەکەیە. ئەم بۆچوونە پێی وایە کە مێژووی فێمینیزم، لە سپێدەی وشیاری مرۆڤەوە دەست پێئەکات. لەم ڕوانگەوە «ئاریشە»ی ژن هیچ کات لێمان جیا نەبۆتەوە و هەندێ کەس پێیان وایە کە جۆری نێرینە، لەباری توانستی ئیکۆلۆژییەوە بالادەست بووە و مێژووی مرۆڤایەتیش بە هۆی بالادەستی پیاوان، بە قەدەر کارەساتێك ڕێگامان لێ ون دەکات.

بۆچوونی دووهەم و سێهەم، ئاخێزگەی فێمینیزم دەگەڕێنێتەوە بۆ سەدەی پانزدە و حەڤدە. سەرەنجام بۆچوونی چوارەم کە رەنگە لە هەمووان راستگۆیانەتر بێت، پێشینەی فێمینیزم دەگەڕێنێتەوە بۆ کۆتاییەکانی سەدەی هەژدە بە تایبەت دوای شۆڕشی مەزنی فەرەنسا. گرنگترین رووداو لە مێژووی ئەندێشەی فێمینیستی لە قۆناغی شۆڕشدا بڵاوکردنەوەی کتێبی «ماری ڤۆلستۆن کرافت» بوو لە ساڵی ١٧٩٢ بە ناوی ***سەلماندنی مافەکانی ژنان***. میریام کرام، لەم بارەوە دەڵێت: ڤۆلستۆن یەکەمین فێمینیستی گەورەیە و کتێبی سەلماندنی مافەکانی ژن، وەك جاڕنامەی سەربەخۆیی فێمینیزم لە ئەژمار دێت.

نووسراوە فێمینیستیەکان، دوو شەپۆل بۆ رەوتی پێشڤەچوونی ئەم رێبازە ناوبردە دەکەن: شەپۆلی یەکەم (١٨٣٠ تا ١٩٢٠). تایبەتمەندی ئەم شەپۆلە خەبات و تێکۆشانی ژنانە بۆ بە دەست هێنانی ماف دەنگدان و یەکسانی ماڤ ژنان لە گەڵ پیاواندا. شەپۆلی دووهەم لە ١٩٦٠ تاکوو ئێستا دەگرێتەوە. خاڵی بەرچاوی ئەم شەپۆلە بریتیەلە پەرەسەندنی پەروەردەی باڵای ژنان لە سەرانسەری ئەورووپا و ئەمریکا و زیادبوونی رێژەی ژنان لە پیشە و کاری جۆراوجۆر و داواکاری بۆ یەکسانی مووچەی ژنان لە گەڵ پیاواندا. بەڵام ساڵەکانی نێوان ١٩٢٠ تا ١٩٦٠ بە قۆناغی راوەستان ناونووس کراوە. هەڵبەت هەندێ لە نووسەرانی ئەم دواییانە شەپۆلی سێهەم، بە فێمینیزمی پۆست مۆدێرنە پێناسە دەکەن. ئەم شەپۆلە کە لە دەیەی ١٩٨٠ دەستی پێکردووە بۆ بزاوتی فێمینیستی، قۆناغی گواستنەوەیە لە بابەتە سیاسی و ئابوورییەکانەوە بەرەو بابەتی کەلتووری و سایکۆلۆژی و زمانەوانی.

فێمینیزم، وەك هەموو ئایدیۆلۆژیایەك دەکەوێتە ژێر کاریگەریی سوننەتە مێژوویییەکان و لە گەڵ هەندێ لەم ئایدیۆلۆژییانەدا تێهەڵکێش بووە. ئەزموونی شۆڕشی فەرەنسا و گوتارە بەهێزەکەی لە بابەت مافە دیموکراتییەکان، بۆ سەرهەڵدانی بیرۆکەی فێمینستی گەلێك پێویست بووە. کاریگەریی پرۆتستانیزم لەمەڕ هاندانی ژنان بۆ چالاکی کۆمەڵایەتی و تێوەگلان لە بابەتە سیاسی و کۆمەڵایەتییەکان و کاریگەریی سۆسیالیستە خەیاڵییەکان، بۆ وێنە لایەنگرانی سەن سیمۆن و شاڕۆڵ فۆریە، لەم رێچکەوە ئاو دەخواتەوە.

بزاوتی فێمینیزم، ئێستا وەك بزاڤێکی جیهانی لێ دەرهاتووە. لایەنگرانی ئەم بزاڤە لەسەر ئەم باوەڕەن کە ژنان تەنها بە هۆی «ژن بوون»یان لەو کۆمەڵگایانەی کە لە خزمەت بەرژەوەندی پیاواندایە، تووشی بێعەداڵەتی و نایەکسانی هاتوون. هەر بۆیە بزاوتی لایەنگری لە ماف ژنان چەند رێچکەیەکی لێ بۆتەوە کە بە کورتی بریتین لە:

١ـ لایەنگرانی لیبرالی مافەکانی ژنان. ئەمانە بێعەداڵەتی مەدەنی و دەرفەتە پەروەردەییەکان بە سەرچاوەی زۆر و ستەم بەسەر ژنان دەزانن و خەبات لە پێناو بەدەست هێنانی ئازادییەکانی تاکەکەسی ژنان، بە مەبەستی خۆیان ناوبردە ئەکەن.

٢ـ لایەنگرانی رادیکالی مافەکانی ژنان. ئەمانە پێیان وایە کە هەرچی زۆر و ستەم بەسەر ژنان دێت، دەگەڕێتەوە بۆ خۆبەزل زانی و باڵادەستی پیاوان و لەم رێگەدا هەوڵ ئەدەن کۆمەڵگای پیاو- مەزنایەتی بگوازنەوە بۆ کۆمەڵگایەکی ژن - مەزنایەتی.

٣ـ لایەنگرانی مارکسیستی مافەکانی ژنان. ئەمانیش هۆی ئەو کۆت و بەندانەی کە لە ملی ژناندایە، دەگەڕێننەوە بۆ شێوازی بەرهەمهێنانی سەرمایەداری و جیاکردنەوەی ئیش و کار لە ماڵەوە کە بۆتە هۆی دابەشکاریی سێکسی. ڕێگاچارەی ئەم گرفتەش گۆڕینی ئابووری زاڵ بەسەر کۆمەڵگا دەزانن.

٤ـ لایەنگرانی سۆشیالیستی مافەکانی ژنان. ئەم ڕێچکە، ڕیشەی زۆر و ستەم بەسەر ژناندا لە سیستەمی ئابووری سەرمایەداری دەبینێ کە بۆ مانەوەی خۆی، کرێکارەکان بە تایبەت ژنان وەبەردەهێنێ. لەم ڕوانگەوە، هەم خاوەنداریێتی ئامرازەکانی بەرهەمهێنان و هەم شێوازی ژیانی کۆمەڵایەتی پێویستی بە گۆڕانی بنەڕەتی هەیە.

فیۆدالیزم/دەرەبەگایەتی فئودالیسم/ملوك الطوایفی Feudalism

ئەم زاراوە لە ڕاستیدا قۆناغێکی دیاریکراوی مێژووی وڵاتانی ئەوروپییە (سەدەی ٩ تا ١٣ زایینی). فیۆدالیزم، سیستەمێکی کۆمەڵایەتییە کە تییدا دەسەڵاتی سیاسی لەنێوان موڵکدارە گەورەکان دابەش بووە و بنەماکانی ئەم سیستەمە بەسەر ئابووری گوندیی و پێوەندی ئاغا و ڕەعیەت دامەزراوە. ئەرباب یا فیۆدال بە تەواوەتی بەسەر موڵك و زەوی وزار و ئامرازەکانی بەرهەمهێنانی ڕەعیەتەکاندا زاڵ بوو. ئەم زەوی وزارانەش بەزۆری لە لایەن پادشای ئەو سەردەمەوە بە فیۆدالەکان دەدرا ئەمانیش لە بەرامبەر سوود وەرگرتن لەم زەوییانە ناچاربوون لە کاتی پێویست بۆ پاراستنی وڵات و کاروباری سەربازی لەناو ڕەعیەتەکانی خۆیاندا کۆمەڵێك جەنگاوەر بۆ پادشا دابین بکەن. فیۆدالەکان لە چوارچێوەی کاری خۆیاندا دەسەڵاتێکی بەرفراوانیان بووە و لە کاروباری ئابووری و ڕامیاریدا سەربەخۆیی تەواویان هەبووە. جگە لەوەش لایەنگرییان لە ڕەعیەتەکانی خۆیان دەکرد.

سەرهەڵدانی فیۆدالیزم لە ئەورووپا ئەگەڕێتەوە بو پاش هەڵوەشانەوەی ئیمپراتۆری شارلمانی لە ٨١١ تا ٧٤٢. پاشان هێزە ناوچەییەکان بە دەسەڵات گەیشتن، خەڵکی شار و دێهاتەکان کە لە بەرامبەر هێرشی بێگانە دۆژ دامابوون، تەنیا ڕێگەچارەیان ئەوە بوو کە پەنا ببەنە بەردەم زۆرداران و فەرمانڕەوای ناوچەیی و خۆماڵی. بەم پێیە ئەربابی ئەو ناوچانە، بوونە تەنیا پارێزەری ئەوان و ئەمەش بووە هۆی پاوەجێبوونی سیستەمی فیۆدالی لە ئەورووپای ڕۆژاوا بۆ ماوەی پتر لە ٣ سەدە.

زۆربەی توێژەران پێیان وایە کە ئەم سیستەمە تەنیا تایبەتە بەو قۆناغە مێژووییەی ئەورووپا و نابێ بۆ لێکدانەوەی کۆمەڵگاکانیترکەڵکی لێ وەربگیردرێت. بەڵام هەندێکیش لەسەر ئەم باوەڕەن کە بەهۆی وێکچوویی و هاوشێوەیی هەندێ لە هۆکارەکان (بۆ وێنە پرژوبڵاوبوونی دەسەڵات و هاتنەکایەی دەرەبەگ و ئەربابی ناوچەیی)، دەکرێ زاراوەی فیۆدالیزم بۆ ئەم وڵاتانەش بەکار ببرێ.

مێژووی فیۆدالیزم نیشانی داوە هەرکاتێك لە کۆمەڵگایەکدا ئەم مەرجانەی خوارەوە ئامادە بن، فیۆدالیزم بە ئاسانی لەو وڵاتەدا گەشە دەکات:

١ـ شێوازی سەرەکی بەرهەمهێنان، کشتوکاڵی بێت.

٢- کۆمەڵگا لە نێوان هۆز و عەشیرەی جۆراوجۆر دابەش بووبێت، بە چەشنێك كە پێوەندی ئابووری و کەلتووری و مێژوویی نێوانیان سست بێت.

٣- پێوەندی نێوان هەرێمە جۆراوجۆرەكانی وڵات بە هۆی جوگرافی یا ... سەخت و دژوار بێت.

٤- یەکیەتی ئابووری وڵات تووشی ترازان بێت یا بە هۆی نەبوونی یەکیەتی ئابووری، یەکیەتی سیاسی وڵات لێك بترازێت.

٥- حوكمەتی ناوەندی نەتوانێ هاووڵاتیانی خۆی لە بەرامبەر هێرشی دوژمنانی ناوخۆیی و دەرەكی بپارێزێت. ئابوور و کەلتوور و سیاسەت و مێژووی نێوانیان سست بێت و لێك بترازێت.

فێورالیستەکان فورالیست‌ها Fevralists

ئەم زاراوە لە وڵاتانی کۆمۆنیستی‌دا بەو گرووپە دەگوترا كە لایەنگری ڕۆژاوا بووە و خۆی بە لایەنگری «شۆڕشی فێوریيە»دەزانی و«شۆڕشی سۆشیالیستی» و دەسکەوتەكانی ڕەت ئەکردەوە. لە ساڵی ١٩١٧ دوو گۆڕانکاری لە سۆڤیەت، ڕووی دا: یەکەمیان،«شۆڕشی فێوریيە» بووە و دووهەم،«شۆڕشی ئۆكتۆبەر». کۆمۆنیستەکان شۆڕشی فێوریيە بە «شۆڕشی بورژوا دیموكراتیك» دەزانن و شۆڕشی ئۆكتۆبەریش بە «شۆڕشی سۆشیالیستی» لە قەڵەم دەدەن.

ڤ

Vatican — واتیكان — ڤاتیكان

ڤاتیكان یا وڵاتی ڤاتیكان كه به ئیتالیایی پێی دەڵێن citidel vatican . رووبەرەكەی دەگاتە ٤٠٠ هەزار مەتری چوارگۆشە لە باكووری ڕۆژاوای شاری ڕۆما پێتەختی ئیتالیا هەڵكەوتووە كە گرنگترین بارەگا و ناوەندی دەسەڵاتداری پاپا، ڕێبەری كاسۆلیكەكانی جیهانە. حوكمەتی پاپا بچووكترین حكومەتی سەربەخۆی ئەوروپایە و ئەم سەربەخۆییە بەپێی پەیمانی لاتران (كە ناوی كەلیسایەكە) لە ساڵی ١٩٢٩ لەلایەن دەوڵەتی ئەوكاتەی ئیتالیاوە درا بە پاپا.

ڤاتیكان، پۆلیس و پۆست و پارە و وێستگەی رادیۆیی تایبەت بە خۆی هەیە كە بە ٢٣ زمان بەرنامە بڵاو دەكاتەوە. نزیكەی ٥٠٠ كارمەندی هەیە و هەر سێ دەسەڵاتی ڕاپەڕاندن و یاسادانان و دادوەری لەژێر دەسەڵاتی پاپادایە. بەڕێوەبردنی وڵاتی ڤاتیكان لە دەست فەرماندار و ئەنجومەنێكدایە كە لە بەرامبەر پاپادا بەرپرسن. ڤاتیكان لە سەرانسەری جیهاندا خاوەنی دارایی و سەرمایەیەكی زۆرە و لە پتر لە سەد وڵات باڵیۆزخانەی هەیە. سیاسەتی ڤاتیكان بە پلەی یەكەم، بریتییەلە پەرەپێدانی ئایینی كاسۆلیك لە جیهاندا و دژایەتی سەرسەختانەی بیروباوەڕی كۆمۆنیزم* دەكات.

Veto — وتو — ڤیتۆ

ڤیتۆ وشەیەكی لاتینییە كە لە ڕیشەی vetare وەرگیراوە و واتای (من دژم) دەدات. ڤیتۆ بەرگریكردن لە كارێكە و «ماف ڤیتۆ» توانایی یا ماف بەرگریكردنە. ئەم زاراوە لە پرۆسەی یاسادانانی ڕێكخراوی نەتەوە یەكگرتووەكان، مانایەكی تایبەت لەخۆ دەگرێ. لەم بوارەدا ماف ڤیتۆ بە واتای ماف ئەندامانی هەمیشەیی ئەنجومەنی ئاسایشە بۆ بەرگریكردن لە پەسند كردنی قانوونێك لە لایەن ئەندامانی دیكەی ڕێكخراوەكە.

لە یاسای گشتی وڵاتاندا ڤیتۆ، مافێكە بە سەرۆكی وڵات یا دەوڵەت دەدرێ تا بتوانێ لە جێبەجێكردنی یاسا پەسندكراوەكان بەرگری بكات. بۆ نموونە دەتوانین ئامارە بە ئەمریكا و بریتانیا بكەین. پادشای بریتانیا بۆی هەیە هەندێك لە یاسا پەسندكراوەكان ڤیتۆ بكات بەڵام هەرگیز لەم مافە كەڵكی وەرنەگرتووە. كەچی سەركۆماری ئەمریكا، دەتوانێ یاسا پەسندكراوەكانی كۆنگرێس ڤیتۆ بكات، مەگەر ئەوەی كۆنگرێس دووبارە بە ٢/٣ زۆرینەی دەنگەكان پەسندی بكاتەوە.

Visa — ویزا / رواديد — ڤیزە/ گوزەرنامە

لە ڕیشەی لاتینی visum بە مانای دیتن وەرگیراوە. لە زاراوەی سیاسیدا بریتییە لە وەرگرتنی ئیجازەی

ڕەسمی لە لایەن کارمەندانی بڕواپێکراوی وڵاتێك بۆ ڕێ پێدان بۆ هاتنە ناوەوە یا دەرچوون لە وڵاتێك. ئەم ئیجازە پێدانە لە سەر پەڕەکانی پاسپۆرت یا شوناسی تایبەت مۆر دەکرێت. ڤیزە بە پێی ناوەڕۆکی سەفەر بە چەند جۆر دابەش ئەکرێت کە بریتین لە:

ڤیزەی گەشتیاری، بۆ ئەو کەسانەی کە بۆ گەشت و گوزار دەچنە وڵاتێکی دەرەکی.

ڤیزەی هاتنە ناوەوە، تایبەتی ئەو کەسانەی کە بۆ کاروباری بازرگانی یا کارێکی تایبەت دەچنە وڵاتێك.

ڤیزەی ڕاگوزاری، بۆ ئەو کەسانەی کە بۆ گەیشتن بە وڵاتی مەبەست، لە وڵاتێکی سەرەڕێ ڕادەبرن.

ڤیزەی سیاسی (دیپلۆماتیك)، تایبەتی کارمەند و ڕاسپاردە سیاسیەکانە.

ق

قاچاخ قاچاق Contraband

بە کەسێك یا شتێك دەڵێن کە بەپێی دەستوور لە وڵاتێك یاساغ بێت. ئەم زاراوە هەروەها بە واتای «قاچاخی جەنگ»یش لێکدراوەتەوە کە بریتییەلە شمەك و تفاقی شەڕ کە نابێ لە لایەن وڵاتانی بێلایەنەوە بگاتە دەستی لایەنێکی شەڕەکە. لەم رووەوە هەرکام لە لایەنەکانی شەڕ دەتوانن پاپۆڕەکانی وڵاتانی بێلایەن بۆ پشکنینی شمەکی قاچاخ بگەڕێن. لە سەرەتادا قاچاخ بریتی بوو لە چەك و تەقەمەنی و تفاقی شەڕ بەڵام دواتر ئەسپ و هەموو چوارپێیەکی بارهەڵگریش بەو لیستە زیاد کرا.

قاچاخی جەنگ: بڕوانە قاچاخ.

قوتابخانەی سیاسی مکتب سیاسی Political school

قوتابخانەی سیاسی بەو تیۆرییانە دەگوترێ کە دەربارەی دەوڵەت، حوکمەت و شێوەی بەڕێوەبردنی کۆمەڵگا لێکۆڵینەوە دەکات. قوتابخانە سیاسیەکان بەو مانایەی کە ئیمڕۆکە مەبەستمانە مێژوویەکی دوور و درێژیان نییە بەڵکوو بەرهەمی گۆڕانکارییە فیکرییەکەی سەردەمی رێنسانسی ئەورووپایە بە تایبەت سەروبەندی شۆڕشی مەزنی فەرەنسا کە بزاوتە سیاسیەکان بە ئایدیۆلۆژیایەکی تایبەتەوە هاتنە مەیدانەوە. لە باری مێژووییەوە، رەوتی پەیابوونی قوتابخانە سیاسیەکان وابووە کە سەرەتا ئەندێشەی ئازادیخوازانە (لیبرالیزم) و تاك باوەڕانە (تاك پەروەری) سەری هەڵداوە. دواتر، پاش رووخانی رژێمە دیکتاتۆرییەکان و هاتنە ئارای مەسەلەی نوێی کۆمەڵایەتی و ئابووری، رێبازی کۆمەڵ خوازی و سۆشیالیستی بەدیهاتوون.

ئەم قوتابخانانە هەندێ جار وەك لیبرالیزم (بڕوانە ئازادیخوازی) یا فاشیزم* ژێرخانێکی فەلسەفییان نییە بەڵام هەندێکی تر لەم قوتابخانانە وێڕای خستنەرووی تیۆری دەربارەی حوکمەت، بەدەستەوە گرتنی دەسەڵات بە ئامرازێك دەزانن بۆ گەیشتن بە ئامانجی سیاسی و کۆمەڵایەتی کە ئەمانە لە راستیدا بە ئایدیۆلۆژیا لە قەڵەم دەدرێن. بۆ وێنە کۆمۆنیزم و سۆشیالیزم کە ریشەی هەردووکیان دەگەڕێتەوە بۆ مارکسیزم.

قوتابخانەی فرانکفۆرت: بڕوانە مارکسیزمی نوێ.

قەیرانی دیموکراسی بحران دموکراسی Crisis of Democracy

هەندێ زاراوە کە لە گوتار(discourse)ی سیاسیدا بەکار دەبرێن، ئەغڵەب جار بە دوو مانا شرۆڤە کراون: یەکەم، واتای فەرهەنگی. دووهەم، مانایەك کە لە جەنگێکی ئایدیۆلۆژیکی بەکار دەبرێت. زاراوەی دیموکراسی* یەکێك لەو چەمکانەیە کە لە فەرهەنگی زاراوەدا بە مانای کۆمەڵگایەکی خەڵکییە کە ئەندامانی دەتوانن لە کاروباری کۆمەڵگا هاوبەش بن و لە دانانی بڕیارەکاندا دەوریان هەبێت. مانایەکی‌تری کۆمەڵگای دیموکراتیك، ناوەرۆکێکی ئایدیۆلۆژیکی هەیە، واتە کۆمەڵگایەك کە لە ژێر دەسەڵاتی توێژێکی نوخبە و بازرگان و کاسبکاردایە و کۆمەڵی خەڵك تەنیا دەوری بینەر ببینن. هەربۆیە بە باوەڕی هەندێ لە بیرمەندانی سیاسی رۆژاوا ئەگەر جەماوەری خەڵك، بەڕاستی بخوازن لە کاروباری کۆمەڵگادا بەشداری بکەن، کەشێکی وا دێتە کایەوە کە بە *قەیرانی دیموکراسی* ناوبردە کراوە. قەیرانی دیموکراسی کاتێك کۆنترۆڵ دەکرێت کە جەماوەر لەمەڕ بەشداری و هاوبەشی لە کاروباری کۆمەڵگا بێ‌مەیل بکرێت و هان بدرێت کە بگەڕێتەوە بۆ پێگە و شوێنی خۆی.

قەیرانی سۆشیالیزم بحران سوسیالیسم Crisis of Socialism

ئەم زاراوە داتاشراوی لایەنگرانی سەرمایەدارییە بۆ ئەوەی بیسەلمێنن کە: یەکەم، پێشبینی مارکسییەکان لەهەمبەر رۆوخانی سەرمایەداری لە هەناوی خۆیدا نەهاتە دی و لە راستیدا ولاتانی سەرمایەداری رەوتی پێشکەوتنی گەشاوەی ئابووری و پیشەسازی خۆیان بە سەرکەوتوویی پێکاوە و بوونەتە مەکۆی شارستانییەتی پێشکەوتن‌خواز. دووهەم، ولاتانی سۆشیالیستی نەك هەر نەیانتوانیوە گەشە بدەن بە ئابووری خۆیان بەڵکوو پێویستییان، بە مادەی خۆراکی و تەکنۆلۆژی ولاتانی سەرمایەداری رۆژاوا هەر بەردەوامە. هەندێکیش دوابەدوای گۆڕانکارییە سیاسییەکانی ساڵی ١٩٨٩ ئەوروپای رۆژهەلات و هەڵوەشانەوەی یەکیەتی سۆڤیەت (لە ساڵی ١٩٩١)، مەرگی ناوەختی کۆمۆنیزمیان هێنایە ئاراوە.

قەیرانی سەرمایەداری بحران سرمایەداری Crisis of Capitalism

ئەم زاراوە لە لایەن مارکس و زۆرینەی مارکسییەکان بۆ ئامارە بەو کێشە و ناتەباییانە بەکاربراوە کە سیستەمی سەرمایەداری تووشی قەیران و ئارێشەی قووڵی ئابووری و کۆمەڵایەتی و سیاسی کردووە. بە باوەڕی ئەوان، ناتەبایی سەرەکی کۆمەڵگای سەرمایەداری لەوەدایە کە بەرهەم و سەمەرەی کۆمەڵایەتی، دەکەوێتە بەردەستی سەرمایەداری تایبەتی و قازانجی هەرەزۆری ئەم بەرهەمە مەکینەییە دەچێتە گیرفانی سەرمایەدارەکانەوە. ئەم ئارێشە لە نێوان خەسڵەتی کۆمەڵەکی بەرهەمهێنان و شێوازی تایبەتی موڵکداریەتی، قەیرانی سەرەکی سەرمایەداری سازکردووە. دەرەنجامێکی ئەم ئارێشە، دابەزینی توانایی کڕینی بەرهەمەکانە بەهۆی زیادبوونی چینی هەژار کە ئەمەش دەبێتە هۆی *زێدەبوونی بەرهەمهێنراو* و هەڵکشانی رادەی خەڵکی بێکار. دەرەنجامێکی دیکەی قەیرانی سەرمایەداری، خەبات و ململانێی کرێکار و

بۆرژوازییە.

قەیرانی سیاسی بحران سیاسی Political Crisis

حاڵەتێك كە تێیدا هاوسەنگی سیستەمی سیاسی و كۆمەڵایەتی شێوابێت. قەیرانە سیاسییەكان بەپێی ئاستی بەربلاوی و پانتای جوگراف، بە دوو جۆری ناوخۆیی و نێودەوڵەتی دابەش ئەكرێن. قەیرانی ناوخۆیی وەك، ململانێی كرژی سیاسی نێوان حیزب و لایەنە سیاسییەكان بۆ وەدەست هێنانی دەسەڵات، سەرهەڵدانی ناكۆكی جیددی لە نێوان باڵەكانی حوكمەت، كودەتای سەربازی، مانگرتنی درێژخایەن، شۆرش و پێكدادانی ئەتنیكی و شەڕی چریكی. ریشەی قەیرانی سیاسی ناوخۆ تەنیا ناگەڕێتەوە بۆ چۆنیەتی مامەڵەی كاربەدەستانی ناوخۆی وڵاتەكە بەڵكوو لەم چاخەدا زۆربەیان لە ژێر كاریگەری دیاردە سیاسی و ئابوورییەكانی ناوچەكە و هێزە بان ـ ناوچەییەكان سەرهەڵئەدەن.

قەیرانی سیاسی نێودەوڵەتی، بریتیەلە هەلومەرجێكی چاوەڕواننەكراو كە لە ئەنجامی پێوەندی دوو یا چەند وڵات سەرهەڵئەدات، بۆ وێنە، ناكۆكی نێوان دوو وڵاتی دراوسێ كە لە ساردبوونەوەی پێوەندی سیاسییەوە بگرە تاكوو شەڕ تەشەنە ئەسەنێت.

قەیسەرخوازی سزاریسم/قیصر گرایی Caesarism

ئەم زاراوە لە ناوی قەیسەر (سزار)، ئیمپراتۆری رۆما وەرگیراوە بۆ پێناسەكردنی جۆرێك حوكمەتی رەهای ملهوڕ و دیكتاتۆر كە بە كۆنترۆڵێكی توندوتۆڵی سەربازی ـ پشتئەستوور بە رەشەگەل ـ بۆ بەدیهێنانی دەسەڵاتێكی بالادەست لە وڵاتێك، هەوڵ ئەدات. ئەم جۆرە دیكتاتۆرانە ئەغلەب لە رێگای كودەتای سەربازی یان هەرەوەزی جڤاكی، بە دەسەڵات ئەگەن و بە رێكخستنی هەڵبژاردن و راپرسی* و هێنانە كایەی پەرلەمانی تەشریفاتی، هەوڵ ئەدەن رواڵەتی دیموكراسی بپارێزن و سیمایەكی دیموكرات بە خۆیان ببەخشن. قەیسەرخوازی بە دوو جۆر دابەش كراوە: كۆنەپەرست و پێشكەوتنخواز. لە جۆری یەكەمدا قەیسەرخوازی كاتێك بە كۆنەپەرست ناوبردە ئەكرێت كە سەرهەڵدانەكەی، جێخۆشكەربێت بۆ سەركەوتنی هێزە كۆنەپەرستەكان لە كۆمەڵگادا (بۆ نموونە ناپیلئۆنی سێهەم و بیسمارك). جۆری دووهەمیش بە پێچەوانەوە هەركات، زەمینە بۆ سەرهەڵدان و سەركەوتنی هێزە پێشكەوتنخوازەكان خۆش بكات، قەیسەرخوازی پێشكەوتنخواز دێتە مەیدانەوە(بۆ وێنە ژولیۆس قەیسەر و ناپیلئۆنی یەكەم).

ك

کابینە کابینە Cabinet

بە واتای ئەنجومەنی وەزیران و نووسینگە و سکرتاریەتە و بە گوێرەی پێویست لە هەر سێ حاڵەتدا بە کار دێت بەڵام پتر بۆ ئەنجومەنی وەزیران و هەندێ جاریش لەجیاتی حکومەت بەکاردەبرێت. ماهییەتی کابینە لە وڵاتاندا جیاوازە. لە بریتانیا ئەندامانی کابینە لە لایەن سەرۆك وەزیرانەوە هەڵدەبژێردێن کە لە بەرامبەر مەجلیسی عەوامدا بەرپرسیارن. لە وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا، ئەندامانی کابینە لە لایەن سەرۆك کۆمارەوە هەڵدەبژێردرێن و هەمووان لە بەرامبەر ئەودا بەرپرسیارن. سەرۆکی کابینە بە سەرۆك وەزیران، راوێژکار و سەرۆکی دەوڵەت ناوی دەرکردووە.

کابینەی سێبەر: بڕوانە دەوڵەتی سێبەر.

کاپیتالیزم: بڕوانە سەرمایەداری.

کاپیتۆلاسیۆن کاپیتولاسیون Capitulation

ئەم زاراوە لە وشەی لاتینی capitulare وەرگیراوە و بە مانای پەیمان و گرێبەست و رێککەوتن هاتووە کە لە نێوان دەوڵەتاندا دەبەسترێ. بەپێی ئەم پەیمانە ئەگەر هاووڵاتیانی بێگانە لە قەڵەمڕەوی وڵاتێکیتردا تاوانێك ئەنجام بدەن، ئەوا دەبێ بکەونە ژێر پارێزگاریی یاساکانی وڵاتی خۆیان و لە لایەن کۆنسولێك کە نوێنەری ئەو دەوڵەتەیە بۆ دادگا بانگهێشت بکرێن. ئەم جۆرە پەیماننامانە پتر لە لایەن دەوڵەتانی ئەورووپییەوە بەسەر دەوڵەتانی ئاسیایی و ئەفریقایی دائەسەپا. لە راستیدا بیانووی ئەم وڵاتانە ئەوە بوو کە هاووڵاتیانی ئەوان لە رووی دادوەرییەوە پارێزراو نین و لە لایەن بەرپرسانی ئەو وڵاتانەوە ناپارێزرێن. بەڵام ئەوان بەم بیانووە دەیانویست بگەنە ئامانجە کۆلۆنیالیستیەکانی خۆیان. لەم سەردەمەدا کاپیتۆلاسیۆن گرنگی خۆی لە دەست داوە و لە لایەن دەوڵەتەکانەوە دژایەتی دەکرێ و وڵاتانێکی وەك ژاپۆن، تورکیا، میسر و ئێران و چین پووچەڵیان کردۆتەوە.

کارتل کارتل Cartel

ئەم زاراوە لە ریشەی cartello ئیتالیایی بە مانای هێماکردن و شەڕفرۆشتن و خەبات و هاوپەیمانی خاوەن بەشە جۆراوجۆرەکانی پیشەسازییەك بەکار براوە. کارتل لە وڵاتانی سەرمایەداری بۆ چالاکی نارەوای

بازرگانی بە مەبەستی رێککەوتنی نێوان کۆمپانیا گەورەکانی بەرهەمهێنان و بازرگانی کالایە بۆ مۆنۆپۆلکردنی بەرهەمهێنان. کارتلەکان هەندێ جار بە پشکبەندیکردنی بەرهەمهێنان یا بە کەمکردنەوەی خستنەڕووی کالایەکی تایبەتی بۆ فرۆشتن، دەبنە هۆی زیادکردنی نرخی ئەو کالایە لە بازاڕدا یا بە نزمکردنەوەی بە ئەنقەستی نرخەکان، رکابەرانی خۆیان لە گۆڕەپانەکە وەدەردەنێن و پاش تێکشکاندنی ئەوان ئینجا نرخەکان بەرز دەکەنەوە.

کارتلەکان تەنها لەسەر ئاستێکی نەتەوەییدا کارناکەن بەڵکوو هەندێ جار چەندین کۆمپانیای گەورەی هاوچەشن لە ولاتانی جۆراوجۆر یەکدەگرن و کۆنترۆڵی بەرهەم و بەرز و نزم کردنەوەی نرخی یەك یا چەند کالا لە بازاڕەکانی جیهاندا دەکەن. نموونەی کۆنترین کارتلی جیهان(١٨٩٦) یەکیەتی نێوان کۆمپانیاکانی ئالکۆ (ئەمریکا) و ئالاگ (سویسرا) یە کە تەکنۆلۆژی ئەلمینیۆم یان بەدەستەوە گرتووە.

کارەسات — فاجعه — Cataclyism

بە واتای گەردەلوولی جیهانی و ژێروژوور بوونی بارودۆخی گۆی زەوی یا هەر رووداو و پێشهاتێکە کە رەوشی زەوی یا دامودەزگای جیهانی مرۆیی تێکوپێك بدات. ئەم زاراوە بۆ ئەو رووداو و پێشهاتە گەورانە بەکاردێت کە بارودۆخی ئاسایی سروشت لەسەر گۆی زەوی بگۆڕێت (بڕوانە زستانی ئەتۆمی). لە زاراوەی سیاسیدا بە واتای گۆڕانکاری توندی سیاسی و کۆمەڵایەتی مانا کراوەتەوە.

کاریزما — فره/ فرّەمندی — Charisma

١ـ بەهرەیەکی مەعنەوی، ودم یا توانستێك کە وادەزانی لە لایەن یەزدانەوە بە کەسێك کەرەم کرابێت تاکوو بەو پێیە هەندێ کاری سەیر و سەمەرە ئەنجام بدات. ٢ـ توانستێکی تایبەتی کە بەهرەدارەکەی پێی وایە بۆ رێبەرایەتی کردنی جەماوەر لە پشتیوانییەکی پیرۆزی ئەوان بەهرەوەرە.

ئەم زاراوە لە بنەڕەتدا بە واتای «یارمەتی خواوەندی»یە. ماکس ڤێبەر، کۆمەڵناسی گەورەی ئەڵمانی(١٨٦٤ــــ ١٩٢٠) ئەم وشەی لە کۆمەڵناسی سیاسی*دا بەکارهێناوە و مەبەستی لەم زاراوە،«گەوهەرێکی تایبەت» بووە کە بە کەسێك یا شتێك حاڵەتێکی بێوێنە و سەیروسەمەرە دەبەخشێ. ڤێبەر لە نێوان کاریزمای تاکەکەسی کە سەرچاوەکەی دەگەڕێتەوە بۆ شەخسێکی تایبەت و کاریزمای مەقام، کە دەگەڕێتەوە بۆ پلەوپایە و مەقامێك، جیاوازی قاییل دەبێت. ئەو چەمکی کاریزمای لە بەستێنی تیۆری گشتی دەسەلاتدا بەکارهێنا و بەم پێیە سێ جۆر رەوایی (مشروعیت)ی ناوبردە کرد: سوننەتی، کاریزمایی و قانوونی ـ عەقلانی. ڤێبەر لەم دابەشکارییە بۆ شرۆڤەی پرۆسەی گۆڕانکاری کۆمەڵایەتی کەڵکی وەرگرت.

ئەو پێی وابوو هەرکاتێك کۆمەڵگا و ئایینەکان لە ژێر فرمانی ئەو سوننەتانەدا بن کە پیرۆزییەکەیان لە رابردوو گرتبێت، تەنیا هێزێك کە توانایی ململانێی هەبێت، رێبەرێکی کاریزمایە کە شەرعییەتی خۆی لە بەهرە شەخسییەکانی وەرگرتبێت. کۆمەڵناسەکان ئەم زاراوەیان لە باری سیاسییەوە بۆ کەسایەتیگەلێکی

وەك نكرۆمە لە غانا، سۆكارنۆ لە ئەندونیزیا و نیهرۆ لە هیندستان بەكار بردووە و پێیان وایە كە بەهرەی شەخسی ئەوان بۆتە سەرچاوەی دەسەلات لە نێوان نەتەوەكانیان. بەلام ئەم زاراوە بە شێوەیەكی بەربلاوتر بۆ هەموو دیاردە و كەسانێك بەكار دەچێت كە بە هۆی تواناییەكی تایبەت و سەیرەوە، لە گەلْ رەشەگەل و جقاك جیاوازییان هەیە.

كاسترۆئیزم كاسترو ئیسم Castroism

كاسترۆئیزم، ئاوێتەیەكە لە رێبازی شۆرشگێرانەی ئەمریكای لاتین و ئایدیۆلۆجیای كۆمۆنیزم كە لە سالی ١٩٥٩ لە لایەن فیدل كاسترۆ رێبەری كووبا هاتۆتە ئاراوە. كاسترۆ لەو سالەدا پاش سەركەوتن بەسەر رژێمی دیكتاتۆری باتیستا، توانی شۆرشی كووبا بگەیەنێتە ئەنجام. بزاوتی شۆرشگێرانەی كووبا كە لە سالی ١٩٥٣ دەستی پێكرد، لە سەرەتاوە هیچ ئایدیۆلۆژیا و رێبازێكی روون و ئاشكرای نەبوو. لە سالی ١٩٦١، كاسترۆ رووی كردە ماركسیزم ــ لینینیزم و بزاڤی چەكداریی لە گەلْ كۆمۆنیزمدا تێكەلْ كرد و ئەوەش بوو بە ئایدیۆلۆژیای رەسمی كووبا بەلام كاسترۆ هەندێ لایەنی شۆرشی كووبای بە زیندوویی راگرت و بەم جۆرە رواڵەتێكی تایبەتی بە كاسترۆئیزم بەخشی.

دوابەدوای شۆرشی كووبا، كاسترۆ پێوەندیەكی گەرمی دیپلۆماسی لە گەلْ یەكیەتی سۆڤیەت كردەوە و كووبا لە باری ئابوورییەوە كەوتە دوای ولاتانی كۆمۆنیستییەوە. لە سالی ١٩٦١، دەولەتی ئایزنهاور(سەركۆماری ئەمریكا)، گەمارۆی ئابووری بەسەر ئەم ولاتە داسەپاند و پێوەندی سیاسی و ئابووری لێ قەدەغە كرد. كاسترۆ پاش سەركەوتنی شۆرشی كووبا هەزاران كەس لە نەیارانی خۆی خستە بەندیخانە و لە سێدارەی دان. ئینجا حوكمەتێكی سۆشیالیستی تاكحیزبی پاوەجێ كرد. كاسترۆ لە نێوان بزاوتە سەربەخۆكانی ئەفریقیا و ئەمریكای لاتین، كەسایەتییەكی تەنیا و گۆشەگیرە. ئەگەرچی ئەو هەولی زۆری دا تاكوو بزاوتە كۆمۆنیستیەكەی بكێشێتە ناو نەتەوەكانی دیكەی ئەمریكای لاتین بەلام دەولەتی كەنەدی ئەم هەولانەی لەبار برد. لە سالی ١٩٦٣، چواردە ولاتی ئەمریكای لاتین پێوەندی دیپلۆماسی خۆیان لە گەلْ كووبادا پچراند و رژێمی كاسترۆ پتر گۆشەگیر بوو. دوای رووخانی یەكیەتی سۆڤیەت لە سالی ١٩٨٩، پێوەندی دیپلۆماسی رژێمی كاسترۆ لەگەلْ ئەم ولاتە كۆتایی پێهات و ئەمەش بووە هۆی زیانێكی زۆر بە ئابووری كووبا.

كا. گێ. بێ كا. گ. ب K G B

سەردێری كورتكراوەی دەستەواژەی رووسی Komitet Gosudarstvennoi Bezopasnosti بە واتای كۆمیتەی ئاسایشی دەولەتییە لە سۆڤیەت كە لە سالی ١٩٤٥ دامەزرا بە مەبەستی پاراستنی دەسكەوتەكانی سۆشیالیزم و لەناوبردنی نەیارانی ناوخۆیی، پاراستنی سنوورەكانی ولات، كۆنترۆلی بۆرۆكراسی و چاودێریی بەسەر هێزە سەربازییەكاندا. جگە لەمانەش، كا. گێ. بێ، لەناو ولاتانی دەرەوە بە تایبەت ولاتانی ئەندام لە رێكخراوەی پەیمانی وارشەو سیخوریی دەكرد تاكوو هەژمۆنی* خۆی زیاتر بسەپێنێت. كا

گێ بێ، هەروەك دەزگا ئاسایشییەکانی بەرلە خۆی، نموونەی بێڕەحمی و دڵڕەقی و توندوتیژی بوو لە بەرامبەر شارۆمەندانی رووسیدا.

پاش هەڵوەشانەوەی یەکیەتی سۆڤیەت و کۆدەتای ١٩٩١/٨/١٩، ئەم رێکخراوە ترسناکە لێك هەڵوەشا و لە ساڵی ١٩٩٢ بەملاوە رێکخراوەیەکی بچووکتر بە ناوی *بەشی هەواڵگری ناوەندی کۆماری رووسیا*، جێگای گرتەوە.

کۆتایی مێژوو پایان تاریخ The end of history

تیۆرییێکە لە لایەن فرانسیس فۆکۆیاما، جێگری بەشی پلاندانانی سیاسی لە وەزارەتی دەرەوەی ئەمریکا کە لە ساڵی ١٩٨٩ لە گۆڤاری «بەرژەوەندی نەتەوەیی»، هاتە ئاراوە. ناوبراو تیۆرییەکەی خۆی لە پێشدا لە وتارێکدا و پاشان لە کتێبێك بە ناوی «کۆتایی مێژوو و دوایین مرۆڤ» بڵاو کردەوە. بەڕای ئەو «لیبرال دیموکراسی» دوایین شێوازی حوکمەتە لە کۆمەڵگای مرۆڤ دا. مێژووی مرۆڤایەتیش، کۆمەڵێکی گونجاو و پێڕەودارە کە بەشی زۆری کۆمەڵی مرۆڤ بەرەو لیبرال دیموکراسی هانئەدات. فۆکۆیاما لە بارەی کۆتایی مێژوو دەڵێ:

«کۆتایی مێژوو ئەو کاتەیە کە مرۆڤ دەستی ئەگا بە شێوازێك لە کۆمەڵگای ئینسانی کە تێیدا قووڵترین و سەرەکیترین پێداویستیەکانی ئینسانی بەدی بکرێت. مرۆڤی ئەم سەردەمە گەیشتۆتە جێگایەك کە ناتوانێ جیهانێکی جیاواز لەم دنیایەی ئێستا وێنا بکات، چونکا هیچ هێمایەك نییە لەمەڕ باشتر بوونی دۆخی ئێستا».

«بە درێژایی چەن ساڵی رابردوو، هاوکات لە گەڵ سەرکەوتنی لیبرال دیموکراسی بەسەر دژبەرە ئایدیۆلۆجییەکانی خۆی، وەك پاشایەتی و فاشیزم و کۆمۆنیزم، لە سەرانسەری جیهاندا هاوڕایەتییەکی گرینگ دەربارەی رەوابوونی لیبرال دیموکراسی لەگۆڕێ تاکە سیستەمی کارامە هاتۆتە ئاراوە. لەم رووەوە رەنگە ئەم سیستەمە لووتکەی فراژبوونی ئایدیۆلۆجیای مرۆڤ و دوایین شێوازی حوکمەتی مرۆڤ بێت کە دەکرێ بڵێین، کۆتایی مێژوو پێك دێنێت. لە راستیدا رووخانی کۆمۆنیزم بەڵگەیەك بوو بۆ سەرکەوتنی بەهاکانی لیبرالی رۆژاوایی و کۆتایی ململانێی ئایدیۆلۆجییەکان. من باوەڕم بە کۆتایی هاتنی مێژووە».

دوای رووداوەکەی ١١ی سێپتەمبەری ٢٠٠١، فۆکۆیاما بە نووسینی وتارێك جارێکیتر لەسەر تیۆری «کۆتایی مێژوو» جەختی کردەوە.

کۆتر و هەڵۆ شاهین‌ها و کبوترها Hawks and Doves

ئەم زاراوە لە کاتی شەڕی ڤیەتنام، لە ئەمریکا رەواجی پەیا کرد. مەبەست لە هەڵۆکان ئەو سیاسەتمەدار و هێزە سەربازیانە بوون کە خوازیاری بەردەوامی جەنگ بوون و شەڕیان بە تاکە رێگای سەرکەوتنی ئەمریکا بەسەر ڤیەتنامدا دەزانی. کۆترەکانیش بەو سیاسەتمەدارانە دەگوترا کە بیر و بۆچوونیان دژ بە هەڵۆکان بووە

و دەیانگوت هێرش و دەستدرێژی سوپای ئەمریکا لە ڤیەتنامدا کارێکی ناڕەوایە. ئەم زاراوە ئێستا لەمەڕ سیاسەتمەدارانی وڵاتانی دیکەش بەکار دەبرێت.

کۆدەتا — کودتا — Coup detat

ئەم وشە فەڕەنسییە و بە واتای «رووخاندنی حوکمەت» ە. کۆدەتا بە راپەڕینی لەناکاوی گرووپێکی ناو دەسەڵات دەگوترێ کە بە مەبەستی رووخاندنی گرووپی دەسەڵاتدار هەوڵ ئەدەن دەسەڵات لەوان بستێنن و خۆیان بە حوکمەت بگەن. باوترین شێوازی کۆدەتا لە جیهاندا راپەڕین بەدژی دامودەزگای رێبەرایەتی سیاسی وڵاتە کە لە ناوخۆ و بە دەستی ئەفسەرانی سەربازی بە ئەنجام دەگات. ئەم جۆرە کۆدەتایە لەو وڵاتانە رووئەدات کە دامودەزگا سیاسییە دەسەڵاتدارەکان، بنەمایەکی قایم و سەربەخۆیان نەبێت، هەر بۆیە هێزەکانی ئەرتەش وەك هەڵێك دەیقۆزنەوە و دەچنە گۆڕەپانی سیاسییەوە. کۆدەتا، تایبەتمەندییەکی سیاسی زۆربەی وڵاتانی جیهانی سێهەمە.

جیاوازی نێوان کۆدەتا و شۆڕش ئەوەیە کە کۆدەتا دیاردەیەکی لەناکاوە و لە لایەن کەسانێك لە چینی دەسەڵاتدار و بە مەبەستی بەدەستەوە گرتنی دەسەڵات ئەنجام دەدرێ بەڵام شۆڕش یاخیبوون و رابوونێکی جەماوەرییە دژ بە زوڵم و ستەمی گرووپی دەسەڵاتدار. لە وڵاتانی جیهانی سێهەمدا جۆرێك لە کۆدەتا جێگای شۆڕشی گرتۆتەوە ئەویش بریتییە لەو کۆدەتایانەی کە لە لایەن ئەفسەرانی شۆڕشگێڕ و ریفۆرمخواز بە ئەنجام دەگات بە مەبەستی گۆڕانکاری لە پێکهاتە سیاسی و ئابووری و کۆمەڵایەتیەکانی وڵات. نموونەی ئەم کۆدەتایە، کۆدەتای جەمال عەبدولناسر لە میسر و سەرهەنگ قەززافی لە لیبی یە. لە بەرامبەر ئەم جۆرە کۆدەتایە کە بە لایەنگری چەپ ناوبانگی دەرکردووە، کۆدەتایەکی راست گەرایانەش لە ئارادایە کە بۆ سەقامگیرکردنی حوکمەتێکی یاسایی و نەتەوەیی و مەدەنی هەوڵ ئەدات. نموونەی ئەم جۆرە کۆدەتایە، کۆدەتای ١٩٤٩ ئێران بەدژی حوکمەتی نەتەوەیی محەممەد موسەدیق و کۆدەتای ١٩٧٣ ژەنەراڵ پینۆشە بە دژی حوکمەتی نەتەوەیی ئالندە بوو لە وڵاتی شیلی. بە گشتی کۆدەتا بە داگیرکردنی ناوەندە گرنگەکانی وڵات دەست پێدەکات وەك: رادیۆ و تەلەفزیۆن، وێستگەی شەمەندەفەر، فڕۆکەخانە و دامودەزگا دەوڵەتییەکان و وێستگەی ئاو و کارەبا.

کۆشکی سپی — کاخ سفید — White House

ناوەندی رەسمی کاروباری سەرۆك کۆماری ئەمریکایە کە لە ساڵی ١٧٩٢ لەسەر فرمانی جۆرج واشنتۆن (١٧٣٢ـ ١٧٩٩ یەکەم سەرکۆماری ئەمریکا) لە شاری واشنتۆن بینا کراوە. کۆشکی سپی هێمایەکە بۆ حوکمەت و دامودەزگای سیاسی وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا.

کۆماریی — جمهوری — Republic

لە زاراوەی سیاسیدا کۆماری، حوکمەتێکی دیموکرات یان نادیموکراتە کە سەرۆکەکەی بە دەنگی

راستەوخۆ یا ناراستەوخۆی هەموو توێژێکی کۆمەڵگا هەڵئەبژێردرێ و جێماوەیی نییە وماوەکەشی دیاریکراوە. بەزۆری کۆماری بە رژێمێکی دیموکراتی پەرلەمانی ناوبردە ئەکرێت، ئەگەرچی هەندێ لە ولاتان بە کۆماریی لە قەڵەم دراون بەلام دیموکراسی پەرلەمانی بەڕێوە ناچێت. کۆماری لە یۆنانی کۆندا ئاوات و حەزی بیرمەندانی گەورەی ئەو سەردەمە بوو بەلام زۆربەی فەرمانڕەوایان لە نێوان چینی بالادەست و سەرمایەدارەکان هەڵئەبژێردران.

ئیمڕۆکە بە حوکمەتێك ئەوترێ کۆماری کە خاوەنی دیموکراسی یان دیکتاتۆری بێ پادشا بێت. کۆماری خۆبەخۆ بە مانای دیموکراسییەت نییە بەڵکوو سیستەمگەلی بەستنەوەی دەسەلات وەك حیزب و پەرلەمان هاتوونەتە مەیدان کە دەورێکی بالایان لە ئیدارەی ولاتێکدا هەیە.

کۆماری نوێ بە چەن شێوازی جۆراوجۆر دابەش ئەکرێت:

١ـ کۆماری دیموکراتی وەك رۆژاوا: ئەم کۆمارییانە لە بنەڕەتدا لە ناخی قەوارەی دیموکراتی و ئیرادەی گشتی* بەدیهاتوون و بەرهەمی شۆڕشە ئازادیخوازییەکانی سەدەی ١٨و١٩ی ئەوروپان. نەریتی دیموکراسی لەم هەڵبژاردنەدا لە بەرچاو ئەگیرێ و سەرۆکەکەی لە رێی هەڵبژاردنەوە دێتە سەر کار. لەم جۆرە حوکمەتەدا دەوری حیزب و پەرلەمان بەرچاوە. بۆ وێنە ئەکرێ ئاماژە بدەینە کۆماری فەڕەنسی کە تێیدا سەرکۆمار خاوەنی دەسەلاتێکی بەرفراوانە و سەرۆکی دەوڵەتەکەشی ئەبێ لە پەرلەماندا هەمیشە لەدووی بە دەسهێنان و پاراستنی هێزی پەرلەمانی بێت. سەرەك وەزیران، بەهرەمەندە لە ئازادییەك کە«ناوەندێتی حوکمەتی» بە دواوە بێت.

٢ـ کۆماری دیموکراتی جەماوەری: ئەم کۆمارییە لە پاش سەرهەڵدانی شۆڕشە کومۆنیستیەکانی ئەورووپای خۆرنشین و ئاسیا هەندێ ئالی دیکەی جیهان پێکهاتووە. لەم ولاتانەدا سەرچاوەی حوکمەت ئەگەڕێتەوە بۆ دیکتاتۆری پرۆلتاریا(چینی کرێکار).

٣ـ کۆمارییەکانی ئەمریکای لاتین و دیکتاتۆر لێدراو: لەم جۆرە کۆمارییانەدا ئیرادەی گشتی بۆ بەڕێوەبردنی مەملەکەت هیچ دەورێك نابینێ و دەسەلات لە دەستی رێبەردا پاوان کراوە. بنەمای جیاکردنەوەی هێزەکان* پشت گوێ دەخرێ و سەرکۆمار ئەغلەب لە رێی کۆدەتا* و کێشەوهەرای سەربازی یان سەروساختی سیاسی دێتە سەرکار. رێبەر، دەسەلاتێکی بێ سنووری هەیە و هەڵبژاردن لەم جۆرە ولاتانەدا بە شێوەیەکی فەرمایشی بەڕێوە دەچێ.

چەن زاراوەیەکی‌تر لەم رێچکەوە رەواجیان پەیدا کردووە کە بریتین لە:

کۆماری میران. لەم کۆمارییەدا بەڕێوەبەرایەتی حوکمەت بەدەستی میران و پیاوانی بالامەقامەوەیە.

کۆماری پێناودار(واسیتەیی). لەم کۆمارییەدا میللەت بە پێناوی نوێنەرانی خۆی دەسەلات بەڕێوە ئەبات.

کۆماری بێ‌پێناو، لەم جۆرە کۆمارییەدا خەڵك بێ پێناو مافی دەسەلاتداریەتی خۆی بەجێ ئەگەیەنێت. (وەك یاسادانان، هەڵبژاردنەکان و چاودێری کردن بە سەر کاروباری حوکمەتدا)

کۆماری سەڵتەنەتی، لەم کۆمارییەدا پاش مەرگی سەرکۆمار، سەرەك کۆماریی ئەدرێتە کوڕەکەی. بۆ وێنە

هاتنە سەرکاری بەشار ئەسەد پاش مەرگی باوکی لە سوریا(ساڵی ٢٠٠٠).

کۆماری ئیسلامی جمهوری اسلامی Islamic Republic

ئەم زاراوە لە ساڵی ١٩٤٥ کاتێك پاکستان دەیویست لە هیندستان جیا ببێتەوە و سەربەخۆیی وەربگرێت بە مەبەستی بە ئیسلامی کردنی دەوڵەت و حوکمەت هاتۆتە ئاراوە. بەڵام زیاتر لە گەڵ ناوی وڵاتی ئێراندا ئاوێتە بووە. بۆیە هەرکات ئەم زاراوە بە زاردا دێت، پتر کۆماری ئیسلامی ئێران وەك تاکە وڵاتێك کە بە شێوەیەکی رەسمی و فەرمی ئاوەڵناوی ئیسلامی بە زاراوەی «کۆماری»یەوە لکاندووە، دێتەوە یاد.

باسکردن لە کۆماری ئیسلامی ئێران گرێدراوی شۆڕشی ئیسلامی ئەم وڵاتەیە کە لە نێوان ساڵەکانی ١٩٦٣ تاکوو ١٩٧٨ بە ئەنجام گەیشت. لە نێوان ئەم ساڵانەدا هێدی هێدی لە بەینی حوکمەتی پاشایەتی پەهلەوی و مەلا و زانا ئایینی و نائایینی لە سەر رەوتی مۆدێرنیتە بە شێوازی رۆژاوا و پێشێلکاری دەستووری بنچینەیی ئەو سەردەمە، کێشە و دژایەتی قوت بۆوە. سەرەنجام نێوان دەوڵەت و ئایین لەمپەرێك پەیدا بوو کە بووە ژێرخانێك بۆ شۆڕشی ١٩٧٨ و رووخانی رژێمی پاشایەتی و هاتنە سەرکاری مەلاکان بە رێبەرایەتی ئایەتوڵلا خومەینی.

هاتنە سەرکاری حوکمەتی نوێ بە ناوی کۆماری ئیسلامی لە ئێران بووە هۆی داڕشتنەوەی سەرلەنوێی دەستووری بنچینەیی ئەم وڵاتە. لەم دەستوورەدا کۆماری ئیسلامی سیستەمێکە کە لە سەر ئەم بنەمایانەی خوارەوە پێکهاتووە:

١- حوکمەت و دەسەڵاتداریەتی راستەقینە هەر بۆ خوای تاقانەیە.

٢- وەحیی خواوەندی و پەسڵان(معاد) و عەداڵەت لە داڕشتنی یاسا دەوری سەرەکی ئەبینێت.

٣- ئیمامەت و رێبەرایەتی هەمیشەیی لە مانەوەی شۆڕشی ئیسلامی دەور ئەبینێت.

٤- بایەخ و بەهای مرۆڤ و ئازادی، هاوکات لە گەڵ بەرپرسیاریەتی لە بەرامبەر خودا لەم رێبازانەی خوارەوە زامن ئەکرێت:

١- بیرنیشاندان(اجتهاد)ی هەمیشەیی زانایانی ئایینی بە پێی کتێب (قورئان) و سوننەتی پێغەمبەر و ئیمامان.

٢- کەڵك وەرگرتن لە زانست و تەکنۆلۆجی پێشکەوتووی مرۆڤ.

٣- بەرپەرچدانەوەی هەر چەشنە زوڵم و ستەمێك و بەرپاکردنی یەکسانی و عەداڵەت و پاراستنی سەربەخۆیی سیاسی و ئابووری و کۆمەڵایەتی و کەلتووری.

کۆماری کوردستان (مەهاباد) جمهوری کردستان (مهاباد) Mahabad republic

لە شەڕی دووهەمی جیهانیدا ئەگەرچی ئێران بێلایەنی خۆی راگەیاندبوو بەڵام لە لایەن بەریتانیا و رووسەکانەوە لە ئاگۆستی ١٩٤١، کەرتی رۆژاوای ئێران داگیر کرا. بەریتانیا، بۆ پاراستنی کەرتی رۆژهەڵاتی

عێراق ناوچەی کرماشانی گرت و رووسەکانیش، ئازەربایجانی رۆژهەڵات و رۆژئاوا بێجگە لە شارەکانی مەهاباد و شنۆ و نەغەدەی داگیر کرد. لەم ناوەدا ناوچەی مەهاباد و سەقز، لە کۆنترۆڵی هیچ لایەنێك نەبوو. نەبوونی هیچ هێزێکی دەسەڵاتدار(تەنانەت ئێرانیش) لە ناوچەکەدا زەمینەی بۆ دامەزراندنی حوکمەتێکی خودموختار خۆش ئەکرد.

ئەم دۆخە، لانیکەم تا کۆتایی شەڕی جیهانی دووهەم بەردەوام بوو. قازی محەمەد ساڵێك دوای دامەزرانی حیزبی دیموکراتی کوردستانی ئێران لە ٢٢ی ژانوییەی ١٩٤٦، لە مەیدانی چوارچرای مەهاباد، کۆماری کوردستانی راگەیاند. قازی محەمەد چەن رۆژ دواتر ئەنجومەنی وەزیرانی کۆمارییەکەی راگەیاند کە پێکهاتبوو لە حاجی بابەشێخ، سەرەك وەزیر و ١٢ وەزیری دیکە.

کۆماری کوردستان و دەوڵەتی کوردی تەنیا ١١ مانگی خایاند. هەر بۆیە لە رێکەوتی ١٧ی دێسەمبەری ١٩٤٧، دوور لە پشتیوانی رووسەکان، هێزە سەربازییەکانی رژێمی پاشایەتی هێرشیان کردە مەهاباد و شارەکانی دەوروبەر و کۆماری نوێباو رووخا. سەرەتای ژانوییەی ١٩٤٧ دەوڵەتی ئێران دادگایەکی سەربازی بۆ قازی محەمەد و براکەی و ئامۆزاکەی، سەدر و سەیف سازاند و لە رێکەوتی ٢٣ی ئەو مانگە لە سێدارە دران و کۆماری کوردستان کۆتایی پێهات.

کۆریس کۆچیرا، مێژونووسی بەناوبانگ دەربارەی هۆی رووخانی کۆماری مەهاباد لە زمانی مەلا مستەفا بارزانییەوە دەنووسێت: «ئەوە کورد نەبوو کە لە هێزەکانی ئەرتەشی ئێران تووشی شکست بێت بەڵکوو ئەوە یەکیەتی سۆڤیەت بوو کە لە بەرامبەر ئەمریکا و بەریتانیادا شکستی خواردبوو! » لەو هۆکارانەی کە ئەتوانێ ئەم بۆچوونە بسەلمێنێت، یەکەم، چوونەدەرەوەی هێزەکانی ئەرتەشی رووس بوو لە ئێران. دووهەم، قسەکانی باڵیۆزی ئەمریکا لە تاران کە گوتبووی، دەوڵەتی ئەمریکا لە یەکپارچەیی خاکی ئێران داکۆکی ئەکات.

کۆمپانیای فرەنەتەوە   شرکت‌های چندملیتی   Multinational corporations

کۆمپانیا فرە نەتەوەکان، لە ئابووری و سیاسەتی نێودەوڵەتیدا بە دیاردەیەکی نوێ دادەنرێن کە بە هۆی پەرەپێدان و بەرفراوان کردنی دەسەڵاتی خۆیان لە دەرەوەی سنووری نەتەوەییەکان، رۆڵێکی گەورە لە سیاسەتی ئابووری جیهان دەگەیڕن. ئەم کۆمپانیانە پەرە ئەدەن بە چالاکی بازرگانی و پیشەسازیی خۆیان لە سەرانسەری جیهان بەتایبەت لە وڵاتانی رووەوپەرەسەندن و لقێکی لاوەکی کۆمپانیاکە لەم وڵاتانە دادەمەزرێنن، بۆ نموونە کۆکاکۆلا. ئەم کۆمپانیانە ئەمێستا، بوونەتە دێوەزمەیەکی گەورەی ئابووری و سیاسی و لەم وڵاتانەدا وەها ریشەیان داکوتاوە کە دیاریکردنی رەگەز و نەتەوایەتیان کارێکی دژوارە. کۆمپانیا فرەرەگەزەکان، بە سەرمایەدانان لەم وڵاتانە و سوود وەرگرتن لە سەرچاوەی سروشتی و وزەی کاری هەرزان، قازانجێکی زۆر بەدەست دەهێنن و لەم رێگەدا بەرژەوەندی ئابووری وڵاتەکان دەخەنە مەترسییەوە. گەورەترین ناوەندەکانی ئەم کۆمپانیانە لە وڵاتانی ئەمریکا، بریتانیا، ئەڵمانیا، فەرەنسا و ژاپۆن

جێگیر بوون.

کۆمۆن — کومون — Commune

ئاوەدانی یان کۆمەڵێکی خەڵکی کە لە هەرێمێکی بەربەست(شار یان دێهات) نیشتەجێ بووبێتن. کۆمۆن بە مانایەکی گشتی بریتییە لە جەماوەرێك کە بۆ ئیدارەی کاروباری خۆیان بە شێوەیەکی سەربەخۆ یارمەتی یەکتر دەدەن، بێ ئەوەی پێویستیان بە دەستێوەردانی کاربەدەستان بێت. لە هەندێ لە وڵاتانی ئەوروپی، بچووکترین یەکەی ئیداری بە کۆمۆن ناوبردە دەکەن. کۆمۆنی سەرەتایی یا کۆمەڵگای هاوبەشی سەرەتایی بە یەکەمین شێوازی بەرهەمهێنانی مێژوو دەگوترێ کە بنچینەکەی لەسەر خاوەندارێتی گشتی بەسەر ئامرازی سادە و سەرەتایی بەرهەمهێنان و کاری هەرەوەزیی دامەزرابوو. لە مێژووی سەدەکانی ناوەڕاستدا پاش رووخانی ئیمپراتۆریەتی رۆما، هەر شارێك ئاوەدان بکرایە بە کۆمۆن ناوبردەیان دەکرد.

کۆمۆنی پاریس، لە باری مێژوییەوە بە دوو حوکمەتی شۆڕشگێڕی پاریس لە ساڵەکانی (١٧٩٥ـ ١٧٩٢) و ١٨٧١ گوتراوە. لە ئاکامی راپەڕینی کرێکارانی پاریس لە مانگی مارسی ١٨٧١، بۆ یەکەمین جار لە مێژودا حوکمەتی چینی کرێکار یا کۆمۆنی پاریس دامەزرا کە لە لایەن حوکمەتی فەرەنسا و بە یارمەتی ئەرتەشی پرۆس شەلاڵی خوێن کرا.

کۆمۆنیزم — کمونیسم — Communism

ئەم زاراوە لە ریشەی لاتینی communis بە واتای هاوبەشیی وەرگیراوە. لە ساڵی ١٨٤٠ بەملاوە کە زاراوەی کۆمۆنیزم رەواجی پەیدا کردووە، مانای جۆراوجۆری لەخۆ گرتووە کە بریتین لە:

١ـ هەوڵێکە بۆ پیادەکردنی ئەو ئاواتانەی کە هەندێ لە سۆسیالیستە خەیاڵییەکان بیریان لێ ئەکردەوە. بەم پێیی ئەم خەیالانە، دەبوایە تەواوی دارایی و سامانی سەرزەوی دابەش بکرێت. هەرکەس دەبێ کار بکات و بە رێژەی توانستی خۆی بەرهەم بهێنێت و بە رادەی پێداویستییەکانی بکەوێتە خۆشی و ناز و نیعمەتەوە. ئەم رێبازە خاوەنداریەتی شەخسی لە بوارەکانی ئامرازی بەرهەمهێنان و کالا مەسرەفییەکان بە شتێکی یاساغ دەزانێ.

٢ـ رێکخراوەیەکی کۆمەڵایەتییە بە مێتۆدێکی زانستی و راستبینانە کە لە بۆچوونەکانی مارکسدا بەم جۆرە باسی لێکراوە: «مێژووی مرۆڤ، خەبات و ململانێی هەمیشەیی جەماوەرە بۆ باشتر کردنی باری گوزەران. خەباتێك کە لە قۆناغی سەرمایەداریدا پەل دەکێشێتە ململانێی چینایەتی و سەرەنجام بە دیکتاتۆری پرۆلتاریا* کۆتایی پێ دێت». لەم سەردەمەدا تاکەکەس دەبێتە بەرهەمێکی ماقووڵی کۆمەڵگا کە توانستەکانی دەگەنە ئەوپەڕی فراژووتن و بە تەواوی گەشە دەکەن. لە بواری ئابوورییەوە کۆمەڵگا بە پێی ئەم قانوونە بەڕێوە دەچێت: «هەر کەسێك بە قەدەر تواناییەکانی و هەر کەسیش بە قەدەر پێداویستییەکانی».

٣ـ سیستەمێكی كۆمەڵایەتی ـ ئابووری: بەدەر لە چینایەتی و مسۆگەركردنی خاوەندارییەتی خەڵك بەسەر ئامرازەكانی بەرهەمهێنان و یەكسانی كۆمەڵایەتی هەموو ئەندامانی كۆمەڵگا كە تێیدا هێزەكانی بەرهەمهێن لەسەر بنەمای زانست و تەكنۆلۆژی، دایم روو لە پێشكەوتن بن.

مەبەست لە كۆمۆنیزمی سەرەتایی، سیستەمی ئابووری كۆمەڵگا سەرەتاییەكانە كە گۆیا لەم كۆمەڵگایانەدا سەرچاوەی سەرەكی ئابووری وەك زەوی و بەلەم و ... بەشی هەموو خەڵكانی كۆمەڵگایە نەك بەشی تاك و تەراك و بنەماڵەكان. بۆ نموونە كۆمەڵگای سپارتی كۆن.

لە سەردەمی كۆندا بزاوتگەلێكی زۆر بەدیهاتن كە ئامانجی كۆمۆنیستیان هەبووە بۆ وێنە بزاوتی مەزدەكییان بە رێبەرایەتی كەسێك بەناوی مەزدەك كە باوەڕی بە هاوبەشیی سامان و ژن بووە و سەرچاوەی ناكۆكی و ململانێی چینایەتی لەم دوو هۆكارە دەبینێت. پێداگرتنی ئەفلاتوونیش لەسەر هەڵوەشانەوەی بنەمای حاكمییەت و هاوسەرێتی (ازدواج) لە نێوان باڵادەستان و تاقمی دەسەڵاتدار، دەگەڕێتەوە بۆ باوەڕە كۆمۆنیستییەكانی ئەم بیرمەندە.

سۆشیالیزم*، كۆمەڵگایەكە كە بێ هیچ ناونجییەك لە سەرمایەداری* دەرباز دەبێ و كۆمۆنیزم، تەشكی پایەبەرز و شكۆمەندی كۆمەڵگایە و تەنیا كاتێك دەتوانێ پەرە بستێنێ كە سۆشیالیزم بە تەواوەتی پاوەجێ بووبێت. كۆمۆنیزم، دەرەنجامی وەرچەرخانی سۆشیالیزمە. مەرجی ئەم وەرچەرخانەش ئەم سێ ئەركە سەرەكییە: دانانی بناغەی ماددی و تەكنیكی كۆمۆنیزم لەسەر بنەمای باڵاترین تەكنۆلۆژی و ئاستی سەرەوەی دەسكەوتە زانستییەكان. پاوەجێكردنی پێوەندییە كۆمەڵایەتییەكانی كۆمۆنیزم و پەرەپێدان بە دیموكراسی سۆشیالیستی(بڕوانە سۆسیال دیموكراسی). پەروەردەی ڕۆحی و جەستەیی مرۆڤی هاوچەرخ.

بە گشتی سۆشیالیزم و كۆمۆنیزم، دوو قۆناغی بەرز و نەوی پێكهاتەیەكی كۆمەڵایەتی ـ ئابووری پێك دێنن كە بە پێكهاتەی كۆمۆنیستی ناوی دەركردووە.

كۆمۆنیزمی نوێ پەیوەندی هەیە بە بیر و بۆچوونەكانی ماركس و كۆمەڵگای بەدەر لە چینایەتی كە لەسەر بنەمای خاوەندارییەتی هاوبەشی ئامرازەكانی بەرهەمهێنان راوەستاوە. گرنگترین دەق بۆ موتاڵای كۆمۆنیزم، «مانیفستی حیزبی كۆمۆنیست»ـە كە لەسەر داوای دەستەی رێبەرایەتی «یەكیەتی كۆمۆنیستەكان»نووسراوە. ئەم مانیفستە لە لایەن ماركس و ئینگلس(١٨٤٧)نووسراوە و لە ١٨٤٨ لە لەندەن بڵاو كراوەتەوە. لینین لە بارەی مانیفستەكە دەڵێ: «ئەم نامیلكە بە قەدەر چەند كتێبی گەورە و مەزن بە نرخە». لە راستیدا مانیفست، بە «ئینجیل»ی كۆمۆنیزم و چڵەپۆپەی ئەندێشەی ماركس و ئینگلس لە قەڵەم دراوە. كۆمۆنیزم بە كردەوە لە دوای شۆڕشی ئۆكتۆبەری سۆڤیەت لە ساڵی ١٩١٧ بەدیهات. دواتر پاش رێكخستنی كۆمینتێرن (كۆمۆنیزمی نێونەتەوەیی)، لە لایەن لینین و هەروا سیاسەتەكانی ستالین هەوڵ درا هەموو حیزبە كۆمۆنیستەكانی جیهان بكەونە ژێر چەترێكەوە و نەزمێكی كرژ بەسەریاندا زاڵ ببێت. لە هەلومەرجێكی وادا هەموو حیزبە كۆمۆنیستەكانی جیهان ملكەچی سۆڤیەت بوون و دەبوا لە سیاسەتەكانی حیزبی بولشویكی سۆڤیەت پەیڕەوییان بكردایە.

پاش مەرگی ستالین(١٩٥٣) و بەدەسەڵات گەیشتنی خرۆشچۆف و پێشنیازی «سازانی ئاشتیخوازانە لە گەڵ رۆژاوا»، پێوەندی سۆڤیەت و چین کە دوو جەمسەری گرینگی جیهانی کۆمۆنیست لە ئەژمار دەهاتن، بەرەو ساردبوونەوە رۆیشت. چونکا چین هێشتا هەر لایەنگری ستالین بوو. ململانێی ئەم دوو هێزە سەرەکییەی کۆمۆنیزم، لەمپەرێکی لە نێوان بلۆکی رۆژهەڵاتدا دروست کرد.

پێش هەڵوەشانەوەی یەکیەتی سۆڤیەت لە نێوان ساڵەکانی ١٩٨٩ تا ١٩٩١، زاراوەی کۆمۆنیزم پتر بۆ ناوبردە کردنی ئایدیۆلۆژیای رەسمی و سیاسەتەکانی ئەم وڵاتە و چین و وڵاتانی ئەندام لە پەیمانی وارشەو بەکار دەبرا. لە سەدەی بیستەمدا حیزبەکانی پتر لە پەنجا وڵاتی لایەنگری کۆمۆنیزم، بە شێوازی جۆراوجۆر چالاکییان دەنواند و لە هەندێ وڵاتیشدا دەسەڵاتیان بەدەستەوە بوو. بەڵام پاش رووخانی دیواری بەرلین و هەڵوەشانەوەی یەکیەتی سۆڤیەت، بزاڤی کۆمۆنیزم لە جیهاندا تووشی نسکۆ هات و سیستەم و مەرامی کۆمۆنیستی لە وڵاتانی بلۆکی رۆژهەڵات، بە رەسمی کۆتایی پێهات. ئینجا ئەم وڵاتانە روویان کردە ئابووری بازاری ئازاد و دەستیان کرد بە پیادەکردنی ئەو بنەما و سیستەمە کە نزیکەی ٧٠ ساڵ لە گەڵیدا دژایەتیان دەکرد.

جەمسەرەکانی کۆمۆنیزم: جەمسەرەکانی کۆمۆنیزم لە جیهاندا بریتیبوون لە:

١ـ کۆمۆنیزمی سۆڤیەت کە پێیان دەگوت کرملینیزم و ناوەندەکەشی مۆسکۆی پێتەختی یەکیەتی سۆڤیەت بوو. ٢ـ مائۆئیزم* یا کۆمۆنیزمی چینی (ناسراو بە مائۆ تسەدۆن رێبەری چین).

٣ـ کاسترۆئیزم*(کۆمۆنیزمی داتاشراوی تایبەت بە فیدل کاسترۆ لە کووبا).

٤ـ تیتۆئیزم(ناسراو بە مارشاڵ تیتۆ رێبەری یۆگسلاڤیا).

٥ـ کۆمۆنیزمی ریفۆرمخواز(کە زۆربەی حیزبە کۆمۆنیستەکانی ئەورووپای رۆژاوا خۆیان بەم جەمسەرەوە هەڵواسیبوو).

کۆمۆنیزمی زانستی — کمونیسم علمی — Scientific Communism

ئەم زاراوە لە ساڵی ١٩٦٢، لە لایەن میخاییل سۆسلۆف، بیرداڕێژی پایەبەرزی سۆڤیەت لە کۆنگرەیەکی گەورەی ئایدیۆلۆژیك چێ کراوە. بە باوەڕی کۆمۆنیستەکان، کۆمۆنیزمی زانستی بریتییەلە: زانستی ململانێی چینایەتی چینی کرێکار و شۆڕشی سۆشیالیستی و یاسامەندییە کۆمەڵایەتی و سیاسییەکانی سۆشیالیزم و کۆمۆنیزم. کۆمۆنیزمی زانستی خۆی بە چۆنیەتی هەنگاونان لە سەرمایەدارییەوە بۆ سۆشیالیزم لە ئاستی جیهان و دامەزراندنی کۆمەڵگای کۆمۆنیستی سەرقاڵ دەکات کە یەکەمین قۆناغەکەی، سۆشیالیستی لە قەڵەم دەدرێت. لەم رووەوە کۆمۆنیزمی زانستی، دەرەنجامی سیاسی کۆی ئەو ئایدیۆلۆژیەیە کە سەرەتا بە ماتریالیزمی دیالیکتیك دەست پێدەکا و پاشان «ماتریالیزمی مێژوویی»و«ئابووری سیاسی» بەدوا خۆیدا دەهێنێت.

کۆمەڵکوژی نسل کشی/نژاد کشی Genoside

بریتییە لە کوشتن و لەناوبردنی گرووپێکی نەتەوەیی، رەگەزی، ئەتنیکی و ئایینی بە پێی نەخشە و پلانێکی لەوە پێش دارێژراو. بە پێی «بڕیارنامەی نێونەتەوەیی بەرگری کردن لە ژینۆسایدە» کە لە ٩ی دێسەمبەری ١٩٤٨ مۆر کراوە، کۆمەڵکوژی، بەم کردەوانەی خوارەوە دەگوترێ:

١) لەناوبردنی یەکجارەکی یان بەشێك لە گرووپێکی نەتەوەیی، رەگەزی یا ئایینی.

٢) کوشتنی ئەندامانی گرووپێك.

٣) ئازاردانی جەستەیی یا دەروونی ئەندامانی گرووپێك.

٤) خستنە تەنگژە و ناستەنگی گرووپێك بە ئەنقەست.

٥) بەرگرتن لە سکوزا و زیادبوونی حەشیمەتی گرووپێك.

٦) راگواستنی زۆرەملی منداڵانی گرووپێك بۆ ناو گرووپێکی دیکە.

لە یاسا نێودەوڵەتییەکان و مافەکانی کەمینەکاندا کۆمەڵکوژی چەند شێوازی لێ ئەکەوێتەوە کە بریتین لە: کۆمەڵکوژی جەستەیی یا ماددی، کۆمەڵکوژی سیاسی* کۆمەڵکوژی بایەلۆژیکی و کۆمەڵکوژی کەلتووری. ئەو کردەوانەی لە سەرەوە ئاماژەی پێدرا ئەکرێ وەك کۆمەڵکوژی جەستەیی و سیاسی و بایەلۆژیکی ناوبردە بکرێن بەلام بە پێی پێناسەی نەتەوەیەکگرتووەکان کۆمەڵکوژی کەلتووری بەم جۆرە شرۆڤە کراوە:

کۆمەڵکوژی کەلتووری بریتییەلە هەر جۆرە کردارێکی بە ئەنقەست کە بە مەبەستی لەناوبردنی زمان و ئایین یا کەلتووری نەتەوەیەك، گرووپێکی رەگەزی یا ئایینی بە دژی ئەندامانی ئەو گرووپە بە ئەنجام بگات بۆ وێنە: رێگا نەدان بۆ بەکارهێنانی زمانی گرووپێك لە ئاخاوتنی رۆژانە یا قوتابخانە و بەرگری کردن لە بڵاوبوونەوەی کتێب و نووسراوە بەو زمانە.

١) سڕینەوە و لەناوبردنی کتێبخانە، خوێندنگا، مۆزەخانە و دەزگا و رێکخراوەی مێژوویی و کەلەپووری ئەو گرووپە.

کۆمەڵی گشتی نەتەوە یەکگرتووەکان بە پێی هەمان بڕیار، «کۆمەڵکوژی بە تاوانێکی نێودەوڵەتی» ناوبردە کردووە. چەند نموونەی کۆمەڵکوژی بریتییە لە: کوشتنی بەملیۆنان لە جوولەکان لەلایەن ئەڵمانییای نازی لە شەڕی جیهانی دووهەم و کۆمەڵکوژی گەلی کورد لە عەمەلیاتی ئەنفالەکان لە کوردستانی باشوور کە ١٨٢ هەزار کەس بێسەروشوێن کران (بڕوانە ئەنفال). **هەروەها کوشتنی ٦٠٠هەزار ئەرمەنی لە لایەن تورکان لە ساڵی ١٩١٥.**

کۆمەڵکوژی ئەرمەنییەکان قتل عام‌های ارامنه Armenian Masscres

بریتییە لە کوشتنی بە کۆمەڵی کەمینەی مەسیحی ئەرمەنستان کە لە نێوان ساڵەکانی ١٨٩٤ تا ١٨٩٦ لە لایەن سوڵتان عەبدولحەمیدی دووهەم، ئیمپراتۆری عوسمانی بە ئەنجام گەیشت. لە لایەن ئەرتەشی

تورکەوە، چەند ئاکارێکی نامرۆڤانەی دیکە دەرحەق بە ئەرمەنییەکان رووی داوە کە بۆتە هۆی کۆچی زۆرەملێی نزیکەی ٢ملیۆن ژن و پیاو و منداڵی ئەرمەنی بۆ سوریا و کوشتنی نزیکەی ٦٠٠ هەزار کەس لەم رێگەدا. لەم ساڵانەی دواییدا هەر لایەن و گرووپێك ئەم کۆمەڵکوژییەی خستبێتە ژێر پرسیارەوە، لە لایەن دەوڵەتی تورکیاوە تووشی زەخت و گوشار بووە.

کۆمەڵکوژی سیاسی — کشتار سیاسی — Politicide

بریتییە لە کوشتاری پلانمەندی بەکۆمەڵ بۆ لەناوبردنی ئەندامانی گرووپێکی سیاسی لە لایەن دەوڵەتێك یا دەستوپێوەنەکەی. ئەگەرچی شیکردنەوەی جینۆساید* لە گەڵ کۆمەڵکوژی سیاسی لێك جیاوازن بەڵام مەبەست لە ئەنجامی ئەم دوو کردەوە، کەم تا زۆر، لەناوبردنی جەستەیی گرووپێکی رەگەزی و سیاسییە. رەنگە لە کاتی شەڕدا کوشتنی جەنگاوەران و هێزی سەربازی شتێکی ئاسایی بێت بەڵام کوشتنی بەکۆمەڵی خەڵکی مەدەنی ئاسایی نییە. ئەگەر خەڵکی مەدەنی بە ئەنقەست و بە شێوەیەکی پلان داڕێژراو لەناو بچن، تەنانەت ئەگەر لە لایەن گرووپێکی دژ بە دەوڵەتیش پشتگیرییان لێ بکرێت، وەها رووداوێك بە کۆمەڵکوژی سیاسی یان جینۆساید ناوبردە ئەکرێت.

جیاوازی نێوان جینۆساید و کۆمەڵکوژی سیاسی ئەگەڕێتەوە بۆ ئەو تایبەتمەندیانەی کە ئەندامانی گرووپی ناوبراو بۆ دەوڵەت ئاشکرای دەکەن. ئەوانەی بە جینۆساید دەبنە قوربانی بە هۆی تایبەتمەندیی کۆمەڵایەتی بۆ نموونە رەگەز، ئایینزا و نەتەوە، پۆلێن دەکرێن. بەڵام لە کۆمەڵکوژی سیاسیدا هۆکاری سەرەکی بۆ لەناوچوون، دەگەڕێتەوە بۆ هایراکی کۆمەڵایەتی یان دژایەتی سیاسی و نەیاری کردن لە گەڵ دەوڵەت یا گرووپە باڵادەستەکان.

کۆمەڵگای جڤاکی — جامعەی تودەای — Mass society

کۆمەڵگای جڤاکی لە بەرامبەر کۆمەڵگای مەدەنی بۆ باسکردن لە جۆرە پێوەندییەك لە نێوان دەوڵەت و کۆمەڵگا هاتۆتە ئاراوە. بە گشتی هەندێ لە نووسەران هەموو کۆمەڵگاکان بێ رەچاوکردنی رژێمە سیاسیەکان، بە کۆمەڵگای جڤاکی لە قەڵەم ئەدەن چونکا لەم جۆرە کۆمەڵگایەدا وێکچوویی فیکر و بیروڕا بەرچاوترە لە تەوفیر و جیاوازییەکانی نێوانیان. لێکچوواندن و هاوشێوەکردن، تایبەتمەندی سەرەکی کۆمەڵگای جڤاکییە. بە کورتی کۆمەڵگای جڤاکی لە رەوتی هەنگاونان لە کۆمەڵگایەکی سوننەتیەوە بەرەو کۆمەڵگایەکی مۆدێرنە سەرهەڵئەدات. لە کۆمەڵگای جڤاکیدا بە گشتی جیاوازی پیشەیی و سینفی و سوننەتییەکان کاڵ دەبنەوە.

هەنگاونان لە«رەشەگەل»ـەوە بەرەو«کۆمەڵگا» سەرهەڵدانی کۆمەڵگایەکی جڤاکی مسۆگەر دەکات. کەلتوورە ناوچەیی و لۆکاڵییەکان لە کاتی پەیدابوونی کۆمەڵگای جڤاکی، مەحف ئەبنەوە. لە وەها کۆمەڵگایەکدا *وشیاریی چینایەتی** لە هەناوی وشیاریی جڤاکیدا ئەتوێتەوە و یەکگرتوویییەك لە نێوان

ئایدیۆلۆژی چین و توێژەکان دێتە کایەوە. لە ناخی کۆمەڵگای جڤاکیدا زەمینە بۆ دامەزرانی رێکخراوە و بزاڤی جڤاتی خۆش ئەبێت و لە ئاکامی ئەم بەهەرەوەزکردنەدا چینەکانی خوارەوەی کۆمەڵگا دەکەونە ناو جەغزی دەزگا سیاسییەکانەوە. هاوبەشێتی سیاسی لەم کۆمەڵگایانەدا بە پێی حەز و بەرژەوەندی پیشەیی نییە بەڵکوو بە پێی هەرەوەزکردن و هاندانە. لەم رووەوەیە کە یەکگرتوویی ریزەکانی جڤات لاواز دەبێ و زەمینەی بە ئایدیۆلۆژیك کردنی کۆمەڵگاش فەراهەم دەبێت.

لە پێناسەیەکی تردا سیاسەتی جڤاکی یان کۆمەڵگای جڤاکی کاتێك دێتە ئاراوە کە خەڵقێکی زۆر، بەدەر لە رێسا و شێوازە سیاسییەکان، بە مەبەستی کارتێکردن لەسەر کۆمەڵگا دەست ئەدەنە کردەوەیەکی سیاسی. جگە لەمەش لە کۆمەڵگای دیموکراتیدا سیاسەتی جڤاتی دژی دیموکراسییەتە چونکا لە سیستەمی قانوونی لائەدات. نموونەی ئەم جۆرە سیاسەتە جڤاکییانە مەككارتیزمە. بە پێی شرۆڤەیەکی کۆمەڵگای جڤاکی، مەترسییەکی سەرەکی کە لە سیستەمی سیاسی و ئازادییە مەدەنییەکان هەڕەشە ئەکات، بالادەستی و دەسەلاتی جڤاتە بە سەر نوخبەکاندا.

Open society — جامعەی باز — کۆمەڵگای کراوە

ئەم زاراوە لە لایەن کارۆل پۆپێر فەیلەسووفی نەمسایی لە کتێبی«کۆمەڵگای کراوەودوژمنەکانی» (١٩٤٥) بۆ پێناسە کردنی کۆمەڵگایەکی ئاوەڵا هاتۆتە ئاراوە کە تێیدا هەموو کەس بتوانێ بە شێوەیەکی سەمەربەخش لە دەسەلاتداران رەخنە بگرێ. پۆپێر بە نەقڵکردنی ئەم گوزارەی پریکلێس لە گەڵیا هاودەنگە کە دەڵێ: «ئەگەرچی تەنیا جەماعەتێکی کەم، سیاسەت بەرهەم دێنن بەلام هەموومان دەتوانین لە بارەیەوە داوەری بکەین». ئەمەش بە مەرجێك بە ئەنجام ئەگات کە هێرش بکرێت بۆ سەر ئیستبداد و هایراکی«داخراو»ی کۆمەلایەتی و سیاسی کە ئیجازە بە کەس نادات بە پێی لێوەشاوەیی و کارامەیی بەرەو پێشەوە بڕوات.

Civil society — جامعەی مدنی — کۆمەڵگای مەدەنی

ئەم زاراوە لە سەدەی ١٨ پاش ئاراستە کردنی تیۆری «پەیمانی کۆمەلایەتی» هاتە ناو گوتاری سیاسییەوە. کۆمەڵگای مەدەنی حاڵەتێکە کە تێیدا مرۆڤ دەسبەرداری ئازادییە سروشتییەکان ئەبێ و گەردنکەچی دەوڵەت و یاسا ئەبێت. لەم چاخەدا باسکردن لە کۆمەڵگای مەدەنی، باسێکی جیهانییە و رەگ و ریشەکەی ئەگەڕێتەوە بۆ ولاتانی رۆژاوا. لەم ولاتانەدا پاش شەڕی جیهانی دووهەم هەوڵ درا بۆ دابینکردنی بەرژەوەندی و بەهرەداریی خەڵك و بەرگری لە سەرهەڵدان و شۆڕش، هەڵسوکەوتی گرووپە کۆمەلایەتییەکان بەڕێوشوێن و تەکوز بکرێن چونکا پێش ساڵەکانی ١٩٨٠ کۆمەڵگای مەدەنی لە ئاستی جیهانیدا تووشی لاوازی ببوو.

قەیرانی ئابووری لە کاتی شەڕدا ببووە هۆی زیادبوونی دەوری دەوڵەتەکان لە کۆمەڵگا و ئابووردا. لەمەو

دوا کەس داواکاری دەوڵەتێکی بچووک نەبوو. دەوڵەتان لە کاروباری ئابووری و کۆمەڵایەتی دەستیان وەر ئەدا. ئایدیۆلۆجی ناسیۆنالیزم لە وڵاتانی جیهانی سێهەم، بە زلکردنەوەی ترسێك کە لە بێگانە یا زلهێزەکان بوویان، جێگەیان بۆ لاوازکردنی کۆمەڵگای مەدەنی خۆش کرد. تا ئەو کاتەی لەم وڵاتانەدا دوژمنێکی دەرەکی گوماناوی وێنا بکرێت و هەستی ناسیۆنالیستیش ببتە هاندەر و لە سەر یەکگرتوویی و دەسەڵاتی دەوڵەت تەئکید بکرێت، پێکهاتە و هێزەکانی کۆمەڵگای مەدەنی ئەبنە هۆی بشێوی و لێکهەڵوەشانی کۆمەڵگا.

سەردەمی شەڕی سارد، قۆناغی داتاشینی دوژمن و ترس لە بێگانەبووە. ئەم وەهمە بۆتە ڕێگرێك لە بەردەم گەشەسەندنی کۆمەڵگای مەدەنی. ئەگەرچی ڕادەی چالاکبوونی کۆمەڵگای مەدەنی لە جیهاندا جیاواز بووە. کۆمەڵگای مەدەنی لە ڕۆژاوا بە نیسبەت ڕۆژهەڵات بەهێزتر بوو.

ئێستا پاش کوژانەوەی ئاگری کەڵە ئایدیۆلۆجیایەکی وەك کۆمۆنیزم، ڕێگا بۆ کەنەفتیی ئایدیۆلۆجیایی لە جیهاندا خۆش بووە. لە بەستێنی مەعریفەی پاش مودێرنیزمیشدا بە شێوازی جۆراوجۆر، ئایدیۆلۆجی کەوتۆتە بەر هێرش و توانج و ڕەخنەی بەهێز. بە گشتی لایەنگری لە لاوازی دەسەڵات خوازی و ئایدیۆلۆجیایی دەوڵەت و بەهێز بوونی لایەنە کۆمەڵایەتی و مەدەنییەکەی، هەر دێتوو خۆیاتر ئەبێت. هەڵبەت کۆمەڵگای مەدەنی بە درێژایی مێژوو تووشی گۆڕان بووە و واتای جۆراوجۆری لێبۆتەوە. دوایین مانای ئەم زاراوە بریتیەلە لاواز بوونی دەسەڵاتی دەوڵەتەکان و ئایدیۆلۆجییە مەزنەکان. کاتێك ئایدیۆلۆجی تووشی قەیران ئەبێت و قەیرانی ڕەوابوون و شەرعییەت پەرەئەسێنێت، ئینجا لایەنگری لە کۆمەڵگای مەدەنی بە کەس ناشاردرێتەوە.

بنەماکانی کۆمەڵگای مەدەنی:

١ـ بەدەستەوە نەدانی شوناس: واتە ناکرێ شوناسە کۆمەڵایەتییەکان بچووك بکرێنەوە و یەکیان لە «ئەویدی»*دا بتوێنرێتەوە. کەواتە کۆمەڵگای مەدەنی مەکۆی فرەدەنگی و پێکهاتە جیاوازەکانە.

٢ـ بنەمای سوودمەندی: خەڵکی بە شوێن زیاترین قازانج و بەرژەوەندی خۆیانەوەن. ئەم بنەمایە ئەبێتە پاڵنەرێك بۆ کۆکردنەوەی مەردم لە مەکۆیەکی کۆمەڵایەتیدا.

٣ـ بنەمای بەرپرسیاریەتی: بەرپرسیاریەتی لە گەڵ سەربەستی ئاوێتەیە. کەواتە بەرپرسیاریەتی زیاتر بە مانای ئیختیاری زیاترە. بەرپرسیاریەتی ئەبێتە هۆی ئەندامەتی ئارەزوومەندانە لە کۆمەڵگای مەدەنیدا.

٤ـ بنەمای دامەزراندن: خەڵك حەز ئەکەن کەسانیتر وەکارگرن و دامەزرێنن بۆ بەدیهێنانی ئامانج و بەرژەوەندییەکانیان. ئەم بنەمایە ئەبێتە هۆی تەکوزی کۆمەڵایەتی و یەکسانی مافەکان لەناو پێکهاتەیەکدا.

٥ـ باڵادەستی: ئەوە ئینسانەکانن کە بە پێی پەیمانی نووسراو و نەنووسراو، باڵادەستیی و دەسەڵات و پلە و مەقامی خۆیان دیاری ئەکەن. لە کۆمەڵگای مەدەنیدا بە پێی ئەم بنەمایە هیچ کەسێك ناتوانێ ماف خودایی حوکمەتکردن بۆ خۆی قایبل بێت.

٦ـ بنەمای جەبر: جەبر سەبەبی پاکانەیە. ئەم بنەمایە دەبێتە مایەی سڕینەوەی زۆرەملی و گوشارهێنان

بە پێی ڕێسای ڕێکخراوەکان و هەرکەس بە پێی بەرپرسیاریەتی خۆی ئەرکەکانی خۆی بەڕێوە ئەبات.

٧ـ بنەمای نەزانین: نەزانین سەبەبی پاکانەیە. ئەم بنەمایە لە سەر گەڕیانی زانیاری بە شێوەی ئازاد لە ناو پێکهاتەکاندا لەنگەر ئەگرێ.

٨ـ بنەمای زولاڵبوون: ڕوونبوون و ڕووناکی بەسوودترە و کێشە و گرفتان کەم ئەکاتەوە. بەم پێیە هیچ کەس بۆی نییە لە ناو گرووپ یان پێکهاتێك کاری شاراوە و پەنامەکی ئەنجام بدات.

٩ـ بنەمای خۆخوازی: هەر کەسێك تەنانەت لە ناو گرووپیشدا بەرژەوەندی خۆی زیاتر بەلاوە گرنگە تاکوو بەرژەوەندی کەسانی دیکە. ئەمە ئەبێتە هۆی «نە»لێکردن بە پێوەندی مورید وموڕادی کە کۆمەڵگای مەدەنی ڕەت ئەکاتەوە.

کۆمەڵناسیی سیاسی جامعەشناسی سیاسی Political sociology

بێگومان ڕەگ و ڕیشەی تەواوی لقەکانی زانستی سیاسی نوێ لەوانەش کۆمەڵناسی سیاسی، پێوەندی هەیە بە فەلسەفەی سیاسی کۆنەوە. کەواتە ئەگەر کۆمەڵناسی سیاسی وەك تەقەلایەکی فیکری بۆ شرۆڤە و کۆڵینەوەی دیاردە و ڕەفتارە سیاسیەکان پێناسە بکەین کە بە هۆی هۆکارگەلێکی ئابووری و کۆمەلایەتی و کەلتووری ڕوویانداوە، ئینجا بۆمان دەرئەکەوێ کە ئەم جۆرە تێکۆشانە لە ئەندێشەی فەلسەفی پێشونانێکی وەك پلاتۆ و ئەرەستوو، نموونەی زۆربووە.

بەم حاڵە و بەم پێشینەوە، ڕیشەی کۆمەڵناسی سیاسی، وەك لقێکی زانستی سیاسی ئەگەڕێتەوە بۆ گۆڕانکارییە فیکرییەکانی سەدەی نۆزدە. بە گشتی کۆمەڵناسی سیاسی خۆی بە لێکدانەوەی بارودۆخی کۆمەلایەتی سیاسەت سەرقاڵ کردووە. گەوهەری کۆمەڵناسی سیاسی بریتیە لە لێکدانەوەی کاریگەریی کۆمەڵگا، چ لە بەستێنی پێوەندییەکانی بەرهەمهێنان و ئابوور و چ لە بواری ڕیزبەندی کۆمەلایەتی و کەلتووری بە سەر ستراکتوور و ڕەفتاری سیاسیدا. بە واتایەکی سادەتر کۆمەڵناسی سیاسی، ژیانی سیاسی بە پێی بگۆڕە کۆمەلایەتییەکان لێك ئەداتەوە.

ئەو بابەتانەی کە کۆمەڵناسی سیاسی لە سەریان ئەکۆڵێتەوە بریتین لە: ئاریشەکانی نوخبە، شەرعییەت و لێهاتوویی، عەدالەتی دابەشکاری، مەرجەکانی دیموکراسی، لێکدانەوەی شۆڕشەکان، هاوبەشێتی سیاسی، دەوری ڕۆشنبیر، سیستەمی حیزبی و حیزبایەتی و بەراوردکاری حوکمەتەکان.

کۆمەڵەی ژ. کاف(ژیانەوەی کورد) کومله ژ. کاف Kurdish Rebirth Society

ئەم کۆمەڵە لە ڕێکەوتی ١٩٤٢/٩/١٦ (بەرامبەر بە ٢٥ی خەرمانانی ١٣٢١ك. ھ) لە شاری مەهاباد لە لایەن چەند کوردێکەوە بە مەبەستی برەوپێدانی بیروباوەڕی نەتەوایەتی لەناو جەماوەری کوردی دامەزرا. هەندێك لەو کەسانەی کە بەشدار بوون لەم ڕێکخستنەدا بریتین لە: ڕەحمان عەلەوی، محەمەدئەمین شەرەفی، محەمەد

نانەوازادە، رەحمان زەبیحی، حوسێن فرووهەر(زەرگەری)، عەبدورەحمان ئیمامی، قاسم قادری، میرعەبدوللا داودی، ئەحمەد عیلمی، عەزیز زەندی، محەمەد یاهوو، میرحاج (کوردستانی عێراق) و قادر مودەرسی. لە ماوەی شەش مانگدا ژمارەی ئەندامانی کۆمەڵە گەیشتە ١٠٠ کەس. هەموو کوردێك دەیتوانی لە کۆمەڵەدا ببتە ئەندام. هەرکەس ببوایە بە ئەندام، لە دیدارێکی نهێنی و بە ئامادەبوونی سێ کەس لە ئەندامانی دامەزرێنەر، حەوت جار سوێندی بە قورئان دەخوارد کە بەم شەش خاڵەی خوارەوە وەفادار بمێنێت.

١- بە نەتەوەی کورد خەیانەت نەکات.

٢- هەوڵ بدات بۆ ئۆتۆنۆمی کوردان.

٣- هیچ نهێنیەك نەدرکێنی چ بە زمان چ بە نووسین.

٤- تا دوایین رۆژی ژیانی هەر ئەندام بێت.

٥- هەموو پیاوێکی کورد بە برا و هەموو ژنێکی کورد بە خوشکی خۆی بزانێت.

٦- بێ ئیجازەی کۆمەڵە لە هیچ پارت و رێکخراوەیەکی دیکەدا نەبێتە ئەندام.

لە مانگی گوڵانی ١٩٤٣ ئەندامانی کۆمیتەی ناوەندی بە ئامادەبوونی سەد کەس لە ئەندامانی کۆمەڵە، لە سەر کێوی خواپەرست، لە نزیك مەهاباد، هەڵبژێردران. بەڵام کەسێك بەناوی سەرۆك یا سکرتێر دیاری نەکرا بەڵکوو کۆمیتەیەکی سێ کەسی کە پێکهاتبوون لە رەحمانی زەبیحی، رەحمانی شەرەفکەندی(هەژار موکریانی) و محەمەد یاهوو، وەك دەستەی سەرۆکایەتی دەستنیشان کران. لە مانگی رەزبەری ١٩٤٤ قازی محەمەد بوو بە ئەندامی کۆمەڵەی ژ. کاف. کۆمەڵە لە گەڵ حیزبی هیوا(کوردستانی باشوور) و خۆیبوون*(کوردستانی باکوور)پێوەندی بووە و رۆڵێکی گرینگی هەبووە لە گەشەپێدانی هەستی نەتەوایەتی لە ناوچەکەدا. پاش دامەزراندنی حیزبی دیموکراتی کوردستانی ئێران لە رێکەوتی ١٩٤٥/٨/١٦ بە سەرۆکایەتی قازی محەمەد و دامەزراندنی کۆماری کوردستان*، کۆمەڵەی ژ. کاف لەناو ئەو حیزبەدا توایەوە.

کۆمەڵی گشتی — مجمع عمومي — General Assembly

کۆمەڵی گشتی، بەشێکی گرنگ و سەرەکی رێکخراوەی نەتەوە یەکگرتووەکانە کە هەموو ئەندامانی نەتەوە یەکگرتووەکان تێیدا نوێنەریان هەیە. ژمارەی ئەندامانی کۆمەڵی گشتی تا سێپتەمبەری ١٩٧٧، گەیشتە ١٤٩ وڵات. لە ساڵی ٢٠٠٢، ژمارەی ئەندامان گەیشتە ١٩١ وڵات. هەر وڵاتێکی ئەندام، دەتوانێ بە پێنج نوێنەری هەمیشەیی و پێنج نوێنەری یەدەکی لە کۆبوونەوەکانی ساڵانەی کۆمەڵ دا بەشداری بکات بەڵام هەر وڵاتێك یەك دەنگی هەیە. کۆبوونەوەکان، ساڵی جارێك لە سێهەمین سێ شەممەی مانگی سێپتەمبەر گرێ دەدرێ بەڵام سکرتێری گشتی دەتوانێ لەسەر داوای ئەنجومەنی ئاسایش یا زۆرینەی ئەندامەکان داوای بەستنی کۆبوونەوەی نائاسایی بکات.

کۆمەڵی گشتی، تاکە دەزگای سەر بە نەتەوەیەکگرتووەکانە کە هەموو وڵاتان نوێنەریان تێیدا هەیە و بە پێی جارنامەی نەتەوە یەکگرتووەکان بە تەنیا یا لە گەڵ ئەنجومەنی ئاسایش، دەتوانێ ئەندامی بەشەکانی دیکە دەست نیشان بکات. جگە لەمەش هەموو دەزگاکانی سەر بە نەتەوە یەکگرتووەکان دەبێ هەموو ساڵێك راپۆرتی چالاکییەکانی خۆیان پێشکەش بە کۆمەڵی گشتی بکەن. بە گشتی بریاردان لەمەڕ کێشە و رووداوە گرنگەکان، وەك پێشنیاز و ئامۆژگاری دەربارەی ئاشتی و ئاسایشی جیهانی، هەڵبژاردنی ئەندامانی ئەنجومەنی ئاسایش، دەرکردن یا هەڵپەساردنی ئەندامەکان و ... بە دەنگی دوو لەسەر سێی ئەندامانی کۆمەڵە بە ئەنجام دەگات.

بە پێی جارنامەی نەتەوە یەکگرتووەکان، کۆمەڵی گشتی لە چارەسەرکردنی ئەم کێشە نێودەوڵەتیانەی خوارەوەدا بەشداری دەکات:

١ـ ئەو کێشە نێودەوڵەتیانەی کە پێوەندییان هەیە بە نەهێشتنی چەك.

٢ـ ئەو کێشە نێودەوڵەتیانەی کە هەڕەشە لە ئاشتی و ئاسایشی نێودەوڵەتی دەکەن.

٣ـ ئەو کێشانەی کە پێوەندییان هەیە بە پاراستنی ئاشتی و ئاسایشی نێودەوڵەتی، مادامێکی لە لایەن ئەندامێکی نەتەوەیەکگرتووەکان یا ئەنجومەنی ئاسایشەوە داوا بکرێ.

٤ـ ئەو کێشانەی کە زیان بە باری خۆشگوزەرانی گشتی و پێشکەوتنی کۆمەڵگای نێودەوڵەتی دەگەیەنن.

٥ـ ئەو کێشانەی کە لە بەردەم سەقامگیر بوونی پێوەندییە نێودەوڵەتییەکان ئاستەنگ دروست دەکەن.

کۆمەڵی نەتەوەکان جامعەی ملل League of nation

رێکخراوەیەکی نێونەتەوەیی بوو کە لە ساڵی ١٩٢٠ بە پێی پەیماننامەیەکی ٢٦مادەیی کە بەشێك بوو لە پەیمانی ڤێرسای، دامەزرا. ناوەندی کۆمەڵە لە جێنێڤ بوو. کۆمەڵەی نەتەوەکان، بە دامەزراندنی «رێکخراوەی نەتەوە یەکگرتووەکان»* لە ساڵی ١٩٤٦ لێك هەڵوەشا. ئەم کۆمەڵە بە پێی مادەی ١٤ی پرەنسیپەکانی ویلسۆن (١٨٥٦ـ ١٩١٩)، سەرکۆماری ئەمریکا، دامەزرا(بڕوانە چواردە مادەی ویلسۆن) بەڵام کۆنگرەی ئەمریکا پەسندی نەکرد و ئەم وڵاتە نەبووە ئەندام. جارنامەی کۆمەڵە، ئەندامانی پابەند ئەکرد بەوەیکە رێز بۆ یەکتر دابنێن و دەستدرێژی نەکەنە سەرخاکی یەکتر و بۆ راهیکردنی کێشەکانیان، روو نەکەنە زەبروزەنگ و ئەم کارە بسپێرنە کۆمەڵەی نەتەوەکان.

کۆمەڵە ساڵی جارێك دانیشتنی ساز ئەکرد و نوێنەرانی هەموو ئەندامەکان تێیدا بەشدار بوون. «لیژنەی کۆمەڵە» پێکهاتبوو لە ١٥ ئەندام، لەوانە ئیتالیا، ژاپۆن، فەرەنسە و بەریتانیا و دواتر ئەڵمانیا و سۆڤیەت وەك ئەندامانی هەمیشەیی کە لە ساڵیکدا سێ جار دانیشتنی ساز ئەکرد. دادگای جیهانی و رێکخراوەی نێونەتەوەیی کار لە رێکخراوە لاوەکییەکانی کۆمەڵە، لە ئەژمار دێن. گرفتی سەرەکی کۆمەڵەی نەتەوەکان ـ هەر وەك رێکخراوەی نەتەوەیەکگرتووەکانیش پێوەی ئەتلێتەوە ـ بریتییە لە نەبوونی زەمانەتێك بۆ

بەڕێوەبردن و پیادەکردنی بڕیارەکانی چونکا ناتوانێ دەوڵەتە زلهێزەکان بە ئەنجامدانی ئەو بڕیارانە پێمل بکات.

سەرەتای هەڵوەشانەوەی کۆمەڵە، ئەو کاتە بوو کە دەوڵەتە گەورەکان، دەستیان دایە داگیرکاریی و کۆمەڵە هیچ کارێکی لە دەست نەهات. بۆ وێنە ژاپۆن لە ساڵی ١٩٣١ بە هەڵگیرساندنی شەڕی دووهەمی خۆی لە گەڵ چین، لەم کۆمەڵە هاتە دەرەوە. یان هیتلەر لە ساڵی ١٩٣٣ بۆ پشت ئەستوورکردنی خۆی، وڵاتەکەی لە کۆمەڵە کێشایە دەرەوە کە دەرەنجامەکەی شەڕی جیهانی دووهەمی لێکەوتەوە.

کۆمیسیۆنی ئابووری ئەورووپا   کمیسیون اقتصادی اروپا
Economic Commission for Europe

ئەنجومەنی ئابووری و کۆمەڵایەتی ڕێکخراوەی نەتەوە یەکگرتووەکان، ئەم کۆمیسیۆنەی لە ٢٨ی مارسی ١٩٤٧ بە مەبەستی پەرەپێدانی هاوکاری ئابووری و بەرزکردنەوەی ئاستی چالاکی ئابووری ئەورووپا بۆ پاوەجێکردنی پێوەندی ئابووری وڵاتانی ئەورووپی لەگەڵ وڵاتانی دیکە دامەزراند. ئەندامانی کۆمیسیۆن بریتین لە: ئەندامانی ئەورووپی ڕێکخراوەی نەتەوە یەکگرتووەکان و ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا. ئەم کۆمیسیۆنە چەندین کۆمیتەی هەیە کە چاودێری کاروباری بەرد و خەڵووز، پۆڵا، پەرەپێدانی بازرگانی و کشتوکاڵ، پیشەسازیی، کارەبا و هاتوچۆ دەکەن و وڵاتانی ئەندامیش ساڵی جارێك کۆبوونەوەی جۆراوجۆر ساز دەکەن. بارەگای کۆمیسیۆن لە شاری جنێڤ دایە. پێویستە بگوترێ کە ئەم کۆمیسیۆنە ئێستا کارێکی ئەوتۆ ئەنجام نادات و لە دانیشتنەکاندا تەنها لەمەڕ ڕەوشی ئابووری و بابەتەکانی دیکە بیر و ڕا دەگۆڕێتەوە.

کۆمیسیۆنی مافی مرۆڤی نەتەوە یەکگرتووەکان
کمیسیون حقوق بشر ملل متحد
United Nations Commission on Human Rights

یەکێك لە لقەکانی ئەنجومەنی ئابووری و کۆمەڵایەتی نەتەوە یەکگرتووەکانە کە لە ساڵی ١٩٤٦ بە پێی بەندی ٦٨ جاڕنامەی نەتەوە یەکگرتووەکان*دامەزرا و لە یەکەمین هەنگاوی خۆیدا بەیاننامەی جیهانی مافی مرۆڤی دەرکرد. بە هۆی ئەوەی بڕیارەکانی ئەم کۆمیسیۆنە لە ئاست مەسەلەکانی هاوپێوەند لە گەڵ مافەکانی مرۆڤ زەمانەتی جێبەجێکردنیان نەبوو، لە ساڵی ٢٠٠٦ هاوکات لە گەڵ پیادەکردنی هەندێ ڕیفۆرم لە ڕێکخراوەی نەتەوە یەکگرتووەکان، ئەم کۆمیسیۆنە پەرەی پێدرا و بە «ئەنجومەنی مافەکانی مرۆڤی نەتەوە یەکگرتووەکان» ناوی گۆڕا کە تێیدا وڵاتانێکی زیاتر بوونە ئەندام.

کۆمیسیۆنی نێودەوڵەتی لێپرسینەوە   کومیسیون بین المللی تحقیق
International Cmmission of Investigation

ئەم کۆمیسیۆنە ڕێگایەکی ئاشتیخوازانەیە بۆ چارەسەرکردنی ناکۆکییە نێودەوڵەتییەکان. هەر کاتێك

کێشە یان قەیرانێك بێتە ئاراوە، چەند کەسێك(بە ناوی کۆمیسێر) رادەسپێرێت لە کێشەکە بکۆڵنەوە. کاری ئەم راسپاردانە «دەرخستنی ماهییەت و چۆنییەتی مەسەلەکەیە» و ماف ئەوەیان نییە لەمەڕ بەرپرساریەتی کەسەکان هیچ زانیارییەك ئاشکرا بکەن. تەنیا وڵاتانی هاوپێوەند لەگەڵ کێشەکەدا بۆیان هەیە لە راپۆرتی کۆمیسیۆنەکە تێبگەن و مەسەلەکە لە نێوان خۆیاندا کۆتایی پێ بهێنن یا بیسپێرنە بەردەم دادوەرێك.

ئەم شێوازی چارەسەرییە، دەرەنجامی کۆنفرانسەکانی ئاشتی لاهای بووە کە لە بەندی ٩ تا ٣٦ رێککەوتننامەی ژمارە یەك، رێکەوتی ١٨ ئۆکتۆبەری ١٩٠٧ باسی لێکراوە. بەپێی رێساکانی لاهای، بۆ وەگەڕخستنی کۆمیسیۆنی نێودەوڵەتی لێپرسینەوە، دەبێ ئەم رێسایانەی خوارەوە لەبەر چاو بگیرێت:

١) بابەتی کاری ئەم کۆمیسیۆنە رووخستنی چۆنییەتی کێشەکەیە.

٢) بەکارهێنانی ئەم شێوازە دڵخواز و ئازادانەیە.

٣) ئەم کۆمیسیۆنە بەپێی بەستنی رێککەوتننامەیەکی تایبەت دادەمەزرێت.

٤) راپۆرتی کۆمیسیۆنەکە بە سەر وڵاتانی پەیوەندیدار داناسەپێ و لایەنەکانی کێشەکە لە چۆنییەتی هەڵسوکەوت لە گەڵ مەسەلەکەدا سەرپشکن.

کۆمین تانگ   کومین تانـگ   Kou-Min-Tang

کۆمین تانگ، ناوی *پارتی نیشتمانی گەلی چین* بوو کە لە ساڵی ١٩١١ لە لایەن سون یات سون، دامەزرا تا بە دژی زوڵم و زۆری دەسەڵاتدارانی تاکرەو و کۆلۆنیالیستی وڵاتی چین خەبات بکات. پاش ماوەیەك بە هۆی چالاکییەکانی ئەم حیزبە، رژێمی پادشایی منچۆ رووخا و حوکمەتی کۆماری چین لەو وڵاتەدا بنیات نرا. پاش مردنی سون یات سون، لە ساڵی ١٩٢٥، چیانگ کای شك، رێبەرایەتی حیزبەکەی بەدەستەوە گرت و لە روالەتدا حوکمەتێکی نوێی بە ناوی کۆماری دیموکراتیکی چین پێکهێنا و پاشان زەمینەی بۆ سەرۆك کۆماریی خۆی خۆش کرد و کەوتە دژایەتی کردن لە گەڵ کۆمۆنیستەکان. چیانگ کای شك، حیزبەکەی کردە باڵێکی راستڕەو و لە رووی سەربازییەوە بەهێزی کرد و لە ساڵانی ١٩٣٧ تا ١٩٤٥، بە دژی ژاپۆنییەکان کەوتە جەنگەوە و لە گەرمەی جەنگی دووهەمی جیهانیدا رێبەرایەتی حیزبی کۆمین تانگ و حوکمەتی چینی لە ئەستۆدا بوو. بەڵام لە ساڵی ١٩٤٨ لە بەرامبەر حیزبی کۆمۆنیستدا شکا و بە ناچار لە گەڵ ژمارەیەك لە هێزەکانی بەرەو دوورگەی تایوان (فورموز) پاشەکشەی کرد و لەوێ حوکمەتی نیشتمانی چین(تایوان)ی دامەزراند. چیانگ کای شك، هەمیشە بانگەشەی ئەوەی دەکرد کە رۆژێك دێت هێرش بکاتەوە سەر چین. کێشەی نێوان تایوان و چین هەتانووکەش هەر بەردەوامە و دەوڵەتی چین هەمیشە تایوان بە بەشێك لە خاکی وڵاتەکەی دەزانێ و هەتا ئێستاش بە شێوەیەکی رەسمی دانی پێدا نەناوە. ئەم مەسەلە بۆتە هۆی کێشە لە نێوان پێوەندییەکانی وڵاتی چین لە گەڵ وڵاتێکی بەهێزی وەك ئەمریکا. بۆیە لە ساڵی ٢٠٠٩ کاتێك ئەمریکا چەك و تفاقی جەنگی فرۆشت بە تایوان، چین رووی لەم وڵاتە گرژ کرد و کەوتە هەڕەشە لەمەڕ دەوامەی پێوەندییەکانیان.

کۆمینترن کومینترن Comintern

زاراوەی کۆمینترن، ناوی کورتکراوەی کۆمۆنیزمی نێودەوڵەتی یا ئەنتەرناسیۆنالی سێهەمە کە لە ساڵی ١٩١٩ لە مۆسکۆ بەڕێوەچوو. لە ئەنتەرناسیۆنالی سێهەمدا هەموو ئەو حیزبە مارکسی و کۆمۆنیستیانەی جیهان و کەسانی چەپڕەو کۆبوونەوە تا لە هەمبەر بڕیارەکانی کۆمۆنیستە میانڕەوەکان و حیزبە سۆشیال دیموکراتەکانی ئەورووپا لە ئینتەرناسیۆنالی دووهەم یەکبگرن و بەدژییان ڕاپەڕن. هەروا لەم کۆبوونەوەدا هەموو ئەندامانی کۆمینترن بڕیاریان دا شۆڕشێکی جەماوەری بەدژی سەرمایەداری و بۆرژوازی سازکەن بەڵام بەهۆی جەنگی جیهانی دووهەم و سەرهەڵدانی هیتلەر لە ئەڵمانیا(١٩٣٣)، کۆمینترن لە میانەی ساڵەکانی ١٩٣٦ تا ١٩٤٣ لە لایەن ستالین بە مەبەستی ڕاکێشانی سەرنجی هاوپەیمانان بۆ لای خۆی هەڵوەشایەوە.

کۆمنیفۆرم کومینفورم Cominfform

ناوی کورتکراوەی «نووسینگەی هەواڵگریی حیزبە کۆمۆنیستەکانی یەکیەتی سۆڤیەت» بوو کە لە ئۆکتۆبەری ١٩٤٧ بە دەستپێشخەری حیزبی کۆمۆنیستی یەکیەتی سۆڤیەت لە بەلگراد دامەزرا. مەبەستی کۆمینفۆرم، فراوانترکردنی چالاکی حیزبە کۆمۆنیستیەکانی وڵاتانی چێك وسلۆڤاکیا، بولگاریا، فەرەنسا، پۆڵەندا، مەجارستان، ئیتالیا، ڕۆمانیا و یۆگوسلاڤیا بوو. نوێنەری سۆڤیەت (ئاندری ژدانۆف)، بە ڕاگەیاندنی ئەوەی کە جیهان بە دوو ئۆردووگای سۆشیالیزم و سەرمایەداری دابەش بووە، کۆمۆنیستەکانی بۆ خەباتێکی بێوچان بەدژی سەرمایەداری بانگهێشت کرد و ئەمەش سەرەتای قۆناغی *شەڕی سارد**بوو. پاش دەرکردنی یۆگۆسلاڤیا لە ساڵی ١٩٤٨، ناوەندی کۆمینفۆرم لە بەلگراد بۆ بوخارێست گوازرایەوە. کۆمینفۆرم، هیچ کات نەیتوانی بە قەدەر *کۆمینترن** دەوری کاریگەر ببینێت هەر بۆیە لە ئاڤریلی ١٩٥٦ دوای هەوڵەکانی خرۆشچۆف بۆ ئاشت بوونەوە لە گەڵ یۆگوسلاڤیا، لێك هەڵوەشا.

کۆنترۆڵی چەك کنترل تسلیحات Arms Control

کۆنترۆڵی چەك، پرۆسەی ڕێسامەندکردنی بەکارهێنانی هەموو جۆرە چەکێکە. جیاوازی ئەم پرۆسە لە گەڵ *چەك داماڵین** لەوەدایە کە مەبەست لە چەك داماڵین، گەیشتن بە ڕێگایەکی ئاشتیخوازانەیە بۆ قت کردنی چەك و تەقەمەنی لە ڕیزی خەرج وبەرجی دەوڵەتەکاندا. کۆنترۆڵی چەك بە پێی ستراتیجی و پەیمانی جۆراوجۆر جێبەجێ دەکرێت کە دەکرێ بەم شێوەی خوارەوە ئاماژەیان پێ بکەین:

١) بەربەستکردنی ڕادە و جۆری ئەو چەکانەی کە لە شەڕدا بەکار دەچێت.

٢) بەربەستکردنی هێزی خاپوورکەرانەی چەکەکان لە ڕێگای کەمکردنەوەی جبەخانەکانەوە.

٣) کەمکردنەوەی گشتی ڕادەی چەکەکان.

٤) قەدەغە کردنی وەبەرهێنانی ئەو تەکنۆلۆژییانەی کە لە هاوسەنگی دەسەڵاتدا دەور دەبینن.

٥) دۆزینەوەی چارەسەرییەکی متمانەبەخش.

رێککەوتن لەسەر کۆنترۆڵی چەك، رێگرە لەبەردەم بەرهەمهێنانی هەندێ چەکدا و لە بەرامبەر وەبەرهێنانی ئەو چەکانەی کە مەترسی هەڵگیرسانی شەڕ دێنێتە ئاراوە، تەگەرە سازدەکات. لە ساڵی ١٩٤٥ بەملاوە زۆربەی رێککەوتننامەکانی کۆنترۆڵی چەك، خۆلاسە بۆتەوە لەسەر نەهێشتنی پەرەپێدانی چەکی ناوەکی، کیمیایی و بایەلۆجی، سیستەمی مووشەکی دژی بالستیك و کەمکردنەوەی تاقیکارییە ئەتۆمییەکان کە بریتین لە:

- پرۆتۆکۆلی ١٩٢٥ لە جنێڤ لە بابەت بەکارنەهێنانی گازی ژەهراوی و چەکی باکتریۆلۆجیك.
- پەیمانی ١٩٥٩ جەمسەری باشوور لە بارەی نەکردنەوەی بنکەی چەکداری لە باشوور.
- کۆنڤانسیۆنی ١٩٧٢ چەکە بایەلۆژییەکان لەمەڕ نەهێشتنی وەبەرهێنان و خاوەنداریەتی ئەم جۆرە چەکانە.
- پەیمانی ١٩٦٨ بەربەستکردنی چەکی ئەتۆمی (NPT).
- گفتوگۆ لەمەڕ بەربەستکردنی چەکی ستراتیجیك، ناسراو بە سالت* لە ساڵی ١٩٧٢.
- پەیمانی کەمکرنەوەی چەکی ستراتیجیك، ناسراو بە ستارتی یەك (١٩٩١).
- کۆنڤانسیۆنی ١٩٩٣ چەکی کیمیایی (CWC) کە خوازیاری لەناوبردنی هەماری چەکی کیمیایی دەوڵەتانی ئیمزاکردەیە لە ماوەی ١٠ ساڵدا.
- پەیمانی مین(ئەڵغام)ی دژە نەفەر ١٩٩٨(APLT) .

یەکێك لەو گرفتانەی کە لەسەر رێی کۆنترۆڵی چەکەکاندا پێش هاتووە، مەسەلەی سەلماندن و بەراست گەڕانی پرۆسەکەیە کە تەنانەت بە یارمەتی سەتەلایتی زۆر پێشکەوتووش ناکرێ بۆ جێبەجێ کردنی ئەم پرۆسە، بە دەوڵەتەکان متمانە بکرێت. بۆ نموونە ولاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا خۆی یەکێك لەو دەوڵەتانە بووە کە کۆنڤانسیۆنی ١٩٩٣ چەکی کیمیایی واژۆ کردووە کەچی رادەیەکی زۆری لەم جۆرە چەکانەی بەرهەم هێناوە و لە هەمارەکانی خۆیدا سەریەکی ناوە. لە لایەکیترەوە سەپاندنی گەمارۆی دیپلۆماسی و ئابووریش، تەنیا بەسەر ولاتانی لاوازدا زەختی دەهێنێ و بۆ ولاتانێکی وەك ئەمریکا و چین و رووسیا کاریگەری نابێت.

کۆنسوڵ — کنسول — Consul

کۆنسوڵ پۆستێکی گرنگی هەر شاندێکی دیپلۆماسییە کە ئەرکی راپەڕاندنی کاروباری باڵیۆزخانەیەك بەزۆری لە ئەستۆ دەگرێ. هەندێ لەو ئەرکانە بە پێی پەیماننامەی ١٩٦٣ ڤییەن بریتین لە:

- پاراستنی بەرژەوەندییەکانی دەوڵەت و هاوولاتیانی خۆی بە مەبەستی پەرەپێدانی پێوەندی بازرگانی و ئابووری و کولتووری.
- جێبەجێکردنی هەندێ کاروباری ئیداری وەك دەرکردنی ناسنامە و ڤیزە و تۆمارکردنی گرێبەستی

هاوسەرێتی و ئاسانکاری پێویست بۆ ئەو کەسانەی کە دەخوازن سەردانی وڵاتەکەی بکەن.

- ڕاگەیاندنی بەڵگەنامەی دادوەری و ئیداری و جێبەجێکردنی کاروباری دادوەری بە وەکالەت بە پێی ڕێککەوتننامە نێودەوڵەتییەکان و ...

باڵیۆزخانەکان دەتوانن جگە لە کۆنسوڵی جیٚنشین لە پایتەخت، لە شارە گرنگەکانی وڵاتی میوانیش کۆنسوڵگەری بکەنەوە. (بۆ نموونە کۆنسوڵی وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا لە هەولێر). ژمارەی ئەم کۆنسوڵگەریانە و ئەندامەکانی بەستراوەتەوە بە ئاستی پێوەندی و ڕێککەوتنی هەر دوو وڵات. ئەگەر وڵاتێك لە وڵاتێکی دیکە چەند کۆنسوڵگەرییەك بکاتەوە، دەتوانێ سەرکۆنسوڵگەریش دابمەزرێنێ کە چاودێری کاروباری کۆنسوڵگەرییەکان بکات. کۆنسوڵ یا سەرکۆنسوڵ، لە ڕووی کارگێڕییەوە لە خوارووی باڵیۆزە بەڵام لە کارەکانی خۆیدا سەربەخۆییەکی زیاتری لە ئەندامانی دیکەی باڵیۆزخانە هەیە. کۆنسوڵیش وەك فەرمانبەرە سیاسییەکانی دیکە، ماف پارێزراویی دیپلۆماسی هەیە. ئیمڕۆکە لە پێوەندییە نێودەوڵەتیەکاندا کۆنسوڵ بە چوار پلە دابەش دەکرێت کە بریتین لە:

١- سەرکۆنسوڵ، ٢- کۆنسوڵ، ٣- جێگری کۆنسوڵ، ٤- نوێنەری کۆنسوڵ.

کۆنفرانس کنفرانس Conference

١- کۆبوونەوەی نوێنەرانی سیاسی هەرخۆحەسێوی(تام‌الاختیار) دوو یان چەند دەوڵەت بۆ دۆزینەوەی ڕێگاچارە و گەیشتن بە دەرەنجامێك لەسەر مەسەلەیەکی سیاسی نێودەوڵەتی. ئەو ڕێگاچارە و دەرەنجامانە دەبێ لە بەڵگەنامەیەکی سیاسیدا بنووسرێت. بۆ نموونە کۆنفرانسی ئاشتەوایی جەنگی جیهانی یەکەم.

٢- کۆبوونەوەی وەزیری دەرەوەی وڵاتێك لە گەڵ نوێنەرانی ڕاسپاردەی دەرەوەی ئەو وڵاتە بۆ کۆڵینەوەی مەسەلەیەکی سیاسی. بۆ وێنە کۆنفرانسی لەندەن بۆ کاروباری بەلجیکا لە ساڵی ١٨٠٣ تا ١٨٣٩.

٣- کۆبوونەوەی نوێنەرانی چەند دەوڵەتێك کە ماف ئیمزاکردنی پەیماننامەیان نییە و تەنیا بۆ لێکۆڵینەوە و موتالای مەسەلەیەکی دیاریکراو دادەنیشن و ئەنجامی کۆڵینەوەکان بۆ تاقیکاری ئاراستەی دەوڵەتەکانی خۆیان دەکەن. بۆ نموونە کۆنفرانسی یاسای نێودەوڵەتی تایبەتی لاهای.

٤- کۆبوونەوەی ڕێکخراوەی ڕاوێژکاریی دەزگایەکی نێودەوڵەتی کە لە ڕێساکانیدا پێکهاتە و فۆرم و ئەرك و تەوزیمەکانی دیاری کرابێت. بۆ نموونە کۆنفرانسی نێودەوڵەتی کار و کۆنفرانسی گشتی یونسکۆ.

٥- کۆبوونەوەی ڕێکخراوە تایبەتییەکان کە نوێنەری دەوڵەتان تێدا ئەندامن. بۆ وێنە ئەنجومەنی خاچی سوور یا مانگی سوور.

ئەم زاراوە هەروا بۆ توێژینەوە و باسکردن لەسەر بابەتی زانستی و تەکنۆلۆجی خوێندکاران و قوتابیان بەکار براوە بۆ وێنە کۆنفرانسی خوێندکارانی کۆلێژی پزیشکی یا ئەدەبی.

کۆنفرانسەکانی جنێڤ کنفرانس‌های ژنو Geneva Conferences

ئەم زاراوە، ئەم زنجیرە کۆنفرانسە لە خۆ دەگرێ:

١ـ کۆنفرانسی مانگەکانی پێنج تا حەوتی ١٩٥٤ بۆ چارەسەر کردنی شەڕەکانی کوریا و هیندوچین کە بوو بە هۆی کۆتایی هاتنی داگیرکارییەکانی فەرەنسا لە ناوچەی باشووری ڕۆژهەڵاتی ئاسیا و سەربەخۆیی ڤیتنامی باکووری و باشووری و لائۆس و کامبۆجیا.

٢ـ کۆنفرانسی مانگی حەوتی ١٩٥٥ی سەرۆکی وڵاتان بە بەشداربوونی ئایزنهاور، خرۆشچۆف، ئایدن و ئۆدگار فۆر(سەرۆك وەزیرانی فەرەنسا) بۆ هێورکردنەوەی کرژیی شەڕی سارد.

٣ـ مانگی دوازدەی ١٩٧٣، کۆنفرانسی ئاشتی ڕۆژهەڵاتی ناوین لە ژێر چاودێری نەتەوە یەکگرتووەکان کە هیچ دەرەنجامێکی لێ نەکەوتەوە.

٤ـ کۆنفرانسی مانگەکانی ئۆکتۆبەر ـ نۆڤەمبەری ١٩٧٦ لە بابەت دۆزینەوەی ڕێگا چارەیەك بۆ زیمبابووە.

کۆنفرانسی ئاسایش و هاوکاری ئاسیا — کنفرانس امنیت و همکاری آسیا
Conference for Security and Cooperation in Asia (CSCA)

ئەم دانیشتنە هاوشێوەی «کۆنفرانسی ئاسایش و هاوکاری لە ئەوروپا»*یە کە بە مەبەستی پاراستنی ئاشتی و ئۆقرەیی لە ئاسیادا پێکهاتووە. دوابەدوای دانیشتنی سەرۆك کۆماری وڵاتانی ئێران، تورکیا و وڵاتانی ئاسیای ناوین لە عیشقاباد لە ساڵی ١٩٩٢ لە بارەی پێویستی ڕێکخستنێکی نوێ بۆ ئاسایش، سەرکۆماری قازاغستان پێشنیازی دامەزراندنی کۆنفرانسێکی لەم شێوەی چێکرد کە ئامانجەکانی بریتی بوون لە:

١ـ دەستەبەرکردنی گەرەنتییەك بۆ پیادەکردنی ئاسایش و ئۆقرەیی ناوچەکە لەسەر بنەمای سنوورە ناسراوەکانی ئەو کاتە.

٢ـ ئاسانکاری بۆ پەرەسەندنی هاریکاری لە نێوان وڵاتانی ناوچەکە.

٣ـ دیاریکردن و بەکارهێنانی پێوانە و پێکهاتەی یەکسانی سیاسی و کۆمەڵایەتی.

کۆنفرانس، سێ بابەتی بۆ وێککەوتن دیاری کردووە: ئاسایش، ئابووری و ئینسانی.

کۆنفرانسی ئاسایش و هاوکاری ئەوروپا — کنفرانس امنیت و همکاری اروپا
Conference on Security and Cooperation in Europe (CSCE)

ئەم کۆنفرانسە پێکهاتووە لە ٥٣ وڵاتی ئەندام کە لە دوای ئیمزاکردنی «کۆنفرانسی هلسینکی» لە ساڵی ١٩٧٥ بنیات نرا. ئامانجەکانی ئەم کۆنفرانسە لە «جاڕنامەی پاریس» کە لە ڕێکەوتی ٢١ی نوامبر ١٩٩٠ لە لایەن ئەندامەکانی ئیمزا کرا بریتی بوون لە:

پابەندبوون بە چارەسەری کێشە و ناکۆکییەکان لە ڕێگای ئاشتییانە و ڕێزگرتن لە بەهاکانی دیموکراسی و مافەکانی مرۆڤ. ئەم کۆنفرانسە هەنگاوێکی گرنگ بوو بۆ نەهێشتنی گرژیی لە نێوان هەردوو ئۆردووگای

رۆژهەڵات و رۆژاوا و هەڵوەشانەوەی سنوورەکانی نێوان ئەم دوو بلۆکە. گرنگترین بڕیاری کۆنفرانس، سەقامگیرکردنی سنوورەکانی ئەوکاتەی ئەورووپا بوو.

وەزیرانی دەرەوەی ئەم کۆنفرانسە هەموو ساڵێك پێکەوە دیدار دەکەن و بە پێی بڕیارنامەیەك ئەم دەزگایانەی خوارەوە بۆ پێشڤەبردنی کاروباری کۆنفرانس دامەزراون:

١ـ ناوەندی نووسینگەی کۆنفرانسی ئاسایش و هاوکاری ئەورووپا لە پراگ ـە.

٢ـ «ناوەندی بەرگرتن لە پێکدادان» بنکەکەی لە ڤییەنای وڵاتی نەمسایە.

٣ـ «نووسینگەی هەڵبژاردنی ئازاد» لە وارشەو (پۆڵەندا)یە.

ئەندامانی ئەم کۆنفرانسە بریتین لە:

ئاڵبانیا، ئەرمەنستان، نەمسا، ئازەربایجان، بەلجیکا، بووسنی هەرزەگۆیین، بریتانیا، بولغارستان، رووسیەی سپی، کەنەدا، کرۆڤاسیا، قوبرس، چێك، دانیمارك، فەنلاند، فرەنسا، گورجستان، ئەڵمانیا، مەجارستان، ئیسلەندا، ئیرلەندا، ئیتالیا، قازاغستان، قرغیزستان، لیتۆنیا، لیختنشتاین، لیتوانیا، لۆکزامبۆرگ، ماڵت، مۆڵداوی، موناکۆ، هۆڵەندا، نەرویج، پۆڵەندا، پۆرتوغال، رۆمانیا، فیدراسیۆنی رووسیە، سێن مارینۆ، سلۆڤاکیا، سلۆڤانیا، سپانیا، سوید، سویسرا، تاجیکستان، تورکیا، تورکمانستان، ئوکرایین، وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا، ئوزبەکستان، ڤاتیکان، یۆگوسلاڤیا (سیربستان و مۆنتێنگرۆ) و یۆنان.

لە دانیشتنی بوداپێست (٦و٥ ی دێسەمبری ١٩٩٤) ناوی ئەم کۆنفرانسە بوو بە «رێکخراوەی ئاسایش و هاوکاری لە ئەورووپا»(OSCE) .

کۆنفرانسی ئاسیا ـ ئەفریقا کنفرانس کشورهای آفریقایی ـ آسیایی

Afro-Asian Conference

ئەم کۆنفرانسە لە ئاڤریلی ١٩٥٥ لە باندۆنگی ئەندونیزیا پێکهات و یەکەم کۆنفرانسی نێوان ـ دەوڵەتانی کیشوەری ئاسیا و ئەفریقا لە ئەژمار دێت. ئەگەرچی ناکۆکییەکی توند لە نێوان وڵاتانی لایەنگری رۆژاوا و دەوڵەتانی لایەنگری کۆمۆنیستی و وڵاتانی بێلایەن لە ئارادا بوو بەڵام کۆنفرانسی باندۆنگ، چەند بڕیارێکی لەمەڕ هاریکاری ئابووری و کولتووری و خودموختاری و دژایەتی لە گەڵ کۆلۆنیالیزم دەرکرد. ئەم کۆنفرانسە، سەرەڕای دژایەتی چین، پشتگیری خۆی لە جاڕنامەی مافەکانی مرۆڤ راگەیاند.

وڵاتانی بەشدار بریتی بوون لە: ئەفغانستان، کامبۆج، سەیلان، ئەردەن، لائۆس، لوبنان، لیبریا، لیبی، نیپاڵ، پاکستان، ئێران، فیلیپین، عەرەبستان، سوودان، سووریا، تایلەند، تورکیا، ڤیتنامی باکووری و باشووری و یەمەن. توێژەرانی سیاسی نوێنەرانی قوبرس، ئەمریکا و کۆنگرەی نەتەوەیی ئەفریقاش بەم کۆنفرانسەوە دەلکێنن.

کۆنفرانسی ئاشتی رۆژهەڵاتی ناوین — کنفرانس صلح خاورمیانه
Middle – East Peace Conference

ئەم کۆنفرانسە لە مانگی ١٠ی ١٩٩١ بە دەست پێشخەری ئەمریکا و بە ئامادەبوونی دوو لایەنی شەڕ (عەرەب و ئیسراییل)، جۆرج بۆش(باوك) سەرکۆماری ئەمریکا و گورباچۆف سەرکۆماری ئەوکاتەی یەکیەتی سۆڤیەت، لە مەدرید پێتەختی ئیسپانیا گرێدرا. پاش چەند قۆناغ دانیشتن و گفتوگۆ، *رێکخراوەی رزگاری خوازی فەلەستین**و ئیسراییل پێکەوە رێککەوتنێکی ئاشتییان لە بەرواری ١٩٩٣/٩/١٣ لە ژێر سەردێری «اعلامیه اصول» بە ئامادەبوونی بیل کلینتۆن سەرکۆماری ئەمریکا و وەزیرانی دەرەوەی ئەمریکا و رووسیە لە واشینتۆن ئیمزا کرد. رێککەوتنێکی سازش لە نێوان ئەردەن و ئیسرایلیش لە رێکەوتی ١٩٩٤/٧/٢٥ لە کۆشکی سپی واژۆ کرا. جێی ئاماژەیە، ئیمزا کردنی ئەم رێککەوتنانامانە بووە هۆی نارەزایەتی گرووپە فەلەستینیەکان لەوانە، حەماس*و حیزبوڵلا.

کۆنفرانسی ئاشتی لاهای(١٨٩٩) — کنفرانس صلح لاهه (١٨٩٩)
Hague Peace Conference of 1899

ئەم کۆنفرانسە بە دەست پێشخەری نیکۆلای دووهەم، ئیمپراتۆری سۆڤیەت دامەزرا و لەسەر سێ مەسەلەی سەرەکی وێککەوتن:

١ـ دامەزراندنی دیوانی هەمیشەیی دادوەری، وەك سەرچاوەیەکی بڕواپێکراو.

٢ـ ئامادەکردنی یاسا و رێسای شەڕی زەوینی.

٣ـ پیادە کردنی رێککەوتننامەی ١٨٦٤ جنێڤ دەربارەی شەڕی دەریایی.

کۆنفرانسی دووهەمی لاهای لە رێکەوتی ١٩٠٧/٦/١٥ گرێ درا و سەرەڕای بە ئەنجام گەیاندنی بڕیارەکانی کۆنفرانسی یەکەم، رێککەوتنێکی نوێی لە بابەت رێساکانی بێلایەنی* و شەڕی دەریایی بە ئیمزا گەیاند.

کۆنفرانسی ئاڵمائاتا — کنفرانس آلماآتا — Alma-Ata Conference

ئەم کۆنفرانسە لە رێکەوتی ٢١دێسەمبری ١٩٩١ لە ئاڵمائاتا پێتەختی قازاغستان، بە بەشدار بوونی دوازدە کۆماری یەکیەتی سۆڤیەت واژۆ کرا کە تێیدا کۆتاییهاتنی تەمەنی یەکیەتی سۆڤیەت راگەیاندرا و بنیاتی پێکهاتەیەکی نوێ بە ناوی«وڵاتانی سەربەخۆی هاوبەش» دامەزرا. بەڵگەنامەی ئەم کۆنفرانسە لە لایەن هەموو کۆمارییەکانی سۆڤیەت جگە لە گورجستان، ئیمزا کرا. کۆمارییەکانی بەشدار لە کۆنفرانسەکە بریتی بوون لە:

ئازەربایجان، ئەرمەنستان، ئوزبەکستان، ئۆکراین، تاجیکستان، تورکمانستان، رووسیە، رووسیەی سپی، قازاغستان، قرغیزستان و مۆڵداوی.

کۆنفرانسی باکوور ـ باشوور کنفرانس شمال و جنوب
North-South Confrence

لە ڕێکەوتی ١٩٧٥/١٢/١٦ لەسەر بانگهێشتی «ژیسکار دیستەن» سەرۆك کۆماری ئەوکاتەی فرەنسا لە شاری پاریس نوێنەرانی وڵاتانی جیهان کۆبوونەوە تا سیستەمی پێوەندییە ئابوورییەکانی جیهان بگۆڕن. ئەو وڵاتانەی کە لە کۆنفرانسەکەدا ئامادە ببوون بریتین لە: ١٢ وڵاتی رووە و گەشەسەندن، بە نوێنەرایەتی پتر لە ١٠٠ وڵات کە ٢ ملیارد کەس حەشیمەتی جیهانیان لەخۆ گرتبوو، ٧ وڵاتی بەرهەمهێنی نەوت و نوێنەرانی وڵاتانی پیشەسازی جگە لە یەکیەتی سۆڤیەت و وڵاتانی ئەورووپای رۆژهەڵات. هۆی پێکهاتنی ئەم کۆنفرانسە بۆ بەرەنگاربوونەوەی ئەو گرفتانە بوو کە وڵاتانی پیشەسازی پاش بەرزبوونەوەی نرخی نەوت لە ساڵانی ١٩٧٣ و ٧٤ رووبەڕووی بوونەوە بەڵام لە رواڵەتدا ئەم کۆنفرانسە بۆ ئەو مەبەستە بوو کە زەمینەیەکی نوێ بۆ هاوکاری لە نێوان وڵاتانی پێشکەوتووی پیشەسازیی(باکوور) و وڵاتانی جیهانی سێهەم(باشوور) برەخسێنێ.

کۆنفرانسی باکوور ـ باشوور بە پێکهێنانی چەند لیژنەیەك بۆ توێژینەوە لەو بابەتانەی کە باس کراون، پاش ١٨ مانگ باس و گفتوگۆکردن بە هۆی ناکۆکییە سەرەکییەکانی نێوان وڵاتانی باکوور و باشوور نەگەیشتە هیچ ئەنجامێك و کۆتایی بە کارەکەی خۆی هێنا.

کۆنفرانسی پۆتسدام کنفرانس پوتسدام Potsdam Conference

کۆنفرانسی پۆتسدام لە میانەی ١٧ی ژوئییە تا ٢ی ئۆگۆستی ١٩٤٥، دوای خۆ بەدەستەوەدانی ئەڵمانیا و بە بەشداری بەرەی سەرکەوتووی جەنگی دووهەمی جیهانی(وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا، یەکێتی سۆڤیەت و بەریتانیا) بە مەبەستی جێبەجێکردنی بریارەکانی *کۆنفرانسی یاڵتا**، گرێ درا. لەم کۆنفرانسەدا ئەڵمانیا کرایە چوار بەش و هەر بەشێکی کەوتە ژێر دەسەڵاتی هەر یەك لە وڵاتانی ئەمریکا، سۆڤیەت، بریتانیا و فرەنسا و لیژنەیەکی پێکهاتوو لەو چوار وڵاتە، کاروباری ئەم وڵاتەی بەدەستەوە گرت.

هەر لەم کۆنفرانسەدا شاری بەرلین کرایە چوار بەش و بەڕێوەبردنی شارەکەش کەوتە ژێر دەسەڵاتی ئەو لیژنەیە. سوپای نازی و دەزگا سیاسییەکانی ئەڵمانیا هەڵوەشایەوە و دادگای سزادانی تاوانبارانی جەنگی پێکهات. بە گشتی ناکۆکییەکانی نێوان سۆڤیەت و وڵاتانی رۆژاوایی بووە بەربەست لە بەردەم بڕیارەکانی کۆنفرانسدا.

کۆنفرانسی تاران کنفرانس تهران Tehran Conference

لە ڕێکەوتی ١١/٢٨ تا ١٩٤٣/١٢/١ بە بەشداری سەرۆکی وڵاتانی ئەمریکا، بریتانیا و سۆڤیەت لە تاران گرێدرا بە مەبەستی پاراستنی سەربەخۆیی ئێران لە جەنگی جیهانی دووهەمدا و ئەم وڵاتانە بەڵێنیان دا هێزەکانی خۆیان لە ئێران بکشێننەوە(لەو کاتەدا ئێران لە لایەن هاوپەیمانانەوە داگیر کرابوو).

راگەیاندراوی هاوبەشی ئەم سێ وڵاتە ـ کە بۆ لێکدانەوەی شەڕ بەدژی ئەڵمانیا ساز درابوو ـ بریتی بوو لەوە کە سێ دەوڵەتەکە نەخشە و پلانەکانی خۆیان بۆ لەناوبردنی هێزەکانی ئەڵمانیا رێك بخەن و چۆنیەتی و کاتی هێرش بردنە سەر ئەم وڵاتەیان لە رۆژهەڵاتەوە بۆ باشوور دیاری کرد.

کۆنفرانسی جیهانی دژی رەگەزپەرستی — کنفرانس جهانی ضد آپارتاید

International Conference Againest Apartheid

ئەم کۆنفرانسە لە رێکەوتی ٢٢ تا ١٩٧٧/٨/٢٦ لە لاگۆس پێتەختی نایجیریا گرێ درا و بە پێی بڕیارێك لە هەموو وڵاتانی جیهان داوای کرد کە هیچ جۆرە چەکێك نەگەیەنن بە دەوڵەتی ئەفریقای باشووری چونکا ئەم دەوڵەتە سیاسەتی رەگەزپەرستانە پیادە دەکات. کۆنفرانس هەروا داوای کرد هیچ جۆرە هاوکارییەك لە بواری ئەتۆمی لەگەڵ ئەم وڵاتەدا بە ئەنجام نەگەیەنن.

کۆنفرانسی دومبارتون ئۆکس — کنفرانس دومبارتن اوکس

Dumbarton Oaks Conference

لە ١٩٤٤/٨/٢١ لە کۆشکی دومبارتون ئۆکس لە شاری واشنتۆن گرێ درا. لەم کۆنفرانسەدا نوێنەرانی وڵاتانی ئەمریکا، بریتانیا، سۆڤیەت و چین بەشدار بوون و لە بابەت دامەزراندنی رێکخراوەی نەتەوە یەکگرتووەکان پێکەوە گفتوگۆیان کرد. کۆنفرانسەکە تا ١٩٤٤/١٠/١٧ دەوامەی بوو تا ریزی پێشنیازەکان بڵاو کرایەوە. لە راستیدا ئەم پێشنیازانەش، بوو بە گەڵاڵەیەك بۆ جاڕنامەی نەتەوە یەکگرتووەکان. هەر لەم کۆنفرانسەدا داوا کرا بۆ پیادەکردنی ئاشتی لە جیهاندا ئەنجومەنێك بە ناوی *ئەنجومەنی ئاسایش** پێك بێت تا پێش بە ئەگەری روودانی هەر جەنگێك بگرێت. جگە لەوەش بڕیار درا پێنج وڵاتی گەورەی ئەمریکا، بریتانیا، سۆڤیەت، چین و فەرەنسا ئەندامی هەمیشەیی ئەنجومەنی ئاسایش بن و هەوڵی چارەسەرکردنی گرفتەکان و دابینکردنی ئاشتی جیهانی بدەن.

باسکردنی کێشەی دەنگدانی ئەندامان لە ئەنجومەنی ئاسایش تا ساڵێك بە هەڵپەسێراوی مایەوە تا سەرەنجام لە کۆنفرانسی یاڵتا بە بەشداری ئەمریکا، بریتانیا و سۆڤیەت، بڕیار درا ماف *ڤیتۆ** بۆ پێنج وڵاتی گەورە بمێنێتەوە.

کۆنفرانسی سان فرانسیسکۆ — کنفرانس سانفرانسیسکو

San Francisco Conference

ئەم کۆنفرانسە لە ١٩٤٥/٤/٢٥ بە بەشداری پەنجا وڵات لە شاری سان فرانسیسکۆی ئەمریکا پێکهات بە مەبەستی ئیمزاکردنی جاڕنامەی نەتەوە یەکگرتووەکان کە ئەویش لەسەر راسپاردەکانی *کۆنفرانسی یاڵتا ** پێکهاتبوو. وڵاتانی بەشدار لەم کۆنفرانسەدا ئەندامانی سەرەکی نەتەوە یەکگرتووەکان لە ئەژمار دەهاتن.

لەسەر داوای یەکیەتی سۆڤیەت، وڵاتی پۆڵەندا کە لەم کۆنفرانسەدا بەشدار نەبوو، وەك ئەندامی سەرەکی نەتەوە یەککگرتووەکان ناسێندرا. کەواتە کۆمەڵی گشتی نەتەوە یەککگرتووەکان، یەکەم دانیشتنی خۆی بە بەشداری ٥١ ئەندام دەست پێکرد. لەم کۆنفرانسەدا پێنج زمانی ئینگلیزی، فەرەنسی، رووسی، چینی و سپانیایی بە زمانە رەسمییەکانی نەتەوە یەککگرتووەکان دیاری کران و لە ١٩٤٥/٦/٢٦ بە ئیمزاکردنی هەموو وڵاتانی بەشداربوو، جاڕنامەی نەتەوە یەککگرتووەکان راگەیاندرا و لە ١٩٤٥/١٠/٢٤ جێبەجێ کردنی جاڕنامەکە دەستی پێکرد.

کۆنفرانسی نێودەوڵەتی پیشە کنفرانس بین‌المللی اشتغال
International Conference of Employment

ئەم کۆنفرانسە بە دەست پێشخەری رێکخراوەی نەتەوە یەککگرتووەکان لە ٤ تا ١٩٧٦/٦/١٧ لە جنێڤ بەڕێوە چوو. بەم بۆنەوە ١٣٠٠ کەسی پسپۆڕ بە نوێنەرایەتی دەوڵەت و یەکێتییە کرێکاری و خاوەن کارەکانی ١٢١ وڵاتی جیهان، لەسەر بانگهێشتی رێکخراوەی نێودەوڵەتی کار، بەشداری کۆنفرانسەکە بوون. ئامانجی سەرەکی ئەم کۆنفرانسە، باس و لێکۆڵینەوە و رێدەرکردن بە چۆنییەتی پەرەپێدان بە رێژەی کاری راستەقینە لە شارەکان بوو بە لەبەرچاوگرتنی مەسەلە جۆراوجۆرەکانی شار و دێهات. ئەم کۆنفرانسە لە راستیدا یەکەم هەنگاوی جیددی نێودەوڵەتی بوو لەمەڕ چۆنییەتی روبەڕوبونەوە لە گەڵ زیادبوونی رێژەی بێکاری لە جیهان.

بە باوەڕی زۆربەی توێژەرانی نێودەوڵەتی، ئەگەر بێتوو ئارێشەی بێکاری چارەسەر نەکرێت، رۆژبەرۆژ مەترسیدارتر دەبێت. کورت والدهایم، سکرتێری گشتی ئەوکاتەی نەتەوە یەککگرتووەکان لە پەیامەکەی خۆیدا گوتبووی: «ئەگەرچی مەسەلەی سەرەکی ئێمە پاراستنی ئاشتی جیهانییە بەڵام نکوڵی لێناکرێت کە سەرکەوتن بەسەر مەسەلەی بێکاریش هاوشانی ئاشتی لە ئەژمار دێت. گۆڕانکاری بەسەر پێوەندی ئابووری نێودەوڵەتی، دەبێ لە رێگای چاکسازی کۆمەڵایەتی و ئابووری وڵاتانی رووەو پەرەسەندن و شێوازی نوێی روبەرووبون لە گەڵ بێکاریدا بەهێزتر بکرێت».

کۆنفرانسی جیهانی کار، لە بڕیارەکانی خۆیدا لەسەر ئەم شتە جەغد دەکات کە زیادکردنی کار و پیشەی وەبەرهێن، هۆکارێکی گرینگە بۆ دابینکردنی پێداویستیە سەرەکییەکانی مرۆڤ بۆ وێنە خانوو، خواردەمەنی و خزمەتگوزارییە کۆمەڵایەتییەکان. بەم بۆنەوە کۆنفرانس، داوای هاوکاری نێودەوڵەتی دەکرد بۆ جێبەجێکردنی ئەم مەبەستە و پشتیوانی خۆشی لەمەڕ چاکسازی سیستەمی بازرگانی و ماڵی جیهان بە قازانجی وڵاتانی رووەوپەرەسەندن دەربڕی. کۆنفرانس، هەروا لەسەر راگواستنی تەکنۆلۆژی و مەسەلەی پەنابەران و هەلومەرجی نوێی کار، کۆڵینەوەی ئەنجامدا و برێك پارەشی لە سەندووقی پەرەسەندنی کشتوکاڵ بە مەبەستی داهێنانی ئیش و کار لە گوندەکان تەرخان کرد.

کۆنفرانسی یاڵتا — کنفرانس یالتا — Yalta Conference

ئەم کۆنفرانسە لە ڕێکەوتی ٤ تا ١٩٤٥/٢/١١ بە بەشداربوونی سەرۆکی وڵاتانی ئەمریکا، سۆڤیەت و بریتانیا لە شاری یاڵتا(باشووری نیمچە دوورگەی کریمێ) گرێ درا و ئەم بڕیارانەی خوارەوەی دەرکرد:

١ـ پاش خۆبەدەستەوەدانی ئەڵمانیا، ئەو وڵاتە بکەوێتە ژێر دەسەڵاتی فەرەنسا و وڵاتانی بەشدار لە کۆنفرانسەکەدا.

٢ـ *کۆنفرانسی سان فرانسیسکۆ** بە مەبەستی بڕیاردان لەمەڕ دامەزرانی ڕێکخراوەی نەتەوە یەکگرتووەکان و لە بابەت شێوازی ڤیتۆ کردنی بڕیارەکان لێکۆڵینەوە بکات.

٣ـ یەکیەتی سۆڤیەت ڕازی بوو کە لە ماوەی ٣ مانگدا لە گەڵ ژاپۆن بکەوێتە شەڕەوە.

٤ـ گەڕاندنەوەی دوورگەکانی «ساخالین» و «کوریل» بە سۆڤیەت و گەڕانەوە بۆ دۆخی ساڵی ١٩٠٤ لە «پورت ئارتۆ» و «دارن».

زاراوەی یاڵتا لە نەریتی سیاسیدا مانای دابەشکردنی جیهان لە پشتی درگا داخراوەکان دەدات.

کۆنفرانسی ٤+٢ — کنفرانس ۴+۲ — Conference ۴+۲

بریتییە لە دانیشتنێکی یەك ڕۆژە بە بەشداربوونی وەزیرانی دەرەوەی ئەمریکا، سۆڤیەت، فەرەنسا و بریتانیا لە لایەکەوە و وەزیرانی دەرەوەی ئەڵمانیای ڕۆژئاوا و ڕۆژهەڵات لە لایەکی ترەوە کە لە پێنجەمی ژووەنی ١٩٩٠ لە بون بەڕێوە چوو. لەم کۆنفرانسەدا مەسەلەی یەکگرتنەوەی دوو ئەڵمان، بە تایبەت بارودۆخی سیاسی و سەربازی ئەم وڵاتە یەکالا کرا. سەرباسی ئەم کۆنفرانسە، مەسەلەی ئەندامیەتی ئەڵمانیای یەکگرتوو بوو لە *پەیمانی ناتۆ** یا ئەندامەتی لە هەر دوو پەیمانی وارشەو و ناتۆدا. سۆڤیەت لە گەڵ ئەندامەتی ئەڵمانیای یەکگرتوو لە ناتۆدا دژایەتی دەکرد چونکا پێی وابوو ئەندامبوونی ئەم وڵاتە لە پەیمانێکی سەربازیدا دەبێتە مەترسییەك بۆ سەقامگیریی ئەورووپا. ئەمریکاش پێی وابوو کە دوابڕیار لە بارەی بەئەندامبوونی ئەڵمانیای یەکگرتوو، دەبێ لە لایەن وڵاتانی ڕۆژاواییەوە دەرکرێت.

کۆنفیدراسیۆن — کنفدراسیون — Confederation

یەکگرتنی چەند دەوڵەت بۆ هاریکاری و یارمەتیدان بە یەکتر بە کۆنفیدراسیۆن پێناسە کراوە. کۆنفیدراسیۆن، خاوەنی دەسەڵاتێکی ناوەندی نییە تاکوو بە سەر شارۆمەندانی هەموو دەوڵەتانی یەکگرتوودا سەروەری بکات. دەوڵەتانی ئەندامی کۆنفیدراسیۆن لە سیاسەتی ناوخۆیی و دەرەکیدا سەربەخۆن و مافی جیابوونەوە لە کۆنفیدراسیۆن پارێزراوە. وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا، بەر لەوەی ببێتە فیدراسیۆن (بڕوانە فیدرالیزم)، لە ساڵی ١٧٧٨ تا ١٧٨٧ بە شێوەی کۆنفیدراسیۆن ئیدارە دەکرا کە بریتی بوو لە: هیندوراس، نیکاراگووە و سەن سالوادۆر.

ئەڵمانیا لە (١٨١٥ تا ١٨٦٦) و هۆڵەندا لە (١٥٨٠ تا ١٧٩٥) دوو نموونەی سیستەمی کۆنفیدراسیۆن لە ئەژمار دێن. ئەگەرچی سویسرا، بە «کۆنفیدراسیۆنی سویسرا» خۆی ناساندووە بەڵام لە راستیدا بە شێوازی فیدراڵی ئیدارە دەکرێت. وڵاتانی ئەندامی کۆنفیدراسیۆن، بۆ پێوەندییە نێودەوڵەتیەکان بە شێوەیەکی جیاواز دەمێننەوە، بەڵام لە ناو خۆیاندا شەڕ بە شتێکی ناڕەوا دەزانن.

کۆنڤانسیۆن   کنوانسیون   Convention

کۆنڤانسیۆن یا کۆنڤانسیۆنی نەتەوەیی، ناوی کۆمەڵەیەکی گرنگی فەرەنسی بوو کە پاش ئەنجومەنی یاسادانان لە ٢١ سێپتەمبەری ١٧٩٢ لە لایەن خەڵکی ئەم وڵاتەوە دامەزرا. ئەم کۆنڤانسیۆنە بڕیاری لە سێدارەدانی لویی شانزەهەمی پەسند کرد و کۆمیتەی رزگاریی نەتەوەیی پێك هێنا و راسپاردەکانی خۆی نارده شارەکانی فرەنسا بۆ بڵاوکردنەوەی بیرۆکە و ئارمانجەکانی شۆڕش و پتەوکردنی هەست و سۆزی نیشتمانپەروەرانە.

لە زاراوەی سیاسیدا کۆنڤانسیۆن، واتای سازش و رێککەوتن و تەبایی دەگەیەنێ و بریتییە لەو ئەنجومەنانە کە لە کۆڕ و کۆبوونەوە جۆراوجۆرەکاندا دروست دەبن تا لەمەڕ کێشە گرنگەکان گفتوگۆ بکەن و بگەنە رێککەوتن. لە وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا، بەو کۆنگرە حیزبییانە دەگوترێ، کە بە مەبەستی دیاریکردنی پاڵێوراوانی سەرۆك کۆماری دەبەسترێ. هەروا بەو رێککەوتنانەش دەگوترێ کە لە بواری بازرگانی و بوارەکانی دیکەی هاوکاری لە نێوان وڵاتاندا گرێ دەدرێ. جگە لەمەش، پەیمانی بەرامبەر وڵاتانی دژ بەیەك بۆ گۆڕینەوەی دیلەکان و کۆتایی هێنان بە جەنگ و کۆبوونەوەی نوێنەرانی ویلایەتێك بۆ دەستنیشانکردنی پاڵێوراوە حیزبییەکان و دیاریکردنی ئامانج و پێڕۆی حیزب بە کۆنڤانسیۆن ناودەبرێت. لە کۆنڤانسیۆنە بەناوبانگەکان، دەکرێ ئاماژە بدەین بە کۆڤانسیۆنی نێودەوڵەتی ئاشتی لاهای(١٨٩٩ و ١٩٠٧)، کۆنڤانسیۆنی قەدەغەکردنی بازرگانی کۆیلە (١٩٦٣) و کۆنڤانسیۆنی پێوەندی دیپلۆماسی (١٩٦١).

کۆنڤانسیۆنی ئەوروپی پاراستنی مافەکانی مرۆڤ و ئازادییە بنەڕەتییەکان

کنوانسیون اروپایی حمایت از حقوق بشر و آزادی‌های اساسی

European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms

پەیماننامەیەك کە لە ساڵی ١٩٥٠ لە نێوان پانزە وڵاتی ئەورووپای رۆژاوا مۆرکرا بە مەبەستی پاراستن و مسۆگەر کردنی ئازادی و مافەکانی هاووڵاتیانی خۆیان. ئەم ماف و ئازادییانە بریتییەلە: مافی ژیان و ئازادی، قەدەغەکردنی کۆیلایەتی و دیلیەتی، دڵنیایی و بێ خەمی لە دەسگیرکردن، زینداني کردن و دوورخستنەوەی پڕوپووچ، مافی داکۆکی کردن لە دادگایەکی بێلایەن، ئازادی ئەندێشە و بیروڕا و ئایین و ئازادی کۆبوونەوە. (بۆ نموونە رێکخستنی یەکیەتی و ...)

لە ساڵی ١٩٥٩ «دادگای ئەورووپایی مافەکانی مرۆڤ» بە مەبەستی جێبەجێکردنی ئەم گرێبەستە دامەزرا

و هاووڵاتیان ماق ئەوەیان هەیە داواكاری و شكاتەكانیان لە دەوڵەتی خۆیان رادەستی كۆمیسیۆنی مافەكانی مرۆڤ بكەن. ئێستا ٢١ وڵاتی ئەوروپی لەم كۆنڤانسیۆنە ئەندامن و چەند پرۆتۆكۆلیشی پێ زیاد بووە.

كۆنڤانسیۆنی مافە سیاسیەكانی ژنان — مقاولەنامە حقوق سیاسی زنان

Convention on Political Rights of Women

ئەم كۆنڤانسیۆنە لە لایەن كۆمەڵی گشتی رێكخراوەی نەتەوەیەكگرتووەكان لە رێكەوتی ٢٠ی سێپتەمبەری ١٩٥٢ پەسند كرا. ئەم بڕیارنامە لە چوارچێوەی جێبەجێكردنی مادەكانی جاڕنامەی نەتەوە یەكگرتووەكان و جاڕنامەی گەردوونی مافەكانی مرۆڤ هاتە ئاراوە و بەم پێیە هەموو وڵاتانی ئەندام، بەڵێنیان داوە كە مافەسیاسیەكانی ژنان تا ئاستێكی یەكسان لەگەڵ پیاواندا بپارێزرێ. بە پێی ئەم كۆنڤانسیۆنە دەبێ ژنانیش، هاوشانی پیاوان لە مافەكانی هەڵبژاردن و پاڵاوتن و گەیشتن بە پلەوپایە ئیداریەكان بەهرەوەر بن.

كۆنگرەی نەتەوەیی ئەفریقا — كنگره ملی آفریقا

African National Congress

ئەم زاراوە بە بزاوتێكی سیاسی ئەفریقای باشووری دەگوترێت كە بۆ بردنەسەرەوەی ئاستی ژیانی رەش پێستەكان لە ساڵی ١٩١٢ بنیات نراوە. ئەم رێكخراوە لە ساڵی ١٩٢٦ لە گەڵ كۆمەڵەی هێندییەكان یەكییان گرت تاكوو ببنە نەتەوەیەكی یەكگرتوو. كۆنگرەكە بە رێبەرایەتی سەرۆك لیتۆلی (٦٧ـ ١٩٥٢) و بە سوود وەرگرتن لە شێوازی نەرم و بەدەر لە شەڕەنگێزی، خەباتی خۆیان بە دژی رەگەزپەرستی شێلگیرانەتر كرد بەڵام لە لایەن دەسەڵاتەوە بەرەورووی توندوتیژی بوون و سەركوت كران و لە ساڵی ١٩٦١ هەڵوەشێندرا. باڵی چەكداریی كۆنگرە ناسراو بە «شمشێری گەل» لە لایەن نیلسۆن ماندیلا (١٩١٨ـ   ) دامەزرا بۆ ئەوەی بەربەرچی شەڕەنگێزییەكانی حوكمەت بداتەوە. ئەم بزاوتە لە وڵاتانی دیكەی جیهان، نوێنەرایەتی سازكردبوو تاكوو ئەم وڵاتانە بۆ كۆتایی هێنان بە رژێمی رەگەزپەرستی لە گەڵ خۆیدا هاودەنگ بكات و بتوانێ دەسەڵات بگەڕێنێتەوە بۆ رەش‌پێستەكان.

لە ساڵی ١٩٩٠، دوابەدوای ئەو گۆڕانكاریانەی كە لە زۆربەی ناوچەكانی جیهان روویاندا دەوڵەتی ئەفریقای باشووری، چەند هەنگاوێكی بۆ لابردنی یاساكانی رەگەزپەرستی هەڵێنا. گرنگترینی ئەم هەنگاوانە كە لە لایەن دۆ كلۆرك، سەركۆماری ئەم وڵاتە (١٩٩٠) راگەیاندرا بریتی بوون لە:

ـ كۆنگرەی نەتەوەیی ئەفریقا، بە شتێكی قانوونی راگەیاندرا.

ـ رزگار كردنی خێرای نێلسۆن ماندیلا رێبەری كۆنگرە لە بەندیخانە. (ماندیلا، لە ساڵی ١٩٦٢ پاش گەڕانەوەی لە كۆنفرانسی«بزاڤی رزگاری و یەكیەتی ئەفریقا» كە لە ئادیسابابا بەڕێوە چوو، بە تاوانی بەزاندنی سنوور، دەكەوێتە بەندیخانە و ماوەی ٢٨ساڵ لە زیندان دەبێت).

لە ساڵی ١٩٩٤، یەکەمین هەڵبژاردنی دیموکراتیك لە ئەفریقای باشووری بەڕێوە چوو. کۆنگرەی نەتەوەیی ئەفریقای باشووری زۆرینەی کورسییەکانی پەرلەمان دەباتەوە و نێلسۆن ماندێلا وەك سەرکۆمار دیاری دەکات. بەڵام پاش ماوەیەك، ماندێلا کورسی دەسەڵات بۆ کەسانی دیکە جێدەهێڵێت و لە سیاسەت دوور ئەکەوێتەوە، هەر بۆیە وەك کەسایەتییەکی ناوداری ئەفریقا و جیهان دەمێنێتەوە.

کۆنەپارێزی/قایمەکاریی محافظه کاری Conservatism

بریتییە لە کۆمەڵێ ئەندێشە و ڕێبازی سیاسی کە بیروبۆچوون و نەریتە کۆنەکان بەبایەختر دەزانێت لە هەر چەشنە بیرۆکەیەکی نوێباو و ئەزموون نەکراو. کۆنەپارێزی لەسەر یاسا و ڕێباز و نەریت جەخت دەکا و پێی وایە کە هیچ کاتێك بە شێوەیەکی ڕەها، شەڕ و ئاژاوە لەسەر زەوی ریشەکێش ناکرێت چونکا زاتی مرۆڤ زاتێکی ناکامڵە. کۆنەپارێزی لە نەریتی سیاسی بریتانیادا خاوەنی پێگەیەکی بەهێزە. بەکارهێنانی زاراوەی کۆنەپارێز لەم وڵاتەدا لە ساڵی ١٨٣٥ تا ١٨٤٠ دەستی پێکرد و لەو کاتەوە جێگەی واتای مێژوویی«توری» گرتۆتەوە. لە سیستەمی سیاسی بریتانیادا حیزبی کۆنەپارێز، هەمیشە حیزبێکی سەرەکی لە ئەژمار هاتووە و کەسانێکی وەك ئیدمۆند بۆرگ، کالریج، پیل و دیزراییل، هەوڵیان داوە ئەم حیزبە گەشە پێ بدەن. ئەگەرچی کۆنەپارێزیی هیچکات نەبۆتە خاوەنی سیستەمێکی گونجاوی فەلسەفی بەڵام بە گشتی لەم بنەمایانەی خوارەوە پەیڕەوی دەکات:

کۆنەپارێزی لە بەرامبەر رادیکالیزم* و شۆڕشگێڕیدا رادەوەستێ. لە ڕوانگەی کۆنەپارێزێکەوە رادیکاڵ و شۆڕشگێڕ، دەخوازن بە ئامانج و مەبەستی تیۆری و قوتابخانەیی، زۆربەی دەزگا بایەخدارە کۆمەڵایەتییەکان لەناو ببەن. ئیدمۆند بۆرگ، هێرش دەکاتە سەر توندڕەوی (رادیکالیزم) و بە ڕێبازی دەمارگیرانە و دژ بە کولتووری گرانبەهای رابردووی دادەنێ و دەڵێ: پێویستە سوود لە ئەزموونی پێشوونانی خۆمان وەربگرین و ئەگەر چاکسازیش پێویست بێت، دەبێ لە گەڵ شکڵ و شێوازی رابردوودا بیگونجێنین. خاڵێکی مەترسیدار لە ڕێبازی کۆنەپارێزیدا بڕواهێنانە بە کەماڵی موتڵەق. چونکا هیچ شتێك بە قەدەر بەرجەستەکردنەوەی یۆتۆپیا بۆ پێشڤەبردنی راستەقینە زیانبار نییە. سیاسەت بە کردەوە، بێ توانایە و هیچ شتێك مەترسیدارتر لەوە نییە کە بۆ گەیشتن بە خەون و یۆتۆپیاکان زەبر و زەنگ بەکار ببرێت.

کۆنەپارێزی بۆ کۆنارایی، ڕێزێکی زۆر قایل دەبێت و هەر دەزگا یا نەریتێکی کۆمەڵایەتی کۆنتر و لە مێژینەتر بێت، لای ئەم ڕێبازە بەنرختره. کۆنەپارێزەکان، هەمیشە لەدووی ئەزموونی وەچەکانی پێشوون و هەوڵ دەدەن بە جەوهەری ڕۆحی ئەو ئەزموونانە، کلك وگوێی واقیعە کۆمەڵایەتییەکان بقرتێنن. لە بنەماکانی دیکەی ئەم قوتابخانە دەکرێ ئاماژە بدەین بە پاراستنی نەریتی لیبرالیزمی ئەوروپایی، ڕێزگرتن لە خاوەندارێتی تایبەتی و کەمکردنەوەی دەستێوەردانی دەوڵەت لە کاروباری ئابووری.

کۆنەپەرستی ارتجاع/گذشته گرایی Reactionarism

مانای وشەکە «گەڕانەوە»یە بەڵام بەمانای«پەرستشی رابردوو» یان «رابردووخوازی»بەکار هاتووە.

ئەم زاراوە دەرحەق بەو جۆرە گرووپ و حیزب و حوکمەت و خەڵکە بە کار هاتووە کە لە بەرامبەر هەرچەشنە گۆڕانکاریەکی ئابووری و کۆمەڵایەتی و سیاسیدا دژایەتی بکەن یان خوازیاری پووچەڵکردنەوەی هەندێ گۆڕانکاری و گەڕانەوە بۆ رابردوو بن. کۆنەپەرستی و پێشکەوتن خوازی لە هەر کۆمەڵگایەکدا شتێکی رێژەیی‌یە و پابەندی قۆناغی مێژوویی ئەو کۆمەڵگایە لە قەڵەم ئەدرێت. چونکا لەوانەیە ئەوشتەی کە لە کۆمەڵگایەك پێشکەوتن خوازانە لە ئەژمار بێت، لە کۆمەڵگایەکی‌تر کۆنەپەرستی بێت. لە هەر کۆمەڵگایەك کۆنەپەرستان، بریتین لە باڵی راستی توندڕەو (بڕوانە چەپ و راست)کە دەست و پێوەنیان پابەندی دەزگا ئابووری و کۆمەڵایەتیەکانی ئێستا و رابردووە و لە بەرامبەر هەموو گۆڕانکاریەك بەربەرەکانێ دەکەن.

کۆنەپەرستی دژی ستاندنەوەی دارایی و دەسەڵات لەدەست چینی سەردەست و رادەست کردنەوەی بە چینی ژێردەستە. سیستەمە ئیستبدادی و دسپۆتیزمەکان و هێزە لایەنگرەکانیان، لە جوملەی کۆنەپەرستانن. لە بەرامبەر کۆنەپەرستی‌دا هایراکییەك لە *کۆنەپارێزی** و ریفۆرمخوازی* و شۆڕشگێڕی ریز ئەکرێت.

کوێرباوەڕی/دەمارگرژی — تعصب/جمود فکری — Fanaticism

فاناتیسیزم، بە بیر و باوەڕی تەسك و کوێرانە دەگوترێ و مێشك تەسك یان کوێرباوەڕ کەسێکە کە دەربارەی بابەتە جۆراوجۆرەکان، غیرەت و هەست وخوستێکی تایبەت لەخۆی نیشان دەدا و بێ بەڵگە هەڵدەچێ و لایەنگری کوێرکوێرانە لە بابەتێکی سیاسی، ئایینی، کۆمەڵایەتی و ئابووری دەکات. مرۆڤی کوێرباوەڕ، کارەکانی خۆی لەڕووی ئاوەز و ئەندێشەوە ئەنجام نادات و گوتار و کرداری خۆی بە پێوەرە عەقڵییەکان هەڵناسەنگێنێ و لە ژێر کاریگەریی هەست وسۆزدا لە هیچ هەوڵ و کۆشش و فیداکارییەك درێخی ناکات و بۆ سەپاندنی بیروڕای خۆی لە هەموو ئامرازێك کەڵك وەردەگرێ. هەر بۆیە فاناتیسیزم، دژ بە فەلسەفە دەوەستێ چونکە فەلسەفە زانستی بیرکردنەوە و بەکارهێنانی هزر و ئاوەز و بەرهەمی ئاخافتن و گفتوگۆیە.

حاشای لێ ناکرێ کە کوێرباوەڕی لەو مەسەلانەی کە پێویستیان بە تێفکرین و ئەندێشە هەیە، نەوەك بەرەو دۆزینەوەی هەقیقەت رێنموونیمان ناکات، بەڵکوو دەبێتە لەمپەرێك لەبەردەم شیاندن و بەڵگاندنی ژیرانەی بابەتەکان. مرۆڤی تەسك بیر، رێگایەك شك نابات جگە لەوەی بیر و بۆچوونی خۆی بە زۆرەملێ داسەپێنێت. بەم بۆنەوە دەرفەتی توێژینەوە و شرۆڤەی بیروڕای خەڵکانی دیکەشی لە دەست دەرئەچێ.

کۆیلەداریی — بردەداری — Slavery

کۆیلەداری دیاردەێیکە کە پێوەندی دەسەڵاتدارێتی و ژێردەستەیی نیشان ئەدات. سنووری ئەم پێوەندییە لە دەسەڵاتی کۆیلەدار بە سەر مەرگ و ژیانی کۆیلەوە بگرە تاکوو رێسای وشکی چاودێری بە سەر مافەکانی دوولایەن، جیاوازە. رەگەزی سەرەکی ئەم دیاردە مافێکە کە کۆیلەدار بەو پێیە دەتوانێ کۆیلە

مەجبوور بکات هەندێ کار بە قازانجی ئەو ئەنجام بات. بازرگانی کۆیلە لە پێوەند لە گەڵ کشتوکاڵ لەو شوێنانە کە کرێکار کەم بن، ئاسایی بووە. کۆیلەداری لە ناومالْ، لە گەڵ کاروباری خێزان و خزمەتگوزاری شەخسی پێوەندی هەبووە. پاساوی ئەم کەشە بۆ کۆیلەدار ئەوە بووە کە سوود و بەهرەی ئابووری و ئاییبی کۆیلەکان دەستەبەر ئەکات.

کۆیلەداری دیاردەیەکی زۆر کۆنە و لە چوار هەزار ساڵ پێش زایین، لە شارستانییەتی سۆمەرەوە دەستی پێکرد. تەنانەت لە یۆنانی کۆنیش بووە. ئەرەستۆ، کۆیلەداری بە دەرەنجامی سروشتیی پێوەندی نێوان سوڵتە ـ فەرمانبردن و کۆیلە بە «دارایی زیندوو» ناوبردە ئەکات. یاسای روومی، کۆیلە نەك بە ئینسان نازانێ بەڵکوو لەگوێن کەرەستەیەك لە خزمەت ئامانجەکانی کۆیلەدار ناوبردەی ئەکات. یەکەمین شۆڕش و راپەڕینی کۆیلەکان بە رێبەرایەتی سپارتاکووس بەڕێوە چوو کە لە ساڵی ٧٣ی پێش زایین بەدژی رژێمی کۆماری رۆم خەباتیان کرد.

کۆیلەداری لە هەندێ شوێنی ئەورووپا لە سەدەکانی ناوەڕاست بەردەوام بووە. بەڵام پاش دەستێوەردانی مەسێحییەکان، حاڵ و وەزعیان باشتر بووە. لە قۆناغی نوێدا کۆیلەداری بەسرایەوە بە کارکردن لە ناو مەزرای گەورە لە وڵاتانی رۆژاوا و وڵاتانی موسوڵمان(وەك کەنین)و سەپان. لە سەدەی بیستەمدا سەرلەنوێ کۆیلەداری لە وڵاتانێکی پیشەسازی وەك ئەڵمانیای سەردەمی نازیسم، ژیایەوە. کۆیلەداری لە دوو سەرەوە پێوەندی بووە لە گەڵ ناسیۆنالیزمدا: لە لایەکەوە بەرهەمی هەست و سۆزی ناسیۆنالیستی حوکمەتێك بووە. لە لایەکی ترەوە، کۆیلەکان بە خۆڕاگری و راپەڕین، یارمەتییان داوە بە بەهێزکردنی ناسیۆنالیزم*.

مۆرکردنی پەیماننامەی ١٩٥٦ لە لایەن ٣٣ ئەندامی نەتەوە یەکگرتووەکان بۆ باشتر کردنی هەلومەرجی کۆیلەداری،نیشانەی دەوامەی سەرسەختانەی دیاردەی کۆیلەدارییە.

کەلتووری سیاسی — فرهنگ سیاسی — Political Culture

١ـ بریتییەلە کۆمەڵێ بڕوا و هەست و ئایدیال و نەریت و بۆچوون و بایەخی کەلتووری کۆمەڵگا یان سیستەمێکی سیاسی. ٢ـ ئاستی زانستی و رامانەی تاك و چین و توێژە جۆراوجۆرەکان لە دەسەڵات و سیاسەت. ٣ـ ئەرکی لایەنە تایبەتییەکانی کەلتووری گشتی کۆمەڵگا کە لە گەڵ چۆنییەتی هەڵسوکەوت لەگەڵ سیاسەت، هێز، دەسەڵات، ئازادی، عەدالەت، دەوڵەت، حوکمەت و سیستەمی سیاسیدا پێوەندی هەیە. ئەمەش دەرەنجامی ئەزموونی مێژوویی نەتەوەیە لە کاتی رواروویی لە گەڵ دیاردە و رووداوە سیاسییەکانی ئەو نەتەوەدا.

کەمالیزم — کمالیسم — Kemalism

بریتییە لە ئایدیۆلۆژیا و رێبازەکانی مستەفا کەمال پاشا ناسراو بە ئاتاتورك (١٩٣٨ـ١٨٨١)، یەکەم سەرۆك کۆمار و دامەزرێنەری تورکیای نوێ. رێبازەکانی کەمالیزم کە بەردی بنچینەی حیزبی خەڵکیی

تورکیا پێك دێنێت، بریتین لە: کۆماریخوازی، ناسیۆنالیزم، ریفۆرمخوازی، جیاوازی ئایین لە سیاسەت، سپاردنی کاروبار بە جەماوەر و دامەزراندنی دەوڵەتێکی دەسەڵاتدار و بەهێز. گرینگترین هەنگاوەکانی ئاتاتورك بۆ رۆژاوایی کردنی تورکیا، لابردنی چارشێوی ژنان، دانانی ناوی بنەماڵە بۆ خێزان، پەسندکردنی رۆژژمێری گریگۆری و گۆرینی خەت بە لاتین بوو. کەمالیزم، پاش ٧٥ ساڵ ئێستاش لەناو رێکخراوە کۆنەپارێزەکانی ئەم ولاتە وەك هێزەکانی ئەرتەش پشتیوانی زۆری لێدەکرێت. بەلام ئەم رێبازە لەمەر سیاسەتی هاوچەرخی جیهانی و ئازادی ئابووری و زیندووبوونەوەی ئیسلامی سیاسی و *کێشەی کورد** لەم ولاتەدا بەرەورووی پرسیار بۆتەوە.

کەمینە/ کەمایەتی   اقلیت   minority

گرووپێك، بە کۆمەڵێ تایبەتمەندی هاوبەشی نەتەوەیی، زمانی، کەلتووری و ئایینی کە بەو پێیە خۆیان لە زۆرینە*ی خەڵکی ولاتێك کە تێیدا دەژین، بە جیاواز دەزانن. ئەم وشیارییە هاوبەشییەی کەمایەتی لە ئاست ئەم جیاوازییانەدا ئەبێتە بنەمایەك بۆ ئامانج گەلێکی سیاسی تایبەت و لەم بەستێنەوە ئەکەونە ژێر ئازار و بێعەدالەتی و تاراندن: بۆ وێنە یەکسانبوون لە گەڵ زۆرینە(لە بەرانبەر بێعەدالەتی ئیش و کار) یان رەفتارێکی تایبەت(وەك پەروەردە بە زمانی زگماکی) یان داوای خۆدموختاری کردن(بۆ وێنە ئەرمەنییەکان لە ئیمپراتۆریەتی عوسمانی، کوردەکانی رۆژهەلاتی ناوین لە دەوڵەتانی ناوچەکە و کاتولیکەکانی ئایرلەندی باکوور). بە دەگمەنیش هەڵئەکەوێ کەمایەتییەك بە پێچەوانەوە، دەستی بە دەسەلاتی سیاسی بگا و ئینجا زۆرینە نەکەونە ژێر زەخت و فشارەوە(بۆ وینە رژێمی ئەفریقای باشوور لە قۆناغی رەگەزپەرستیدا). کەواتە «کەمایەتی» و«زۆرینە» بە پلەی یەکەم، چەمکی سیاسی لە قەڵەم ئەدرێن بەر لەوەیکە چەمکێکی عەددی بن.

لە پێش سەدەی ١٩ تەنیا کەمایەتییە ئایینیەکان بوون کە لە گۆرەپانی نەتەوەیی و نێونەتەوەییدا چالاکییان ئەنواند. لە سەدەی نۆزدە بەملاوە وشیاری نەتەوەیی پەرەی سەند، ئینجا کەمایەتییە نەتەوەییەکانیش گرنگایەتی زۆریان پێدرا. کەواتە لە روانگەی ناوخۆییەوە کەمایەتییە نەتەوەییەکان بەزۆری بۆ چاککردنی وەزعی خۆیان دەنگیان هەڵبری(بۆ وێنە چیکەکان لە ئیمپراتۆرییەتی بنەماڵی هاپسبۆرگ). کەچی لە روانگەی نێونەتەوەییەوە کەمایەتییەکان بوونە هۆی ئەوەیکە نەتەوەیەك نەتوانێ لە کاروباری نەتەوەکەی تردا دەستێوەردان بکات(وەك ئەوەیکە هیتلێر کەمایەتییە ئەڵمانی زمانەکانی، کردە دەسپێچکێك بۆ گوشارهێنان بۆ سەر دەوڵەتەکانی چێك و پۆڵەندا).

لە روانگەی زانستی سیاسیەوە هەبوونی کەمایەتی لە کۆمەڵگادا یەکێکە لە مەرجەکانی دیموکراسیەت. بە واتایەکی تر، هیچ ولاتێك دیموکرات نییە مەگەر ئەوەیکە کەمینەی لە خۆ گرتبێ. بایەخی دیموکراسیەتیش پابەندە بە دەور و رۆڵی کەمینە لە کۆمەڵگادا. کەواتە زامنکردن و بە رەسمییەت ناسینی دەوری کەمایەتی لە کۆمەڵگا ئەبێتە هۆی مانەوە و بەقای رژێمێکی دیموکراتی. بە هەمان شێوە کە هەرەشە و گورەشە لە کەمایەتیش دەبێتە هۆی لەکەدار بوونی دیموکراسی.

ئێستا کە لە ٩٤ وڵاتی جیهاندا شەڕ و ئاژاوە بەرپایە کە سەرچاوەی زۆریان دەگەڕێتەوە بۆ پشت گوێ خستنی خواست و مافەکانی کەمینەکان کە لە لایەن دەوڵەتانی پێوەندیدار بەم مەسەلەوە وەلا دەنرێت.

کیشۆت ئاسایی/پاڵەوانبازی کیشوت مآبی Quixotism

لە ناوی دۆن کیشۆت، پاڵەوانی داستانی میگڵ سێرڤانتس (١٦١٦-١٥٧٤) رۆمان نووسی ئسپانیایی وەرگیراوە کە بە واتای کەسێکی ئایدیال و گێل و بەسەزمان و دوور لە واقیعە کە هەمیشە شکست بخوات.

کێشەی کورد: بڕوانە ناسیۆنالیزمی کوردی.

گ

گانگستر — گانگستر — Gangster

ئەم زاراوە لە دوو وشەی Gang بە واتای دەستە و گرووپ و Ster بە واتای ڕێنوێنیکەر و بەشداربوون هاتووە. سەرجەم، واتای گرووپی خراپکار و ئاژاوەگێڕ و تێکدەر دەبەخشێ. گانگستریزم بە واتای لایەنگری کردنە لەو شێوازە.

گرووپی بانکی جیهانی — گروه بانک جهانی — World Bank Group

ئەم گرووپە پێکهاتووە لە ٣ ڕێکخراوەی نێودەوڵەتی (IGOs):

١- بانکی نێودەوڵەتی بۆ چاککردنەوە و پەرەسەندن (IBRD)، ئەم بانکە بە ناوی بانکی جیهانی ناوبانگی دەرکردووە کە مەبەستی ئەویش نوێکردنەوەی سیستەمی ئابووری وڵاتانی پەرەسەندووی سەردەمی جەنگی جیهانی بوو کە لێك هەڵوەشابوو. *بانکی جیهانی**، هاوجووتی سەندووقی نێودەوڵەتی دراوە.

٢- ڕێکخراوەی نێودەوڵەتی پەرەسەندن (IDA)، ئەم ڕێکخراوە لە ساڵی ١٩٦٠ بە مەبەستی بەخشینی قەرزی «سووك» بۆ یارمەتی بە ژێرخانی ئابووری و پەرەسەندن دامەزراوە.

٣- کۆمپانیای نێودەوڵەتی ماڵی(IFC) کە لە ساڵی ١٩٥٦ بە مەبەستی بەهێزکردنی کەرتی تایبەتی ئابووری لە وڵاتانی کەمتر پەرەسەندوو دامەزرا.

گرووپی فشار — گروه فشار — Pressure Group

لە وڵاتانی پیشەسازی نوێدا بیروڕای گشتی، کاریگەریی زۆری لە سەر ئاستی کۆمەڵگادا هەیە. لەم ڕووەوە گرووپی جۆراوجۆری کۆمەڵایەتی بە تایبەت گرووپە ڕەسمییەکان هەوڵ دەدەن بە شێواز و ئامرازی جۆراوجۆر *ڕای گشتی** بەرەو لای خۆیان ڕابکێشن. کەشوهەوای مۆدێرنی ئەم چاخە وایکردووە کە دامودەزگای بەرێوشوێن کە لە زاراوەی کۆمەڵناسیدا بە گرووپی فشار ناوی دەرکردووە، بێنە مەیدانەوە تاکوو ڕای گشتی لەگەڵ بۆچوونەکانی خۆیان هاوتەراز بکەن و بە ئامانجەکانیان بگەن. گرووپی گوشار بە گرووپێك دەگوترێت کە هەوڵدەدات بە گوێرەی بایەخپێدان و ئاراستەکانی خۆی یان جەماوەر (کە خۆی بە نوێنەریان دەزانێت) کاریگەری دابنێ لە سەر ئەو هێزانەی بڕیاری یاسایی دەدەن یاخود ڕێکخراوە حوکمییەکان (پەرلەمان، دەستەی حوکمەت، وەزارەت و دامودەزگاکان) و هەروەها گۆڕانکاری پێویست بهێنێتە ئاراوە.

کەواتە گرووپی فشار هەوڵ دەدات بە شێوەی راستەوخۆ یا ناڕاستەوخۆ کاریگەری دابنێن لەسەر رای گشتی و سەپاندنی بڕواکانی خۆیان بەسەر کۆمەڵگادا.

ئەو پێناوانەی کە ئەم گرووپانە بۆ گەیشتن بە ئامانجەکانیان بە شێوەیەکی ناڕەوا کەڵکی لێوەردەگرن بریتین لە:

پێناوی ئابووری: وەك بەخشینی خەڵات و بەرتیل دان بە جەماوەر.

پێناوی یاسایی: گرووپی گوشار هەوڵ دەدەن خواستەکانی خۆیان لە رێگای یاساکانەوە بەسەر خەڵکدا بسەپێنن بۆ ئەم مەبەستەش دزە دەکەنە ئەنجومەنی یاسادانانی وڵاتانەوە.

پێناوی تێکدەرانە: ئەم گرووپانە بۆ گەیشتن بە ئامانجەکانیان هەڵدەستن بە کاری تێکدەرانە و بشێوی و شەڕنانەوە لە وڵاتدا.

پێناوی پرۆپاگەندەیی: لە رێگای پرۆپاگەندەوە دەست دەکەن بە بڵاوکردنەوەی بیروڕای خۆیان بۆ گۆڕینی رای گشتی.

گرووپی ١+٥   گروه ١+٥   G 5+1

بریتییە لە پێنج ئەندامی هەمیشەیی ئەنجومەنی ئاسایشی نەتەوەیەکگرتووەکان (وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا، بریتانیا، فەرەنسا، سۆڤیەت و چین) لە گەڵ ئەڵمانیا کە لە بابەت کێشەی ئەتۆمی ئێران لە ساڵی ٢٠٠٦ بەملاوە لە گەڵ ئەم وڵاتە گفتوگۆیان دەکرد. وڵاتانی رۆژاوا، ئێران بەوە تۆمەتبار دەکەن کە بە شێوەیەکی پەنامەکی و نهێنی لە لەفافەی بەرنامەی ئەتۆمی ئاشتی خوازانەدا خەریکی پیتاندنی ئۆرانیۆمە و دەیهەوێت چەکی ئەتۆمی دروست بکات. ئێران ئەم شتە رەت دەکاتەوە و دەڵێ لە پیتاندنی ئۆرانیۆم بۆ بەرهەمهێنانی وزەی کارەبا کەڵك وەردەگرێ. لە ماوەی ٣ ساڵدا ئەنجومەنی ئاسایشی نەتەوەیەکگرتووەکان چوار بڕیاری بە دژی ئێران دەرکردووە و هەندێ ئاستەنگی و گەمارۆی ئابووری بە سەر ئەم وڵاتەدا سەپاندووە.

گرووپی ٦+٢   گروه ٦+٢   G 6+2

دوابەدوای رووداوە تیرۆریستییەکەی ٢٠٠١/٩/١١ و هێرشی ئەمریکا بۆ سەر ئەفغانستان لە ٢٠٠١/١١/٧ و جموجووڵە سەربازییەکەی هاوپەیمانی باکوور کە بووە هۆی رووخانی رژێمی تالیبان، گرووپی ٦+٢ دامەزرا. ئەم گرووپە پێکهاتووە لە نوێنەرانی ٦ وڵاتی دراوسێی ئەفغانستان، واتە: ئێران، پاکستان، ئوزبەکستان، تاجیکستان، تورکمانستان و چین و دوو وڵاتی دوور لە هەرێمەکە، واتە ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا و رووسیا. ئەم گرووپە لە سەروبەندی قەیرانی ئەفغانستان، هەستا بە گفتوگۆ و راوێژ لەمەڕ چارەسەرکردنی قەیرانەکە و دۆزینەوەی رێگایەك بۆ سەقامگیرکردنی ئاشتی و دیاریکردنی پلانی سیاسی داوارۆژی ئەفغانستان.

گرووپی ٨ — گروه ٨ — G - 8

ئەم گرووپە لە سەرەتای دامەزرانییەوە پێکهاتبوو لە ٧ وڵاتی گەورەی پیشەسازی جیهان واتە: ئەڵمانیا، بریتانیا، ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا، ئیتالیا، ژاپۆن، فرەنسا و کەنەدا، بەڵام لە دوای رووخانی یەکیەتی سۆڤیەت (١٩٩١)، فیدراسیۆنی رووسیاش لە کۆبوونەوەکانی ئەم گرووپەدا بەشداری دەکات. هەر بۆیە لە دانیشتنی ١٩٩٨ی لەندەن، بە شێوەیەکی فەرمی ئەم وڵاتەش بوو بە ئەندامی گرووپەکە و گرووپی حەوت، ناوی خۆی بە گرووپی ٨ گۆڕی. رێبەرانی ئەم هەشت وڵاتە، ساڵی جارێك و هەندێ جاریش لە کاتی نائاساییدا کۆبوونەوە ساز دەکەن و گەلێك لە کێشە و گیروگرفتە ئابووری و سیاسییەکانی جیهان لەم دانیشتنانەدا تاوتوێ دەکرێن. بۆ نموونە لە دانیشتنی ساڵی ٢٠٠٦ کە لە سانپێتەرزبۆرگی رووسیا بەڕێوە چوو، وێڕای باسکردن لە بابەتی تایبەتی گرووپەکە، لەسەر دۆسییەی ئەتۆمی ئێرانیش لێکۆڵینەوە کرا. گرووپی ٨ لەم چەن ساڵەی دواییدا دەرگای بە رووی ١٢ وڵاتی دیکەی جیهان کە خاوەنی ئابوورییەکی رووەو گەشەسەندنن بۆ وێنە بەرازیل و هیندستان ئاوەڵا کردووە و وێدەچێ لە داهاتوودا شوناسی گرووپەکە تووشی گۆڕان بکات.

گرووپی ١٥ — گروه ١٥ — G - 15

ئەم گرووپە لە ساڵی ١٩٨٩ لە لایەن هەندێ لە وڵاتانی رووەوگەشەسەندن، بە مەبەستی چۆنیەتی دانوستان و هەڵسوکەوت لە گەڵ وڵاتانی پیشەسازی جیهان و پێکهاتەگەلێکی وەك گرووپی ٨ و رێکخراوەی بازرگانی جیهانی دامەزرا. ئەگەرچی ژمارەی ئەندامەکانی لە ساڵی ٢٠٠٠ گەیشتە ١٨ وڵات، بەڵام ناوبانگەکەی هەر بە ناوی گرووپی ١٥ ماوەتەوە. ئەندامانی ئەم گرووپە بریتین لە: ئەرجەنتین، ئەلجەزایر، ئەندونیسیا، بەرازیل، پیرۆ، جامایکا، زیمبابوا، سەنگال، مالیزیا، میسر، مەکزیك، نایجیریا، ڤینزۆئیلا، هیندستان، شیلی، ئێران، کێنیا و کۆلۆمبیا. لە بەیاننامەی حەوتەمین کۆبوونەوەی سەرۆکی وڵاتانی ئەندام کە لە ساڵی ١٩٩٧ لە کوالالامپوور دەرکرا، ئاماژە کراوە: ئەگەرچی رێکخراوەی بازرگانی جیهانی چوارچێوەیەکی گرینگە بۆ ئاسانکاری بازرگانیکردن لە جیهاندا بەڵام پێکهاتێکی نایەکسانە و هەموو وڵاتان ناتوانن بە شێوەیەکی یەکسان لە بەرژەوەندی و مافەکانی خۆیان داکۆکی بکەن.

گرووپی ٧٧ — گروه ٧٧ — G-77

ئەم گرووپە لە کۆنفرانسی بازرگانی و گەشەکردنی نەتەوە یەکگرتووەکان (١٩٦٤) ناسراو بە «ئانکتاد» بە بەشداری ٧٧ وڵاتی رووەو گەشەکردن پێکهات بۆ ئەوەی ببێتە گرووپێکی فشار و لە بەرژەوەندییەکانی وڵاتانی بەرەو گەشەکردن داکۆکی بکات. یەکەم دانیشتنی ئەم گرووپە لە ساڵی ١٩٦٧ لە ئەلجەزیرە گرێ درا و لەو کاتەوە تا ئێستا ژمارەی ئەندامانی هەر زیادی کردووە بە چەشنێك کە ئێستا ژمارەی ئەندامەکانی گەیشتۆتە ١٣٠ وڵات بەڵام ناوەکەی هەر نەگۆڕاوە. دانیشتنەکانی ئەم گرووپە بۆتە هۆی گەشەکردنی

پێوەندی بازرگانی لە نێوان وڵاتانی ئەندام بەڵام هەر نەیتوانیوە هەندێ لە ئامانجە سەرەکییەکانی وەك پاراستنی توانای کڕینی کەرەستەی خاو، بپێکێت.

گشتاپۆ گشتاپو Gestapo

ئەم زاراوە کورتکراوەی ئەم دێڕە ئەڵمانییەیە (Geheim Staats Polizie) کە واتای پۆلیسی نهێنی ڕژێمی نازی دەبەخشێ. ئەم دەزگا پۆلیسیە لە مانگی ئاڤریلی ١٩٣٣ لە لایەن گۆرینگ دامەزرا و پاشان کەوتە ژێر دەستی هیملەر و ئینجا لەگەڵ S. S (یەکە سەربازییەکانی ئەڵمانیای نازی) تێکەڵ کرا. گشتاپۆ، لە بەرامبەر هیچ ئۆرگانێکی دادوەری و چاودێریدا خۆی بە بەرپرسیار نەدەزانی و بە شێوەیەکی خودسەرانە ڕەفتاری دەکرد. هەر بۆیە دەسەڵاتێکی ڕەها و بێسنووری بەدەست هێنا و دەستی دایە تیرۆر و کوشتن و نەخشە و پلانی بەرهەڵستکارانی ئاشکرا دەکرد و سزای دەدان. پاش شکستی ئەڵمانیا لە جەنگی جیهانی دووهەم دادگای نۆرمبێرگ، گشتاپۆی لەگوێن ڕێکخراوەیەکی تاوانکار و دژ بە بنەما مرۆییەکان لەقەڵەم دا و سزای بەسەریا سەپاند.

گفتوگۆی شارستانییەتەکان گفتگوی تمدنها Dialogue Among Civilizations

پڕۆژە بڕیارێك لە بەرامبەر تیۆری «ململانێی شارستانییەتەکان» و بیرکردنەوە دەربارەی گفتوگۆ لە جیاتی ململانێ و ڕواورووبی بۆ چارەسەر کردنی کێشەکان. ئەم پێشنیازە لە دانیشتنی سەرۆکی وڵاتانی ئەندامی *ڕێکخراوەی کۆنفرانسی ئیسلامی** لە تاران (١٩٩٧) لە لایەن محەمەد خاتەمی سەرۆك کۆماری ئێران ئاراستە کرا و دواتر لە دوازدەیەمین دانیشتنی وڵاتانی ئەندامی بزووتنەوەی بێ لایەن* (١٩٩٨) لە ئەفریقای باشووری چێ کرا. هەمان ساڵ لە کۆمەڵی گشتی نەتەوەیەکگرتووەکان هاتە ئاراوە و لە دانیشتنی ٢٣ ئۆکتۆبەر، بەکۆی دەنگ پێشنیازی ئێران کەوتە بەرباس و سەرەنجام لە ٤ی نۆڤەمبەر بڕیار درا کە ساڵی ٢٠٠١، بە ناوی ساڵی گفتوگۆی نێوان شارستانییەتەکان لە ئاستی جیهاندا پەسند بکرێت.

گلاسنۆست گلاسنوست Glasnost

گلاسنۆست وشەیەکی ڕووسییە بە واتای ڕەپ و ڕاستی بەڵام لە زاراوەی سیاسیدا بریتیە لە کەشوهەوای کراوەی سیاسی و «پرۆسەی دیموکراتیزەکردنی» بلۆکی سۆشیالیستی. ئەم زاراوە دوابەدوای بە دەسەڵات گەیشتنی گۆرباچۆف، ڕێبەری سۆڤیەت ڕەواجی زۆری پەیدا کردووە. گلاسنۆست و پێرۆستریکا دوو زاراوە بوون کە لە لایەن ڕێبەرانی یەکیەتی سۆڤیەت شانبەشانی یەکتر بۆ پیادەکردنی سیاسەتەکانیان بەکار دەبران. لە ئەنجامی گلاسنۆست، گۆرباچۆف دەرفەتی بە ڕۆژنامەنووسانی سۆڤیەت دا کە باس لە کەموکووڕی و گەندەڵی وڵات بکەن و ئاندرە ساخارۆڤ لە تاراوگە گەڕاندەوە و گەلێك لە نەیارانی سیاسی لە

بەندیخانە ئازادکرد. ئەم گۆڕانکارییانە لە لایەن ڕۆژاواوە پێشوازی لێکرا و ئاکامەکەشی هەڵوەشانەوەی یەکیەتی سۆڤیەت بوو لە ساڵی ١٩٩٠.

گوبینیزم گوبینیسم Gobinism

بیروبڕوای ژۆزف گۆبینۆ (١٨٨٢ـ ١٨١٦) دیپلۆمات و ڕۆژهەڵاتناسی فەڕەنسی کە لە کتێبەکەی خۆی بەناوی «نایەکسانی ڕەگەزی مرۆڤ»، لەسەر بنەمای باڵادەستی ڕەگەزی ئاریایی داڕشتووە. ئەم بیروبڕوایە دواتر کاریگەری زۆری لەسەر «ئەفسانەی باڵادەستی ڕەگەزی نۆردیك» و فەلسەفەی ئەڵمانیای نازی دانا.

گوتار/دیسکۆرس گفتمان Discourse

پێشینەی ئەم زاراوە دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی ١٤ زایینی کە لە ریشەی discurrere یۆنانی بە واتای بزووتن بە دەوروبەردا وەرگیراوە. مانای گشتی گوتار بریتییەلە گفتوگۆ و ئاخاوتن وەك لقێکی زانستی. بەڵام لە زاراوەدا بریتییەلە پێوەندی نێوان زمان و واقیعە کۆمەڵایەتیەکان یا پێوەندی پەیڤ و کارلێکە فیکری و کۆمەڵایەتیەکان کە ئەویش کۆی چالاکییەکانی مرۆڤ لە بواری سیاسی و کۆمەڵایەتی و زانستی و هونەری لەخۆ دەگرێت. گوتار، دیاردە یان پرۆسەیەکی کۆمەڵایەتییە کە خاوەنی بنیچە و زەمینەیەکی کۆمەڵەکییە. دەربڕینی بیروبۆچوون و پەیڤ و ڕستە و گوزارە و ماناکانیان، پێوەندی بەوە هەیە کە ئەم دەربڕینە، چۆن و لە لایەن چ کەسێك و لە چ ساتەوەختێکدا و بەدژ یان بە قازانجی چ کەسێك دەبێت.

ئەم زاراوە لە لایەن ئانتۆنی گرامشی(١٩٣٧ـ ١٨٩١)، بە تەرزێکی لاوەکی و میشل فۆکۆ(١٩٨٤-١٩٢٦)، بە شێوازێکی ئاشکرا بەکار براوە. هەڵبەت فۆکۆ یەکەم کەس نییە کە بەستێنی گوتار راکێش دەکاتە هەناوی کۆمەڵگاوە بەڵکوو ئەو هەنگاو دەنێتە جێ‌پێی کەسانێکی وەك مارتین هەیدگێر و ئیمیل بنونیست.

بە بۆچوونی فۆکۆ، گوتار بریتییەلە جیاوازیّ نێوان ئەو شتەی کە دەکریّ لە سەردەمێکی دیاریکراو (بە پێی ڕێسا و لۆژیك) بە هەقیقەت بگوتریّ و ئەو شتەی کە لە واقیعدا دەگوتریّ. فۆکۆ گوتارەکان بە پێی ڕێژەی پێوەندییان بە دەسەڵاتەوە پێناسە دەکات. لەم روانگەوە گوتار، دەربڕینی ئایدیالیستی وەهم و گومانەکان نییە بەڵکوو لە بەستێنێکی ماتریالیستیدا بەشێك لە پێکهاتەی دەسەڵات لە ئەژمار دێت. گرینگی گوتار لە دەرخستنی گەمەی دەسەڵاتدایە لە پێگە دیاریکراوەکانیدا. کەواتە بۆ دەرك پێکردن بە مێژووی گوتارەکان دەبیّ خودی گوتارەکان موتالا بکرێت تاکوو بەم بۆنەوە پەردە لەسەریان هەڵماڵدرێت. فۆکۆ پێی وایە کە گوتار پێکهاتێکە لە چەند هێمایەك بەڵام کاریگەرییەکەی لەم هێمایانە زیاترە. ئەم تایبەتمەندییە ناهێڵێت گوتار دابەزێنێتە ئاستێکی ساکاری زمان و پەیڤ و ئاخاوتن. گوتار ڕۆشنکەرەوەی تایبەتمەندیی مێژوویی ئەو شتانەیە کە گوتراوە و ئەو شتانەش کە هێشتا نەگوتراوە. گوتار کۆمەڵێك گوزارەیە کە لە قۆناغێکی مێژوویی تایبەتدا بەرجەستە دەبێت و لە سەر زۆربەی بەستێنە سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئابووری و فیکرییەکان لەنگەر ئەگرێت. بە باوەڕی فۆکۆ گوتار، کۆمەڵێك کردەوەیە کە بە شێوەیەکی سیستماتیك

بابەتگەلێك دەوروژێنێ كە خۆبەخۆ باس و لێوەكۆڵین بەرهەم دێنێت. بە تێپەڕبوونی زەمەن، گوتارەكانیش تووشی گۆڕان دەبن. وەك چۆن شێوازی بیركردنەوە و باسكردن لە بابەت چەمكگەلێكی وەك ئازادی و ئاسایش و مۆدێرنیتە تووشی گۆڕان هاتوون.

گۆشەگیریی/ دوورەپەرێزیی كنارە گیری/ انزواگرایی Isolationism

سیاسەت یان داكۆكی لە سیاسەتێك كە بۆ پاراستنی بەرژەوەندی نەتەوەیی ولاتێك، ئەوە بە باشتر ئەزانێ كە لە گەڵ ولاتانی دیكە پێوەندی نەكاتەوە. گۆشەگیری سیاسی و ئابووری ئەگەرچی بە ئامانجێكی سیاسییەوە بێت بەلام لە واقیعدا دژوارە. ژاپۆن جارێك لە سەدەی بیستەمدا بە تەواوەتی لەم قۆناغە تێپەڕی بەلام ولاتە یەكگرتووەكانی ئەمریكا و بەریتانیا ـ كە كاتی خۆی ئەم سیاسەتەیان گرتە بەر ـ نەیانتوانی بە تەواوەتی پێی بگەن.

وشەی دوورەپەرێزیی(isolation) كاتێك مانای سیاسی لەخۆ گرت كە بەریتانیا لە ۱۸۹۰ تا ۱۹۰۰ لەبەرامبەر دوو بەرەی دەولەتەكانی «سێكوچكەی یەكگرتوو» و دەوڵەتانی هاوپەیمان لە گەڵ فەرەنسە و سۆڤیەتدا سیاسەتی«گۆشەگیری مەزن»ی گرتە بەر. زاراوەی دوورەپەرێزیی لە سەدەی بیستەمدا بۆ چەن لایەنێكی سیاسەتی دەرەوەی ئەمریكا و ئەندێشە و رێبازی هەندێ گرووپ بەكار هاتووە. ئەمریكا، دوای شەڕی جیهانی یەكەم ئەگەرچی لە كاروباری نێونەتەوەییدا دەستی بوو بەلام هیچ بەرپرسیارییەتێكی لە ئەستۆ نەگرت و لە كۆمەڵی نەتەوەكان و دادگای نێونەتەوەییدا بەشداری نەكرد. نزیكایەتی ئابووری و سیاسی جیهان و رووداوەكانی دوو شەڕی جیهانی، كارێكی كرد دوورەپەرێزیی لە ناو سیاسەتی نەتەوەییدا بێ بایەخ ببێت.

گەمارۆ/ئابلۆقە محاصره/ دریابندان blockade

بەرگرتن بە كالا و شمەكی پێویستی ولاتی دوژمن لە رێگای دەریا یان ئاسمان كە سەرەنجام بە گەمارۆی دەریایی كۆتایی پێ دێت. ئابلۆقە، بۆ ئەوەی بتوانێ وەك سزایەكی لەبار ئیش بكات ئەبێ لە هەمبەر پاپۆرە بێلایەنەكانیش بەڕێوە بچێت كە ئەمە لەباری یاسا نێودەوڵەتییەكانەوە كێشە سازدەكات. بە پێی یاسای نێودەوڵەتی، ئەكرێ دەست بەسەر ئەو پاپۆرە بازرگانیانەی كە گەمارۆكە دەشكێنن، بگیردرێ. نموونەی گەمارۆ، هەوڵەكانی بەریتانیا بوو لە هەر دوو شەڕە جیهانیەكە بۆ گەمارۆی دەریایی ئەڵمانیا. نموونەیەكیتر، گەمارۆی ولاتی كووبا بوو لە لایەن ولاتەیەكگرتووەكانی ئەمریكا لە ساڵی ۱۹٦۲.

گەندەڵیی سیاسی فساد سیاسی Political Corruption

كەڵك وەرگرتن لە دەسەلاتی سیاسی بۆ گەیشتن بە قازانجی شەخسی و ناڕەوا بە گەندەڵی سیاسی لە قەڵەم دراوە. گەندەڵی ماڵی و ئیداری، گرنگترین لایەنی گەندەڵی سیاسی لە ئەژمار دێت. ڤیتۆ تانزی،

هۆکارەکانی بڵاوبوونەوەی گەندەڵی، بەم شێوە ناوبردە ئەکات:

١- یاسا و ڕێساکان (وەك دەرکردنی ئیجازەنامە، بە ناوچەیی کردنی ئیش و کارەکان).

٢- چاودێری کردنی ڕیککەوتننامەی کڕین و سەرمایەدانانی دەوڵەتی (وەك دروستکردنی ڕێگاوبان پرد و فرگە).

٣- ئەو بەرنامانەی کە پاڵنەرن بۆ باجدان.

٤- چاودێری بە سەر ڕەوتی دامەزراندنی کارمەندان.

٥- ماهییەتی سیستەمی سیاسی.

٦- ماهییەتی سیستەمی سزادان.

بە بڕوای تانزی، گەندەڵی سیاسی لە زۆربەی وڵاتان لە ژێر سەری ڕێبەرانی سیاسییەوەیە و لە هەندێ وڵاتی دیکە لە لایەن کاربەدەستانی دەوڵەت و کارمەندانی شارەوانییە. ئەو دەوڵەتانەی کە بە پێی بەرنامەی ئایدیالی بەهێز و شۆڕشگێڕانە، ئەگەن بە دەسەلات، ڕەنگە بتوانن تا ماوەیەك بە پاڵپشتی ئەم ئایدیالە و هەستوخوستی شۆڕشگێڕانە، گەندەڵی کۆنترۆڵ بکەن بەلام هەر کە هەست و سۆزەکە نیشتەوە، سەرلەنوێ هەڵ ئەداتەوە و پەرە ئەستێنێ و ڕیشە دائەکوتێ. لە سیستەمی دیموکراسی ڕاستەقینەدا گەندەڵی ڕێبەران و بەرپرسانی سیاسی کۆنترۆڵ ئەکرێت یان ئاشکرا ئەبێت و بەری پێ ئەگیردرێت و بە دەگمەن ئەگاتە ئاستی گەندەڵی لە وڵاتانی ئیستبدادیدا.

ل

لاییک/لادین لائیک Laic

ئەم زاراوە لە ریشەی لاتینی laicus (بە واتای پابەندیی بە خواوەند) وەرگیراوە. هەروا بە مانای کەسێکی نائایینی و ناڕۆحانی‌یە کە هیچ کاروبارێکی لە لایەن دەزگای ئایینییەوە پێ نەسپێردرابێت و ڕەمەکی و دوور لە ئایین بێت.

لاییسیزم laicisme، لەم چاخەدا بریتییە لەو ڕێبازەی کە خوازیاری دەرهاویشتنی بنبونیاد و ڕێکخراوە کۆمەڵایەتییەکانە لە ژێر دەسەڵاتی ئایینیدا. ئەم ڕێبازە بزاوتێک بوو بۆ خەبات لە بەرامبەر زۆرداری و تەنگپێهەڵچنینی ئایین و راوەستان بەدژی پشکنینی بڕوا لە سەدەکانی ناوەڕاستی ئەوروپا لە سەردەمی رینسانسدا. واتای لاییک لەو سەردەمەدا پەیوەست بوو بە پێکهاتەی کڵێسە و کۆمەڵگای مەدەنییەوە. کۆمەڵگای مەسیحی بە دوو چینی کلێرک clerk و لاییک دابەش کرابوو: لاییکەکان بریتی‌بوون لە مەسیحی ئاسایی و کلێرکەکانیش پێکهاتبوون لە کڵێسەییەکان یا خود کارمەندانی کڵێسە. ئەم کارمەندانە لە لایەن کڵێسەوە کاروباری ئیداری وپەروەردەیی و کولتوورییان پێ ئەسپێردراو مووچەی خۆیان وەردەگرت.

لاییسیتە laicite بە مانای گەوهەرێکە کە پێکهاتە و ڕێکخراوە کۆمەڵایەتییەکان لە ئاست ئایینەکان دەری دەبڕن. ئەم مەسەلە لە دوو لایەنەوە شیاوی سەرنج پێدانە:

یەکەم، خەمساردی دەوڵەت بە نیسبەت ئایین کە ئەمیش چەند مانایەک لە خۆ دەگرێت:

١- بە واتای جیاوازی کۆمەڵگای نەتەوەیی لە کۆمەڵگای ئایینی. بە واتایەکی‌تر، جیاوازی دەزگای ئایینی لە دەزگای حکوومی. لەم حاڵەتەدا دەوڵەت خاوەنی دەسەڵاتی ئایینی نییە و دەستێوەردانی کڵێسە بە هەرشێوازێك بێت رەت دەکاتەوە و کڵێسەش هیچ دەسەڵاتێکی سیاسی نییە.

٢- بە واتای بێ‌لایەنی لە کاروباری ئایینیدا. دەوڵەت بۆ هەموو ئایینێك بە چاوێکی یەکسان دەڕوانێ و بۆ ئەنجامی مەراسیمی ئایینی هەموو هاووڵاتیان بە شێوەیەکی بەرابەر ئازادییان بۆ دابین دەکات.

٣- بە واتای بێ‌دینی و بێباوەڕی بە خوا و ئایین بە شێوەیەکی ڕەسمی. لەم حاڵەتەدا دەوڵەت بە کارمەندان و کاربەدەستان و فێرکارانی پەروەردە رادەگەیەنێت کە ماف ئەوەیان نییە بانگاشە بۆ هیچ ئایینێك بکەن و هیچ مەراسیمێکی ئایینی بەئەنجام بگەیەنن.

دووهەم، خەمساردی قوتابخانەکان بە نیسبەت ئایین: لەم حاڵەتەدا ڕەنگە دەزگای پەروەردە هەموو ئایینێك پەسند بکات و ئیمانداران هیچکام لە ئایینەکان نەڕەنجێنێ بەڵام هەر چەشنە پڕۆپاگەندەیەك بە قازانجی ئایینێکی تایبەت قەدەغە بێت.

بە گشتی لاییك بە شێوازی حکومەتی ئەو وڵاتانە دەڵێن کە ئایین و سیاسەتیان لێك جیا کردۆتەوە و

ئاییني ڕەسمییان نییە. سیستەمی حوکم لە گەلێك لە وڵاتانی ڕۆژئاوایی نائایینیە و لە نێوان وڵاتانی موسڵمانیش تورکیا کە خۆی بە وڵاتێکی ئەورووپی دەزانێ، پەیڕەوکاری ئەم سیستەمەیە.

لسەفەیر/ئابووری ئازاد — لسه فر — Laissez-Faire

زاراوەیەکی فەڕەنسییە کە بە واتای ئازادی ڕەهای ئابووری و دەستدرێژی نەکردنی دەوڵەت بەکار براوە، هەروا ئەم مانایەش دەبەخشێ: «لێگەڕێ مرۆڤ هەرچی دەخوازێ با ئەنجامی بات». ئەم زاراوە ناونیشانێکی دیکەیە بۆ تیۆری «ئابووری کلاسیك» کە پێی وایە ئەگەر دەوڵەت یا هەر هێزێکی دیکەی خۆسەپێن دەستێوەردانی کاروباری ئابووری نەکەن، گیروگرفتەکان خۆبەخۆ چارەسەردەکرێن و بە باشترین شێوە بەڕێوە دەچن. ئەم ڕێبازە لە سەرەتای سەدەی ١٧ دانراوە و کۆمەڵێك لە ئابووریناسانی فەرەنسی کە بە فیزیۆکراتەکان ناسراون پوختەیان کردووە.

لۆبیگەریی — لابیگری — Lobbying

لۆبی زاراوەیەکی باوە لە ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا کە واتای «هۆڵ» دەدات بەڵام لە زاراوەی سیاسیدا بە مانای کاریگەربوونە لەسەر دەسەڵاتی یاسادانان بە مەبەستی چەسپاندنی بیروبۆچوونێك کە ئەویش لە ڕێگای پێوەندی کردن بە ئەندامانی کۆنگرێسەوە دێتە بەرهەم. ئەم پێوەندییانە لە ناو هۆڵ و چەند ژوورێکی عەمارەتی کۆنگرێس سازدەبن. دەستە و *گرووپی فشار** لە ناو هۆڵەکانی کۆنگرێس بۆ سەپاندنی بیروڕای خۆیان بە مەبەستی ڕەتکردنەوە یا پەسندکردنی بڕیارێك پێوەندی بە ئەندامانی کۆنگرێس دەکەن.

لۆبی جوولەکانی ئەمریکا، یەکێکە لە گرنگترین و بەهێزترین گرووپەکانی گوشار لەو وڵاتەدا کە بە دزەکردن بۆ ناو ڕێکخراوە دەوڵەتی و ئابوورییەکان و دامودەزگاکانی ڕاگەیاندنی ئەمریکا، کاریگەریی لەسەر بڕیارەکانی دەوڵەت و کۆنگرێس دادەنێت لەمەڕ کێشەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست و پێش بە هەر بڕیارێك دەگرێت کە دژی بەرژەوەندییەکانی ئیسرائیل بێت. لەم وڵاتەدا لۆبی دیکەش بەکارن کە دەکرێ ئاماژە بدەین بە لۆبی ژاپۆنییەکان کە ساڵانە پتر لە ٣٠٠ ملیۆن دۆلار بوودجەی هەیە و تاکوو ئێستا توانیویەتی پێش بەو بڕیارانەی کۆنگرێس و کۆشکی سپی بگرێت کە هەناردەکانی ژاپۆن سنووردار دەکەنەوە.

لۆترانیزم — مذهب لوتری — Lutheranism

ڕێبازێکی ئاییني پرۆتستانە کە دەدرێتە پاڵ مارتین لۆتر (١٥٤٦-١٤٨٣)، بنیاتنەری بزووتنەوەی «ریفۆرمی ئاییني» ئەڵمانیا. ڕێبازی لۆتر لەسەر دوو ئەستوون ڕاوەستاوە: یەکەم، تەنیا بەڵگەی بڕواپێکراو کتێبی پیرۆزە واتە ئینجیل. دووهەم، پاکبوونەوە لە گوناح، تەنیا بە هۆی ئیمان و کاری چاکە مەیسەر دەبێت. لۆتر بۆ نزیکایەتی و پێوەندی مرۆڤ بە خواوەند بڕوای بە پێوەندی قەشە و کڵێسە نەبوو. ئەو لە ساڵی ١٥٢٠

جاڕنامەکەی پاپای کە تێیدا هەڕەشەی وەدەرنان لە کڵێسەی لێکرابوو، سووتاند. لۆتر لایەنگری ئازادی تاکەکەسی و ئازادی ئایینی و بیروڕا بوو. ئەو بەکارهێنانی زەبروزەنگی بۆ بەهێزکردنی ئایینی بە ناڕەوا دەزانی و بیروباوەڕی بە حاڵەتێکی دەروونی لە قەڵەم ئەدا. هەر بۆیە خەڵکانێکی زۆر وەدووی کەوتن و ڕێبازی لۆترانیزمیان بنیات نا. ئەم ڕێبازە بە هۆی جیاوازی و ناڕەزایی دەربڕین بەرامبەر بە شێوازەکانی ئایینزای کاسۆلیک، بە پرۆتستان ناوبانگیان دەرکرد. پرۆتستانەکان کە بەزۆری لە ڕۆژئاوای ئەورووپا دەژین بیروباوەڕ و ڕەحمەتی خوداوەند بە هۆکاری ڕزگاربوون دەزانن و زۆر پابەندی بیروڕا و ئازادی ئایینن.

لۆمپن پرۆلتاریا — لـومپن پرولتاریـا — Lumpen Proltariat

لۆمپن، وشەیەکی ئەڵمانییە و بە کەسانی بەتاڵپا و پەست و خوێڕی و شڕەخۆر دەگوترێ. زاراوەی لۆمپن پرۆلتاریا لە نەریتی سیاسیدا بە توێژێك لە خەڵکی چارەڕەش دەگوترێ کە بە هۆی بێبەشبوونی یاسایی و کۆمەڵایەتی و بێئاگایی لە کاروباری سیاسی و مرۆیی، ویژدانی شۆڕشگێڕانەی خۆیان لەدەست داوە. ئەم توێژە بە تایبەت لە کۆمەڵگا کۆلۆنیالیستیەکاندا سەرهەڵدەدەن و دەبنە هۆی تووڕەیی و بێزاری خەڵك و بەرە - بەرە بە هۆی ڕەوشی نالەباری ئابووری، زیاتر لە ناو تاوان و گەندەڵیدا نوقم دەبن. دەتوانین لۆمپن بە گرووپێکی شڕەخۆر و بەرەڵڵا و تاوانکار لە قەڵەم بدەین کە دەبنە کرێگرتەی وڵاتانی سەرمایەداری و چینی دەسەڵاتدار کە بۆ دابینکردنی بەرژەوەندی دواکەوتووانە و دژەنەتەوەیی خۆیان سوودیان لێ وەردەگرن و بەم جۆرە پلەوپایە و پێگەی خۆیان بەهێزتر دەکەن.

لۆمپنەکان، لە کۆدەتا و پیلانەکاندا لە ڕێی جاشییەتی و کرێگرتەیی هەوڵی سەرکوتکردن و پێشێلکردنی ماف ڕەوای جەماوەر دەدەن. ئەمانە هەرچەندە ژیانێکی ناخۆش و دژوار بەسەر دەبەن بەڵام هەموو کارێك ئەنجام دەدەن و لە ئەنجامدانی هیچ کردارێکی نامرۆیی سڵ ناکەن. ناتوانین لۆمپنەکان لە چوارچێوەی چینێکی تایبەتدا ڕیزبەندی بکەین چون هیچ کار و کەسایەتییەکیان نییە و جگە لە ئاژاوەگێڕی و تێکدان کارێکی دیکە ئەنجام نادەن و بە گشتی دەچنە ڕیزی کەسانی مشەخۆر و سەرباری کۆمەڵگا و دوژمنانی گەلەوە.

لیبرالیزم: بڕوانە ئازادیخوازی.

لیبرالیزمی دیموکراسی: بڕوانە دیموکراسی لیبرال.

لیبرالیزمی نوێ — لیبرالیسـم نـو — Neo-Liberalism

لایەنگرییەکی نوێ لە ئەندێشەی سیاسی و ئابووری ڕۆژئاوایە کە لە دەیەی ١٩٦٠ بە ئاوێتەکردنی ڕێبازی سیاسی لیبرالی و گەشەی ئابووری هاتە ئاراوە. لیبرالیزمی نوێ لە ڕاستیدا پەرچەکردارێك بوو لەبەرامبەر

سەرهەڵدانی *دەوڵەتی خۆشگوزەرانی** کە لە پاش قەیرانی نێوان دوو شەڕی گەورەی جیهانی، بە تایبەت لە دوای شەڕی دووهەمی جیهانی هاتە ئاراوە. لیبرالیزمی نوێ زەمینەی فیکری سیاسەتە ئابووری و کۆمەڵایەتییەکانی هەندێ لە وڵاتانی ڕۆژاوایی بە دژی پێکهاتەی دەوڵەتی خۆشگوزەرانی و دەستێوەردانی دەوڵەت لە ئابووری و سۆشیالیزمی حیزبە کرێکارییەکان لە سیستەمی سەرمایەداری پێکهێنا. ئەم قوتابخانە ئەگەرچی لە بابەت ژێرخانی فیکرییەوە لە ناواخنی بزاوتی فیکری لیبرالیزمی کۆندا جێگیردەبێت بەڵام لە هەندێ لایەنەوە بیرۆکەیەکی نوێ لە ئەژمار دێت.

لیبرالیزمی نوێ، لە بەستێنی ئەندێشەی سیاسیدا لە بەرامبەر پەرەپێدان بە دامودەزگای دەوڵەت ڕاوەستاوە و هەندێ لە ئاواتەکانی لیبرالیزمی کلاسیکی لەمەڕ سنووردارکردنی ڕەخنەکردنی دەوڵەت هێناوەتەدی. ئەم ڕێبازە خوازیاری کەمکردنەوەی خەرج وبەرجی دەوڵەتە بۆ دابەزینی ڕێژەی هەڵامسان چونکا لەم ڕوانگەوە هەڵامسان دوژمنی سەرەکی لە ئەژمار دێت. لایەنگرانی ئەم ڕێبازە بەرامبەر دەستێوەردانی دەوڵەت لە ئابوور و کاروباری کۆمەڵگادا بەتوندی ڕەخنە ئەگرن و هەندێ بیرۆکەی نوێباویان لەمەڕ ئازادی تاکەکەس و کەمکردنەوەی ڕۆڵی دەوڵەت تا نزمترین ئاستی گونجاو و پێداچوونەوە بە ئەرکە سوننەتییەکانی حوکمەتدا ئاراستە کردووە.

لێبوردن/چاوپۆشی/هەڵکردن تسامح / رواداری tolerance/Amnesty

ڕەوا دیتنی بیر و بۆچوونی جیاوازی ئایینی، سیاسی، کۆمەڵایەتی، فەلسەفی و هونەری لە سیستەمێکی سیاسی و کۆمەڵایەتیدا. لێبوردن یەکێك لە بەنرخترین بەهاکانی لیبرالیزم و دیموکراسی نوێیە. بە پێی ئەم بنەمایە، ئازادیەکانی تاکەکەس، تەنیا کاتێك دەپارێزرێن کە کۆمەڵگا لە بەرامبەر بیر و بۆچوونی جیاواز و بڵاوکردنەوەیاندا لە خۆ ببوورێ و سەرکوتیان نەکات. هەروەها گەشەسەندنی کۆمەڵگا و گەیشتن بە عەقڵێکی سیاسی و کۆمەڵایەتی ڕێکوپێك، کاتێك مەیسەر دەبێت کە کۆمەڵگا و دەسەڵاتی حاکم، بنەمای لێبوردن و چاوپۆشی پەسند کردبێت. لێبوردن یەکێك لە کەرەستەکانی خەباتی لیبرالیزم بووە بەدژی زۆرداری کڵێسە لە ئەورووپا.

واتایەکی دیکەی لێبوردن مانای فەرامۆشی و لەبیربردنەوە دەبەخشێ کە لێرەدا مەبەست لە بڕیارێکی تایبەتە کە دەوڵەت لە هەندێ هەلومەرجی تایبەتدا دەریدەکات و لە تاوانبارانی سیاسی و ... خۆش دەبێت. لە کاتی گۆڕین یا ڕووخانی ڕژێم بە هۆی شۆڕش یا گۆڕانکاری لە سیاسەتی دەوڵەتدا لێبوردن گرنگییەکی تایبەتی دەبێت و زەمینە بۆ ئازادکردنی هەموو زیندانی و تاوانباران خۆش دەکات.

لێبوردنی نێودەڵەتی عفـو بـين الملـل Amnesty International

ڕێکخراوەیەکی ناحوکومییە کە لە ۱۹٦۱/٥/۲۸ لە لایەن پیتر برێنسۆن، یاساناسی بریتانی بە مەبەستی

هەوڵدان بۆ ئازادی ئەو زیندانییە سیاسیانەی کە دەستیان نەداوەتە شەڕەنگێزی دامەزرا. لێبوردنی نێونەتەوەیی، بەرە - بەرە رێکخستنەکانی خۆی بەرفراوان کرد بە چەشنێك کە ئەمڕۆ لە پتر لە ١٥٠ وڵاتی جیهان نوێنەرایەتی هەیە و زیاتر لە یەك ملیۆن کەس کە زۆربەیان یاساناس و *پەرلەمانتار** و نووسەرن، خۆبەخشانە لە گەڵ ئەم رێکخراوەدا هاوکاری دەکەن. ئامانجەکانی ئەم رێکخراوە لە رواڵەتدا بریتییەلە خەبات بۆ ئازادی بیروڕا و ویژدان و زەمانەتی جێبەجێکردنی بەندەکانی جاڕنامەی گەردوونی ماق مرۆڤ لە وڵاتانی جیهاندا بەڵام تا رادەیەکیش لە ژێر کاریگەریی سیاسەتی بەریتانیایە. بوودجەی ئەم رێکخراوە لە رێگای یارمەتی ئەندامەکانی و بە شێوەیەکی خۆبەخشانە دابین دەکرێت. رێکخراو، ساڵانە بۆ لێکدانەوەی رەوشی ماق مرۆڤ لە جیهاندا شاندەکانی خۆی بۆ وڵاتانی جیهان دەنێرێ و گۆڤارێکی ساڵانەش لەم بابەتەوە بڵاو دەکاتەوە. رێکخراوی لێبوردنی نێونەتەوەیی لە ساڵی ١٩٧٢ خەڵاتی ئاشتی نۆبلی پێ بەخشرا.

لیڤیاتان — لویاتان — Leviatan

لیڤیاتان لە کتێبی تەورات دا ناوی نەهەنگێکی گەورە و زەبەلاحە کە هیچ هێزێکی ئەم سەرزەمینە ناتوانێ لەبەرامبەریا راوەستێ و لە عەرزی بات. تۆماس هۆبز (١٦٧٩ــ ١٥٨٨) فەیلەسوفی ئینگلیزی، لیڤیاتان بە نیشانەیەك بۆ دەوڵەتێکی بەدەسەڵات و زەبر و زاکوون لە قەڵەم ئەدات و هەر بەم ناوەش کتێبە ناودارەکەی *(لیڤیاتان)* بڵاو دەکاتەوە. پوختەی قسەکانی هۆبز لەم کتێبەدا ئەوەیە کە ئەگەر خەڵك بخوازن بە تەواوی لە ئاسایش و ئارامیدا بژین، دەبێ هەموو دەسەڵاتی خۆیان رادەستی کەسێك یا ئەنجومەنێك (لیڤیاتان) بکەن. بەم پێیە ویست و ئیرادەی لیڤیاتان دەبێتە جێنشینی ویست و ئیرادەی جەماوەر. بەڕای هۆبز، لیڤیاتان بۆی هەیە هەر شتێك بە پێویست بزانێ ئەنجامی بات و رێوشوێن و بڕیارەکانیشی دەبێ لە لایەن هەموانەوە جێبەجێ بکرێت بەڵام خۆی لەم بارەوە سەرپشك و موختارە چوونکا دەسەڵاتی لیڤیاتان لە هەموو دەسەڵاتێك باڵاترە.

لێنینیزم — لنینیسم — Leninism

لێنینیزم، قوتابخانەیەکی سیاسییە کە لە ناوی ڤلادیمیر ئیلیچ ئۆلیانۆڤ لینین (١٩٢٤ــ ١٨٧٠) رێبەری شۆڕشی ئۆکتۆبەری ١٩١٧ سۆڤیەت وەرگیراوە. لێنینیزم لەگوێن ئایدیۆلۆژیایەکی سیاسی، پاش مەرگی لینین داهات و ئەویش شێوازێکی تایبەتی مارکسیزمە کە لە سۆڤیەت پیادەکرا.

ئەم قوتابخانە باوەڕی بە چاکسازی فەلسەفەی مارکسیزم هەیە بەڵام لە هەمان کاتدا خۆی بە پابەندی بنەماکانی ئەو فەلسەفە دەهێڵێتەوە. لێنینیزم، کۆمەڵێك نووسراوەی دەستچین کراوی لینین بوو کە لە پاش هەندێ گۆڕان و چاکسازی بەسەر بنەماکانی مارکسیزمدا هاتە ئاراوە و هەندێ خاڵی پێ زیادکرا و هەندێ خاڵیشی لێ سڕایەوە تاکوو لە گەڵ رەوشی رووسیادا بگونجێ. لە راستیدا داهێنەری لێنینیزم، ستالین بوو کە کۆمەڵێك لە وتارەکانی لێنینی بە بێ لەبەرچاوگرتنی کاتی نوسینیان، لە ٩ بابەتدا بە ناوی «بنەماکانی

لینینیزم»کۆ کردەوە. لەم کۆکردنەوەدا هەندێ لە ئەندێشەکانی لینین دابڕا یان بە کورتوکوێری بلاوکرایەوە. ترۆتسکی لە بەرامبەر ئەم کارەی ستالین دەنگی هەلبڕی و رایگەیاند: «لینینیزمی ستالین»جگە لە کۆگایەك خەوش‌وخۆلی فیکری و کورتبینی و کەمتەرخەمی، هیچی دیکە نییە. کەواتە ئەو لینینیزمەی کە ستالین دایهێنا، بوو بە تیۆری رەسمی یەکیەتی سۆڤیەت. لە بەرامبەردا ئەو شرۆڤە و لێکدانەوەی کە لە لایەن کەسانێکی وەك ترۆتسکی و بوخارین لە سەر بیروڕای لینین بە ئەنجام گەیشت، بە دەسکیسی ستالین تووشی شکستی سیاسی هاتن. دواتر، رێژەی وەفاداری لینینیزم، نەك هەر بە ئەندێشەکانی مارکس بەلکوو بە نیسبەت ئەندێشەکانی لینینیش، بووە هۆی مشتومڕ لە نێوان مارکسییەکاندا.

لە باری مێژوویی یەوە، وشەی لینینیزم، یەکەم جار لە لایەن مارتۆف، رێبەری منشڤیکەکان لە سالی ١٩٠٤ بەکار برا کە ئەویش بۆ رەخنە لە تیۆری لینین بوو لەمەڕ رێکخستنی حیزبی پێشڕەو.

لێنینیزم، لە گەل *بولشویزم** لە سەرچاوەیەك ئاودەخۆنەوە و لەباری سیاسییەوە بەهێزترین لقی *مارکسیزم** لە ئەژماردێت کە بە *کۆمۆنیزم** ناوبانگی دەرکردووە. کۆمۆنیستەکان، خۆیان بە «*مارکسیزم – لینینیزم*»* ناوبردە دەکەن.

بیروبۆچوونەکانی لێنین لە سەردەمی پێش شۆڕشی رووسیا لە گەل سەردەمی پاش شۆڕشدا جیاوازن. بەر لە شۆڕش، لێنین بە پەیڕەو کردنی مارکس، باوەڕی بە رەوتی مێژوویی دایەلیکتیك هەبوو چونکا رووسیا هێشتا ئامادە نەبوو بۆ شۆڕشێکی کرێکاری و نەگەیشتبووە قۆناغی پرۆلتاریا. لەبەرئەوە، سەرەتا دەبوو لەو ولاتەدا شۆرشێکی بۆرژوایی روو‌بدات(وەك شۆڕشی فرەنسا) و رژێمی تاکرەو و دیکتاتۆری تیزاری، جێگای خۆی بدات بە رژێمێکی دیموکراتی و یاسایی و حوکمەتی چینی میانە.

لێنین، مارکسییەکی دەمارگرتوو بووە و لەگەل هەرچەشنە پێداچوونەوەیەك بە بنەما و رۆحی شۆڕشگێرانەی مارکسیزمدا دژایەتی کردووە. ئەگەرچی ئەو شتەی کە لینین بە مارکسیزمی زیاد کردووە، لەبواری تیۆرییەوە نایەتە بەرچاو بەلام لێنینیزم هەلگری وەرچەرخانێکی گرینگە لە مارکسیزمدا ئەویش گەڕانەوەیە لە دیترمینیزمی ئابووری بۆ ئیرادەگەرێتی. بە پێی دیترمینیزمی ئابووری – کە یەکێك لە تیۆرییەکانی مارکسە - سیاسەتی دەولەتەکان و رووداوە مێژووییەکان، بەگشتی هۆکاری ئابوورییان هەیە و بەرهەمی هێزە جەبرییە ئابوورییەکانن. لەم گۆڕانە فیکرییەدا لینین، لە جیاتی ئەوەی کەشوهەوای شۆڕشگێرانەی کرێکاری بە پاشکۆیەکی رەهای شێوازی بەرهەمهێنان و دۆخی ئابووری بزانێت، هۆکاری دەروونی و زەینی واتە «ئیرادەی شۆڕشگێرانە» و رێکخستنی بوێرانە، بە پالنەری سەرەکی بۆ چوونە ناو رەوتی مێژوو دەزانێت. لێنین پێی وابوو کە بێ تیۆری شۆڕش هیچ کارێکی شۆڕشگێرانە بە ئەنجام ناگات.

لێنین تیۆرییەکی تایبەتی دەربارەی ئیمپریالیزم ئاراستە کرد کە بەرفرەوان کردنی مارکسیزم بوو لە بواری شیکردنەوەی رەوتی فراژووتنی مێژوویی سەرمایەداریدا. ئەو ئیمپریالیزمی بە دوایین قۆناغی «سەرمایەداری پاوانخواز» دەزانی کە لە سەرەمەرگی خۆیدا بوو. ئەم تیۆرییە بوو بە بنەمایەك بۆ دابەشبوونی جیهان بە دوو ئۆردووگای سۆشیالیزم و ئیمپریالیزم کە لە قۆناغی *شەڕی سارد** زۆر دەنگی دایەوە. بە پێی

ئەم دابەشکارییە، سەرکەوتنی بەرەی سۆشیالیزم بەسەر ئیمپریالیزم. لەباری مێژووییەوە نکوڵی لێناکرێ چوونکا ئیمپریالیزم بەرەو مەرگ گلۆر بۆتەوە.

لینین کاریگەریی زۆری لەسەر بزووتنەوەی سۆشیالیستی (بە تایبەت مارکسیستی) دانا. تاکوو بەر لە شۆڕشی ١٩١٧، مارکسییەکان هەمیشە بە دەوری یەك حیزب کۆ دەبوونەوە کە ئەویش بە «حیزبی سۆشیال دیموکرات» ناوبانگی دەرکردبوو. بەڵام لینین لەپاش دامەزراندنی ئینتەرناسیۆنالی سێهەم (بڕوانە کۆمینترن) ئەم حیزبانەی بە دوو حیزبی کۆمۆنیست و سۆشیالیست دابەش کرد. وردە ــ وردە ڕێوشوێنی لینین سنووری وڵاتەکەی بەزاند و زۆربەی وڵاتانی جیهانی گرتەوە. نووکە، ئەگەرچی لە ساڵی ١٩٩٠ سیستەمی کۆمۆنیستی لە یەکیەتی سۆڤیەتی پێشوو لێك هەڵوەشایەوە، بەڵام لە چەند وڵاتێکی وەك چین و کووبا، ئەم ڕێبازە لە باو نەکەوتووە و هێشتا هەر ئەم وڵاتانەی پێ ئیدارە دەکرێ.

م

مائۆئیزم مائوئیسم Maoism

بریتییە لە بیرو بۆچوونەکانی مائۆتسە توونگ (١٩٧٦ ـ ١٨٩٣) بنیاتنەری حیزبی کۆمۆنیستی چین و رێبەری سیاسی ئەم وڵاتە. مائۆئیزم لە چین، بە رێبازی مارکسیزیم ـ لینینیزم دەگوترێ. مائۆئیزم وەك ستالینیزم، دەستکاری پرەنسیپەکانی قوتابخانەی مارکسیزم ناکات بەڵکوو پتر بە چۆنییەتی پراکتیزەکردنەوە سەرقاڵ دەبێ و پشت بە شۆڕشی جووتیاریی و سەقامگیرکردنی سیستەمی سۆشیالیستی لە کۆمەڵگا دواکەوتووەکان دەبەستێ. هەر بۆیە مائۆئیزم لەو وڵاتانەی کە هاوشێوەی چین رەفتار دەکەن گەشەی کردووە.

ئەو شتەی کە مائۆ و کۆمۆنیستەکانی چین بە کۆمۆنیزمیان زیاد کرد، بریتییە لە گواستنەوەی ناوەندی خەبات لە شارەکانەوە بەرەو گوندەکان و لە کرێکارانی شارەوە بۆ جووتیاران. لە بواری سیاسەتی ناوخۆیشدا مائۆئیزم، داهێنانێکی تازەی سیاسی و کۆمەلایەتی بوو کە ئامانجەکەی گۆڕینی کۆمەڵگای دواکەوتووی چین بوو کە تایبەتمەندییە گرنگەکانی بریتین لە: چاکسازی خاوەنداریەتی زەوی، بە هەرەوەز کردنی کشتوکاڵ، بەرنامەی «هەنگاوی گەورە بەرەو پێشەوە» و «شۆڕشی کولتووری».

هەروەك چۆن *لینینیزم**، پێداچوونەوەی مارکسیزم و گونجاندنی بوو لە گەڵ بارودۆخی پرۆلتاریای لاوازی پیشەسازی ئەوسەردەمەی رووسیا، مائۆئیزمیش پێداچوونەوەی مارکسیزم ـ لینینیزمە بۆ گونجاندنی ئایدیۆلۆجیای شۆڕشگێڕانە لە گەڵ رەوشی ئەو وڵاتانەی کە پرۆلتاریای پیشەسازیی زۆر لاوازیان هەیە.

مائۆئیزم، پاش سەرهەڵدانی ناکۆکی لە نێوان چین و سۆڤیەت وەك رێبازێکی توندڕەو لە باڵی چەپ جیا بووەوە و خۆی بە رێبازێکی بەپێزتر و لەبارتر دەزانی بۆ وڵاتانی جیهانی سێهەم و لە سەرانسەری جیهاندا بڵاو بووەوە. بزاڤە چەپییەکانی ئەمریکای لاتین، پتر لە ژێر کاریگەریی مائۆئیزمدا بوون بەلام تەنها لە نیکاراگوا توانییان سەرکەوتن بەدەست بهێنن هەرچەندە حکومەتی مارکسیستی نیکاراگواش تەنها دە ساڵ جڵەوی دەسەلاتی بەدەستەوە بوو.

مائۆ چەند وانەیەکی لە شۆڕشی سۆڤیەت وەرگرت کە لەگەڵ کەشی ناوخۆی چین سازگار بوو بۆ وێنە، پلاندانانی ئابووری و دەست گرتن بە سەر پیشەسازییە مەزنەکاندا. لە بواری ئایدیۆلۆجییەوە، سەرەتا سەر لە رەهنی مۆسکۆ بوو بەلام دواتر کە خۆی «رێگای چینی بۆ گەیشتن بە سۆشیالیزم» دۆزییەوە، ئیتر بە دەربەستی مۆسکۆ نەمایەوە. مائۆیی یەکان پێیان وابوو کە شۆڕش نابێ کۆتایی پێ بێت بەڵکوو دەبێ هەمیشە لە حاڵی جووڵە و بزووتنەوەدا بێت. لەم روانگەوە خەبات، چ لە قەبارەی چینایەتیدا و چ بە شێوازی

شەڕ لەگەڵ خەمساردی شۆڕشگێڕانە، پێویستە هەر دەوامەی بێت. بەم بۆنەوە لە ساڵی ١٩٦٦ دەستیان دایە شۆڕشی کولتووری و مائۆ بە پشتبەستن بە گەنج و لاوانی شۆڕشگێڕ و سپای خەڵکی، داوای لە جەماوەر کرد لە بەرامبەر خۆبەزلزانی و خەمساردی راپەڕن و خەبات بکەن.

مارکسیزم — مارکسیسم — Marxism

تیۆرییەك دەربارەی چۆنییەتی گۆڕانی کۆمەڵایەتی ـ مێژوویی مرۆۋ و یاساکانی زاڵ بەسەریا کە لە لایەن کارل مارکس (١٨٨٣ـ ١٨١٨) فەیلەسوف، کۆمەڵناس و ئابووریزانی ئەڵمانی و هاورێکەی، فەردریخ ئەنگڵس (١٨٩٥ـ ١٨٢٥) دانراوە. ئەم دوو بیرمەندە بە ئاوێتەکردنێکی ئاڵۆزی فەلسەفەی ئەڵمانی و *ئابووری سیاسی** ئینگلیزی، بنەمای ئەندێشەیەکیان دانا کە ئەم دوو پێناسە لەخۆ دەگرێ:

یەکەم، تیۆرییەکی گشتی دەربارەی مێژووی مرۆۋ و قاییلبوون بە دەوری چارەنوسسازی «فۆرماسیۆنی ئابووری» یان شێوازەکانی بەرهەمهێنان لە مێژوودا.

دووهەم، تیۆرییەکی تایبەت دەربارەی گەشە و پەرەسەندن، بەرهەمهێنانەوە و ئاڵووێرکردنی شێوازی بەرهەمهێنانی سەرمایەدارانە کە پرۆلتاریا لەگوێن چینێکی جنگن بە هۆکارێکی مێژوویی و چالاك دەزانێ بۆ گەیشتن بە کۆمۆنیزم.

گومانێکی تێدا نییە کە مارکسیزم، یەکێك لە بزووتنەوە فیکرییە هەرە سەرەکییەکانی سەدەی نۆزدە و بیستەم بووە و لە ماوەی سەدساڵی رابردوودا کاریگەرییەکی مەزنی لەسەر ئەندێشە و مێژووی رۆژاوایی و جیهان داناوە. بەگشتی مارکسیزم، بە مانا جۆراوجۆرەکانییەوە کاریگەرییەکی گەورەی لەسەر کرژکردنەوە و توندڕەوکردنی پانتای فیکری سەدەی بیستەم لەسەر ئاستی جیهانی دانا بەڵام لە باری مانایی جەوهەریی مارکسیزم، لە نێوان مارکسییەکان جیاوازی بیروڕا هەیە. هەربۆیە بە درێژایی سەدەی بیستەم، چەندەها رێبازی مارکسی هاتە ئاراوە کە بەزۆری لە مەبەستەکانی مارکسیش ئەولاتر کەوتن. نموونەی ئەم رێبازانە بریتین لە: مارکسیزمی ئۆرتۆدۆکس، ماکسیزمی شۆڕشگێڕ، مارکسیزمی رووسی، مارکسیزمی فەلسەفی، مارکسیزمی رەخنەگرانە مارکسیزمی ئێگزیستانسیالیست و... کەواتە مارکسیزم، زۆر بەرفراوانترە لە ئەندێشەکانی مارکس. لەراستیدا گرنگترین قوتابخانە مارکسییەکانی سەدەی بیستەم، بەرهەمی ئاوێتەبوونی رەهەندێك لە ئەندێشەکانی مارکس و رەهەندەێك لە ئەندێشەی بیرمەندانێکی دیکەیە. بۆ وێنە، ئاوێتەبوونی ئەندێشەکانی مارکس لەگەڵ تیۆرییەکانی داروین، سپینۆزا، هێگل، کانت و فرۆید.

ئەندێشەکانی مارکس لە هەناوی بزاوتی کرێکاری و سۆشیالیستی سەدەی نۆزدەدا بوو بە هێزێکی سیاسی گرینگ لە رۆژئاوا. ئەم بیروڕایە لە راستیدا لایەنێکی کۆنباوی سۆشیال دیموکراسی ئەڵمانیا بوو کە لەسەر بزاوتی سۆشیالیستی و کرێکاری سەدەی نۆزدە کاریگەری دانا. بیرۆکەی سەرەکی لایەنگرانی ئەم رێبازە، بۆ وێنە مارکس، ئەمە بوو کە ناکرێ دیموکراسی ببەستینەوە بە چینەکانی سەرەوەی کۆمەڵگا، بەڵکوو دەبێ بزاوتە کرێکارییەکانیش لەم رەوتەدا بەشدار بن چونکوو هاوبەشێتی ئەوان لە ژیانی سیاسی و

ناسینی مافەکانیان، دیموکراسی بۆ هەمیشە مسۆگەر دەکات. مارکس لە تیۆرییەکانی خۆیدا بەڕوونی هۆیەکانی سەرهەڵدان و ڕۆچوونی هەریەک لە قۆناغە کۆمەڵایەتییەکان ئاشکرا دەکات و ڕووخانی سیستەمی سەرمایەداری بەدەستی چینی ڕەنجدەران و زەحمەتکێشان (پرۆلتاریا) بە حەتمییەتێك دەزانێ. لە ڕوانگەی مارکسەوە سەرهەڵدانی دایەلیکتیکە مادی و ئابوورییەکان بەبێ جەنگی چینایەتی بەدی نایەت و فراژووتنی شارستانییەت لە قۆناغێکەوە بۆ قۆناغێکیتر، بەبێ ململانێی توندوتیژی چینایەتی نایەتە بەرهەم و دەوری ڕاستەقینەی کرێکارانی لە بواری بووژاندنەوەی جیهانی بەدەر لە چینایەتی خستەڕوو.

لە نێوان تیۆرییەکانی فەلسەفەی مارکس ئەوەی کە زیاتر سەرنج ڕادەکێشێ، تیۆری مەتریالیزمی دایەلیکتیکە. مارکس لەم بیردۆزەدا تیۆری و کردەوە پێکەوە گرێ ئەدا و تێگەیشتنی ئەو لەم بوارەدا دیدێکی وردبینانەیە بۆ توێژینەوە لە پرسەکانی جیهان و ئەو شتانەی کە لە گۆڕانکارییە کۆمەڵایەتییەکاندا سەرهەڵئەدەن. مەتریالیزمی دایەلیکتیك، بۆ هەر دیاردەیەك باوەڕی بە سێ فاکتەری کاریگەر هەیە بە ناوی تێز (These)، ئانتی تێز (Antithese) و سەنتێز (Synthese). بۆ وێنە لە ڕوانگەی ئەو، سەرمایەداری، تێزە، کرێکار، ئانتی تێزە و سۆشیالیزم، سەنتێزە.

مارکس، لە بەرامبەر ئایدیالیزمی دایەلیکتیکی هێگلدا «مەتریالیزمی دایەلیکتیکی»* داهێنا. هەڵبەت مارکس لەبری ئایدیالیزمی هێگل، هێزی ئابووری بە بنەما و بنیچەی ڕووداوەکانی مێژووی مرۆڤ دادەنێ. ئەو جگەلەوەی لەژێر کاریگەری فەلسەفەی هێگلدا بووە، تیۆرییە سۆشیالیستیەکانی فەرەنساشی بەردڵ کەوتووە و لە شۆڕشی مەزنی ئەو وڵاتە و تیۆرییە ئابوورییەکانی ڕیکاردۆش سوودی وەرگرتووە. بەڕای مارکس، مێژووی مرۆڤ، پرۆسەیەکی«سرووشتی»یە کە ڕەگوڕیشەکەی لە ناو پێداویستیە مادییەکانی مرۆڤدایە. ئەم گوزارە، بیرۆکەی سەرەکی«مەتریالیزمی مێژوویی»*یە کە مارکس و ئەنگلس ئەم بۆچوونە بە هاوشانی داروینیزمی ژینگەیی لە قەڵەم ئەدەن. لەم بارەوە ئەنگلس پێی وایە کە مارکس یاساکانی گۆڕانی سەرمایەداری، هەروەك بەشێك لە گەشەی کۆمەڵایەتی خستۆتە ڕوو.

مارکس پێی وابوو کە سەرجەم شێوازەکانی بەرهەمهێنان لە هەر چاخێکدا دەبێتە ژێرخانێك بۆ سەرخانە سیاسی و ئایدیۆلۆجییەکان. مەبەست لە شێوازی بەرهەمهێنان بریتیە لە چۆنیەتی ڕێکخستن بۆ وەبەرهێنانی کۆمەڵایەتی و ئامراز و کەرەستەکانی پێویست بۆ ئەم کارە. بەڵام لە هەر چاخێکدا سەرەنجام هێزە بەهەرمهێنەکان دەکەونەوە پێش شێوازی بەرهەمهێنان و ئینجا ناتەبایی و شۆڕشی کۆمەڵایەتی ڕووئەدات. لە سەردەمی سەرمایەداریشدا کاتێك هێزە بەرهەمهێنەکان گەیشتنە باڵاترین ئاستی گەشە و نەشەی خۆیان، پێوەندییەکی نوێ دێتە کایەوە و پاشان کۆمەڵگای سەرمایەداری لە ئاکامی کۆمەڵێك شۆڕش و وەرچەرخان دەڕووخێ. ئینجا زەمینەی لەدایکبوونی پێکهاتەیەکی مێژوویی نوێباو بە ناوی **سۆشیالیزم** ئامادە دەبێت.

مارکس لە دوایین پلانەکەی لەمەڕ سیستەمی خاوەندارێتی، باس لە سێ قۆناغی دیاریکراو دەکات: یەکەم، قۆناغی بەدەر لە چینایەتی سەرەتایی کە تێیدا هیچ جۆرە خاوەندارێتیەکی تایبەتی لە ئارادا نەبووە و کۆمەڵگا بە شێوەی ڕاوچییەتی بەڕێ چووە(کۆمۆنی سەرەتایی). دووهەم، قۆناغی چینایەتی کە بەرە ـ بەرە

چینی جۆراوجۆر لەسەر بنەمای چۆنیەتی کەڵك وەرگرتن لە زەوی پێکهاتن. کۆمەڵگا لێرەدا بە چوار چینی تایبەت دابەش دەکرێت: (١) کۆمەڵگای کەونارا کە هەمان سیستەمی کۆیلەدارییە(بۆ وێنە لە ڕۆمای کۆندا). (٢) کۆمەڵگا ئاسیاییەکان کە لە وڵاتانی ئاسیایی لەسەر بنەمای کۆجێیی دەسەڵات لە دەستی ئیمپراتۆر یان فەرمانڕەوا بەڕێوە چووە. (٣) کۆمەڵگا دەرەبەگایەتییەکان کە بە پێچەوانەی وڵاتانی ئاسیایی، کۆجێیی دەسەڵات لە ئارادا نەبووە بەڵکوو دەسەڵات بە شێوەیەکی بەربڵاو لە لایەن میرنشینەکانەوە بەڕێوە چووە. (٤) کۆمەڵگای سەرمایەداری کە لە هەناوی سیستەمی دەرەبەگایەتییەوە بەدی هات، لەم کۆمەڵگایەدا گرنگترین جۆری خاوەندارێتی لە کۆمپانیا پیشەسازییەکاندا بەرچاو دەکەوێ و کەرەستەی بەرهەمهێنانیش تەکنۆلۆجی نوێیە.

سێهەم، قۆناغی بەدەر لە چینایەتی کۆمۆنیستی کە بە باوەڕی مارکس لە ناخی *کۆمەڵگای* سەرمایەدارییەوە لەدایك دەبێ کە ئەویش لە ڕاستیدا بەرهەمی ناتەبایی نێوان خەسڵەتی کۆمەڵایەتی بەرهەمهێنان و خاوەندارێتی تایبەتییە.

مارکس بۆ ڕاگواستن لە قۆناغی سەرمایەدارییەوە بەرەو سۆشیالیزم، باس لە قۆناغێکی میانە بە ناوی «دیکتاتۆری پرۆلتاریا» دەکات کە تێیدا چینی کرێکار، دوای دامەزرانی دیکتاتۆریەتی خۆی، چینەکانی دیکە وەلا دەنێ و بە پیادەکردنی سیستەمی سۆشیالیستی، هەموو خەڵکانی کۆمەڵگا دەبنە «کرێکار» و ئینجا جیاوازییەك لە نێوان کاری دەستی و فیکری و شار و دێهات نامێنێت. ئەم بەشە لە بۆچوونەکانی مارکس، چەندین جار لە لایەن لایەنگرانییەوە پێداچوونەوەی بەسەردا کراوە تەنانەت لە کۆنگرەی ٢٢ ی حیزبی کۆمۆنیستی فەرەنسا، مەسەلەی «دیکتاتۆری پرۆلتاریا» ڕەت کرایەوە. تاکوو پێش هەڵوەشانەوەی یەکیەتی سۆڤیەت و ئەورووپای ڕۆژهەڵات لە ساڵی ١٩٩١، سێ ـ یەکی حەشیمەتی جیهان لە ژێر دەسەڵاتی ئەو ڕژێمە سیاسیانەدا بوون کە سەرلەڕەهنی ئەندێشەکانی مارکس بوون. کاردانەوەی مارکس، جیاواز لە جیهانی ئەندێشە، بەستێنی کۆمەڵناسی و فەلسەفە و ئابووری و تیۆری کولتووریشی گرتۆتەوە.

Marxism-Leninism مارکسیسم ـ لنینیسم مارکسیزم ـ لێنینیزم

ئەم زاراوە لە گەرمەی مشتومڕە ئایدیۆلۆژییەکانی پاش مەرگی لێنین هاتە ئاراوە بۆ وەدەرنانی دوژمنانی ستالین. لە ژێر سەردێڕی ئەم ناوەدا مارکسیزم، بە پێی تێڕوانینی ستالین بۆ تیۆر و کردەوەی لێنین، سەرلەنوێ پێناسە کرایەوە. ئەم تێڕوانینە شەرعییەتی دەبەخشی بە سیاسەتەکانی ستالین و تا دەهات پێگەکەی وەك سەرچاوەیەکی سیاسی و ئایدیۆلۆژیك قایمتر دەکرد. پاش سەردەمی ستالین، ئەم چەمکە بوو بە نیشانەی ڕەوابوونی دەسەڵاتی ڕێبەرانی داهاتوو. هەروەها لە گەڕیانی کێشمەکێشی نێوان جەمسەرەکانی کۆمۆنیزمدا بوو بە بنەمایەکی ئایدیۆلۆژیك بۆ تاوانبارکردنی هەر چەشنە «لادان»ێك لە ڕێباز و باوەڕی مارکسی. لە میانەی مشتومڕی چین و سۆڤیەت، ڕووسەکان چینیان بەوە تاوانبار دەکرد کە لە ڕێبازی مارکسیزم ـ لێنینیزم لایداوە بەڵام چینییەکان ڕێگای خۆیان بەرەو ئایدیۆلۆژی «مارکسیزم ـ لێنینیزم ـ

مائۆئیزم» هەڵبژاردبوو.

مارکسیزم ـ لێنینیزم، ئاوەڵناوێك بوو کە پێشتر زۆربەی حیزبە کۆمۆنیستیەکان بۆ ناوبردەکردنی ئایدیۆلۆژی خۆیان بەکاریان دەبرد و بەم بۆنەوە خۆیان لەو حیزب و لایەنە مارکسییانەی کە باوەڕیان بە رێبازەکانی مارکس لەمەڕ شۆڕشی سۆشیالیستی و دیکتاتۆری پرۆلتاریا نەبوو جیا دەکردەوە. ئەم رێبازە لە بنەڕەتدا ئایدیۆلۆژی بزووتنەوەی کرێکاری بوو بەڵام لە کردەوەدا لە هەندێ لە ولاتان بوو بە ئایدیۆلۆژیای رەسمی و کۆنەپارێزی چینی دەسەڵاتدار و بۆرۆکراسی دەوڵەتی.

مارکسیزمی نوێ مارکسیسم جدید Neo-Marxism

ئەم زاراوە پێناسەیەکە بۆ لایەنگرانی «قوتابخانەی فرانکفۆرت». قوتابخانەی فرانکفۆرت لە ساڵی ١٩٣٠ بە ناوی «سەنتەری لێکۆڵینەوەی کۆمەلایەتی فرانکفۆرت» بە پاڵپشتی **تیۆری رەخنەیی** و بە سەرپەرشتی ماکس هۆرکهایمر(١٩٧٣ ـ ١٨٩٢) دامەزرا. ئەم قوتابخانە کە دواتر بیرمەندانێکی وەك تئۆدۆر ئادرنۆ، هێربرت مارکۆزە و ئیریش فرۆم ی بەخۆ بینی، بوو بە مایەی دوو پێداچوونەوەی گرنگ بە بیروباوەڕەکانی مارکسدا:

یەکەم، تیۆری رەخنەیی رووی کردە گۆڕانکارییەکانی **دەروونشیکاری** و بە تایبەت مارکۆزە و فرۆم هەولیان دا بۆ تێهەڵکێش کردنی تیۆرییەکانی مارکس و فرۆید. دووهەم، هۆرکهایمر و مارکۆزە، گەیشتنە ئەم قەناعەتە کە پرۆلتاریا بووەتە بەشێکی سیستەمی سەرمایەداری و هێزی خۆی بۆ گۆڕانکاری کۆمەلایەتی و شۆڕش لە دەست داوە.

مارکسیزمی‌نوێ هەروەها بە لایەنگرانی چەپی *نوێ** و شرۆڤەکارانی مارکس دەگوترێ کە لە نەریتی مارکسیزم ـ لێنینیزم لایاندابێ و روویان کردبێتەوە خودی مارکس. زۆربەی ئەم کەسانە ئەنگڵس و لێنین بە بەرپرسی بەهەڵە تێگەیشتنی ئەندێشەکانی مارکس دەزانن و وەلای دەنێن.

سەرچاوەی لایەنگریی ئەم گرووپە دەگەڕێتەوە بۆ نووسراوە سەرەتاییەکانی مارکس، بۆ وێنە **ئایدیۆلۆژیای ئەڵمانی** و دەستنووسە ئابووری **وفەلسەفییەکان** و بیرکردنەوە دەربارەی بنەماکانی مارکسیزم. بە واتایەکی دیکە سەرنج دان بە لایەنی هێگلی و یۆتۆپیایی و رۆمانسییەتی نێوان ئەندێشەی مارکس، لەبری ئابووری پەرستی و جەخت کردن لەسەر نامۆگەرێتی لەجیاتی پێداگرتن لەسەر بەرهەمهێنانی مرۆڤ.

ئەم گەڕانەوە بۆ سەرچاوەکانی ئەندێشەی مارکس، لە کتێبێکی وەك **وشیاری چینایەتی و مێژوو** بەرهەمی گیئۆرگ لۆکاچ(١٩٧١ ــ ١٨٨٥) دەبینـدرێ. لۆکاچ، یەکەم بیرمەندێکە کە بە شێوازێکی سیستەماتیك، لە مارکسەوە گەڕایەوە بۆ هێگل و پرۆلتاریای مارکس ـ کە هەڵگری ئاگایی مێژوویی‌یە ـ دەخاتە جێی «رۆح» لە فەلسەفەی هێگلدا.

مارکسیزمی نوێ، زیاتر رێبازێکی ئەکادیمی لە ئەژماردێت و لە کردەوەی سیاسیدا کاریگەرییەکی ئەوتۆی نەبووە.

ماڤی دەرە ـ سنووریی حقوق برون مرزی Exterritoriality

بەو مافانە دەگوترێ کە وڵاتێك بە کەسانێکی بیانی تایبەت کە لەو وڵاتەدا دەژین دەیبەخشێت. بە پێی ئەم مافانە ئەگەر بێتوو ئەو کەسانە تاوانێك ئەنجام بدەن، ئەوا دادگاکانی ئەو وڵاتە ناتوانن دادگاییان بکەن. هەڵبەت ئەم ڕێسایە باڵیۆز و نوێنەرانی سیاسی دەوڵەتەکان دەگرێتەوە و کەسانی ئاسایی ناگرێتەوە. ئەم مافانە پاراستنی ئەم جۆرە کەسانە و خێزانەکانیان دەگرێتەوە. لە سەدەی نۆزدەهەم دەوڵەتە داگیرکەرەکان لەم ڕێسایە کەڵکی نابەجێیان وەرگرت و بە ناوی کاپیتۆلاسیۆن* ئەم مافانەیان بۆ هەموو هاووڵاتیانی خۆیان مسۆگەر کرد و بەسەر دەوڵەتانی لاواز دەیانسەپاند.

مافە سرووشتییەکان حقوق طبیعی natural rights

ئەم چەمکە لە ئەندێشەی ئەورووپا، پێشونەیەکی دێرینی هەیە بەڵام زێدەتر لە سەدەکانی ١٧ و ١٨ برەوی پەیدا کرد. مافە سرووشتییەکان بریتین لەو مافانەی کە بە پێی «یاسای سرووشتی» دراوە بە تاکی مرۆڤ و شتێکی نەگۆڕ و حاشاهەڵنەگرە و بۆ هەموو کەسێك یەکسانە. بیرمەندانی سیاسی ئەورووپا ئەم مافانە بە ماڤێك ئەزانن کە مرۆڤ لە پێش بەدیهاتنی دەوڵەت، بە شێوەیکی خۆڕسك و سرووشتی لێی بەهرەوەر بووە. سەرەکیترین مافە سرووشتییەکانی مرۆڤ بریتین لە: ماڤی ژیان، ماڤی ئازادی و ماڤی یەکسانی.

هەندێ لە بیرمەندانی سیاسی دوو زاراوەی «ماڤی یاسایی» لە گەڵ «ماڤی سرووشتی» جیا دەکەنەوەو زیاتر لە سەر ماڤی یاسایی لەنگەر ئەگرن. ئەم جیاوازییە تاکوو سەرەتاکانی سەدەی بیستەم دەوامەی بوو، لەمەودوا «ماڤی یەکسانی بێ فەرق و جیاوازی بۆ هەموو ئەندامانی بنەچەی مرۆڤ» ڕاگەیاندرا و ئەم دەستەواژە لە جاڕنامەی گەردوونی ماڤی مرۆڤ (بڕوانە مافەکانی مرۆڤ) کە لە کۆمەڵەی گشتی نەتەوەیەکگرتووەکان (١٩٤٨) لە پاریس پەسند کرا هاتە ئاراوە.

ناوەرۆکی بوێرانەی بیرۆکەی مافە سرووشتییەکان کە لە سەدەی ١٧ سەری هەڵدا، ئەم بنەمایە بوو کە حوکمەت ئەبێ لەسەر خواست و ڕەزایەتی خەڵك دابمەزرێت. لایەنگرانی ئەم تیۆرییە بەم قەناعەتە گەیشتن کە «کۆمەڵگای سیاسی» خۆی بەرهەمی پەیمانێکی کۆمەڵایەتییە. لەم ڕووەوە خواستی خەڵك، تەنیا یەکسانی و عەداڵەت بووە و یەکسانیش دەرکەوتێك بووە بۆ ئەو پەیمانە کۆمەڵایەتییە.

ماڤی سیاسی حقوق سیاسی politicoal rights

ماڤی سیاسی بریتییە لەو مافانەی کە لە یاسای گشتی ناوخۆیی، تەنیا بە هاووڵاتیانی خۆجێیی وڵاتێك ئەدرێ و بۆ بەهرەمەند بوون لێی ئەبێ ببێتە شارۆمەندی ئەو وڵاتە. کەواتە ئەم مافە بۆ خەڵکانی بێگانە و هەندەرانی لە ئارادا نییە تاکوو نەتوانن لە کاروباری ناوخۆیی وڵاتێکیتر دەستێوەردان بکەن. هەندێك پێیان وایە کە بەخشینی ئەم مافە بە کەسێکی لاوەکی، دژایەتی هەیە لە گەڵ یاسا نێونەتەوەییەکاندا، کەواتە بۆ ڕێزگرتن لەم یاسایەش بێت دەوڵەتان، ئەم مافە نابەخشن.

مافیا — مافیا — Mafia

مافیا ناوی ڕێکخراوەیەکی تیرۆریستی نهێنی نێودەوڵەتییە کە لە سەرەتای سەدەی بیستەمەوە هەستاوە بە دژایەتیکردنی دەسەڵاتی یاسایی وڵاتان. مافیا لە زۆربەی وڵاتانی جیهان بە تایبەت ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا هەڵدەستێ بە کرداری تیرۆریستی و قاچاخی مادە سڕکەرەکان و باج وەرگرتن و ڕفاندنی مرۆڤ و ... بۆ ماوەیەکی زۆر سەرچاوەی ئەم ڕێکخراوەیان دەگەڕاندەوە بۆ ئیتالیا، بەڵام ئیمڕۆکە گرووپی مافیایی و نیمچە مافیایی، زۆربەی وڵاتانی جیهانی تەنیوەتەوە. بۆ وێنە کاربەدەستێکی پۆلیسی ئەمریکا گوتوویە کە مافیای رووسیا لە مافیای ئیتالیا پێشکەوتووترە. گرووپە مافیاییەکان ئەغڵەب لە سێ بەشی سەرمایەدانان، قاچاخی مادەسڕکەرەکان و سێکس چالاکی دەنوێنن.

ماف چارەی خۆنووسین — حق تعیین سرنوشت — self-determination

لە بنەڕەتدا بە مانای ماف خواستی شارۆمەندانی وڵاتێکە بۆ هەڵبژاردنی حوکمەت یان شێوازی حوکمەتی خۆیان بۆ ئەوەی سەربەخۆ بن لە وڵاتێکی تر. (لە جاڕنامەی سەربەخۆیی ئەمەریکا ۱۷۷٦ و جاڕنامەی ماف مرۆڤ، لە شۆڕشی فەڕەنسە ۱۷۹۳) ئاماژەی پێدراوە. بە پێی یەکێك لە بنەماکانی ناسیۆنالیزم کە ئەبێ دەوڵەت بالانوێنی هێز و دەسەڵاتی نەتەوە بێت، ماف چارەی خۆنووسین، ماف دامەزرانی دەوڵەتی نەتەوەیە بۆ ئەو گرووپە ئەتنیکی و نەتەوەییانە کە لە دەوڵەتانی فرەنەتەوە و ئیمپراتۆریەکان جیا دەبنەوە. ماف چارەی خۆنووسین لە هەر دوو شەڕە جیهانییەکەدا دەورێکی بالای هەبوو لە پڕۆپاگەندەی بەرەی موتتەفقین. (بۆ وێنە چواردە مادەکەی ویلسۆن*)

پێناسەی نێونەتەوەیی لە چەمکی ماف چارەی خۆنووسین، گرفت ساز بووە. لە دوای شەڕی جیهانی یەکەم ئەم مافە بوو بە دەسپێچکێکی هاندەر بۆ هەڵوەشانەوەی ئەو ئیمپراتۆریانەی کە شکستیان هێنابوو. خێرایی دەرکەوت کە ئەم داواکارییە بۆ تێکشکاندنی زلهێزەکانی ئەو سەردەمە بە جێیە بەڵام بۆ دامەزرانەوەی سیستەمێکی سیاسی نوێ گونجاو نییە. لایەنگرانی ماف چارەی خۆنووسین ئەم هەقیقەتەیان لەبەر چاو نەگرت، کە نەتەوە بوونەوەرێکی تۆکمە نییە کە بە تایبەتمەندی کەمینەوە بێتە دیاردەیەکی جیهانی. ئەم کەمتەرخەمییە جگە لەوەیکە بووە هۆی نائارامی سیاسی لە وڵاتانی نوێباوی هەڵقوڵاو لە ئیمپراتۆرییەکانی عوسمانی و نەمسا ـ مەجارستان، بنەمایەکی یاسایی نوێی هێنایە کایەوە کە ۲۰ ساڵ دواتر، نازیسم بە دژی وڵاتە سەرکەوتووەکان لە شەڕدا بە کاری هێنا.

بەم حاڵەش، ماف چارەی خۆنووسین وەك بنەمایەکی یاسای نێونەتەوەیی نەچەسپاوە و ئێستاش هەر یەکلا نەکراوەتەوە. ئەم تەمومژە بە سەر چەمکی چارەی خۆنووسیندا، کارێکی وایکردووە کە هەر وڵاتێکی ئەندامی نەتەوە یەکگرتووەکان بە جۆرێك لێکی بداتەوە و دەرفەتێکی وا بڕەخسێنێ کە هەر قەیرانێك بە لا خۆیا داکێشێ. لە لایەکیتریشەوە چونکا زۆربەی وڵاتان هەڵقوڵاوی ڕاپەڕین و خەباتی خەڵك بە دژی گرووپێکی دەسەڵاتدار بوون و بە شێوازی دیموکراتی و هەڵبژاردن، بە ڕێوە ئەچن، ئەم مافە ئەکەوێتە

پەراوێزەوە و لە گەڵ واقیعەکانی دنیای سیاسەتی ئیمڕۆدا ناگونجێ.

داکۆکی کردن لە ماف چارەی خۆنووسین، لە جاڕنامەی نەوتەوەیەکگرتووەکان ببوە بنەمایەك بۆ دژایەتی کردن لە گەڵ ئیمپریالیزمدا. بەڵام گرێی سەرەکی ئەم رەوتە، لە تیۆر و واقیعدا، ناسینی گرووپێکی نەتەوەیی یان یەکەیەك بوو کە ئەم مافەی ببێت، چونکا لەم زاراوەدا لە سەر «خۆ» جەخت ئەکرێ و جاڕنامەی نەتەوە یەکگرتووەکانیش کە پێ لە سەر خودموختاری دائەگرێ، روونی ناکاتەوە کە کام گرووپ توانایی و ماف خودموختاری هەیە.

جاڕنامەی ساڵی ١٩٦٠ی نەتەوە یەکگرتووەکان بە کۆی ٨٩ دەنگ، سەربەخۆیی شوێنە داگیرکراوەکانی راگەیاند. بەڵام ئەم جاڕنامە لە جیاتی ئەوەیکە بوار بدات بە «نەتەوە» کە دەوڵەتێك بۆ خۆی دامەزرێنێ، ماف چارەی خۆنووسینی تەنیا بە قوربانییەکانی ئیستیعماری وڵاتە ئەورووپییەکان بەخشی. ئەگەرچی پێودانگێکی دیاریکراویش لە ئارادا نەبوو تاکوو دەری بخات کە دەبێ چ نەتەوەیەك وەك قوربانی ئیستیعمار بناسرێت!

بە گشتی گرووپی نەتەوەیی گەورە و ئەو ناوچانەی کە لەباری جوگرافییەوە لە دەوڵەتی ناوەندی دوورن، وەها مافێکیان هەیە. ماف چارەی خۆنووسین، لە هەمان کاتدا کە بریتییەلە ئازادی دامەزرانی دەوڵەت و دیاریکردنی رژێمی سیاسی، بە مانای رزگاربوونیشە لە رکێف و گوشاری دەرەکی پاش وەدەسهێنانی سەربەخۆیی. ماف چارەی خۆنووسین، هەندێ جار بە مانای خودموختاری و ئۆتۆنۆمی ئەنجومەن و کەمایەتی ئایینی و نەژادی لە ناو وڵاتێك پێناسە کراوە.

Law of the Soil (Jus Soil) اصل حقوق خاك ماف خاك

تیۆرییەکی یاسایی کە نەتەوایەتی، گرێدراوی خاك و شوێنی لەدایکبوونی منداڵ لە قەڵەمڕەوی حاکمییەتی دەوڵەتێك دەزانێ. واتە هەر کەسێك پەیڕەوی وڵات و شوێنی لەدایکبوونی خۆیەتی. ئەگەر بێتوو کەسێك لە فڕۆکە یان پاپۆڕ لەدایك بێت، لێرەدا چونکا بەپێی نەریتی نێودەوڵەتی پاپۆڕ لە دەریای ئازاد و فڕۆکە لە ئاسماندا سەر بەو وڵاتەن کە ئاڵاکەی هەڵگرتووە کەواتە پاپۆڕ یان فڕۆکە لەگوێن خاکی ئەو دەوڵەتە لە ئەژمار دێن. بۆ نموونە، ئەگەر منداڵێك لە پاپۆڕێکی ئەمریکی لەدایك ببێت، بەپێی بنەمای ماف خاك ئەو منداڵە سەربە دەوڵەتی ئەمریکا دەبێت و رەگەزنامەی ئەمریکی وەردەگرێت. ئەمڕۆ زۆربەی وڵاتانی جیهان ماف خاك لە یاسا مەدەنییەکاندا لەبەر چاو دەگرن و بەو پێیە هەڵسووکەوت دەکەن.

Divine right حق الاهي ماف خودایی

لە پێش سەرهەڵدانی بزاڤە کۆماریخواز و دیموکراسییەکان، بە زۆری لە سەرتاسەری جیهان دەسەڵاتی حوکمەتەکان بە پێی بیرۆکەی ماف خودایی پاساو ئەدرا. بە پێی ئەم مافە، سوڵتان و پادشاکان بە ئیزنی خودا لە سەر زەمیندا فەرمانڕەواییان دەکرد. ئەم بیرۆکە تا ئەو شوێنە پێی درێژ کرد کە پادشا و سوڵتان بە سێبەری خوا لە قەڵەم بدرێن. نموونەی ئەم سێبەر و گوماشتە ئیلاهییانە، بریتییەلە شاکانی هەخامەنشی لە

ئێران، خاقانی چین، دیواپوترای هیندستان و ئەورووپای سەدەکانی ناوەڕاست تاکوو پێش شۆڕشی فەڕەنسە. ئەمانە هەموویان خۆیان بە سێبەری خوا و نوێنەری ئەو لە سەر قەڵەمڕەوی حوکمەتەکەیان ناوبردە کردووە.

دوای سەرهەڵدانی بزاڤە رزگاریخوازەکانی لیبرالیزم و دیموکراسیەت، ئەم جۆرە رژێمانە جێی خۆیان دا بە رژێمی دەستووریی و دەسەڵاتی راستەقینە گەڕایەوە بۆ خەڵك و دەوڵەتیش لە بەرامبەر خەڵك خۆی بە بەرپرس دەزانێ.

مافەکانی مرۆڤ — حقوق بشر — Human Rights

ماق مرۆڤ، شێوازێکی نوێیە لە تیۆری ماق سروشتی کە یەکەم جار جان لاك (١٦٣٢-١٧٠٤) فەیلەسوفی ئینگلیزی، تیشکی خستە سەر و دواتر بە ناوی ماق مرۆڤ لەقەڵەم درا. ماق مرۆڤ بە کۆمەڵە مافێك دەگوترێ کە ئینسانەکان بە حوکمی ئینسان بوونیان ـ نەك لە بەر یاسا ـ ئەبێ لێی بەهرەوەر بن.

یەکەمین قەرار و بڕیاری نێو نەتەوەیی بۆ داکۆکی کردن لە ماق مرۆڤ، بۆ پشتیوانی کردن لە ماق خەڵکانی دەرەکی لە بەرامبەر ئازاردانی مەقاماتی خۆجێیی بوو. بە درێژایی سەدەی ١٩ زۆربەی دادگا نێونەتەوەییەکان، نیمچە قانوونێکیان بۆ رەفتار کردن لە گەڵ خەڵکانی بێگانە پەسند کرد...لە پاش شەڕی جیهانی یەکەم، زنجیرە پەیماننامەیەك لە نێوان دەوڵەتە ئەورووپییەکان واژۆ کرا کە چەن وڵاتی ئەورووپی بە پشتیوانی کردن لە کەمینە نەتەوەیی و ئایینی و نەژادییەکانی پێمل دەکرد و کۆمەڵی نەتەوەکانیش بە سەر ئەم بڕیارەدا چاودێری دەکرد.

یاسا نێونەتەوەییەکان بە گشتی گوێ نادەنە پێوەندی دەوڵەت و شارۆمەندەکانییەوە بەڵام ئەگەر بێتو ئەم پێوەندییە دوور بێ لە بنەمای ئینسانی و دژ بە عەدالەت راوەستێ و ویژدانی مرۆڤ بهەژێنێ، ئەوا ناچار ئەبێت خۆی تێهەڵقوتێنێ. بۆ وێنە پاش سەدەی ١٩ بازرگانی کردن بە کۆیلە بە تەواوی مەحکووم کرا و دوای کوشتاری بە کۆمەڵی ئەرمەنییەکان بە دەس عوسمانی، وڵاتانی ئەورووپی کەوتنە هەوڵ ودەوڵێکی زۆرەوە بەڵام ئەو شتەی کە داکۆکی نێونەتەوەیی لە ماق مرۆڤ بەربڵاو کرد، جەنایەت و کوشتوکوشتاری کەمینە ودانیشتووانی وڵاتە داگیرکراوەکان بە دەس رژێمی نازییەوە بوو.

لە کۆنفەڕانسی سان فرانسیسکۆ(١٩٤٥) کە بۆ دەرکردنی بەیاننامەی نەتەوەیەکگرتووەکان ساز درابوو زۆرێك لە وەفدە نوێنەرایەتیەکان، پێداگرییان کرد کە لە بابەت ماق مرۆڤ و بەیاننامەی نەتەوە یەکگرتووەکانەوە، هەندێ پێشنیاز بکرێت بەڵام لە بەر ئاستەنگی و گرینگی بابەتەکە ئەم کارە نەکرا و تەنیا لەچەن شوێنی بەیاننامە کە بەزاراوەی ماق مرۆڤ ئامارژە کرا.

بەیاننامەی جیهانی مافەکانی مرۆڤ: کۆمیسیۆن، بەیاننامەکەی لە مانگی ژووەنی ١٩٤٨ ئامادە کرد و کۆنگرەی گشتی لە دانیشتنی ١٠ی دیسەمبەری ١٩٤٨ بە تێکڕای دەنگ پەسندی کرد. (٦ ئەندامی بلۆکی سۆڤیەت و عەرەبستانی سەعودی و ئەفریقای باشور لە دەنگدان خۆیان پاراست) کۆنگرە ئەم

بەیاننامەی وەك «پەیمانێكی هاوبەش بۆ هەموو گەل و نەتەوەكان» ڕاگەیاند و هاوكات دەبوا هەمووان «بە فێركردن و پەروەردە بۆ ڕێزدانان بەم ماف و ئازادییانە تێبكۆشن و بە هەنگاونانی كاوەخۆ لە ئاستی نێونەتەوەیی، ناساندن و پاراستنی لە سەرانسەری جیهاندا مسۆگەر بكەن».

بەیاننامەكە جگە لە پرەنسیپی مافە سیاسی و مەدەنییە پەسندكراوەكان لە دەستوورە بنچینەیی و دیموكراتیكەكان، چەندین مافی ئابووری و كۆمەڵایەتی و كەلتووریشی تیا گونجاوە. یەكەمین بابەت لەم مافانە، بریتییە لە:مافی ژیان، مافی ئازادی و ئاسایشی تاك، پاراستنی تاك لە بەرامبەر زیندانی كردنی نایاسایی و ناردنە تاراوگە، مافی داكۆكی كردن لە دادگایەكی دادپەروەرانە و ئازاد و سەربەخۆ و بێلایەن، ئازادی ئەندێشە و ویژدان و ئایین و ئازادی كۆبوونەوەی ئاشتی خوازانە. لە بەیاننامەكەدا چەن مافێكی نوێ گونجاوە كە بریتییە لە: مافی ئاسایشی كۆمەڵایەتی، مافی ئیش و كار، مافی پەروەردە، مافی هاوبەشێتی لە ژیانی كەلتووری كۆمەڵگا و مافی بەهرەمەندی لە هونەر و پیشكەوتنی زانست و بەرهەمەكانی.

پشتیوانی لە مافی مرۆڤ لە ئەوروپا : داكۆكی كردن لە مافی مرۆڤ تەنیا لە ئەستۆی نەتەوە یەكگرتووەكان نییەو ئێستا چەن ڕێكخراوەی نێونەتەوەیی ئەم ئەركە بە ئەنجام ئەگەیێنن. بۆ وێنە «ڕێكخراوەی لێبوردنی نێونەتەوەیی» یان «پەیماننامەی ئەوروپایی مافی مرۆڤ» سەر بە وڵاتانی ئەوروپای ڕۆژاوا. لە ساڵی ١٩٥٩ «دادگای ئەوروپایی مافی مرۆڤ» بۆ پیادەكردنی ئەم پەیماننامە دامەزرا و هەموو كەسێك، بۆی هەیە لە دەوڵەتی خۆی، داد بۆ ئەم دادگایە بەرێت و شكات بكات. بەم پێیە بۆ پشتیوانی ڕاستەوخۆی نێونەتەوەیی لە مافی مرۆڤ، ئەم هەنگاوانە نراوە.

دەقی بەیاننامەی جیهانی مافەكانی مرۆڤ

لە لایەن كۆمەڵی گشتی ڕێكخراوەی نەتەوە یەكگرتووەكان لە بەرواری ١٠ی دیسەمبەری ١٩٤٨ دا پەسند كرا و ئەم ڕێكخراوە لە هەموو ئەندامان داوای كرد بەیاننامەكە بڵاو بكەنەوە و بە تایبەت بۆ شیكردنەوە لە ناو قوتابخانە و ناوەندە پەروەردەییەكان، كارئاسانی بكرێت. بنەڕەتی ئەم بەیاننامە لە پێشەكی دەستووری بنچینەیی ١٧٩١ فەرەنسەدا هاتووە. بەیاننامە كە بریتییە لە یەك پێشەكی و ٣٠ مادە كە بەم پێیەی خوارەوەیە:

پیشەكی

لەبەر ئەوەیكە ویژدانی هەموو ئەندامانی كۆمەڵی مرۆڤ و مافی یەكسان و نەگۆڕی ئەم جڤاتە بنەمای ئازادی و عەداڵەت و ئاشتییە لە جیهاندا"

لەبەر ئەوەیكە بێئاگایی و سووكایەتی كردن بە مافی مرۆڤ ئاكامێكی دڕندانەی وای لێكەوتۆتەوە كە ویژدانی مرۆڤی هەژاندووە و بەدیهاتنی جیهانێك كە تێیدا كۆمەڵی مرۆڤ بۆ دەربڕینی بیروڕا ئازادبن و دوور بن لە مەترسی و هەژاریی، گەورەترین ئاواتی مرۆڤ ڕاگەیێندراوە"

لەبەر ئەوەیكە پیویستە بە پیادەكردنی یاسا لە مافی مرۆڤ پارێزگاری بكرێت تاكوو مرۆڤ وەك دوایین ڕێگا

چارە ناچار نەبێت بە دژی ستەمکاری ڕاپەڕێت"

لەبەر ئەوەیکە پێویستە تەواوی گەلانی جیهان بۆ پەرەدان بە پێوەندی دۆستانە گاڵ بدرێن؛

لەبەرئەوەیکە گەلانی نەتەوە یەکگرتووەکان دووپاتیان کردبۆوە کە بڕوایەکی قایمیان بە مافە سەرەکییەکانی مرۆڤ و کەرامەت و بایەخی تاك و یەکسانی ماڤ ژن و پیاو هەیە و بڕیارێکی شێلگیرانەیان داوە کە بە پێشکەوتنی کۆمەڵایەتی یارمەتی بگەیەنن و لە ژینگەیەکی ئازادانەتر ژیانێکی باشتر بەدی بێنن؛

لە بەرئەوەیکە دەوڵەتانی ئەندام پەیمانیان داوە کە بە هاوکاری نەتەوە یەکگرتووەکان، ڕێزی جیهانی و پاراستنی ماڤ مرۆڤ و ئازادییە سەرەکییەکان دابین بکەن"

سەرەنجام، لە بەر ئەوەیکە باش لەم ماف و ئازادییانە تێبگەین چونکا بۆ وەفاداری بەم پەیمانە گرنگایەتییەکی زۆری هەیە:

کۆنگرەی گشتی ئەم بەیاننامە جیهانییەی ماڤ مرۆڤ وەك ئاواتی هاوبەشی هەموو گەلانی ئەم سەرزەمینە ڕادەگەیێنێ تا هەموو کەس و هەموو بەشێکی کۆمەڵ ڕێزی بۆ دابنێ و بە ڕاهێنان و پەروەردە ئەم ماف و ئازادییانە پەرە بدەن و بە هاوبیری نەتەوەیی و نێونەتەوەیی هەوڵ بدەن بۆ ناساندن و پیادەکردنیان، چ لە نێوان ئەندامان و چ لە دەرەوەی ئەنداماندا.

١

تێکڕای کۆمەڵی مرۆڤ، ئازاد لە دایك دەبن و لە ئاست شەرەف و ماف، پێکەوە یەکسانن. هەموویان خاوەنی عەقڵ و ویژدانن و دەبێ لە گەڵ یەکتردا هەڵسوکەوتی برایانەیان هەبێت.

٢

١- هەر کەسێك بۆی هەیە بێ هیچ جیاوازییەك بە تایبەت لە بواری ڕەگەز، ڕەنگ، زایەند، ئایین و بڕوای سیاسی یان هەر مەرامێکیتر، هەروەها نەتەوە و پێگەی کۆمەڵایەتی ودارایی و زێد و خاك لە تەواوی ئەو ماف و ئازادییانەی لەم بەیاننامەدا ناوبردەکراون، بەهرەمەند بێت.

٢- هەمدیسان، نابێ لەسەر دۆخی سیاسی و دادپەروەری و نێونەتەوەیی وڵاتێك، دەرحەق بە کەسێك، هیچ بێعەداڵەتییەك ڕووبدا، جا چ ئەم وڵاتە سەربەخۆ بێت یا بندەست، چ خاوەنی دەسەڵاتێکی سنووردار یا نائازاد بێت.

٣

هەرکەسێك ماڤ ژیان و ئازادی و ئاسایشی تاکەکەسی هەیە.

٤

نابێ هیچکەس بە کۆیلەیی وەمێنێت و کڕین و فرۆشتنی کۆیلە بە هەر شێوازێك بێت، قەدەغەیە.

٥

نابێ هیچکەس ئەشکەنجە و ئازار بدرێت یان لە گەڵیا ڕەفتارێکی ستەمکارانە و دژە مرۆڤانە و سووکایەتی ئامێز بکرێت.

٦

کەسایەتی یاسایی هەرکەس، وەك مرۆڤێك لە هەموو شوێنێك لە بەرامبەر یاسا دا بە رەسمییەت بناسرێت.

٧

هەموو کەس لە بەرانبەر یاسادا یەکسانە وماف ئەوەی هەیە کە یاسا بە چاوێك سەیری بکات و بە عەدالەت لە گەڵیا رەفتار بکرێت. ماف ئەوەشی هەیە کە لە بەرامبەر هەر چەشنە بێعەدالەتییەك کە ئەم بڕیارە پووچەڵ بکاتەوە، راوەستێ و لە ئاستی هەر پاڵنەرێك کە ئەم دۆخە تێك بدات، یاسا پشتگیری یەکسانی لێ بکات.

٨

لە بەرامبەر ئەو کردەوانەی کە مافە سەرەکییەکانی تاك ئەخەنە مەترسییەوە ـ ئەو مافانەی کە دەستووری بنچینەیی یان یاسایەکی تر پێی بەخشیبێت ـ هەر کەس ماف ئەوەی هەیە پەنا بەرێتە بەر دادگایەکی نەتەوەیی ئاشتی خواز.

٩

نابێ هیچکەس لەخۆوە دەسبەسەر بکرێ و بخرێتە بەندیخانە یان تاراوگەوە.

١٠

هەر کەس بێ هیچ فەرق و جیاوازییەك، ماف ئەوەی هەیە سکاڵا بەرێت بۆ دادگایەکی سەربەخۆ و بێلایەن و لەوێش بە شێوەیەکی ئاشکرا و دادپەروەرانە، ماف و داواکانی تاوتوێ بکرێن یان بە هەر شتێك تۆمەتبار کرابێت، لە سەری بڕیار بدرێت.

١١

١ـ هەرکەسێك تۆمەتی کەتنێکی لێدرابێ، پێش وەخت، «بێتاوان» لە ئەژمار دێت مەگەر ئەوەیکە لە رەوتێکی دادپەروەرانەی گشتیدا کە ئەویش ئەبێ هەموو بووارێك بۆ زامنکردنی پاراستنی ئەو کەسە رەخسابێت، لە باری یاساییەوە سڕی ئاشکرا بێ و پاشان تاوانبار لە قەڵەم بدرێت.

٢ـ هیچکەس لەبەر ئەنجامدان یا نەکردنی کردەوەیەك کە لە کاتی تێوەگلاندا بە پێی ماف نەتەوەیی یا نێونەتەوەیی، تاوان لە ئەژمار نەهاتووە، نابێ سزا بدرێت. هەروەها نابێ لە سزای کاتی تێوەگلانییەوە زیاتر سزا بدرێت.

١٢

کەس بۆی نییە سەر بکێشێتە ناو ژیانی تایبەتی و کاروباری خێزان و شوێنی حەوانەوە یان نووسراوەکانییەوە یان ناوبانگ و شەرەف و ئابرووی بکەوێتە مەترسییەوە. یاسا دەبێ لە هەرکەسێك کە بەرەورووی ئەم جۆرە مەترسیانە بووبێتەوە پشتیوانی بکات.

١٣

١ـ هەرکەس بۆی هەیە لە ناو هەر ولاتێکدا بەئارەزووی خۆی هاتووچۆ بکا و شوێنی نیشتەجێ بوونی خۆی هەڵبژێرێ.

٢ـ هەر کەس مافی ئەوەی هەیە هەر ولاتێك تەنانەت ولاتەکەی خۆشی بەجێ بهێڵێ یان بگەڕێتەوە ولاتەکەی‌خۆی.

١٤

١ـ لە بەرامبەر ئەشکنجە و ئازار و راونانـدا، هەرکەسێ مافی ئەوەی هەیە کە پەنایەك بدۆزێتەوە و پەنا بباتە ولاتێکی دیکە.

٢ـ لە کاتێکدا کە راونان لە واقیعدا لە سەر تاوانێکی گشتی و ناسیاسییە یان لە سەر کردارێکی دژ بە بنەما و ئارمانجەکانی نەتەوە یەکگرتووەکان بێت، ناکرێ لەم مافە کەڵك وەرگیرێ.

١٥

١ـ هەرکەسێك مافی ئەوەی هەیە کە خاوەنی مافی شارۆمەندی ولاتێك بێت.

٢ـ ناکرێ کەس لەخۆوە لە مافی شارۆمەندی خۆی یان لە مافی گۆڕینی رەگەزنامەی نەتەوەیی بێ‌بەش بکرێت.

١٦

١ـ ژن و پیاوی باڵغ مافی ئەوەیان هەیە کە بێ هیچ سنوورێکی رەگەزی و نەتەوەیی و ئایینی و شارۆمەندی، پێکەوە زەماوەند بکەن و خێزان پێك بهێنن. لە تەواوی ژیانی هاوبەش و تەنانەت لە کاتی جیابوونەوەشدا ژن و پیاو لە هەموو کار و بارێکی زەماوەندا مافی یەکسانیان هەیە.

٢ـ زەماوەند ئەبێ ئازادانە و بە رەزامەندی ژن و پیاو سەر بگرێ.

٣ـ خێزان ئەستوونێکی سروشتی و سەرەکی کۆمەڵگایە و ئەبێ دەوڵەت و کۆمەڵگا پشتگیری لێ بکەن.

١٧

١ـ هەرکەس بە تەنیایی یان بە کۆمەڵەکی مافی خاوەندارییەتی هەیە.

٢ـ ناکرێ بە بێهۆ مافی خاوەندارییەتی لە کەسێك زەوت بکرێت.

١٨

هەرکەسێك مافی ئەوەی هەیە لە ئازادی ئەندێشە و ویژدان و ئایین بەهرەوەر بێت. ئەم مافە هەروەها ئازادی گۆڕینی ئایین و مەرام و ڕادەربڕین، پەروەردە و مەراسیمی ئایینیش دەستەبەر ئەکات. هەرکەس دەتوانێ لەم مافانە بە شێوەی تاکەکەسی یان کۆمەڵەکی، بەهرەمەند بێت.

١٩

هەرکەس مافی ئازادی باوەڕ و رادەربڕینی هەیە و ئەمەش بریتییە لە بیروڕای ئازایانە و وەرگرتنی زانیاری و فیکر و دەربڕینیان بە هەر چەشنێکی مومکین بێ رەچاوخستنی سنوورەکان.

٢٠

١- هەرکەس مافی ئەوەی هەیە کۆڕ و کۆبوونەوەی ئاشتی خوازانە بە ئازادی ڕێك بخات.

٢- نابێ هیچکەس بە زۆرەملی ناچار بە بەشداری کردن لە کۆبوونەوەیەك بکرێت.

٢١

١- هەرکەس مافی ئەوەی هەیە لە ئیدارەی گشتی وڵاتەکەیدا ڕاستەوخۆ یان بە هۆی نوێنەرانێك کە ئازادانە هەڵبژێردرابن، بەشداری بکات.

٢- هەرکەس مافی ئەوەی هەیە لە هەلومەرجێکی یەکساندا پلە ومەنسەبە گشتییەکانی وڵاتەکەی خۆی بەدەستەوە بگرێت.

٣- ئیرادەی گشتی، بنیات و بنەمای دەسەڵاتی حوکمەتە. ئەم ئیرادە ئەبێ لە ڕێی هەڵبژاردنێکی بێغەش و ڕاست و ڕەوا بەرێوە بچێت. هەڵبژاردن ئەبێ گشتی و یەکسان بێت و بە دەنگی نهێنی یا بە چەشنێکی وا کە ئازادی دەنگدان دەستەبەر بکات بە ئەنجام بگات.

٢٢

هەرکەس وەك ئەندامێکی کۆمەڵگا، مافی ئاسایشی کۆمەڵایەتی هەیە و ئەتوانێ لە ڕێی هاریکاری نەتەوەیی و نێونەتەوەیی، مافی ئابووری و کۆمەڵایەتی و کەلتووریش کە بۆ پێگە و گەشەی ئازادانەی کەسایەتی ئەو پێویستە، بە لەبەرچاوگرتنی پێکهات و سەرچاوەکانی هەر وڵاتێك بە دەس بێنێت.

٢٣

١- هەرکەس مافی هەیە کار بکات، پیشەی خۆی بە ئارەزووی خۆی هەڵبژێرێ، خوازیاری هەلومەرجێکی دڵخۆشکەر بۆ کارەکەی بێت و لە کاتی بێکاریدا پشتگیری لێ بکرێت.

٢- هەمووان مافی ئەوەیان هەیە کە بە عەداڵەت، لە بەرامبەر کاری یەکساندا مووچە و پاداشی یەکسان وەرگرن.

٣- هەرکەسێك کار بکات مافی ئەوەی هەیە بە ڕەزامەندی و ئینسافەوە مووچەکەی پێبدرێ تاکوو ژیانی خۆی و خێزانەکەی بە سەربەرزی و شەرەفەوە بەرێوە ببات و بۆ فراژبوونی ژیانی، لە کاتی پێویست یارمەتی بدرێت.

٢٤

هەرکەسێك مافی حەسانەوە و ئاسوودەیی و گەشتوگوزاری هەیە. ئەبێ کات وساتی ئیشکردنەکەی بەرێوشوێن بێت و لە کاتی پشوودانیش نانبڕاو نەبێت.

٢٥

١- هەرکەس مافی ئەوەی هەیە ئاستی ژیان و تەندروستی و بەهرەداری خۆی و خێزانەکەی لە بواری خواردەمەنی و ماڵ و چاودێری پزیشکی و خزمەتگوزارییە کۆمەڵایەتییەکان بباتە سەرەوە. دیسانەوە مافی ئەوەی هەیە کە لە کاتی بێکاری و نەخۆشی و پەککەوتن و بێوەکەوتنەوە و پیری یان هەر حاڵەتێکی تر کە مرۆڤ خۆی دەستی تیانەبووبێت و مەعاشەکەی لە دەست بات، لە ژیانێکی ئابڕوومەندانە بەهرەمەند بێت.

٢ـ دایکان و منداڵان مافی ئەوەیان هەیە لە یارمەتی و چاودێری تایبەت بەهرەوەر بن. منداڵان، چ ئەوانەی کە بە شەرعی لە دایك بووبێتن و چ ئەوانەش کە حەرامزا بن، مافی ئەوەیان هەیە کە بە یەك چاو سەیر بکرێن.

٢٦

١ـ هەرکەس مافی ئەوەی هەیە لە پەروەردە بەهرەمەند بێت. پەروەردە ئەبێ لانیکەم تا قۆناغی سەرەتایی خۆڕایی و حەتمی بێت. فێرکاری پیشەیی ئەبێ گشتگیر بکرێ و دەرگاکانی خوێندنی باڵاش بۆ هەمووان ئاوەڵا بێ تاکوو هەرکەس بە پێی توانستی خۆی لێی بەهرەوەر بێت.

٢ـ پەروەردە ئەبێ جۆرێ راپێچ کرێت کە کەسایەتی ئینسانی هەمووکەس ببووژێنێ و رێزگرتن لە ماف و ئازادییەکانی مرۆڤ بەپێزتر بکات. پەروەردە ئەبێ فاماندنی قووڵ و لێبوردن و رێزدانان بۆ بیر و بڕوای نەیار و تەبایی نێونەتەوەیی و رەگەزیی و ئایینزایی و هەروەها پەرەدان بە چالاکییەکانی نەتەوەیەکگرتووەکان، بخاتە گەڕ بۆ پاراستنی ئاشتی و ئاسایشەوە.

٣ـ دایك و باوك، لە هەڵبژاردنی جۆری پەروەردەی منداڵەکانی خۆیان بە نیسبەت کەسانی‌تر، لە پێش‌ترن و مافی لە پێشتریان هەیە.

٢٧

١ـ هەرکەس مافی ئەوەی هەیە کە لە ژیانی کەلتووری کۆمەڵگادا بەشدار بێت و لە بواری هونەری و پێشکەوتنی زانستی و قازانجەکانی بەهرەوەر بێت.

٢ـ هەرکەس مافی ئەوەی هەیە لە پشتگیری مادیی و مەعنەویی ئاسەوارە زانستی و کەلتووری و هونەرییەکانی خۆی بەهرەمەند بێت.

٢٨

هەرکەس بۆی هەیە خوازیاری چەسپاندنی نەزمێکی وابێت کە لە باری کۆمەڵایەتی و نێونەتەوەییەوە، ئەو ماف و ئازادییانەی کە لەم بەیاننامەدا هاتوون، دەستەبەر بکرێ و بەو پێیە هەڵسوکەوت بکات.

٢٩

١ـ هەمووکەس لە کۆمەڵگادا ئەرکی لە ئەستۆیە تاکوو گەشەی ئازادانە و بووژانەوەی کەسایەتی بۆ ئاسان بکرێت.

٢ـ هەرکەس بۆ پیادەکردنی ماف و بەهرەمەندی لە ئازادییەکانی، تەنیا خۆی پابەند بەو سنووربەندییە یاساییە ئەزانێت کە بۆ ناسین و پیادەکردنی ماف و ئازادییەکانی خەڵکانی‌تر و بۆ بەڕێوەچوونی خواستە ئەخلاقییەکان و تەکوزی کۆمەڵایەتی و بەهرەداری گشتی لە کۆمەڵگەیەکی دیموکراتیکدا قەراریان لە سەر دراوە.

٣ـ هیچ بەندێکی ئەم ماف و ئازادییانە، نابێ دژ بە ئامانج و بنەماکانی کۆمەڵی نەتەوەیەکگرتووەکان پیادە بکرێت.

٣٠

هیچکام لە قەرار و بڕیارەکانی ئەم بەیاننامە نابێ جۆرێك لێكبدرێتەوە کە بۆ دەوڵەت یان گرووپ یان کەسێك، ئەم مافە قاییل بکات کە بەو پێیە هەرکام لە ماف و ئازادییەکانی نابراو لەم بەیاننامە، پووچەڵ بکا یان لەم ڕێگەوە هەنگاو بنێ.

ماکیاڤیلیزم ماکیاولیسم Machiavellism

تیۆرییەکی سیاسییە کە لە لایەن سیاسەتمەداری ئیتالیایی، نیکۆلۆ ماکیاڤیلی(١٥٢٧ــ ١٤٦٩) داڕێژراوە. ماکیاڤیلی، نووسەر و مێژونووسێکی بەناوبانگ و سکرتێری حکومەتی کۆماری فلۆرانس بووە کە لە ماوەی ژیانیدا گەلێك ئەرکی سیاسی ئەنجامداوە بەڵام پاش ماوەیەك لێی کەوتنە گومان و لەسەر کار لایانبرد. ئەویش هەموو کاتی خۆی تەرخان کرد بۆ نووسینی کتێبێك بە ناوی میر (prince). ئەو لەم کتێبەدا گەیشتن بە دەسەڵات بە ئامانجی کردەوەی سیاسی دەزانێ و بە هیچ بەربەستێکی ئەخلاقی نایبەستێتەوە. بۆیە پێی وایە بۆ گەیشتن بە ئامانجەکان، دەکرێ لە هەر شتێك کەڵك وەربگیردرێت و نابێ بە هیچ کلۆجێك ئەخلاق لەگەڵ سیاسەتدا تێکەڵ بکرێت. لە ڕوانگەی ماکیاڤیلیستیەوە بۆ گەیشتن بە ئامانجەکان دەکرێ پشت بە هەر ئامرازێك ببەسترێ تەنانەت ئەگەر ناپەسند و دزێو بێت و لەم بارەوە پابەندی بە ئەخلاق و مرۆڤایەتی بایەخی نییە.

ئەم بیرۆکەی ماکیاڤیلی، پاشان بۆ ئەو دەسەڵاتدارانە بەکاردەهات کە بۆ گەیشتن بە ئامانجەکانیان لە هیچ تاوانێك سڵیان نەدەکرد و هەندێ جاریش زاراوەکە بۆ دەسەڵاتدارانی دیکتاتۆر و ستەمگەر بەکار دێت. ماکیاڤیلی پێی وایە کە ئەگەر دەسەڵاتدار حەز بە مانەوە دەکات نابێ لە هەر شێوازێکی خۆپەرستانە و تاکڕەوانە و نامرۆڤانە خۆی بپارێزێت چوونکا ئەگەر وا نەبێت، ناتوانێ دەوڵەتەکەی ڕابگرێ.

ماکیاڤیلی کە لە سیاسەتدا ڕیالیزمی گەیاندە بەرزترین ئاستی خۆی، لە نێوان مەسەلە سیاسییەکان و گرفتە ئایینیەکان جیاوازی قایل بووە. مەبەستی سەرەکی ئەو مانەوەی دەوڵەت بووە و حکومەتی کۆماریی بە مەرجێك پەسند دەکات کە جەماوەر بە گشتی بگەنە ئاستێکی باڵای عەقڵانی. ئەگەرچی ماکیاڤیلی کەسێکی دیموکرات نەبووە بەڵام پێی وابوو کە جەماوەر دەبێ لە بەڕێوەبردنی دەسەڵاتدا دەورێکی باڵا بگێڕێت تاکوو دەوڵەت بتوانێ لەباری سیاسییەوە سەقامگیر بێت. ئەو پێی وابوو کە بۆ ڕژێمێکی دیکتاتۆریش، لەناوبردنی حوکمەتێکی دیموکراتی لێوەشاوە، کارێکی دژوار دەبێت.

خۆلاسە، جیهانبینی ماکیاڤیلی بۆ ماوەی چوار سەدە لە مێشکی خەڵکدا هاوواتا بووە لەگەڵ زۆرداری و نەگریسی و خەیانەت. بیرداڕێژی ئەم قوتابخانە، بە نموونەی سیاسەتمەدارێکی مووقەڵاش بەڵام مەکراوی و فێڵباز ناسراوە.

مانگرتن اعتصاب strike

ئەم وشە لە ناوی لێواری دەریایەکی فەرەنسی بە ناوی(پلاژدو گرو- Plage de greve) گیراوە کە کرێکارە بێکارەکان تێیدا ئاپۆرەیان دەبەست.

لە زاراوەی سیاسیدا بە مانای دەست لە کار کێشانەوەی کرێکاران یا کارمەندانی دەزگایێکی ئابووری یا ئیداری یا خزمەتگوزارییە بۆ وەرگرتنی مووچە یان داوای زیادکردنی. مانگرتن لە دوای شۆڕشی پیشەسازییەوە سەری هەڵدا و چینی کرێکار کە لەو شۆڕشەدا لە دایك بوو، بۆ گەیشتن بە مافەکانی خۆی لە بەرامبەر کاربەدەستاندا ئەم بزووتنەوەی ڕێکخست و لەم ڕێگاوە مافەکانی خۆی دەستەبەر ئەکرد.

لە سەرەتا دا دەوڵەت و خاوەن کارەکان، بە شێوازی جۆراوجۆر و تەنانەت بە یارمەتی هێزی پۆلیسەوە مانگرتنەکانیان تێك ئەشکاند و سەردەستەی مانگرەکانیش غەڵتانی خوێن دەکران بەلام لە میانەی سەدەی ۱۹ بەملاوە بە پێی خەباتی لەپسان نەهاتووی کرێکاران، هێدی هێدی مانگرتن ڕواڵەتێکی یاسایی بەخۆوە گرت و کارمەندان و خوێندکاران و... تاد گرتەوە. ئینجا لە سەرەتای سەدەی بیستەمەوە حیزب و ڕێکخراوە سیاسیەکان لە مانگرتن بۆ گەیشتن بە ئامانجی سیاسی کەڵکیان وەرگرت. لایەنگرانی سەندیکالیزم* و ئانارشیزم*، مانگرتنیان وەك داردەستێك بۆ ڕوخاندنی دەوڵەت بە کار هێنا. لە مانگرتنی گشتیدا کرێکاران وفەرمانبەرانی تەواوی دەزگا ئابووری و پیشەسازی و خزمەتگوزارییەکانی وڵاتێك، بۆ گەیشتن بە ئامانجی سیاسی یان پیشەیی خۆیان، دەست لە کار ئەکێشنەوە. لە ڕژێمە دیکتاتۆرییەکان بە پێی قانوون مانگرتن یاوان و قەدەغەیە.

لەم دەور و چاخەدا چونکا زۆر سەرنج ئەدرێتە کۆمەڵ و کێشە ئابوورییەکانیش ڕەهەندێکی سیاسی لەخۆ ئەگرن، جیا کردنەوەی مانگرتنی پیشەیی لە گەڵ مانگرتنێك کە ئاکامی سیاسی بە دواوە بێت، زۆر دژوار بۆتەوە.

مانیفست — مانیفست — Manifest

مانیفست لە ریشەی لاتینی manifetus بە واتای ڕاگەیاندراو وەرگیراوە. لە زاراوەی سیاسیدا بریتییەلە ڕاگەیاندراوێك کە لە لایەن کۆمەڵە، گرووپ یان ڕێکخراوەیەك بۆ دەربڕینی بیروبڕوای سیاسی خۆیان بلاو دەبێتەوە. ڕاگەیاندراوی سەرۆکی وڵاتان یا کاربەدەستانی بالا لە پێوەند لە گەڵ ڕووداوی گەورەی سیاسی وڵاتێك یاخود لە ئاستی نێودەوڵەتیش بە مانیفست لە قەڵەم دراوە. یەکەمین بەرنامەی کۆمۆنیستەکان کە لە لایەن مارکس و ئەنگلس لە ساڵی ۱۸٤۸ بلاو کرایەوە، بە مانیفستی حیزبی کۆمۆنیست ناوبانگی دەرکرد.

مرۆڤ دۆستی/مرۆڤگەرایی — انسان باوری — Humanism

مرۆڤ دۆستی یا هیۆمانیزم لە وشەی Human بە واتای مرۆڤ وەرگیراوە. ئەم زاراوە لە زانستە مرۆییەکاندا مانای جۆراوجۆری هەیە بەلام بە گشتی بریتییە لە کۆمەڵێ تیۆری کە ڕێز بۆ مرۆڤ و خەسڵەتە ئینسانییەکانی دادەنێ و حەز بە گووران و بەختەوەری مرۆڤ دەکات. هەروەها بریتییەلە فەلسەفە و ڕێبازی مرۆڤایەتی کە ژیانی ئادەمیزاد لەم جیهانەدا بە گرنگتر دەزانێ لە لێکۆڵینەوەی ئاین و شتی مانایی و نەبینراو. بە پێی ئەم ڕێبازە پەروەردە شتێکی زور گرنگە بۆ گەشەسەندن و پێگەیشتنی توانستەکانی مرۆڤ.

لە مێژووی شارستانییەتی رۆژئاوادا مرۆڤپەروەری، ناوی بزووتنەوەیەك دەخاتەوە بیر كە بوو بە بنەمایەك بۆ رینسانس و بووژانەوەی زانست و كولتوور و هونەر و چێ كردنی گیروگرفتە كۆمەلایەتی وسیاسییەكان، دوور لە پەروەردە و دەسەلاتی پاپا ئایینییەكان. ئەم بزاوتە كولتوورییەی ئەورووپا بە هۆی ئاشنابوون لە گەڵ كولتووری كەونارای یۆنان و رۆما هاتە ئاراوە تاكوو لە بەرامبەر تاریكستانی فەرهەنگی سەدەكانی ناوەراست، كولتوورێكی نوێ بەرهەم بێنێت. دروشمی مرۆڤ دۆستی لەسەر ئەم قسەی پرۆتاگۆراس بەندە كە دەیگوت مرۆڤ پێودانگی هەموو شتێكە. بەم پێیە مرۆڤی خستە جێی خواوەند و كلێسە و مەسیح و تاك گەرێتی و بڕەوی دا بە خۆپەرستی ئاوەزمەندی و لەبری باوەڕ بە مانەوەی رۆح و بەڵێنی بەهەشت، خۆشبینی بەم جیهانەی بەرجەستە كردەوە. ئایدیولۆژیای مرۆڤ دۆستی دوو قوتابخانەی لێ كەوتۆتەوە: یەكەم، لیبرالیزم* كە بالانوێنی عەقڵێكی شارستانی بە تایبەت چینی رۆشنبیر بوو كە لەگەڵ كۆت و بەندە كۆمەلایەتییەكاندا دژایەتی دەكرد و دواتر وەك ئایدیۆلۆژیای كۆمەڵگای سەرمایەداری هەژمۆنی* پەیدا كرد. دووهەم، سۆشیالیزم كە خەونی بە چاكسازی و باشتر كردنی باری گوزەرانی چینی هەژارەوە دەبینی. نوێنەرانی مرۆڤ دۆستی لە ئەورووپا بریتین لە: دانتە، داڤینچی، مەیكل ئانژ، گالیلە، دكارت، لۆتر، شكسپیر، نیۆتۆن، سێرڤانتس، كۆپرنیك، ئەراسمۆس و بۆكاچیڤ.

مرۆڤناسیی سیاسی　　انسان‌شناسی سیاسی　　politicol anthropology

ئەم لقە زانستییە ئاوێتەیەكە لە زانستی مرۆناسی كەلتووری و زانستی سیاسەت كە سەروكاری لە گەڵ هەندێ لە قووڵترین كێشە سیاسیەكانی كۆمەڵگا سەرەتاییەكاندا بووە.

لە روانگەی زۆربەی مرۆڤناسانی سیاسییەوە، هەموو بەستێنەكانی ژیان كەمتاكورتێك خەسڵەتێكی سیاسییان هەیە و ژیانی كۆمەلایەتی تێكڕا پێكهاتێكە لە سێكوچكەی ململانێ، دەسەلات و سوڵتە. یەكەمین ئاسەواری مرۆناسیی سیاسی كتێبی فریدریش ئێنگلس بوو لە ژێر سەردێڕی سەرچاوەی خێزان، خاوەندارێتی تایبەت و دەوڵەت (١٨٤٤).

لەم سەردەمەدا موتالاكردنی پێوەندییەكانی دەسەلات لە ناخی ستراكتووری خێزان، عەشیرە، نەتەوە و زایەند(سێكس) بە تایبەت لە ولاتانی بەرەو پێشكەوتن، بۆتە بابەتێك بۆ مرۆناسانی سیاسی. ململانێ و مشتومڕی سیاسی لەم ولاتانەدا زۆرتر لەسەر ئەم مەسەلانەیە و بە تایبەت باسكردن لە دواهاتی سیاسی ئەتنیكی و كێشمەكێشی نەتەوەیی كەوتۆتە بەر سەرنجی مرۆناسیی سیاسی. جیاواز لەم باسە تازانە، بابەتی كلاسیكی مرۆناسیی سیاسی ئێستاش هەر شێوازە سیاسییەكانی پێش دروسبوونی دەوڵەتە. یەكەمین شێوازی رێكخراوەیی ژیانی سیاسی لە قەوارەی هۆزەكان سەری هەڵدا كە ستراكتووری دەسەلات لە ناویاندا لە سەر پێوەندی خزمایەتی سازدرابوو. چەن هۆكارێك بوونە هۆی گۆڕینی ئەم شێوازە سیاسییانە بەرەو دەوڵەتی رێكخراوەیی كە بریتین لە: بەرفراوان كردنی جوگرافیای دەسەلاتی هۆزەكان و سەركەوتنیان،

زیادبوونی بەرهەمی کشتوکاڵ، زۆربونی حەشیمەت، پەرەسەندنی بێعەداڵەتی کۆمەڵایەتی، پەرەسەندنی بازرگانی و گەورەبوونی شارەکان.

مرۆڤناسیی سیاسی، بۆ مرۆڤ وەك ئینسانێکی سیاسی ئەڕوانێ و تایبەتمەندییە هاوبەشەکانی هەموو ڕێکخراوە سیاسییەکان لەباری مێژوویی و جوگرافییەوە پێناسە دەکات. ئەم واتایە لە کتێبی سیاسەتی ئەرەستۆ کە لە بنەڕەتدا مرۆڤ بە بوونەوەرێکی سیاسی ئەزانێت، بەرچاو ئەکەوێت.

مرۆڤی نوێ — انسان نـو — New Man

ئەم زاراوە لە دەیەی ١٩٢٠ ڕەواجی پەیا کردووە و لە زاراوەی سیاسی چەپدا بە واتای ئاڵوگۆڕی ماهییەتی مرۆڤ و گۆڕانی بەرەو بوونەوەرێکی نوێ، بەدەر لە هەرچەشنە فیز و دەمارێك، پێش ڕاگەیشتن بە خۆی و خێزانەکەی، وەفاداری بە خەڵك بە ئەرکی سەرشانی دەزانێ. ئەم جۆرە مرۆڤە، خاوەنی بیروڕایەکی نوێیە و شێوازی ڕابردووی خستۆتە لاوە. تایبەتمەندی گرنگی ئەم مرۆڤە، سەرنج دانە بە داهاتوو لەبری ڕابردوو، ئینسانێکی بە تەکوزە و وردەبینە، بڕوای بە پلاندانان و ڕێکخستنی کارەکانە، باوەڕی بە زاڵبوونی مرۆڤە بە دەوروبەریا، بڕوای بە پیادەکردنی عەداڵەت و یەکسانی و زانست و تەکنۆلۆژییە.

مووساد — موساد — Mossad

مووساد زاراوەیەکی عیبرییە کە بە واتای دەزگایە و سەردێڕەکەی بریتییە لە:

Ha Mossad le Modein ve Tafkidim meyuhadim بە واتای دەزگای هەواڵگیریی و ڕاسپاردنە تایبەتەکانە.

مووساد، ناوی ڕێکخراوی هەواڵگیریی و ئاسایشی ئیسراییلە کە لە ساڵی ١٩٥٣ دامەزراوە و ئێستا بە یەکێك لە ڕێکخراوە سیخوڕییە بەناوبانگەکانی جیهان دادەنرێت. ئەم ڕێکخراوە تۆڕێکی گەورە و بەرفراوانی هەواڵگیریی لە سەرانسەری جیهان و بە تایبەت لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست و وڵاتانی ئەفریقاییدا بڵاوکردۆتەوە و لە وڵاتانی ئەوروپی و ئەمریکاشدا بەدوای هەر چالاکییەك دەکەوێت کە بەدژی ئیسراییل بێت و پووچەڵی دەکاتەوە. مووساد لە گەڵ ڕێکخراوی هەواڵگیریی ئەمریکا(سیا)* هاوکارییەکی نزیکی هەیە و دزەی کردۆتە ناو گەلێك ڕێکخراوەی هەواڵگیریی دیکەش لە جیهاندا.

مەتریالیزمی دایەلیکتیك — ماتریالیسم دیالکتیک — Dialectical Materialism

تیۆرییەکی فەلسەفی دەربارەی مێتافیزیك کە لە لایەن فردریك ئەنگلس ــ بۆ جەخت کردن لەسەر بۆچوونەکانی مارکس لەم بارەوە ــ لە کتێبی ئانتی دورینگ (١٨٧٨) و دایەلیکتیکی سرووشت (١٩٢٥) ئاراستە کراوە. (هەڵبەت ئەم زاراوە یەکەم جار لە لایەن پولخانۆف بەکار براوە). ئەم فەلسەفە، پاش ئەوەی کلك و گوێی کرا، بوو بە فەلسەفەی ڕەسمی حیزبە کۆمۆنیستەکان و «مەتریالیزمی مێژوویی»* کامڵ کرد.

مەتریالیزمی دایەلیکتیکی، تەنها مادە بە راست و گرنگ دەزانێ و بە بناغەی گەردوون دایدەنێت. ئەم فەلسەفە، سەرچاوەی هەموو نیشانە و بەرهەمەکانی ژیان بە مادی لەقەڵەم ئەدا و هەموو گۆڕانکارییەکان بە مادە پەیوەست دەکات کە ئەم گۆڕانکاریانەش بە پێی کۆمەڵێك یاسای تایبەت کە پێی دەگوترێ « دایەلیکتیك»، روو ئەدەن. دایەلیکتیك* هەم شێوازی گۆڕینی واقیعەکانە و هەمیش شێوەی دۆزینەوەی «یاساکانی جووڵە»ی ئەو واقیعانە یە. ئەم قوتابخانە پێی وایە کە پرەنسیپەکانی مەتریالیزمی دایەلیکتیك لەگەڵ هەموو لقە زانستییەکاندا دەخوێنێتەوە.

مەتریالیزمی دایەلیکتیك، مادە لە ئاوەزی مرۆڤ بە گرنگتر دەزانێ و ئاوەز بە رەنگدانەوەی جیهانی مادە لە مێشکی مرۆڤ لە قەڵەم ئەدات و هەموو شتێك یان دیاردەیەك بە دەرەنجامی جووڵەی جەوهەری مادە شرۆڤە ئەکات.

مارکس، دایەلیکتیکی تەنها لە هەمبەر دیاردەکان و کۆمەڵگا دەبەستەوە بەڵام ئەنگڵس، رووبەری ئەم فەلسەفەی بەرەو سرووشت بەرفرەوان کرد و لە ژێر کاریگەریی بیروڕاکانی هێگل، پێی وابوو کە جیهان (سروشت و ئەندیشە ومێژوو) دەکەونە ژێر باری سێ یاسا: ١) یاسای هەڵگەڕانەوەی چەندایەتی(کمیت) بە چۆنایەتی(کیفیت). ٢) یاسای ئاڵۆزی دژەکان (اضداد)، بە پێی ئەم یاسایە جووڵە، دەرەنجامی دژایەتی نێوان رەگەزە هاودژەکانی ناو سروشت و کۆمەڵگا و مێژووە. لە کۆمەڵگای چینایەتیدا لەبەر ئەوەی چینەکان دژی یەکترن، ململانێی چینایەتی دەبێتە مەرجێك بۆ فراژووتنی کۆمەڵگا. ٣) یاسای رەتکردنەوەی رەتکراو.

زۆربەی زانایانی مارکسی کە تەنها مارکس بە سەرچاوە دەزانن و بۆ ئەنگڵس و لینین بایەخێکی ئەوتۆ قایل نین، بە مەتریالیزمی دایەلیکتیکیش ـ وەك میتۆدێکی فەلسەفی ـ بەهایەکی ئەوتۆ نادەن، بە چەشنێك لەم دواییانەدا حیزبە کۆمۆنیستیەکانی فەرنسا و ئیتالیا، ئەم رێبازەیان لەگوێن فەلسەفەی رەسمی حیزبەکەی خۆیان خستە لاوە.

مەتریالیزمی کولتووری ماتریالیسم فرهنگی Cultural Materialism

رێبازێکی رەخنەگرانەیە کە لە کۆتایی حەفتاکان و هەشتاکان لە بریتانیا هاتە ئاراوە بەڵام دەرخستنی لایەنەکانی، لەگوێن چەمکێکی تیۆریی کارێکی دژوارە. ئەم زاراوە لە بەستێنی مەتریالیزمدا شرۆڤە دەکرێت چوونکا پێی وایە دامودەزگا و دەسکرد و کردەوە کولتوورییەکان، لە چەند رەهەندێکەوە لە لایەن پرۆسە مادییەکان دیاری دەکرێن و کولتوور بە کردارێکی مادی لەقەڵەم ئەدات.

مەتریالیزمی کولتووری، یەکەمجار لە لایەن رایمۆند ویلیامز (١٩٨٨ ـ ١٩٢١) رۆشنبیر و رەخنەگری کولتووریی بەریتانی، وەك میتۆدێکی تایبەتی خۆی و زاراوەیەکی رەخنەگرانە ئاراستە کرا. مەتریالیزمی کولتووری باوەڕی وایە کە هەر تیۆرییەکی کولتووری(نەك بە تەنیا تیۆری کولتووری مارکسی)، کە قایل بە جیاوازی نێوان «هونەر» و «کۆمەڵگا» یان «ئەدەب» و«پێشینەی کۆمەڵایەتی» بێت، باوەڕی بە تەوەربوونی کولتوور نییە لە کۆمەڵگادا (واتە شێوازی بەرهەمهێنان، شکڵ و دامودەزگا و چۆنیەتی بەکارهێنانی). لەم

روانگەوە نابێ هیچکات، بۆ فۆرمە کولتوورییەکان وەك دەقێکی ناوازە بڕوانین بەڵکوو دەبێ لە قەبارەی پێوەندی و پرۆسە مێژوویی و مادییەکاندا سەیریان بکرێت.

مەتریالیزمی مێژوویی   ماتریالیسم تاریخی   Historical Materialism

مەتریالیزمی مێژوویی پاژێکی گرنگی فەلسەفەی «مەتریالیزمی دایەلیکتیك»* لە ئەژماردێت کە لە سەر بنەمای تیۆری مارکس دەربارەی مێژوو بنیات نراوە. مارکس ئەم تیۆرییەی بە کورتی لە پێشەکی کتێبە ناودارەکەی خۆی بە ناوی «توێژینەوەی ئابووریی سیاسی»(١٨٥٩) هێنایە ئاراوە. ئەو دەنووسێ: «لە بەرهەمهێنانی پێداویستیە کۆمەڵایەتیەکانی ژیاندا، لە نێوان ئینسانەکان پێوەندییەکی دیاریکراو دێتە کایەوە کە لە ویست و ئیرادەی ئەوان بەدەرە، ئەمەش هەمان پێوەندیی بەرهەمهێنانە کە گرێدراوی گەشە و فراژووتنی هێزە بەرهەمهێنەرەکانە. سەرجەمی ئەم پێوەندییانە ژێرخانی کۆمەڵگا پێکدێنن کە سەرخانی سیاسی و دادوەری و فیکری (ئایدیۆلۆجیکی) لەسەر ئەو ژێرخانە دادەمەزرێت. شێوازی بەرهەمهێنان لە ژیانی مادی دا چارەنووسی تایبەتمەندیە کۆمەڵایەتی و سیاسییەکان و ڕەوتی مەعنەوی ژیان دیاری دەکات. لێرەدا وشیاریی مرۆڤ، چۆنییەتی ژیان و گوزەرانی دیاری ناکات بەڵکوو بە پێچەوانەوە، شێوازی گوزەرانی کۆمەڵایەتی، ئاستی وشیاریی ئەو دیاری دەکات... کە شێوازی بەرهەمهێنان دەگۆڕێت، سیمای جیاوازییە کۆمەڵایەتی و دابەشکارییە چینایەتییەکانیش، بە هەوای ئەم گۆڕانە تووشی وەرچەرخان دەبێت. ئەم گۆڕانکارییانە بە شێوازێکی دایەلیکتیکی و بە دەرکەوتنی دژایەتییەکانی هەناوی واقیعە کۆمەڵایەتییەکان ڕوونەدەن کە ئاکامەکەشی ململانێی چینایەتییە ...»

بە پێی تیۆری مەتریالیزمی مێژوویی، سەرچاوەی ڕەوتی فراژووتنی مێژوویی کۆمەڵگای ئینسانی دەگەڕێتەوە بۆ جووڵە و گۆڕانی دژبەرە سەرەکییەکانی کۆمەڵگا. دژایەتی نێوان چینەکانی کۆمەڵگا، وزەیەکی پاڵنەرە بۆ ڕەوتی فراژووتنی ئەو کۆمەڵگایە. لە روانگەی ئەم قوتابخانەوە جقاك و ڕەشەگەل مێژوو دەخوڵقێنن نەك پاڵەوانان. ئەگەرچی دەوری ڕێبەرانی شۆڕشگێڕ لە مێژوودا ڕەت ناکاتەوە.

مەك کارتیزم   مک کارتیسم   Mc-Carthyism

ئەم زاراوە دەگەڕێتەوە بۆ جۆزف مەك کارتی (١٩٥٧ـ١٩٠٩) سیناتۆری ئەمریکایی کە لە ساڵی ١٩٤٦ خۆی بۆ ویلایەتی ویسکانسین پاڵاوتبوو. مەك کارتی نوێنەری ئەندێشەی توندڕەوانەی ئەمریکایی بوو بەدژی لیبراڵەکانی ئەم وڵاتە و هەندێ لە کاربەدەستانی وەزارەتی دەرەوەی بە لایەنگری لە کۆمۆنیزم تۆمەتبار کرد و ژمارەیەك نووسەر و ڕووناکبیریشی هەر بەم تۆمەتەوە کێشایە ژێر لێپرسینەوە و گوشار. قۆناغی گەشەی مەك کارتیزم، سەردەمی شەڕی سارد بوو کە بە «شەڕی پیرۆز» بەدژی کۆمۆنیزم ناوی دەرکرد.

میترۆپول مترو پل Metropole

میترۆپول لە وشەی یۆنانی Mteer بە واتای دایك و Polis بە واتای شار پێکهاتووە. ئەم زاراوە بە شارێك دەڵێن کە ناوەندی چالاکیەکی تایبەت بێت و هەروەها بە شارێك دەگوترێ کە بنکەی ئۆسقۆق گەورەی تێدا هەڵکەوتبێ. لە زاراوەی زانستە کۆمەڵایەتییەکاندا میترۆپول بەو شارانە دەگوترێ کە ڕێژەی حەشیمەتەکەی لە ٧ ملوێن کەس زیاتر بێت.

لە زاراوەی سیاسیدا میترۆپول بە وڵاتێکی کۆلۆنیالیست دەگوترێ کە خاوەنی چەند وڵاتێکی ژێردەستە بێت. دەسەڵاتی ئەم وڵاتە بە هۆی ئەو تواناییە ماڵی و پیشەسازی و قازانجە زۆرەیە کە لە چەوساندنەوەی ئەو وڵاتە کۆلۆنییە بدەستی هێناوە.

میتۆد روش / اسلوب Method

بریتییە لە شێوازی مەعریفە و لێکۆڵینەوە و پراکتیکی ئینسانی بۆ ڕاهاتن بە بابەتێکی دیاریکراو یان گەیشتن بە ئامانجێکی تایبەت. شێواز یان میتۆد، پرۆسەیەکی وردبینانە و مووقەلاشە بۆ گەیشتن بە زانست یان دەسەڵات.

مێگەلی ئینسانی گله انسانی Human Herd

کۆمەڵێکی ئینسانی کە وەك ئاژەڵ، بێ ڕامان و بیرکردنەوە، کوێرکوێرانە شوێن ڕێبەرەکانیان دەکەون و هاوشێوەی ڕەفتاری ئەوان هەڵسوکەوت دەکەن.

میلیتاریزم/سوپا پەرستی نظامیگری / میلیتاریزم militarism

میلیتاریزم، چوار شێواز لەخۆ دەگرێ: شەڕئەنگێزی، زاڵبوونی هێزەچەکدارەکان بە سەر دەوڵەت، ستایشی سوپا و بە هەرەومز کردن بۆ گەیشتن بە ئامانجی چەکداری. کاتێك ئەم چوار شێوازە بە تێکڕا بێتە کایەوە(وەك ژاپۆن لە سەردەمی هیدکی تۆجۆ ٤٤-١٩٤٠) میلیتاریزم بە تەواوی پاوەجێ دەبێت. کاتێکیش دوو یا سێ شێواز بێتە کایەوە، حاڵەتێکی ڕێژەییە.

میلیتاریزم، مانای زۆری لێبۆتەوە. هەندێجار بە واتای شەڕئەنگێزی یان سیاسەتی پاوانخوازانە لە ئاست دەرەوە و ئامادەبوون بۆ بەرپاکردنی شەڕ بە کار هاتووە. لە شوێنی دیکەدا بە واتای سەروەری سوپا بەسەر دامودەزگای دەوڵەتە. لە کەشێکی وادا بۆ ئەوەی دامودەزگایەکی دەوڵەتی بە میلیتاریزم ناو دەرکا، ئەبێ بەستێنی دەسەڵاتی چەکداری و مەدەنی بە وردی لێك جودا بکرێتەوە و دەسەڵاتی چەکداری بە سەر دەزگا ئیداری و سیاسیەکاندا زاڵ بێت. یەکەمین نیشانەکانی جیاوازی ئەم دو بەستێنە لە ڕژێمی پادشایی ئێران لە سەدەی پێنجەمی پێش زایین بەدیهات.

پێوەندیی سەرەکی بۆ دەرکەوتنی دەسەڵاتی هێزە چەکدارەکان لە دەوڵەتدا ڕادەی بەهرەداری

سەربازەکانە لە دەزگای سیاسی ئەو وڵاتەدا. نموونەیەکی تر لەم جۆرە حوکمەتە، ئیمپراتۆریەتی رۆمایە لە سەروبەندی کۆتایی هاتنیدا.

دەسەڵاتی هێزی چەکدار بە سەر دامودەزگای حوکمەتدا هەمیشە بە واتای بە کارهێنانی سیاسەتی شەڕخوازانە نییە لە ئاست وڵاتانی دیکەدا. بۆ وێنە ژاپۆنی سەردەمی توکوگاوا و دیکتاتۆرییەکانی ئەمریکای لاتین. مانایەکی تری میلیتاریزم کۆنتڕۆڵ کردنی ژیان و کومەڵگایە لە لایەن هێزە چەکدارەکانەوە. بەم هەژمۆنییە کە بە حەزی چەکدارەکان کۆمەڵگا رێك ئەخات، دەگوترێ کۆمەڵگای «میلیتاریزە». جاری واش هەیە لە دۆخێکی جەنگیدا تەواوی دامودەزگا کۆمەڵایەتیەکان دەکەونە خزمەت هێزە چەکدارەکانەوە، بۆ وێنە وڵاتی بەریتانیا لە شەڕی دووهەمی جیهانیدا.

ن

ناتۆ: بڕوانە ڕێکخراوەی پەیمانی ئاتلانتیکی باکووری.

نازیسم نازیسم Nazism

زاراوەی نازیسم، لە وشەی نازی Nazi وەرگیراوە کە ئەویش کورتکراوەی دەستەواژەی«**حیزبی ناسیۆنال سۆشیالیستی کرێکارانی ئەڵمانیا** Deutsche Arbiter Partei Nationalsozialistische»یە. ئەم حیزبە پاش جەنگی جیهانی یەکەم لەساڵی ١٩١٩ لە شاری مۆنیخ بنیات نرا و لە میانەی ساڵەکانی ١٩٣٣ تا ١٩٤٥ بەسەر ئەڵمانیادا حوکمەتی کرد. زاراوەی نازیسم ئەغلەب بۆ تیۆری و شێوازی حکومەتی ئەڵمانیا لە سەردەمی ئادۆڵف هیتلەر (١٨٨٩ـ ١٩٤٥) بەکار دەبرێ و هەندێ جاریش لە گەڵ فاشیزم* و تیۆرییە هاوشێوەکان لە وڵاتانی دیکەی جیهاندا بە یەك مانا لێکدراوەتەوە. فەلسەفەی سیاسی نازیسم، ئاوێتەیێکە لە فاشیزمی ئیتالیا، بیروبڕوای ناسیۆنالیستی کۆنی ئەڵمانیا و تیۆری ڕەگەزپەرستانەی *باڵادەستیی ڕەگەزی ژرمەن* و *مەزنایەتی سوپای پرۆس*. ئەم بزاوتە، لەدووی دامەزراندنی ئەڵمانیایەکی بەهێزی خاوەن سوپایەکی مەزن بووە کە دەیهەویست پەرەبدات بە سنوورەکانی خۆی و یەکیەتییەك لە نێوان هەموو وڵاتانی ئەڵمانی زمان ساز بکات. شێوازی ئەم حوکمەتە، دیکتاتۆری و تۆتالیتاریزم بووە و لە پرۆپاگەندە و زەبروزەنگ کەڵکی زۆری وەرگرتووە. نازییەکان باوەڕیان بە باڵادەستیی ڕەگەزی جێرمەن هەبوو لە سەرانسەری جیهاندا و لەو بڕوایەدا بوون کە ڕۆژێك دادێت ئەڵمانیا بەسەر هەموو جیهاندا فەرمانڕەوایەتی بکات.

حیزبی نازی لە کاتی دامەزرانیدا بەرنامەکەی خۆی کە لە ٢٥ مادە پێکهاتبوو ڕاگەیاند کە هەندێ لەو خاڵانە بریتین لە:

١ـ ئێمە خوازیاری یەکگرتنی هەموو گەلی ئەڵمانیاین بە مەبەستی دامەزراندنی ئەڵمانیایەکی گەورە لە سەر بنەمای ماف خودموختاری گەلان.

٢ـ هیچکەس، جگە لە نەتەوەی ئەڵمانیا، واتە ئەوانەی کە خوێنی ئەڵمانی لە دەمارەکانیان دەخرۆشێ، هاووڵاتی ئەم وڵاتە لە ئەژمار نایەت، کەواتە یەك جوولەکەش بۆی نییە خۆی بە ئەڵمانی بزانێت.

٣ـ لەمەدووا پەنابردنی خەڵکی وڵاتانی دیکە، جگە لە ئەڵمانییەکان بۆ ئەم وڵاتە قەدەغەیە و دەبێ بەری پێ بگیرێت. داواش دەکەین هەرچی خەڵکی بیانی کە لە ١٩١٤/٧/٢ بەملاوە هاتوونەتە ناو خاکی ئەم وڵاتە، دەسبەجێ دەرکرێن.

٤ـ ئێمە خوازیاری پاوەجێکردنی سیستەمێکی یاسایی ئەڵمانی و پووچەڵ کردنەوەی یاساکانی هاوپێوەند بە ڕۆما و ئایینی کاسۆلیکین.

٥ـ حیزب لە مەسیحییەتی راستەقینە لایەنگری دەکات. حیزب و نەتەوەی ئەڵمان لە گەڵ جەوهەری ماتریالیستی جوولەکەکاندا بەشەڕ دێت.

حیزبی نازی بە پێی هەندێك لەو خاڵانە، گەلێك بەڵێنی دڵخۆشکەری بە خەڵك دا و گوتی هەموو بوارە گرنگ و نەتەوەییەکان بەهێز دەکرێن و بواری کۆمەڵایەتیش لەبەرچاو دەگیرێت بەڵام پاش ئەوەی کە گەیشتە دەسەڵات هیچ یەك لەو بەڵێنانەی نەبردەسەر و خەریکی پەرەپێدانی *سەرمایەداری** و *میلیتاریزم** بوو. بە هۆی جەنگەوە هیچ ئاوڕێکی لە بواری ئابووری و گرفتە نەتەوەییەکان نەدایەوە و پتر لە جاران گرنگی بە بالادەستی رەگەزی جێرمەن دەدا.

هیتلەر کە رێبەرایەتی حیزبەکەی بە دەستەوە بوو، لە ساڵی ١٩٢٣ پاش کۆدەتایەکی بێئاکام دەکەوێتە بەندیخانە. لە زیندان کتێبی «خەباتەکەم» دەنووسێ کە دواتر ئەم کتێبە دەبێتە کتێبێکی پیرۆز و مەرامنامەی نازییەکان. حیزبی نازی تاکوو هەڵبژاردنەکانی ١٩٣٠ بایەخێکی ئەوتۆی نەبوو بەڵام پاش سەرهەڵدانی قەیرانە ئابوورییەکەی ئەم وڵاتە، خێرا گەشەی کرد و بوو بە گەورەترین و گەشبینترین هێزی سیاسی ئەڵمانیا. دوابەدوای ئەوە کە هیدنبۆرگ، سەرکۆماری ئەڵمانیا لە ١٩٣٣ هیتلەری وەك راوێژکاری ئەم وڵاتە هەڵبژارد، لە ماوەی چەند مانگێکدا هیتلەر کۆماریی وایمار و حیزبەکانی دیکەی هەڵوەشاندەوە و حیزبی نازی لە گۆڕەپانی سیاسەتی ئەڵمانیا بوو بە یەکەتاز. لەم سەروبەندەدا رەخنەگرتن قەدەغە کرا و نەیارانیش دوورخرانەوە بۆ ئۆردووگای کاری زۆرەملی. هەر ئەم سیاسەتە داگیرکارانەی نازییەکان بوو کە بووە هۆی هەڵگیرسانی شەڕی جیهانی دووهەم و ئەو هەموو ماڵ وێرانی و کوشت و کوشتارەی لێکەوتەوە. سەرەنجام حکومەتی نازی لە ساڵی ١٩٤٥ تووشی شکست هات و خاکی ئەڵمانیا کەوتە دەست هاوپەیمانان و زۆرینەی دەسەڵاتدارانی نازی لە *دادگای نورمبێرگ** بەدژی مرۆڤایەتی بە تاوانبار دەرچوون و بە سزای خۆیان گەیشتن.

ناسینەوەی دووفاکتۆ/نیمچە سەربەخۆ دوفاکتو/ شناسایی De facto

لە پێوەندی نێودەوڵەتیدا بە مانای پەسندکردنی دەوڵەتێکە لە لایەن دەوڵەتێکیتر و کردنەوەی سەری پێوەندی و پابەندی دوولایەنە لە نێوانیان بۆ ماوەیەکی دیاریکراو یا بێسنوور. دووفاکتۆ لە روانگەی یاسا نێودەوڵەتییەکاندا بە دوو جۆر دێتە ئاراوە:

١) ناسینەوەی واقیع کە بریتییە لە دان پێدانان بە هەبوونی دەوڵەت *یان وڵاتێکی نوێ، لەگوێن دەوڵەتێکی سەربەخۆ و بەتوانا بۆ بەکارهێنانی هێز و دەسەڵات لە قەڵەمڕەوی وڵاتەکەی خۆیدا. ئەم جۆرە ناسینە، بەری تەسکە چونکا ئاستی پێوەندییەکان لە دۆخێکی نزمدا ئەمێنێتەوە و پێوەندی دیپلۆماسی لە نێوانیاندا ناکرێتەوە.

٢) ناسینەوەی قانوونی de jure کە بریتییە لە ناسینی دەوڵەت یان وڵاتێکی نوێ، لەگوێن دەوڵەتێکی سەربەخۆ و بەتوانا لە بەکارهێنانی هێز و دەسەڵات لە قەڵەمڕەوی وڵاتەکەی خۆیدا و راپەڕاندنی پەیماننامە

نێودەوڵەتییەکانی خۆی. ئەم جۆرە ناسینە، کۆی پێوەندی دیپلۆماسی و پارێزراویی نوێنەرانی سیاسی لەخۆ دەگرێ.

ناسیۆنالیزم ناسیونالیسم Nationalism

ناسیۆنالیزم لە وشەی nation بە واتای *نەتەوە** وەرگیراوە کە ئەویش لە ریشەی لاتینی nasci بە مانای لەدایك بوون سەرچاوەی گرتووە. بە گشتی بە لایەنگرانی بیروباوەڕێك دەگوترێ کە پشتگیری لە داب و نەریتە نەتەوەیی‌یەکانی خۆیان دەکەن تاکوو خاوەنی یەك زمان و فەرهەنگ و ئایین بن و لە قەڵەمڕەوی یەك وڵاتدا بژین. ناسیۆنالیزم لە قامووسی یاسای نێودەوڵەتیدا بریتییە لە فەلسەفەیەکی سیاسی کە پێی وایە دەبێ نەتەوە، یەکەم هۆکار بێت بۆ پێناسەکردن و دامەزراندنی دامودەزگا سیاسییەکان بە تایبەت وڵاتەکان. لەم روانگەوە ناسیۆنالیزم دەبێتە هۆی دامەزرانی وڵاتێك یا بە ڕەسمییەت ناسینی مافە نەتەوەیی‌یەکانی گرووپێکی تایبەت لە ئاستی نێونەتەوەیی‌دا.

ئەم زاراوە کە راستەوخۆ دەلالەتێکی سیاسی لەخۆ دەگرێ، لە کۆتاییەکانی سەدەی هەژدە و سەرەتاکانی سەدەی نۆزدە، جێی خۆی لە زمانە ئەورووپییەکاندا کردەوە. بە درێژایی سەدەی رابردوو هەوڵ و دەوڵێکی زۆر دراوە بۆ پێناسە کردنی ئەم زاراوە کەچی هێشتاکە مانایەکی هەمەلایەن و شیاو بۆ ئەم زاراوە بەدەستەوە نەدراوە.

هەندێ لە زانایانی سیاسی پێیان وایە کە ناسیۆنالیزم دیاردەیەکی کۆن و مێژوویی‌یە کە لە سپێدەی دروستبوونی کۆمەڵگا و بەرەبەیانی مێژووەوە سەری هەڵداوە. بۆ کۆڵینەوە لە ریشەکانی ناسیۆنالیزم، زۆربەی نووسەران ئاماژە ئەدەن بە چەشنێك وشیاری و هەستێکی نەتەوەیی کە لە نێوان گەلانی یۆنانی و کەلیمی لە ئارادا بووە. ناسیۆنالیزمی یۆنانی بە دابەشکردنی مرۆڤ بە «یۆنانی و بەربەر»، بەرجەستەتر بوو لە ناسیۆنالیزمی کەلیمی کە مرۆڤی بە «جوولەکە و بت پەرست» دابەش ئەکرد. نەتەوەی بەرجەستە لای یۆنانییەکان رەنگی ئایینیی لێ نەنیشتبوو بەڵام لای جوولەکەکان، نەتەوەی باڵا رواڵەتێکی تەواو ئایینی هەبوو. یەکەم جار لە سەدەی پێنجەمی پ. ز. سۆفیستەکان لە بەرامبەر ناسیۆنالیزمی توندڕەودا دەنگیان هەڵبڕی. دواتر «رواقیون» لە رێبازە فەلسەفییەکەی خۆیاندا لەسەر جیهانی بوونی مرۆڤ و نەبەستنەوەی بە کیانێك یان نەتەوەیەکی تایبەتەوە جەختیان دەکرد.

سەرهەڵدانی ناسیۆنالیزمی نوێ وەك بزاوتێکی جڤاکی دەگەڕێتەوە بۆ بزووتنەوەی «پیوریتەنەکان»ی بریتانیا لە نیوەی یەکەمی سەدەی ١٧. لەمەو پێش، نووسەرانێکی وەك «ماکیاڤللی» و «جان بودن» بەرهەمە ناسیۆنالیستیەکانی خۆیان تەنها بۆ پاشایان و میران دەنووسی. پیوریتەنەکان ئامانجی خۆیان لە سەر بنەمای ناسیۆنالیزمی کەلیمی و ئامۆژگارییەکانی «عهد عتیق» دارشتبوو. خۆشیان بە «خەڵکانێکی ناوازە» دەزانی کە ئەرکی بڵاوکردنەوەی ئەم رێبازەیان پێ سپێردراوە. ئەوان لە یەکەم هەنگاودا دەستیان دایە نووسینی یاسایەکی بنەڕەتی بۆ بریتانیا و داوایان لە جەماوەر کرد کە گوێی بۆ رادێرن تاکوو هەست بە

یەکیەتی بکەن و یەك بگرن. ئەم بزاوتە بووە هۆی لەناوچوونی پێوەندییە بنەماڵەیی و ناوچەییەکان و نەهێشتنەوەی ملکەچی بە پاتشا و پاپاکان کە ببوە لەمپەرێك لە نێوان تاك و نەتەوەدا.

پەیمانی وێستفالی* و شۆڕشی مەزنی فرەنسا دوو هۆکاری سەرەکی بوون کە لە سەر ناوەرۆك و قەبارەی ناسیۆنالیزمی هاوچەرخ کاریگەرییان دانا. یەکەمیان لەسەر دەرکەوتنی سیستەمی نوێی بەڕێوەبردنی وڵات و ئەویدیکەش، بەخشینی ناواخنی جڤاکی بە رواڵەتی ناسیۆنالیزم و دەوڵەتەکانی چاخی نوێی بۆ دەوڵەتی نەتەوە گواستەوە. شۆڕشی فرەنسا لە دوو لاوە لە سەر ناوەرۆکی ناسیۆنالیزمی سەدەکانی هەژدە و نۆزدە کاریگەری دانا: یەکەم، بە ئاراستەکردنی تێزی دەسەڵاتی خەڵکی لە لایەن «ڕۆسۆ»وە چەمکی نەتەوە لە شەخسی پاتشاوە گواسترایەوە بۆ خەڵکی ئاسایی و ناسیۆنالیزمی نوخبەپەروەر و حکومەتی ڕەهای سەدەی حەڤدە، بوو بە ناسیۆنالیزمی دیموکراتی و دابەشکراوی سەدەی هەژدە. دووهەم، بیروبڕوا سکۆلاریستیەکانی سەرەتای ڕێنسانس کە ماوەیەکی درێژ لە ژێر کاریگەریی بزاوتی ڕیفۆرماسیۆندا بوو، بۆ جارێکی دیکەش لە لایەن شۆڕشگێران زیندوو کرایەوە و سەرەنجام نەریت و هێما ئایینی و گەردوونییەکان جێی خۆیان دا بە نەریت و کەلەپووری نەتەوەیی. بە هۆی پەرەسەندنی ناسیۆنالیزم و بەهێز بوونی لە ئەورووپادا سەدەی نۆزدە بە «سەدەی ناسیۆنالیزم» ناوبردە کراوە.

ناسیۆنالیزمی سەدەی نۆزدە، ئایدیۆلۆژیای سیاسییە ڕاستڕەوەکان و چینە باڵادەستەکانی کۆمەڵگا ئەورووپییەکان بووە و چەمکی نەتەوەش لەم چاخەدا تەنها بۆ ئەم تاقمە مومتازە بەکار دەبرا. ئەم جۆرە ناسیۆنالیزمە لە یەك شوێندا لە بەرامبەر سۆشیالیزم، شیر و تیری نیشان داوە ئەویش لە بزووتنەوەیەکی جیهانی کە هەموو کرێکارانی پیشەسازیی و جووتیارانی هەژاری لەخۆ دەگرت.

یەکێکی دیکە لە تایبەتمەندییەکانی ناسیۆنالیزمی ئەم چاخە، سەرهەڵدانی ناسیۆنالیزمی کولتووری بووە کە ڕەگ و ڕیشەکەی دەگەڕێتەوە بۆ بزاوتی «ڕۆمانتیزم» و بزووتنەوەی مێژووگەرێتی ئەڵمانیا و بیرمەندانێکی وەك «هێردێر» و «فیختە».

برەوپێدان بە بیرگەلێکی دەسکردی وەك باڵادەستی ڕەگەز و زمان و یەکپارچەکردنی زمان و«پەروەردە» و بەهێزکردنی سنوورەکان و تۆقاندنی خەڵك بە دوژمنێکی دەرەکی و هەروەها ئافراندنی پاڵەوانان و داهێنانی نیشانە و هێماگەلێکی وەك *سروودی نەتەوەیی** و *ئاڵا* *ی نەتەوەیی بووە هۆی سەرڕێژبوونی هەست وسۆزی «ڕۆمانسییانە»ی جەماوەر.

لە سەدەی بیستەمدا ناسیۆنالیزمی ئەورووپی یەکێك لە پاڵپشتە سەرەکییەکانی فاشیزم* و جووڵانەوە تۆتالیتارییەکان بووە و هەروا پاڵنەرێکی بەهێزیش بووە بۆ ڕاپەڕینی خەڵکی وڵاتانی داگیرکراو بەدژی داگیرکەران و بۆ کەمایەتییە نەتەوەییەکانیش لە بەرامبەر زەخت وزۆری دەوڵەتە ملهوڕەکان هاندەر بووە. ئەم جۆرە ناسیۆنالیزمە بە «ناسیۆنالیزمی پۆزەتیڤ» لە قەڵەم دراوە کە پتر لە نێوان ئەو وڵاتانەی کە لە ژێر دەسەڵاتی کۆلۆنیایی و ئیمپریالیستیدا ژیاون دەبیندرێ.

پاش کۆتایی هاتنی جەنگی جیهانی دووهەم، بۆ یەکەمین جار مێژوو کەوتە ناو قۆناغێکەوە کە تێیدا

ڕێبازە ناسیۆنالیستیەکان بوونە فاکتەرێکی گەورە و بەرچاو. ناسیۆنالیزم، بەتایبەت لە ئاسیا و ئەفریقا بە خێرایی پەرەی سەند. لە ماوەی کەمتر لە ٢٥ ساڵ پاش دامەزرانی نەتەوەیەکگرتووەکان، ژمارەی ئەندامەکانی لە ٥١ نەتەوە گەیشتە ١١٧ نەتەوە.

ناسیۆنالیزم، جۆرە وشیارییەکی کۆمەڵایەتییە بە مانای دڵبەندی بە نەتەوەیەك. ئەم وشیارییە پێی دەگوترێ «وشیاری نەتەوەیی». وشیاری نەتەوەیی، هەستی هاوخەمی و یەکگرتوویی بەدی دەهێنێت کە سەرچاوەکەی دەگەڕێتەوە بۆ هاوبەشی زمان و بایەخی ئەخلاقی، ئایین، ڕەگەز، ئەدەب، نەریتی کۆن، مێژوو، هێما و ئەزموونی هاوبەش. ناسیۆنالیزم هەروەها بەرپرسیارییەك لە بەردەم چارەنووسی نەتەوەیی و ئەمەگداری بە نیشتمان سازدەکات کە بەهێزترە لە وەفاداری بە خێزان. کەواتە خیانەت کردن بە وڵات و«دەوڵەتی نەتەوەیی» لەگوێن خیانەت بە نەتەوە دێتە ئەژمار. ناسیۆنالیزم، تاکەکەس لە بەرامبەر داواکارییە نەتەوەییەکان (وەك پاراستنی سەربەخۆیی یان خەبات بۆ وەدەست هێنانی) یان هەوڵدان بۆ خۆشگوزەرانی و سەربەرزی نەتەوەکەی گاڵ ئەدات و ئەو بە لێپرسراو دەزانێت.

بە گشتی ناسیۆنالیزم، ئایدیۆلۆژیایەکە کە «دەوڵەتی نەتەوەیی» وەك باڵاترین شێوازی پێکهاتەی سیاسی لە قەڵەم ئەدات. گەشەکردنی ناسیۆنالیزم پەیوەستە بەو ساتەوەختە مێژووییەی کە تێیدا نەتەوەکان بوون بە یەکینەیەکی سیاسی سەربەخۆ و بنەمای «حاکمییەتی نەتەوەیی» پەسند کرا. لەبەر ئەوەی هەر نەتەوەیەك خاوەنی کیانێکی تایبەتە، وەفاداری و گیانبەختکردن لە پێناوی ئەو خاکەدا یەکێك لە بنەما سەرەکییەکانی ناسیۆنالیزم لە ئەژمار دێت.

لە بەرامبەر ناسیۆنالیزمدا زاراوەی ئینتەرناسیۆنالیزم*، هاتۆتە ئاراوە کە ئەویش لە سەر بەرژەوەندی نەتەوە و ئەتنیکی جیاواز بە تێکڕایی جەخت دەکات. ئەگەرچی بیرۆکەی ئەنتەرناسیۆنال و تیۆری خەباتی چینایەتیش برەوی پەیدا کردووە بەڵام ئێستاش ناسیۆنالیزم وەك بەهێزترین وزەی سیاسی جیهانی هاوچەرخ لە ئەژمار دێت.

ناسیۆنالیزم وەك ئایدیۆلۆژیایەك بە چەند شێوازێك دابەش ئەکرێت کە بریتین لە:

١ـ ناسیۆنالیزمی لیبرال: هەندێ لە سۆشیالیستە ریفۆرم خوازە نوێباوەکان یا لایەنگرانی بازاڕ، ناسیۆنالیزم وەك زمانێك پەسند دەکەن. ئەم جۆرە ناسیۆنالیزمە پتر لە بەها و بایەخە سەرەکییەکانی لیبرالی داکۆکی دەکات. لە زۆر بابەتەوە، «چواردە مادەی ویلسۆن»* کە پاش شەڕی جیهانی دووهەم بڵاو کرایەوە، پێناسەی ناسیۆنالیزمی لیبرالی دەکات. ناسیۆنالیزمی لیبرالی ڕێز لە ماف و ئازادی گەلانی دیکە دەگرێ و گرنگی پێ ئەدات. هەر بۆیە ئەو وڵاتانەی کە پەیڕەویی لەم ڕێبازە دەکەن، وێڕای بەهەند گرتنی بەرژەوەندیی نەتەوەیی خۆیان، لەسەر ئاستی نێودەوڵەتیش هاوکاری وڵاتانی دیکەش دەکەن و ڕێز لە بەها و پرەنسیپە نێودەوڵەتییەکان دەگرن.

٢ـ ناسیۆنالیزمی کۆنەپارێز و سەربە نەریتی کۆن: ئەم قوتابخانە ناسیۆنالیستییە لە داڕشتنی بنەماکانی ناسیۆنالیزمی کولتووریدا کاریگەری زۆرری هەبووە. بە باوەڕی کۆهن پلامناتز، ئەم ناسیۆنالیزمە لە گەڵ

چـەمکە کولتـووریی و ڕۆژهەڵاتییەکانـدا پێوەنـدی و نزیکایـەتی هەیـە. بـەم پێیـە داب و نەریتـە کۆنـەکان سەرلەنوێ پیادە دەکرێنەوە. پاڵنەری سەرەکی ئەم ئەندێشە، دژایەتیکردن بوو لە گەڵ چاخی ڕۆشنگەری.

٣ـ ناسیۆنالیزمی توندڕەو: ئەم جۆرە ناسیۆنالیزمە نەتەوەیەك لە نەتەوەکانی دیکە بە باڵاتر دەزانێ، هـەر بۆیـە بەرژەوەندییـەکانی ئـەو نەتـەوە لـە سـەرووی نەتـەوەکانی دیکـە دادەنـێ و لـە ڕاسـتیدا پەرگیرییـەکی نالۆژیکی ڕەگەزی و نەتەوەیییە کە دەستدرێژی کردن بۆ سەر نەتەوەکانی دیکەش بە ڕەوا دەزانێ. نموونەی ئەم ناسیۆنالیزمە، ڕژێمەکانی ئەڵمانیا و ئیتالیا بوون بەر لە جەنگی دووهەمی جیهانی.

٤ـ ناسیۆنالیزمی سیاسی: مەبەست ئەوەیە کە هـەر وڵاتێك لـە چوارچێوەی سنوورەکانی خۆیدا ئازاد و سەربەخۆ بێت و هـەر ڕژێم و حوکمـەت و یاسایەکی پێویست بێ بۆ خۆی دەستنیشانی بکات. ئەم جۆرە ناسـیۆنالیزمە لـە چـاو سـەدەی نۆزدەهـەم لاوازتـر بـووە و ئـەمڕۆ گـەلان و وڵاتـانی بچـووك هـەوڵ دەدەن لـە چوارچێوەی یەکێتییە ناوچەییەکاندا یەکبگرن، وەك یەکێتی ئەورووپا* و کۆمکاری عەرەب*.

ناسیۆنالیزمی کوردی ناسیونالیسم کـردی Kurdish Nationalism

کورد کە ئەغڵەب لە شار و بازێران دوور بوون و پتر لـە دێهات و کـەژ و کێواندا ژیـاون، بۆ ماوەیـەکی زۆر بێبەهرە بوون لە چینی مامناوەندی شارستانی کە ـ ئەم چینە ـ لە بەدیهێنانی بزاڤی نەتەوەییدا دەوری باڵا دەگێـڕێ. کـە مـودێرنیتی سـەری هەڵـدا و جـۆرە ڕاپـەڕینێکی نەتـەوەیی هاتـە مەیدانـەوە،(ئیمرۆکـە ڕەوتـی مۆدێرنیتی وایکردووە زمانێکی ئەدەبی بخوڵقێنێ کە زۆرینەی کوردان دەرکی پێئەکەن) وادەرئەکەوت کاتی ئەوە بەسەر چووبێت کە ئەم ڕاپەڕینە بتوانێ بەسەر ڕووداوەکانـدا زاڵ بێ و لـە سـەروبەندێکی مێژوویی وەك دارمـانی ئیمپراتۆریـەتی عوسمـانی و کەساسـی ئێرانییـەکان، وڵاتێکـی کـوردی بـۆ خـۆی دامـەزرێنێ. لـە سـەرەتای سـەرهەڵدانی ئـەم جـۆرە بزوتنـەوەدا کە بـە هـەنگاوی یەکـەمی ناسیۆنالیزمی کوردی دەناسرێت، بزوتنەوەکەی شێخ عوبێدوڵڵای نەهری لـە ناوەڕاستەکانی نیـوەی دووهـەمی سـەدەی نۆزدە، بە گـرینگترین و سـەرەتاییترین خـاڵی شـێوەگیربوونی ناسـیۆنالیزمی کـوردی لـە ئـەژماردێت. سـەرەنجام کـە ڕاپـەڕینێکی نەتەوەیی مۆدێرن سەری هەڵدا، خەونەکانی کورد لە گەڵ بەرژەوەندی دەوڵـەتانی ناوچەکە کە زیاتر لـە ٨٠٪ کوردیان لە خۆ گرتبوو، یەکیان نەگرتەوە و ڕووبەڕووی یەکتر وێستان.

سەیر نییە ئەگەر بڵێین مێژووی ناسیۆنالیزمی کوردی، لـە ڕاستیدا مێـژووی شـەڕی نـاوخۆ و خـەبات بـۆ گەیشتن بـە سەربەستی بـووە. ئـەو ناسیۆنالیزمەی کـە لـە جەوهـەردا لـە گـەڵ دژایـەتی دەوڵـەتانی ناوچـەکە ڕووبەڕوو بووە و بۆ تێگەیشتن لێی، ئەبێ هەلومەرجی زاڵ بە سەر هەرکام لەم وڵاتانە بە باشی لێك بدرێتەوە.

گومانیش نییە لـەوەی ناسیۆنالیزمی کوردی بزاوتێکە پتر لـە بـەردەم فشاری ناسیۆنالیزمەکانی دیکـەدا گەشـەیکردووە و ناسـیۆنالیزمێکی پەرچـەکردارانە بـووە و زادەی پرۆسـە ئـابووری و کۆمەڵایـەتی و تەکنیکییەکانی ناو هەناوی کۆمەڵگای کوردی نەبووە. ناسیۆنالیزمی کوردی دەرەنجامی گەشـەی ئـەو هێزانـە نـەبووە کـە دەسـەڵاتی سیاسـییان بـە شـێوەیەکی ئۆرگـانی بـە دەسـەڵاتی سیاسـی نەتـەوەوە گرێدابێت.

ناسیۆنالیزمی کوردی بە حوکمی ئەوەی بەرهەمی گەشەیەکی سرووشتییانە و سەربەخۆی کۆمەڵگا نییە و بەرەنجامی داگیرکردنە، کردەیەکی بەرگریکارانەیە و پەرچەکردارێکە بۆ مانەوە. ئەم دۆخە کاریگەرییەکی گەورەی لەسەر جەوهەری ناسیۆنالیزمی کوردی جێهێشتووە و سرووشتی هەموو چالاکییەکانی ئەم ناسیۆنالیزمەی بە مۆرکێکی تایبەتی مۆر کردووە.

ستراتیجی* ناسیۆنالیزمی کوردی لە سەدەی بیستەمدا ئەوەیە جاربۆجار رایدەگەیێنێ «هێشتا کاتی ئەوە نییە دروشمە سیاسییەکانم بەرز بکەمەوە و روخساری راستەقینەی خۆم ئاشکرا بکەم». بە کوردی و بە کورتی، ناسیۆنالیزم بۆ زەمەنێکی نموونەیی دەگەڕێ تا خۆی تیا ئاشکرا بکات. زەمەنێکی خوراق کە نییە و نابێت. زەمەنێك لەبری ئەوەی ناسیۆنالیزم خۆی دروستی بکات، چاوەڕوانە مۆعجیزەیەك بۆی دروست بکات.

ناسیۆنالیزمی کورد لە تورکیا

زیاتر لە ١٢ملوێن کورد لە ناو سنوورە کانی تورکیا دەژین کە بەزۆری لە باشووری رۆژهەڵاتی ئەم وڵاتە نیشتەجێ بوون. لە سەردەمانێکی مێژوویی‌دا هەمیشە کوردی تورکیا، زیاتر لە کوردی ئێران و عێراق چالاکیان لە خۆیان نیشان داوە و رێبەرانی کورد زیاتر لە ئیمپراتۆریەتی عوسمانی دەورێکی سیاسیان گێڕاوە تاکوو ئێران. زۆرینەی کوردەکانی ئێران لە سەردەمی سەفەوییەکاندا چوونە سەر ئایینزای شیعە، کەچی زۆربەی کوردی تورکیا سەر بە ئایینزای سوننە بوون. لە ئیمپراتۆری عوسمانیدا چونکا کوردەکان موسوڵمان بوون، لە ناو هێزە سەربازییەکان وەرئەگیران و لە سەروبەندی شەڕی جیهانی یەکەم بۆ سەرکوتکردنی ئەرمەنییەکان کەڵکیان لێ وەرگیرا. لە ئاکامدا هێندەی نەخایاند کە کورد کەوتە بەر شاڵاوی تۆڵەئەستاندنەوەی هێزەکانی سۆڤیەت و هاوپەیمانە ئەرمەنییەکانی. بەم حاڵەش، پێشمەرگەی کورد سەرەڕای ئەو هەموو رەنج و مەینەت و پلە و پایە نزمەش کە بوویان، جارێکی‌تر لە ساڵەکانی ١٩٢٠-١٩٢١ بە رێبەرایەتی مستەفا کەمال ئاتاتورك، لە بەرامبەر فەرەنسیەکان و ئەرمەنیەکان راوەستان و بوون بە قەڵغانی بیر و باوەڕە ئیسلامییەکەیان.

رەتکردنەوەی پێوەندی ئیسلامی تورکیا بۆ چەسپاندنی شوناسی تورکی لە لایەن مستەفا کەمال لە هەردوو بەستێنی مەدەنی و ئەتنیکییەوە بووە هۆی لەدایکبوونی ناسیۆنالیزمی کوردی. سەرکوتکردنی راپەڕینی کوردی سوننەی زازایی لە فێڤرییەی ١٩٢٥ بووە هۆی دەسخەڕۆکردنی هەمەلایەنەی کورد و هەر ئەم سەرکوتکردنە بێ‌ڕەحمانە بوو کە برایەتی و هاوسۆزی ئایینی لە نێوان کوردەکان ژیاندەوە. راپەڕینێکی‌تر کە لە ساڵی ١٩٢٨ لە کوێستانیەکانی ئارارات سەری هەڵدا (و لە لایەن سەرەك خێڵ و عەشیرەتەکانی ناوچەکە رێبەرایەتی کرا و بۆ یەکەم جار رێکخراوەی ناسیۆنالیستی ـ خۆیبوون* ـ پشگیری لێکرد)، بۆ ماوەی ٢ ساڵ دەوامی هێنا. دەوڵەت وەها لە مەحفکردنەوەی کوردەکان پێ‌داگربوو کە بە پێی یاسای٢٥١٠ دانراوی ژوەنی ١٩٣٤، بڕیاری دابوو تەواوی ناوچە کوردنشینەکان بخاتە چوارچێوەی پلانی تواندنەوەی کورد لە ناو کەلتووری تورکیدا.

سەیر ئەوە بوو کە کۆچ ورەوی خەڵکی هەژار لە ناوچە کوردنشینەکانەوە بەرەو شارەکانی رۆژاوای تورکیا کە ئابوورێکی بریسکەداری هەبوو(ناوەنجی داهاتی کەسەکی لەم شارانەدا لە کۆتاییەکانی ١٩٨٠ چوار ئەوەندەی ناوچەکانی‌تر بووە)، بووە هۆی لەدایکبوونی چینێکی رووناکبیر و کرێکاری شارنشین کە بزاڤی ناسیۆنالیزمی نوێی کوردەکان، لە هەناوی ئەمەوە هاتەدەرێ. لە کۆتاییەکانی ١٩٦٠ لەبەر هۆکاری چینایەتی و ئەتنیکی، کوردەکان بە هۆی «حیزبی کریکارانی تورکیا» کە حیزبێکی توندڕەوی چەپگەرا بوو، بایەخیان پەیدا کرد. هۆکاری ئەم مەسەلە ئەگەڕایەوە بۆ سنعاتی بوونی تورکیا بە رێژەی وڵاتانی دیکەی رۆژهەڵاتی ناوین کە ئەمیش لە کەم جێگای ناوچەکە دەست ئەکەوت. لە هەشتاکان بەملاوە و دوابەدوای نیشتنەوەی ململانێی چەپ و راست، کە کوردەکان لە هەر دوو باڵەکەدا بەشدار بوون، سەرەنجام رەهەندی ئەتنیکی و نەتەوەیی بە سەر رەهەندی چینایەتیدا زاڵ دەبێت.

بە دامەزرانی حیزبی کرێکارانی کوردستان (PKK) لە ساڵی ١٩٨٣ ئەم راستیە ئاشکرا بوو کە پێکهاتەی ناوبراو تا ئێستاش هەر بەهێزە و گوڕ و تینی خۆی لە دەست نەداوە. ئەم حیزبە دەستی دایە هێرش بردن بۆ سەر هێزەکانی ئەرتەش و ملکدارە کوردەکان و جوتیارانی نەیار و هەر دوو باڵی راست و چەپ چونکا پێی وابوو بە ئاواتەکانی کورد خەیانەتیان کردووە. رادەی کوژراوەکانی هەر دوولا کە لە ساڵی ١٩٩١ نزیکەی ٢٥٠٠ کەس بوو، لە ١٩٩٥ گەیشتە ٢٠ هەزار کەس. لە ساڵی ١٩٨٥ ئەرتەش هێزێکی بەناوی «گاردی دێهاتی» دامەزراند کە ژمارەی ئەندامەکانی لە ساڵی ١٩٩٦ گەیشتە ٦٠ هەزار کەس.

کاتێك بەرەنگار بوونەوە رووی لە زیادبوون کرد، دەسەڵاتدارانی تورکیا بۆ ماوەیەکی کورت رویانکردە شوناسی کوردەکان. تورگۆت ئۆزال، سەرەك وەزیری ئەو کاتە ئیجازەی دا کە رۆژنامەی کوردی بڵاو بکرێتەوە و ئەنستیتۆیەکی کوردیش لە ئەنقەرە بکرێتەوە و کورد ئەمجار بتوانێ لە جیاتی ناوی تورکی ناوی کوردی بەکار بێنێت. لە ١٩٩٠ حیزبێکی نوێ بە ناوی «حیزبی کرێکاری گەل» دامەزرا کە بە شێوەیەکی ناراستەوخۆ وتەبێژی پەرلەمانی pkk لە ئەژمار ئەهات بەڵام مەرگی کتوپڕی ئۆزال لە ١٩٩٣ بووە هۆی هەڵوەشانەوەی خێرای ئەم حیزبەش. بە تیاچوونی ئۆزال ـ چونکا هەر دوولا پێیان وابوو کە دەکرێ لەسەر بنەمای سازش و گفتوگۆ سیاسەتێکی نوێ بێتە کایەوە ـ کەسایەتییەکی گرینگ لە گۆڕەپانی سیاسەتی تورکیادا مەحف بۆوە. لەو سەردەمەوە حیزبی کرێکارانی کوردستان لە سەر بنیاتێکی فیدراڵ بۆ تورکیا جەخت ئەکا کە لە سایەی ئەم سیستەمەوە تا رادەیەکیش خودموختاری بۆ خۆی مسۆگەر بکات بەڵام دەوڵەت بەزۆری ئەم پێشنیازەی رەتکردۆتەوە. لە لایەکی ترەوە لە ١٩٩٥ بەملاوە دەوڵەت هێزی سەربازی خۆی نارده باکووری عێراق بۆ سەرکوتکردنی pkk. ئەم رەفتارە شەرەفی نێونەتەوەیی تورکیای خستە ژێر پرسیارەوە. ساڵی ١٩٩٨ بۆ کوردی تورکیا ساڵێکی نگریس بوو چونکا لەو ساڵەدا رێبەری pkk عەبدوڵلا ئۆجەلان بە پێی هاوبەندییەکی سیخوڕی نێودەوڵەتی بە هاوبەشی دەوڵەتانی کینیا، یۆنان، ئیسراییل و تورکیا دەسبەسەر کرا و رادەستی حوکمەتی تورکیا کرایەوە. ئەم رووداوە بوو بە هۆی بشێوی و نائارامی لە هەموو ناوچە کوردنشینەکان و کوردانی دانیشتووی ئەورووپاش دەنگی نارەزایەتی خۆیان بە دژی ئەم

کردەوە هەڵبڕی. دەوڵەتی تورکیا پاش ماوەیەك حوکمی سێدارە بۆ ئۆجەلان دەبڕێتەوە بەڵام ئەم حوکمە لە ژێر گوشاری یەکیەتی ئەوروپا ـ کە تورکیا حەز دەکات دڵی رابگرێ ببێ بەشکم ببێ بە ئەندامی یەکیەتی ـ بە هەڵپەسێردراوی دەمێنێتەوە تاکوو سەرەنجام لە سەر داوای یەکیەتی، حوکمی سێدارە لە یاساکانی تورکیا لادەبرێت. ئێستاش ئۆجەلان ماوەی ١٢ ساڵە تەنیا لە بەندیخانەی دوورگەی ئیمراڵی یەخسیرە.

ناسیۆنالیزمی کورد لە عێراق

لە یەکەمی دێسەمبەری ١٩١٨، شەست کەس لە رێبەرانی کورد پەیمانێکیان لە گەڵ بەریتانیا مۆرکرد کە زۆر مژاوی و دژبەر بوو. ئەم پەیمانە کە پێشەنگاوێك بوو بۆ *پەیمانی سێڤەر**، دەرفەتی خودموختاری بۆ کوردەکان ئەرەخساند بەو مەرجەی کە کوێستانەکانی باکوور و باشوور پێکەوە گرێ بدات و تورکیاش دامرکێنێ. بەڵام بەهێزبوونی هەرچی زیاتری سۆڤیەت و هاوکات، نیازی بەریتانیا بۆ رازیکردنی تورکیا و مەلیك فەیسەڵ ـ کە وەك پاتشای عێراق دایناـبوو. بووە هۆی ئەوە کە کوردەکان فەرامۆش بکرێن. لەم رووەوە لە پەیمانی ١٩٣٠ بەریتانیا و عێراق، نەوەك باسێك لە خودموختاری کورد نەکرا بەڵکوو تەنانەت هیچ باسێکیش لە ماڤ کەمایەتیەکانیش نەهاتە ئاراوە. لە میانەی ١٩٣٠ تاکوو ١٩٥٠، کوردەکان چەندین جار بە رێبەرایەتی شێخ مەحموودی بارزانی راپەڕین. پاش ئەوەی، عەبدولکەریم قاسم لە ساڵی ١٩٥٨ حوکمەتی پاشایەتی لەناو برد، پێوەندی دەوڵەت و خەباتی سیاسی کورد بۆ ماوەیەکی کورت گەشایەوە. بەڵام لە ١٩٦١ مەلا مستەفا بارزانی و هەندێ رۆناکبیری شارستانی سەربە حیزبی دێموکرات بە رێبەرایەتی برایم ئەحمەد و جەلال تاڵەبانی سەرلەنوێ بەدژی دەوڵەت راپەڕین و شۆڕشێکیان پێکهانی. لە ساڵی ١٩٦٤ دەوڵەتی قاسم رووخا و کورد دیسانەوە لە بەرامبەر دەوڵەت وێستا. بەڵام ئەمجارە لە گەڵ جارەکانی پێشوو جیاوازی هەبوو، ئەویش ناکۆکی ئەکەوێتە بەینی حیزب و برایم ئەحمەد و تاڵەبانی لە حیزب جیا ئەبنەوە و پێکەوە یەکیەتی نیشتمانی کوردستان (PUK) دائەمەزرێنن. ئەم حاڵەتە، سەرەتای مودێلێکیماڵوێرانکەر بوو لە خەباتی سیاسی کوردەکان کە کەمتاکورتێك تا ئێستاش هەر درێژەی بووە و دەرەنجامی نالەباری بۆ ئامانجی کورد لێکەوتۆتەوە.

سەیر ئەوەیە کە رژێمی پان ـ عەرەبی بەعس کە لە ساڵی ١٩٦٨ بە دەسەڵات گەیشت، لانیکەم لە رواڵەتدا زۆرترین سازگاری لە گەڵ ناسیۆنالیزمی کورد هەبوو. لە رێکەوتنامەی ١١ی ئەیلوولی ١٩٧٠ دەوڵەتی عێراق بە شێوەیەکی فەرمی دوو نەتەوەی لەم وڵاتە بە رەسمییەت ناسی و یەکێك لە دوو پۆستی جێگری سەرکۆماری بە کوردەکان بەخشی. زمانی کوردی وەك یەکێك لە دوو زمانە سەرەکییەکەی عێراق رەسمییەتی پێدرا و دەوڵەت زەمانەتی ئەوەیکرد کە کاروبارە دەوڵەتییەکانی ناوچەکە بسپێرێتە دەست کوردەکان.

بەڵام هێندەی نەخایاند بە هۆی دڕدۆنگی و گۆمانی هەر دوولا بە یەکتر، پێوەندییەکانیان بچرا. لە کاتێکدا کە دەوڵەت پێی وابوو بارزانی لە گەڵ وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا سەروساختی هەیە، کەچی بارزانیش دەوڵەتی گومانبار ئەکرد بەوەیکە ناوچە پڕنەوتەکەی کەرکووك بە ئانقەست دەکاتە عەرەبنشین.

ئەم گومانە لەو کاتەی کە دەوڵەتی عێراق نزیکەی پەنجا هەزار کوردی ئێرانی لە کەرکووک بەرەو ئێران وەدەرنا، زیاتر بڕوای پێکرا. لە مارسی ١٩٧٤ دەوڵەت بە شێوەیەکی یەکلایەنە یاسایەکی لە بابەت ئۆتۆنۆمی کوردەکان بڵاوکردەوە و کەرکووکی لەم ناوچانە هەڵاوارد. بارزانی و حیزبی دیموکرات ئەم قانوونەیان ڕەتکردەوە. شۆڕشێکی خوێناوی دەستی پێکرد بەڵام کاتێك سەدام ماف ئێرانی لە بابەت شەتولعەرەبەوە بە ڕەسمییەت ناسی، بەو مەرجەی کە ئێران دەست لە پشتیوانی خۆی لە کوردی عێراق هەڵگرێ، کتوپڕ ئەم شۆڕشە قەتیس مایەوە. دەوڵەت پلانەکەی خۆی درێژە پێدا و ٥٠٠ ئاوایی کوردنشینی لە گەڵ خاکا یەکسان کرد و ٦٠٠هەزار کەس لە دانیشتووانی ئەم گوندانەی نارده ناو ئۆردوگا کە زیاتر لە ناوەندی عێراق بوون تاکوو لە بەینی ئێران و عێراق وەك لەمپەرێك بۆ پاراستنی خۆی کەڵکی لێ وەربگرێت.

دەرفەتێکی‌تر کە بۆ دابینکردنی ماف خودموختاری بۆ کورد هەڵکەوت، هاوکات بوو لە گەڵ شەڕی هەشت ساڵەی ئێران و عێراق لە ١٩٨٠ بەملاوە. بەڵام ئەمجارەش ڕاپەڕینی کوردەکان لە بەینی دوو پارتە سەرەکییەکە تووشی کێشە و شەڕی براکوژی هات. سەرکەوتنی ئێران و داگیرکردنی شارێکی عێراق لە بەرەی باکوور(١٩٨٣) و پشتیوانی کوردەکان لە ئێران لەم کاتەدا بووە هۆی ڕق ئەستووربوونی سەدام لە ئاست کورد. هەشت هەزار کەس لە پیاوانی بارزانی کە لە ئۆردوگای قوش تەپە بوون، دەسگیر ئەکرێن و پاش نومایش کردنیان بە شەقامەکانی بەغدا، لە سێدارە ئەدرێن. لە ساڵی ١٩٨٧، هێزەکانی بەعس بۆ یەکەم جار لە ئاستێکی بەربڵاودا، چەکی کیمیاوییان لە شار و دێهاتە کوردنشینەکان بەکار هێنا و هەزاران کەس تیاچوون. پاش ساڵێکی‌تر ئۆپەراسیۆنی *ئەنفال** و تیابردنی کوردەکان بە ئەنجام گەیشت کە لە ئاکامدا نزیکەی ٢٠٠ هەزار کەس کوژران و ٤٠٠٠ ئاواییش وێران کرا.

لە ئاگۆستی ١٩٩٠، سەدام هێرشی کردە سەر خاکی کوەیت و ئەم وڵاتەی داگیر کرد، دوای ساڵێك هێزی هاوپەیمانان، لە ئاسمان و زەوییەوە هێرشێکی چڕوپڕیان کردە سەر عێراق. لە وەها کەش و هەوایەکدا هێزی کوردی برستی لێبڕابوو. بەڵام دواتر لە فێڤرییەی ١٩٩١ لە دوای ڕاپەڕینی شیعەکان لە باشوور، هێزەکانی کوردیش ڕاپەڕین و دەستیان کردە هێرش بردن بۆ شارە کوردنشینەکان کە تا ئەو دەم بە دەست هێزەکانی عێراقەوە بوو. لە ١٩ ی مارس کەرکووك گیرایەوە، بەڵام دوو حەوتە دواتر دیسانەوە کەوتە دەست عێراقییەکان. زیاتر لە یەك ملوێن کورد کە دڕندەیی و وەحشیگەرییەکانی سەدامیان لە بیر نەچووبۆوە، بەرەو سنوورەکانی ئێران و تورکیا هەڵاتن کە هەندێ دیمەنی ناخۆش و سۆزناك لە شاشەی تەلەفیزۆنەکانی جیهان لەم بارەوە بڵاو کرایەوە. ڕای گشتی جیهان کەوتە خرۆش و لە ئاکامدا بۆ یەکەم جار لە ٢٨ ی ئاپریلی ١٩٩١، هاوسوێندییەکی نێونەتەوەیی بە مەبەستی پاراستنی گیانی کوردەکان لە باکووری عێراق لە حاستی خولگەی ٣٦ دەرەجە هاتە کایەوە و ناوچەیەکی ئەمنی ڕاگەیاندرا کە سەدام بۆی نەبوو سنووری ئاسمانی و زەوینی ئەم ناوچە ببەزێنێ.

گفتوگۆ لە سەر کێشەی کەرکووك و مەندەلی و خانەقین و هەروەها دیموکراسی فرەحیزبی لە نێوان سەدام و کوردەکان سوودبەخش نەبوو و شکستی هێنا. لە مانگی مەی ١٩٩٢ لە هەرێمی کوردستان

هەڵبژاردنێك بەڕێوە چوو بە مەبەستی دامەزرانی دەوڵەتێك کە خاوەن بەهایەکی نێونەتەوەیی بێت. دوو حیزبی سەرەکی(یەکیەتی و پارتی)، هەرکامیان ٤٥٪ دەنگەکانیان بردەوە. بەڵام هاوپەیمانان هیچ پێوەندییەکیان لە گەڵ پەرلەمانی کوردستان و حوکمەتی هەرێم نەکردەوە. دواتر هەرێمە ئازادکراوەکە لەبەینی دوو حیزبەکەدا وردە ـ وردە تووشی کێشە و ململانێ بوو کە لە ساڵی ١٩٩٤ لە شەڕی براکوژیدا گەیشتە ئەوپەڕی خۆی.

ساڵی ٢٠٠٣ جارێکی تر هاوپەیمانان بە ڕێبەرایەتی وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا هێرشێکی چڕ و پڕیان کردە سەر خاکی عێراق و توانییان لە ماوەی ٢١ ڕۆژدا ئەم وڵاتە بگرنەوە. ٣ ساڵ پاش رووخانی ڕژێمی سەدام، جەلال تاڵەبانی (سەرۆکی یەکیەتی نیشتمانی) بووە سەرۆك کۆماری ئەم وڵاتە و مەسعوود بارزانیش بووە سەرۆکی حوکمەتی هەرێم. ساڵی ٢٠٠٥ قۆناغێکی نوێ لە کوردستانی عێراق دەست پێ ئەکات کە ئەویش یەکگرتنەوەی دوو ئیدارەی هەرێمەکە بوو. ئەمێستا زیاتر لە ١٦ ساڵە کە کوردی ئەم پارچە لە هەرێمەکەدا حوکمەتی خۆی بەڕێوە دەبات و خاوەنی کێشێکی سیاسی باڵایە لە ناوچەکە و عێراقدا.

کورد لە سوریا

حەشیمەتی کوردی سوریا، نزیکەی ١ ملوێن و ٧٥٠ هەزارکەس دەبێت کە ١٠٪ حەشیمەتی ئەم وڵاتە پێکدێنن کە زۆربەیان لە ١٩٢٠ بەملاوە بەتایبەت لەدوای شکست هێنانی ڕاپەڕینی کورد لە تورکیا رویانکردە ئەم وڵاتە. ئەم کوردانە هەر خێرا ڕواڵەتی عەرەبیان لێ نیشت و لە سەرەتاکانی دامەزرانی کۆماری تازەپێگەیشتووی سوریا، دەستیان گەیشتە پلە و پایەی باڵای سەربازی بەڵام لە ١٩٥٨ پاش ئەوەیکە کۆماری یەکگرتووی عەرەب دامەزرا و بڕیار درا میسر و سوریا ببنە وڵاتێکی یەکگرتو، کوردەکانیان لە پلە و مەقامە باڵاکان وەدەرنا. لێکهەڵوەشانی ئەم کۆمارییەش، نەك هەر کاریگەریی ئەوتۆی لەسەر چارەنووسی کوردەکان دانەنا بەڵکوو دەوڵەت دەستی کرد بە دروستکردنی دیواربەندێکی عەرەبنشین لە جزیرە کە زۆرینەی کوردەکانی لەخۆ گرتبوو. ئەم پلانە لە لایەن حافز ئەسەد سەرۆك کۆماری ئەو کاتەی سوریا لە ساڵی ١٩٧٦ پووچەڵ کرایەوە. بەڵام داخوازییە فەرهەنگییەکان وەك پەروەردە بە زمانی کوردی و ناولێنانی کوردی، ئێستاش هەر پێشێل ئەکرێت. کاربەدەستانی سوریا ئێستاش ناسنامەیان بە نزیکەی ٣٠٠ هەزار کوردی ئەم وڵاتە نەداوە و ئەم حەشیمەتە بە ئەجنەبی لە قەڵەم ئەدەن. کەچی سەیر ئەوەیە لە خەباتی پارتی کرێکارانی کوردستان (pkk) بەدژی دەوڵەتی تورکیا پشتیوانی کردووە، بەڵام حازر نابێت دان بنێ بە مافە سەرەتاییەکانی هاووڵاتیانی کوردی خۆی.

تا ئێستا هیچ بزاڤێکی سەربەخۆیی خوازانە لە لایەن کوردی سوریاوە ڕانگەیەندراوە. یەکەم حیزبی کوردی لە سوریا حیزبی دیموکراتی کوردستان بووە کە لە ساڵی ١٩٥٧ دامەزرا. ئێستا بە شێوەیەکی نایاسایی و پەنامەکی ١٣حیزبی کوردی چالاکی ئەنوێنن کە زێدەتر لە قامیشلی و جزیرە، لایەنگریان لێدەکرێت. حیزبە کوردییەکانی سوریا پێوەندییەکی پتەویان پێکەوە نییە بەڵکوو بەهۆی یەکگرتوویيەك کە

لە گەڵ ئیسلام خوازانێکی وەك ئیخوانولموسلمین هەیانە، بوونەتە مەترسییەك بۆ ڕژێمی سوریا.

تێکشکانی ڕژێمی سەدام حسەین لە ساڵی ۲۰۰۳ و دامەزرانی حوکمەتێکی فیدراڵ لە کوردستانی باشوور، ڕووداوەکانی یاری تۆپیپێی قامیشلی لە ۱۲ی مارسی ۲۰۰٤ و گوشارە نێونەتەوەییەکان بەسەر ڕژێمی بەشار ئەسەد بە تۆمەتی تیرۆری ڕەفیق حەریری، سەرۆك وەزیرانی لوبنان لە ساڵی ۲۰۰۵، کۆمەڵە هۆکارێکن کە کوردی سوریا زیاتر لە جاران بەرەو بزاڤێکی ناسیۆنالیستی هانئەدات.

نافەرمانی مەدەنی نافرمانی مدنی Civil Disobedience

هەر هەنگاوێك کە سنووری یاسا ببەزێنێت بە مەبەستی ڕاکێشانی سەرنجی هەمووان بۆ ڕاوەستان لە بەرامبەر ناڕەوایی و نادروستی یاساکان لەباری ئەخلاقی و عەقلانییەوە بە نافەرمانی مەدەنی لە قەڵەم ئەدرێت. ستراتیجی نافەرمانی مەدەنی یا بێعەمری حوکمەت، لە لایەن مهاتماگاندی ڕێبەری سەربەخۆیی هیندستان بۆ ڕزگاربوون لەژێر دەستی بریتانیا هاتە ئاراوە. شێوازی گاندی بریتیبوو لە: سەرپێچی کردن لە یاساکانی وڵات، نەدانی باج، وەرنەگرتنی پۆست و مەقامی دەوڵەتی، یاساخکردنی هەڵبژاردنەکانی ئەنجومەنی یاسادانان، هاوکاری نەکردن لە گەڵ ئینگلیزییەکان و پاوانکردنی شمەکی بەریتانی. لەم جۆرە خەباتەدا زیاتر لەسەر بێموبالاتی و بێدەنگی جەخت ئەکرێت. بەڵام نافەرمانی مەدەنی پێویستی بە هەنگاونان و کردەوەیە. لایەنی هاوبەشی ئەم دوو خەباتە تەنیا ئەوەیە کە ئاشتیئامێزە و دوورە لە شەڕەنگێزی.

ناوبژیوانی میانجیگری Meditation

بریتییە لە شێوازی چارەسەرکردنی ئاشتیانەی کێشەیەکی نێودەوڵەتی بە دەستپێشخەری لایەنێکی سێهەم و ڕازی بوونی دوولایەنی مەسەلەکە. ناوبژیوان بە شێوەیەکی چالاك هەوڵ ئەدات لە گفتوگۆکاندا بەشدار بێت و پێشنیاری پێویست بۆ کۆتایی هێنان بە گرفتەکە چێ دەکات و بەگشتی هەوڵی ئاشتکردنەوە و نزیك کردنەوەی دوولایەن دەدات. ناوبژیوان، تەنها پردێکی پێوەندی نییە لە نێوان دوو لایەنی کێشەکە بەڵکوو یارمەتییان ئەدات بۆ خستنەڕووی پێشنیار و دۆزینەوەی چارەسەری هەمیشەیی. بە پێی بڕیاری کۆنڤانسیۆنی لاهای (۱۹۰۷) لەمەڕ چارەسەرکردنی ئاشتییانەی کێشە نێودەوڵەتییەکان، ناوبژیوانی نابێ بە واتای کردارێکی دوژمنکارانە و دەستێوەردان لە کاروباری وڵاتێکی دیکە لە ئەژمار بێت. نموونەی ئەم هەنگاوە، ناوبژیوانی تاشکەند(۱۹٦٦) بۆ چارەسەری کێشەی نێوان پاکستان و هێندستان و هەروا ناوبژیوانی کەمپ دەیڤید لە نێوان ئیسراییل و میسر لە ساڵی ۱۹۷۹ بووە.

ناوچەی ژێر دەسەڵات حوزەی نفوذ Sphere of influence

زاراوەیەکی جوگرافییە بەواتای ناوچەیەك کە تێیدا باڵادەستیی سیاسی یان ئابووری وڵاتێك بە

ڕەسمییەت ناسرابێت ئەگەرچی دەسەڵاتێکی کەموکووڕیش بێت. ناوچەی ژێردەسەڵات، لەوانەیە یەکلایەنە ڕابگەیێندرێت: یان چەند لایەنە بێت. بۆ نموونە دابەشکردنی ئێران بە پێی ڕێککەوتنامەی دوولایەنەی سۆڤیەت و بەریتانیا لە ساڵی ۱۹۰۷ بە دوو ناوچەی ژێر دەسەڵاتی باشوور بۆ بەریتانیا و باکوور بۆ سۆڤیەت.

ناوەندگەرێتی مرکزگرایی Centralism

ناوەندگەرێتی (سەنترالیزم) لە وشەی لاتینی centrum بە واتای ناوەند وەرگیراوە. لە زاراوەی سیاسیدا بە سیستەمێکی دەسەڵاتداری دەگوترێ کە هەموو کاروبارە ئابووری و سیاسی و ئیدارییەکان لە ناوەندی وڵاتدا کۆدەبێتەوە و هەموو دامودەزگا ناوچەیی و پارێزگاکان دەبێ ملکەچی دەسەڵات و بڕیارەکانی ناوەند بن. ڕژێمی هیتلەر نموونەیەکی تۆخی ئەم سیستەمەیە بە چەشنێك کە لەم حوکمەتەدا پلە و پایە ناوچەیییەکان تاکوو ئاستی دەزگا نزمەکانی حوکمەتی ناوەندی داکشابوون.

لە بەرامبەر ناوەندگەرێتیدا سیستەمی نامەرکەزی (دیسەنترالیزم) لە ئارادایە لەم جۆرە حوکمەتانەدا بە پێچەوانەوە، هەموو دەسەڵاتەکان لە ناوەند چەق نابەستێ بەڵکوو دەڤەرە ئۆتۆنۆمی یا فیدراڵییەکان لە سەرانسەری وڵاتدا ئەرکەکانی خۆیان جێبەجێ دەکەن و لە چوارچێوەی هەندێك یاسای دیاریکراو لە کاروباری ناوخۆییدا سەربەخۆییان پێ ئەدرێت. نموونەی بەرچاوی ئەم جۆرە حوکمەتە، سیستەمی فیدراڵیزمە. (بڕوانە چەقبەستن و فیدراڵیزم)

نوخبە سرآمد/ نخبه elite کەسێك

کە لە کۆمەڵگادا بە هۆی چەن تایبەتمەندیەك (واقیعی یان خەیاڵی)خاوەنی پێگەیەکی بەرجەستە و شیاو بێت. کەواتە هەرکەسێك لێهاتووتر و شایستەتر بێت، نوخبە لە قەڵەم ئەدرێت.

ئەم زاراوە لە لایەن ویلفیرد پارتۆ کۆمەڵناسی ئیتاڵی، بۆ شرۆڤەی کۆمەڵایەتی لەسەر دوو توێژی کۆمەڵگا هاتە ئاراوە: ۱) توێژی بن دەست یان ڕەشەگەل. ۲) توێژی باڵا یان نوخبە. توێژی باڵا دوو جۆرە: یەکەم، نوخبەی فەرمانڕەوا، دووهەم، نوخبەی سەرکەش.

نوخبەگەرێتی سرآمدباوری/ نخبه گرایی Elitism

بە پێی ئەم ڕێبازە ماهییەتی هەر کۆمەڵگایەك چ زیندوو بێت چ مەنگ و مردوو، ڕەوا یا ناڕەوا بەپێی ماهییەتی نوخبەکانی خۆی دیاری ئەکرێت. لە زاراوەی سیاسیدا بریتییە لەو باوەڕە کە لە هەر کۆمەڵگایەك یان گرووپی کۆمەڵایەتی، ئابووری، سیاسی، کولتووری و... کەسێك یا کەسانێك بەهۆی لێهاتوویی تایبەتەوە، باڵاترن لە ئەوانیدی و ئەم باڵادەستیە ماف پێشەوایی و ڕێبەرایەتیان بۆ دەستەبەر ئەکات. نوخبەگەرێتی لە گەڵ دیموکراسی*دا نەیارە و ئەم سیستەمە بە پێشێلکەری ماف خەڵکانی نوخبە و لێهاتوو

دەزانێ و پێی وایە خەڵکانی ڕەشۆکی و کەم بەهرە تا ئاستێکی نابەجێ بەرز دەکاتەوە. نوخبەگەرێتی لە سیستەمی پەروەردەدا بریتیە لە هەڵبژاردنی هۆشمەندترین قوتابیان و پەروەردەکردنیان بە شێوازی ناوازەی پەروەردەیی بۆ بەرهەمهێنانی باشترین و بەتواناترین ئینسانەکان. ئەم شێوازە پەروەردەییە لە وڵاتانێکی وەك بەریتانیا، فەرەنسا، ئەڵمانیا، سۆڤیەت و ئەمریکا بە کار براوە. بەگشتی باسی چوارجۆر نوخبە دەکرێت کە بریتین لە:

١) نوخبەی دەسەڵاتی سیاسی

٢) نوخبەی ئابووری

٣) نوخبەی سەربازی

٤) نوخبەی فیکری

نوخبەی دەسەڵات سرآمد قدرت Power elite

ئەم زاراوە لە لایەن رایت میلز(١٩٦٢-١٩١٦) کۆمەڵناسی ئەمەریکی دەرحەق بەو کەسانە بە کار هات کە لە سەرووی هایراکی دەزگا گەورەکانی کۆمەڵگەی هاوچەرخ وەك کۆمپانیا و دەوڵەت و سوپا دائەنیشن.

نەتەوە ملت Nation

زاراوەی نەتەوە، دیاردەیەکی مێژوویی ـ سیاسی لە ئەژمار دێت کە لەگەڵ زاراوەی دەوڵەتی نەتەوەدا نزیکایەتیان هەیە. دەرکەوتنی ئەم زاراوە بە واتا نوێکەی دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی هەژدە. پێش ئەو سەردەمە ئایین و ئایینزا، هێڵی جیاکەرەوەی نەتەوەکان لەیەکتر بووە.

نەتەوە یەکینەیەکی گەورەی ئینسانییە کە لە نێوان کولتوور و هۆشیارییەکی هاوبەشدا گرێبەستێك سازدەکات. پێناسەیەکی‌تری ئەم زاراوە بریتییەلە کۆمەڵگایەکی هاوڕگەز کە خاوەنی پێشینەیەکی مێژوویی یەکسان و بەرژەوەندیەکی هاوبەش و زمانێکی یەکگرتووبێت. لە رابردووی ئیمپراتۆریەتەکاندا خێڵ و عەشیرەت و دەوڵەت ـ شار ەکان، گرنگترین یەکینەی ژیانی سیاسی پێك دەهێنا بەڵام ئیمرۆکە چەمکی نەتەوە، لە بەراورد لەگەڵ زاراوەگەلێکی وەك هۆز و عەشیرەت و شاردا چەمکێکی ئاڵۆز لە ئەژماردێت و لەبارەی ڕەگەزەکانی ئەم پێکهاتە بیروبۆچوونی جوداجودا لە ئارادایە. بیرمەندانی سیاسی ڕەگەزە پێکهێنەرەکانی نەتەوە دەگەڕێننەوە بۆ بەدیهاتنی ڕێکخراوەیەکی سیاسی یەکگرتوو، کولتوور و زمانێکی هاوبەش و پێشینەیەکی مێژوویی هاوبەش.

شۆڕشی فەرەنسا، ژێرخانێکی فیکری و سەرچاوەیەکی گرینگ لە ئەژماردێت بۆ سەرهەڵدانی یەکەمین بیرۆکەی چەمکی نەتەوە بە مانا نوێکەی. لەم بارەوە نەریتی شۆڕشی فەرەنسی بەپلەی یەکەم هۆکاری بەرێکخراوەیی کردنی سیاسی بە گرینگ دەزانێ و ڕەگەزەکانی تر بە پلەی دوایی ناوبردە ئەکات. کەواتە لەم

روانگەوە بەدیهاتنی نەتەوە، پێشوەخت پێویستی بە دامەزرانی دەوڵەت هەیە و چەمکی دەوڵەت و بەرێکخراوەیی کردنی سیاسی بە شێوەیەکی لۆژیکی و گونجاوی مێژووییەوە، دەبێ لە پێشتر بێت.

لە روانگەی کولتوورییەوە، سەرهەڵدانی نەتەوە پەیوەستە بە هۆکاری فەرهەنگی و زمان. لەم بابەتەوە فیختە و نوفالیس، نووسەرانی ئەڵمانی پێیان وایە کە مرۆ بەپێی سروشت لە نێوان نەتەوەکان دابەش کراوە نەك بەهۆی دەوڵەتەکان. زمان، تایبەتمەندی سەرەکی شوناسی نەتەوەیی لە ئەژماردێت کە هەڵگری نەریت و هێما و ئەفسانە و کولتوور و مێژووی هاوبەشی ئەتنیکییە. ئەزموونی مێژوویی گەلان پیشانی داوە کە پێوەندی راستەوخۆ لە نێوان پێکهاتنی زمانی ئەدەبی و دەرکەوتنی هۆشیاری نەتەوەیی و ناسیونالیزم هەیە. بێندیکت ئەندەرسۆن پێی وایە کە زمانی ئەدەبی لە هەندێ وڵاتی ئەورووپادا رێگەی بۆ دەرکەوتنی هۆشیاریی نەتەوەیی و ناسیونالیزم و پێکهێنانی دەوڵەتی نەتەوەیی خۆش کرد.

ئێرنێست رێنان، مێژوونووسی گەورەی فەرەنسی لە وتارێکدا کە لە ساڵی ١٨٨٢ لە زانکۆی سۆربۆن پێشکەشی دەکات بە تێروتەسەلی پێناسەی نەتەوە دەکات کە لێرەدا چەن دێرێکی دەهێنمەوە. «نەتەوە رۆحێکە. پرەنسیپێکی رۆحییە. دوو شت ـ کە لە راستیدا هەر یەکن ـ ئەو رۆحە یان ئەو پرەنسیپە رۆحیانەت پێکدەهێنن: یەکیان ریشەی لە رابردوودایە، یەکیان لە ئێستادا. یەکیان خاوەندارییەتێکی هاوبەشە، خاوەندارییەتی میراتێکی دەوڵەمەندی بیرەوەرییەکان. ئەوی دیکەشیان رەزامەندی ئێستا و ئەمرۆیە، ئاواتی پێکەوە ژیان، ویست و ئیرادەی بەزیندوو راگرتنی بایەخی ئەو میراتەی بە شێوەیەکی دابەش نەکراو بۆ مرۆ ماوەتەوە. نەتەوە، وەك تاکەکەس ترۆپکی رابردوویەکی دوور و درێژی کۆشش و هەوڵدانە، بەختکردن و لەخۆ بووردنە... نەتەوە نیشانەی رابردوویەکە، لەگەڵ ئەوەشدا لە ئێستادا پوختە کراوە بە هۆی راستییەکی ئاشکرا و هەستپێکراوەوە واتە پێمل بوون بە ئاواتێکی راشکاوانە بۆ درێژەپێدان بە ژیانێکی هاوبەش». هەندێ لە بیرمەندان، رەگەزی ئایینیش بە پێکهاتەی نەتەوە زیاد ئەکەن بەڵام هەندێکی دیکە ئەمە رەت دەکەنەوە و دەڵێن پەیرەوانی ئایینێك دەتوانن لە چەندین نەتەوەی جۆراوجۆر پێك بێن. هاوسۆزی بۆ وڵات یا قەڵەمڕەوێکی جوگرافیاییش، بە فاکتەرێکی بەهێزی دروستبوونی نەتەوە و یەکگرتنی گەلانی جۆراوجۆری وڵاتێك دادەنرێت.

نەتەوە یەکگرتووەکانی باشووری رۆژهەڵاتی ئاسیا

اتحادیەی ملتهای آسیای جنوب‌شرقی

(ASEAN) Assocition of South-East Asiatic Nations

لە ساڵی ١٩٦٧ لە لایەن وڵاتانی ئەندونیزیا و تایلەند و سەنگاپور و فیلیپین و مالیزیا لە بانکۆك بە ئامانجی کرژکردنەوەی پێشکەوتنی ئابووری و سەقامگیریی ناوچەکە دامەزرا.

نەریتی نێودەوڵەتی عرف بين الملل International Custom

نەریتی نێودەوڵەتی، دەرەنجامی رەفتار و چۆنیەتی هەڵسوکەوتی وڵاتێك لە گەڵ وڵاتێکی دیکەیە. تایبەتمەندییەکانی ئەم نەریتە بریتین لە: ١ـ پاتەکردنەوەی کردارێکی یاسایی بەڵگەمەند کە لە نێوان هەمووان‌دا بوو‌بێتە باو. ٢ـ شێوە رەفتارێکی ناچارییە. ٣ـ شێوە رەفتارێکی رووەو فراژووتنە.

نەهیلیزم(پووچگەرایی) نیهیلیسم(هیچ انگاری) Nihilismئەم

زاراوە لە وشەی لاتینی nihil بەواتای **هیچ و پووچ** وەرگیراوە. لایەنگرانی ئەم قوتابخانە هەر بابەتێکی داسەپاو بەسەر ئەندێشەی مرۆدا رەت دەکەنەوە و هەموو بیروباوەڕێك بە پووچ دەزانن و بە چاوێکی سووکەوە سەیری هەموو یاسا و رێسایەك دەکەن. فەلسەفەی نەهیلیزم دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی یۆنانی کۆن و پێش سوکرات کە ئەویش بریتی بووە لە رەتکردنەوەی بوون و رۆح و موڵکداریێتی و یاسا و مافەکان و هەموو شتێك. بەڵام لەم سەدانەی دواییدا لە رووسیای تیزاریدا ناوی رێبازێکی کۆمەڵایەتی بوو کە دەسەڵاتی حکوومی و ناحکوومی بە هیچ دەزانی و دواتر گۆڕا بە مەرامێکی شۆڕشگێڕانە بە مەبەستی لەناوبردنی هەموو پێکهاتەیەکی کۆمەڵایەتی.

زاراوەی نەهیلیزم، یەکەم جار لەگوێن شێوازێکی رەخنەگرانەی نیگەتیڤ دەربارەی گرێبەست و نەریتی کۆنی کۆمەڵایەتی لە لایەن نوسەری بەناوبانگی رووس، تۆرگنیف، لە کتێبی «باوکان و منداڵان»دا بە کار هاتووە. سەرکاروان و دامەزرێنەری رێبازی نەهیلیزم لە رووسیا، باکۆنین (١٨٧٦ـ ١٨١٤) بوو. پاش ساڵی ١٨٧٨ ئەم زاراوە لە رووسیا دەربارەی ئانارشیست و تیرۆریستەکان بە کار برا. هەندێ جاریش مانای خۆبەختکردن و دابڕان لەم دنیایەی لێ هەڵێنجراوە.

نێتۆکراسی **اینترنت سالاری** Netocracy

ئەم دۆخە پێناسەی سەردەمێکی تازە و کەشێکی نوێباوە لە مێژووی مرۆڤدا کە لەسەر بنەمای تۆڕی ئەنتەرنێت و بەرنامەی کۆمپیتەری و تەکنۆلۆژی زانیاری دامەزراوە. لەم قۆناغەدا لە سەرووی قوچەکی دەسەڵاتی کۆمەڵگادا کەسانێك دادەنیشن کە بەسەر ئەم تۆڕە کۆمپیتەریانەدا زاڵ بن و زانیاریی، رەگەزی سەرەکی دەسەڵات و جووڵەی کۆمەڵایەتی لە ئەژمار دێت.

نیمچە دەوڵەت شبه دولت Quasi-states

ئەم زاراوە بەو دەوڵەتانە دەگوترێ کە پێشتر ژێردەستە بووبێتن و لەجوملەی وڵاتانی کۆلۆنی لە ئەژمار دەهاتن بەڵام لە ئەنجامی پرۆسەی سڕینەوەی ئیستیعمار، نیمچە سەربەخۆییەکیان بەدەست هێناوە. ئەم دەوڵەتانە خاوەنی هەموو میکانیزمێکی فەرمانڕەوایی و حاکمییەت بوون بەڵام بێ بەهرە بوون لە ئیرادەی سیاسی و دەسەڵات و هێزی رێکخراوەیی بۆ پیادەکردنی ئاسایش و خۆشگوزەرانی و داکۆکی کردن لە ماف

مرۆڤ. لە راستیدا نیمچە دەوڵەتەکان، تەنیا بەناو دەوڵەت لە ئەژماردێن. ئەم دەوڵەتانە ئەگەرچی بەپێی رێساکانی سیستەمی نێودەوڵەتی لە دوای ساڵی ١٩٤٥ دامەزراون بەڵام بێ توانا و نارەوا و لاوازن.

نیمچە دیموکراسی شبه دموکراسی Quasi-democracies

ئەم زاراوە بۆ پێناسە کردنی ئەو وڵاتانە بەکار براوە کە رووەو گەشەسەندنن. لە نیمچە دیموکراسیدا ژیانی سیاسی، نە بە تەواوی دیموکراتیە نە تۆتالیتەری. ئەم وڵاتانە هێشتا هەر لە گێرەوکێشەی پرۆسەی مۆدێرنە و هەنگاونان لە سوننەتەوە بۆ مۆدێرنیتەدا مونج دەخۆن و کێشمەکێشی ئەم هەلومەرجە، لە جێگیربوونی هەردوو سیستەمەی دیموکراسی و تۆتالیتاریزم بەرگری دەکات. هەروەها پێکهاتەی کۆمەڵایەتی کۆنباو و کەلتووری سوننەتی لێکترازاو بواری دامەزرانی سیستەمی سیاسی مۆدێرن نارەخسێنێت. سەرمەشقی رێکخستن لەم وڵاتانەدا بریتییەلە سێ شۆڕشی مێژوویی فەرەنسا و شۆڕشی پیشەسازی و شۆڕشی سۆڤیەت. هەرکامێك لەم شۆڕشانە بە جۆرێك بوونەتە سەرمەشق بۆ پێکهاتەی سیاسی ئەم وڵاتانە. بۆ وێنە لە شۆڕشی فەرەنسا، بیرۆکەی یاسا و حاکمییەتی نەتەوەیی و دیموکراسی وەرگیراوە، لە شۆڕشی پیشەسازیی بیرۆکەی گەشەسەندنی ئابووری و مۆدێرنە و لە شۆڕشی سۆڤیەتیش، دەوڵەتێکی بەزەبر و زاکوون و دەسەڵاتدار بۆتە سەرمەشق و ئایدیالی حوکمەت. هەموو ئەم بیرۆکە و سەرمەشقانە ئاوێتە بووە لەگەڵ پێکهاتەیەکی خۆماڵی بە قەبارەیەکی ئیستبدادی و یەزدان گەرا و باوك سالارەوە.

بە گشتی بۆ پیادەکردنی دیموکراسی لە وڵاتانی رووەوگەشەسەندن، چەندین کۆسپ و تەگەرە لە بەردەمدایە کە بریتینلە:

– دەسەڵات و شەوتی پیاوماقووڵان و گەورەپیاوان کە دیموکراسی بەدژی بەرژەوەندییەکانی خۆیان دەزانن.

– هەژمۆنی بەها و بایەخە موتڵەقەکان و بەهێزبوونی نەریتەکان.

– مانەوەی هێزە دەسەڵاتدارە کۆنەکان، بۆ وێنە دەرباری شا و سوڵتان.

– دەزگا بەهێزە ئایینیەکان و هێزی سەربازی.

– نەبوونی چینی مامناوەندی بازرگان و پیشەسازی.

– قووڵبوونی ئاریشە و لەمپەرە ئەتنیکی و ئایینی و کەلتوورییەکان.

سەرەنجامی کۆبوونەوەی ئەم هۆکارە گرنگانە لە وڵاتانی رووەو گەشەسەندن، بۆتە هۆی سەرهەڵدانی نیمچە دیموکراسییەکی سەقام نەگرتوو کە هەمیشە دەوڵەتەکانیان لە بەینی ئۆتۆکراسی* و ئۆلیگارشی* و پۆپۆلیزم و تۆتالیتاریزم* و دیموکراسیدا لە هەلاجان دەهێڵێتەوە.

نێپوتیزم: بروانە خزم خوازی.

نیۆنازیسم نئو نازیسم Neo-Nazism

ئەم زاراوە بۆ ئەو گرووپ و حیزب و ڕێکخراوانەی هاوچەرخ بە کار دەبرێت کە هاوشێوەی حیزبی نازی ئەڵمانیا لە ساڵی ١٩٣٣ هەڵسوکەوت دەکەن. نیۆنازیسم، بزاوتێکی ڕەگەزپەرستانە و نەتەوە پەرستی توندڕەوە کە پاش جەنگی جیهانی دووهەم سەری هەڵداوە و لە سەرەتای هەشتاکانی سەدەی ٢٠ بەدواوە لە وڵاتانی ئەورووپای ڕۆژاوا گەشەی کردووە. تایبەتمەندییەکانی نازیسمی نوێ بریتییە لە: حکومەتێکی راستڕەو و دەسەڵات خواز، دژی دیموکراسی و لیبرالیزم و فرەدەنگی، دژی کەمینەکان بە تایبەت جوولەکە و ڕەشپێستەکان. سەرچاوەی جیهانبینی ئەم گرووپانە دەگەڕێتەوە بۆ باری نالەباری ئابووری و بەگومان بوون لە حوکمەت و هەندێجاریش هەست وخوستی ئایینی(کلێسا) بە چەشنێك کە پێوەندییەکی نزیك هەیە لە نێوان گرووپی نیۆنازی و ڕێکخراوە کلێساییەکان.

و

ودم/ ماق تایبەتی/ زێدەماف امتیاز Privilege

بە گشتی بەمانای بەهرەمەندی کەسێك یان گرووپێکی تایبەت لە ماف یان بەهرەیەك کە جەماوەر بەعام لێی بێبەهرە بن یان دەستیان پێی نەگات. لە زاراوەی سیاسیدا هەڵگری مانایەکی سووکایەتی ئامێزە چونکا وەبیرهێنەرەوەی ئەم راستییەیە کە ماق تایبەتی، سەمەرەی میرات و جێماوە و داراییە و خاوەن ماف، شیاوی ئەو ودمە نییە. بەڵام کاتی واش هەیە کە بەواتای ماف و ئازادی لێکدراوەتەوە چونکا کەسەکە بە هەوڵی خۆی بەدەستی هێناوە. لێرەدا واتایەکی بلیمەتانەی لێ ئەبێتەوە.

وردە بۆرژوازی خردە بورژوازی Petite bourgeoisie

بەشێکە لە بۆرژوازی* کە پێکهاتووە لەو خەڵکانەی چینی مامناوەندی لە کۆمەڵگای سەرمایەداریدا کە ماڵ ودارایییەکی کەموکووڕیان هەیە. بۆ وێنە: دووکاندار، خاوەنماڵ، زەمیندار یان خاوەن کارگەی بچووك. وردەبۆرژوا بە هەمان شێوە کە لە فەرەنسەدا باو بووە مانایەکی سووکایەتیئامێزی هەیە و بەواتای خۆ سەرقاڵکردن بە سەروەت و سامانی بچووك و بەرژەوەندی خۆت و روانینێکی بەرچاوتەنگانەیە بۆ ژیان. لەم واتایەدا ئاوەڵناوی «وردە» بەمانای کردار و بایەخەکانی ئەم جۆرە کەسانەیە بەڵام لە کۆمەڵناسی مارکسیدا بە لەبەرچاوگرتنی مانا سووکایەتی ئامێزەکە، واتایەکیتریش لەخۆ دەگرێ. لەم دیدەوە وردەبۆرژوازی جگە لە موڵکدارانی کەم داهات، زۆربەی مووچەخۆر و کاسپکاری ئازاد و کارمەندانی بەشی خزمەتگوزاریش لە خۆ دەگرێ و بە گەشەسەندنی ئەم جۆرە کەسانە لە کۆمەڵگا پیشەسازییەکان، رۆژبەرۆژ لەباری سیاسیەوە گرنگتر دەبێت. لەم کۆمەڵگایانەدا وردە بۆرژوازی لە گەڵ چینی مامناوەندیدا هاوواتا دەبێت.

وشیاری چینایەتی آگاهی طبقاتی Class Consciousne

بەئاگا بوون لەو چینە کۆمەڵایەتییەی کە تاکەکەس بە ئاخێزگەی خۆی دەزانێ. وشیاری چینایەتی کاتێك خۆی نیشان ئەدات کە ئەندامانی چینێك بە شێوەیەکی هاوبەش هەست بە ناهومێدی و بەشخوراوی بکەن و لە بەرامبەر چینی سەردەست و شێوازی دەسەڵاتداریدا خەبات بکەن. وشیاری چینایەتی لە رێبازی مارکسیدا هەم وشیار بوونەوەیە لە بەرامبەر چەوساندنەوەی مرۆ لە لایەن مرۆڤ، هەم بڕیاردانە بۆ مەحفکردنەوەی ئەم چەوساندنەوە. هەروەها بریتییە لەو وشیارییەی کە چینێکی رەنجدەر بە ئاوەزی دەیفامێت و تێدەگات کە لە بازاڕدا وەك کاڵایەکی سادە مامەڵەی پێدەکرێت و دەبێتە قوربانی خنکانێکی سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئابووری. ئەم وشیارییە، چینی رەنجدەران دەکاتە چینێکی تایبەت و هۆشیار.

ئینجا خەباتی خۆی بۆ سڕینەوە و مەحفکردنەوەی چینەکان دەست پێدەکات.

وڵات/نیشتمان کشـور Country

زێدێك لە چوارچێوەی سنوورێکی سیاسی دیاریکراو کە خەڵکانێکی تێدا نیشتەجێ بن و دەسەڵاتێکی سەربەخۆ بەڕێوەی ببات. بەو خەڵکانەی کە لەو زێدەدا دەژین نەتەوە* دەگوترێ. دەسەڵاتێکیش کە لەو زێدە فەرمانڕەوایی دەکات، بە دەوڵەت*ناوبردە ئەکرێت. لە روانگەی یاسا نێودەوڵەتییەکاندا سێ چەمکی نیشتمان و نەتەوە و دەوڵەت، پێکەوە یەکەیێکی فراژووی سیاسی پێك دەهێنن کە بوونی یەکیان هەبوونی ئەو دووانەی دیکەی بەدواوە دەبێت. کەواتە هەرکام لەم سێ چەمکە دەکرێ لەجیاتی ئەو دووانەی دیکە بەکار ببرێت.

وڵاتانی دواکەوتوو کشورهای عقب افتـاده Backward Countries

پێناسەیەکی ترە بۆ ئەو وڵاتانەی کە لە پەرەسەندن دواکەوتوون. نیشانەکانی ئەم جۆرە وڵاتانە بریتییە لە: ئاستی نزمی ساخلەمی و خواردن و خۆراك، نەخوێندەواری، کەمبوونی سەرمایە و دارایی، جیاوازی چینایەتی، دووفاقی و چەند فاقی ئابووری، زاڵبوونی کشتوکاڵ بەسەر پیشەسازی، نالەباریی سیستەمی پارە و دراو، بێمتمانەیی بە سەرمایەدانان، نەبوونی شێوازی پێشکەوتووی تەکنۆلۆژی و بێ مەبالاتی بۆ پەرەسەندن. (بڕوانە جیهانی سێهەم و وڵاتانی کەمتر پێشکەوتوو).

وڵاتانی کەمتر پێشکەوتوو کشورهای کمتر توسعه یافته
Less Developed Countries (LDCs)

ئەم زاراوە بۆ وڵاتانی هەژار و دەست کورتی جیهانی سێهەم(ئەفریقا، ئاسیا و ئەمریکای لاتین) بە کار دەبرێت. هەندێ لە زانایان، هەوڵیان داوە وڵاتانی هەژار بە وڵاتانی جیهانی چوارەم پێناسە بکەن. بۆ هەڵاواردنی وڵاتێکی دواکەوتوو لە بواری پەرەسەندوویی‌دا سەیری پێوانەگەلێکی ئابووری وەك بەرزبوونەوەی داهاتی سەرانە و وەبەرهێنانی ناڕاستەوخۆ دەکەن. ئەم وڵاتانە چاویان لە یارمەتی وڵاتانی دیکەیە و لە بازرگانی جیهانیدا دەورێکی زۆر بچووك دەبینن. (بڕوانە جیهانی سێهەم).

وڵاتی تاکەحیزبی کشور تک حزبی One-Party State

وڵاتێك کە تێیدا تەنها یەك حیزب ئیجازەی چالاکی سیاسی پێدرابێت و دەسەڵاتی بەدەستەوە بێت. ئەم وڵاتانە هاوشێوەی سیستەمە دیکتاتۆرییەکان لە ئەژمار دێن. لەبەرامبەر سیستەمی یەك حیزبیدا سیستەمی فرەحیزبی لە ئارادایە. نموونەی هەر دوو سیستەمەکە، وڵاتی عێراق لە سەردەمی سەدام حسەین و پاش رووخانی ئەم رژێمەیە لە ساڵی ۲۰۰۳.

وەچەی سیاسی نسل سیاسی Political Generation

خەڵکانێك کە ئەزموون و ڕووداوە سیاسییەکانی زەمەنێکی دیاریکراویان بە چاوی خۆیان دیبێت، بە وەچەی سیاسی پێناسە دەکرێن.

ویگ ویگ Whig

ناوی حیزبێکی سیاسییە لە بریتانیا کە لە ساڵی ١٦٨٠ بەدواوە خوازیاری سنووردارکردنی دەسەڵاتی پادشا و فراوانکردنی دەسەڵاتی پەرلەمانی ئەم وڵاتە بووە. ویگەکان ئەو شۆڕشگێڕانە بوون کە پاش شکستی ڕاپەڕینی ١٦٧٩ لە سکۆتلەندا هێدی هێدی گەیشتنە دەسەڵات و دژی یەکگرتنی ئایینی سکۆتلەندا و ئینگلتەرا بوون.

ه

هاندان/ هەڵخڕاندن تحریک/شورانش Agitation

دنەدان و هەڵخڕاندنی جەماوەر بە مەبەستی بەشداری کردن لە چالاکییەکی کۆمەڵایەتی یان سیاسی لە ڕێگای ئامرازەکانی پڕۆپاگەندە و ڕاگەیاندن وەك، ڕۆژنامە، گۆڤار، کتێب، ڕادیۆ و تەلەفزیۆن. لەم ئاکارەدا جەماوەر لە ڕێگای هەست و سۆزەوە هەڵئەژەنگێت. لە سەردەمی شۆڕشی فەرەنسەدا بە کەسێکیان دەگوت «هاندەر» کە بێ بەرپرسارییەتی خەڵکیان هەڵئەخڕاند و ئاژاوەیان دەناوە. بەڵام دوای شۆڕش، دەوڵەتە کۆنەپارێزەکان ئەم ناتۆرەیان بۆ بزاوتە چەپییەکان بەکار دەبرد. ئەم زاراوە لە لایەن زۆربەی بزاوتە ڕاست و چەپییەکان بە زاردا هاتووە بەڵام زۆرینەی ڕێبەرانی ئەم بزاڤانە، هاندان و هەڵخڕاندنی جەماوەر بەدژی دەوڵەتێکی ستەمکار، بە شتێکی ڕەوا دەزانن.

هاوبەشێتی/شیوعی نظام اشتراکی/اصالت جمع Collectivism

ئەم زاراوە لە بەرامبەر زاراوەی«تاك خوازی»دا هاتووە کە بە هەموو ئەو تیۆرییە سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئابووریانە دەگوترێ کە بەرژەوەندی و قازانجی کۆمەڵی ئینسانی‌یان بۆ گرنگترە لە بەرژەوەندی تاکەکەسی. بە پێی ئەم تیۆرییە کەرەستەی بەرهەمهێنان و دابەشکردن ئەبێ بەدەست کۆمەڵ بێت نەك تاکەکەس، چونکا تاك هەر بەشوێن قازانجی خۆیەتی. گرینگترین قوتابخانەی شیوعی بریتیە لە سۆشیالیزم* و کۆمۆنیزم* کە خوازیاری چاودێری کۆمەڵایەتین لە ڕێی خاوەندارییەتی گشتی بۆ دابینکردنی بەرژەوەندی کۆمەڵ. خاڵێکی گرینگ کە ئەبێ سەرنجی بدرێتێ، ئەوەیە کە خاوەندارییەتی دەوڵەتی، خۆبەخۆ بە مانای چاودێری گشتی نییە، ئەم شتە پەیوەستە بەوەیکە هێزی دەوڵەت بە دەست چ کەسانێکەوە بێت. ئەم زاراوە لە کاتی دامەزرانی کۆنگرەی ئینتەرناسیۆنالی یەکەمی سۆشیالیستەکان لە ساڵی ١٨٦٩ لە شاری «بازڵ» ی وڵاتی سویسرا، ڕەواجی پەیا کرد.

هاوپەیمانی/هاوسوێندی ائتلاف/هم پیمانی coalition

یەکگرتنی کاتیی چەن حیزب یا لایەنی سیاسی بۆ گەیشتن بە ئامانجی پەرلەمانی و هەڵبژاردنەکان. لە سیستەمێکی پەرلەمانی فرەحیزبی کە هیچکام لە حیزبەکان نەتوانن ڕێژەیەکی دەنگ بۆ دامەزرانی دەوڵەت بەدەس بێنن، چەن حیزبێك بۆ ئەم مەبەستە دەبنە هاوپەیمان. هاوپەیمانی پەرلەمانی بەزۆری بۆ هێشتنەوە یا هێنانە سەرکاری حوکمەتێکی تایبەت دێتە کایەوە بە شێوازێك کە حیزبە گەورەکە لەگەڵ یەك یان چەن

حیزبی بچوکتر دەبێتە هاوپەیمان و بە ڕێژەی دەسەلاتیان بەشداری حوکمەت دەکەن.

ڕەنگە هاوپەیمانییەتی لایەنێکی نەرێیی (سەلبی) بێت واتە بە ئامانجی ڕووخانی حوکمەت بێت. بۆ وێنە لە فەڕەنسە، پاش شەڕی جیهانی دووهەم کومۆنیستەکان و باڵی ڕاستی توندڕەو بوونە هاوپەیمان و حوکمەتی ئەو سەردەمەیان ڕووخاند.

هاوپەیمانییەتی لە هەڵبژاردندا بەم جۆرەیە کە حیزبە هاوپەیمانەکان، بە قازانجی یەکتر دەنگ ئەدەن بە لیستەیەکی هاوبەشی پاڵێوراوان و هەرێمەکان بە ڕێژەی خۆیان دەسەلات دابەش ئەکەن. ئەم شێوازە لە کۆماری چوارەمی فەڕەنسەدا بە کارهات.

لە سیستەمی دووحیزبی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکادا ئەم زاراوە مانایەکی تری هەیە بەم واتایە کە چەن گرووپی ناو دوو حیزبە کە (دیموکرات و کۆماری خواز) بۆ نەیاریکردن لە گەڵ هەندێ سیاسەتی حوکمەت یەك دەکەون. وەك چۆن دیموکراتەکانی باشوور و کۆماریخوازەکانی باکوور بۆ نەیاریکردن لە گەڵ هەندێ بڕیاری ڕۆزڤێلت و ترۆمێن یەك کەوتن.

هاوسەنگیی سیاسی — موازنە سیاسی — Political Balance

هاوسەنگیی سیاسی بریتییەلە بەرگری کردن لە دەستبەسەراگرتن و تەراتێنی زلهێزەکان لە گۆڕەپانی سیاسەتی نێودەوڵەتیدا.

هاوسەنگیی هێزەکان — موازنەی قوا — Balance of Power

تیۆری هاوسەنگیی هێزەکان لە سەر ئەم بنەمایە داڕێژراوە کە دەسەلاتی هەر گرووپێك لە وڵاتانی ئەورووپا دەبێ لە گەڵ هێز و دەسەلاتی گرووپەکانی دیکە هاوسەنگ بێت تاکوو هیچکامیان نەتوانن بەسەر ئەویدی دا زاڵ بن و بەمجۆرە ئاشتی و ئاسایش مسۆگەر بکرێت. پاراستنی ئەم سیاسەتە بابەتی سەرەکی سیاسەتی دەرەوەی بریتانیا بوو لە میانەی ئاشتی درێژخایەن لە ١٨٧١ تا ١٩١٤ لە نێوان گرووپی وڵاتانی ئەڵمانیا، نەمسا و ئیتالیا و وڵاتانی بریتانیا، فرەنسا و سۆڤیەت. پاش جەنگی جیهانی یەکەم تیۆری هاوسەنگیی هێزەکان هاتە ناو مێژووی دیپلۆماسی و بریتانیا تا ساڵی ١٩٣٩ لە بەرامبەر بەهێزترین وڵاتی ئەورووپا واتە ئەڵمانیا، سیاسەتێکی نەرمڕەوانەی گرتەبەر. لە ساڵی ١٩٤٥ بەملاوە هیچ هەوڵێك لە لایەن ئەم وڵاتە بۆ پاراستنی هاوسەنگی هێزەکان بە ئەنجام نەگەیشتووە بەلام دەسەلاتی ڕۆژاوا لە بەرامبەر ڕۆژهەلات ڕووی لە زیادبوون کردووە. ئێستا زاراوەی هاوسەنگیی هێزەکان لە پێوەندیی نێودەوڵەتیدا پتر بۆ دەسەلاتی چەکداری و ئابووری زلهێزەکان لە ئاستی جیهانی یا ناوچەیی‌دا دێتە ئاراوە. بۆ نموونە وڵاتی هێندستان لە نیمچەکیشوەر و میسر لە ڕۆژهەلاتی ناویندا. لەم ڕووەوە مەبەستی لایەنگرانی *چەکداماڵین** گشتاندنی ئەم سیاسەتەیە لە هەموو جیهاندا بە چەشنێك کە هیچ دەوڵەتێك نەبێتە هەڕەشە بۆ وڵاتێکی‌تر.

هاوولاتی/شارۆمەند — شهروند — Citizen

هاوولاتی، تاکێکە کە لە بەرامبەر دەوڵەتدا لە لایەکەوە خاوەنی هەندێ ماف سیاسی و مەدەنییە و لە لایەکی تریشەوە هەندێ ئەرك و تەکلیفی لەسەر شانە. چۆنیەتی پێوەندی هاوولاتی بوون (ماف تاك و ئەرکەکانی لە بەرامبەر دەوڵەتدا) لە دەستووری بنچینەیی و یاسای مەدەنی ئەو ولاتە دیاری ئەکرێت. هاوولاتی بوون لە پێوەند لەگەڵ تاك پێگەیەك دروست ئەکات کە لە روانگەی ماف نێونەتەوەییشەوە رێزی بۆ دائەنرێت. ماف نێونەتەوەیی لەم بارەوە دەوڵەتەکان بۆ رەچاوکردنی ماف شارۆمەندان بەرپرسیار ئەکات.

چەمکی هاوولاتی لە گەڵ چەمکی تاك و مافەکانی لە ئەوروپا هاتە ئاراوە. لە بنەڕەتدا بە کەسێك دەگوترێ هاوولاتی کە تەنیا ملکەچی دەوڵەت نەبێ بەڵکوو لە «ماف زگماگی» و «سروشتی» بەهرەمەند بێت و دەوڵەت ئەم مافانە بپارێزێ.

ئەگەرچی نەتەوایەتیش، زیاتر بە هاوولاتی بوون پێناسە کراوە بەلام مانایەکی بەربلاوتری هەیە. نەتەوایەتی بە مانای پێوەندایەتی لە گەڵ دەوڵەتە، بەلام نەك بە واتای بەهرەمەندی لە ماف سیاسی لە ناوخۆ بەڵکوو بە مانای بەهرەمەندی لە پاراستنی دەوڵەت لە دەرەوەی ولاتدایە. واتای «نەتەوایەتی» لە ماف نێونەتەوەییدا زامنی هەموو خەڵکێکە کە دەوڵەتێك ئەبێ پشتیوانی لێ بکات. نەتەوایەتی هەروەها بە مانای پێوەندی کۆمپانی و دارایی‌یەکان(پاپۆڕ و فڕۆکە) لە گەڵ دەوڵەتێکە، واتە ئەمانەش سەر بەو نەتەوەن بەلام هاوولاتی لە ئەژمار نایەن. هاوولاتی بوون تایبەتی ئینسانەکانە.

رەنگە کەسێك هاوولاتی ولاتێك بێت بەلام لەو ولاتەدا نەژی یان لە ولاتێك نیشتەجێ بێت کە شارۆمەندی ئەو ولاتە نەبێت. هەندێ جار کەسێك بۆی هەیە لە رێی زەهاسە لە گەڵ شارۆمەندی ولاتێکی ترەوە ببێتە هاوولاتی ولاتێکی‌تر بەلام ئەم حاڵەتە ماف کار و پیشەی لە لایەن دەوڵەتەوە بۆ دەستەبەر ناکات.

هاوولاتی جیهانی — جهان وطنی — Cosmopolitan

بڕواداری بەوەیکە خۆت بە کەسێکی جیهانی بزانی و مرۆڤ خۆی بە نەتەوە یان کیانێکی تایبەتەوە نەبەستێتەوە. بڕوا کردن بەوەیکە جیهان، نیشتمانی هەموو خەڵکانی سەرزەمینە. ئەو کەسانەی کە ئەم رێبازەیان پەسند کردووە دەخوازن هەرچی لەمپەر و تەگەرەی ئەم رێگە لابچێ و حوکمەتێکی جیهانی بێ رەچاوکردنی رەنگ و رەگەز و کەلتوور دامەزرێ و بە شێوەیەکی یەکسان بە سەریانا حوکمەت بکات.

کانت(۱۸۰٤-۱۷۲٤)فەیلەسووف ئەڵمانی و گۆتە(۱۸۳۲-۱۷٤٦) نووسەر و شاعیری بەناوبانگی ئەڵمانی لەم رێبازە لایەنگرییان کردووە.

لەم چاخەدا وادیارە بە تیاچوونی سنووری نەتەوەیی لە نێوان ولاتان و پێکهاتنی رێکخراوە و یەکیەتی ئابووری و سیاسی جیهانی و پەرەسەندنی میدیای گشتی، دنیا وەك دێهاتێکی جیهانی لێهاتبێت کە نەریتی نەتەوەیی و ئەتنیکی لە قەوارەی کەلتوورێکی جیهانیدا خۆی نیشان ئەدات.

هۆلۆکۆست — هولوکاست — Holocaust

ئەم زاراوە لە بنەڕەتدا لە لایەن مێژوونووسە جوولەکەکان، لەجیاتی دەستەواژەی final solution بە واتای «دوایین ڕێگاچارە» بەکار براوە. دوایین ڕێگاچارە، دەستەواژەیەکی دڵڕفێن بووە لە ئەڵمانیای سەردەمی نازیسم* کە لە جیاتی تیابردنی جەستەیی جوولەکەکانی ئەورووپا بە مەبەستی چارەسەرکردنی هەمیشەیی«کێشەی جوولەکان» بەکار براوە. پیادەکردنی ئەم سیاسەتە یەکەم جار لە کۆنفرانسێکی نوێنەرانی ئیداری ئەڵمانی نازی لە ژانڤییەی ١٩٤٢ باسی لێکرا.

زاراوەی هۆلۆکۆست، بەمانای سووتاندنی هەموو شتێکە و ئاماژە دەدات بە کۆمەڵکوژی جوولەکان لە لایەن دەستەی مەرگی ئێس ئێس SS ی ئەڵمانیا بە سەرکردایەتی هیملێر و جێگرەکەی، ئایشمێن لە شەڕی دووهەمی جیهانیدا. بەپێی ڕاپۆرتە مێژووییەکان لەم ڕەشەکوژییانەدا ٤/٥ تا ٦ ملیۆن جوولەکە کوژران و سووتێندران. هۆلۆکۆست لەم دواییانەدا لەلایەن هەندێك ڕەخنەی لێ گیراوە و پێیان وایە کە ژمارەی سووتێندراوەکان هێندە نەبووە و بەڵکوو ئەو ڕادەیە کەمتر لەوە بووە کە مێژوونووسەکان ڕایانگەیاندووە وئەم ژمارە لە فرو فیشاڵ دەچێ.

هەڵبژاردن — انتخابات — election

پرۆسەیەك کە بەوپێیە خەڵکانێك، کەسێك یان چەن کەس ناوزەد ئەکەن بۆ بەئەنجام گەیاندنی کارێکی دیاریکراو. لە زاراوەی سیاسیدا بە مانای هەڵبژاردنی نوێنەرانی پەرلەمانە بۆ ناو ئەنجومەنی نوێنەران.

لەو وڵاتانەی کە خاوەن دەستوری بنچینەیین و لە بەینی سێ هێزەکەدا جیاوازی هەیە(*تفکیك قوا**) هێزی یاسادانەر، بەدەنگی ئازاد و نهێنی و ڕاستەوخۆی خەڵك هەڵدەبژێردرێ. لەم جۆرە هەڵبژاردنانەدا لەبەر ئەوەی هەموو ئەو کەسانەی کە ماف دەنگدانیان هەیە، دەرفەتییان هەبێت لانیکەم ڕۆژێك بۆ ئەم کارە تەرخان دەکرێت. دەنگدەرانیش (ئەو کەسانەی کە بە پێی یاسا خاوەنی مەرجەکانی تەمەن و عەقڵ و مەدەنی بوون و سیاسی بوونن) وەرەقەی دەنگدان بەدەستەوە، لە ژێر چاودێری دەستەی چاودێران دەنگەکانی خۆیان دەخەنە ناو سندووقی لاك و مۆرکراوەوە. ئینجا لە مەراسیمێکدا سندووقەکان دەکرێنەوە و بە ئاگەداری پاڵێوراوان یا نوێنەرەکانیان دەنگەکان دەخوێندرێنەوە.

لە سیستەمە فرە حیزبییەکاندا دەنگدەران دەنگی خۆیان ئەدەنە پاڵێوراوی حیزبی. لەم ڕووەوە لە پێش هەڵبژاردنەکە گرووپێك لەناو حیزبەکەدا لیستی ناوزەدەکانی خۆی دیاری ئەکات. لە وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکادا چونکە ناتەباییەکی ئایدیۆلۆژیك لەنێوان دوو حیزبە گەورەکە لەمەڕ هەڵبژاردن نییە، زیاتر لە سەر پاڵێوراوەکان لەنگەر ئەگرن. بۆیە پێش هەڵبژاردنی گشتی بۆ دیاریکردنی سەرۆك کۆمار و جێگری یەکەمی، هەڵبژاردنێکی ناوخۆیی لەناو دوو حیزبەکە بەڕێوە دەچێت کە بایەخێکی زۆری پێ ئەدرێ.

بەو هەڵبژاردنانەی کە تێیدا دەنگدەرەکان بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ نوێنەرانی خۆیان هەڵدەبژێرن یەك پلەیی و ئەوەش کە دەنگدەران کەسانێك هەڵدەبژێرن کە ئەوان نوێنەرە ڕاستەقینەکان هەڵبژێرن، پێی دەڵێن

هەڵبژاردنی دوو پلەیی.

هەلپەرستی فرصت طلبی/اپورتونیسم Opportunism

ئەم زاراوە لە وشەی opportunus)) بە واتای لەبار و شیاو وەرگیراوە. لە زاراوەی سیاسیدا بریتییە لە: خۆ لێگۆڕان بەپێی گۆڕینی هەلومەرج و رەوشی سیاسی بۆ بەدەست هێنانی قازانجێکی شەخسی، کورد وتەنی، بە هەموولایەك شەن کردن. هەلپەرست بە کەسێك دەگوترێ کە هەمیشە بەرەو رژێمی دەسەڵاتدار لایەنگری هەیە و پابەندی هیچ پرەنسیپێك نییە و پرەنسیپەکانی خۆشی لەو رێگا دائەنێت.

هەلپەرستی لە سیاسەتدا بە رەفتارێکی سازشکارانە لە قەڵەم ئەدرێت چونکا ئینسانی هەلپەرست بۆ گەیشتن بە قازانجەکانی خۆی، لە ئاست کەموکوورییەکانی کۆمەڵگا بێدەنگ دەبێ و چاوپۆشی لێ ئەکات. تەنانەت ئەگەر ئەم هەڵوێستەشی لە گەڵ باوەڕ و پرەنسیپەکانی خۆی ناتەبا بێت.

هەژمۆنی هژمونی/ برتری Hegemony

ئەم زاراوە لە ریشەی یۆنانی hegemonia بە مانای سەرۆکایەتی یا فەرمانڕەوایی وەرگیراوە و بریتییە لە زاڵبوون و باڵادەستی وڵاتێك بەسەر وڵاتانی دیکە لە رێگای دیپلۆماسی یا پێملکردن بە هەڕەشە یا سەرکەوتنی چەکداری. ئەم زاراوە پتر بەو مانایەی کە ئانتۆنیۆ گرامشی(١٩٣٧ـ ١٨٩١) بیرمەندی مارکسی و نووسەری ئیتالیایی، ئاراستەی کردووە بەکاربراوە کە ئەویش بریتییە لە: زاڵبوون و سەروەریی چینێك، نەك هەر لەبواری ئابووری بەڵکوو لە هەموو بوارەکانی سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئایدیۆلۆژی بەسەر چینەکانی تردا. بە باوەڕی گرامشی هەژمۆنی سەرمایەداران تەنیا لە رێگای هۆکارە ئابوورییەکان دابین ناکرێت بەڵکوو پێویستی بە دەسەڵاتێکی سیاسی و سیستەمێکی ئایدیۆلۆجییە کە لە دووی پێملکردن و رازی هێشتنەوەی چینی ژێردەستەوەیە. دامودەزگاکانی کۆمەڵگای سەرمایەداری بریتین لە رێکخراوەکانی کۆمەڵگای مەدەنی وەك دەوڵەت، حیزب، دەزگا ئایینییەکان(کلێسا)، خێزان و یەکیەتییە کرێکارییەکان.

مانەوەی کۆمەڵگای سەرمایەداری بە هۆی هەژمۆنی ئایدیۆلۆژیایی سیستەمی زاڵ بەسەر چینی کرێکاردایە. گرامشی پێی وایە کە ئەم هەژمۆنییە ناتوانێ بگۆرێت چونکا عەقڵی سەلیم کە بەرهەمی ژیانە، وشیارییەك دەبەخشێ بە چینی کرێکار بە پێچەوانەی ئەو وشیارییە کە چینی سەرمایەدار بەسەریا دای ئەسەپێنێ. بەڕای ئەو ئەگەر بێتوو ئەم وشیارییە شۆڕشگێڕییە لە لایەن رۆشنبیرانەوە بەهێز بکرێت، دەبێتە هێزێکی کارامە و خەباتی چینایەتیش تا رادەیەکی زۆر ململانێی نێوان گرووپە رۆشنبیرییەکانە کە یەکیان لە خزمەت چینی سەرمایەدارە و ئەویدی لە خزمەت چینی کرێکاردایە.

هێـز/دەسـەڵات قــدرت Power

هێز، یەکێك لە چەمکە سەرەکییەکانی زانستی سیاسەتە کە بە مانای وزە و توانایی کەسێکە بۆ پێملکردن و

تەسلیم راگرتنی جەماعەتێك لە بەرامبەر خواستەكانی ئەو كەسەدا بە هەر شێوازێك. بە واتایەكی‌تر هێز، كۆمەڵێ سەرچاوە و ئامرازی زۆرەملانە و ئارەزوومەندانەیە كە حوكمەتەكان بۆ بەڕێوەبەرایەتی دەسەلات بەكاری دەهێنن. پاراستنی سەرچاوەكانی هێز و چۆنییەتی دابەشكردنی و خەبات بۆ وەچنگ هێنانی، گرینگترین بابەتی توێژینەوەی زانستی سیاسییە. هەروا زۆرینەی زانایانی سیاسی پێوەندییەكانی هێز بە كاكڵی سیاسەت دەزانن و دەڵێن ئەو شتەی پێوەندی مرۆ لە گەڵ پێوەندییەكانی دیكە جیا دەكاتەوە، هێزە. خەباتی حیزب و حوكمەتەكان لە پێناو هێزدایە: بۆ وەدەست هێنانی هێز، پاراستن یا بۆ نواندن و نومایش كردنی هێز.

بیرمەندانی سیاسی، هەوڵیان داوە ئەم چەمكە لە گەڵ زاراوەی دەسەلات* authority لێك جیا بكەنەوە. بەلام لە راستیدا نە لە زاری رەشۆكی و نە لە زانستی سیاسەت، رێككەوتنێك لەمەڕ ئەم زاراوە پێك نەهاتووە. چونكا هەندێ جار وشەی هێز لە گەڵ دەسەلات، دەسرۆیین، زۆرداریی، زۆرەملێ و... بە هاوواتا زانراوە. هێز خاوەنی چەند سەرچاوەیەكە كە بریتین لە:

١- زانیاری: ئەم سەرچاوە یارمەتیدەری فراژووتنی ئاوەز و رۆحی مرۆڤە. لە كۆمەڵگایەكی وشیاردا هیچ رێبەرێك ناتوانێ بێ زانیاری دەستی بە هێز بگات.

٢- رێكخستن: رێكخستن لە جەوهەردا هێز دەبەخشێ. لە سیستەمێكی سیاسی دیموكراتیدا حیزبە سیاسییەكان بۆ وەدەست هێنانی هێز، رێكخراوە سازدەكەن.

٣- هەلومەرج: هەلومەرجی ئابووری و كۆمەلایەتی بە خاوەنەكەی یارمەتی دەدات كە هێز و دەسەلاتی خۆی زیاتر بكات.

٤- دەسەلات: دەسەلات بە واتای هێزی رەوا و شەرعییەتدارە. ئەگەر كەسێك دەستی بگاتە پلە و پایەیەكی رەوا و یاسایی، هێزی رێبەرایەتییەكەی زیاتر دەبێ.

٥- لێهاتوویی: وەشاوەیی و شارەزایی، هێزی مرۆ زیاد دەكات و لە خەبات بۆ وەدەستهێنانی دەسەلات، سەركەوتووی دەكات.

٦- ئیمان و بڕوا: مانەوەی رێبەرێك لە دەسەلاتدا پێویستی بە بڕوایەكی گشتی هەیە.

٧- میدیاكان: میدیاكان سەرچاوەیەكی گرینگی هێز و دەسەلات لە ئەژمار دێن. بەرپرسانی رۆژنامە و تەلەفیزیۆن و ... دەورێكی بالا دەگێڕن لەمەڕ زاڵبوون بەسەر رای گشتیدا.

ئەگەر هێز لەسەر بنەمای زۆر و سوڵتە دامەزرابێت، فەرمانبەران بە رەوای نازانن و هۆی فەرمانبردنیان، دەگەڕێتەوە بۆ ترس. بەلام ئەگەر فەرمانبەرانیش خاوەنی هێزێكی كۆمەلایەتی بن و هێزی فەرمانڕەوا بە شەرعی و رەوا بزانن، ئینجا هێز دەبێتە پاڵپشتێكی رەوا. حوكمەتی خەڵكیی كاتێك پیادە ئەكرێت كە لە نێوان فەرمانڕەوا و فەرمانبەراندا هیچ لەمپەرێك نەبێت.

هێزی ڕەش قدرت سیاه Black Power

بریتییە لەو بزاوتەی کە لە شەستەکانی سەدەی ٢٠ لە لایەن ڕەشپێستانی ئەمریکا بۆ دەربڕینی نارەزایەتی لە باری گوزەران لە کۆمەڵگایەکی سپیپێستدا هاتە کایەوە. ئەم بزاڤە لەسەر ماف یەکسانی ڕەش و سپی داکۆکی دەکرد و لەم سەردەمەدا چالاکییەکانی خۆی بەگوڕتر کرد. لەبەر ئەوەی بزاوتەکە بووە هۆی ترسی کۆمەڵگای سپیپێستی ئەمریکا لەمەڕ بەرپابوونی ململانێی نەژادی بەم بۆنەوە هەوڵ دراوە تا رادەیەك خواستەکانیان جێبەجێ بکرێت. هێزی ڕەش، پاش چالاکییەکانی مارتین لۆتەر کینگ، ڕێبەری ڕەش پێستەکانی ئەمریکا توانی بە خواستە مەدەنی و سیاسییەکانی خۆی بگا و وڵاتی ئەمریکا، زیاتر لە جاران بەرەو پرۆسەی دیموکراسی ببات. دوایین بەرهەمی ئەم خەبات و بزاوتە گەیشتن بە دەسەڵاتی ڕەش پێستێکی ئەمریکی – ئەفریقایی بە ناوی باراك ئۆباما یە لە باڵاترین پۆستی سیاسی واتە سەرۆك کۆماری لە ساڵی ٢٠٠٩.

ی

یاداشت نامە یاددا‌شت Note

نامەیەکی دیپلۆماسییە کە پردی پێوەندی دەوڵەتەکان لە گەڵ یەکتر ئەکاتەوە. یاداشت نامە، بە چەند شێوە لە نێوان دەوڵەتەکاندا ئاڵوگۆڕ دەکرێت کە بریتین‌لە:

یاداشت نامەی زارەکی، یاداشت نامەی ڕەسمی، یاداشت نامەی هاوشێوە (کە هاوکات بۆ چەند وڵاتی جیاواز دەنێردرێت).

یاسا قانوون Law

١- کۆمەڵێك ڕێسای پێویست و ناچاریی کە لە سەردەمێکی دیاریکراودا بەسەر ژیانی کۆمەڵایەتی مرۆ حوکم دەکات و پیادەکردنەکەی لە لایەن دەوڵەتەوە مسۆگەر دەکرێت. ٢- ویست و ئیرادەی تاقمی دەسەڵاتدار کە لە قەبارەی یاسادا ئەگونجێت. ٣- کۆمەڵێك بڕیار کە بەسەر پێوەندییەکانی کۆمەڵگایەکی سیاسیدا حوکم دەکات. ٤- ڕێوشوێنێك کە لە لایەن دەسەڵاتێکی گشتی دیاری ئەکرێت کە دەبێ هەموان پەیڕەوی لێ بکەن و ملکەچی بن.

یاسا، بەرهەمی قەبارە و سیمای ژیانی مرۆڤە. لەبەرئەوەی ژیانی مرۆ هەمیشە ئامادەی گۆڕان و وەرچەرخانە، یاساش هەمیشە تووشی گۆڕان دەبێت بەڵام هەر چەشنە گۆڕانێکی بنچینەیی بەسەر یاسادا لە پاش ڕوودانی شۆڕشێکی کۆمەڵایەتی دەگاتە ئەنجام. هەرکەس وەك مرۆڤێك و بە پێوانەی ویژدانی خۆی ماڤ ئەوەی هەیە یاساکان هەڵسەنگێنێ و لێیان وەکۆڵێت. هەرکاتێك ویژدانی، یاساکەی پەسند کرد، ئینجا پەیڕەوی لێ بکات و ئەگەریش پەسندی نەکرد نابێ بۆ پیادەکردنەکەی هەنگاو بنێت.

یاسا پەروەریی لگالیسم/قانون باوری Legalism

ئەم زاراوە بە واتای باوەڕ بە سەروەری و ڕەسەنایەتی یاسا و شەرعییەتی دادوەری و مافەکانە. ئەم جۆرە لە دنیابینی و بیرکردنەوە لە پێوەندی نێوان دەوڵەت و خەڵك و پێوەندی جەماوەر لەگەڵ یەکتر کە دەبێ بەپێی یاسا و قانوون بێت، هەر لە سەردەمی دەوڵەتی ڕۆمای کۆنەوە باو بووە و بەشێك بووە لە فەلسەفەی سیاسی. یاساپەروەری هەموو جۆرە پێوەندییەکی مرۆڤ دەخاتە تەرازووی یاسا و دادوەری و دەوڵەت بە بەرهەمی قانوون دەزانێت. ئەم ڕێبازە پێی وایە کە لە بابەت دەوڵەتەوە ناکرێ بە پێوانەی ئەخلاق و کۆمەڵناسی سەیر بکرێت بەڵکوو دەبێ لە شەرعییەت و ڕەسەنایەتی یاسایی بکۆڵدرێتەوە و ڕوون بکرێتەوە

کە ئایا دەوڵەت، ڕەوایە یا ناڕەوا ؟

یاسای بنەڕەتی: بڕوانە دەستووری بنچینەیی.

یانزەی سێپتەمبەر ٢٠٠١ یازده سپتامبر ٢٠٠١ 11/9

بەو ڕوداوە تیرۆریستییە دەگوترێ کە بووە هۆی لەناوچوونی نزیکەی ٣هەزار کەس لە دانیشتوانی دوو تاوەرە ئەفسانەییەکانی ڕێکخراوەی بازرگانی جیهانی و وەزارەتی بەرگری ئەمریکا بەهۆی خۆپێکادانی سێ فڕۆکەی نەفەرهەڵگر بەم بینایانەدا. پاش ئەم ڕوداوە وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا رایگەیاند کە جیهان «یا دۆستی ئێمەن یا دوژمن»! ئەم کارەساتە بڕگەیەکی زۆر گرنگی مێژووی ئەمریکا لە ئەژمار دێت.

یەك جەمسەریی تک قطبی Unipolarity

جۆرە سیستەمێکی سیاسی کە تێیدا تەنیا یەك جەمسەر چالاك بێت. یەك جەمسەری زیاتر لە حوکمەتێکی جیهانگیردا لە ئارادایە. دوای کۆتایی پێهاتنی شەڕی سارد هەندێ گومان دروست بووە لەسەر ئەوەیکە وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا، ئێستا یەکەم *زلهێز**ی جیهانە و ئەمە دەرفەتێکی وای بۆ دەرەخسێنێ کە جیهان بەرەو یەك جەمسەری ببات. لیبرالیزمی ئابووری و کەم تاکورتێکیش دیموکراسی هاوبەشی، ڕەنگە تا ڕادەیەك ببنە یارمەتیدەری سیستەمی یەك جەمسەری.

یەکسانی خوازی برابری خواهی Egalitarianism

بڕواهێنان بە بایەخی بەرزی یەکسانی و لایەنگری لە پیادەکردنی ئەم بڕوایە. لە سەردەمی ئێستادا ئەم بیرۆکە بۆتە پاڵنەر و هاندەری زۆربەی جووڵانەوە سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئاینییەکان. سێ دروشمی بەناوبانگی شۆڕشی فەرەنسە کە بریتیبوون لە ئازادی و یەکسانی و برایەتی لە «پیلانی یەکسانەکان»(بڕوانە بابۆفیزم)، دەنگدانەوەی خێرای داوە کە پاش سەرکوتکردنی ئەو جووڵانەوە ڕێبازەکانی بۆ ڕێکخراوە نهێنییەکانی سەدەی نۆزدە بەجێما کە ئەوانیش خوازیاری یەکسانی مووچە بوون. بابۆفیزم بەم ڕێبازەوە زەمینەی بۆ ئەندێشە سۆشیالیستی و کۆمۆنیستییەکان خۆش کرد.

لە سەدەی بیستەم دابەشکردنی یەکسانخوازانەی بەرهەمهێنان و دارایی لە کۆمەڵگادا ڕەهەندێکی تازەی بەخۆوە بینی و چەن مەسەلەیەکی تازەشی چێکردووە چونکا ئەزموونی مێژوویی نیشانی داوە کە سڕینەوەی جۆرێك لە نایەکسانی ئەتوانێ نایەکسانیتر بەرهەم بهێنێت. وەك چۆن لە زۆربەی سیستەمە توتالیتەرەکان بە بیانووی یەکسانی ئابووری، سەرجەم مافی سیاسی و مافی بەشداری تاك لە بڕیارە سیاسییەکاندا لە ناو دەچێ.

یەکێك لە دروشمە سەرەکییەکانی یەکسانخوازەکان «یەکسانی دەرفەتەکان»ە کە سۆشیالیستەکان

ئاراستەیان کردووە. یەکسانی دەرفەتەکان بەمانای سڕینەوەی تەواوی ئەو زێدەمافانەیە کە بۆ گرووپێکی تایبەت، هەر لە ڕۆژی لە دایکبوونەوە زەمینەی نابەرابەری بۆ گەشە سەندن خۆش دەکەن.

یەکیەتی صنف Guild

ئەنجومەنێکی ئارەزومەندانەیە بۆ دابینکردنی بەرژەوەندی هاوبەشی ئەندامەکانی. یەکیەتییەکان لە سەرەتای سەدەی یازدەوە، لە گوێن ڕێکخراوەی کرێکاری و پیشەسازی بە مەبەستی پێشڤەبردنی قازانج و بەرژەوەندی کۆمەڵایەتی، پیشەیی، پەروەردەیی و ئایینی ئەندامەکانی سەریان هەڵداوە. ئەم ئەنجومەنانە توانست و زانیارییە پیشەییەکانی خۆیان، وەچە بە وەچە ڕاگواستووە و نەیانهێشتووە کەسانی بەدەر لە خۆیان ببنە ئەندامی یەکیەتی.

یەکیەتی ئەورووپا اتحادیەی اروپا European Union (EU)

«ئەنجومەنی ئەورووپا» لە ساڵی ١٩٩٢ بەملاوە بە «یەکیەتی ئەورووپا» ناوبانگی دەرکردوە کە ئەویش پێکهاتێکە لە: کۆمەڵەی ئابووری ئەورووپا(بازاری هاوبەش)، کۆمەڵەی خەڵووز و پۆڵای ئەورووپا و کۆمیتەی وزەی ئەتۆمی ئەورووپا کە لە یەکەمی ژوئییەی ١٩٦٧ یەکیان گرت. ئەم ڕێکخراوە بریتیە لە ئەنجومەنی وەزیرانی وڵاتانی ئەندام و پەرلەمانی ئەورووپا و دادگای ئەورووپی. ئامانجی یەکیەتی ئەورووپا بریتییەلە:

بەدیهێنانی یەکییەتی ئابووری و پەرەسەندنی کۆمەڵایەتی، لابردنی سنوورەکان، ڕێکخستنی بازاڕ و دراوی هاوبەش، دەرکردنی پلان و سیاسەتێکی یەکگرتوو لە بابەتە جۆراوجۆرەکان و سەرەنجام یەکگرتنی سیاسی لە نێوان وڵاتانی دیموکراتیی ئەورووپا. یاسا و ڕێساکانی ئەم ڕێکخراوە لە ٣١ی دیسەمبەری ١٩٩٢ پیادە کراوە. بەم پێیە هیچ بەربەستێك بۆ دانوستانی شمەك و خزمەتگوزاری و دارایی و کرێکار و گەڕۆك لە ناو وڵاتانی ئەندامی یەکیەتی لە ئارادا نییە. لە سەر یەکگرتوویی سیاسی و گەیشتن بە دانەی دراڤی هاوبەش، پەیماننامەی زۆر لە نێوانیان مۆر کراوە کە بریتین لە:

- یەکلاکردنەوەی دراڤی ئەورووپا(ئەم دراڤە لە ژانوییەی ٢٠٠٢ بە ناوی «یۆرۆ» هاتە گەڕیان لە بازاڕدا و ئێستا مامەڵە و دانوستانی پێ ئەکرێ).
- دارشتنی سیاسەتێکی یەکلایەن بۆ ئەندامانی یەکیەتی.
- داڕشتنی ڕێبازێکی بەرگریی هاوبەش لەژێر چاودێری یەکیەتی ئەورووپا.
- ئەم یەکیەتییە پێشەنگاوی ڕێبازێکی کۆمەڵایەتی یەکگرتوو ئەبێت.
- زیاکردنی یارمەتی بۆ ئەندامانی هەژار و لاواز لە یەکیەتیدا.
- زیاکردنی دەسەڵاتی پەرلەمانی ئەورووپا.

یەکیەتی ئەورووپا تاکوو ئاڤریلی ٢٠٠٣ لە پانزە ئەندام پێکهاتبوو کە بریتی بوون لە:

فەرەنسە، ئەڵمانیا، ئیتالیا، بەلجیکا، هۆلەندا و لۆکزامبۆرك (لە ساڵی ١٩٥٧ بە پێی ڕێکەوتنامەی ڕۆم)

بەریتانیا، ئیرلەندا و دانیمارك (لە ١٩٧٣) یۆنان (لە ١٩٨١) ئیسپانیا و پۆرتوغال (لە ١٩٨٦) نەمسا، فینلاند و سوید(لە ١٩٩٥). بڕیار بووە نزیکەی ١٠ وڵاتیتر ببنە ئەندامی ئەم ڕێکخراوە.

ڕێبەرانی وڵاتانی ئەندامی یەکیەتی ئەورووپا، لە دانیشتنی ٢٠ی ژوەنی ٢٠٠٣ ڕەشنووسی دەستووری بنچینەیی ئەم ڕێکخراوەیان ئامادە کرد تاکوو ببێتە یاسای هەموو وڵاتانی ئەندام. بڕیار وابوو ئەم پێشنووسە لە ساڵی ٢٠٠٥ بەولاوە لە وڵاتانی ئەندام بخرێتە ریفراندۆمەوە. (بڕوانە پەیمانی ماستریخت). پێنجەمی سیپتەمبەری ٢٠٠٥ یەکیەتی ئەورووپا گفتوگۆکانی لەمەڕ بەئەندامبوونی تورکیای لە ماوەی ١٠ ساڵدا پەسند کرد. ناوەندی یەکیەتی لە شاری بروکسیل، پێتەختی بەلجیکایە.

یەکیەتی پان ئەمەریکەن   اتحادیەی پان امریکن   Pan-American Unio

ڕێکخراوەی دەوڵەتانی کیشوەری ئەمریکا کە لە یەکەمین کونفڕانسی وڵاتانی ئەمریکی لە ساڵی ١٨٩٠ واشینتۆن دامەزرا. ئەم کۆنفڕانسە «ئیدارەی نێونەتەوەیی کۆمارییەکانی ئەمریکا»ی بەدیهێنا کە دواتر ناوی بە یەکیەتی پان ئەمەریکەن گۆڕا. ئامانجی ئەم یەکیەتییە «پەرەپێدان بە هاریکاری سیاسی و ئابووری لەنێوان دەوڵەتانی ئەمریکایی و قووڵکردنی هەستی یەکگرتوویی زیاتر لە نێوان ئەمریکای باکوور و باشوور»دا بووە. بەڵام لەبەر ترسی نادیاری دەوڵەتانی ئەمریکای باشوور لە *هەژموونی** سیاسی و ئابووری وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا، کارەکانی بە ڕێکوپێکی بەڕێوە نەدەچوو. بەم حاڵەش چەندەها دەزگا بۆ پێشخستنی هاریکاری کەلتووری و ئابووری لە نێوان ئەم دەوڵەتانەدا هاتۆتە کایەوە و نزیکەی چل بڕیارنامەی بازرگانی و گومرگی و پەنابەری مۆر کراوە.

لە دوای شەڕی جیهانی دووهەم، ئەم دەوڵەتانە زیاتر پێویستیان بە یەکگرتن بوو. بۆیە لە ساڵی ١٩٤٨ «ڕێکخراوەی دەوڵەتە ئەمریکییەکان» دامەزرا کە یەکیەتی پان ئەمەریکەن، بوو بە کۆڵەکەی ئەم ڕێکخراوە و نوسینگە کەشی لە ئەژمار دەهات. ئەم یەکیەتییە چوار ئیدارەی هەیە کە کاروباری ئابووری و کۆمەڵایەتی و مافی نێونەتەوەیی و کەلتوور و خزمەتگوزاریی لە ئەستۆ گرتووە.

یەکیەتی عەرەب/کۆمکاری عەرەب   اتحادیەی عرب   Arab league

ئەم یەکیەتییە لە پاش هەوڵودەوڵی بێبڕانەوەی وڵاتانی عەرەبی بۆ دامەزرانی کۆمەڵەیەك پێکهات. لەم سەروبەندەدا ڕێککەوتنێك لە لایەن میسر و عێراق و لوبنان و سوریا و... مۆر کرا. کۆمیتەی ئاسانکاری یەکیەتی پان عەرەب، لە کۆنگرەی ئەسکەندەریە(١٤ی فێوریەی ١٩٤٥) بە مەبەستی واژۆ کردنی ڕێسانامەیەك بۆ ئەم یەکیەتییە، پێشنیاری دانیشتنێکی کرد. بڕیارنامەی وڵاتانی عەرەب لە ٢٢ی مارسی ١٩٤٥ لە لایەن نوێنەرانی میسر و عێراق و لوبنان و سەعودی و سوریا و ئەردەن و نوێنەرێك لە فەلەستین و یەمەن ئیمزا کرا.

ئامانجی دروسبوونی ئەم ڕێکخراوە، پێکهاتنی یەکیەتییەك لە دەوڵەتانی سەربەخۆی عەرەب بوو بە

مەبەستی بەهێز کردنی پێوەندی عەرەبان و گەیشتن بە ئاواتەکانیان لەپێناو یەکگرتووییەکی بەپێز. لیبی لە ساڵی ١٩٥٣، مەراکیش و تونێس لە ١٩٥٨، سودان و کوەیت لە ١٩٦١، جەزایر لە ١٩٦٢، یەمەنی باشووری لە ١٩٦٧چوونە ناو ئەم یەکیەتییەوە. یەکیەتی عەرەب بریتییە لە ٩ کۆمیتەیسیاسی، ئابووری، کۆمەڵایەتی، کەلتووری، سەربازی و یاسایی و... نووسینگەی یەکیەتی لە قاهیرەیە و سکرتێر بۆ ماوەی پێنج ساڵ هەڵئەبژێردرێت. دەوڵەتی لیبی لە مانگی مەی ٢٠٠٣ لەم رێکخراوە جیا بۆوە.

یەکیەتی کرێکاری اتحادیـەی کـارگری Labor union

رێکخراوەیەك کە تێیدا کۆمەڵی کرێکاران بۆ باشترکردنی هەلومەرجی ئیش وکار و مووچە و... پێکەوە چالاکی ئەنوێنن. لە وڵاتانی پێشکەوتووی سەرمایەداریدا یەکیەتیە کرێکاریەکان ـ چ ئەوانەش کە ئەندامی ئەو یەکیەتیە نەبن ـ بڕیار ئەدەن بەرژەوەندیەکانی کرێکاران دەستەبەر بکەن.

یەکیەتیە کرێکاریەکان تا کۆتایی سەدەی ١٩ بە رەسمییەت نەناسرابون و سەرکوت ئەکران. چونکا هەبوونیان رێگر بوو لەبەردەم بنەڕەتی ئازادی لە بازاری ئابووریدا. بەڵام لەو کاتەدا لە ئەوروپا پەسند کران وئێستاکە زۆربەی وڵاتانی پیشەسازی خاوەنی رێکخراوەی کرێکاری نەتەوەیین.

بزووتنەوە چەپیەکانی سۆشیالیست و کۆمۆنیست و ئانارشیست و سێندیکالیست، تێکڕا یەکیەتیە کرێکاریەکان لەگوێن ئامێرێکی گرینگی کرداری سیاسی و شۆڕشگێرانە ناوبردە ئەکەن و هەندێکیان وەك داردەستێکی شۆڕشگێرانە بۆ روخاندنی سیستەمی سەرمایەداری لە قەڵەمی ئەدەن. (بروانە سینديكاليسم)

یەکیەتی نێوان پەرلەمانی اتحادیه بین المجالس

Interparliamentary Union

رێکخراوەیەك کە پێکهاتووە لە ئەندامانی ئەنجومەنی یاسادانەرانی وڵاتانی جیهان کە لە ساڵی ١٨٨٩ لە پاریس بنیات نرا و لە ساڵی ١٩٢٠ بەملاوە بەم شێوازەی ئێستا زیندوو کراویەوە. ئامانجی ئەم رێکخراوە بریتییەلە: پاراستن و بەهێزکردنی دیموکراسی پەرلەمانی(بروانە ديموكراسی)، پێکهێنانی یەکیەتییەکی ئازاد لە نێوان یاسادانەرانی جیهان و چارەسەرکردنی کێشە نێودەوڵەتییەکان لە رێگای نوێنەرانی پەرلەمان. ناوەندی یەکیەتی نێوان پەرلەمانی لە جێنێڤ لە سوسیرایە.

یوتۆپیا/شاری خەیاڵ آرمانشهر/یوتوپیا Utopia

ئەم زاراوە ناوی کتێبێکی سێرتۆماس موور(١٥١٦)، سیاسەتڤان و ئەدیب و فەشەی ئینگلیزییە کە تێیدا باسی شارێکی خەیاڵی ئەکات کە سیستەمی ژیانی کۆمەڵایەتی یەکپا عەقڵانی بێت لەهەمبەر ژیانی ئەو سەردەمەی ئەوروپا کە یەکسەرە تەماح و سوودپەرستی و چاوچنۆکی بووە. لەوە دوا لە ئەندێشەی سیاسی و کۆمەڵایەتیدا هەر چەشنە رەوشتێکی جوان و رێکوپێکی لەم جۆرەیان، بە یوتۆپیا لە قەڵەم ئەدا. مانای

وشەکە بە یۆنانی «هیچ شوێنێك» دەگەیەنێت بەلام بە بەهەشتی سەرزەمین لیك دراوەتەوە کە ژیانی کۆمەلایەتی و رامیاری و هەموشتێکی وەك بەهەشت وایە.

سەرچاوەکان:

سەرچاوەی فارسی:

۱- آشوری، داریوش/ دانشنامه سیاسی. ـ تهران: مروارید، ۱۳۷۶.

۲- آشوری، داریوش/ فرهنگ علوم انسانی(انگلیسی به فارسی). ـ تهران: مرکز، ۱۳۸۱.

۳- آقابخشی، علی و افشاری راد، مینو/ فرهنگ علوم سیاسی. ـ تهران: چاپار، ۱۳۸۳.

۴- استنفورد کوهن، الوین/ تئوریهای انقلاب. ـ ترجمه علیرضا طیب، تهران: نشر قومس، ۱۳۶۹.

۵- استولی برس، الیور و بولک، آلن/ فرهنگ اندیشه نو. ـ ویراستار ع، پاشایی، تهران: انتشارات مازیار، ۱۳۷۸.

۶- اشرف، احمد/ بحران هویت ملی و قومی در ایران. ـ تهران: موسسهٔ تحقیقات و توسعهٔ علوم انسانی، ۱۳۸۳.

۷- اقبال، فرشید/ مکتب‌های سیاسی. ـ تهران: سبکباران، ۱۳۸۲.

۸- بالاندیه، ژرژ/ انسان شناسی سیاسی. ـ ترجمه فاطمه گیوه چیان، تهران:

۹- بخشایشی اردستانی، احمد/ اصول علم سیاست. ـ تهران: آوای نور، ۱۳۷۶.

۱۰- بشیریه، حسین/ آموزش دانش سیاسی. ـ تهران: نگاه معاصر، ۱۳۸۱.

۱۱- بشیریه، حسین/ جامعه شناسی سیاسی. ـ تهران: نشر نی، ۱۳۷۴.

۱۲- بشیریه، حسین/ عقل درسیاست(سی و پنج گفتار در فلسفه، جامعه شناسی و توسعه سیاسی). ـ تهران: نگاه معاصر، ۱۳۸۲.

۱۳- بیرو، آلن/ فرهنگ علوم اجتماعی. ـ ترجمه باقر ساروخانی، تهران: کیهان، ۱۳۶۶.

۱۴- پین، مایکل/ فرهنگ اندیشه انتقادی- از روشنگری تا پسامدرنیته. ـ ترجمه پیام یزدانجو، تهران: مرکز، ۱۳۸۳.

۱۵- ترنبری، پاتریک/ حقوق بین الملل و حقوق اقلیت ها. ـ ترجمه آزیتا شمشادی و علی اکبر آقایی، تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی، ۱۳۷۹.

۱۶- تیچمن، جنی. اوانز، کاترین/ فلسفه بهٔ زبان ساده. ـ ترجمه اسماعیل سعادتی، تهران: سهروردی، ۱۳۸۰.

۱۷- خوبروی پاک، محمدرضا/ اقلیت ها. ـ تهران: شیرازه ؟

۱۸- رابرتسون، دیوید/ فرهنگ سیاسی معاصر-کلید آشنایی با ایدئولوژی‌ها و اصطلاحات پیچیده سیاسی. ـ ترجمه عزیز کیاوند، تهران: نشر البرز، ۱۳۷۵.

۱۹- شکیبا، بهروز/ دایره المعارف فرهنگ سیاسی. ـ تهران: فروغی، بی تا.

۲۰- عالم، عبدالرحمن/ بنیادهای علم سیاست. ـ تهران: نشر نی، ۱۳۸۰.

۲۱- علی بابایی، غلامرضا/ فرهنگ سیاسی آرش. ـ تهران: آشیان، ۱۳۸۲.

۲۲- علیزاده، حسن/ فرهنگ خاص علوم سیاسی(دربرگیرنده کلیه اصطلاحاتی که با ایسم ختم میشوند). ـ تهران:

روزنه، ۱۳۸۱.

۲۳- کندال، وانلی و نازدار/ کردها، ترجمه ابراهیم یونسی. ـ تهران: روزبهان، ۱۳۷۲.

۲۴- گل‌محمدی، احمد/ جهانی شدن، فرهنگ، هویت. ـ تهران: نشر نی، ۱۳۸۱.

۲۵- گولد، جولیوس/ فرهنگ علوم اجتماعی. ـ ترجمه محمد جواد زاهدی مازندرانی، تهران: مازیار، ۱۳۷۶.

۲۶- گیدنز، آنتونی/ جامعه شناسی. ـ ترجمه منوچهر صبوری کاشانی، تهران: نشر نی، ۱۳۷۳.

۲۷- ماتیل، الکساندر/ دایره المعارف ناسیونالیسم. ـ ترجمه کامران فانی و ... {دیگران}، تهران: کتابخانه تخصصی وزارت امور خارجه، ۱۳۸۳.

۲۸- مارتین لیپست، سیمور/ دایره المعارف دموکراسی. ـ ترجمه کامران فانی و ... {دیگران}، تهران: کتابخانه تخصصی وزارت امور خارجه، ۱۳۸۳.

۲۹- مالرب، میشل/ زبانهای مردم جهان. ـ ترجمه عفت ملانظر، تهران: علمی فرهنگی، ۱۳۸۲.

۳۰- محمدی، مجید/ جامعه مدنی به منزله یک روش. ـ تهران: قطره، ۱۳۷۶.

۳۱- مردوخ روحانی، ماجد/ فرهنگ فارسی – کردی دانشگاه کردستان(۳جلدی). - سنندج: دانشگاه کردستان، ۱۳۸۵.

۳۲- مک داول، دیوید/ تاریخ معاصر کرد. ـ ترجمه ابراهیم یونسی؛ تهران: نشر مرکز، ۱۳۸۰.

۳۳- مگی، برایان/ مردان اندیشه. ـ ترجمه عزت الله فولادوند، تهران: طرح نو، ۱۳۷۸.

۳۴- نوروزی خیابانی، مهدی/ فرهنگ لغات و اصطلاحات سیاسی(انگلیسی- فارسی)، تهران: نشر نی، ۱۳۷۹.

۳۵- وینسنت، اندرو/ ایدئولوژی های مدرن سیاسی. ـ ترجمه مرتضی ثاقب فر، تهران: ققنوس، ۱۳۷۸.

۳۶- وینسنت، اندرو/ نظریه های دولت. ـ ترجمه حسین بشیریه، تهران: نی، ۱۳۷۶.

نشریات:

۳۷- رامین، علی/ فلسفه اخلاق و سیاست. ـ تهران: روزنامه جامعه، ۷۷/۴/۱۳.

۳۸- روستایی، فرزانه/ «نه» بزرگ حماس. ـ سالنامه روزنامه شرق، ۱۳۸۴.

۳۹- عظیمی، حسین/ جهانی شدن، دموکراسی و آینده ای که خواهد آمد. ـ تهران: روزنامه نوسازی، شماره ۳.

۴۰- فرخ، کاوه/ میراث پان عربیسم. ـ ترجمه منوچهر بیگدلی خمسه، تهران: اطلاعات سیاسی ـــ اقتصادی، شماره ۲۰۹و۲۱۰، اسفند ۸۳

۴۱- کورل هاوزر، ویلیام/ جامعه توده ای و نظام دموکراتیک. ـ ترجمه هادی نوری، تهران: روزنامه نوروز، ۸۰/۴/۱۹

۴۲- کین، جان/ دموکراسی و معانی متکثر. ـ کتاب ماه علوم اجتماعی، ویژه نامه دموکراسی، آذر ۸۳

۴۳- گیدنز، آنتونی/ گفتاری در باب فروریختن مرزهای ملی و بومی. ـ ترجمه ؟ تهران: روزنامه بهار، ۷۹/۵/۲.

٤٤- هاوس، چاتام/ کشف کردستان سوریه. ـ مهاباد: هفته نامه پیام کردستان، ٨٤/١١/٨

سەرچاوەی کوردی:

٤٥- عەلی دلێری/ بەیاننامەی جیهانی مافی مرۆڤ و بەڵگەنامە و رێکخراوە نەتەوەییەکان. ـ سنە: عەلی دلێری، ١٣٧٩.

٤٦ـ ئازاد وەلەدبەگی/ فەرهەنگی رامیاری نیگا. ـ هەولێر: وەزارەتی رۆشنبیری، ٢٠٠٥.

٤٧ـ بەدران ئەحمەد حەبیب / فەرهەنگی زاراوە (زاراوەگەلی راگەیاندن و کارگێڕی و قوتابخانەیی) عەرەبی ـ کوردی. ـ هەولێر: کۆڕی زانیاری کوردستان، ٢٠٠٢.

٤٨ـ هەژار موکریانی/ هەنبانە بۆرینە. . . تاران: سروش، ١٣٦٣.

٤٩ـ بورهان قانع / فەرهەنگی نوێ (زاراوەی نوێ). ـ بەغدا: الحوادس، ١٩٨٥.

٥٠ـ فەیسەڵ دەباغ / ئینسکلۆپیدیای ئابووری (عەرەبی ـ ئینگلیزی ـ کوردی). ـ هەولێر: موکریانی، ٢٠٠١.

٥١ـ بەختیار عەلی / خوێنەری کوشندە. ـ سلێمانی: رەنج، ٢٠٠٥.

٥٢ـ فازڵ نزامەدین/ فەرهەنگی شیرین(عەرەبی ـ کوردی)، سلێمانی: کتێبخانەی سۆران، ٢٠٠٤.

٥٣ـ فواد تاهیر سادق/ هۆشیاریی فەلسەفی. ـ سلێمانی: سەردەم، ٢٠٠٠.

٥٤ـ مەریوان وریا قانیع/ شوناس و ئاڵوزی. ـ سلێمانی: ناوەندی رەهەند، ٢٠٠٤.

٥٥ـ مەریوان وریا قانیع/دەسەڵات و جیاوازی. ـ سلێمانی: دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، ٢٠٠٠.

٥٦ـ شوکور مستەفا/ ئەندێشە و هونەر لە پێشکەوتنی کۆمەڵایەتیدا. ـ بە هاوکاری سەرۆ قادر، هەولێر: زانکۆی سەلاحەدین، ٢٠٠٣.

٥٧ـ جەمال عەبدول/ بەرکولێکی زانستە زاراوە سازی کوردی. ـ سلێمانی: قەشەنگ، ٢٠٠١.

٥٨ـ سەلام ناوخۆش/ فەرهەنگی ئۆکسفۆرد(ئینگلیزی ـ کوردی)، هەولێر: ٢٠٠٤.

٥٩ـ محەمەد سابیر کەریم/ چەمکی ناسیۆنالیزم و ئازادی بیروڕا. ـ بێ شوێن: ٢٠٠١.

٦٠ـ عەتا قەرەداخی/ چەمکی دەوڵەت و بزوێنەری مێژوو لە کۆمەڵگەی کوردیدا. ـ هەولێر: ئاراس، ٢٠٠٤.

٦١ـ عەلی بابایی، غولامرەزا/ فەرهەنگی سیاسی ئارش، وەرگێڕانی زاهیر محەممەدی و یاسین حاجی زادە. ـ هەولێر: چاپخانەی رۆژهەڵات، ٢٠٠٦.

گۆڤار و رۆژنامەکان:

٦٢ـ بەختیار عەلی/ سەدەی ناسیۆنالیزم: بەرەو دارشتنی زەمینەیەکی تیۆری بۆ خوێندنەوەی ـ ناکۆکییە ناوەکییەکانی ناسیۆنالیزمی کوردی. ـ ئەڵمانیا: رەهەند، ژمارە ٩-١٠، ٢٠٠٣.

٦٣ــ ئەحمەد عەزیزی / فیدرالیزم و سیستەمی فیدرالی لە ... گۆڤاری سیاسەت، سوید: ژمارە ١، سێپتەمبەری ٢٠٠٢.

٦٤ــ ئەحمەد شەبانی/ کوردستان لە جەغزی تیرۆر. ـ حەوتەنامەی رۆژهەلات. سنە: ژمارە ٢.

٦٥ــ ئەحمەد شەبانی/ قاوداخستن. ـ حەوتەنامەی سیروان، ژمارە

٦٦ــ د. رەفیق سابیر/ زمانی ئەدەبیی یەکگرتووی کوردی و ئەلفوبێی کوردی. ـ گۆڤاری کوردۆلۆجی، هەولێر: مەلبەندی کوردۆلۆجی، ژمارە ١، ٢٠٠٨.

سەرچاوەی ئینگلیزی:

67- Florence Elliott, A Dictionary of Politics. Penguin Books, 1973.

68- iAmerican Spirit Political Dictionary, 2002.

69- Oxford Advanced Learner s Dictionary, London: Oxford Univercity Press, 1993.

70- Rashid karadaghi. Ph. D, The Azadi Dictionary, English-Kurdish Tehran: nashrehsan,2006.

71- WWW. Flastine. org

72- www. Wikipedia. com (the free encyclopedia)

ئەندکس(پێرستی زاراوەکان) بە ئینگلیزی

A

English	Persian	Kurdish
absolutism	استبداد	ئیستبداد/رەهاگەرایی
accredited ambassador	سفیر آکریدیته	باڵیۆزی ئاکریدیتێ
Act of Chapultepec	اعلامیەی چاپولتپک	بەیاننامەی چاپۆلتیپێك
Activism	فعالیت سیاسی	چالاکیی سیاسی
African National Congress	کنگره ملی آفریقا	کۆنگرەی نەتەوەیی ئەفریقا
Afro-Asian Conference	کنفرانس کشورهای آفریقایی - آسیایی	کۆنفرانسی ئاسیا ـ ئەفریقا
aggression	تجاوز	داگیرکاریی
agitation	تحریک/ شورانش	هاندان/هەڵخراندن
Alma-Ata Conference	کنفرانس آلماتا	کۆنفرانسی ئاڵماتا
Algery Agreement	قرارداد الجزایر	رێککەوتننامەی جەزایر
Al-Qaida (the Base)	القاعده	ئەلقاعیده
ambassador	سفیر	باڵیۆز
Amnesty International	عفو بین الملل	لێبوردنی نێودەوڵەتی
Anfal	انفال	ئەنفال
anarchism	آنارشیسم	بشێوی‌خوازی
annexation	الحاق/ پیوست	پاشکۆ/ لکاندن
anti-Semitism	یهودستیزی	جوولەکە قڕان
Apapatride	آپاترید	ئاپاترید
Apartheid /segregation	تبعیض نژادی	جیاوازی رەگەزایەتی
Arab League	اتحادیەی عرب	یەکیەتی عەرەب
aristocracy	آریستوکراسی	ئاریستۆکراسی/ئاغەواتی
Armed peace	صلح مسلح	ئاشتی پرچەك
Armenian Masscres	قتل عام های ارامنه	کۆمەڵکوژی ئەرمەنییەکان
armistice	ترک مخاصمه/ ترک جنگ	خوێن داکوژان
Arms control	کنترل تسلیحات	کۆنترۆڵی چەك
Asiatic Mode of Production	شیوه تولید آسیایی	شێوازی بەرهەمهێنانی ئاسیایی
Association of South-East Asiatic Nations (ASEAN)	اتحادیەی ملتهای آسیای جنوب شرقی	نەتەوە یەکگرتووەکانی باشووری خۆرهەڵاتی ئاسیا
asylum	پناهندگی	پەنابەریی
autocracy	یکه سالاری	ئۆتۆکراسی

English	Persian	Kurdish
authority	اقتدار	دەسەلات
Authoritarianism	اقتدارگرایی	دیکتاتۆریەتی
autonomy	خودگردانی	خودموختاری
B		
Baath	بعث	بەعس
Babeufism	بابوفیسم	بابۆفیزم
Baghdad pact	پیمان بغداد	پەیماننامەی بەغدا
Backward countries	کشورهای عقب افتاده	ولاتانی دواکەوتوو
Balance of power	موازنەی قوا	هاوسەنگیی هێزەکان
Balfour Declaration	اعلامیەی بالفور	بەیاننامەی بالفور
Berlin Wall	دیوار برلین	دیواری بەرلین
Big stick policy	سیاست چماق بزرگ	سیاسەتی گۆپالی گەورە
Black Power	قدرت سیاه	هێزی رەش
Blanquism	بلانکیسم	بلانکیزم
blind terrorism	تروریسم کور	تیرۆریزمی کوێر
blockade	محاصره/دریابندان	گەمارۆ
bolshevism	بولشویسم	بولشویزم
bourgeoisie	بورژوازی	بۆرژوازی
Brezhnev Doctrine	دکترین برژنف	دوکترینی برێژنێف
bureaucracy	بورکراسی/دیوانسالاری	بۆروکراسی
Bush Doctrine (1989-1993)	دکترین بوش اول	دوکترینی بۆشی یەکەم
Bush(Jr)Doctrine(2001	دکترین بوش دوم	دوکترینی بۆشی دووەم
C		
cabinet	کابینه	کابینە
Caesarism	سزاریسم/قیصرگرایی	قەیسەرخوازی
Cairo Declaration	اعلامیەی قاهره	بەیاننامەی قاهیرە
capital	پایتخت	پێتەخت
capital	سرمایه	سەرمایە
capitalism	سرمایه داری	سەرمایەداری
capitulation	کاپیتولاسیون	کاپیتۆلاسیۆن
cartel	کارتل	کارتل
Castroism	کاستروئیسم	کاسترۆئیزم
cataclysm	فاجعه	کارەسات
cease-fire	آتش بس	ئاگربەس
centralism	مرکزگرایی	ناوەندگەرێتی
censor/censorship	سانسور	سانسۆر
centralization	تمرکز	چەقبەستن/کۆجێیی

English	فارسی	کوردی
Central Intelligence Agency (C. I. A)	سیا	سیا
cessation	گسست/ انفصال	دابران
Chantage	شانتاژ/ هوچیگری	شانتاج
charisma	فره/ فرمندی	کاریزما
Chartism	چارتیسم	چارتیزم
chauvinism	شووینیسم/ناسیونالیسم افراطی	شۆڤینیزم
Christian democracy	دموکراسی مسیحی	دیموکراسی مەسیحی
Christian socialism	سوسیالیسم مه سیحی	سۆشیالیزمی مەسیحی
citizen	شهروند	هاووڵاتی/ شارۆمەند
Civil Disobedience	نافرمانی مدنی	نافەرمانی مەدەنی
civil society	جامعەی مدنی	کۆمەڵگای مەدەنی
civilization	تمدن	شارستانیەت/ژیار
class	طبقه	چین
Class consciousness	آگاهی طبقاتی	وشیاریی چینایەتی
Class struggle	مبارزه طبقاتی	خەباتی چینایەتی
coalition	ائتلاف/هم پیمانی	اوپەیمانی/هاوسوێندی
cold war	جنگ سرد	شەڕی سارد
colony	مستعمره	داگیرکراو
colonialism	استعمار	داگیرکاریی(ئیستیعمار)
collectivism	اصالت جمع/ جمع باوری	هاوبەشێتی/ شیوعی
conciliation	سازش	تەبایی
constitutional government	حکومت مشروطه	حوکمەتی دەستووری
constitutional law	قانون اساسی	دەستووری بنچینەیی/یاسای بنەڕەتی
commune	کومون	کۆمۆن
communism	کمونیسم	کۆمۆنیزم
Comintern	کومینترن	کۆمینترن
Cominfform	کومینفورم	کۆمینفۆرم
consul	کنسول	کۆنسوڵ
confederation	کنفدراسیون	کۆنفیدراسیۆن
conference	کنفرانس	کۆنفرانس
Conference for Security and Cooperation in Asia (CSCA)	کنفرانس امنیت و همکاری آسیا	کۆنفرانسی ئاسایش و هاوکاری ئاسیا
Conference on Security and Cooperation in Europe (CSCE)	کنفرانس امنیت و همکاری اروپا	کۆنفرانسی ئاسایش و هاوکاری ئەورووپا
contraband	قاچاق	قاچاخ
conservatism	محافظه کاری	کۆنەپارێزی /قایمەکاریی
convention	کنوانسیون	کۆنڤانسیۆن
Convention on Political Rights of Women	مقاوله نامەی حقوق سیاسی زنان	کۆنڤانسیۆنی ماف سیاسی ژنان

cosmopolitan	جهان وطنی	هاوولاتیی جیهانی
country	کشور	ولات
Counter-Revolution	ضد انقلاب	دژە شۆڕش
Coup detat	کودتا	کۆدەتا
creeping socialism	سوسیالیسم خزنده	سۆشیالیزمی خزۆك
Crisis of Democracy	بحران دموکراسی	قەیرانی دیموکراسی
Crisis of Capitalism	بحران سرمایه داری	قەیرانی سەرمایەداری
Crisis of Socialism	بحران سوسیالیسم	قەیرانی سۆسیالیزم
cultural imperialism	امپریالیسم فرهنگی	ئیمپریالیزمی کەلتووری
Cultural Materialism	ماتریالیسم فرهنگی	مەتریالیزمی کەلتووری
Cultural revolution	انقلاب فرهنگی	شۆڕشی کەلتووری
Cyberdemocracy	سیبر دموکراسی	سایبر دیموکراسی
D		
de facto	دوفاکتو/ شناسایی	ناسینەوەی دووفاکتۆ/نیمچە سەربەخۆ
dehumanization	انسانیت زدایی	سڕینەوەی مرۆڤایەتی
delegation of power	تفویض قدرت	سپاردنی دەسەلات
demagogy	دماگوژی/ عوام فریبی	دیماگۆژی
democracy	دموکراسی/ مردم سالاری	دیموکراسی
democratic centralism	سانترالیسم دموکراتیک	سەنترالیزمی دیموکراتی
democratic socialism	سوسیال دموکراسی	سۆسیال دیموکراسی
de tante	دتانت/تنش زدایی	دێتانەت/هێورسازی
despotism	دسپوتیسم/خدایگانسالاری	دیسپۆتیزم/ لاساریگەری
dialectic	دیالکتیک	دایەلیکتیك
Dialectical Materialism	ماتریالیسم دیالکتیک	مەتریالیزمی دیالیکتیك
Dialogue Among Civilization	گفتگوی تمدن ها	گفتۆگۆی شارستانییەتەکان
discrimination	تبعیض	جیاوازی/ فەرق دانان
dictatorship	دیکتاتوری	دیکتاتۆری
dictatorship of proletariat	دیکتاتوری پرولتاریا	دیکتاتۆری پرۆلتاریا
diplomacy	دیپلماسی	دیپلۆماسی
diplomat	دیپلمات	دیپلۆمات
Diplomatic protection	حمایت سیاسی	پشتیوانیی سیاسی
disarmament	خلع سلاح	چەك داماڵین
discourse	گفتمان	گوتار/ دیسکۆرس
divine right	حق الهی	ماف خودایی
doctrine	دکترین/ آیین سیاسی/ آموزه	دوکترین/ بیرۆکە
dogmatism	دگماتیسم/ جزم اندیشی	دۆگماتیزم/ وشکەمەرامی
Dumbarton Oaks Conference	کنفرانس دومبارتن اوکس	کۆنفرانسی دۆمبارتون ئۆکس

East(ern)Bloc	بلوك شرق	بلۆکی رۆژهەڵات
Economic Commission for Europe	کمیسیون اقتصادی اروپا	کۆمیسیۆنی ئابووری ئەورووپا

E

Economism	اقتصاد باوری	ئابووری خوازی
egalitarianism	برابری خواهی	یەکسانی خوازی
Eisenhower Doctrine	دکترین آیزنهاور	دوکترینی ئایزنهاوەر
election	انتخابات	هەڵبژاردن
elite	سرآمد/ نخبه	نوخبە
elitism	سرآمدباوری/ نخبه گرایی	نوخبەگەریێتی
embassy	سفارت	باڵیۆزخانە
empire	امپراطوری	ئیمپراتۆری
ethnic cleansing	پالایش قومی	پاڵاوتنی ئەتنیکی
European Convention for the Protection of Human Rights and fundamental Freedom	کنوانسیون اروپایی حمایت از حقوق بشر و آزادیهای اساسی	کۆنڤانسیۆنی ئەورووپی مافەکانی مرۆڤ و ئازادییە بنەڕەتییەکان
European Union(EU)	اتحادیەی اروپا	یەکیەتی ئەورووپا
extradition	استرداد مجرمان/بازداد	رادەست کردنی تاوانباران
exteritoriality	حقوق برون مرزی	مافە دەرە ـ سنوورییەکان

F

Fabianism	فابیانیسم	فابیانیزم
factionalism	فاکسیونالیسم/تحزب	حیزبایەتی
Falange/falangism	فالانژ/ فالانژیسم	فالانژ/ فالانژیسم
fanaticism	تعصب/جمودفکری	کوێرباوەری /دەمارگرژی
fascism	فاشیسم	فاشیزم
Fatah/fath	الفتح	فەتح
federalism	فدرالیسم	فیدرالیزم
eminism	فمینیسم/ جنبش آزادی زنان	فێمینیزم / بزووتنەوەی ئازادی ژنان/مێخوازی
feudalism	فئودالیسم/ ملوك الطوایفی	فیۆدالیزم/ دەرەبەگایەتی
Fevralists	فورالیست ها	فێڤرالیستەکان
Fifth column	ستون پنجم	تابووری پێنجەم
flag	پرچم	ئاڵا
formation	فورماسیون/ صورت بندی	پێکهاتن/ رۆنان
formalism	فورمالیسم/ ظاهرپرستی	فۆرمالیزم/ روکەش پەرستی
fourteen points	چهارده مادەی ویلسون	چواردە مادەی ویلسۆن
fraction	فراکسیون	فراکسیۆن/ کوتلە
franchise	فرانشیز/ حق رای	فرانشیز/ ماق دەنگدان

English	فارسی	کوردی
freedom	آزادی	ئازادی
Freedom of Press	آزادی مطبوعات	ئازادی چاپەمەنی
Freemasonary	فراماسونری	فراماسۆنری/ ماسۆنی
free state	دولت آزاد	دەوڵەتی ئازاد
free world	دنیای آزاد	جیهانی ئازاد
fundamentalism	اصول گرایی بنیاد گرایی/	بونیاتگەریتی/بنەرەتخوازی

G

English	فارسی	کوردی
Gangster	گانگستر	گانگستر
general assembly	مجمع عمومی	کۆمەڵی گشتی
General Will	ارادۀعمومی	ئیرادەی گشتی
Geneva conferences	کنفرانس های ژنو	کۆنفرانسەکانی جنێڤ
genocide	نسل کشی/ نژادکشی	کۆمەڵکوژی/ جینۆساید
gerontocracy	پیرسالاری/حکومت سالخوردگان	حوکمەتی پیران/ پیر مەزنایەتی
Geopolitic	جغرافیای سیاسی	جوگرافیای سیاسی
gestapo	گشتاپو	گشتاپۆ
glasnost	گلاسنوست	گلاسنۆست
globalization	جهانی شدن	جیهانیگەری/ جیهانی بوون
Gobinism	گوبینیسم	گوبینیزم
government	حکومت	حوکمەت
government in exile	دولت در تبعید	دەوڵەتی تاراوگە
guild	صنف	یەکیەتی
guild socialism	سوسیالیسم صنفی	سۆشیالیزمی پیشەیی
G 5+1	گروه ۱+۵	گرووپی ۱+٥
G 6+2	گروه ۲+۶	گرووپی۲+٦
G - 8	گروه ۸	گرووپی ۸
G - 15	گروه ۱۵	گرووپی ۱٥
G -77	گروه ۷۷	گرووپی ۷۷

H

English	فارسی	کوردی
Hague Peace Conference of 1899	کنفرانس صلح لاهه (۱۸۹۹)	کۆنفرانسی ئاشتی لاهای (۱۸۹۹)
Hamas	حماس	حەماس
Hawks and Doves	شاهین ها و کبوترها	کۆتر و هەڵۆ
hegemony	برتری/ هژمونی	هەژمۆنی
Historical Materialism	ماتریالیسم تاریخی	مەتریالیزمی مێژوویی
Holocaust	هولوکاست	هۆلۆکۆست
human rights	حقوق بشر	مافەکانی مرۆڤ
humanism	انسان باوری	مرۆڤ دۆستی/مرۆڤگەرایی
Human Herd	گلەی انسانی	مێگەلی ئینسانی

Hydropolitics	سیاست آب	سیاسەتی ئاو
I		
identity	هویت	شوناس
ideology	ایدئولوژی	ئایدیۆلۆجی
ideological warfare	جنگ عقیدتی	شەڕی ئایدیۆلۆجیکی
Ideoluge	ایدئولوگ	ئایدیۆلۆگ
imperialism	امپریالیسم	ئیمپریالیزم
individualism	فردباوری	تاکباوەڕیی
Individual security	امنیت فردی	ئاسایشی تاك
Industrial Democracy	دموکراسی صنعتی	دیموکراسی پیشەسازانە
Infrastructure	زیرساخت	ژێرخان
intellectuals	روشنفکران	رۆشنبیران
international	بین الملل / انترناسیونال	ئەنتەرناسیۆنال
International Atomic Energy Agency (IAEA)	آژانس بین المللی انرژی اتمی	ئاژانسی نێونەتەوەیی وزەی ئەتۆمی
International Commission of Investigation	کمیسیون بین المللی تحقیق	کۆمیسیۆنی نێودەوڵەتی لێ پرسینەوە
International Conference Against Apartheid	کنفرانس جهانی ضد آپارتاید	کۆنفرانسی جیهانی دژی ڕەگەزپەرستی
International Conference of Employment	کنفرانس بین المللی اشتغال	کۆنفرانسی نێودەوڵەتی کار
International Covenant on Civil and political Rights (1966)	میثاق بین المللی حقوق مدنی و سیاسی (۱۹۶۶)	پەیماننامەی نێودەوڵەتی مافە مەدەنی و سیاسییەکان (١٩٦٦)
International Covenant on Economic, Social and cultural Rights (1966)	میثاق بین المللی حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی(۱۹۶۶)	پەیمانی نێودەوڵەتی مافە ئابووری و کۆمەلایەتی و کولتوورییەکان (١٩٦٦)
International Court of Justice	دیوان بین المللی دادگستری	دادگای نێونەتەوەیی داد
International Crime	جرم بین المللی	تاوانی نێودەوڵەتی
International Criminal police organization(INTERPOL(	سازمان بین المللی پلیس جنایی(اینترپل)	ئینترپۆل (ڕێکخراوەی نێودەوڵەتی پۆلیسی تاوانباران)
International Custom	عرف بین الملل	نەریتی نێودەوڵەتی
internationalism	انترناسیونالیسم	ئەنتەرناسیۆنالیزم
International Labor Organization	سازمان بین المللی کار	ڕێکخراوەی نێونەتەوەیی کار
International Monetary Fund (IMF)	صندوق بین المللی پول	سەندوقی نێودەوڵەتی دراو
international morality	اخلاق بین المللی	ئەخلاقی نێودەوڵەتی
International Nuclear Materials Safeguard	پادمان بین المللی مواد هسته ایی	پاراستنی نێودەوڵەتی مادەی ئەتۆمی
international security	امنیت بین المللی	ئاسایشی نێونەتەوەیی
international socialist	بین الملل سوسیالیست	ئەنتەرناسیۆنال سۆسیالیست
International Refugee Organization(IRO)	سازمان بین المللی آوارگان	ڕێکخراوەی نێودەوڵەتی ئاوارەکان

English	Persian	Kurdish
International Relations	روابط بین الملل	پێوەندیی نێودەوڵەتی
Interparliamentary	اتحادیەی بین المجالس	یەکیەتی نێوان پەرلەمانی
intervention	دخالت/ دست بازی	دەستێوەردان
Intifada	انتفازه	ئینتیفازە
Iran-Iraq War (1980-1988)	جنگ ایران و عراق	شەڕی ئێران و عێراق
Iraq War	جنگ عراق	شەڕی عێراق
Iron curtain	پرده آهنین	پەردەی ئاسنین
Islamic declaration of Human Rights	اعلامیەی اسلامی حقوق بشر	جاڕنامەی ئیسلامی ماقی مرۆڤ
Islamic Republic	جمهوری اسلامی	کۆماری ئیسلامی
isolationism	کناره گیری/ انزواگرایی	گۆشەگیری/ دوورەپەرێزی
J		
Jacobinism	ژاکوبنیسم	ژاکۆبنیزم
J. Curve Theory	نظریه منحنی جی	تیۆری کەوانەی جەی
Jihad (holt war)	جهاد	جیهاد،خەباتی ئاییني
justice	عدالت/عدل	عەدالەت/داد
K		
Kamp David Agreement	توافق نامه کمپ دیوید	ڕێککەوتننامەی کەمپ دەیڤید
Kemalism	کمالیسم	کەمالیزم
K G B	کا. گ. ب	کا. گی. بێ
Kurdish Nationalism	ناسیونالیسم کردی	ناسیۆنالیزمی کوردی
Kurdish Rebirth Society	کومله ژ. کاف	کۆمەڵەی ژ. کاف(ژیانەوەی کورد)
Kyoto Climate Change Protocol	پروتکل تغییر آب و هوایی کیوتو	پرۆتۆکۆلی گۆڕینی کەش و هەوای کیۆتۆ
L		
Labor union	اتحادیەی کارگری	یەکیەتی کرێکاری
laic	لائیک	لاییک/لادین
laissez-faire	لسه فر	لسەفێر/ئابووری ئازاد
Latin American Solidarity Organization	سازمان همبستگی آمریکای لاتین	ڕێکخراوەی هاوبەندی ئەمریکای لاتین
law	قانون	یاسا/ دەستوور
Law of the Soil (jus soil)	اصل حقوق خاک	ماڤی زێد
leader	رهبر/ لیدر	سەرۆک/ پێشەوا
Left and Right	چپ و راست	چەپ و ڕاست
legalism	قانون باوری /لگالیسم	یاسا پەروەریی
league of nations	جامعه ملل	کۆمەڵی نەتەوەکان
Leninism	لنینیسم	لینینیزم
Leviatan	لویاتان	لیڤیاتان
Less Developed Countries(LDCs)	کشورهای کمتر توسعه یافته	وڵاتانی کەمتر پێشکەوتوو

Liberal Democracy	دموکراسی لیبرال	دیموکراسی لیبرال
liberalism	لیبرالیسم/ آزادی خواهی	ئازادیخوازی/ لیبرالیزم
Linguicide	زبانکشی	زمانکوژی
lobbying	لابیگری	لۆبیگەریی
Local Government	حکومت محلی	حکومەتی هەرێم
Losan Pact	پیمان لوزان	پەیمانی لۆزان
Lumpen Proletariat	لومپن پرولتاریا	لۆمپن پرۆلتاریا
Lutheranism	مذهب لوتری	لوترانیزم

M

Machiavellism	ماکیاولیسم	ماکیاڤیلیزم
mafia	مافیا	مافیا
majority	اکثریت	زۆرینە
managerial revolution	انقلاب مدیریت(اداری)	شۆڕشی ئیداری
manifest	مانیفست	مانیفست
Maoism	مائوئیسم	مائۆئیزم
mass /mob	توده	جقات/ جەماوەر
mass society	جامعەی تودەای	کۆمەڵگای جقاکی
Masstricht Treaty	پیمان ماستریخت	پەیمانی ماستریخت
martial law	حکومت نظامی	حوکمەتی سەربازی
Marxism	مارکسیسم	مارکسیزم
Marxism-Leninism	مارکسیسم ــ لنینیسم	مارکسیزم ـ لینینیزم
Marxian Socialism	سوسیالیسم مارکسی	سۆشیالیزمی مارکسی
Mc-Carthyism	مک کارتیسم	مەك کارتیزم
meditation	میانجیگری	ناوبژیوانی
Mehabad Republic	جمهوری مهاباد	کۆماری مەهاباد(کوردستان)
method	روش/ اسلوب	میتۆد
Metropole	متروپل	میترۆپۆل
Middle class	طبقه متوسط	چینی میانە/چینی مامناوەندی
Middle-East Peace Conference	کنفرانس صلح خاورمیانه	کۆنفرانسی ئاشتی رۆژهەلاتی ناوین
militarism	ارتش سالاری/میلیتاریزم	میلیتاریزم
minority	اقلیت	کەمینە / کەمایەتی
Mobocracy	غوغا سالاری	ئاژاوەگەرێتی
monarchy	سلطنت/ پادشاهی	پاشایەتی
Money Laundering	پولشویی	پارە سپی کردنەوە
Monroe Doctrine	دکترین مونرو	دوکترینی مۆنرۆ
Mossad	موساد	مووساد
Moslem Brotherhood	اخوان المسلمین	ئیخوانولموسلمین

English	فارسی	کوردی
Most Favored Nation	دولت کاملهالوداد(بهین دوست)	دەوڵەتی تەواو دۆست
multiculturalism	سیاست چند فرهنگی	سیاسەتی فرە کەلتووری
Multinational Corporation	شرکت های چند ملیتی	کۆمپانیا فرە نەتەوەکان
Multiparty System	نظام چند حزبی	سیستەمی فرە حیزبی
multipolarity	چند قطبیت	فرە جەمسەریی
N		
nation	ملت	نەتەوە
nation-state	ملت-دولت	دەوڵەت ـ نەتەوە
natural rights	حقوق طبیعی	مافە سرووشتییەکان
National Hymn	سرود ملی	سروودی نیشتمانی
National Identity	هویت ملی	شوناسی نەتەوەیی
nationalism	ناسیونالیسم	ناسیۆنالیزم
nationalization	ملی کردن	خۆماڵی کردن
National Interest	منافع ملی	بەرژەوەندی نەتەوەیی
nationality	تابعیت / ملیت	رەگەزنامە
National Power	قدرت ملی	دەسەڵاتی نەتەوەیی
national security	امنیت ملی	ئاسایشی نەتەوەیی
National Strategy	استراتژی ملی / راهبرد ملی	ستراتیجی نەتەوەیی
Nazism	نازیسم	نازیسم
neo-colonialism	استعمار نو	ئیستیعماری نوێ
Neo-Liberalism	لیبرالیسم جدید	لیبرالیزمی نوێ
Neo-Marxism	مارکسیسم جدید	مارکسیزمی نوێ
Neo-Nazism	نئونازیسم	نیۆنازیسم
nepotism	خویشاوندپروری / پارتی بازی	خزم خوازی/خزم خزمینە
netocracy	اینترنت سالاری	نێتۆکراسی
new left	چپ جدید	چەپی نوێ
new man	انسان نو	مرۆڤی نوێ
new right	راست نو	راستی نوێ
New World Order	نظم نوین جهانی	سیستەمی نوێی جیهانی
neutrality	بیطرفی	بێلایەنی
nihilism	نیهلیسم(هیچ انگاری)	نەهیلیزم (پووچگەرایی)
Nobel Peace Prize	جایزه صلح نوبل	خەڵاتی ئاشتی نۆبل
non-alignment movement	جنبش عدم تعهد	بزووتنەوەی بێلایەن
Non-proliferation Treaty (NPT)	پیمان منع گسترش سلاحهای هستهای	پەیمانی بەربەستکردنی چەکی ناوەکی
Nordic council	شورای شمالی (نوردیک)	ئەنجومەنی باکووری(نۆردیك)
North and south	شمال و جنوب	باکوور و باشوور

English	فارسی	کوردی
North Atlantic Treaty Organization (NATO)	سازمان پیمان آتلانتیک شمالی (ناتو)	رێکخراوەی پەیمانی ئاتلانتیکی باکووری (ناتۆ)
North-South Conference	کنفرانس شمال و جنوب	کۆنفرانسی باکوور- باشوور
note	یادداشت	یاداشت نامە
Nuclear Test Ban Treaty	پیمان منع آزمایشهای هستەای	پەیمانی بەرگرتن لە تاقیکاری ئەتۆمی
Nuclear Winter	زمستان هستەای	زستانی ئەتۆمی
Nuremberg trial	دادگاه نورنبرگ	دادگای نۆرمبێرگ
O		
oligarchy	اولیگارشی/ گروه سالاری	ئولیگارکی
olive branch	شاخه زیتون	چڵە زەیتوون
One-Party State	کشور تک حزبی	وڵاتی تاکەحیزبی
opposition	اپوزیسیون	ئۆپۆزیسیۆن/بەرهەڵستکار
Open Door Policy	سیاست درهای باز	سیاسەتی دەرگای کراوە
open society	جامعەی باز	کۆمەڵگای کراوە
opportunism	فرصت طلبی	هەلپەرستی
organ	ارگان	ئۆرگان
Organization of Africa Unity	سازمان وحدت آفریقا	رێکخراوەی یەکگرتنی ئەفریقا
Organization of Cooperation and Security in Middle East	سازمان همکاری و امنیت خاورمیانه	رێکخراوی هاوکاری و ئاسایشی رۆژهەڵاتی ناوین
Organization of Islamic Conference (OIC)	سازمان کنفرانس اسلامی	رێکخراوەی کۆنفرانسی ئیسلامی
Organization of Petroleum Exporting Countries	سازمان کشورهای صادرکنندەی نفت (اوپک)	رێکخراوەی وڵاتانی بەرهەمهێنی نەوت (ئۆپێك)
Organization of Security and Cooperation in Europe	سازمان همکاری و امنیت اروپا	رێکخراوی هاوکاری و ئاسایشی ئەورووپا
organizing	سازماندهی	رێکخستن
Orientalism	شرق شناسی	رۆژهەڵاتناسیی
P		
pacifism	صلح خواهی/صلح طلبی	ئاشتی خوازی
pact	پیمان	پەیماننامە
Palestine Liberation Organization (PLO)	سازمان آزادیبخش فلسطین	رێکخراوەی رزگاری خوازی فەلەستین
pan	پان	پان
Pan-American Union	اتحادیەی پان امریکن	یەکیەتی پان ئەمەریکەن
Pan-Arabism	پان عربیسم	پان عەرەبیزم
Panchashila	پانچاشیلا	پانچاشیلا
Pan-Germanism	پان ژرمنیسم	پان جێرمانیزم
Pan-Islamism	پان اسلامیسم	پان ئیسلامیزم
Pan-Slavism	پان اسلاویسم	پان ئسلاویزم

English	Persian	Kurdish
Pan-Turkism	پان ترکیسم	پان تورکیزم
puppet government	دولت دست نشانده	دەوڵەتی داسپاردە
paradigm	پارادایم/ الگوی نظری	پارادایم/ سەرمەشقی فیکری
parliament	مجلس/ پارلمان	پەرلەمان
parliamentarism	پارلمان داری	پەرلەمانتاری
party	حزب	حیزب
passport	گذرنامه/ پاسپورت	پاسپۆرت
peace	صلح	ئاشتی
peace movement	جنبش صلح	بزاڤی ئاشتی
people s democracy	دموکراسی تودەای	دیموکراسی جڤاکی
perestroika	پرستوریکا	پریستۆریکا
personality cult	شخص پرستی	پەرستشی کەسایەتی
Peronism	پرونیسم	پیرۆنیزم
Persian Gulf Cooperative Council	شورای همکاری خلیج فارس	ئەنجومەنی هاریکاری کەنداوی فارس
petite bourgeoisie	خرده بورژوازی	وردە بۆرژوازی
phisiocracy	فیزیوکراسی/ مکتب طبیعیون	فیزیۆکراسی
platform	پلاتفرم/ سیاست حزب	پلاتفۆرم/ سیاسەتی حیزب
plenum	پلنوم	پلۆنۆم
plot	توطئه	پیلان
pluralism	پلورالیسم/کثرت باوری	پلۆرالیزم/ فرەدەنگی
political anthropology	انسان شناسی سیاسی	مرۆڤناسیی سیاسی
political asylum	پناهندگی سیاسی	پەنابەریی سیاسی
Political Balance	موازنەی سیاسی	هاوسەنگیی سیاسی
Political Corruption	فساد سیاسی	گەندەڵیی سیاسی
political crisis	بحران سیاسی	قەیرانی سیاسی
Political culture	فرهنگ سیاسی	کەلتووری سیاسی
political development	توسعەی سیاسی	پەرەسەندنی سیاسی
political duty	تکلیف سیاسی	تەکلیفی سیاسی/ئەرکی سیاسی
political economy	اقتصاد سیاسی	ئابووری سیاسی
political education	تربیت سیاسی	پەروەردەی سیاسی
political freedom	آزادی سیاسی	ئازادی سیاسی
Political Generation	نسل سیاسی	وەچەی سیاسی
political offence	جرم سیاسی	تاوانی سیاسی
Political Paranoia	بدگمانی سیاسی	رەشبینی سیاسی
Political Participation	مشارکت سیاسی	بەشداریی سیاسی
political philosophy	فلسفه سیاسی	فەلسەفەی سیاسی
political pluralism	کثرت گرایی سیاسی	فرەدەنگی سیاسی

Political Psychology	روانشناسی سیاسی	دەروونناسی سیاسی
Political prisoner	زندانی سیاسی	زیندانیی سیاسی
political regime	رژیم سیاسی	رژێمی سیاسی
political rights	حقوق سیاسی	مافە سیاسییەکان
political school	مکتب سیاسی	قوتابخانەی سیاسی
political sociology	جامعه شناسی سیاسی	کۆمەڵناسیی سیاسی
political system	نظام سیاسی	سیستەمی سیاسی
political theory	نظریەی سیاسی	تیۆریی سیاسی
police state	دولت پلیسی	دەوڵەتی پۆلیسی
politician	سیاستمدار	سیاسەت وان
politicide	کشتار سیاسی	کۆمەڵکوژیی سیاسی
politics/policy	سیاست	سیاسەت/ رامیاریی
Politics of Language	سیاست زبانی	سیاسەتی زمان
polis/city-state	دولت شهر	دەوڵەت شار
post-modernism	پست مدرنیسم/پسانوگرایی/فرانوگرایی	پاش مودێرنیزم
populism	پوپولیسم/ مردم باوری	پۆپۆلیزم /گەل پەروەری
Potsdam Conference	کنفرانس پوتسدام	کۆنفرانسی پۆتسدام
power	قدرت	هێز
power elite	سرآمد قدرت	نوخبەی دەسەڵات
presidency	ریاست جمهوری	سەرۆك کۆماریی
Pressure Group	گروه فشار	گرووپی فشار
principle of equality	اصل برابری	بنەرەتی یەکسانی
privilege	امتیاز	زێدەماف/ ودم
process	فرایند/ پروسه	پرۆسە/ رەوت
proletariat	پرولتاریا/ طبقه کارگر	پرۆلتاریا/ چینی کرێکار
progressism	پیشرفت خواهی/ ترقی خواهی	پێشکەوتن خوازی
propaganda	تبلیغات	پرۆپاگەندە/بانگەشە
provisional state	دولت موقت	دەوڵەتی کاتی
public opinion	افکار عمومی	رای گشتی
purge	پاکسازی/ تصفیه	پاکسازی

Q

quixotism	کیشوت مآبی	کیشۆت ئاسایی/ پاڵەوانبازی
quasi-states	شبه دولت	نیمچە دەوڵەت
quasi democracy	شبه دموکراسی	نیمچە دیموکراسی

R

racism	نژادپرستی	رەگەزپەرستی

radical	رادیکال/ بنیادستیز	رادیکالّ / چەپڕەو
radicalism	رادیکالیسم	رادیکالیزم
reactionarism	ارتجاع/ گذشته گرایی	کۆنەپەرستی
rechssaat	دولت حقوقی	دەوڵەتی یاسایی
reformism	اصلاح طلبی / بهبودخواهی	ریفۆرم خوازی/ چاکسازی خوازی
referendum	همه پرسی/ رفراندوم	راپرسی/ ریفراندۆم
regime	رژیم	رژێم
Reich	رایش	رایش
republic	جمهوری	کۆماریی
revisionism	تجدیدنظرطلبی/ بازنگرش گری	پیاچوونەوەگەری
revolution	انقلاب	شۆڕش
revolutionary socialism	سوسیالیسم انقلابی	سۆشیالیزمی شۆڕشگێڕانە
revolutionism	انقلاب خواهی	شۆڕشگێڕی
rogue states	دولت های خودسر	دەوڵەتانی لاسار
rumor	شایعه	دەنگۆ/ قسەلۆك

S

SAARC(South Asian Association for Regional Cooperation)	سارک(اتحادیه جنوب آسیا برای همکاری منطقه‌ای	سارك(یەکیەتی هاریکاری ناوچەیی ئاسیای باشوور)
saadabad pact	پیمان سعدآباد	پەیماننامەی سەعدئاباد
sabotage	سابوتاژ / خرابکاری	سابوتاژ/ گێرەشێوێنی
Salafiyat	سلفیت	سەلەفییەت
salt	سالت	سالت
San Francisco Conference	کنفرانس سان فرانسیسکو	کۆنفرانسی سان فرانسیسکۆ
satyagraha	ساتیاگراها	ساتیاگراها
scientific communism	کمونیسم علمی	کۆمۆنیزمی زانستی
scientific socialism	سوسیالیسم علمی	سۆشیالیزمی زانستی
Sectarism	سکتاریسم/ فرقه گرایی	سێکتاریزم/ تیرەگەری
secularism	سکولاریسم	سکۆلاریزم
security	امنیت	ئاسایش
security council	شورای امنیت	ئەنجومەنی ئاسایش
scholasticism	فلسفه مدرسی/ اسکولاستیسیسم	سکۆلاستیسیزم
sedition	آشوبگری	ئاژاوەگێریی
Self-determination	حق تعیین سرنوشت	مافی چارەی خۆنووسین
senate	مجلس سنا	ئەنجومەنی پیران / سینات
separation of power	تفکیک قوا	جیاکردنەوەی هێزەکان
separatism	تجزیه طلبی	جودایی خوازی

sever pact	پیمان سور	پەیمانی سیڤەر
shadow cabinet	کابینەی سایە	دەوڵەتی سێبەر
slavery	بردە داری	کۆیلەداری
social capital	سرمایە اجتماعی	سەرمایەی کۆمەڵایەتی
social Catholicism	سوسیال کاتولیسیسم	سۆسیال کاتولیسیزم
Social Darwinism	داروینیسم اجتماعی	داروینیزمی کۆمەڵایەتی
social fascism	سوسیال فاشیسم	سۆسیال فاشیزم
social imperialism	سوسیال امپریالیسم	سۆسیال ئیمپریالیزم
socialism	سوسیالیسم	سۆشیالیزم
socialist realism	رئالیسم سوسیالیستی	ریالیزمی سۆشیالیستی
social security	امنیت اجتماعی	ئاسایشی کۆمەڵایەتی
Socio-Economic Formation	صورت بندی اجتماعی ـ اقتصادی	پێکهاتەی کۆمەڵایەتی ـ ئابووری
sovereignty	حاکمیت	فەرمانڕەوایی
sovereignty of law	حاکمیت قانون	باڵادەستیی قانوون
sphere of influence	حوزەی نفوذ	ناوچەی ژێر دەسەڵات
spy	جاسوس	سیخوڕ/ جاسوس
Stalinism	استالینیسم	ستالین خوازی
state	دولت	دەوڵەت
strategy	استراتژی/ راهبرد	ستراتیجی
strike	اعتصاب	مانگرتن
superpower	ابرقدرت	زل هێز
sustainable development	توسعەی پایدار	پەرەسەندنی بەردەوام
sword of Damocles	شمشیر داموکلس	شمشێری داموکلێس
Sykes-Picot Agreement	موافقتنامە سایکس پیکو	ڕێککەوتننامەی سایکس پیکۆ
syndicalism	سندیکالیسم	سەندیکالیزم
T		
tactic	تاکتیک	تەکتیک
Taliban	طالبان	تالیبان
technocracy	فن سالاری / تکنوکراسی	تیکنۆکراسی
Tehran conference	کنفرانس تهران	کۆنفرانسی تاران
The end of history	پایان تاریخ	کۆتایی مێژوو
terrorism	تروریسم	تیرۆریزم
the left	چپ	چەپ
the middle east	خاورمیانە	ڕۆژهەڵاتی ناوین
theocracy	تئوکراسی/ یزدان سالاری	یەزدان پەرستی/ تیئۆکراسی
theory	تئوری/ نظریە	تیۆری
third world	جهان سوم	جیهانی سێهەم

the other	دیگری	ئەویدی
the right	راست	راست
The Second Persian Gulf War	جنگ دوم خلیج فارس	شەڕی دووهەمی کەنداوی فارس
The special Committee on Decolonization	ختم استعمار کمیتەی	جاڕنامەی سەربەخۆیی وڵاتە داگیرکراوەکان
The United nations Organization	سازمان ملل متحد	ڕێکخراوەی نەتەوە یەکگرتووەکان
Thomism	تامیسم	تامیزم
Three-Borders Treaty	پیمان سە مرز	پەیمانی سێ سنوور
Three Worlds Theory	نظریەی سە جهان	تیۆری سێ جیهان
tolerance	تسامح/رواداری	لێبوردن/ دڵ فراوانی/هەڵکردن
torture	شکنجە	ئەشکەنجە/ ئازار
totalitarianism	توتالیتاریسم/ فراگیرندگی	تۆتالیتاریزم/پاوانخوازی
Treaty of Westphalia	عهدنامەی وستفالی	پەیمانی وێستفالی
Tripartite Declaration of 1950	اعلامیەی سە جانبە ۱۹۵۰	بەیاننامەی سێ لایەنەی ۱۹۵۰
Trotskyism	تروتسکیسم	ترۆتسکیزم
trusteeship	سرپرستی/ قیمومت	سەرپەرشتی
tyranny	دژسالاری/ جباریت	زۆرداری/ تیرانی
tyranny of majority	استبداد اکثریت	ئیستبدادی زۆرینە
U		
unipolarity	تک قطبی	یەك جەمسەری
United Nation Charter	منشور ملل متحد	جاڕنامەی نەتەوە یەکگرتووەکان
United Nations Commission on Human Rights	کمیسیون حقوق بشر ملل متحد	کۆمیسیۆنی ماف مرۆڤی نەتەوە یەکگرتووەکان
United Nations Development Fund for Women	صندوق توسعە زنان ملل متحد	سەندوقی گەشەی ژنانی نەتەوە یەکگرتووەکان
United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO)	سازمان آموزشی، علمی و فرهنگی ملل متحد؛ یونسکو	ڕێکخراوەی پەروەردەیی، زانستی و کەلتووری نەتەوە یەکگرتووەکان (یۆنسکۆ)
United Nation High Commissioner of Refugees	کمیساریای عالی پناهندگان سازمان ملل متحد	راسپاردەی باڵای پەنابەرانی نەتەوە یەکگرتووەکان
Unknown Soldier	سرباز گمنام	سەربازی نەناسراو
utopia	آرمان شهر / یوتوپیا	یۆتۆپیا / شاری خەیاڵی
Utopian socialism	سوسیالیسم تخیلی	سۆشیالیزمی خەیاڵی
V		
Vatican	واتیکان	ڤاتیکان
Versailles Treaty	پیمان ورسای	پەیمانی ڤێرسای
veto	وتو	ڤیتۆ
visa	ویزا/ روادید	ڤیزە
W		

English	Persian	Kurdish
war/warfare	جنگ	شەڕ/ جەنگ
Warsaw	پیمان ورشو	پەیمانی وارشەو
war state	دولت جنگی	دەوڵەتی جەنگی
Washington Agreement	توافق نامه واشنگتون	ڕێککەوتننامەی واشنتۆن
welfare state	دولت رفاه	دەوڵەتی خۆشگوزەران
weltanschang/world outlook	جهان بینی	جیهانبینی
West(ern) Bloc	بلوک غرب	بلۆکی ڕۆژاوا
whig	ویگ	ویگ
With House	کاخ سفید	کۆشکی سپی
World Bank Group	گروه بانک جهانی	گرووپی بانکی جیهانی
World Council Churches	شورای جهانی کلیساها	ئەنجومەنی جیهانی کڵێسەکان
World Federation of trade Unions (WFTU)	فدراسیون جهانی اتحادیه های کارگری	فیدراسیۆنی جیهانی یەکیەتییە کرێکارییەکان
World International Property Organization (WIPO)	سازمان جهانی مالکیت معنوی	ڕێکخراوەی جیهانی خاوەندارێتی مەعنەوی
World Health Organization	سازمان جهانی بهداشت	ڕێکخراوەی جیهانی تەندروستی
World Trade Organization (WTO)	سازمان تجارت جهانی	ڕێکخراوەی بازرگانی جیهانی
world war I	جنگ جهانی اول	شەڕی یەکەمی جیهانی
world war II	جنگ جهانی دوم	شەڕی دووهەمی جیهانی
World Wide Web (WWW)	شبکه سراسری جهانی	تۆڕی سەرانسەری جیهانی

X

English	Persian	Kurdish
xoybun	خویبون	خۆیبوون

Y

English	Persian	Kurdish
Yalta Conference	کنفرانس یالتا	کۆنفرانسی یاڵتا

Z

English	Persian	Kurdish
Zionism	صهیونیسم	زایۆنیزم

ئەندکس بە فارسی
(پێرستی زاراوەکان)

English	کوردی	فارسی
reformism	ریفۆرم خوازی/چاکسازی خوازی	اصلاح طلبی/ بهبودخواهی
		الف
apatride	ئاپاترید	آپاترید
utopia	یۆتۆپیا/ شاری خەیاڵی	آرمان شهر/ یوتوپیا
aristocracy	ئاریستوکراسی/ئاغەواتی	آریستوکراسی
freedom	ئازادی	آزادی
liberalism	ئازادیخوازی / لیبرالیزم	آزادیخواهی / لیبرالیسم
political freedom	ئازادی سیاسی	آزادی سیاسی
freedom of the press	ئازادی چاپەمەنی	آزادی مطبوعات
civil freedom	ئازادییە مەدەنییەکان	آزادیهای مدنی
International Atomic Energy Agency (IAEA)	ئاژانسی نێونەتەوەیی وزەی ئەتۆمی	آژانس بین المللی انرژی اتمی
sedition	ئاژاوەگێڕی	آشوبگری
class consciousness	وشیاری چینایەتی	آگاهی طبقاتی
anarchism	بشێوی خوازی	آنارشیسم/ سروری ستیزی
		ا لف
coalition	هاوپەیمانی / هاوسوێندی	ائتلاف / هم پیمانی
superpower	زلهێز	ابرقدرت
opposition	ئۆپۆزیسیۆن/بەرهەڵستکار	اپوزیسیون
European Union(EU)	یەکیەتی ئەورووپا	اتحادیه اروپا
Interparliamentary	یەکیەتی نێوان پەرلەمانی	اتحادیەی بین المجالس
Pan-American Union	یەکیەتی پان ئەمریکەن	اتحادیەی پان امریکن
extradition	رادەست کردنی تاوانباران	استرداد مجرمان/ بازداد
Strike	مانگرتن	اعتصاب
Islamic Declaration of Human Rights	جاڕنامەی ئیسلامی ماڧ مرۆڤ	اعلامیەی اسلامی حقوق بشر
Balfour Declaration	بەیاننامەی بالفۆر	اعلامیەی بالفور
Act of chapultepec	بەیاننامەی چاپۆلتێپێك	اعلامیەی چاپولتپک
Tripartite Declaration of	بەیاننامەی سێ لایەنەی ۱۹۵۰	اعلامیەی سه جانبه ۱۹۵۰

افکار عمومی	رای گشتی	public opinion
اقتدار	دەسەلات	authority
اقتدارگرایی	دەسەلات خوازی	Authoritarianism
اقتصاد باوری (اکونومیسم)	ئابووری خوازی	economism
اقتصاد سیاسی	ئابووری سیاسی	political economism
اقلیت	کەمینە / کەمایەتی	minority
اکثریت	زۆرینە	majority
الحاق/ پیوست	پاشکۆ/ لکاندن	annexation
الفتح	ئەلفەتح	Fatah/Fath
القاعده	ئەلقاعیدە	(Al-Qaida(the base
الگوی نظری/پارادایم	پارادایم/سەرمەشقی فیکری	paradigm
امپراتوری	ئیمپراتۆری	empire
امپریالیسم	ئیمپریالیزم	imperialism
امپریایسم فرهنگی	ئیمپریالیزمی کەلتووری	cultural imperialism
امتیاز	زێدەماف / ودم	privilege
امنیت	ئاسایش	security
امنیت اجتماعی	ئاسایشی کۆمەلایەتی	social security
امنیت بین المللی	ئاسایشی نێونەتەوەیی	international security
امنیت جمعی	ئاسایشی گشتی	colective security
امنیت فردی	ئاسایشی تاك	individual security
امنیت ملی	ئاسایشی نەتەوەیی	national security
انتخابات	هەڵبژاردن	election
انترناسیونالیسم	ئەنتەرناسیۆنالیزم	internationalism
اینترنت سالاری	نێتۆکراسی	netocracy
انتفاضه	ئینتیفازە	intifada
انسان باوری	مرۆڤ دۆستی/مرۆڤگەرایی	humanism
انسان شناسی سیاسی	مرۆڤناسیی سیاسی	political anthropology
انسان نو	مرۆڤی نوێ	new man
انسانیت زدایی	سڕینەوەی مرۆڤایەتی	dehumanization
انفال	ئەنفال	anfal
انقلاب	شۆڕش	revolution
انقلاب خواهی	شۆڕشگێڕیی	revolutionism
انقلاب فرهنگی	شۆڕشی کەلتووری	cultural revolution
انقلاب مدیریت / انقلاب اداری	شۆڕشی ئیداری	managerial revolution

اولیگارشی/گروه سالاری	ئۆلیگارکی	oligarchy
ایدئولوژی	ئایدیۆلۆجی	ideology

ب

بابوفیسم	بابۆفیزم	babeufism
بحران دموکراسی	قەیرانی دیموکراسی	crisis of democracy
بحران سرمایه داری	قەیرانی سەرمایەداری	crisis of capitalism
بحران سوسیالیسم	قەیرانی سۆشیالیزم	crisis of socialism
بحران سیاسی	قەیرانی سیاسی	political crisis
بدگمانی سیاسی	رەش بینی سیاسی	Political paranoia
برابری خواهی	یەکسانی خوازی	egalitarianism
برتری/ هژمونی	هەژمۆنی	hegemony
برده داری	کۆیلەداریی	slavery
بعث	بەعس	Baath
بلانکیسم	بلانکیزم	blanquism
بلوک شرق	بلۆکی رۆژهەلات	East(ern) Bloc
بلوک غرب	بلۆکی رۆژاوا	West(ern) Bloc
بورژوازی	بۆرژوازی	bourgeoisie
بولشویسم	بولشویزم	bolshevism
بوروکراسی/ دیوانسالاری	بۆرۆکراسی	bureacracy
بنیادگرایی/ اصول گرایی	بونیاتگەریتی/بنەرەتخوازی	fundamentalism
بین الملل/انترناسیونال	ئینتەرناسیۆنال	international
بین الملل سوسیالیست	ئینتەرناسیۆنال سۆسیالیست	international socialist
بیطرفی	بێلایەنی	neutrality

پ

پادمان بین المللی مواد هسته‌ای	پاراستنی نێودەوڵەتی مادەی ئەتۆمی	International Nuclear Materials Safeguaed
پارلمان داری	پەرلەمانتاری	parliamentarism
پاکسازی/ تصفیه	پاکسازی	purge
پالایش قومی	پاڵاوتنی ئەتنیکی	ethnic cleansing
پان	پان	pan
پان اسلاویسم	پان ئسلاویزم	pan-slavism
پان اسلامیسم	پان ئیسلامیزم	pan-islamism
پان ترکیسم	پان تورکیزم	pan-turkism
پانچاشیلا	پانچاشیلا	panchashila
پان ژرمنیسم	پان جێرمەنیزم	pan-germanism
پان عربیسم	پان عەرەبیزم	pan-arabism
پایان تاریخ	کۆتایی مێژوو	the end of history

capital	پێتەخت	پایتخت
flag	ئاڵا	پرچم
iron curtain	پەردەی ئاسنین	پردەی آهنین
prestorica	پرێستۆریکا	پرستوریکا
Kyoto Climate Change Protocol	پرۆتۆکۆلی گۆڕینی کەش و هەوای کیۆتۆ	پروتکل تغییر آب و هوایی کیوتو
proletariat	پرولتاریا/چینی کرێکار	پرولتاریا/ طبقه کارگر
peronism	پێرۆنیزم	پرونیسم
post-modernism	پاش مودێرنیزم	پست مدرنیسم/ فرانوگرایی/ پسانوگرایی
platform	پلاتفۆرم/سیاسەتی حیزب	پلاتفرم/ سیاست حزبی
pluralism	پلۆرالیزم/فرەدەنگی	پلورالیسم/کثرت‌باوری
plenum	پلۆنۆم	پلنوم
asylum	پەنابەریی	پناهندگی
political asylum	پەنابەریی سیاسی	پناهندگی سیاسی
populism	پۆپۆلیزم/گەل پەروەری	پوپولیسم/مردم باوری
Money Laundering	پارە سپی کردنەوە	پولشویی
gerontocracy	حکومەتی پیران/پیر مەزنایەتی	پیرسالاری/ حکومت سالخوردگان
progressism	پێشکەوتن خوازی	پیشرفت خواهی/ ترقی خواهی
pact	پەیمان	پیمان
Baghdad pact	پەیماننامەی بەغدا	پیمان بغداد
Saadabad pact	پەیماننامەی سەعدئاباد	پیمان سعدآباد
Three-Borders Treaty	پەیمانی سێ سنوور	پیمان سه مرز
sever pact	پەیمانی سیڤەر	پیمان سور
losan pact	پەیمانی لۆزان	پیمان لوزان
masstricht treaty	پەیمانی ماستریخت	پیمان ماستریخت
Nuclear Test Ban Treaty	پەیمانی بەرگرتن لە تاقیکاری ئەتۆمی	پیمان منع آزمایشهای هسته‌ای
Non-Prolifeation Treaty(NPT)	پەیمانی بەربەستکردنی چەکی ناوەکی	پیمان منع گسترش سلاحهای هسته‌ای
warsaw treaty	پەیمانی وارشەو	پیمان ورشو

ت

nationality	رەگەزنامە	تابعیت/ ملیت
tactic	تەکتیک	تاکتیک

thomism	تامیزم	تامیسم
theory	تیۆری	تئوری/ نظریه
theocracy	تیئۆکراسی/یەزدان پەرستی	تئوکراسی/ یزدان سالاری
discrimination	جیاوازی/ فەرق دانان	تبعیض
apartheid/segregation	جیاوازی رەگەزایەتی	تبعیض نژادی/جداگری
propaganda	پرۆپاگەندە/بانگەشە	تبلیغات
aggression	دەستدرێژی	تجاوز
revisionism	ریڤیزیۆنیزم/بزاوتی پیاچوونەوە	تجدیدنظرطلبی
separatism	جودایی خوازی	تجزیه طلبی
agitation	هاندان/ هەڵخراندن	تحریک/ شورانش
political education	پەروەردەی سیاسی	تربیت سیاسی
armistice	خوێن داکوژان	ترک مخاصمه/ ترک جنگ
trotskism	ترۆتسکیزم	تروتسکیسم
terrorism	تیرۆریزم	تروریسم
blind terrorism	تیرۆریزمی کوێر	تروریسم کور
tolerance	لێبوردن/دڵ فراوانی/هەڵکردن	تسامح/ رواداری
fanaticism	کوێرباوەڕی/ دەمارگرژی	تعصب/جمود فکری
separation of power	جیاکردنەوەی هێزەکان	تفکیک قوا
delegation of power	سپاردنی دەسەڵات	تفویض قدرت
unipolarity	یەك جەمسەریی	تک قطبی
political duty	تەکلیفی سیاسی/ئەرکی سیاسی	تکلیف سیاسی
civilization	شارستانییەت/ژیار	تمدن
centralization	کۆجێیی/چەقبەستن	تمرکز
Kamp David Agreement	رێککەوتننامەی کەمپ دەیوید	توافق‌نامه کمپ دیوید
Washington Agreement	رێککەوتننامەی واشنتۆن	توافق نامه واشنگتون
11-Mars. 1970 Agreement	رێککەوتننامەی یانزەی ئازاری ١٩٧٠	توافق نامه ١١مارس ١٩٧٠
mass/mob	جقات/جەماوەر	توده
sustainable development	پەرەسەندنی بەردەوام	توسعه پایدار
political development	پەرەسەندنی سیاسی	توسعه سیاسی
plot	پیلان/کەتن	توطئه
		ج
spy	سیخوڕ/جاسوس	جاسوس
mass society	کۆمەڵگای جڤاکی	جامعه توده ای

political sociology	کۆمەڵناسیی سیاسی	جامعه شناسی سیاسی
open society	کۆمەڵگای کراوە	جامعەی باز
civil society	کۆمەڵگای مەدەنی	جامعەی مدنی
league of nations	کۆمەڵی نەتەوەکان	جامعەی ملل
Nobel Peace Prize	خەڵاتی ئاشتی نۆبل	جایزه صلح نوبل
international crime	تاوانی نێودەوڵەتی	جرم بین المللی
political offence	تاوانی سیاسی	جرم سیاسی
geopolitic	جوگرافیای سیاسی	جغرافیای سیاسی
collectivism	هاوبەشێتی/شیوعی	اصالت جمع/ نظام اشتراکی
republic	کۆماریی	جمهوری
Islamic republic	کۆماری ئیسلامی	جمهوری اسلامی
mehabad republic	کۆماری مەهاباد(کوردستان)	جمهوری مهاباد(کردستان)
peace movement	بزاڤی ئاشتی	جنبش صلح
non-alignment movement	بزووتنەوەی بێلایەن	جنبش عدم تعهد
war/warfare	شەڕ/جەنگ	جنگ
Iran-Iraq War(1980-1988)	شەڕی ئێران و عێراق	جنگ ایران و عراق
world war II	شەڕی دووهەمی جیهانی	جنگ جهانی دوم
guerilla warfare	شەڕی گریلایی	جنگ چریکی
world war I	شەڕی یەکەمی جیهانی	جنگ جهانی اول
the second persian gulf war	شەڕی دووهەمی کەنداوی فارس	جنگ دوم خلیج فارس
cold war	شەڕی سارد	جنگ سرد
Iraq war	شەڕی عێراق	جنگ عراق
ideological warfare	شەڕی ئایدیۆلۆجیکی	جنگ عقیدتی
jihad(holy war)	جیهاد/خەباتی ئایینی	جهاد
weltanschaung / world outlook	جیهان بینی	جهان بینی
third world	جیهانی سێهەم	جهان سوم
cosmopolitan	هاووڵاتیی جیهانی	جهان وطنی
globalization	جیهانیگەری/جیهانی بوون	جهانی شدن

چ

chartism	چارتیزم	چارتیسم
the left	چەپ	چپ
new left	چەپی نوێ	چپ جدید
left and right	چەپ و راست	چپ و راست
multipolarity	فرەجەمسەریی	چندقطبیت
fourteen points	چواردە مادەی ویلسۆن	چهارده مادەی ویلسون

ح

حاكمیت	فەرمانڕەوایی	sovereignty
حاكمیت قانون	باڵادەستیی قانوون	sovereignty
حزب	حیزب	party
حق الاهی	ماڤ خوداوەندی	divine right
حق تعیین سرنوشت	ماڤ چارەی خۆ نووسین	self-determination
حقوق برون مرزی	ماڤ دەرە ـ سنووریی	exterritoriality
حقوق بشر	مافەكانی مرۆڤ	human rights
حقوق سیاسی	مافە سیاسیەكان	political rights
حقوق طبیعی	مافە سرووشتییەكان	natural rights
حكومت	حوكمەت/میریی	government
حكومت محلی	حكومەتی هەرێم	local government
حكومت مشروطه	حوكمەتی دەستووری	constitutional government
حكومت نظامی	حوكمەتی سەربازی	martial law
حماس	حەماس	hamas
حمایت سیاسی	پشتیوانیی سیاسی	diplomatic protection
حوزەی نفوذ	ناوچەی ژێردەسەڵات	sphere of influence

خ

خاورمیانه	ڕۆژهەڵاتی ناوین/ناوەڕاست	the middle east
خرده بورژوازی	وردە بۆرژوازی	petite bourgeoisie
خودگردانی	خودموختاری/ ئۆتۆنۆمی	autonomy
خویبون	خۆیبوون	xoybun
خویشاوندپروری/پارتی بازی	خزم خوازی/خزم خزمینه	nepotism
خلع سلاح	چەك داماڵین	disarmament

د

دادگاه نورمبرگ	دادگای نۆرمبێرگ	nuremberg trial
داروینیسم اجتماعی	داروینیزمی كۆمەڵایەتی	social darwinism
دتانت/تنش زدایی	دێتانەت/هێورسازی	de tante
دخالت/دست یازی	دەستێوەردان	intervention
دژ سالاری/جباریت	زۆرداریی/ تیرانی	tyranny
دسپوتیسم/خدایگانسالاری	دیسپۆتیزم/لاساریگەری	despotism
دکترین/آیین سیاسی/آموزه	دوكترین/بیرۆكە	doctrine
دکترین آیزنهاور	دۆكترینی ئایزەنهاوەر	Eisenhower Doctrine
دکترین برژنف	دۆكترینی برێنێڤ	Brezhnev doctrine
دکترین بوش دوم	دۆكتیرنی بۆشی دووهەم	Bush (Jr)doctrine(2001)
دکترین بوش اول	دۆكترینی بۆشی یەكەم	Bush doctrine (1989-1993)

monroe doctrine	دۆکترینی مۆنرۆ	دکترین مونرو
dogmatism	دۆگماتیزم/وشکەمەرامی	دگماتیسم/جزم اندیشی
demagogie	دیماگۆژی	دماگوژی/عوامفریبی
democracy	دیموکراسی	دموکراسی/مردم سالاری
People s democracy	دیموکراسی جڤاکی	دموکراسی تودەای(خلق)
industrial democracy	دیموکراسی پیشەسازانە	دموکراسی صنعتی
liberal democracy	دیموکراسی لیبرال	دموکراسی لیبرال
christian democracy	دیموکراسی مەسیحی	دموکراسی مسیحی
free world	جیهانی ئازاد	دنیای آزاد
de facto	ناسینەوەی دووفاکتۆ/ نیمچەسەربەخۆ	دوفاکتو/ شناسایی
state	دەوڵەت	دولت
free state	دەوڵەتی ئازاد	دولت آزاد
police state	دەوڵەتی پۆلیسی	دولت پلیسی
war state	دەوڵەتی جەنگی	دولت جنگی
rechtssaat	دەوڵەتی یاسایی	دولت حقوقی
government in exile	دەوڵەتی تاراوگە	دولت در تبعید
Pappet government	دەوڵەتی داسپاردە	دولت دست نشانده
welfare state	دەوڵەتی خۆشگوزەران	دولت رفاه
polis/city-state	دەوڵەت شار	دولت شهر
most favoured nation	دەوڵەتی تەواودۆست	دولت کامله الوداد(بهین دوست)
nation-state	دەوڵەت ـ نەتەوە	دولت ـ ملت
provisional state	دەوڵەتی کاتی	دولت موقت
rogue states	دەوڵەتانی لاسار	دولت های خودسر
dialectic	دایەلیکتیك	دیالکتیک
diplomat	دیپلۆمات	دیپلمات
diplomacy	دیپلۆماسی	دیپلماسی
dictatorship	دیکتاتۆری	دیکتاتوری
dictatorship of proletariat	دیکتاتۆری پرۆلتاریا	دیکتاتوری پرولتاریا
the other	ئەویدی	دیگری
berlin wall	دیواری بەرلین	دیوار برلین
International court of justice	دادگای نێونەتەوەیی داد	دیوان بین المللی دادگستری
		ر
socialist realism	ریالیزمی سۆشیالیستی	رئالیسم سوسیالیستی
radical	رادیکال/ چەپرەو	رادیکال/ بنیادستیز
radicalism	رادیکالیزم	رادیکالیسم
the right	راست	راست

راست نو	راستی نوێ	new right
رایش	رایش	reich
رژیم	رژێم	regime
رژیم سیاسی	رژێمی سیاسی	political regime
روابط بین الملل	پێوەندی نێودەوڵەتی	international relations
روانشناسی سیاسی	دەروونناسی سیاسی	political psychology
روش / اسلوب	میتۆد	method
روشنفکر	رۆشنبیر/روناکبیر	intellectual
رهبر/لیدر	سەرۆك/پێشەوا	leader
ریاست جمهوری	سەرۆك كۆماریی	presidency
ز		
زبانکشی	زمانکوژی	linguicide
زمستان هستەای	زستانی ئەتۆمی	nuclear winter
زندانی سیاسی	زیندانیی سیاسی	political prisoner
زیر ساخت	ژێرخان	infrastraucture
ژ		
ژاکوبنیسم	ژاکۆبنیزم	jacobinism
س		
سابوتاژ/ خرابکاری	سابۆتاژ / گێرەشێوێنی	sabotage
ساتیاگراها	ساتیاگراها	satyagraha
سارك (اتحادیه جنوب آسیا برای همکاری منطقه ای)	سارك (یەکیەتی هاریکاری ناوچەیی ئاسیای باشوور)	(South Asian Association for Regional Cooperation) SAARC
سازمان آزادیبخش فلسطین	رێکخراوەی رزگاریخوازی فەلەستین	Palestine Liberation Organization (PLO)
سازمان آموزشی، علمی و فرهنگی ملل متحد؛ یونسکو	رێکخراوەی پەروەردەیی، زانستی و کەلتووری نەتەوە یەکگرتووەکان" یونسکۆ	United Nation Educational scientific and Cultural Organization(UNESCO)
سازمان بین المللی آوارگان	رێکخراوەی نێودەوڵەتی ئاوەرەکان	International Refugee Organization (IRO)
سازمان بین المللی پلیس جنایی(اینترپل)	ئینترپۆل (رێکخراوی نێودەوڵەتی پۆلیسی تاوانباران)	International Criminal Police Organization (Interpol)
سازمان بین المللی کار	رێکخراوەی نێودەوڵەتی کار	international labour organization
سازمان پیمان آتلانتیک شمالی (ناتو)	رێکخراوەی پەیمانی ئاتلانتیکی باکووری (ناتۆ)	North Atlantic Treaty Organization (NATO)
سازمان تجارت جهانی	رێکخراوەی بازرگانی جیهانی	World Trade Organization
سازمان جهانی بهداشت	رێکخراوەی تەندروستی جیهانی	World Health Organization

سازمان جهانی مالکیت معنوی	ڕێکخراوەی جیهانی خاوەندارێتی مەعنەوی	World International Property Organization (WIPO)
سازماندهی	ڕێکخستن	organizing
سازمان کشورهای صادرکننده نفت (اوپک)	ڕێکخراوەی وڵاتانی بەرهەمهێنی نەوت (ئۆپێك)	Organization of Petroleum Exporting Countries (OPEC)
سازمان کنفرانس اسلامی	ڕێکخراوەی کۆنفرانسی ئیسلامی	Organization of Islamic Conference
سازمان ملل متحد	ڕێکخراوەی نەتەوە یەکگرتووەکان	The United Nations Organization
سازمان وحدت آفریقا	ڕێکخراوەی یەکگرتنی ئەفریقا	Organization of African Unity
سازمان همبستگی آمریکای لاتین	ڕێکخراوەی هاوبەندی ئەمریکای لاتین	Latin American Solidarity Organization
سازمان همکاری و امنیت اروپا	ڕێکخراوی هاوکاری و ئاسایشی ئەورووپا	Organization of Security and Cooperation in Europe
سازمان همکاری و امنیت خاورمیانه	ڕێکخراوی هاوکاری و ئاسایشی ڕۆژهەڵاتی ناوین	Organization of Cooperation and Security in Middle East
سازش	تەبایی/پێکهاتن	conciliation
سالت	سالت	salt
سانترالیسم دموکراتیک	سەنترالیزمی دیموکراتی	democratic centralism
سانسور	سانسۆر	censor/censorship
ستون پنجم	تابوری پێنجەم	fifth column
سرآمد / نخبه	نوخبە	elite
سرآمد باوری / نخبه گرایی	نوخبەگەرێتی	elitism
سرآمد قدرت	نوخبەی دەسەڵات	power elite
سرباز گمنام	سەربازی نەناسراو / سەربازی ون	unknown soldier
سرپرستی/ قیمومت	سەرپەرشتی	trusteeship
سرود ملی	سروودی نیشتمانی	national hymn
سرمایه	سەرمایە	capital
سرمایه اجتماعی	سەرمایەی کۆمەڵایەتی	social capital
سرمایه داری	سەرمایەداری	capitalism
سزاریسم / قیصرگرایی	قەیسەرخوازی	caesarism
سفیر	باڵیۆز	ambassador
سفارت	باڵیۆزخانە	embassy
سفیر آکریدیته	باڵیۆزی ئاکریدیتێ	accredited ambassador
سکتاریسم/ فرقه گرایی	سێکتاریزم/تیرەگەرێتی	sectarism
سکولاریسم	سکۆلاریزم	secularism
سلطنت/پادشاهی	پاشایەتی	Monarchy
سلفیّت	سەلەفییەت	Salafiyat

syndicalism	سەندیکالیزم	سندیکالیسم
social imperialism	سۆشیال ئیمپریالیزم	سوسیال امپریالیسم
democratic socialism	سۆشیال دیموکراسی	سوسیال دموکراسی
guild socialism	سۆشیالیزمی پیشەیی	سوسیالیسم صنفی
social fascism	سۆسیال فاشیزم	سوسیال فاشیسم
social Catholicism	سۆسیال کاتۆلیسیزم	سوسیال کاتولیسیسم
socialism	سۆشیالیزم	سوسیالیسم
revolutionary socialism	سۆشیالیزمی شۆڕشگێڕانە	سوسیالیسم انقلابی
utopian socialism	سۆشیالیزمی خەیاڵی	سوسیالیسم تخیلی
creeping socialism	سۆشیالیزمی خزۆك	سوسیالیسم خزنده
scientific socialism	سۆشیالیزمی زانستی	سوسیالیسم علمی
Marxian socialism	سۆشیالیزمی مارکسی	سوسیالیسم مارکسی
Christian socialism	سۆشیالیزمی مەسیحی	سوسیالیسم مسیحی
Central Intelligence Agency	سیا (سی. ئای. ئەی)	سیا
politics/policy	سیاسەت، رامیاریی	سیاست
hydropolitics	سیاسەتی ئاو	سیاست آب
Big stick policy	سیاسەتی گۆپاڵی گەورە	سیاست چماق بزرگ
multiculturalism	سیاسەتی فرەکەلتووری	سیاست چند فرهنگی
foreign policy	سیاسەتی دەرەوە	سیاست خارجی
Open door policy	سیاسەتی دەرگای کراوە	سیاست درهای باز
politics of language	سیاسەتی زمان	سیاست زبانی
politician	سیاسەت وان	سیاستمدار
cyberdemocracy	سایبر دیموکراسی	سیبر دموکراسی

ش

olive branch	چڵە زەیتوون	شاخه زیتون
chantage	شانتاج	شانتاژ/ هوچیگری
Hawks and Doves	کۆتر و هەڵۆ	شاهین ها و کبوترها
rumour	دەنگۆ، قسەڵۆك	شایعه
World Wide Web (WWW)	تۆڕی سەرانسەری جیهانی	شبکه سراسری جهانی
quasi-democracy	نیمچە دیموکراسی	شبه دموکراسی
quasi-states	نیمچە دەوڵەت	شبه دولت
personality cult	پەرستشی کەسایەتی	شخص پرستی
multinational corporations	کۆمپانیای فرە نەتەوە	شرکت های چندملیتی
orientalism	رۆژهەلاتناسیی	شرق شناسی
torture	ئەشکەنجە	شکنجه
North and South	باکوور و باشوور	شمال و جنوب

English	Kurdish	Persian
Sword of Damocles	شمشێری داموکلیس	شمشیر داموکلس
security council	ئەنجومەنی ئاسایش	شورای امنیت
nordic council	ئەنجومەنی باکووری(نۆردیك)	شورای شمالی(نوردیک)
World Council Churches	ئەنجومەنی جیهانی کڵێسەکان	شورای جهانی کلیساها
Persian Gulf Cooperative Council	ئەنجومەنی هاریکاری کەنداوی فارس	شورای همکاری خلیج فارس
chavinism	شۆڤینیزم	شووینیسم/ ناسیونالیسم افراطی
citizen	هاووڵاتی/ شارۆمەند	شهروند
Asiatic Mode of Production	شێوازی بەرهەمهێنانی ئاسیایی	شیوه تولید آسیایی
		ص
speace	ئاشتی	صلح
armed peace	ئاشتی پرچەك	صلح مسلح
pacifism	ئاشتی خوازی	صلح خواهی/صلح طلبی
Socio-EconomicFormation	پێکهاتەی کۆمەلایەتی ـ ئابووری	صورت بندی اجتماعی ـ اقتصادی
International Monetary Fund (IMF)	سەندوقی نێودەوڵەتی دراو	صندوق بین المللی پول
United Nations Development Fund for Women	سەندوقی گەشەی ژنانی نەتەوەیەکگرتووەکان	صندوق توسعه زنان ملل متحد
guild	یەکیەتی	صنف
zionism	زایۆنیزم	صهیونیسم
		ض
counter-revolution	دژە شۆڕش	ضد انقلاب
		ط
Taliban	تالیبان	طالبان
class	چین	طبقه
middle class	چینی مامناوەندی/چینی میانە	طبقه متوسط
		ع
justice	عەدالەت/ داد	عدالت/ عدل
international custom	نەریتی نێودەوڵەتی	عرف بین الملل
amnesty international	لێبوردنی نێودەوڵەتی	عفو بین الملل
versailles treaty	پەیمانی ڤێرسای	عهدنامه ورسای
treaty of westphalia	پەیمانی وێستفاڵیا	عهدنامه وستفالی
		غ
mobocracy	ئاژاوە گێڕی	غوغا سالاری
		ف
fabianism	فابیانیزم	فابیانیسم

cataclyism	کارەسات	فاجعه
fascism	فاشیزم	فاشیسم
factionalism	حیزبایەتی	فاکسیونالیسم/تحزب
falange/falangism	فالانژ / فالانژیسم	فالانژ / فالانژیسم
World Federation of trade Unions (WFTU)	فیدراسۆنی جیهانی یەکیەتییە کرێکارییەکان	فدراسیون جهانی اتحادیه های کارگری
federalism	فیدرالیزم	فدرالیسم
franchise	فرانشیز / ماف دەنگ دان	فرانشیز / حق رای
fraction	فراکسیۆن / کوتلە	فراکسیون
totalitarianism	توتالیتاریزم / پاوانخوازی	فراگیرندگی / توتالیتاریسم
freemasonary	فراماسۆنری/ماسۆنی	فراماسونری
process	پرۆسە / رەوت	فرایند / پروسه
individualism	تاک باوەریی / ئاندیڤیدۆئالیزم	فرد باوری
opportunism	هەلپەرستی	فرصت طلبی / اپورتونیسم
charisma	کاریزما	فره / فرمندی
political culture	کەلتووری سیاسی	فرهنگ سیاسی
political corruption	گەندەڵی سیاسی	فساد سیاسی
political philosophy	فەلسەفەی سیاسی	فلسفه سیاسی
scholasticism	سکۆلاستیسزم	فلسفه مدرسی / اسکولاستیسیسم
technocracy	تێکنۆکراسی	فن سالاری / تکنوکراسی
fevralists	فێڤرالیستەکان	فورالیست ها
formation	پێکهاتن / رۆنان	فورماسیون / صورت بندی
formalism	فۆرمالیزم / روکەش پەرستی	فورمالیسم / ظاهر پرستی
feminism	فێمینیزم / بزاوتی ئازادی خوازی ژنان	فمینیسم / جنبش آزادی زنان
feudalism	فیۆدالیزم / دەرەبەگایەتی	فئودالیسم / ملوک الطوایفی
phisiocracy	فیزیۆکراسی	فیزیوکراسی / مکتب طبیعیون

ق

Contraband	قاچاخ	قاچاق
law	یاسا / دەستوور	قانون
constitutional law	دەستووری بنچینەیی/یاسای بنەڕەتی	قانون اساسی
Armenian Masscres	کۆمەڵکوژی ئەرمەنییەکان	قتل عام های ارامنه
power	هێز / دەسەڵات	قدرت
authoritarianism	دیکتاتۆریەتی	قدرت باوری
black power	هێزی رەش	قدرت سیاه
national power	دەسەڵاتی نەتەوەیی	قدرت ملی
Algery Agreement	رێککەوتننامەی جەزایر	قرارداد الجزایر

ک

کابینه	کابینه	cabinet
کابینه سایه	دەوڵەتی سێبەر	shadow cabinet
کاپیتولاسیون	کاپیتۆلاسیۆن	capitulation
کاخ سفید	کۆشکی سپی	White House
کارتل	کارتل	cartel
کاسترو ئیسم	کاسترۆئیزم	castroism
کا. گی. ب	کا. گێ. بێ	K G B
کثرت گرایی سیاسی	فرەدەنگیی سیاسی	political pluralism
کشتار سیاسی	کۆمەڵکوژیی سیاسی	politicide
کشور	وڵات / نیشتمان	country
کشور تک حزبی	وڵاتی تاکەحیزبی	One-Party State
کشورهای عقب افتاده	وڵاتانی دواکەوتوو	Backward Countries
کشورهای کمتر توسعه یافته	وڵاتانی کەمتر پێشکەوتوو	Less Developed Countries (LDCs)
کمالیسم	کەمالیزم	Kemalism
کمونیسم	کۆمۆنیزم	communism
کمونیسم علمی	کۆمۆنیزمی زانستی	Scientific Communism
کمیته ختم استعمار	جاڕنامەی سەربەخۆیی وڵاتە داگیرکراوەکان	The special Committee on Decolonization
کمیساریای عالی پناهندگان سازمان ملل متحد	ڕاسپاردەی باڵای پەنابەرانی نەتەوەیەکگرتووەکان	United Nations High Commissioner for Refuges
کمیسیون اقتصادی اروپا	کۆمیسیۆنی ئابووری ئەورووپا	Economic Commission for Europe
کمیسیون حقوق بشر ملل متحد	کۆمیسیۆنی ماڤ مرۆڤی نەتەوە یەککگرتووەکان	United Nations Commission on Human Rights
کمیسون بین المللی تحقیق	کۆمیسیۆنی نێودەوڵەتی لێپرسینەوە	International Commission for Investigation
کناره گیری / انزواگرایی	گۆشەگیری / دوورە پەرێزی	Isolationism
کنترل تسلیحات	کۆنتڕۆڵی چەک	Arms Control
کنسول	کۆنسۆل	consul
کنفدراسیون	کونفیدراسیۆن	confederation
کنفرانس	کۆنفرانس	conference
کنفرانس آلماآتا	کۆنفرانسی ئاڵمائاتا	Alma-Ata Conference
کنفرانس امنیت و همکاری آسیا	کۆنفرانسی ئاسایش و هاوکاری ئاسیا	Conference for Security and cooperation in Asia (CSCA)
کنفرانس امنیت و همکاری اروپا	کۆنفرانسی ئاسایش و هاوکاری ئەورووپا	Conference for Security and cooperation in Europe (CSCE)
کنفرانس بین المللی اشتغال	کۆنفرانسی نێودەوڵەتی کار	International Conference of Employment

English	Kurdish	Persian
Potsdam Conference	کۆنفرانسی پۆتسدام	کنفرانس پوتسدام
Tehran Conference	کۆنفرانسی تاران	کنفرانس تهران
International Conference Againest Apartheid	کۆنفرانسی جیهانی دژی رەگەزپەرستی	کنفرانس جهانی ضد آپارتاید
Dumbarton Oaks Conference	کۆنفرانسی دومبارتون ئۆکس	کنفرانس دومبارتن اوکس
San Francisco Conference	کۆنفرانسی سان فرانسیسکۆ	کنفرانس سانفرانسیسکو
North-South Conference	کۆنفرانسی باکوور- باشوور	کنفرانس شمال و جنوب
Middle-East Peace Conference	کۆنفرانسی ئاشتی رۆژهەلاتی ناوین	کنفرانس صلح خاورمیانه
Hague Peace Conference (1899)	کۆنفرانسی ئاشتی لاهای	کنفرانس صلح لاهه (۱۸۹۹)
Afro-Asian Conference	کۆنفرانسی ئاسیا - ئەفریقا	کنفرانس کشورهای آفریقایی - آسیایی
Geneva Conferences	کۆنفرانسەکانی جنێڤ	کنفرانس های ژنو
Yalta Conference	کۆنفرانسی یالتا	کنفرانس یالتا
2+4 Conference	کۆنفرانسی ٤+٢	کنفرانس ۴+۲
African National Congres	کۆنگرەی نەتەوەیی ئەفریقا	کنگره ملی آفریقا
convention	کۆنڤانسیۆن	کنوانسیون
European Convention for the Protection of Human Rights and fundamental Freedom	کۆنڤانسیۆنی ئەورووپی پاراستنی مافەکانی مرۆڤ و ئازادییە بنەرەتییەکان	کنوانسیون اروپایی حمایت از حقوق بشر و آزادی های اساسی
Coup detat	کۆدەتا	کودتا
Kou-Min-Tang	کۆمین تانگ	کومین تانگ
comintern	کۆمینتێرن	کومینترن
cominfform	کۆمینفۆرم	کومینفورم
Kurdish Rebirth Society	کۆمەڵەی ژ. کاف (ژیانەوەی کورد)	کومله ژ. کاف
commune	کۆمۆن	کومون
Quixotism	کیشۆت ئاسایی/ پاڵەوانبازی	کیشوت مآبی

گ

English	Kurdish	Persian
Gangster	گانگستەر	گانگستر
passport	پاسپۆرت / پەساپۆرت	گذرنامه / پاسپورت
World Bank Group	گرووپی بانکی جیهانی	گروه بانک جهانی
Pressure Group	گرووپی گوشار	گروه فشار
G 5+1	گرووپی ٥+١	گروه ۵+۱
G 6+2	گرووپی ٦+٢	گروه ۶+۲
G-8	گرووپی ٨	گروه ۸
G-15	گرووپی ١٥	گروه ۱۵
G-77	گرووپی ٧٧	گروه ۷۷
cessation	دابران	گسست / انفصال

English	Kurdish	Persian
gestapo	گشتاپۆ	گشتاپو
Dialogue Among Civilization	گفتوگۆی نێوان شارستانییەتەکان	گفتگوی تمدن ها
discourse	گوتار / دیسکۆرس	گفتمان
glasnost	گلاسنۆست	گلاسنوست
gobinism	گوبینیزم	گوبینیسم

ل

English	Kurdish	Persian
Laic	لاییك/لادین	لائیک
lobbying	لۆبیگەریی	لابیگری
laissez-faire	لسەفەیر/ئابووری ئازاد	لسه فر
leninism	لینینیزم	لنینیسم
lumpen proltariat	لۆمپن پرۆلتاریا	لومپن پرولتاریا
leviatan	لیڤیاتان	لویاتان
liberalism	ئازادیخوازی/ لیبرالیزم	لیبرالیسم / آزادیخواهی
Neo-Liberalism	لیبرالیزمی نوێ	لیبرالیسم نو
legalism	یاسا پەروەریی	لگالیسم / قانون باوری

م

English	Kurdish	Persian
Maoism	مائۆئیزم	مائوئیسم
Dialectical Materialism	مەتریالیزمی دیالیکتیك	ماتریالیسم دیالکتیک
Cultural Materialism	مەتریالیزمی کولتووری	ماتریالیسم فرهنگی
Historical Materialism	مەتریالیزمی مێژوویی	ماتریالیسم تاریخی
Marxism	مارکسیزم	مارکسیسم
Neo-Marxism	مارکسیزمی نوێ	مارکسیسم جدید
Marxism-Leninism	مارکسیزم ـ لینینیزم	مارکسیسم ـ لنینیسم
Mafia	مافیا	مافیا
Machiavellism	ماکیاڤلیزم	ماکیاولیسم
manifest	مانیفست	مانیفست
Class struggle	خەباتی چینایەتی	مبارزه طبقاتی
metropole	میترۆپول	متروپل
parliament	پەرلەمان	مجلس / پارلمان
senate	ئەنجومەنی پیران / سینات	مجلس سنا
General Assembly	کۆمەڵی گشتی	مجمع عمومی
blockade	گەمارۆ / ئابلۆقە	محاصره / دریابندان
conservatism	کۆنە پارێزیی/قایمەکاریی	محافظه کاری
lutheranism	لۆترانیزم	مذهب لوتری
centralism	ناوەندگەرێتی	مرکز گرایی
colony	داگیرکراو	مستعمره

Political Participation	بەشداریی سیاسی	مشارکت سیاسی
Convention on political Rights of Women	کۆنڤانسیۆنی مافی سیاسی ژنان	مقاوله نامه حقوق سیاسی زنان
political school	قوتابخانەی سیاسی	مکتب سیاسی
Mc-Carthyism	مەک کارتیزم	مک کارتیسم
Nation	نەتەوە	ملت
nationalization	خۆمالی کردن	ملی کردن
United Nations Charter	جاڕنامەی نەتەوە یەکگرتووەکان	منشور ملل متحد
national interest	بەرژەوەندی نەتەوەیی	منافع ملی
Political Balance	هاوسەنگیی سیاسی	موازنه سیاسی
Balance of Power	هاوسەنگیی هێزەکان	موازنه قوا
Sykes-Picot Agreement (1916)	ڕێککەوتننامەی سایکس پیکۆ (١٩١٦)	موافقت نامه سایکس پیکو (۱۹۱۶)
mossad	مووساد	موساد
meditation	ناوبژیوانی	میانجیگری
International Covenant on Civil and Political Rights (1966)	پەیماننامەی نێودەوڵەتی مافە مەدەنی و سیاسییەکان (١٩٦٦)	میثاق بین المللی حقوق مدنی و سیاسی (۱۹۶۶)
International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights (1966)	پەیمانی نێودەوڵەتی مافە ئابووری و کۆمەڵایەتی و کەلتوورییەکان (١٩٦٦)	میثاق‌بین‌المللی‌حقوق‌اقتصادی،اجتماعی‌وفرهنگی(۱۹۶۶)
		ن
nazism	نازیسم	نازیسم
nationalism	ناسیۆنالیزم	ناسیونالیسم
Kurdish Nationalism	ناسیۆنالیزمی کوردی	ناسیونالیسم کردی
Civil Disobedience	نافەرمانیی مەدەنی	نافرمانی مدنی
Neo-Nazism	نیۆنازیسم	نئو نازیسم
racism	ڕەگەز پەرستی	نژاد پرستی
political generation	وەچەی سیاسی	نسل سیاسی
genocide	کۆمەڵکوژیی/ جینۆساید	نسل کشی / نژاد کشی
multiparty system	سیستەمی فرە حیزبی	نظام چند حزبی
political system	سیستەمی سیاسی	نظام سیاسی
New World Order	سیستەمی نوێی جیهانی	نظم نوین جهانی
political theory	تیۆری سیاسی	نظریه سیاسی
Three Worlds Theory	تیۆری سێ جیهان	نظریه سه جهان
J. Curve Theory	تیۆری کەوانەی جەی	نظریه منحنی جی
nihilism	نەهیلیزم / پووچگەرایی	نیهیلیسم / هیچ انگاری
		و
Vatican	ڤاتیکان	واتیکان

veto	ڤیتۆ	وتو
visa	ڤیزە	ویزا / روادید
whig	ویگ	ویگ

هـ

hegemony	هەژمۆنی	هژمونی / برتری
refrandum	راپرسی/ ریفراندۆم	همه پرسی / رفراندوم
holocaust	هۆلۆکۆست	هولوکاست
identity	شوناس	هویت
National Identity	شوناسی نەتەوەیی	هویت ملی

ی

note	یاداشت نامە	یادداشت
11/9	یانزەی سێپتەمبەر ٢٠٠١	یازده سپتامبر ٢٠٠١
autocracy	ئۆتۆکراسی	یکه سالاری
anti-semitism	جوولەکە قڕان	یهود ستیزی